OSMANLI'DA KENTLER VE KENTLİLER

SURAIYA FAROQHI

3. BASKI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Günümüzün önemli araştırma konularından biri, kentleşme ve kentlere göç olgusudur. Türkiye'nin özellikle 1950'lerden bu yana yaşadığı bu olgunun tarihteki köklerine inmeye ne dersiniz? Tarihçi Suraiya Faroqhi, 15. ve 16. yüzyıllar Anadolu'su için yaptığı bu çalışmada, Anadolu kentlerini ve kentlilerini incelemekle kalmıyor, günümüz için de önemli ipuçları veriyor. Elinizdeki çalışma, nüfus yapılarında, ekonomik temellerde, göçlerde yoğunlaşıyor. Tarihi sürükleyici bir metin haline getirerek okura ulaştıran Faroqhi, kent mekânının bireyle bütünleşmesini yansıtıyor. Kitap, siyasal tarihin ötesinde olmanın özelliğiyle de bir temel kaynak olarak hak ettiği yeri alıyor.

ISBN 975-333-006-5
9 789753 330069

ARTI
18000000

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Türkiye
Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı
Yayınıdır

Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi
Barbaros Bulvarı
80700 Beşiktaş/İstanbul
Tel: (0212) 227 37 33 - Faks: (0212) 227 37 32

Özgün Adı
Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia

© Suraiya Faroqhi
© Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Kapak Resmi
Çanakkale
"Die Dardanellen"
Dr. Ahmet Doğan Koleksiyonu, Berlin

Kitap Tasarımı
Haluk Tunçay

Sayfa Düzeni
Kavram Ltd. Şti.

Baskı
Numune Matbaacılık
(0212) 629 02 02

Birinci Basım: İstanbul 1993
İkinci Basım: İstanbul, Ekim 1994
Üçüncü Basım: İstanbul, Mart 2000

ISBN 975-333-006-5

SURAIYA FAROQHI

OSMANLI'DA KENTLER VE KENTLİLER

KENT MEKÂNINDA TİCARET ZANAAT VE GIDA ÜRETİMİ 1550-1650

Çeviri
Neyyir Kalaycıoğlu

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI 5

ÖNSÖZ

Bu çalışma son otuz yıl içinde Fransız tarihçileri tarafından yazılmış bölge monografilerinden birçok açıdan etkilenmiştir. Bu monografiler genellikle belli bir bölgenin "bütün tarihini" kapsamaya yönelir. Bir-iki yüzyıl boyunca hemen hiç değişmeyen ve yavaş gelişen yapılar, orta dönemli değişmeler (ekonomi tarihinin büyük bölümünün bu kategoriye girdiği söylenebilir) ve kısa dönemli olaylar (histoire evenementielle) arasında ayırım yaparlar. Başlangıçta ben de Osmanlı dönemi Anadolusu için benzer bir şey yazmayı umuyordum, ama malzeme toplama ve sınıflandırma süresi içinde "orta dönemli" değişmeler, giderek ilgi odağımı oluşturmaya başladı. Osmanlı dönemi Anadolu toplumunun yavaş gelişen yapılarının incelenmesi ancak uzun -hatta belki de çok uzun- dönemde yapılabilecek bir çalışmadır.

Çünkü Osmanlı ekonomi tarihinin araştırılması ve yazılması henüz başlangıç aşamasındadır ve Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal ve kültürel tarihi hâlâ büyük ölçüde İstanbul üzerinde odaklanmıştır. Buna karşılık bölgesel tarih hakkında henüz çok az şey bilmekteyiz. Bazı yöreler hakkında bölgesel monografiler olmakla birlikte, bunlar genellikle 1300-1450 arasındaki Osmanlı-öncesi beylikler dönemini kapsamaktadır. Öte yandan Sanır (1984), Planhol (1958), Hütteroth (1968), Tolun-Denker (1970) ve Emiroğlu (1970) gibi coğrafyacılar tarafından 20. yüzyıla ilişkin bölgesel monografiler yazılmıştır. Beylikler dönemiyle 20. yüzyıl arasındaki yılları konu alan ve basılan bölgesel araştırmaların sayısı ise çok düşüktür. Osmanlı ekonomi tarihinin kurucularına, yani Barkan, İnalcık ve Akdağ'a çok şey borçlu olmama karşın, konunun temellerini büyük ölçüde kendim oluştur-

mak zorunda kaldım. Bu durumda Batı ve Orta Anadolu'da kent yaşamını incelemeye yönelik bir çalışmanın ilk adımı bölgedeki ticaret, zanaat ve besin üretimi konularındaki bilgilerin değerlendirilmesiydi. Mahalle düzeni, kent toplumu, kent yönetimi ve kültür hayatı ve daha pek çok başka konu bu temel kurulduktan sonra ele alınacaktı.

Ancak çalışma bu noktaya geldiğinde, Anadolu'nun kentsel tarihini başlangıçta tasarladığım biçimde ele almaya yönelik bir çabanın, neredeyse yayımlanamayacak kadar hacimli bir metin ortaya çıkaracağını anladım. Dolayısıyla, oluşmakta olan bu kitabı bölmeye ve ilk aşamada sadece Batı ve Orta Anadolu kentlilerinin yaşamlarını nasıl kazandıkları üzerinde yoğunlaşmaya karar verdim. İlerde, kent toplumu ve kültür hayatı konusunda, kentlilerin tabakalaşması, idare yapısının kent oluşumu üzerindeki etkisi ve Anadolu kent kültürünün geniş ve az bilinen karmaşası gibi sorunları ele alan bir ikinci kitap yayımlayabileceğimi umuyorum. Böyle bir geniş boyutlu çalışmaya girişildiğinde, Osmanlı dönemi Anadolusu'nun toplumsal tarihiyle diğer tarih dalları arasında bağlantı kurulması bile mümkün olabilir. Bu konuda özellikle sanat tarihi akla gelmektedir. Oysa ne yazık ki, bugünkü bağlamda aslında yakından ilişkili iki disiplin, birbirinin sorunlarıyla pek ilgilenmeden ayrı ayrı gelişmektedir.

Bu çalışmanın ilk beş bölümü, Türkçe olarak ve biraz değişik bir biçimde, 1980 sonbaharında İstanbul Üniversitesi tarafından doçentlik tezi olarak kabul edildi. Sözlü tartışma sırasında jüri üyelerinin yönelttiği birçok soru çok yararlı oldu. Doçentlik tezimde yer almayan altı bölümün bu sorulara bir kısmına yanıt oluşturacağını umuyorum. İstanbul Üniversitesi'nden Profesör Nejat Göyünç bu çalışmayı hiç azalmayan bir ilgiyle destekledi. Profesör Halil İnalcık (Chicago), 1980'de Strasbourg'da Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal tarihi konusunda yapılan kongrede sonuçların bir kısmını tartıştı. Bir diğer bölümde Paris'teki çeşitli araştırmacıların, özellikle de Profesör Xavier de Planhol ve Profesör Nicoara Beldiceanu'nun önerilerinden yararlandım. Bununla birlikte bütün yanlışların sorumluluğu kuşkusuz yalnızca bana aittir.

Bu çalışmaya ilişkin arşiv araştırması, Başbakanlık Arşivi (İstanbul), Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime bölümü (Ankara) ve Etnografya Müzesi'nde (Ankara) yürütülmüştür. Yazar, bütün bu kurumlarda anlayış ve hoşgörüyle karşılaşmıştır. Mihin Lugal ve personeli, Ankara'daki Türk Tarih Kurumu kütüphanesinden en iyi koşullarda yararlanma-

mı sağladılar. Latife Özkaramete, Kayseri ve bağları konusundaki engin bilgisini kullanımıma sundu. Bu çalışmanın yapıldığı dönemde ODTÜ Beşeri Bilimler Bölümü başkanlığı yapan Ayşe Bener ve Seyyare Silivrili, çeşitli araştırma olanaklarından yararlanabilmem için sayısız yazı yazdılar. Hollanda Ortadoğu Enstitüsü'nden Dr. E. van Donzel'in sempati ve desteği hiç eksilmedi.

Rauf Onay haritaların görünümünü çekici hale getirmek için çok çaba harcadı. Ama, arkadaşım Suna Gebizli, sabırla daktilo etmeseydi bu kitap hiçbir zaman yayımlanamazdı.

Suraiya Faroqhi

Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Ankara, Haziran 1981

YER ADLARI HAKKINDA NOT

Bu kitapta *New Redhouse*'ın (1968) benimsediği modern Türkçe yazılışlar kullanılmıştır. Coğrafi yer adları da Türkiye Atlası'ndaki (1961) kullanıma göre yazılmıştır. Cumhuriyet döneminde adı değiştirilen kentlerin genellikle eski adları kullanılmıştır (örneğin, Kemalpaşa yerine Nif, Mustafakemalpaşa yerine Kırmastı, Atabey yerine Agras). Eski adlar, günümüz Türk araştırmacıları tarafından benimsenen biçimde yazılmış, yeni adlar parantez içinde yanlarına eklenmiştir. Türkiye dışındaki yer adları *The Times Concise Atlas of the World*'deki (Londra, 1975) biçimiyle yazılmıştır. Bu yerlere Osmanlılarca verilen adlar kullanıldığında ise (örneğin Filibe, Zagra-ı Atik gibi) modern adlar parantez içinde yanlarına eklenmiştir.

İÇİNDEKİLER

Harita Listesi
Tablo Listesi
GİRİŞ 1
Dış Ticaret, Fiyat Devrimi ve Kentlerdeki Yaşam Koşulları 1
Osmanlı Dönemi Anadolu Kentlerini Ele Alan Çalışmalar 6
Anadolu Kentinin Tanımlanması 12
Anadolu Kent Ağı 15
Kaynaklar 19
Araştırmanın Kapsadığı Alan ve Dönem 21

KISIM I: KENTLER, PAZARLAR VE HABERLEŞME 25

Bölüm 1: Ticaret ve İnşaat: Kent İş Merkezinin Gelişimi 27
Ticari Bina Kategorileri 31
Vakıf Dükkanları ve Kent Merkezinde Zanaatların Dağılımı 37
Kent Merkezleri ve Kurucuları: Osmanlı-Öncesi Dönem 41
Kent Merkezleri ve Kurucuları: Erken Osmanlı Dönemi 49
Taşra Kentleri ve Başkent 53
Sonuç 56

Bölüm 2: Kervanlar, Kent Pazarları ve Kara Ticaret Yolları 59
Yol Hazırlığı 59
Uzun Mesafe Ticareti: İran'a Giden Kervanlar 63
Uzun Mesafe Ticareti: Hac Yolu 66
Anadolu'da Bölgelerarası Ticaret 68
Yerel Ticaret: Köyden Kente 69
Derbentler, Hanlar ve Zaviyeler 73
Yollar ve Köprüler 76
Kervan Soygunları 80
Ticaret ve Vergiler 84
Sonuç 90

Bölüm 3: Deniz Ticaretindeki Olanaklar ve İniş-çıkışlar 93
Karadeniz Limanları ve İstanbul 95
Marmara Bölgesinden İstanbul'a Yiyecek ve Odun Gönderilmesi 97
Başkentin Bahçesi: Ege Kıyısından Meyve Akışı 100
Anadolu ile Diğer Osmanlı Vilayetleri Arasındaki Yiyecek Ticareti 102
Kıbrıs ile Anadolu Arasında İç ve Dış Ticaret 106
Karadeniz Üzerinden Silah, Esir ve Yağ Ticareti 108
Gemiler, Gemi Yapımı ve Gemi Sahipleri 115
Limanların Bakımı, Korunması ve İdaresi 117
Denizdeki Tehlikeler: Korsanlık ve Deniz Kazaları 121
Sonuç 127

Bölüm 4: Liman Kentleri ve Deniz Ticaretinin Hacmi 129
Trabzon 130
Samsun 131
Sinop 133
İnebolu 135
Amasra 136
Bendereğli (Karadeniz Ereğlisi) 137
Mudanya ve Mihaliç 141
Anadolu ve Ege Adaları 142
Alanya 147
Sonuç 148

KISIM II: KENT ÇARŞISINDAKİ FAALİYETLER 153

Bölüm 5: Tekstil İmalatı: Coğrafi Dağılım ve Tarihi Gelişim 155
Pamuklu Arzı ve Merkezi İdare 157
Kendir, Urgan ve Tersane 162
Pamuklu Üretimi ve Satış Vergileri 163
Yabancı Tüccarlar ve Pamuk Ticareti 169
Yün ve Yünlü Kumaşlar 171
Keçi Kılı ve Sof 173
İpekliler ve İşlemeli Kumaşlar 179
Tekstil İmalatının Göstergesi Olarak Şap 180
Boyalar ve Boyahaneler 182
Sonuç 189

Bölüm 6: Deri İmalatı, Deri Zanaatları ve Kent Çarşısı 193
Derviş Şeyhleri ve Debbağ Loncaları 193
Anadolu Tabakhanelerindeki Hammadde Sorunları 194
Debbağlar ve Debbağhaneler 198
Deri Çeşitleri 199
Ayakkabıcılar ve Eyerciler 202
Sahtiyan Tüccarları 205
İhraç Yasakları ve Deri Ticareti 207
Sonuç 209

Bölüm 7: Madencilik, Metal Zanaatları ve Kent Oluşumu 211
Bir Madencilik Kasabasının Portresi 212
Bakır: Finansmanı ve Ticareti 218
Bakırcılar 222
Küre'nin Dışı: Madencilik Yerleşimlerinde Göç ve Emek Sorunları 225
Sonuç 230

KISIM III: KENT VE TARIMSAL ARTBÖLGESİ 233

Bölüm 8: Kentleşmenin Tarımsal Temelleri: Büyüme ve Kriz 235
Akşehir 240
Konya 246
1584 Tahrir Defterleri ve Gerçek Hayattaki Vergiler 250
Konya Pazarındaki Tahıl Fiyatları 253
Konya'da Ayrıcalıkların Tüketimi: II. Sultan Selim İmareti 258
Sonuç 265

Bölüm 9: Kentte Yaşayan Tüketicinin Et Gereksiniminin Karşılanması: Sermaye Oluşumu ve Kentle Köy Arasındaki Ticaret Konusunda Bir İnceleme 271
Bir Fire Öyküsü 273
Günahkeçisi Kasap 279
Devlet Güvencesinde Bir Borç Fonu 285
Anadolu Kentlerinde Kasaplar 293
Sonuç 294

Bölüm 10: Tarlalar, Bahçeler ve Bağlar: Kentli Toprak Sahipleri 297
Özel Mülk ve Miri Topraklar 299
Belge Türleri, Toprak Sahibi Türleri 301

Toprak Sahipleri Arasındaki Anlaşmazlıklar 308
Toprak Alım-Satımı 311
Büyük ve Küçük Topraklar 315
Toprak Fiyatları 316
Toprak Sahibi Reaya ve Askeri 320
Mülk Toprakların Yaygınlaşması Kayseri'ye Özgü Bir Olgu muydu? 323
Sonuç 325

Bölüm 11: Göç ve Kentsel Gelişme 327
Göçmenler ve Osmanlı Merkezi İdaresi 329
İş Arayan Dağlılar ve Adalılar 333
Celâlilerden Kaçış: Duvarlarla Çevrili Kentin Çekiciliği 334
Uzun Mesafeli İç Göçler 337
İş Sorunu: Ev İçi Hizmetler 340
İnşaat İşlerinde Ücretli Emek 343
Seyyar Satıcılar 344
Marjinal Kişiler 345
İskân Projeleri ve Osmanlı Devleti 346
Sonuç 351

SONUÇ: Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik Bölgeleri 353
Kıyı Kentleri ve Deniz Ticareti 355
Göçün Etkisi 358
Osmanlı Devleti, Bölgesel Ticaret ve Kentleşme 359
Kentleşmenin Önündeki Engeller ve Osmanlı Devleti 362
Kentteki Karar Birimleri 367
Merkeziyetçilik ve Ademi Merkeziyetçilik 369
Anadolu Kentlerinin İçinde Bulunduğu Bağlamlar 370

TABLOLAR 377
KAYNAKLAR 415
DİZİN 443

HARİTA LİSTESİ

Harita 1.	Anadolu'da kent dağılımı (1520-1540'larda)	15
Harita 2.	16. Yüzyılın ikinci yarısında Anadolu kasabaları.	17
Harita 3.	16. Yüzyılın ikinci yarısında Batı ve Orta Anadolu kentleri	29
Harita 4.	16. Yüzyıl sonlarında Anadolu vakıf dükkanları	48
Harita 5.	Anadoludan gelen, İstanbul'da pazarlanan mallar	99
Harita 6.	Kâtip Çelebi'nin Cihan-numâ'sına göre Anadolu kasabaları	104
Harita 7.	Batı ve Orta Anadolu'da tekstil üretimi, 1500-1650	167
Harita 8.	Boyahaneler	188
Harita 9.	16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı Imparatorluğu'nda deri üretimi ve ticareti	201
Harita 10.	Madenler ve metal üretimi	215
Harita 11.	Küre'de bakır madenlerinde işgücü arzı	219
Harita 12.	Akşehir köyleri (Çimenceli hariç) (1584)	241
Harita 13.	Konya ve Çimenceli köyleri (1584)	248
Harita 14.	16. ve 17. yüzyılda koyun ticareti	277
Harita 15.	İstanbul'a getirtilen kasapların doğum yerleri	281
Harita 16.	Ankara kadısına kayıtlı mülk sahipliği (1600'ler)	303
Harita 17.	Ankara kadısına kayıtlı mülk sahipliği (1690'lar)	305
Harita 18.	Kayseri kadısına kayıtlı mülk sahipliği (1600'ler)	306
Harita 19.	Kayseri kadısına kayıtlı mülk sahipliği (1690'lar)	307
Harita 20.	Osmanlı İmparatorluğunda göç (1550-1650)	339
Harita 21.	Kanunî Süleyman'ın ilk yıllarında devlet gelirleri	356

TABLO LİSTESİ

Tablo 1.	Anadolu kentlerinde tahmini nüfus, 1550–1600	377
Tablo 2.	Anadolu kentlerinde iş merkezleri, 1550-1600	378
Tablo 3.	Pazar ve çarşıların dağılımı	380
Tablo 4.	Belirli kent çarşılarındaki kayıtlı tüm vakıf dükkanlarının % 25'inden fazlasına sahip olan külliyeler	382
Tablo 5.	Liman kentlerinde vergi mükellefi nüfusu, 16. yy.	384
Tablo 6.	İnebolu'nun gümrük ve benzeri vergi teklifleri	385
Tablo 7.	Bartın ve Amasra'nın gümrük vergileri ve benzer harçlar	385
Tablo 8.	Bendereğli'nin gümrük vergileri	386
Tablo 9.	Bendereğli, Ieb-i Sakarya (Sakaryaağzı), Akçaşehir ve Karasu'nun gümrük vergileri	386
Tablo 10.	Midilli'nin gümrük vergisi ve benzeri harç teklifleri	387
Tablo 11.	Çeşme'nin gümrük vergisi teklifleri	387
Tablo 12.	Sakız, Izmir, Çeşme ve Balat'ın gümrük vergisi ve benzer ödemeler teklifleri	387
Tablo 13.	Alanya'nın gümrük vergisi ve benzeri harçlar için teklifler	388
Tablo 14.	Hamid merkezi için pamukipliği (bogası) damga resmî teklifleri	388
Tablo 15.	Ankara ve çevresinin baskı ve damga resmî teklifleri	389
Tablo 16.	Gediz'in şap işçiliği teklifleri	389
Tablo 17.	Kayseri boyahanesinin yıllık kazancı	390
Tablo 18.	Küre'deki Meslekler	390
Tablo 19.	Vergi mükellefleri ve tahmini toplam kırsal nüfus (Akşehir ve Konya'nın kazaları)	391
Tablo 20.	Akşehir'in kazalarında tarımsal üretim ve vergi mükellefi köylüler (Kanunî devrinin ikinci yarısı)	392
Tablo 21.	Akşehir'in kazalarında tarımsal üretim ve vergi mükellefi köylüler (1584)	392
Tablo 22.	Akşehir'in kazaları: toplam hasat ve hem TT 415 hem de TK 146 tarafından kapsanan köylerdeki vergi mükellefi köylüler (TT 415'e göre)	393
Tablo 23.	Akşehir'in kazaları: toplam hasat ve hem TT 415 hem de TK 146 tarafından kapsanan köylerdeki vergi mükellefi köylüler (TT 416'ya göre)	393
Tablo 24.	Konya'nın kazalarında tarımsal üretim ve vergi mükellefi köylüler (Kanunî devri 2. yarı)	394

Tablo 25. Konya'nın kazalarında tarımsal üretim ve vergi mükellefi köylüler 992/1584 (TK 104) 395
Tablo 26. Konya'nın kazaları: toplam hasat ve hem TT 415 hem de TK 104 tarafından kapsanan köylerdeki vergi mükellefi köylüler (TK 415'e göre) 395
Tablo 27. Konya'nın kazaları: toplam hasat ve hem TT 415 hem de TK 104 tarafından kapsanan köylerdeki vergi mükellefi köylüler (TK 104'e göre) 396
Tablo 28. Botsa köyünde tahrir ve vergi toplanması (Hatunsaray, Konya) 397
Tablo 29. Mevlâna külliyesi'ne ait bazı vakıf dükkanlarından gelen tahıl gelirleri 398
Tablo 30. Sadreddin-i Konevî'ne ait bazı vakıf köylerinden gelen gelirler 399
Tablo 31. Konya'da buğday fiyatları 400
Tablo 32. Konya'da arpa fiyatları 401
Tablo 33. Konya'da Sultan Selim II imaretinde gıda maddeleri tüketimi 402
Tablo 34. Tahmini tahıl hasatı ve kent tüketimine ayrılan miktarlar 403
Tablo 35. İstanbul'a kasap olarak getirilen varlıklı kimseler (1570-94) 404
Tablo 36. Toprak eldeğişimi: vak'aların dağılımı 405
Tablo 37. Uyuşmazlık: davacı iddiaları 406
Tablo 38. Mülk sahipliği ve uyuşmazlık 407
Tablo 39. Uyuşmazlık: davacılar ve davalılar 407
Tablo 40. Uyuşmazlık dışı eldeğişimi 408
Tablo 41. Parasal ödemeler: Mîrî toprakların ve resmi-i tapunun eldiğişimi (1600 dolaylarında) 409
Tablo 42. Parasal ödemeler: Mîrî toprakları ve resm-i tapunun eldeğişimi (1690 dolaylarında) 409
Tablo 43. Parasal ödemeler: Mülk toprağının eldeğişimi (1600 dolayında) 410
Tablo 44. Parasal ödemeler: Mülk toprağının eldeğişimi 411
Tablo 45. Mülk sahıpliğinin akçe cinsinden fiyatı (1690 dolayında) 412
Tablo 46. Reaya ve askerî arasındaki eldeğişimi 412
Tablo 47. Mülk sahipliği türleri 413
Tablo 48. Bağdaki ırgat sayısı (1690 dolayında) 413
Tablo 49. Kile olarak ekilmiş tohum cinsinden arazinin büyüklüğü (1690 dolayında) 413
Tablo 50. İzmir'deki gayrimüslim nüfus (1070/1659-60) 414

KISALTMALAR

AKS	Ankara kadı sicilleri (Etnoğrafya Müsesi, Ankara)
Annales ESC	Annales Economies Sociétés Civilizations
AÜ	Ankara Üniversitesi
AÜDTCFD	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
Belgeler	Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi
Belleten	Türk Tarih Kurumu Belleteni
BA	Başkabanlık Arşivi (İstanbul)
BK	Bağdat Köşkü (Topkapı Sarayı Müzesi, Kütüphane Bölümü, İstanbul)
EI²	Encylopedia of Islam, 2. basım
İA	İslam Ansiklopedisi
İFM	İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
IJMES	International Journal of Middle East Studies
İÜ	İstanbul Üniversitesi
JESHO	Journal of the Economic and Social History of the Orient
KK	Kâmil Kepeci arşivi (Başbakanlık Arşivi, İstanbul)
KKS	Kayseri Kadı sicilleri (Etnoğrafya Müzesi, Ankara)
MD	Mühimme defterleri (Başbakanlık Arşivi, Istanbul)
MM	Maliyeden müdevver (Başbakanlık Arşivi, İstanbul)
MSB	Milli Savunma Bakanlığı
ODTÜ	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
ŞD	Şikâyet defterleri (Başbakanlık Arşivi, İstanbul)
TK	Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyudu kadime (Ankara)
TT	Tapu Tahrirleri (Başbakanlık Arşivi, İstanbul)

GİRİŞ

Bu çalışma, Osmanlı Anadolusu'nun olağanüstü bir büyüme ve kriz döneminde kentsel gelişmesini betimlemeye yönelmekte, bu büyüme ve krizin bazı nedenlerini saptamayı amaçlamaktadır. Nüfus artışı ve bu sayfalarda incelenecek başka etkenler birçok Anadolu kentinin vergi mükellefi nüfusunun, 1500-1600 arasında neredeyse iki katına çıkmasına neden oldu.[1] Daha önce birbirinden kopuk kent merkezlerinin bulunduğu yerlerde yoğun bir yerleşim ağı oluştu. Kentler arasındaki ekonomik ve idari ilişkilerin gerçek özelliklerinin ayrıntılı olarak belirlenmesi güç olmakla birlikte, bu ilişkilerin göreceli olarak geliştiği anlaşılmaktadır.

Dış Ticaret, Fiyat Devrimi ve Kentlerdeki Yaşam Koşulları

16. Yüzyıl Akdeniz toplumlarıyla ilgilenen araştırmacılar İspanya, Güney Fransa ve İtalya'da da benzer gelişmeler görüldüğüne dikkat çekmişler ve "uzun" 16. yüzyılı ekonomik ve demografik bir genişleme dönemi olarak yorumlamışlardır.[2] Aynı dönemde Anadolu'daki kentsel gelişme genellikle bu genel eğilimin bir parçası olarak kabul edilmiştir.[3] Öte yandan, uzun dönemli genişlemenin sona ermesi ve bunu izleyen "konjonktürün tersine dönmesi" olayı, Avrupa'ya ilişkin olarak birçok tartışmaya konu olmuştur. Bazı araştırmacılar böyle bir kriz yaşandığını öne sürmekte ve yalnızca "konjonktürün tersine dönmesi" olayının farklı toplumlardaki farklı başlangıç tarihlerini tartışmaktadırlar.[4] Fernand Braudel'in Akdeniz üzerine yazdığı kitabın

---

1 Barkan (1951-53) ile karşılaştırın. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu çalışmada değinilen idari bölümleri için bkz. Pitcher (1972).

2 Braudel (1966), c. I, s. 368 vd., s.395-399.

3 Barkan (1951-53).

4 Aston (1965) içindeki farklı yazarların makalelerini karşılaştırın.

ilk baskısında çok vurgulanan 1590'lar[5] şimdi daha az önemli görülürken, birçok örnekte 1620'ler ve hatta 1635'ler üzerinde durulmaktadır. Bazı araştırmacılar ise 17. yüzyıl buhranı fikrini, en azından Fransa, Belçika, İngiltere ve Hollanda için bütünüyle reddetmektedirler.[6]

Akdeniz dünyasında, uzun dönemli ekonomik kriz genellikle 17. yüzyılın başlarında silahlandırılmış Hollanda gemilerinin Afrika'nın çevresini dolaşmasına bağlanır. Hollanda ve İngiliz tüccarları daha önce en azından bir kısmı Mısır üzerinden getirilen baharat ve diğer malları doğrudan ithal etmeye başlamışlardı.[7] Akdeniz dünyasının böylece ticarette ikinci plana itildiği varsayılmıştır. Bunun yanı sıra araştırmacılar, endüstrileşme-öncesi toplumlarda gelişme hızını belirleyen tekstil imalatının Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok yöresinde karşılaştığı güçlükler üzerinde de durmaktadırlar.

Bu sorunlar, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkileri Ömer Lütfi Barkan, Mustafa Akdağ ve Halil İnalcık tarafından ele alınan fiyat devriminin dolaylı sonuçları olarak açıklanmaktadır.[8] Amerika'dan gelen gümüşün yol açtığı söylenen bu gelişme, Osmanlı kamu maliyesini derin biçimde sarstı. İmparatorluğa giren değerli maden miktarını ne yazık ki saptayamıyoruz. Mali sıkıntı iltizam sisteminin yaygınlaşmasına neden oldu. Bu sistem ise bir yandan köylüler ve kentliler üzerindeki baskıyı artırırken, bir yandan da Osmanlı merkezi idaresinin eline geçen para miktarının azalmasına yol açtı.[9] İdari müdahaleler ve başka etkenlerle yiyecek ve hammadde fiyatlarının düşük tutulması sonucu Osmanlı İmparatorluğu'nun denize yakın bölgeleri söz konusu mallar açısından Avrupalı tüccarlara çekici geliyordu. Bu durum, özellikle büyük ölçüde İran'dan getirilen fakat Anadolu'da da giderek artan miktarda üretilen ham ipek için geçerliydi. Pamuk, tiftik, deri ve tahıl da daha küçük oranda olmakla birlikte talep ediliyordu. Mütevazı olanaklara sahip lonca mensupları bu yeni duruma genellikle uyum sağlayamıyorlardı. Bu koşullarda, bazı zanaat dalları, örneğin Bursa ipek dokumacılığı ile Safad ve Selanik yünlü üretimi kârlılığını yitirdi ve geriledi.[10]

---

5 Özellikle "histoire evenementielle" üzerinde duran III. bölüme bakınız; ayrıca Braudel (1966), c. II, s.517.

6 Lublinskaja (1968), s. 80, 329.

7 Braudel (1966), c. I, s. 573.

8 Barkan (1970); Akdağ (1971); İnalcık (1978).

9 Bu açıdan Akdağ (1971), s. 361 vd. ile, ayrıca Barkan (1970) ile karşılaştırın.

10 Çızakça (1978) içinde; Braude (1977).

Asya ve özellikle Hindistan'la yapılan "baharat ticareti"nde ise -bazı Sultanların Bursa ve İstanbul'a gelen Hint mallarını artırmaya çalışmalarına karşın- Anadolu kentleri ve İstanbul ikinci derecede odaklar olmanın ötesine hiçbir zaman geçemediler.[11] Öte yandan İskenderiye ve Halep bu ticaretin çok daha fazla içindeydiler ve dolayısıyla durmasından da daha derin biçimde etkilendiler. Böylece Anadolu ve Balkan kentlerinin hızla büyüdüğü sırada Halep'in nüfusu azalmış olabilir.[12] Bu durum, yalnızca Osmanlı fethinin yol açtığı kaçınılmaz kargaşalıkla açıklanamaz; Akdeniz baharat ticaretinin gerilemesinin zorunlu kıldığı yeni kaynak dağılımı da gözönüne alınmalıdır.

Andre Raymond'un çalışması, Mısır'a Arap kahvesi ithalinin 17. yüzyıldan itibaren önemli bir ticaret dalı oluşturduğunu göstermiştir. Bu ticaret, Avrupa sömürgelerinin rekabetinin çok şiddetlendiği 18. yüzyıl sonuna kadar Kahire'nin transit ticarette yeniden belli bir önem kazanmasını sağlamıştır.[13] Kuşkusuz, Mısırlı tüccarların bu ticaretteki rolü büyük ölçüde edilgen idi. Belli Kızıldeniz limanlarından öteye gitmezlerdi ve Güney Arabistan'da kahve üretimini örgütlemeye ya da etkili bir ticaret filosu kurmaya yönelmediler. Genc de, Akdeniz transit ticaretinin 17. yüzyılda eskiden varsayıldığı kadar gerilemediği anlaşılmaktadır. Deniz ticaret yollarının değişmesinin Anadolu ekonomisi ve dolayısıyla kentsel gelişmesi üzerindeki etkisi de muhtemelen abartılmıştır. Kayseri ya da Konya gibi 16. yüzyılda hızla gelişen kentlerin uluslararası ticaretteki değişmelerden önemli oranda etkilendiğini gösteren kanıt pek yoktur.

Bursa'nın ana imalat dalı için gereken hammadde olan ipek gereksinimini sağlayan ticaretin etkisi çok daha önemli olmalıdır. Halil İnalcık çeşitli çalışmalarında bu ticareti betimlemiştir.[14] İran ipeği ticaretini genel olarak ele alan çalışmalar da Bursa'daki duruma ışık tutmaktadır.[15] Tokat'ın bu ticarette transit merkezi olarak önemli bir rol oynadığı, aynı dönemde bu kentteki tekstil üretiminin büyük ölçüde geliştirildiği anlaşılmaktadır.[16] Ancak, Tokat tekstil imalatını ele alan bir araştırmanın temelini oluşturacak kadı sicil-

11 İnalcık (1960a).
12 Barkan (1951-53), s. 22.
13 Raymond (1973-74)
14 İnalcık (1960 a ve b).
15 Örneğin Steensgaard (1973), s. 103 vd. ile karşılaştırın.
16 İA, Tayyip Gökbilgin'in yazdığı "Tokat" maddesi.

lerinin ancak 18. yüzyıl ortalarından sonraki kısmının bize kadar gelmiş olması nedeniyle olsa gerek, araştırmacılar şimdiye kadar Tokat'a fazla ilgi göstermemiştir.

Oysa, Tokat'taki tekstil ticaret ve üretimi çok önemli bir soruya yanıt bulmamıza yardım edebilir: Bursa, Safad ya da Selanik'in gerilemesi bazı zanaat ya da bölgelere özgü sorunların bir sonucu muydu, yoksa Osmanlı zanaatlarındaki genel bir krizin belirtisi miydi? Araştırmacılar, özellikle Barkan ve Braude, bugüne kadar, ikinci yanıta yatkın olmuşlardır.[17] Bazı zanaatların, örneğin Bulgaristan kent ve köylerindeki aba üretiminin en azından 19. yüzyıl ortasına kadar varlığını sürdürmekle kalmayıp dinamik bir biçimde geliştiğini gösteren kanıtlar vardır. Bu zanaat dalını inceleyen Nikolai Todorov,[18] düşük gelirli bir pazara yönelik büyük çaplı dokuma ithalinin ancak Avrupa'da fabrika sisteminin kurulmasından yani 1830 dolaylarından sonra gerçekleştiğine işaret etmiştir. Bu koşullarda, 1830'lardan önce kaliteli kumaş üretenlerin, dar gelirli bir tüketiciye yönelik üretim yapanlara göre Avrupalı tüccarların getirdikleri kumaşların rekabetinden daha çok etkilenmiş olması beklenebilir. Mehmet Genç'in büyük ölçüde 18. yüzyıla ilişkin olarak iltizam verilerini inceleyen çalışmaları bu konuya ışık tutabilir.[19]

Ankara'nın ve yöredeki bazı küçük kentlerin, örneğin Beypazarı ve Tosya'nın gelişmesinin temelinde de tekstil üretimi yatmaktadır. Özer Ergenç'in konuya ilişkin çalışması, 16. yüzyıl sonuna doğru çok sayıda Ankaralı'nın sof imalatıyla uğraştığını göstermektedir.[20] Sof, özellikle Venedik ve Polonya'ya dikkate değer miktarlarda ihraç edilirdi.[21] 18. Yüzyılda İzmir'deki Avrupalı tüccarların aldıkları mallar arasında tiftik ipliği de vardı. Ancak, 19. yüzyıl başlarına kadar iyi kaliteli iplikler, bu dönemde bile oldukça yoğun çalıştığı anlaşılan Ankara tezgahları için alıkonurdu.[22]

Fiyat devriminin etkileri Osmanlı tekstil üretimine birçok biçimde zarar vermiştir, ancak, vergi artışının etkisi de gözardı edilmemelidir. Üreticilerden bac ya da damga adlı bir satış vergisinin alınması eski bir uygulamaydı.[23] 16.

---

17 Barkan (1970), Braude (1978).
18 Todorov (1967-68).
19 Şimdilik iki makalesine bakın: Genç (1975) ve (tarihsiz).
20 Ergenç (1973) ve (1975).
21 Ergenç (1975), s. 157-158.
22 Ülker (1974), s. 100 vd.; Başbakanlık Arşivi, İstanbul (BA), Cevdet İkisat 971 bölümü.
23 Barkan (1943) içindeki ilgili değinmelerle karşılaştırın.

Yüzyıl sonlarında çeşitli hammaddelerden yüzde bir oranında bir ek vergi alınmaya başlandı; bu yolla elde edilen gelirler yeniçerilerin et gereksinimi-nin karşılanmasında kullanılıyordu. Selanikli yünlü dokumacılarına başlangıçta yeniçeriler için dokudukları kumaş karşılığında ödeme yapılırken, 16. yüzyılda bu teslimat en azından kısmen vergi haline dönüştürüldü.[24] Bunun sonucunda, üretim maliyetleri çok arttı ve birçok Selanikli dokumacı kentten ayrılıp başka yerlere yerleşti.

Barkan, İnalcık ve Akdağ'ın araştırmalarına karşın, 16. yüzyıl sonu fiyat artışlarının Osmanlı kent toplumu üzerindeki etkisini hâlâ yeterince bilmiyoruz. Barkan bu artışın kent yaşamında belirleyici bir rol oynayan vakıfları da belirli bir ölçüde kapsayan devlet mekanizmasındaki olumsuz etkilerini vurgulamıştır.[25] Cami, medrese, imaret ve diğer hayır kuruluşlarına ayrılan parasal gelirlerin satın alma gücü azaldığından, birçok vakıf sağladığı hizmetleri azaltmak zorunda kaldı. Öte yandan, iş bulma zorluğu büyük vakıflardan para alan insan sayısının artmasına yol açtı. Bu kurumların verdiği parasal maaşlar 17. yüzyılda enflasyondan ötürü satın alma gücünü tamamen yitirmişti, ama birçok vakfın maaşların bir kısmını mal olarak ödemesi, çalışanlar için asgari bir güvence oluşturuyordu.[26] Vakıf personelinin artması ise 19. ve 20. yüzyıl toplumunu eleştirenlerin genellikle toplumsal asalak olarak nitelendirdiği ve amaçları fazla çalışmadan yaşamak olan kesimlerin gelişmesine neden oldu.[27]

Doğrudan merkezi idarenin ödediği maaşların satın alma gücünün düşmesi ise, kamu görevlilerinin ahlakını olumsuz yönde etkilediği varsayılmaktadır. Ancak bu konuda belge bulunmaması nedeniyle, kamu hayatında rüşvet ve yozlaşmanın 16. ve 17. yüzyıl boyunca gerçekten artıp artmadığını kestirmek güçtür. Söz konusu dönemlerde yaşamış gözlemciler genellikle böyle bir artış olduğunu belirtmektedir, aynı döneme ilişkin adaletnameler de bu soruna önemli yer ayırmaktadır (ancak bu tür teşhislerin her zaman gerçeklere uymadığını bilmekteyiz). Kamu görevlilerinin bu tür davranışları hem köylülerin hem de kentlilerin ekonomik sorunlarını kuşkusuz artırıyordu. Zanaatkârlardan yasadışı paralar alınması girdi maliyetlerinin artmasının

24 Ergenç (1975), s. 160 vd., Braude (1979), s. 446-447.
25 Barkan (1962-63a); İnalcık (1965); Akdağ (1971), c. 2, s. 374 vd.
26 Barkan (1974), s. 255-256, 260.
27 Gölpınarlı (1953), s. 244-266.

nedenlerinden birini oluşturuyordu, bunun sonucunda da Osmanlı zanaatkârlarının ürettiği malların satılması daha da zorlaşıyordu.[28]

Osmanlı Dönemi Anadolu Kentlerini Ele Alan Çalışmalar

Anadolu'daki Osmanlı kentlerine ilişkin çalışma henüz çok azdır. İstanbul, Kahire, Halep ve Selanik geniş çerçeveli monografilerle betimlenmektedir,[29] ancak bir Anadolu kentini ele alan kitap boyutlarındaki tek çalışma, elinizdeki kitabın alanı dışında kalan Mardin hakkındadır.[30] Birkaç araştırmacı çeşitli Anadolu kentlerine ilişkin monografilerini makaleler dizisi halinde yayımlamıştır. Halil İnalcık'ın 16. yüzyıl Bursası'nı ele alan yazıları[31] ve Ronald Jennings'in 17. yüzyıl başları Kayserisi'ne ilişkin makaleleri[32] buna örnektir. Necmi Ülker'in 17. yüzyıl İzmiri'ni, Özer Ergenç'in ise 1600 dolayları Ankarası'nı konu alan tezleri konuya ilişkin kavrayışımıza katkıda bulunmuştur.[33]

En çok incelenen kent, en büyük ve en iyi belgelenmiş Anadolu kenti olan Bursa'dır. İnalcık'ın bu önemli kentin kadı sicillerine ilişkin öncü niteliği taşıyan incelemelerinden Bursa'nın uluslararası ticaretteki konumu hakkında bazı şeyler öğreniyoruz. İnalcık kentin pamuk ticaretinin merkezi olarak taşıdığı önemi vurgulamıştı. Batı Anadolu'da üretilen pamuk genellikle Karadeniz kıyılarına Bursa üzerinden gönderilirdi. Oldukça sık kullanılan bir yol da Bursa'yı Antalya üzerinden kısmen karadan kısmen de denizden baharat ambarı İskenderiye'ye bağladı. İtalya'dan ve başka Avrupa ülkelerinden Bursa'ya yünlü de gelirdi. 16. Yüzyıl başında da Floransalı Medici kentte bir

---

28 Yücel (1974), s. 30. Adaletnameler ve yozlaşma sorunu için bkz. İnalcık (1965). Yasadışı vergilerin ve başka yoz uygulamaların Selanik'teki kumaş zanaati üzerindeki etkisine örnek olarak bkz. Faroqhi (1980b), s. 68.

29 Sauvaget (1941); Svoronoz (1956); Mantran (1962); Raymond (1973-74). Ne yazık ki, Sauvaget'nin çalışması kent gelişmesine Romalıların katkısının abartılması ve Osmanlı unsurunun azımsanması yönündeki eğilimden etkilenmiştir. Yüzyılımızın ortalarında sömürgelere ilişkin Fransız tarih yazıcılığının önemli bir kısmında görülen bu yanlılık Halep örneğinde garip sonuçlara varmaktadır. Çünkü Sauvaget'nin kendisinin de kabul ettiği gibi, Halep'in Roma dönemindeki durumu hakkında oldukça az şey bilinmektedir ve bugünkü çarşı bölgesi büyük ölçüde Osmanlılarca yapılmıştır. Bu bağlamda Raymond (1979) ile karşılaştırma yapın.

30 Göyünç (1969).

31 İnalcık (1953-54), (1960a), (1960b) ve EI2 içindeki "Bursa" ve "harir" maddeleri.

32 Jennings (1973), (1975), (1976), (1978a), (1978b), (1979).

33 Ülker (1974). Ergenç'in (1973) yayımlanmış bölümleri için bkz. Ergenç (1978), (1980). Ergenç'in tezinin kapsadığı dönemi izleyen yıllar için bkz. Ergenç (1975).

temsilci bulunduruyordu. Bursa'nın en önemli ticari etkinliği ise tezgahları çalıştıran ve bazı tüccarların muazzam sermayeler biriktirmesini sağlayan ham ipek ithalatıydı.[34]

Fahri Dalsar'ın bir incelemesi Bursa ipek tüccarlarının ve dokumacılarının nasıl çalıştıkları konusunda engin bir bilgi kaynağı oluşturmaktadır.[35] Dalsar, Bursa ipekli imalatının 1600 dolaylarında ciddi bir kriz geçirmekte olduğunu göstermiştir. Zor durumda kalan zanaatkârlar pahalı ipek ve boya maddeleri yerine ucuzlarını kullanmaya başlayarak ürettikleri malların kalitesinin düşmesine yol açtılar.[36] Bir yandan da Bursa yöresinde ham ipek üretimi artırıldı.

Dalsar'ın çalışmasından sonra Bursa zanaatlarının krizi ve Bursa ipek piyasasının fiyat yapısı daha ayrıntılı olarak incelenmiştir.[37] Murat Çızakça, 1550–1650 arasındaki dönemde hammadde fiyatlarının ipekli dokuma fiyatlarından çok daha hızlı arttığını göstermiştir. İpekli kumaşlar lüks mal olduğundan, tüketicilerin satın alma gücünün azalması, satış fiyatlarının girdi maliyetleriyle aynı oranda artırılmasını olanaksızlaştırıyordu. İpekli kumaşlar çok pahalı olduğunda, tüketiciler daha ucuz bir kumaşa yönelebilirlerdi. Çızakça, bazı tüketicilerin Levant Kumpanyası'nın Doğu Akdeniz'e getirerek çok ucuza sattığı İngiliz yünlülerini kullanmaya başladıklarını varsayar. Levant Kumpanyası hem İran'dan hem de Anadolu'dan ham ipek satın alıyor, böylece fiyatların yükselmesine neden oluyordu. Bursa ipek endüstrisi arada kalıyordu. Levant Kumpanyası'nın rekabeti yalnız Bursalı ipek imalatçılarını değil, Osmanlı İmparatorluğu'na yünlü kumaş ihraç eden tüccarların kârlarını da etkiledi ve Venedik yünlü endüstrisi 17. yüzyılın ilk yarısında yok olmanın eşiğine geldi.[38]

Bursa endüstrisi, atölyelerde ve tüccar yazıhanelerinde çok sayıda köle çalıştırılması nedeniyle de ilginçtir. Kölelerin genellikle ev işlerinde ya da tersanelerde çalıştırıldığı Osmanlı İmparatorluğu'nun başka yerlerinde bu duruma ender olarak rastlanır. Köleler bir süre çalıştırıldıktan sonra genellikle azat edilir ve bir kısmı kendi işini kurardı. Bu sürecin bazı ayrıntıları Halil

34 İnalcık'ın bulgularının özeti için bkz. İnalcık (1973), s. 121-125.
35 Dalsar (1960), özellikle s. 125-313.
36 Dalsar (1960), s. 310-313.
37 Çızakça (1978) ve Çızakça (1980a), (1980b).
38 Sella (1968).

Sahillioğlu tarafından incelenmiştir.[39] Eski kölelerle efendileri arasındaki ilişkiler bazı gerçek iş hanedanlarının doğmasına yol açtı.

Ancak, başka yerlerde olduğu gibi Bursa'da da zanaatları genellikle lonca üyeleri yürütürdü. Bursa loncalarını inceleyen Hayim Gerber,[40] bu önemli ticaret merkezindeki zanaatkâr örgütlerinin üye kabul politikalarının İstanbul'dakilere ve muhtemelen bazı küçük Osmanlı kentlerindekilere göre çok daha esnek olduğunu göstermiştir. Zanaatkârlar pek fazla bürokratik güçlükle karşılaşmadan etkinlik alanlarını değiştirebiliyorlardı. Loncalar belli bir zanaatta fiilen çalışan ve lonca üyeliğinin gerektirdiği vergileri düzenli olarak ödeyen ustaları başka önkoşul aramaksızın kabul etmeye hazırdı. Bu gözlem, Todorov'un, 18. ve 19. yüzyıllarda Bulgaristan'daki yünlü dokuma zanaatkârlarının loncalarına ilişkin gözlemleriyle uyum içindedir. Söz konusu loncalar o kadar etkili temsil organlarıydı ki fabrika sahipliği konumuna yükselen ustalar bile loncadan ayrılmayı düşünmezlerdi.[41]

Bursa'daki para piyasası konusunda, Halil Sahillioğlu'nun, tüccarların işlerinde kullanabilecekleri para dışı ödeme biçimlerini (kitabü'l-kadı ve süftece) ele alan bir çalışması vardır.[42] 15. ve 17. yüzyıllar arasında ticaret merkezleri, tüccarların bir kentten diğerine fon aktarmasına olanak sağlayan kredi ağlarından birine bağlıydı.[43] Bu durumun Bursa için de geçerli olması, kentin gerçekten ticari öneme sahip canlı bir merkez olduğunu kanıtlamaktadır.

Ronald Jennings'in 17. yüzyıl Kayserisi'nde borç ve kredi düzenlemelerini konu alan makalesi, söz konusu kente ilişkin çalışmalarının bir parçasını oluşturmaktadır.[44] Kayseri'de kredi veren sayısız küçük kurum ve kişi vardı. Kredi veren kurumlar, hizmetlerini yürütebilmek için aldıkları parayı kullanan vakıflardı. Küçük sermayelerini verimli kılmaya çalışan kişiler de faizle borç verirlerdi. Bazı dul ya da yalnız kadınların geçinmek için faizle borç verme yoluna da gittikleri anlaşılmaktadır, ancak, bu işi meslek edinmiş kişi yok gibiydi.

Jennings'in ekonomi tarihinden çok toplumsal tarihle ilgilendiği anlaşılmaktadır. Kredi düzenlemelerinden sonra Osmanlı kadınlarının durumunu,

---

39 Sahillioğlu (1981). Bulgularının özeti için bkz. Sahillioğlu (1980).
40 Gerber (1976), özellikle s. 63-64.
41 Todorov (1967-68), özellikle s. 26-27.
42 Sahillioğlu (1975).
43 Benzeri ağlara genel bir bakış için bkz. Braudel (1979), c. II, s. 93-111.
44 Jennings (1973).

günlük yasal belgelere dayanarak incelemişti. Bunu da Kayseri'deki Karamanlı ve Ermeni gayrimüslimlerin durumunu aynı kaynaklardan hareketle ele alan bir araştırması izlemiştir.[45] Dolayısıyla, Kayseri'nin Bursa'dan sonraki en büyük Anadolu kenti haline gelmesini sağlayan ekonomik etkinlikler henüz incelenmemiş durumdadır. Ancak, Jennings'in çalışmalarının bu yönelimin bir nedeni, bu tür bir monografinin hemen hemen tek kaynağını oluşturan Kayseri kadı sicillerinin niteliğidir. Ekonomik etkinlikleri kadı sicillerindeki diğer belgelerin çoğundan daha iyi yansıtan terekе listelerine 17. yüzyıl başlarında düzenlenen Kayseri sicillerinde çok ender olarak rastlanabilmektedir. Dolayısıyla, kentin ekonomik yaşamının dolaylı yöntemlerle incelenmesi kaçınılmazdır.

15. Yüzyıl Ankarası'nı, Osmanlı tahrir defteri temelinde ele alan bir tez vardır, ancak, bu çalışma kenti değil, çevresindeki kırlık bölgeyi incelemektedir.[46] Özer Ergenç'in, kentin 1600 dolaylarındaki durumuna ilişkin çalışmasının bir kısmı yayımlanmıştır. Ergenç'in tezi hem Ankara, hem de Konya'yı kapsadığı halde yalnızca Ankara'yı ele alan bölümlerin bazıları dergi makaleleri halinde yayımlanmıştır. Söz konusu çalışmada 16. yüzyılda Ankara'nın dünya tekelini elinde tuttuğu, sof imalatı konusunda çok ilginç bir inceleme yer almaktadır. Ergenç'in tezinde, Ankara'daki zanaat üretiminin yanı sıra Ankara ve Konya'daki kamu binalarının dökümleri de vardır.[47] Bu bilgiler söz konusu kentlerin ticari etkinliklerinin boyutlarını tahmin etmemize olanak sağlamaktadır. Ayrıca Ergenç, kent tarihinin kurumsal yönleri üzerinde durmaktadır. Dolayısıyla, tezinde, muhtesipler, asesbaşları ve diğer kent görevlilerinin gördükleri işlere ilişkin değerli bilgiler vardır.

Buraya kadar ele alınan araştırmaların hepsi esas olarak Osmanlı arşiv belgelerine dayanmaktadır. Necmi Ülker ise 17. yüzyıl İzmiri'ni konu alan çalışmasında İngiliz ve Fransız arşivlerinde korunan Avrupa kaynaklarını kullanmıştır. İzmir kadı sicillerinin büyük kısmı savaşlar, depremler ve yangınlarda yok olmuştur. Kentin, 17. ve 18. yüzyıllardaki hızlı yükselişi ihracat merkezi olarak oynadığı role bağlıdır. Bu nedenle, ünlü echelles du Levant'ın (Levant merdivenleri) biri olarak bilinen İzmir'in ticari tarihi büyük ölçüde

---

45 Jennings (1975), (1978a).

46 15. Yüzyılda Ankara'ya ilişkin yayımlanmamış tez Muzaffer Arıkan tarafından yazılmıştır. Ankara tiftiği için bkz. Planhol (1975-77).

47 Bkz. Ergenç (1980).

Avrupa kaynaklarına dayanarak yazılabilir. Ancak, Osmanlı kayıtlarından, özellikle 17. ve 18. yüzyıl mukataalarına ilişkin belgelerden neler öğrenilebileceğini görmek de ilginç olurdu.[48]

Panzac'ın 18. yüzyılda İzmir konusunda yayımladığı iki makale salgın hastalıklardan yola çıkarak kentin demografik sorunlarını ele almaktadır.[49] Panzac'ın verileri Marsilya arşivlerinden sağlanmıştır, dolayısıyla bu çalışma, Ülker'in araştırmasının devamı olarak kabul edilebilir. 1650'den sonraki iki yüzyılı kapsayan Anadolu kent monografileri yok denecek kadar az olduğundan Panzac'ın çalışması özel bir önem taşımaktadır.

Söz konusu iki yüzyıla ilgi gösterilmemesi, hele Osmanlı arşiv kaynaklarının 1730'dan sonra daha çeşitli ve bol olduğu düşünülürse, ilk bakışta şaşırtıcı gelebilir. Bu ihmalin bir nedeni, 18. yüzyılın incelenmesi sonucunda yanıtlanacak araştırma sorularının henüz yeterli bir berraklıkta formüle edilmemiş olmasında yatmaktadır. Bu durumda 18. yüzyıl genellikle salt bir 'dağılma devri' olarak nitelendirilmekte ve böyle bir bağlamda ortaya çıkan konular da araştırmacılara fazla çekici gelmemektedir.[50] Genellikle, Osmanlı merkezi idaresindeki krizin vilayetlerde kargaşalığa yol açarak nüfus kaybını hızlandırdığı ve en azından daha kolay ulaşılabilen yörelere Avrupa ticaret sermayesinin girmesini çabuklaştırdığı varsayılmaktadır. Yunan, Sırp ve Bulgar ulusal hareketlerinin toplumsal temellerinin 18. yüzyılda oluşması nedeniyle Balkan tarihçileri bu döneme ilgi duymaktadır. Anadolu ile ya da Rumeli'nin Türkçe konuşulan vilayetleriyle ilgilenecek tarihçi için böyle bir neden de yoktur. Sonuç olarak, bu "unutulmuş dönem"in araştırılmasını sağlamaya yönelik çeşitli çabalara karşın, en azından kent çalışmaları konusunda durum pek umut verici değildir.

Bu çıkmazdan kurtulmanın bir yolu, ancak göreceli olarak uzun dönemlerde (Annales okulu tarihçilerince sık sık ele alınan "longue durée") ortaya çıkan hareketler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Osmanlı Imparatorluğu'na

48 İzmir ile ilgili olarak Daniel Goffmann'ın henüz yayınlanmayan doktora tezine işaret etmek gerekmektedir: "İzmir as a Commercial Center, the Impect of Western Trade on an Ottoman Port 1570-1650", Chicago University, 1985. Bana tezini gösteren Dr. Daniel Goffmann'a teşekkür borçluyum.

49 Panzac (1973), (1980).

50 Bu sorunlara genel bir bakış için bkz. İslamoğlu ve Keyder (1977).

ilişkin toplumsal kuramın temelinde genellikle Osmanlı toplumsal düzeninin Avrupa'nın müdahaleleriyle işleyişinin bozulması dışında- yüzyıllar boyunca ya hiç değişmediği, ya da çok az değiştiği varsayımı yatar. Ancak, bu varsayım, bilimsel araştırmalar yoluyla hemen hiç sınanmamıştır. Çok sayıda Osmanlı belgesini inceleme fırsatı bulan araştırmacılar, genellikle dört yüzyıllık duraganlıkla ilgili bu varsayıma karşı içgüdüsel de olsa bir tepki duyarlar. Gene de, bugüne kadar, "duragan toplum" hipotezinin yanlışlığının kanıtlanmasına yönelik hiçbir çabaya girişilmediği söylenebilir. Osmanlı düzeni içindeki toplumsal değişmenin incelenmesi, 16. yüzyıl sonundaki ve 19. yüzyıl başındaki ticaret, toprak tasarrufu ve ev mülkiyeti gibi pek çok toplumsal olguların karşılaştırılmasını içerecektir. Fazla uzak olmayan bir gelecekte, Anadolu'nun toplumsal ve ekonomik tarihinin bu sorun açısından ele alınacağını umuyoruz.

Elinizdeki çalışma yaklaşık yüzotuz yılı, yani "longue durée" (uzun dönem) bağlamında orta uzunlukta bir dönemi kapsamaktadır. 1520–80 arası dönemde, Osmanlı tahrirlerinde kayıtlı vergi mükellefi sayılarının kent nüfusunu tahmin etmemize olanak sağlaması nedeniyle, kentsel gelişmeyi gözlemek görece kolaydır. 16. Yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başlarındaki mali, siyasal ve ekonomik kriz dönemi içindeki kentsel gelişme ya da gerilemenin saptanması ise çok daha güçtür. 1580–1650 döneminde kentlerin büyümesini olumlu ya da olumsuz yönde etkilemiş olabilecek gelişmeler, eldeki belgelerin verdiği olanaklar içinde, incelenebilmiştir. Ekonomik değişmeleri göstermek için, mümkün olan oranda, sayı dizileri kullanılmıştır. Vakıflara bağlı han ve dükkanlar, liman tesislerinden ve tekstil üretiminden alınan vergi gelirleri ve kentlilerin toprak mülkiyetinin yapısı farklı dönemlere ilişkin olarak incelenmiştir. Elinizdeki çalışma bu açıdan, İnalcık, Barkan, Jennings ve Çızakça'nın araştırmalarında görülen eğilimi sürdürmektedir. Ancak pek çok konuda 16. ve 17. yüzyıl verilerinin yeterli zaman serileri oluşturulmasını olanaksız kılacak kadar dağınık olmasına karşın, bu verilerin harita üzerinde yerleştirilerek mekânsal ilişkilerinin saptanması genellikle mümkün olmaktadır. Bu yolla, Osmanlı döneminde Anadolu'nun bölgesel örgütlenişini belirleyen özellikler ön plana çıkarılabilmekte ve belli bir tarihsel yaklaşımı olan ekonomik coğrafya monografileriyle bir ortak nokta oluşturulmaktadır. Uzun dönemde, bazı anahtar özelliklerin dağılımını gösteren harita serileri oluşturarak zamansal ve mekânsal değişmeleri aynı yöntemlerle sergilemek bile mümkün olabilir.

Anadolu Kentinin Tanımlanması

Günümüz sayımcısı için kenti tanımlamak oldukça kolaydır: belli bir sayının üstünde insan barındıran yerleşimler kent kabul edilir; söz konusu sınırlar ise keyfi olarak belirlenir.[51] 16. ve 17. yüzyıllara ilişkin sınırların belirlenmesi ise çok daha güçtür. Bu sürecin ne tür güçlükler içerdiği, genel çalışmalardan, örneğin farklı kıstaslar öneren ve hazır ve kesin tanımlamalardan kaçınan Goubert, Delumeau ve Braudel'in çalışmalarından anlaşılabilir.[52] Özellikle 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı gerçeklerine ilişkin olarak da aynı tür sorunlar vardır. Nüfusu oldukça sınırlı olan kentler önemli ticari ve idari işlevler üstlenmiş olabilir. Bu çalışmanın küçük kent kategorisine dahil ettiği bazı yerleşimler de aslında pazaryeri olan köyler olabilir; çünkü 16. yüzyıl verileri genellikle zanaatkârların tarımcılardan ayırdedilmesine olanak tanımamaktadır.

Anadolu'daki kentleşmeyi konu alan bir çalışma, Braudel'in Avrupa'da gösterdiği küçük kent örneklerinin bir benzeri olarak Silifke ele alınabilir.[53] 1584'te bile bu yerleşimin vergi ödeyen nüfusu yüzün altındaydı. Ama Silifke'de İçel sancakbeyi otururdu, kentin iki ayrı kalesi vardı ve bazı vakıflar burada işyerleri yaptırmıştı.

Bu tür örnekler, sayılara değil, işlevlere dayanan tanımlar yapılması gereğine işaret etmektedir; ancak, incelenmek üzere sınırlı sayıda yerleşim seçilecekse bir büyüklük kıstası kullanılmasından da vazgeçilemez. Anadolu kentleri henüz çok az bilindiğinden, sınırları kesin olarak belirlenmiş bir grupla başlamak yararlı olacaktır. Elinizdeki çalışma, bu nedenle, 16. yüzyılın son yıllarında derlenen tahrirlere göre vergi ödeyen nüfusu 1.000-3.000 arasında olan orta büyüklükte yerleşimler üzerinde yoğunlaşmıştır. 400-1.000 vergi mükellefinin yaşadığı küçük kentler, ancak dikkate alınması gereken bir özellikleri, örneğin limanları varsa incelenmiştir.

Ancak, bir yerleşimin bu çalışma çerçevesinde bir kent ya da kasaba olarak tanımlanabilmesi için bazı işlevsel özellikler de taşıması gerekir. İdari düzey açısından, yerleşimde bir sancakbeyi ya da en azından bir kadı bulunmalıdır. Pazar etkinlikleri, ilgili vergilerin varlığıyla kanıtlanmalıdır. Çarşıya iliş-

51 Çavdar (1971), s. 6.

52 Goubert (1973), s. 203-231; Delumeau (1973), s. 291-316; Braudel (1973), s. 373-440.

53 Braudel (1973), s. 374 vd. Silifke hakkında Tekindağ (1971) ve Faroqhi (1979b), s. 52 vd.nı karşılaştırın.

kın belgeler, nüfusun önemli bir kısmının geçiminin önemli bir bölümünü tarım-dışı uğraşlarla kazandığını kanıtlamalıdır. Ancak, belli bir idari düzey ve pazar vergileri, binin üzerinde vergi mükellefi barındıran bütün yerleşimlerde vardır. Dolayısıyla bu kıstaslar yalnızca 400–1.000 vergi mükellefine sahip çok az sayıda yerleşimlerin önceden hazırlanan kent listesinden çıkmasını sağlamıştır. Öte yandan, han ve vakıf dükkanı gibi özel işyerlerinin varlığı, elimizdeki kaynaklarda bulunan boşluklar nedeniyle kent listesinin saptanmasında fazla yararlı olamamaktadır. Bu koşullarda büyüklük kıstası önemini korumaktadır.

Osmanlı tahrir defteri mali nedenlerle derlendiğinden, nüfusun tamamını değil, vergi mükelleflerini kapsar.[54] Askeri hizmetler için muafiyet tanınanlar dışındaki bütün yetişkin erkekler vergi mükellefi sayılırdı. Ancak, genellikle, görev süreleri boyunca vergi muafiyetinden yararlanan küçük memurlar değil, ömür boyu muafiyeti hak edecek kadar yüksek düzeyli kişiler tahrir defterleri dışında tutulurdu. Bu nedenle, bir kentte oturan vergiden muaf askeri hizmetli sayısının tahmin edilmesi oldukça güçtür ve dolayısıyla bu kesim Tablo 1'in dışında tutulmuştur.

Osmanlılarda aile ve hane büyüklüğü konusunda veri bulunmadığından, toplam nüfus sayıları büyük ölçüde tahmine dayanmaktadır. Bu çalışmada, Barkan'ın önerdiği beş kişilik aile varsayımı[55] benimsenmiştir. Genç, bekâr erkekler, babalarının hanesinde kabul edilip genel tahminin dışında tutulduğunda Tablo 1'in "a" sütunu, tek kişilik haneler olarak tahmine katıldığında ise "b" sütunu ortaya çıkmaktadır. Bazı kentlerde, medeni durum belirtilmediğinden, ayrı iki tahmin yapılması olanaksızdır, ama gene de büyüklük hakkında genel bir fikre ulaşmak mümkündür. Sayımda yapılan yanlışlar ve benzeri hatalar nedeniyle bütün sayıların yaklaşık bir değer taşıması, bu sorunun da ilk bakışta göründüğü kadar önemli olmadığını ortaya koyar.

Tanımımız kapsamına giren yerleşimleri önemlerine göre sınıflandırmak için üç büyüklük kategorisi belirlenmiştir (bak. Tablo 1). Birinci kategoriye vergi mükellefi sayısı 3.000'in, dolayısıyla nüfusu 10.000'in üzerindeki kentler dahil edilmiştir. İkinci büyüklük kategorisinde yer alan kentler arasında da nüfusu 10.000'in üzerinde yerleşimler (örneğin Niğde) bulunabilir, ancak bu kategorideki kentlerin çoğunda 5.000–9.000 kişi vardı. IIA diye

54 Osmanlı nüfus tahminleri sorununa ilişkin olarak bkz. Barkan (1951-53); McGowan (1969); Cook (1972), s. 63-66; Erder (1975); David (1977).

55 Barkan (1951-53), s. 12.

adlandırılan 1.000–1.500 büyüklük kategorisinde ise vergi mükellefi barındıran yerleşimler bulunmaktadır; bu, genellikle 3.000–5.000 arası bir toplam nüfus demektir. Tablo 1'e dahil edilmeyen III. kategori, esas olarak yarı-kırsal pazar yerleşimleri olarak kabul edilmeleri gereken en küçük kentleri (400–999 vergi mükellefi ve pazaryeri) kapsamaktadır. Bu çalışmada genellikle nüfusu 10.000'in üzerindeki yerleşimlerin büyük kent olduğu ve II ve IIA kategorilerinin orta büyüklükte kentleri kapsadığı varsayılacaktır. Daha katı bir değerlendirme standardı da benimsenebilir, bu durumda ise Bursa dışındaki bütün Anadolu kentlerinin orta büyüklükte olduğu söylenebilir.

Anadolu Kent Ağı

Anadolu'ya ilişkin kent araştırmaları tek tek yerleşimler üzerinde yoğunlaşmıştır. Birçok araştırmacı da kentler arasındaki ya da kentlerle çevrelerindeki kırsal bölge arasındaki ilişkileri dikkate almama eğilimindedirler. Ancak, Anadolu kentleri harita üzerine yerleştirildiğinde, dağılımlarının ilgi çekici bazı özellikler yansıttığı ve hiçbir kentin kırsal çevre ile bölgedeki kentlerden kopuk olmadığı görülür.[56] Anadolu kentlerinin 1580 dolaylarındaki konumunu gösteren bir haritada yüksek bir kentleşme düzeyine ulaşmış üç bölge saptanabilir: Ege kıyısında Gediz çayı ile Büyük Menderes arasındaki bölge, Kızılırmak ve Yeşilırmak'ın aşağı kısımları ve bu çalışmanın kapsadığı alan dışında kalan Dicle ve Fırat vadileridir. Kızılırmak–Yeşilırmak bölgesinin büyük kısmı, Kastamonu sancağına, dolayısıyla Anadolu vilayetine dahil birkaç kentin varlığına karşın, Rum vilayeti sınırları içindeydi. Bu nedenle, Kızılırmak ve Yeşilırmak yakınındaki kent topluluğu Rum vilayeti kentleri olarak adlandırılacaktır. Büyük Menderes, Küçük Menderes ve Gediz vadilerindeki kent yığılması, Rum vilayetine göre çok daha düşüktü. Ama, Ege bölgesi de, komşu yörelerle karşılaştırıldığında oldukça sık bir kentsel yerleşim örgüsüne sahipti. (Harita 1)

Anadolu'da, akarsu yakınlarında genellikle büyüklü küçüklü kentler vardı. Fırat ve Dicle dışındaki akarsular genellikle ulaşım için kullanılamazdı. Ayrıca, bu ırmaklar çoğunlukla yol geçmesine olanak tanımayacak kadar dar boğazlardan akarlardı. Bu koşullarda, ırmaklara yakın olmak haberleşmeyi fazla kolaylaştırmazdı. Ancak, yağmurların pek bol olmadığı bir yörede, suya yakınlık tarımı kolaylaştırır, dolayısıyla da yerleşim yoğunluğunu artırırdı.

56 Anadolu kent ağı için bkz. Faroqhi (1979); Erder, Faroqhi (1980); Faroqhi (1979-80).

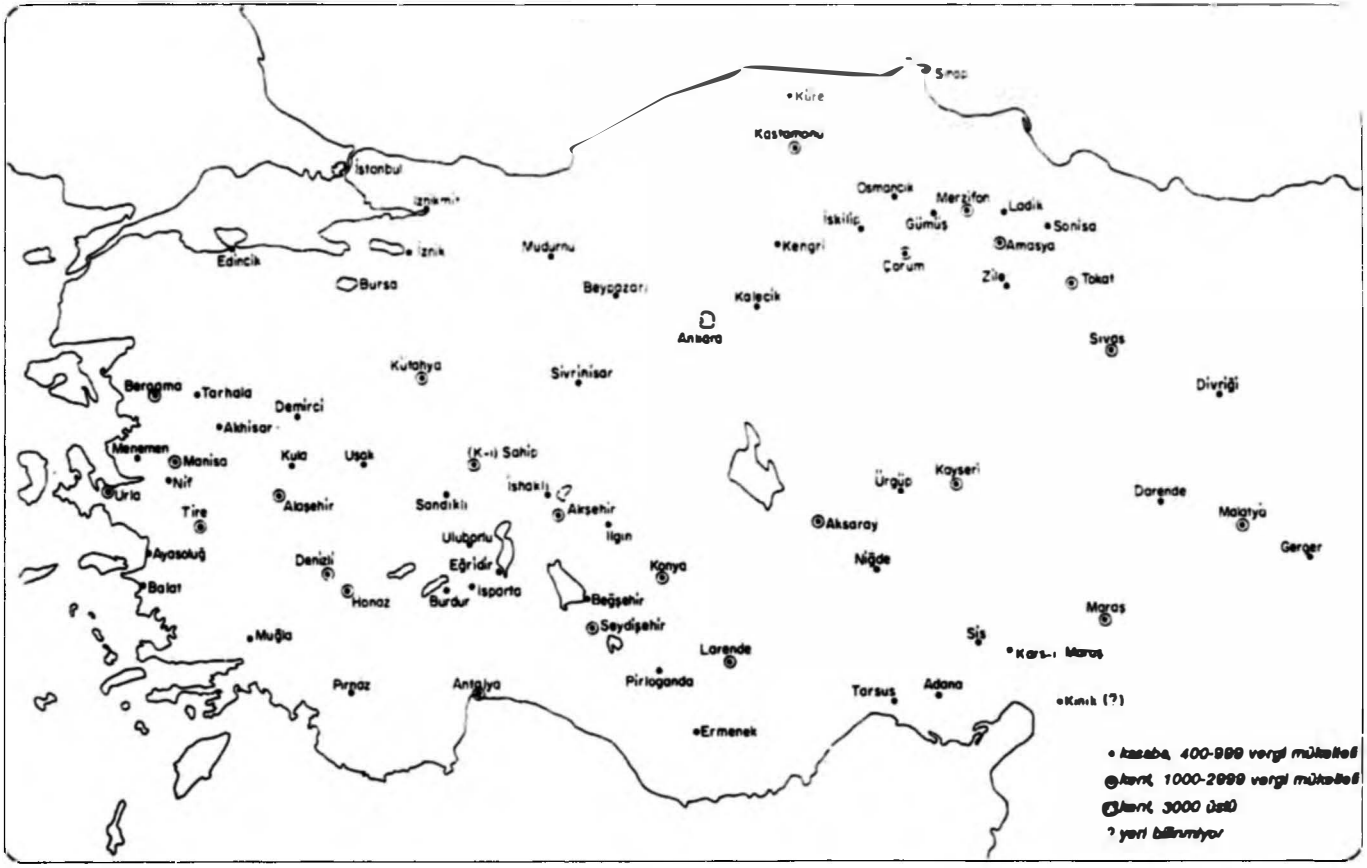

Harita 1. Anadoluda kent dağılımı (1520-1540'larda)

Hem belli bölgelerdeki yoğunlaşma hem de akarsu yakınlarındaki kümelenme, ancak, "kent" olarak tanımladığımız bütün yerleşimlerin (400'ün üzerinde vergi mükellefi ve pazaryeri) haritada gösterilmesi halinde görülebilir. Binin üstünde vergi mükellefi barındıran kentler gösterildiğinde dağılım değişir (Harita 2). Kuzeybatıda Bursa ve Urla'dan güneydoğuda Kayseri, Niğde ve Larende'ye (Karaman) uzanan paralelkenar içinde orta büyüklükteki kentlerin dağılımı şaşırtıcı derecede düzgündür. Bu paralelkenarın dışında ise hemen hemen hiç kentsel yerleşim bulunmayan alanlara rastlarız. Güneybatı Anadolu, Biga Yarımadası ve Karadeniz kıyısından Malatya'ya kadar uzanan geniş bir şerit bu kategoriye girmektedir. Paralelkenar'ın güneydoğu sınırına gelince, Halep'e doğru giden bir kervan Ereğli'yi (Konya Ereğlisi) geçip Sivas ve Kayseri'ye giden yol ayrıldıktan sonra hemen hemen hiçbir kente rastlamazdı. Halep vilayetine varana kadar 1.000'in üzerinde vergi mükellefi barındıran tek bir kentten, Adana'dan geçilirdi.

Batı ve Orta Anadolu paralelkenarının dışında Fırat'ın yatağı boyunca birkaç kent vardı (bkz. Harita 3). Rum vilayetindeki kentsel yerleşim kümelenmesi de çok belirgindi. Orta büyüklükte kentler arasındaki ortalama uzaklık bu bölgede Anadolu'nun başka yerlerine kıyasla çok azdı. Bu durumun, Kızılırmak'la Yeşilırmak arasındaki bölgenin su kaynaklarının Anadolu'nun birçok yöresine göre daha iyi olması, dolayısıyla bu bölgede yarımadanın başka yerlerine göre daha yoğun tarım yapılabilmesi gerçeğini yansıtması muhtemeldir.

Anadolu kıyılarındaki liman kenti sayısı dikkati çekecek kadar azdır. Liman işlevi üstlenmiş orta büyüklükte (1.000 ve daha çok vergi mükellefi) yalnızca iki kent vardı: Trabzon ve Sinop. Urla'nın, kıyıda olmasına karşın, teknelerin fazla sık uğradığı bir yer olmadığı, bu yerleşimde liman vergisi alınmamasından anlaşılmaktadır. Urla iskelesinden yararlanıldığına dair dış ve iç ticarete ilişkin bir kayıt da yoktur. Yörenin deniz ticaretinin Urla'dan değil, İzmir'den geçtiği düşünülebilir. Ancak, 16. yüzyılın sonlarına doğru İzmir, nüfus açısından köyden farksızdı.

1580'lerin kent ağı, 1520'lerdeki kent dağılımıyla karşılaştırıldığında, ilk göze çarpan farklılık, kentlerin büyüklüğüdür. 1520'lerde yalnızca Bursa ve Ankara'nın vergi mükellefi sayısı 3.000'in üzerindeydi; yüzyılın sonlarına doğru ise bu düzeye ulaşmış sekiz kent vardı. 1.000-2.999 vergi mükellefi barındıran orta büyüklükte kent sayısında da aynı derecede belirgin bir artış gözlenebilir. Bu yerleşimlerin sayısı Kanuni döneminin ilk yıllarında yirmi kadarken, altmış yıl sonra neredeyse iki katına çıkmıştı. 16. Yüzyıl başında köy

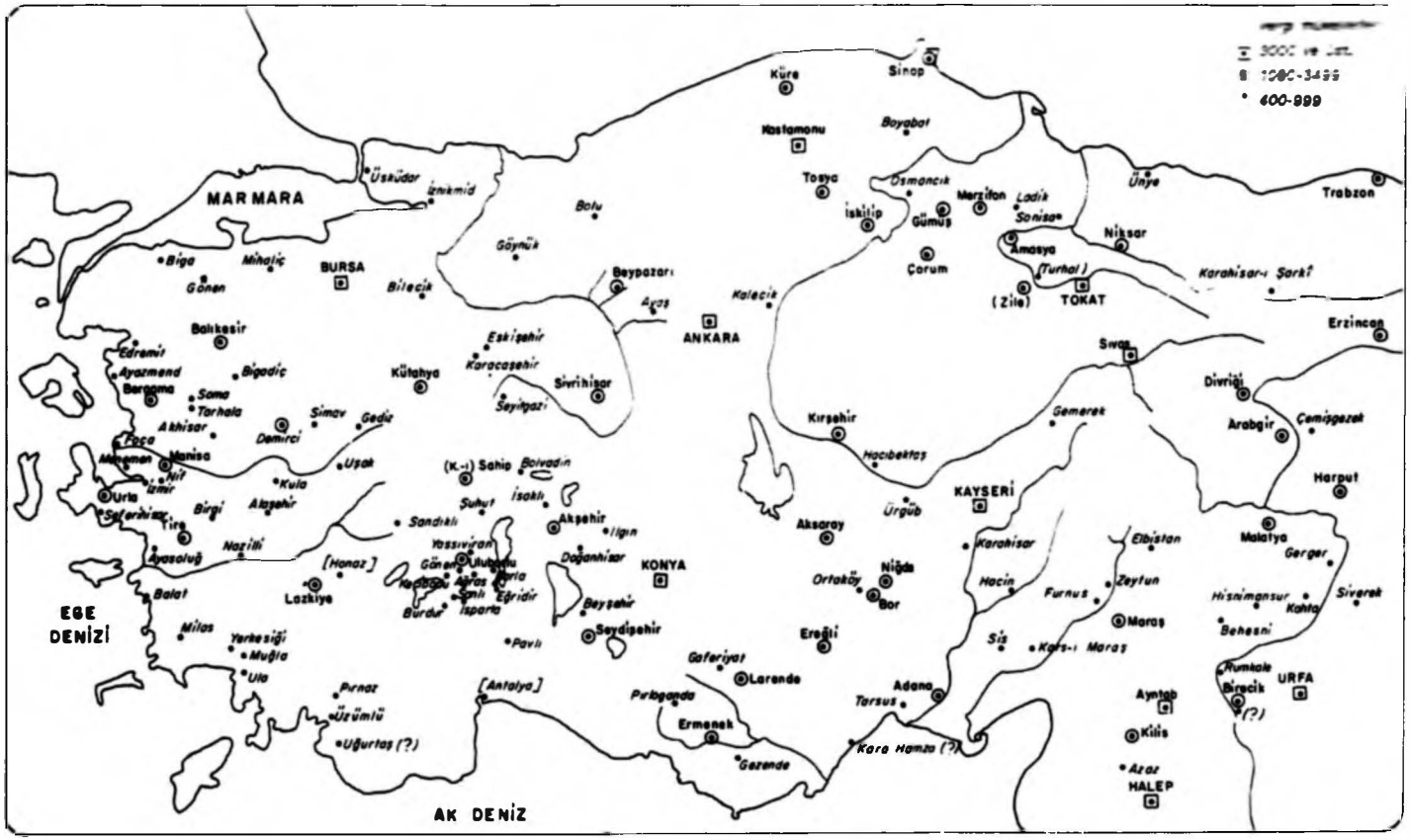

Harita 2. 16. Yüzyılın ikinci yarısında Anadolu kasabaları.
Kaynak: Suraiya Faroqui,'Taxation and urban activities', *IJTS.* 1(1979-80).

olan çok sayıda yerleşim de 400 vergi mükellefi ve bir pazaryerine sahip olmuş ve böylece bu çalışmada benimsenen tanım uyarınca küçük kente dönüşmüştü.

Bu dikkat çekici kentsel gelişmenin en belirgin açıklaması genel nüfus artışında yatar. Ömer Lütfi Barkan, otuz yıl önce yayımlanmış bir makalesinde,[57] Anadolu ve Balkanların, o dönemde Akdeniz dünyasında ve Batı Avrupa'nın büyük kısmında görülen genel nüfus artışı hareketi içinde yer aldığını göstermiştir. Osmanlı döneminde Anadolu'ya ilişkin kırsal nüfus verileri, henüz çok sınırlıdır.[58] Bu nedenle, kentsel nüfusun kırsal nüfusla aynı oranda mı arttığının, yoksa nüfusu 400-1.000 ve 3.000'in üzerindeki kentlerde yaşayanların oranının mı yükseldiğinin belirlenmesi olanaksızdır. Ancak, bir hipotez olarak, özellikle Ege Bölgesi ve Rum vilayeti gibi, Anadolu'nun görece kentleşmiş yörelerinde kentsel nüfus oranının arttığı varsayılabilir.

Anadolu'nun kentsel gelişme ya da gerilemesi her zaman İstanbul'un gelişmesiyle bir arada incelenmelidir. İstanbul'un erken modern dönemin dev kentlerinden olduğu sık sık vurgulanmıştır. İstanbul'un o dönemin en büyük Avrupa kentlerinin, örneğin Paris, Londra ve Napoli'nin birkaç katı büyüklüğünde olduğu tahmin edilmektedir.[59] Osmanlı başkentinin nüfusu, daha 16. yüzyılın ikinci yarısında yarım milyonun üzerinde olduğu varsayılmaktadır. Ayrıca, İstanbul'un büyümesi 17. yüzyılın güç yıllarında bile muhtemelen kesintiye uğramadı. Ne yazık ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok vilayetinde yapılmış olan vergi mükellefi nüfus sayımları İstanbul'da yapılmamış ya da günümüze gelememiştir. Dolayısıyla, başkentin büyümesiyle Anadolu kentlerinin büyümesi arasında ilişki kurmak olanaksızdır. İstanbul'un yiyecek, hammadde ve mamul mal talebi o kadar büyüktü ki, Anadolu'nun büyük kısmında tarımsal üretimin yapısını, zanaatları ve bölgelerarası ticareti bu talep biçimlendirdi. Bu koşullarda, Anadolu'nun kentsel gelişmesini ele alan bir çalışma, Osmanlı başkentini de ele almak durumundadır.

---

57 Barkan (1951), s. 14 vd.

58 Dahası, yayımlanmış olan verilerin hepsi de kentsel bir merkezi olan kırsal bölgelere ilişkin değildir. Anadolu kırsal nüfus sayıları içeren yeni yayımlanmış eserler arasında, Güneydoğu Anadolu hakkında bkz. Göyünç (1975); Bayburt sancağı hakkında bkz. Miroğlu (1975); Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar) ve Kocaeli sancağının bazı bölgeleri hakkında bkz. Erder ve Faroqhi (1979). Barkan'ın Hüdavendigar sancağına ilişkin çalışması ve Mustafa Çetin Varlık'ın Kütahya sancağı hakkındaki geniş ve daha yakın tarihli araştırması henüz yayımlanmamıştır.

59 Osmanlı döneminde İstanbul için bkz. Halil İnalcık'ın EI2'deki makalesi.

Elinizdeki kitabın yazarının yaptığı gibi, vilayetlerdeki yaşam koşullarını incelemek ve daha önceki araştırmacıların İstanbul üzerindeki vurgusunu en azından kısmen telafi etmek için bilinçli bir çaba gösterildiğinde bile bu gerçek değişmez.

Kaynaklar

Barkan, İnalcık, Göçer, Sahillioğlu ve başka araştırmacılar, Osmanlı kent yaşamını ele alan bir incelemenin dayanması gereken kaynakları kapsamlı olarak anlattıklarından bu konuda uzun bir değerlendirmeden kaçınmak mümkündür.[60] II. Selim (1566–74) ve III. Murat (1574-95) dönemlerinde derlenen tahrirler temel kaynakları oluşturmaktadır. Bu tahrirler, Kanuni döneminde derlenenlerde çok eksik olan vakıf envanterlerini de içermeleri nedeniyle büyük değer taşımaktadır.[61] Osmanlı tahrirlerinin ayrıntılı bir incelemesinin, bugüne kadar çözülememiş ve bir kısmı da çözülemeyecek olan çok sayıda sorun ortaya çıkarmasına karşın,[62] kent nüfusu, kentteki ticaret binaları ve kentin art bölgesindeki tarımsal üretim konularında bu belgeler vazgeçilmez bir yol göstericidir. Elinizdeki çalışma çerçevesinde, araştırma konusu dönemi kapsayan, Batı ve Orta Anadolu'yu ele alan tahrir defterlerinin hepsi incelenmeye çalışılmıştır. Ancak, söz konusu kaynakların dağınıklığı nedeniyle bazı tahrirler gözden kaçmış olabilir.

Kadı sicillerinden ise çok daha çeşitli bilgiler türetilebilmektedir. Sicillerdeki belgelerin yalnızca bir kısmı davalarla ilgilidir. Bunun dışında, satış, borç ya da hibe gibi işlemlerin ayrıntıları kaydedilmiştir. Bu durumda, kent yaşamının dinamik ögeleri en iyi biçimde, kadı sicillerinin çözümlenmesiyle kavranabilir. Ne yazık ki, 16. yüzyıla ilişkin siciller çok sınırlı sayıda kent için bulunabilmiştir.[63] Ayrıca, bu kadar dağınık malzemeyi tek başına incelemesinin olanaksızlığı nedeniyle araştırmacı, kısmen de daha önce yapılmış araştırmalara dayanmak zorundadır. Ancak şu ana kadar yayımlanmış çalışmalar geçici bir sentezden ötesine geçilmesine olanak tanımayacak kadar az sayıdadır. Bu satırların yazarı da büyük bir çeşitlilik gösteren bu geniş alana küçük bir katkı yapmanın ötesinde bir şey ummamaktadır.

---

60 Özellikle Barkan (1940); İnalcık (1954); Göçer (1964); Sahillioğlu (1973-74); Genç (1975).

61 Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'nde (Ankara) Kuyud-ı Kadime bölümünde.

62 Söz konusu güçlükler için bkz. Cook (1972), s. 12 vd., özellikle dipnotlar.

63 Bu sicillerdeki belgelerin dökümü için bkz. Ongan (1958) ve (1974).

İstanbul'daki merkezi idare tarafından tutulan ve büyük bir kısmı Başbakanlık Arşivinde saklanan mühimme defterlerinde de ilginç bilgiler vardır. Yalnızca askeri seferleri ve atamaları ele alan defterler dışında, 1–98. ciltlerin tamamı kullanılmıştır. Bu defterler içindeki birçok belge, kentlerden alınan vergilere, kalelere, zanaatkârlar ve tefeciler hakkındaki şikayetlere, tüccarların korunmasına ve kent yaşamını ilgilendiren diğer konulara ilişkindir. Tek sorun, bütün fermanların belli soru ve şikayetler karşılığında gönderilmiş olması nedeniyle, defterlerde yer alan belgelerin çok dağınık olmasıdır.[64] Dolayısıyla, mühimme defterlerindeki metinler başka kaynaklardan toplanan bilgilerin yorumlanması açısından çok değerli olmakla birlikte yalnızca bu belgelere başvurularak açıklanabilecek çok az konu vardır.

Kentteki ekonomik etkinliklerin, özellikle ticaretin hacmine ilişkin sayılar konusunda en iyi ve genellikle tek kaynak mukataa hesaplarıdır. Ancak, aynı mültezimin topladığı bütün vergilerin birlikte kaydedilmesi nedeniyle birçok kayıt neredeyse hiç kullanılamayacak durumdadır. Merkezi idare, vergiden düşülebilecek bütün masrafların ayrıntılı olarak belirtilmesini istiyordu, mültezimin topladığı vergiler ise genellikle toplu bir miktar olarak kaydedilirdi. Bir arada kaydedilen vergilerin sayısı ve türü bir üç yıllık dönemden diğerine değişebilirdi, bu da yorum yapmayı daha da güçleştirmektedir. Ancak, zaman içinde mukataa kayıtlarının sayısı artmıştır. 18. Yüzyıla ilişkin kayıtlar oldukça kapsamlı yorumlar yapılmasına uygundur.[65]

Yararlanılabilecek anlatım türü kaynak sayısı sınırlıdır. Evliya Çelebi ve Katip Çelebi'nin coğrafi betimlemeleri bazı kentlerde üretilen özel ürünler konusunda bilgi vermekte ve genellikle kamu binalarının az–çok eksiksiz dökümlerini içermektedir.[66] Söz konusu metinlerin eleştirel baskıları yapılmış olsaydı, bu bilgilerden yararlanmak daha kolay olurdu. Şu anda, hangi bilgilerin Evliya Çelebi ve Katip Çelebi'nin yaşadığı döneme ait olduğunu, hangi bölümlerin daha önce yaşamış yazarlardan aktarıldığını saptamak genellikle güçtür. Gene de, hem Avrupa, hem de Osmanlı coğrafya kitapları ve gezi notları, arşiv belgelerinden derlenen bilgilerin tamamlanmasında yararlı olmaktadır.

---

64 EI2'deki "daftar" maddesiyle karşılaştırın.
65 Bkz. Genç (1975).
66 Evliya Çelebi (1896/97-1938), Katip Çelebi (1732).

Araştırmanın Kapsadığı Alan ve Dönem

Eldeki belgelerin azlığı nedeniyle, incelenecek alan ve dönemin sınırlarının belirlenmesi bazı ciddi güçlükler içermektedir. Doğu Anadolu'ya ilişkin bilgiler Batı ve Orta Anadolu'ya göre genellikle daha az kapsamlı ve daha az güvenilir niteliktedir. Ayrıca, Doğu Anadolu'nun kuzey kesiminde fazla kent yoktu, olanlar da Safevilerle yapılan savaştan genellikle olumsuz yönde etkilenmişti.[67] Bu durum, incelenecek alanın İran sınırına kadar genişletilmesinin pek yararlı olmayacağı kanısını uyandırmış, Trabzon ve Erzurum vilayetleri araştırma dışı tutulmuştur.

Güneydoğu Anadolu'da ise daha güç bir sorun söz konusudur.[68] Bu bölgedeki kentlerin 16. yüzyıl sonlarında bile hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük kentlerinden biri olan Halep'le yakın ilişkisi olması çok muhtemeldir.[69] Osmanlı egemenliğindeki Halep ise kendi başına bir monografiye konu olmalıdır.[70] Güneydoğu Anadolu'daki olağanüstü kent yoğunluğu, ancak Halep'in ticari etkinlikleri ve 16. ve 17. yüzyıllarda karşılaştığı güçlükler hakkında daha çok şey öğrenildiğinde yeterince açıklanabilir. Bu nedenle, Halep ve Diyarbakır (Amid) vilayetlerini kapsayan alanın tamamı araştırma dışı bırakılmış, böylece araştırma Batı ve Orta Anadolu'yla sınırlandırılmıştır. 16. ve 17. yüzyıllar idari terminolojisi kullanılacak olursa, bu çalışmanın kapsadığı alan Anadolu, Rum, Karaman, Zülkadriye ve Adana vilayetlerini içermektedir.[71] Kuzeybatı ve Güneybatı Anadolu'daki bazı sancaklar (Kocaeli, Biga ve yeni kurulan Sığla sancağı) Kapudan Paşa vilayetine aitti. Akdeniz kıyısında İçel sancağı Karaman vilayetinden ayrılmıştı ve Kıbrıs'tan yönetiliyordu. Ama ilgilenilen bölgeyi bir bütün olarak ele almak için Anadolu, Rum, Karaman, Zülkadriye ve Adana'ya ait olmayan bu yerler de çalışma kapsamı içinde tutulmuştur.

Anadolu'nun bütününü ya da büyük bölgelerinden birini incelerken, kesin bir tarihsel kimliğe sahip birimlerin genellikle oldukça küçük olduğunu görürüz. Bir örnek verecek olursak, klasik dönemde Pisiadia ortaçağ sonlarının Hamid Beyliğiyle ve Osmanlı döneminin Hamid sancağıyla bir ölçüde

---

67 Jennings (1976), s. 47.
68 Göyünç (1975) ile karşılaştırın.
69 Margaret Leigh Venzke'nin doktora tezi (Columbia University, New York, 1981).
70 Daha eski bir çalışma için bkz. Sauvaget (1941).
71 Osmanlı idari bölümlerine ilişkin haritalar ve bibliyografya için bkz. Pitcher (1972).

çakışır.[72] Daha büyük alanların sınırlarının belirlenmesi gerektiğinde ise, sık değişen ve değiştiğinde halkın bilincinde hemen hemen hiçbir iz bırakmayan yapay idari sınırlara bağlı kalmak dışında genellikle seçenek yoktur.

Batı ve Orta Anadolu kentlerinden yalnızca Bursa bu çalışmanın dışında tutulmuştur. Bu davranış, nüfusu 50.000'in üstünde bulunan tek kent olan Bursa'nın orta büyüklükte değil büyük bir kent sayılması gerektiği görüşüyle savunulabilir. Gerçek nedenler ise pratiğe ilişkindir. Barkan'ın Hüdavendigar tahrirleri üzerine çalışması ve Özer Ergenç'in Bursa monografisi şu anda basılmaktadır, bu durumda, kente ilişkin belgelerin fazla derine inmeyen bir biçimde incelenmesinin, yayımlandığı anda bile güncelliğini yitirmiş olan saptamalar yapılmasına yol açması muhtemeldir.[73] Olağanüstü zenginlikteki Bursa belgeleri üzerinde yoğunlaşmak ise bu satırların yazarını Anadolu'nun bu imalat ve ticaret merkezi üzerine bir monografi yazmaya itebilirdi. O zaman da dikkatim kent sistemi bütününden başka yere kaymış olacaktı. Bursa'nın tamamen araştırma dışı bırakılması zaten olanaksızdır; bu kentin kara ve deniz ulaşımı üzerindeki etkisi ve Bursa tüccar ve zanaatkârlarının rolü Anadolu kent sistemini ele alan bir çalışmanın önemli bir altbaşlığını oluşturmak zorundadır.

Zamana ilişkin sınırların saptanması da aynı derecede güçtür. Anadolu'nun kentsel gelişmesinin bir tür kronolojisini oluşturup araştırmanın kapsayacağı dönemi buna göre belirlemek isterdik. 16. Yüzyılın yoğun bir kentsel gelişme dönemi olduğu açıktır, ancak 15. yüzyıl sonlarına ilişkin kaynaklarımızın kıtlığı nedeniyle bu sürecin başlangıç noktası kesin olarak saptanamamaktadır. Ayrıca, hakkında çok zengin belgeler bulunan eski Karaman beyliği için geçerli olan saptamaların Anadolu'nun başka yörelerini de kapsayacak biçimde genelleştirilebileceği söylenemez.[74] Dolayısıyla, başlangıç noktası olan 1520 yılı, kentsel büyümenin sınırını belirlemekten çok başlangıcını simgeleyen yaklaşık bir tarihtir.

Benzer nedenlerle, 1520-1650 arasındaki onüç onyılın hepsi aynı yoğunlukla incelenememiştir. İstanbul Başbakanlık Arşivi'ndeki mühimme

72 Bkz. Planhol (1958).

73 Barkan'ın Hüdavendigar sancağına ilişkin çalışması Türk Tarih Kurumu (Ankara) tarafından yayımlanacaktır.

74 Karaman vilayetinin Osmanlı öncesi ve erken Osmanlı dönemlerine ilişkin yeni kaynaklar için bkz. Beldiceanu-SSteinherr (1976).

defterleri 1553–54'ten,[75] Ankara kadı sicilleri ise 1573'ten başlamaktadır.[76] Bu olgu, kaçınılmaz olarak elinizdeki çalışmanın dipnotlarına yansımıştır. Muhimme defterleri gibi sürekli dizilerin içerdiğinde bir onyıllık dönemden diğerine önemli farklılıklar gözlenmekte ve bu farklılıklar bazı ciltlerin toplumsal ve ekonomik tarihçi açısından değerini olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Bu koşullarda özellikle 1570–1630 dönemi üzerinde yoğunlaşma yoluna gidilmiştir.

Anadolu kentlerinin 16. ve 17. yüzyıllardaki genel gelişme çizgileri hakkında çok az şey bilindiğinden, döneme ilişkin seçimimizi varsayılmış ve henüz hiçbir şekilde kanıtlanmamış bir kentsel gelişme kronolojisi üzerinde temellendirmeyi akılcı bulmadık. 1650'nin genel bir bitiş noktası olarak seçilmesi için hiçbir özel neden yoktur. Bu çalışmanın amacı yalnızca Anadolu'nun 17. yüzyıldaki kentsel gelişmenin oluşturduğu "bilinmeyen bölge"nin içlerine doğru ilerlemek ve ilerde yapılacak araştırma için bir başlangıç noktası sağlamaktır. Elinizdeki çalışmanın, uzun süredir Osmanlı İmparatorluğu üzerinde çalışan tarihçilerin ilgilerinin odak noktasını oluşturan 16. ve 19. yüzyıllar arasındaki boşluğun doldurulmasına katkıda bulunacağı umulmaktadır.

75 Sertoğlu (1955).
76 Ongan (1958), bkz. başlık sayfası.

Kısım 1

KENTLER, PAZARLAR VE HABERLEŞME

Bölüm 1

TİCARET VE İNŞAAT: KENT İŞ MERKEZİNİN GELİŞİMİ

Bu bölümde ele alacağımız konu Anadolu'daki, Osmanlı kentlerinin fiziksel gelişimi olacaktır. Osmanlı taşra kentlerindeki pek çok kamu binası ya doğrudan doğruya Osmanlı merkezi idaresi tarafından, ya da hazırladıkları projeler birçok durumda Sultan'ın doğrudan onayını alan sancakbeyleri tarafından yaptırılırdı. Bu nedenle, 15. ve 16. yüzyıl klasik Osmanlı mimari tarzı İstanbul'dan başlayarak imparatorluğun her yanındaki önemlice taşra kentlerine doğru yaygınlaşmıştır.

Son elli yıl içinde yürütülen çeşitli araştırmalar Osmanlı merkezi idaresinin inşaat faaliyetini örgütleme biçimine ilişkin genel ilkeleri ortaya çıkarmıştır.[1] Emek, daha az vasıflı işler için önemli ölçüde, askeri örgüt mensubu olan acemi oğlanlardan, özel beceri isteyen işler içinse lonca mensuplarından sağlanırdı. Lonca mensuplarına ücret ödenirdi, ancak hükümet projelerinde çalışmak onlar için bir yükümlülüktü ve bazen zorla alıkonulurlardı. Buna karşın, pek çok zanaatkârın devlet inşaatlarında ancak sınırlı sürelerle çalıştığı ve işe pek de düzenli gelip gitmedikleri anlaşılmaktadır.

Osmanlı merkezi idaresince onaylanan projeler Mimarbaşı ve yardımcıları tarafından yürütülürdü. Bu görevliler her tasarımın genel planından sorumluydular ve inşaat alanının işleyişini örgütlerlerdi. İnşaat malzemesinin bir kısmı vergi yerine geçmek üzere zorunlu teslimatla sağlanırdı. Bazı durumlarda merkezi hükümet özel girişimcilere yeterli miktarlarda demir ya da tuğla

1 Örneğin Ahmed Refik (1937, 1977); Turan (1963) ve özellikle Barkan (1972).

sağlamaları için sermaye verirdi. İnşaat malzemesinin taşınması için de genel olarak askerler kullanılırdı. Esas olarak başkentteki inşaatlara ilişkin olarak belgelenmiş olan bu işleyişin taşradaki önemli inşaatlarda da bazı yerel değişikliklerle de olsa egemen olduğunu varsayabiliriz.

Bu bölümde kentlerdeki inşaatların ekonomik yönleri üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda, anıtsal binaların yapılmasının bir ekonomik refah göstergesi olması gerekmediği akılda tutulmalıdır. Robert Lopez ve Harry Miskimin, yönetici soylu ailelerin ticaretle genellikle oldukça yakından ilgilendiği Rönesans dönemi İtalyan kentlerinde yoğun bir inşaat faaliyeti ile olumsuz bir ekonomik konjonktürün hiç de uzlaşmaz olmadığına dikkat çekmişlerdir.[2] Piyasa dalgalanmalarının etkilerinden İtalyan Rönesans dönemi kent yöneticilerine kıyasla çok daha uzak oldukları gerçeği gözönüne alınırsa, Osmanlı yönetici kesimlerinin ekonominin kötü durumda olduğu dönemlerde anıtsal binalar yapımına fon ayırmaya daha da hazır oldukları düşünülebilir. Bu açıdan Osmanlı hazinesinin durumu piyasa dalgalanmalarından daha büyük öneme sahipti. Osmanlı hazinesinin ise 16. yüzyıl sonlarına kadar geniş çaplı bir inşaat faaliyetinin maliyetini kaldırabilecek durumda olduğu anlaşılıyor.[3] Ayrıca, zenginleşen bir bölgenin vergi geliriyle durgun bir bölgede inşaat yapılabilirdi.

Ticari amaçlı inşaatlar için ise bu gözlemler sınırlı bir geçerlilik taşır. Çünkü, Osmanlı idaresinin yüksek düzeyde bir mensubu böyle bir inşaatın sorumluluğunu üstlendiğinde, amacı, genellikle bir dini kurum olan vakıfa gelir sağlamak oluyordu. Bu koşullarda ise gelir getirmeyen bir ticari kuruluş yalnızca kötü bir yatırım değil, aynı zamanda siyasi bir başarısızlık anlamına da geliyordu. Çünkü vakıf kuran Osmanlı yönetici kesimi mensuplarını yalnızca dini ve hayırsever amaçları değil, siyasi amaçları da olduğunu varsayabiliriz.

Bu dünyayla ilgisi olmayan amaçların büyük bir içtenlikle dile getirildiği durumlarda bile, bazı bağış sahipleri büyük bir vakfın sunabileceği himaye ve istihdam olanakları aracılığıyla yerel bir güç tabanı oluşturmaya yönelmiş olabilirler.[4] Bir kısmı insana Osmanlı idaresinin iyi yönetilen vakıflara tanınmaya hazır olduğu, devlet müdahalesi karşısında göreli dokunulmazlık hakkı

---

2 Lopez ve Miskimin (1961-62), s. 408-409.

3 Barkan (1979b) inşaat harcamaları hakkında bilgi vermektedir.

4 Barkan (1942), s. 299-300; Barkan (1962-63a); Barkan, Ayverdi (1970), s. XVI vd.

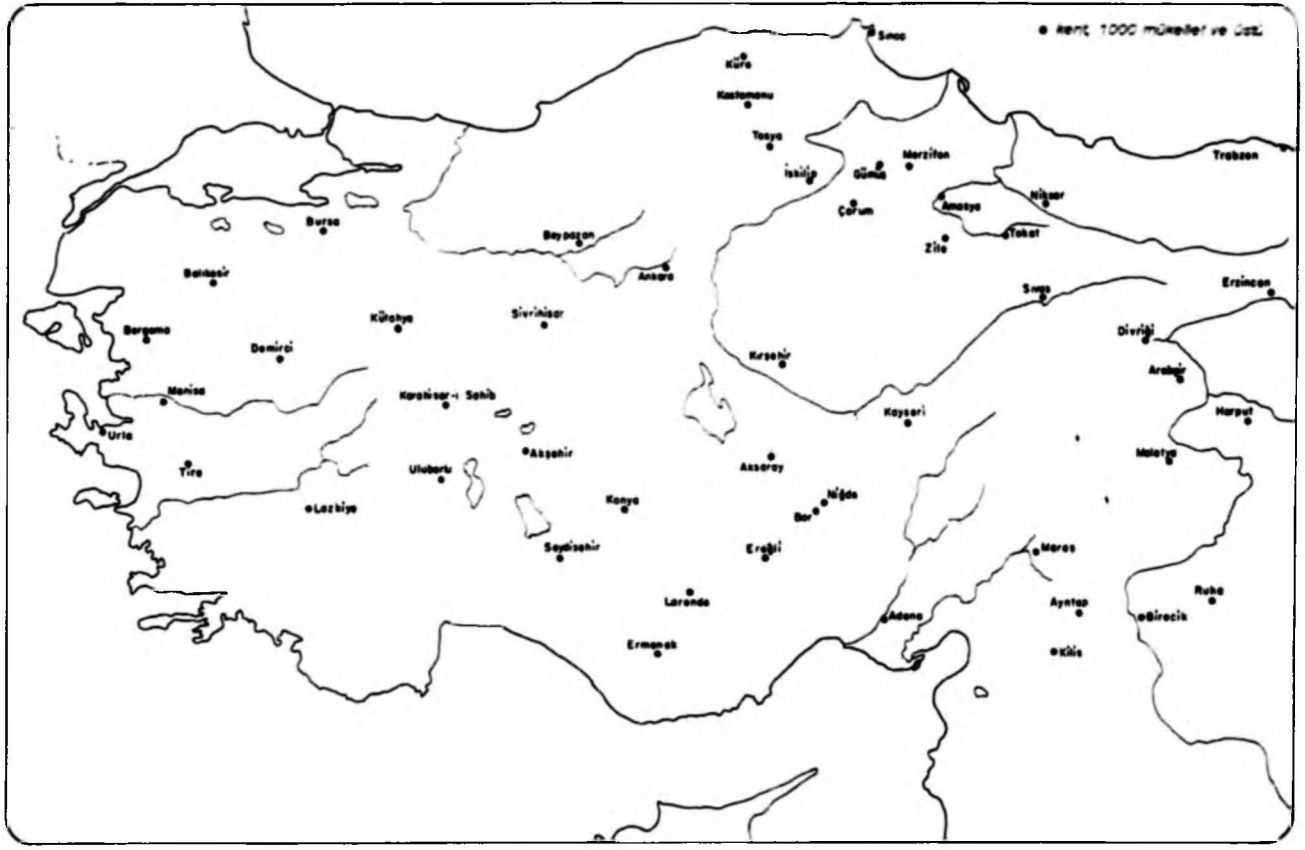

Harita 3. **16.** Yüzyılın ikinci yarısında Batı ve Orta Anadolu kentleri.
Kaynak: *JESHO* XXIII, III, 1980.

çekici gelmiş olabilir.[5] Diğer bazı vakıf kurucularının esas amacı varislerini rahat ettirmek olmuştur.[6] Gerekli maddi temeli olmayan ve dolayısıyla ya kötü işleyen ya da hiç işlemeyen bir vakıf bu amaçların hiçbirisine uygun olmazdı. Bu koşullarda, ticarete yönelik inşaata genellikle gelir getirmesi beklenen yer ve zamanda girişildiğini varsayabiliriz.

Ancak, vakıflara ait ticari yapıların yerinin belirlenmesinde başka unsurlar da etkili olurdu. Osmanlı İmparatorluğu içinde bir yerden diğerine gelir aktarımı olanaksız olmamakla birlikte genellikle tehlikeli ve masraflı bir işti. Bu nedenle ticari binaların yapılacağı alanın kazanç sağlanacak vakfa yakınlığına göre seçilmesi söz konusuydu. Bu koşullarda belli bir yerin sahip olduğu ticari avantajlar ikinci plana düşebiliyordu. Ayrıca, İstanbul'daki merkezi hükümet ya da merkezi hükümetin taşradaki görevlileri askeri ve stratejik önemi nedeniyle belli bir kent ya da bölgenin kalkındırılması gerektiğine karar verebilirdi. O zaman ise yapılacak tek şey buraya yan ticari kuruluşlarıyla birlikte vakfı kurmak ve bu kurumların böyle bir yerleşimi canlandırmaya yetecek sayıda insanı o yöreye çekeceğini ummaktı.[7]

Bu nedenle, Osmanlı yönetiminin Anadolu'daki kentsel gelişmeye ilişkin politikalarını ele almak için bütün önemli inşaat projelerinin bir dökümünü çıkartmakta yarar vardır. Sanat tarihçilerinin yıllardır yapmakta oldukları bu tür çalışmaların sonuçlarından bu araştırmada geniş ölçüde yararlanılmıştır. Ancak, bu çalışmaların ağırlığını, zorunlu olarak, hâlâ ayakta olan binalar oluşturmaktadır. Anadolu kentsel arkeolojisi henüz pek az gelişmiş olduğundan, çok yakın bir tarihte yıkılmış olsalar da, şu anda ayakta olmayan binalar hakkında çok az şey bilinmektedir.[8] 16. Yüzyılda tutulmuş vakıf kayıtları ise, bütün eksikliklerine karşın, bu alandaki boşluğu doldurmamıza yardımcı olmaktadırlar. Bu nedenle, bu çalışmada adı geçen kayıtlar başlangıç noktası olarak alınmıştır.[9]

---

5 Barkan (1942), s. 354. Ancak, mali sıkıntı içindeki vakıflar genellikle merkezi idare tarafından devralınır ve idare edilirdi.

6 Bkz. Barkan, Ayverdi (1970), s. XX vd.

7 Barkan (1942), s. 355.

8 Taşra anıtlarına ilişkin betimlemeler, örneğin İ.H. Konyalı'nın çeşitli çalışmaları bu duruma tanıklık etmektedir. Ankara için bkz. Öney (1971) içindeki dökümler.

9 (1) Adana: TK 538, s. 2b vd. (1541-62 arası);
(2) Aksaray: TK 584, s. 73b vd. (1584);

Ticari Bina Kategorileri

Bu çalışmanın ana konusunu oluşturan kırk kadar kentten otuz dördü için, yararlanılabilir durumda vakıf kayıtları bulunmuştur. Bunlar içinde bizim için en değerli olanları, her vakfa tahsis edilen gelir kaynakları, her unsurun getirmesi beklenen yıllık kirayı da belirterek ayrıntılı biçimde tarif eden kayıtlardır.[10] Vakıflara ait olan bu işyerlerinin konumu, özellikle de çarşı

(3) Akşehir: TK 584, s. 96b vd. (1584);
(4) Ankara: TK 558, s. 2b vd. (1571-72);
(5) Antalya: TK 567, s. 2a vd. (Kanuni Süleyman'ın ölümünden sonra);
(6) Beypazarı: TK 580, s. 45b vd. (975 '1567' öncesi);
(7) Bergama; TK 580, s. 133a (975 '1567' öncesi);
(8) Bor: TK 584, s. 62b vd. (1584);
(9) Çorum: TK 583, s. 131b vd. (1576-77);
(10) Demirci: TK 544, s. 85b vd. (1576-77);
(11) Ereğli (Konya): TK 584, s. 53a vd. (1584);
(12) Ermenek: TK 576, s. 15a vd. (1568-69);
(13) İskilip: TK 38, s. 151b vd. (1576-77);
(14) Karahisar-ı Sahip (Afyon): TK 575, s. 6b vd.;
(15) Kastamonu: TK 554, s. 14a vd. (990 '1582');
(16) Kayseri: TK 584, s. 85b vd. (1584);
(17) Konya: TK 584, s. 4b vd. (1584);
(18) Kütahya: TK 560, s. 4a vd. (1571-72);
(19) Larende (Karaman): TK 584, s. 32b vd. (1584);
(20) Lazkiye (Denizli): TK 560, s. 232b vd. (1571-72);
(21) Malatya: TK 545. s. 1b vd. (1559-60);
(22) Manisa: TK 544, s. 1b vd. (1576-77);
(23) Maraş: TK 101, s. 28b vd. (1564-65 öncesi);
(24) Niğde: TK 584, s. 56b vd. (1584);
(25) Niksar: TK 583, s. 51b vd. (1576-77);
(26) Seydişehir: TK 584, s. 134b vd. (1584);
(27) Sivas: TK 583, s. 18a vd. (1576-77);
(28) Sinop: TK 554, s. 102a vd. (990 '1582');
(29) Sivrihisar: TK 580, s. 196b vd. (975 '1567-68' öncesi);
(30) Tire: TK 571, s. 53b vd. (Kanuni dönemi);
(31) Tokat: TK 12, s. 155a vd.; TK 583, s. 28b (ikisi de 1576-77);
(32) Uluborlu: TK 566, s. 95b vd. (Kanuni dönemi);
(33) Urla: TK 571, s. 15b vd. (Kanuni dönemi);
(34) Zile: TK 583, s. 45b vd. (1576-77).

Ayrıca, Tokat için TT 79, s. 23 vd.ndaki vakıf listesi ve Karaman vakıfları için TK 564 (1476-77). Yerden tasarruf edebilmek için vakıflara ilişkin bu kaynaklar bundan sonraki dipnotlarda belirtilmeyecek, gerekli yerlerde yalnızca tek tek vakıflara ilişkin kaynak gösterilecektir. Genel olarak Osmanlı kentlerine ilişkin kapsamlı iki çalışma için bkz. Kuban (1968) ve Stoianovich (1970).

10 Tek tek vakıfların tarihlerine ilişkin ilginç bilgiler için bkz. TK 580.

içinde olup olmadıkları hakkında bir şeyler öğrenmek de yararlı olacaktır. Daha titiz hazırlanmış bazı kayıtlar, belli dükkan ya da hanların ne zaman harap olarak, artık gelir getirmez hale geldiğini de belirtmektedir. Bu harap yapılar, elinizdeki araştırmanın temelini oluşturan sayımların dışında tutulmuştur.

Vakıf malı dükkan ve işyerlerine ait verileri yorumlamanın en iyi yolu bu verileri giriş bölümünde oluşturulan kentsel büyüklük kategorileriyle ilişkilendirmektedir.[11] Bu yolla, büyük kentlerin iş ve ticaret merkezlerinin orta büyüklükte kentlerin çarşılarından ve küçük yerel pazarlardan ayırdedilmesi mümkün olacaktır. Dahası, belgelerde varolan çarşıları sınırlı sayıda tür içinde toplayabileceğimiz gibi, atipik kentsel ticari yapılanma biçimlerini ayırdederek bunların özel niteliklerini açıklamaya da çalışabiliriz.

Bir ilk adım olarak, vakıf kayıtlarından derlenen ve işyerleriyle ilgili olan veriler, söz konusu binanın işlevine göre sınıflandırılmıştır. Bu sınıflar arasında belli en önemlisini bedestenler oluşturur. I numaralı büyüklük grubundaki kentlerin hepsinde bedesten vardı. Ankara, Kayseri ve Sivas'a ilişkin olarak "eski" ve "yeni" bedestenlerden bahsediliyor olması, bu kentlerde en azından bir süre için üstü kapalı çarşı görevini gören iki bina olduğu izlemini uyandırmaktadır. II numaralı büyüklük grubundaki ondokuz kentten onaltısında bedesten olduğu kesindir. Merzifon, Uluborlu ve Sinop'ta kapalı çarşıya ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır. Ancak, Merzifon'un 17. yüzyılın ikinci yarısında bir bedestene kavuştuğu bilinmektedir.[12]

II numaralı gruptaki yerleşimlerden Kütahya[13] ve Larende'de[14] birden fazla bedesten olduğu anlaşılmaktadır. IIA grubunda ise, Lazkiye (Denizli), Iskilip, Ereğli, Seydişehir ve Adana dışındaki kentlerde bedesten yoktur.[15] En azından Adana'daki kapalı çarşı dikkat çekici büyüklüktedir. Olsa olsa

---

11 Bkz. Giriş.

12 Osmanlı bedestenleri hakkında genel bilgi için bkz. Kreiser (1979).

13 Akok (1956), s. 81.

14 Konyalı (1967), s. 615. TK 560, s. 7b'de Kütahya'daki bir arastadan söz edilmektedir; bu, muhtemelen Akok'un değindiği ikinci bedestendir. Konyalı'nın değindiği Larende'deki (Karaman) üçüncü kapalı çarşı bu çalışmanın kapsadığı yıllardan sonra yapıldığından hesaba katılmamıştır.

15 Ramazanoğulları'nın inşaat faaliyetleri hakkında bkz. Vakıflar Genel Müdürlüğü, c. I (1972), s. 2 vd. Aynı aileye ilişkin bir vakıf belgesi için bkz. Sahillioğlu (1973). Hanedan'ın tarihi hakkında ayrıca bkz. İA'daki "Ramazanoğulları" maddesi (Faruk Sümer).

yerel pazar işlevi görmüş olabilecek ve askeri sınıf dışındaki nüfusu 5.000'in altında olan birkaç kentte de bu tip yerler vardı. İzmir'in kuzeyindeki Tarhaniyat (Menemen) ve Akhisar kasabaları örnek olarak verilebilir.[16] Söz konusu dönemde herhalde küçük bir yerleşim olan Bolu'da da 1650'den önce bir bedesten yapılmıştı.[17]

Kapalı çarşısı olmayan kentlerde genellikle, kervansaray adı da verilen bir iki han bulunurdu. Bu binalardan kent dışında işlek yollar üzerinde olanları,[18] tüccarlar için güvenli geceleme yerleri oluşturur, bazen de askerlerin yerleştirildiği kaleler olarak kullanılırdı.[19] Kentlerdeki hanlar ise daha uzun süreli kullanım içindi. Kentte geçici olarak kalan tüccarlar burada kalır, mallarını da aynı yerde saklarlardı. Bazı hanlar belli bir malın ticaretine ayrılır ve giderek o malın adıyla anılmaya başlanırdı.

Hanların geceleri korunması için çeşitli düzenlemeler vardı, ama değerli malların saklanması için bedestenlerin uygun olduğu düşünülürdü. İstanbul bedestenindeki hırsızlık olayları Selaniki'nin vakayinamesinde belirtilecek kadar önemli görülüyor, taşra kentlerindeki benzer olaylar ise zaman zaman mühimme defterlerinde yer alıyordu. Malatya kapalı çarşısının gerektiği gibi korunabilmesi için bir keresinde yakındaki Gerger ve Behesni (Besni) kalelerindeki askerlerin hemen hemen yarısı boşaltılmıştı. Amasya bedestenin-

den Osmanlı merkezi idaresine ait olan 30.000 akçe çalındığında bedestenin korunmasından sorumlu yeniçerilerle çarşıdaki tüccar kiracılar arasında sert bir tartışma çıkmıştı. Bedestende saklanan malların hepsi satılık eşya da değildi. Malatya kenti ahalisi yaz için bağlara çıkmadan önce en değerli eşyalarını bedestendeki kasalara bırakmak adetindeydi.[20]

Bedestenlerde en yaygın olarak satılan mallara ilişkin bazı bilgilere sahibiz. Anlaşılan, 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başındaki Celali isyanlarının

16 BA, MD 69, s. 277, no. 489 (1000 '1591-92') Kepeci, Divan-ı humayun defteri 63/3 (960 '1552-53'). III. büyüklük kategorisindeki bir kent olan Tosya'da 993'te (1585) bedesten yapılmıştı: MD 58, s. 254, no. 645.

17 MD 90, s. 111, no. 369 (1056 '1646-47').

18 O. Turan (1946); Erdmann (1961); Özergin (1965).

19 Temir (1959), s. 165.

20 Ankara için bkz. Ergenç (1973), ilgili bölümler. İstanbul için bkz. İA'da "bedesten" maddesi, ayrıca Selaniki (1970), s. 276-77; MD 27, s. 265, no. 626 (983 '157576'); MD 12, s. 572, no. 1090 (979 '1571-72').

yol açtığı karışıklıklar Konya'daki bedestenin terkedilmesine ve giderek harap hale gelmesine neden olmuştu. 1024 (1615) civarında, muhtemelen yerel talep üzerine merkezi idare, bedestenin eski durumuna getirilmesini emretti. Söz konusu belge özellikle kapalı çarşıda satılacak mallar arasında ipekli kumaş (kemha, bürümcük, tafta), kadife, kaftan, astar malzemesi (bogası), battaniye, mücevharat, altın, gümüş, esir ve Halep ve İran'dan getirilen malları zikretmektedir.[21]

Osmanlı belgeleri sık sık tüccarlarla bedesten yöneticileri arasındaki çıkar çatışmalarını yansıtmaktadır. Genellikle bedesten yöneticileri, belli malların yalnızca bedestende satılmasını ister, tüccarlar da buna şiddetle karşı çıkardı. Yüksek dükkan kiralarını ödemek istemeyen esnaf, mallarını, kendilerini bildi bileli bedestenin dışında, bazen da bedesten kapılarının hemen dışında sattıklarını iddia ederlerdi. 1650'lerde Bolu ve dolaylarında faaliyet gösteren Ermeni iplik tüccarları bu tür bir iddiada bulunmuşlardır.[22] 17. Yüzyıl başlarında bazı Niğde tüccarları içinde, İran'dan Selanik'e mal getiren tüccarlar gibi bedestene hiç uğramamaya özen gösterenler de vardı.[23]

997'de (1588–89) Üsküdar'daki durumla ilişkin bir belgeden kapalı çarşı yaptırılmasına yol açan nedenler hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür.[24] Üsküdar sakinlerinden oluşan bir heyetin bir dilekçeyle kadıya başvurduğunu öğreniyoruz. Dilekçe sahipleri, son zamanlarda kente gelenlerin sayısı büyük ölçüde artmış olduğundan, tüccarların ve vergi tahsildarlarının mallarını emniyetle muhafaza edebilecekleri bir yerin gerekli olduğunu belirtiyor, ayrıca, kışın gemilerin gelişi aksadığından, bir bedestenin olmayışının mal darlığı ve sıkıntısı yarattığını da sözlerine ekliyorlardı. Bunun üzerine kadı merkezi idareden kendi olanaklarıyla bedesten yaptırmak isteyene engel olunmayacağına dair izin istemiş, bir süre sonra da bu izin verilmiştir.

Başka kentlerde de kişisel özel mülk olarak yaptırılan kapalı çarşılar olduğu anlaşılmaktadır. Sonraki dönemlerde kısmen ya da bütünüyle vakıflara ait olan bedestenlerin bile kişilere ait olduğu bir dönemi varsaymalıyız. Beypazarı'nda böyle bir durumun söz konusu olduğu vakıf kayıtlarında belge-

21 MD 81, s. 272, no. 628 (1024 '1615').
22 MD 90, s. 111, no. 369.
23 MD 93, s. 40, no. 213 (1070 '1659-60'); MD 79, s. 358, no. 903 (1019 '1610-11').
24 MD 66, s. 31, no. 68 (997 '1588-89').

lanmaktedir.[25] Burada Yapu (?) oğlu Ali Bey diye birisi Sultan'dan bedesten yapma izni almıştır. Bu yöreye ilişkin eski tahrirlerden olan Çakır tahriri hazırlandığında bedestene hâlâ aynı kişinin sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ali Bey'in ölümünden sonra ise varisleri bedesteni Nizameddinoğlu Kızıl Sinan diye birisine satmışlar; bu şahıs da 1511-12'de çarşıyı mezarı başında dua ve Kuran okunmasını finanse edecek bir vakfa dönüştürmüştür.[26]

Bazı han ve bedestenlerdeki dükkan sayısı da bilinmektedir. Beypazarı ve Sivrihisar bedestenleri gibi küçük yapılarda otuzdan biraz fazla sayıda dükkan olurdu.[27] Ankara'daki eski ve yeni bedestenlerin her birinde doksandan fazla,[28] Konya bedesteninde ise, 17. yüzyılda geçirdiği onarımdan önce altmışbeş dükkan vardı.[29] Oldukça küçük bir yerleşim olan Lazkiye'de (Denizli) ise çevresindeki atölye ve dükkanlarla birlikte 150 dükkanlık bir birim oluşturan hatırı sayılır büyüklükte bir bedesten vardı.[30]

Genelde, bir kentteki han sayısının o kentin ticari önemini göstermesi gerekir. İstanbul, Bursa ve hatta Ankara gibi büyük ticaret merkezlerinde hanlar birbirlerine çok yakın ve kapalı çarşının hemen yakınında bir iş merkezi oluştururdu. 16. Yüzyılın sonuna doğru, Ankara gibi bir kent, tüccarların mallarını pazarladığı, ayrıca İstanbul'la olduğu gibi Orta ve Batı Anadolu ile kentin kendisi arasındaki kervan bağlantılarını örgütleyen onbeş kadar hana sahip olabiliyordu.[31]

Tire'de de çok sayıda han olduğu görülmektedir. Ege Bölgesinde çok çeşitli tarım ürünleri yetiştiğinden, bu yapıların esas olarak besin maddeleri ticaretine hizmet ettiği varsayılabilir. Ayrıca, İzmir tarafından gölgede bırakılmadan[32] önce, Tire bölgenin kentsel merkeziydi ve pamuklu dokuma üretimini

---

25 TK 580, s. 46a/b, s. 205b.

26 Beypazarı bedesteni Mevlana Gürz Seydi İstanbul kadısıyken vakıf haline geldi.

27 TK 580, s. 46a/b, s. 203b, s. 205b.

28 TK 558, s. 47a, 49b. "Eski Bedesten" İsa Bey b. Bayezid Paşa tarafından Bursa'daki medresesine ek olarak yaptırılmıştı. Öney (1971), s. 133-143'te değinilmediğine göre, daha önceki bir tarihte yok olmuş olabilir.

29 TK 584, s. 9b; Ankara ve Konya han ve bedestenleri için özellikle Ergenç'in yayımlanmamış tezinin (1973) ilgili bölümlerine başvurun.

30 TK 560, s. 235b.

31 TK 558'e göre Ergenç 16. yüzyılın sonraki yıllarında bunlardan onikisini çalışır durumda bulmuştur: (1973), s.4 vd.

32 Bu kentte Aydınoğulları döneminde ve Osmanlı döneminin başlarında yapılan camiler için bkz. Akın (1968), s. 216 vd. ve Aslanoğlu (1978).

sürdürüyordu. Pamuk ipliği Akçeşehir ve Aydın-Güzelhisar civarındaki kırsal alanda eğriliyordu.[33] Bu ipliğin Tire dokumacılarına satışı ve fiyatlar resmi olarak düzenlenir ve saptanırdı.[34] Bu kentin ve söz konusu dönemde ticari faaliyeti muhtemelen artmakta olan bir bölge durumundaki bütün Ege kıyısının servetini tekstil ve besin maddeleri üretimi oluşturuyordu.[35]

Dikkat çekici boyutlardaki diğer bir hanlar kompleksine de Adana'da rastlanmıştır. Ankara ve Tire'deki ticari yapılanmalardan farklı olarak, Adana hanlarının hepsi aynı vakıflar külliyesine aitti.[36] Ramazanoğulları sülalesinin 16. yüzyılda yaşamış bir mensubu olan Halil Bey egemenlik bölgesinin merkezi olan Adana'da bir cami ve bir medrese yaptırmıştı. Osmanlı sancakbeylerinden olan oğlu Piri Bey de bir diğer medrese ve bir misafirhane ekleyerek kurumu tamamladı. Vakfa gelir sağlayan ticari amaçlı binalar arasında kamuya ait bir pamuk kantarını da (kapan-ı koton) içeren bir han vardı. Bir diğer han sabun ticaretinde kullanılırdı. Kentte bez boyamacılığının oldukça gelişmiş olduğu düşünülürse, söz konusu sabunun bir kısmının boyama öncesi yıkamada kullanıldığı düşünülebilir.[37]

Diğer dört handa besin maddeleri, özellikle hububat, pirinç, pekmez, un ve kurutulmuş meyve ticareti yapılırdı. Başka dükkanları, pazaryerini ve bir hamamı da kapsayan külliye duvarla çevriliydi. Duvarın vakıf topraklarının sınırını belirtmek ve belki de vergi toplamayı kolaylaştırmak amacıyla yapıldığı varsayılmaktadır. Benzer bir düzenlemeye, büyük olasılıkla aynı amaçlarla, önemli Balkan panayırlarında da rastlanmaktadır.[38] Ramazanoğulları vakfını çevreleyen duvarda sekiz tane kapı olması bu duvarın içinde oldukça büyük bir ticaret merkezi bulunduğunu göstermektedir.

Karahisar-ı Sahip (Afyon), Tokat ve Beypazarı'nda kayıtlara geçmiş olan 5-6 han vardı. Tokat ve Afyon bölgelerarası ticaret merkezleriydi; Tokat ayrıca İran'ın ipek üreten yörelerinden Bursa ve İstanbul'a uzanan kervan yolu üzerinde önemli bir ambar niteliğindeydi.[39] Beypazarı ise ekonomik açıdan sahip olduğu önemi büyük oranda sof üretimine ve pirinç üreticisi bir

---

33 MD 39, s. 253, no. 494 (988 '1580-81').
34 Tire terzileri hakkında bkz. MD 47, s. 101, no. 258 (990 '1582').
35 İzmir'de bir İngiliz konsolosluğu kurulması konusunda bkz. Wood (1964), s. 73.
36 Bkz. yukarıda dipnot 15.
37 TK 114, s. 7b.
38 Faroqhi (1978), s. 61.
39 İA'nın Tayyip Gökbilgin'in yazdığı "Tokat" maddesiyle karşılaştırın.

bölgenin ortasında bulunmasına borçluydu. Dolayısıyla kentteki hanlarda da muhtemelen bu iki malın ticareti yapılıyordu. Beypazarı'nın 17. yüzyılda geliştiği anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi kente geldiğinde bir kapalı çarşı olmayışına dikkat çekmekte ve hiçbir handan söz etmemektedir. Ticaret hâlâ önemliydi fakat artık açıkta yapılıyordu.[40]

Ne yazık ki, kayıtlarda yer alan ve ancak çok küçük bir kısmı, o da ya çok harap bir durumda ya da büyük onarımlar geçirmiş olarak, günümüze gelebilmiş olan hanların çoğunun büyüklüğüne ilişkin veriden yoksunuz. Bu binaların bir kısmında çok sayıda oda ve dükkan bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu türden bir tek hanın varlığı bile kentin bölgelerarası ticarette önemli bir rol oynadığını göstermeye yetebilir. Örneğin Sultan Süleyman'ın annesinin İzmir yakınlarındaki Urla'da yaptırdığı handa 245 oda olduğu öne sürülmektedir.[41] Urla'nın özelliğini oluşturan sabun üretiminin Cenevizlilerin egemenliği döneminde bile bu bölgede yaygın olduğu bilinmektedir. Ancak, 16. yüzyılın sonlarına doğru sabunun kalitesinin önemli ölçüde bozulduğu, bu zanaatın yaşadığına ilişkin tek işaretin karşılıklı şikayet mektupları olmasından anlaşılmaktadır.[42]

Vakıf Dükkanları ve Kent Merkezinde Zanaatların Dağılımı

Oldukça farklı bir ticari yapı türü ise eskiden özel mülk iken sahipleri tarafından vakıflara bırakılan dükkanlardır. Böyle dükkanların birkaç yüz akçeyi geçmeyen yıllık geliri genellikle mahalle camiinin bakımına tahsis edilirdi ya da bu parayla bağış yapanların ve akrabalarının ruhlarına Kuran'dan ayetler okutulurdu. Böylece kalabalık bir semtin camisi imamın yönetiminde istek üzerine gerçekleştirilen hizmetlerle, gelir kaynaklarını artırabilirdi. Büyük vakıflar ise genellikle sıralar halinde dükkan yaptırırlar ve kiraya verirlerdi.[43]

Ömer L. Barkan vakıflarca kiraya verilen yapılardaki yüksek ilk giriş ücreti ve düşük kira miktarı sistemini betimlemiştir.[44] Kira anlaşması kız ve erkek

40 Evliya Çelebi, "Seyahatname", c. 2, Topkapı Sarayı BK 304, s. 367b.

41 Evliya Çelebi (1314 '1896-97' - 1938), c. 9, s. 100-101.

42 Heers (1961), s. 401; MD 71, s. 148, no. 296 (1002 '1593-94'); MD 79, s. 160, no. 397 (1018-19 '1609-11').

43 Niğde'nin dış mahallelerindeki bu tür bir düzenleme için bkz. MD 79, s. 350, no. 882 (1019 '1610-11'). Vakıflar ve ticari yatırımlar konusunda kapsamlı bir tartışma için bkz. İnalcık (1969), s. 133 vd. Bu çalışmada yalnızca vakıf dükkanlarına yapılan atıflar dikkate alınmış, "zemin-i dükkan"lar -bu zeminlerde her zaman dükkan olup olmadığını bilemeyeceğimiz için- gözönünde bulundurulmamıştır.

44 Barkan (1966), s. 56-57.

varislere bırakılabildiğinden kiracı kendini söz konusu mülkün sahibi gibi görebilirdi. Vakıf hanlarının zamanla bundan zarar görmemesi için mütevelli denen vakıf yöneticileri merkezi idareden vakfa ait taşınmaz mallar üzerindeki kiracılık haklarının üçüncü şahıslara ancak mütevellinin onayıyla satılabileceğine dair bir ferman almışlardı.[45] Dükkanlardan birinde onarım gerektiğinde de vakıf ağırlığını koyardı. Onarım işleri bazen kiracıya bırakılır ve o zaman kendisinden dükkanın bütün mülkiyet haklarının vakfa ait olduğunu belirten bir yazılı belge alınırdı.[46]

Bu önlemlere karşın daha 16. yüzyılda vakıf malı pek çok bina adeta ortadan kaybolmuştur. Vakıfların üzerine dükkanların ve hanın yapıldığı araziyi bile kaybetmişlerdir. Pek çok durumda yangın bu tür kayıpların bir nedenini veya hiç değilse bir vesilesini oluşturmaktadır. Üzerindeki bina yandıktan sonra, çevredeki güçlü mülk sahipleri vakıf arazisini kendi mülkiyetlerine kolayca geçirebilirlerdi. Söz konusu binaların, onarım göremeyecek kadar hasar gördükleri kanısına varılırsa, bu iş resmi olarak yapılabilirdi. O zaman vakıf idarecileri toprağı satma ya da başka bir mülkle değiştirme yetkisine sahip olurlar, ya da üzerinde inşaat yapacak herhangi bir kimseye çok ucuza kiraya verebilirlerdi. Böyle durumlarda ise spekülatörler vakıfların taşınmaz mallarını çok yüksek bedeller karşılığında ikinci elden kiraya verebilirlerdi. Bu türden suistimallerin varlığı 997'deki (1588–89) bir fermandan anlaşılmaktadır. İstanbul kadısına yazılmış olan fermanda bütün vakıf arazisi satışlarını yakından izlemesi ve onarılabilecek binaların onarılmasını sağlaması istenmektedir.[47]

Yangın, idarecilerin ihmali ve binanın eskimesi istenen sonucu vermediğinde, inşaat spekülatörlerinin daha dolambaçlı yollara başvurduğu da olurdu. İstanbul'daki Haydari dervişleri zaviyesi için böyle bir durum söz konusu olmuştur. 1584 tarihli bir fermana göre, bu zaviye mensupları sünnilik yolundan sapmak ve İran'la ilişki kurmakla suçlanmışlardı. O yıllarda bu tür

45 Bu konuda bir ferman için, Payas'taki vakıf dükkanlarına ilişkin olarak bkz. MD 79, s. 512, no. 1305 (1020 '161112'). AKS 7, s. 155, no. 1160 (1009 '1600-01') ve AKS 69, s. 14, no. 45 (1100 '1688-89') içinde mütevellinin izin vermemiş olması nedeniyle geçersiz sayılan satış örnekleri bulunmaktadır.

46 AKS 3, s. 158, no. 926 (1001 '1592-93').

47 16. Yüzyılda İstanbul vakıflarının tahribi konusunda Barkan ve Ayverdi (1970), viii'deki tabloya bakınız. Ayrıca bkz. MD 40, s. 31, no. 62 (987 '1579-80') ve MD 66, s. 35, no. 78 (997 '1588-89').

suçlamalar sürgün cezası ya da daha ağır cezalar verilmesine yol açabilirdi. Ancak zaviyenin bulunduğu semtin saygın sakinleri suçlamanın gerçek nedeninin bazı kişilerin üzerinde inşaat yapmak üzere zaviyenin arazisine göz koymuş olmalarında yattığını belirtmişlerdi.[48]

Nüfus kaybı ya da kent içi yer değiştirme olayları, önemli vakıf binalarının bile terkedilmesine ve giderek harap olmasına yol açardı. Amasya'nın, Celali isyanı diye bilinen ve 1550'den sonra başlayıp 17. yüzyılın önemli bir kısmı boyunca da devam eden olaylardan şiddetle etkilendiği sıralarda, kentin başlıca camilerinden biri bir süre cemaatsiz kalmıştı. Müslüman nüfusun kentin bir kısmını boşaltması ve yerlerine gayrı müslimlerin yerleşmesi üzerine, mescitlerin terkedilmesi olayına ise daha da sık rastlanırdı. Bu tür yer değiştirmelerin vakıfların ticari çıkarlarını etkilemesi de kaçınılmazdı. Örneğin, bir keresinde Niğde'nin dış mahallelerindeki bir grup dükkan, kente saldıran Celalilerce üs olarak kullanılmalarını engellemek amacıyla yıktırılmıştı.[49]

Vakıf malı olan dükkanlar, kayıtlarda çoğunlukla üzerinde bulundukları sokağın adıyla belirtilmektedirler. Sokakların ve pazaryeri olarak kullanılan açık alanların adları vardır. Bu adlar bazen kişi adlarından, fakat genellikle yörede yaygın olan zanaattan türetilirdi. Bu konuda katı bir kural olmamakla birlikte aynı zanaatla uğraşan dükkanlar genellikle aynı sokakta bulunurdu. Bir yere adını veren esnafın orayı terketmesinden sonra bile ad değişmeyebiliyordu.

Vakıf kayıtlarında varolan bütün çarşı ve pazarların –bunlar gerçekte varolanların çok küçük bir kısmını oluştursalar da– dökümünü yapmak ilginç olacaktır (bak. Tablo 3). Veriler şu kategorilerde toplanmıştır: pazar yerleri, besin ticareti, tekstil, maden işlemeciliği, dericilik ve diğerleri. Besin ticareti içinde yer alan şu grupların özel çarşıları vardı: bakkallar, fırıncılar, börekçiler[50] ve helvacılar, kasaplar, attarlar, ahçılar ve şerbetçiler. Pazar yerleri genellikle bir iki çeşit mala (bunlar da çoğunlukla besin maddesi olurdu) ayrılırdı. Bu pazarların dağılımı bazı durumlarda o yörenin tarımsal üretim yapısını yansıtırdı. Örneğin Tire ve Bergama'da ayrı pirinç pazarları vardı.[51] Tire'de

48 MD 55, s. 89, no. 156 (992 '1584').

49 MD 80, s. 61, no. 163 (1022-24 '1613-15'); MD 52, s. 18, no. 42 (991 '1583'); MD 87, s. 67 (1046 '1636-39').

50 Eğer söz konusu sözcük "börkçü" değil, "börekçi" okunursa. Bunu izleyen kesimde çeşitli çarşı caddelerindeki "zemin-i dükkan"lar dikkate alınmamıştır.

51 TK 580, s. 138b; TK 571, s. 67a.

bir genel meyve pazarına ek olarak, kestane, elma ve üzüm satışına ayrılmış yerler de vardı. Tire çarşısının başka bir yerinde de pekmez satışı yapılırdı. Manisa'da ve muhtemelen Ankara'da pamuk pazarları vardı.[52] En azından Ankara'da pamuk işleyen zanaatkârların ayrı bir sokağa adlarını vermiş oldukları düşünülürse, söz konusu pazarın işlenmemiş pamuk ticaretine ayrılmış olduğu varsayılabilir.

Kaynaklarda en fazla tekstil ürünlerinin üretim ve satışına ayrılmış çarşılara rastlanmaktadır. Bu alanda, diğer bütün faaliyetlere göre daha çok sayıda daldan söz edilmektedir. Külahduz (normal başlık yapımcısı) çarşısına yalnızca dört yerde rastlanırken, yedi kentte takkeci çarşısı bulunması ilginçtir. Beş kentte bezzaz ve muytab (keçi kılından heybe ve çuval dokuyanlar) sokakları vardır. Ankara'da bir tiftik çarşısı bulunduğuna dair kayıt yoktur; anlaşılan, o dönemde bu değerli maddenin ticareti çoğunlukla handa yürütülüyordu.[53]

Tekstille ilişkili zanaatlar arasında en çok boyacılıktan söz edilmektedir. Kayseri, Konya, Tire ve Tokat gibi canlı ticaret merkezlerinde bu işe ayrılmış sokak ve avlular vardı. Önemlice kentlerden toplanan vergiler arasında hemen her zaman boyahanelerden alınan ve genellikle onbinlerce akçeyi bulan vergiler yer alırdı (bak. Tablo 2). Öte yandan, muhtemelen pek çok yerde bir ev içi üretimi olarak yürütülen dokumacılıktan çok az söz edilmektedir.[54]

Maden işlemeciliğiyle ilgili zanaatlara yirmiden biraz fazla –yani besin maddesi işlemeye ayrılan çarşı sayısına hemen hemen eşit sayıda– çarşı ayrılmıştır. Kayıtlarda en fazla kazancı sokaklarına rastlaması, bakır kap–kacağın, evlerdeki kullanım değerlerinin yanısıra, gerektiğinde satılabilecek mallar olarak biriktirildiğini de göstermektedir. Demirci çarşılarına, yalnızca beş kente ilişkin kayıtlarda rastlanmakla birlikte, demircilik herhalde oldukça yaygın bir zanaatti. Daha uzmanlaşmış maden işleme zanaatlarına ayrılmış sokaklara ise çok seyrek rastlanmaktadır. Bunların arasında kuyumcular ve gümüşçülerin adları nisbeten daha sık geçmektedir. Tokat'ta bir iğneciler çarşısı, Tire'de de bir kılıççılar sokağı bulunduğunu kayıtlardan öğreniyoruz.[55]

---

52 TK 558, s. 38a; TK 554, s. 16b.

53 Ergenç'in (1973) ilgili bölümlerine bakınız. Zağfırancı hanının tiftik tüccarları tarafından kullanıldığına ilişkin kanıtlar için bkz. AKS 5, s. 211, no. 866 (1002 '1593-94').

54 Uluborlu'ya ilişkin bir kayıt için bkz. TK 51, s. 125b.

55 TK 571, s. 67a.

Deri işlemeyle ilgili zanaatlar çok daha sık görülmektedir (30 çarşı). Bu alanda temel faaliyet dalı tabaklama olduğu halde debbağhaneleri (tabakhane) adı ayakkabıcı çarşılarından çok daha az geçmektedir. Bu, çeşitli deri işleme zanaatlarında çalışanların çoğunun ham deriyi belli merkezlerden aldıklarını gösteriyor olabilir. Gerçekten de, belli tip deriler kentin adıyla anılırlardı, Manisa derisi, İstanbul derisi gibi. Demek ki, bölgelerarası deri ticareti küçümsenemeyecek boyutlardaydı.

"Diğerleri" başlığı altındaki zanaatlardan ağaç işçiliğinin pek çok kent çarşısında oldukça önemsiz bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Yapım işleriyle uğraşan zanaatkârlar, hele malzemeyi inşaat sahibi sağlıyorsa, büyük bir olasılıkla dükkana gerek duymuyorlardı. Hem İznik, hem de Kütahya'da çini üretildiği halde çömlek atölyelerine ilişkin bilgi de bulunmamaktadır.[56] Kullanılmış mal satan bitpazarları da "diğerleri" kategorisine dahil edildiğinde bile, bu kategoride toplam çarşı sayısı yirminin altında kalmaktadır.

O halde, büyükçe Anadolu kentlerinin çoğunda ticari faaliyet tekstil üretiminin egemen olduğunu, dericiliğin ise ikinci sırada olduğunu varsayabiliriz. İşlenmemiş ya da işlenmiş besin maddeleri ticareti de önemli olmakla birlikte çarşıya egemen değildi. Bölgenin ticaret merkezleri olarak kayıtlarda en çok çarşısı olan Ankara, Tire, Tokat ve Konya görünmekte, Kayseri ile ilgili bilgiler eksik olduğundan bu kent hakkında birşey söylenememektedir. Ankara ve Tire'deki han ve kervansaray sayısının çokluğu da gözönünde tutulduğunda bu sonuç mantıklı gözükmektedir. Dahası, Tire dışında bütün bu kentler onbinin epey üzerinde bir nüfusu barındırıyor olmalıydı. Bu durumda vakıf mülkü olan dükkanlara ait kayıtların, kapsamlarının sınırlı olmasına karşın, Anadolu kentlerinin göreli ticari önemlerini oldukça güvenilir biçimde yansıttıkları sonucuna varabiliriz.

Zaman zaman vakıf kayıtları bazı vakıf malı dükkanlarda yürütülen zanaatı da belirtmektedir. Bu kaynaktan belli kentlere özgü zanaatlara ilişkin ipuçları elde etmek olasıdır. Ancak bu tür bilgiler ihtiyatla kullanılmalıdır, çünkü dükkanın hep dükkan gelirini vakfa bağışlayan kişinin ya da ilk kiracının loncasına mensup zanaatkârlarca kiralandığından emin olunamaz. Gene de, kayıtlı vakıf dükkanlarının çarşının bileşimini daha küçük boyutlarda yansıttığını varsaymazsak bazı ilginç kanılara varabiliriz.

---

56 MD 41, s. 85 no. 195 (987/1579-80).

Niğde'ye ilişkin kayıtlarda yer alan 146 dükkandan 106'sının, yani neredeyse dörtte üçünün kiracısının uğraştığı zanaat, vakıf kayıtlarında mevcuttur. Bu bilgilerin üretim dallarına göre dökümü yapıldığında, ortaya bir tekstil merkezi görünümü çıkmaktadır. Otuz yedi dükkan çeşitli kumaş türlerinin üretimi ve satışıyla uğraşıyordu; bunların hemen hemen yarısı hammadde olarak pamuk kullanan zanaatkârların elindeydi. Keçi kılından çuval bezi yapımı da önemli bir yer tutuyordu. Bunları 31 dükkanla besin ve ilaç ticaretleri izliyordu, eczacıların çokluğu dikkat çekiciydi. Çeşitli deri işleriyle uğraşan 24 dükkan vardı. Bunların arasında en önemli yeri ayakkabıcılar tutuyordu, tabakhanelerin sayısıysa azdı.

Çorum'daki vakıf malı dükkanlar da benzer bir dağılıma sahiptir. 148 dükkandan 101'inin kiracısının işi, kesine yakın olarak bellidir. Bunların 32'si demirciler ya da dokumacılar tarafından kullanılmaktadır. Diğerlerinin ise hangi çarşıda oldukları (ayakkabıcılar çarşısında gibi) belirtilmiştir. Tekstile ilişkin zanaatların yaygınlığı gene çok çarpıcıdır. 101 dükkandan 45'inde ipekçilik, takkecilik, boyacılık, bezzazlık ve dokumacılıkla uğraşıldığı anlaşılmaktadır. Deri işlerinde gene hemen hemen yalnızca haffaf'adıyla anılan yakkabıcılar göze çarpmaktadır. Sayım sırasında 21 dükkanın ya haffaflarca vakıflara bağışlandığı, ya da haffaflarca vakıflardan kiralandığı görülmektedir. Besin maddesi ticaretiyle ve maden işleme zanaatlarıyla uğraşan dükkanlar aşağı yukarı aynı sayıdadır. Bunlardan ilki arasında bakkallar önde gelmektedir, ikincilerin ise çoğunluğunu demirciler (haddad) oluşturmaktadır.

İlk bakışta vakıf dükkanlarının kentler arasındaki dağılımında büyük bir düzensizlik göze çarpmaktadır. Ancak, yukarda değinilen üç büyüklük grubu ayrı ayrı incelendiğinde bu dağılımın daha düzenli bir biçim aldığı görülür. Aritmetik ortalamalar I numaralı büyüklük grubu için 373 dükkan, II numaralı grup için 212 dükkan, IIA grubu içinse 103 dükkandır. Üç grupta da vakıf malları diğer kentlere göre çok fazla olan bir ya da iki kent olduğundan orta değer (medyan) her üç durumda da ortalamanın oldukça altındadır (sırasıyla 170, 149 ve 60). Görünüşe göre, I ve II numaralı büyüklük grupları arasındaki fark, II ve IIA numaralı gruplar arasındakinden çok daha az belirgindir. Bu durum çarşının tamamı için geçerli olsaydı, orta büyüklükteki ticaret merkezleriyle (I ve II numaralı gruplar) küçük yerel pazarlar durumunda olan kasabalar (IIA grubu) arasında ayrım yapmak anlamlı olurdu.

Bunu izleyen adım, bir kentteki vakıf malı dükkanlar toplamından, genellikle önemli kişilerce kurulmuş olan ve oldukça büyük külliyelerde yer alan

işyerlerini çıkartmak oldu. Böylece geriye yalnızca muhtemelen daha az zengin kişilerce, bağışlanmış olan dağınık dükkan ve işyerleri kaldı. Bu dükkanları saptamak için şöyle bir kıstaslar dizisi kullanıldı: Bir han ya da bedesten içinde bulunan dükkanların bir külliyenin parçaları olduğu belliydi, dolayısıyla bunlar sayım dışında tutuldu. Tek bir vakfa ait dükkan sıraları da mümkün olduğunca kapsam dışı tutuldu. Aynı vakıfla ilişkili olan ve aynı sokak ya da pazaryerinde bulunan on dükkan bir "dükkan sırası" olarak tanımlandı. Bu "dükkan sırası"nın aslında farklı zamanlarda yapılmış ve bağışlanmış işyerleri toplamından ibaret olduğu durumlar olabilir. Ama söz konusu yapılar uzun zaman önce yok olduklarından ve dolayısıyla elimizdeki kayıtlara geçemediğinden bu türden olan durumları ayırdetmek olanaksızdır. Öte yandan, aynı vakfa ait olan ve kentin farklı yerlerinde bulunan bazı dükkanlar da tek bir kişi tarafından yaptırılıp bağışlanmış olabilir. Gene de Tablo 1'in dördüncü ve beşinci sütunlarındaki sayılar, daha mütevazı vakıf kurucularının katkılarının açıklanmasında yetersiz kalmamaktadır.

Ankara, Konya, Tokat, Niğde, Kütahya, Bergama, Tire, Karahisar-ı Sahip (Afyon) ve Antalya'da bu tanıma uygun yüzden fazla "münferit" vakıf dükkanı vardı. Bir kısmı çok sayıda han ve çarşısıyla da dikkat çeken bu kentler, Bursa ve Kayseri ile birlikte, Batı ve Orta Anadolu'nun tam anlamıyla gelişmiş ticaret merkezlerini oluşturuyordu. Bu kentlerde vakıflarca yaptırılmış büyük çarşıların yanı sıra çok sayıda mütevazı esnaf ve zanaatkâr da bulunmaktaydı. Bu mütevazı kişilerin kendilerine ait dükkanları vardı ve bunları vakıflara bağışlayacak kadar da varlıklı oldukları anlaşılmaktadır. Ancak, kentin büyüklüğüyle o kentteki "münferit" vakıf dükkanlarının sayısı ve oranı arasında görünür bir ilişki yoktur.

Ankara, Konya, Tokat, Kütahya, Bergama, Karahisar-ı Sahip (Afyon) ve Tire'de bile vakıflara ait dükkanların çokluğunun büyücek vakıf külliyeleri içinde bulunması ilgi çekicidir. Bu durumun dışında kalan Antalya ve Niğde ise ikinci derecede öneme sahip kentlerdir. Mütevazı esnafça bağışlanmış olan vakıf dükkanlarının muhtemelen oldukça fazla olduğu merkezlerde bile, vakıf malı dükkanların yüzde 50–70 kadarı bir çeşit külliyeye aitti. Bu tür işyeri topluluklarının büyüklüğü ise bir semt camisine ait on dükkandan yüzlerce işyerini içeren vakıflara kadar uzanıyordu.

Kent Merkezleri ve Kurucuları: Osmanlı-öncesi Dönem

Tablo 4'te bir kentteki kayıtlı vakıf malı dükkanların dörtte birinden fazlasını elinde bulunduran vakıflar gösterilmiştir. Bu kurucuların çarşıların sa-

hipleri arasında önemli bir yeri olduğu söylenebilir. Yararlanılabilecek durumdaki kayıtları günümüze kadar gelen 34 kentten 25'inde bu türden bir-iki vakıf vardı. Akşehir, Beypazarı, Ermenek ve Larende gibi yerlerde vakıf malı çarşının neredeyse tümü bu türden ilki vakfa aitti.

Söz konusu dükkan sayısı yüksek olunca bu olgu özel bir önem kazanmaktadır. Çünkü böyle durumlarda kent iş merkezinin, az sayıdaki etkili vakıf kurucusu tarafından bilinçli bir biçimde planlanmış olması düşünülebilir. Bu kadar çok sayıda orta büyüklükte Anadolu kentinde bilinçli planlama unsurlarına rastlanması ise insanı, yeni kent merkezleri oluşturulmasının ve eski kent merkezlerinin yeniden kurulmasının, yalnızca Balkanlarda yeni fethedilen topraklara ve Osmanlı İmparatorluğu'na başkentlik yapan çeşitli kentlere özgü bir faaliyet olmadığını kabule götürmektedir. Benzeri politikalar Batı ve Orta Anadolu'da, hem de yalnızca Osmanlılar tarafından değil, Osmanlı-öncesi beylikler tarafından da uygulanmıştır.

Ancak, bir vakfın kurulması ve ticari mülklerle donatılması, bu binaların hepsinin bu amaçla yeni inşa edildiği anlamına gelmez. Daha önceden varolan bazı yapılar satın alınıp söz konusu vakfa bağışlanmış da olabilir. Ayrıca, Bizanslılardan yeni fethedilen yerlerde kurulan vakıf külliyelerine ilişkin olarak da, önceki sahipleri öldürülmüş ya da kaçmış olan mülklerin, genellikle yeni kurulan bir vakfa devredildiğini gözönünde bulundurmak gerekir. Halil İnalcık, İstanbul'da fetih-öncesinden kalan evlerin, bu binalara para ödemeden sahip olacaklarını ummuş olan yeni sakinlerinin öfkeli muhalefetine karşın, nasıl Ayasofya vakfına verildiğini incelemiştir.[57] Benzeri uygulamaların taşrada da yer almış olması düşünülebilir; kaynakların yetersizliği bu süreci ayrıntılarıyla belirlemeyi olanaksızlaştırmaktadır.

Bazı durumlarda dükkanlar ait oldukları vakıflardan önce yapılmış olabilecekleri gibi, bunun tersinin de söz konusu olabileceği açıktır. Örneğin, 16. yüzyıl başlarına ait kayıtlar, Divriği'de 1200'den kısa süre sonra kurulmuş olan Ulucami vakfına ait dört dükkandan söz etmektedir. Yerel mimarinin niteliği gözönünde tutulursa, bu dükkanların Osmanlı vakıf kayıtlarına geçtikleri sırada 300 yıllık olmaları pek mümkün değildir. Bir diğer öneri de Seydi-

57 İnalcık (1970), s. 240 vd.

şehir'deki Seyyid Harun cami ve türbesine ait dükkanlar oluşturmaktadır.[58] Seyyid Harun 1300 dolaylarında Seydişehir'e yerleştiğinde, burası herhalde köyden pek farklı bir yer değildi. Nitekim, Seyyid Harun Menakıbnamesi kendisini kentin gerçek kurucusu olarak göstermektedir. Bu durumda 15. yüzyıl sonunda vakıf malı olan dükkan ve tabakhanelerin ve bezzazlar hanının, tarihi herhalde Seyyid Harun'a kadar uzanan cami ve türbeden daha sonra yapılmış olmalıdır.[59]

Çok sayıda dükkandan oluşan külliyeler genellikle Osmanlı-öncesi dönemde ya da 1500'den önce Osmanlılar tarafından kurulmuş olan vakıflara aitti. 1500'den 1570-80'e kadarki dönemde kurulan bu tür büyük külliyelerin sayısı ise çok daha azdır. Zaman içindeki bu dağılımın yalnızca kayıtlardaki yanlışlardan kaynaklanmayıp kısmen de olsa gerçek durumu yansıttığı kanısındayız. 16. Yüzyıl Osmanlı vakıf kayıtlarının dikkatle incelenmesine karşın, görevlilerin kendi zamanlarında yapılan binaları kayda geçirmekte, eski vakıfları kayda geçirmekten daha ihmalci davrandıklarına ilişkin hiçbir belirtiye rastlanmamıştır. Ancak, yeni vakıfların kayıtlara geçirilmesinden önce belli bir süre geçmesi beklenirdi.[60]

Kayıtlı vakıf malı dükkanların dörtte birinden fazlasının tek bir vakfa ait olduğu 29 örnekten 26'sının kuruluş tarihini belirlemek mümkün olmuştur. Elde daha kesin bilgi olmayınca bazı durumlarda söz konusu yapıdan söz eden ilk vakıf kaydının tarihi kuruluş tarihi olarak kabul edilmiştir. Örneğin, ne Uzunçarşılı'nın ne de Gabriel'in Anadolu kitabeleri ve anıtsal yapıları na ilişkin çalışmalarında Niksar'daki Darülhayır medresesinin ve Zile'deki Helvai zaviyesinin adı geçmemektedir.[61] Oysa bu iki kurum muhtemelen 16. yüzyıldan çok önce yapılmıştır ve 16. yüzyılın ilk yıllarından itibaren kayıtlarda yer almaktadır. Aynı şekilde, Çorum'daki Ulucami ilk kez 1455'e ait bir vakıf kaydında karşımıza çıkmaktadır, oysa camiyi yaptırdığı anlaşılan "Sultan Alaeddin'in azatlı kölesi" Hayreddin'in 13. ya da en geç 14. yüzyılda yaşamış olması gerekir.[62]

58 TT 156, s. 180 vd., Uluçay (1946), s. 756.
59 TK 564, s. 35b; Uzluk (1958), s. 33-34'le karşılaştırınız.
60 Bu olgunun farklı bir açıklaması da olabilir, bazı eski vakıflara, prestijleri nedeniyle özellikle dükkan biçiminde daha büyük hibeler yapıldığı varsayılabilir.
61 Uzunçarşılı (İstanbul, 1927-1345), Gabriel (1934). Ancak, Uzunçarşılı Zile'ye gittiğinde hâlâ Helvalı adlı bir mezarlık vardı. (a.g.e., s. 91-92).
62 BA, MM. 354, s. 138. Bu referansı Huri İslamoğlu'na borçluyum.

Çok sayıda dükkana sahip Osmanlı-öncesi vakıflar arasında Akşehir'deki Sultan Alaeddin Camisi (Ulucami) ve Anbardar Kerim Camisi sayılabilir.[63] Ancak, bu işyerlerinin önemli bir kısmı muhtemelen vakıflar kurulduktan çok sonra, 15. yüzyıl başlarında vakıflara bağışlanmıştır. Bu varsayımın temelinde Karamanoğulları döneminde Akşehir'in belli bir ticari öneme sahip bir merkez olduğu gerçeği yatmaktadır. Osmanlılarla Karaman beyliği arasındaki -beyliğin ortadan kalkmasıyla sonuçlanan- uzun mücadelelerin hemen ertesinde bile Akşehir'in büyüklüğü ve hareketliliği göze çarpmaktadır. 870'ten (1465-66) hemen sonra Fatih Sultan Mehmet tarafından yaptırılan bir sayıma göre kentte 40'tan fazla mahalle, 1.000'den fazla evli erkek ve 140 kadar da mücerred (bekâr erkek) vardır.[64]

15. Yüzyıl ortalarında Akşehir'de uygulanan ticari vergiler besin maddeleri ticaretinin taşıdığı önemi ortaya koymaktadır. Kayıtlarda dört kapan (pirinç, un, yağ ve bal için halka açık kantarı olan etrafı çevrili çarşı), bir mezbaha, özel hububat ve balık pazarları, gayrı müslimlerin şarap alabilecekleri bir yer ve bozacı dükkanları yer almaktadır. Mezbahada kesilen hayvanların artıklarından sabun ve kiriş yapımında yararlanılmaktadır. Tekstil üretimine ilişkin olarak bir boyahaneden ve özel pamuk kantarlarıyla, pamuğun yorgan ve yastıklara doldurulmadan önce temizlendiği bir işyerinden söz edilmektedir. Daha önemlisi, kentte bir kapalı çarşı, altı kadar kervansaray ve bu erken dönemde bile en azından 85 tane kayıtlı vakıf dükkanı vardır.[65]

Akşehir'in Osmanlı döneminin başlarındaki bu görünümü, eskiden Karaman beyliğine ait olan bu bölgenin Selçuklu yönetiminin son dönemlerindeki karışıklıkların etkisini, 15. yüzyıl ortalarında önemli ölçüde üzerinden attığını göstermektedir. Özellikle Osmanlı fethinden önceki son önemli yönetici olan İbrahim Bey bir kısmı dükkan ve kervansaraylarla desteklenen çok sayıda vakıf kurmuştur.[66] Örneğin, Konya'daki imaretine aynı kentteki Nizamiye hanından hisse verilmiştir.[67] Osmanlıların kenti ele geçirmesinden kısa süre sonra derlenen vakıf kayıtları Konya'da en azından kadıasker Kadri Çe-

63 Konyalı (1945), s. 307 vd., s. 352.
64 MM 241, s. 9b vd., s. 24a. Kapan sözcüğünün anlamı için bkz. Cvetkova (1970a), s. 283. Redhouse (1921) bu terimi tartının kendisine ilişkin olarak tanımlamaktadır. TK 142, s. 16b de bu yorumu doğrular.
65 TK 564, s. 48b vd.; Uzluk (1958), s. 43. Bedestendeki dükkanlar bu sayıya dahildir.
66 Bkz. İA, "Karamanoğulları" maddesi (Şehabettin Tekindağ).
67 Uzluk (1958), s. 14.

İbn'inin 16. yüzyılda yeniden yaptırdığı bedesten kadar büyük bir bedesten olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı kayıtlara göre kentte ikiyüzden fazla vakıf dükkanı vardır. Bu sayı 16. yüzyıl sonlarındaki kayıtlı dükkan sayısının çok altında olmakla birlikte 1584 standartlarına göre bile oldukça önemlidir.

1476'da Aksaray'daki vakıf malı dükkanların genellikle önemli vakıflara ait olmadığı göze çarpmaktadır. Sözü edilmeye değer tek örneği Karamanoğlu İbrahim Bey imaretine ait dükkanlar oluşturmaktadır.[68] Karamanlı beyleri bölgedeki daha küçük bazı kentlerde de vakıflar kurmuşlar ve bunlara bağlı dükkanlar yaptırmışlardır. Örneğin Larende'deki Emir Musa bin İsa medresesinin 67 dükkanı vardı.[69] Ereğli'de, muhtemelen gene İbrahim Bey tarafından yaptırılan Ulucami'nin 30 dükkanı vardı ve bu sayı kente ilişkin 1584 kayıtlarında görülen vakıf malı dükkanların yarısına eşitti.[70] Küçük bir garnizon kasabası olan ve ticari fırsatların herhalde oldukça sınırlı olduğu Ermenek'te bile, Mahmud Bey 6. Karaman tarafından yaptırılan camiye ait birkaç dükkan vardı.[71]

Bu işyerlerinin en azından 1580'lere kadar işlemeye ve sayıca artmaya devam ettiklerine bakılırsa, 15. yüzyıl ortasındaki savaşların ve eski Karaman bölgesinin yeniden düzenlenmesinin bu bölgenin ekonomik hayatı üzerinde pek kalıcı bir etkisi olmamıştır: Osmanlı yöneticilerinin çok sayıda zengini ve zanaatkârı zorla Balkanlara ve İstanbul'a yerleştirdikleri gözönünde tutulursa, bu nokta daha da büyük önem kazanmaktadır.[72] Osmanlıların yeni başkentinden Konya yoluyla Halep'e uzanan "diagonal yol", Ereğli'ye (Konya Ereğlisi) belirli sayıda göçmen gelmesine yol açmış olsa gerektir.[73] Kıbrıs'ın fethi sırasında ve sonrasında da Konya'nın ve yörenin diğer küçük kentlerinin stratejik ve ticari önemi aynı şekilde artmıştır. Camisinin muhtemelen İstanbul'daki Fatih vakfı camisinin eşi olması tasarlanan Konya'daki Sultan

68 Uzluk (1958), s. 56 vd.

69 TK 584, s. 34a (bu cildin sayfa numaralaması çok karışık). Ancak, TK 564, s. 24b vd.na göre medresenin yalnız 14 dükkanı vardır; geri kalanlar daha sonra bağışlanmış olmalıdır.

70 TK 584, s. 53a. Ayrıca bkz. Konyalı (1970), s. 477 vd.

71 Bu cami hakkında bkz. Konyalı (1967), s. 704 vd.

72 Babinger (1953), s. 361, 386; İnalcık (1970), s. 238.

73 BA TT 455, s. 257 vd.nı (Kanuni döneminin başları) TK 113, s. 313b vd (1584) ile karşılaştırınız.

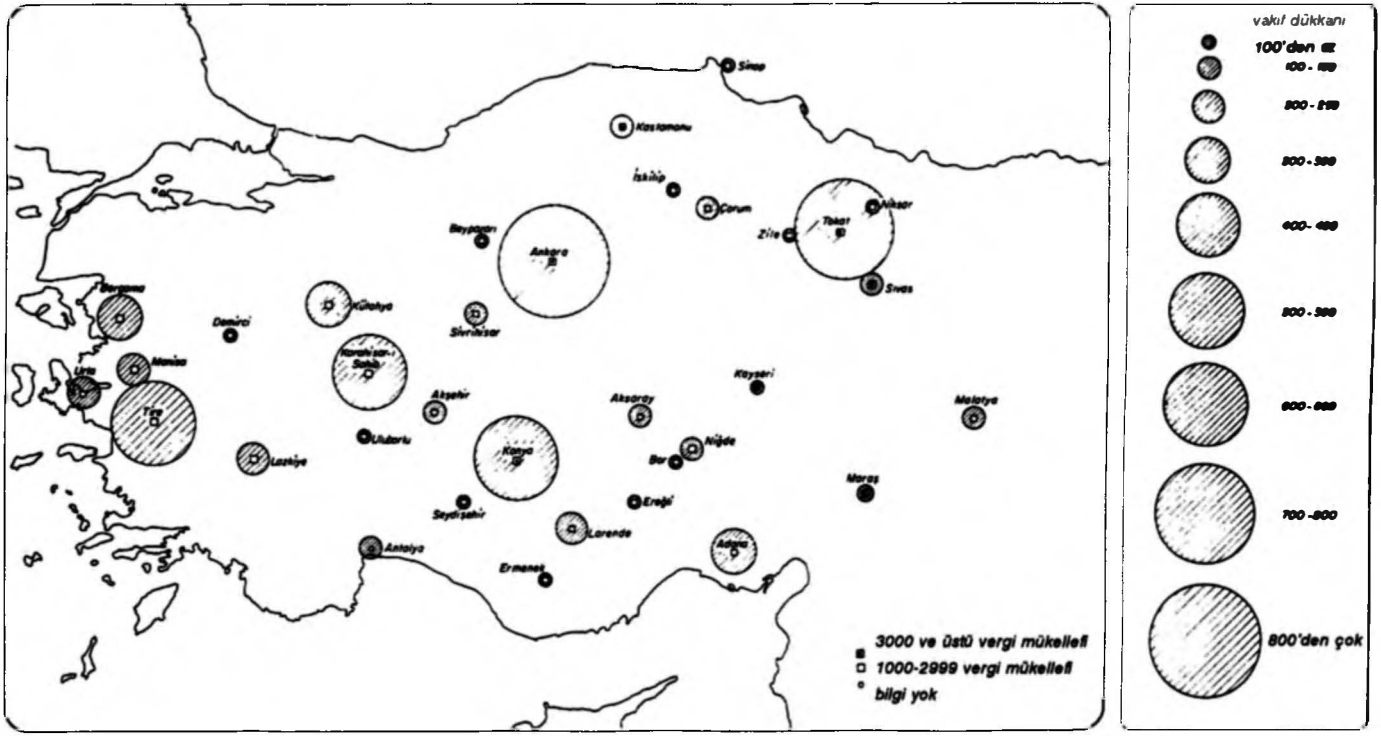

Harita 4. 16. Yüzyıl sonlarında Anadolu vakıf dükkanları.

... lum imareti gibi büyük binaların yapılmış olması böyle açıklanabilir.[74] Daha da önemli bir girişim, Karapınar–Sultaniye'de cami ve çarşısı Mimar Sinan'a ismarlanan yepyeni bir kent kurulmasıdır.[75] Karaman vilayetinin özel durumu Osmanlı idaresini, Anadolu'nun başka yerlerinin tersine, bu yörede 16. yüzyılın sonuna kadar büyük vakıflar kurmaya ve vakıf dükkanları yaptırmaya yöneltmiştir.

Kent Merkezleri ve Kurucuları: Erken Osmanlı Dönemi

Erken Osmanlı döneminin öndegelen kişilerinden Hacı İvaz Paşa, Timurtaş Paşa ve oğlu Umur Bey, Aydınlı Yahşi Bey, Fatih'in vezirlerinden Mahmut Paşa, Gedik Ahmet Paşa, II. Mehmet'in oğlu ve halefi Sultan II. Bayezid'in kardeşi olan Cem Sultan tarafından büyük çarşılar yaptırılmıştır. Hacı İvaz Paşa hakkında bilinenlerin esasını Bursa'nın Pınarbaşı mezarlığında bulunan mezartaşı kitabesi ile gene Bursa'daki Sultan Çelebi Mehmet'in Yeşil İmaret'inin yapımındaki katkısından söz ettiği kitabedir. Bu kitabeleri ve erken Osmanlı dönemi vakayinamelerindeki bilgileri birleştiren Uzunçarşılı ve Taeschner, Hacı İvaz Paşa'nın biyografisini yazmışlardır.[76] Hacı İvaz'ın Tokat'ta veya Tokat yakınlarında yaşamış bir ahi sülalesinden geldiği düşünülürse, doğduğu yörede vakıf kurmuş olması şaşırtıcı değildir. 16. Yüzyıl başlarında derlenen vakıf kayıtları İvaz Paşa'nın kurduğu vakfın boyutlarını göz önüne sermektedir. Bu vakfın taşınmaz malları arasında yıllık gelirinin 3.000 akçe olması beklenen bir kervansaray vardı. Ayrıca, çarşıda aynı vakfa ait 211 bezzaz, ipekçi, attar, terzi ve takkeci dükkanı vardı. 984'teki (1576–77) bir diğer vakıf kaydında aynı kişinin İyi Baba köyündeki vakfına ait dükkanlardan söz edilmektedir. Ancak iki vakfın ne kadar içiçe geçtiğini söylemek güçtür.

Sultan I. Bayezid'in beylerinden olup onunla birlikte Timur'a esir düşen ve daha sonra Sultan Çelebi Mehmet'le kardeşleri arasındaki iç savaş sırasında öldürülen Timurtaş Paşa ise Kütahya'da 121 dükkana sahip bir vakıf bırakmıştır.[77] Oğlu Umur Bey de kurduğu çok sayıda vakfın adını Bursa'da

74 Ş. Uzluk (1971).

75 Barkan (1942), s. 355. Bu külliyede 39 dükkan vardı. Ayrıca bkz. Eyice (1965).

76 Uzunçarşılı (İstanbul 1927/1345), s. 39, dipnot 1; Taeschner (1932), özellikle s. 162-163. İvaz Paşa vakıflarının 16. yüzyıldaki durumu hakkında bkz. TT 79, s. 23; TK 583, s. 33a. Ayrıca bkz. Gabriel (1958), c. I, s. 9091.

77 Uzunçarşılı (1932), s. 144-145.

yaptırdığı cami külliyesindeki iki kitabede belirtmiştir.[78] Bursa ve Edirne'deki yapılar dışında, Bergama'da bugün izi bile kalmamış olan bir medrese bırakmıştır.[79] Çevrede bu medreseye ait olan bahçe, değirmen ve bağlar vardı.[80] Ankara yakınlarındaki Sivrihisar kentindeki vakıf dükkanlarından bedesteni oluşturan 36'sı Umur Bey oğlu Selçuk Bey diye birinin kurduğu vakfa aitti. Bu ismi taşıyan başka önemli kişiler de olabilir, ama söz konusu Selçuk Bey'in Timurtaş Paşa'nın torunu olması da çok mümkündür.[81]

Sultan II. Murat'ın kumandanlarından olan Abdullah oğlu Halil Yahşi Bey'in Tire'de yaptırdığı cami bugün de ayaktadır.[82] Yahşi Bey'in vakfı Tire'deki vakıf dükkanlarının yüzde 25'inden azını kapsadığı için Tablo 3'te gösterilmemiştir. Ancak, 120'den fazla dükkanı olduğundan, kendine bağlı dükkan sayısı bakımından Batı ve Orta Anadolu'daki pek çok vakfı geride bırakmaktadır. Yahşi Bey'in ölümünden sonra karısının da kocasının Ayasoluğ'daki (Efes-Selçuk) türbe ve medresesine dükkan bağışladığı göz önünde tutulduğunda, Yahşi Bey'in çok zengin bir adam olduğu anlaşılır. Ticari öneme sahip Aydın vilayetinde dükkan ve kervansaray yaptırmanın sağlayacağı olanakların farkında olduğu anlaşılan söz konusu kişi bu alanda epey yatırım yapmıştır.

En fazla işyeri kuran kişi ise görünüşe göre, II. Mehmet'e uzun süre sadrazamlık etmiş olan ve aynı zamanda şair olarak da tanınan Mahmut Paşa'dır.[83] Paşa'nın İstanbul'daki vakıf külliyesi kentte bugüne kadar ayakta kalmış camilerin en eskisini, Bursa'da bir hanı ve Ankara'daki bedesten ile Kurşunlu Han'ı içeriyordu. Daha da önemlisi, bugün bile kentin başlıca alışveriş merkezlerinden biri olan İstanbul'un büyük Kapalı Çarşısı'nın bir kısmının geliri bu vakfa aitti.

---

78 Gökbilgin (1952), s. 29; Mantran (1952-54), s. 11; Mantran (1959), s. 118- 121.

79 Bayatlı (1960) bu binadan hiç söz etmemektedir.

80 Mantran (1959), s. 118-121.

81 TK 580, s. 203b. Gökbilgin (1952), s. 29'da Umur Beyin oğullarından Osman Çelebi'nin Germiyan sancakbeyi olduğu belirtilir. Dolayısıyla Sivrihisar bu ailenin nüfuz alanı içinde olmalıdır.

82 TK 571, s. 56a vd. bkz. Akın (1968), s. 82 ve Aslanoğlu (1978), s. 36 vd. Tire'deki Kazıroğlu camisinin de 100 den fazla dükkanı vardı. Bkz. Aslanoğlu, a.g.e., s. 11 vd.

83 Bkz. İA, ilgili madde (Şehabettin Tekindağ), Babinger (1953), s. 361, 386. Mahmud Paşa'nın vakıfları için ayrıca bkz. EI2, "İstanbul" rnaddesi, s. 227-228 (Halil İnalcık).

Ankara bedesteninin düzenine ilişkin bazı bilgiler yapının büyük bir yangından sonra onarıma gerek duyduğu sırada 1100'de (1688–89) derlenen bir rapordan[84] elde edilebilir. O sırada Ankara'daki kapalı çarşıya, takkeciler, demirciler, ayakkabıcılar sokaklarına, at pazarına ve bitişikteki Kurşunlu Han ile Yeni Han'a açılan altı kapıdan girilebiliyordu. Mahmut Paşa'nın han ve bedesteninin bu kadar zaman sonra bile Ankara çarşısının merkezini oluşturduğu söylenebilir.

Mahmut Paşa'nın vakfının ticari öneminin küçümsenemeyecek bir kısmının kaynağını da tek tek dükkanlar oluşturuyordu. Vakfın Ankara'daki idarecileri bu dükkanları kiraya vermek ya da kira sözleşmelerinin üçüncü kişilere devrini onaylamak için sık sık kadı huzuruna çıkarlardı. Bu dükkanların bazıları bedestenin hemen dışındaydı ve Kemeraltı adıyla anılırdı. Geri kalanlar ise çeşitli çarşılar oluşturmuşlardı. Bunlar arasında kürkçüler, terziler, kaftancılar ve takkeciler çarşıları özellikle önemliydi. Bazı dükkan sahiplerinin hububat ticaretiyle uğraştıkları anlaşılıyor.

Dükkanların bir kiracıdan diğerine devri büyük ödemeler gerektirirdi.[85] 1591 dolaylarında 1.000 akçelik bir borca karşılık bir dükkanın kiracılık hakkı devredilmişti; devralan, vakfa da ayrıca bir giriş ücreti ödemek zorundaydı. O sıralarda küçük bir evin yaklaşık aynı miktara satıldığı dikkate alınırsa, söz konusu dükkanların değeri ve dolayısıyla da Ankara çarşısının önemi açıklık kazanır. Vakıf idarecileriyle kiracıların ortak bir çıkarı vardı: vakfa ait dükkanlardan elde edilen kârın düşmesini önlemek. Kârın azalması, idareci için dükkanların boşalması ve vakıf gelirinin azalması anlamına geliyordu. Doğrudan hazine tarafından yönetilen vakıflardan da sorumlu olan Kızlarağası 1650 dolaylarında Ankara'daki vakıf dükkanlarının kiracılarını korumak üzere bir ferman çıkartılmasını sağlamıştı.[86] Mallarını Mahmut Paşa vakfına ait dükkanların önünde sergileyerek bu dükkanları kiralayan esnaf ve zanaatkârla rekabet eden seyyar satıcılar buralardan kovulacaklardı. Söz konusu vakfın Bursa'daki hanı, en azından 1650 dolaylarında, daha değerli olduğu halde, Ankara'daki taşınmaz malları da toplam gelirinin önemli bir kısmını oluşturuyordu.[87]

84 AKS 69, s. 33, no. 93 (1100 '1688-89').
85 AKS 3, s. 44 (1000 '1591-92').
86 MD 92, s. 13, no. 58 (1067 '1656-57').
87 MM 304, s. 18 (1064 '1653-54').

Gedik Ahmet Paşa'nın kurduğu vakıf biraz daha mütevaziydi.[88] Karahisar-ı Sahip'te (Afyon) yaptırdığı cami hâlâ ayakta olup klasik-öncesi Osmanlı mimarisinin güzel bir örneği sayılır. 983'teki (1575-76) kayıtlar bu vakfın, vakfa bağlı medresenin öğrencileri dışında kırka yakın insanı geçindiren önemli bir kuruluş olduğunu göstermektedir.[89] Vakıfta dört aşçı, dört fırıncı ve bir ambarcının görevlendirilmiş olması, her gün bol miktarda yiyecek hazırlandığını ortaya koymaktadır. Bu çalışanlara ödenen parasal ücretler vakfın Karahisar'dan elde ettiği gelirin çok üstünde olduğundan, Lazkiye'deki (Denizli) bedestenin gelirinin bir kısmı da buraya aktarılırdı.

Tahtı ele geçirmek için yaptığı başarısız girişimden sonra, Avrupa saraylarında en azından imparatorluğu kardeşi II. Bayezid'le paylaşmasını sağlayacak destek arayan Cem Sultan hakkında çok şey söylenmiştir.[90] Bu kitap bağlamında ise, çeşitli vakıfların kurucusu olarak önem taşımaktadır. Cem Sultan, bu vakıfları, çocukluğunda ve gençliğinde kurmuştur. Şehzadelerin, bulundukları yerde, kendilerinin ya da annelerinin adına inşaat yaptırmaları yaygın bir uygulamaydı. Cem Sultan, Kastamonu bedestenini ve Larende'deki (Karaman) kapalı çarşılarından birini yaptırmıştır. Kastamonu bedestenin içindeki 17 ve dışındaki 24 dükkanın geliri Osmanlı hanedanının bu mensubunun ruhuna dua okunmasına ayrılmıştı.[91]

Cem Sultan'ın Larende'deki vakıfları daha da büyüktü. Bu bölgenin -kentsel geliştirmeye gösterdikleri ilgiyle ünlenmiş- Karamanoğulları'ndan yeni alınmış olması, şehzadeyi öncellerinin inşaat faaliyetleriyle rekabete yöneltmiş olsa gerektir. Başlangıçta bedestenin içerde ve dışarda 71'er dükkanı olan büyük bir yapı olması düşünülmüştü. Ancak, 992 (1584) dolaylarında iç dükkanlardan bir kısmı bakımsızlıktan kullanılamayacak hale gelmişti. Bu, kentteki ticari faaliyetin bu büyüklükte bir yapı gerektirecek boyutlarda olmadığını gösteriyor olabilir. İnşaatın tamamlanmasının üzerinden yüz yıldan fazla zaman geçtikten sonra bile bu dükkanların 120 kadarının kullanılıyor olması ise kentin boyutlarına göre gene de ticari açıdan faal olduğunu

88 Bkz. İA ve EI2 içindeki ilgili maddeler (birincisi Mükrimin Yınanç, ikincisi Halil İnalcık tarafından yazılmıştır).
89 TK 575, s. 9a (983 '1575-76').
90 İA, "Cem" maddesi (Cavit Baysun), EI2, "Djem" maddesi (Halil İnalcık).
91 TK 554, s. 24a.

ola getirmektedir.[92] Ticari öneme sahip başka yerler gibi Larende de tekstil ürünleri ve özellikle basit pamuklularıyla tanınmıştı.[93]

Larende'nin sancaklıktan kaza merkezliğine indirilmesi ise, kentin, özellikle de Konya'ya çok yakın olması nedeniyle, Karaman vilayetinin diğer merkezlerine kıyasla daha sönük olduğunu göstermektedir.[94] Kent, erken Osmanlı döneminde sahip olduğu önemi kısmen Karaman beylerinin gözde yörelerinden biri olmasına, çok daha az bir ölçüde de etkili bir tarikat olan Mevleviliğin merkezlerinden biri olmasına borçludur.[95] 16. Yüzyılın son yıllarında ise, Kıbrıs yolu üzerinde bulunması, kent sakinlerinin bağlarının ve bahçelerinin ürünlerine kolayca müşteri bulabilmelerini sağlamış ve Larende'nin mütevazı ölçülerde de olsa gelişmeye devam etmesine katkıda bulunmuş olsa gerektir.

Hafsa Sultan ve Ramazanoğulları vakıflarının dışında, 16. yüzyılda yapıldığı kesinlikle bilinen tek büyük dükkan grubu Sivas'ta 74 dükkan sahibi vakıfları olan Hasan Paşa'nındır.[96] Sivas, Rum beylerbeyinin resmi makamıydı. Bu önemli makamın bazı sahipleri inşaat işleriyle uğraşmış olmalılar. Ancak, bu yapılar, aynı kentte 13. ve 14. yüzyıllarda yapılmış olan büyük medreselerle hiçbir şekilde boy ölçüşemezdi.[97] Hasan Paşa'nın yaptırdığı çarşının yalnızca yarısı taştı, kalanının ahşap olduğu ve muhtemelen de dükkanlardan değil, pazar tezgahlarından oluştuğu anlaşılmaktadır.

Taşra Kentleri ve Başkent

İstanbul'daki vakıf dükkanlarına ilişkin tahrir defterlerinden 1546'da derlenmiş olan bir tanesi Barkan ve Ayverdi tarafından yayımlanmıştır.[98] Daha 16. yüzyılın ortalarında, başkentteki vakıf sayısı bütün Anadolu kentlerindekinden daha fazlaydı. Aynı farklılık nüfus konusunda da gözlenebilir. Bursa'nın nüfusu 60.000 iken ve diğer Anadolu kervan yolu merkezlerinin

92 Larende (Karaman) nüfusunun gelişimi hakkında bkz. Jennings (1976), s. 34-37.
93 MD 52, s. 288, no. 767 (992 '1584').
94 Gökbilgin (1968), s. 32.
95 Gölpınarlı (1953), s. 269.
96 İA, "Sivas" maddesi (Besim Darkot).
97 Gabriel (1934), c. II, s. 143.
98 Barkan, Ayverdi (1970); ayrıca bkz. EI2, "İstanbul" maddesi (Halil İnalcık).

nüfusları 20.000 ile 30.000 arasında değişirken, 16. yüzyılda İstanbul'da 300.000–700.000 arasında insan yaşadığı tahmin edilmektedir.

Vakıf malı dükkan sayılarındaki farklılık da aynı derecede çarpıcıdır. Barkan ve Ayverdi'nin hesaplarına göre, başka kentlerde olup da başkentteki vakıflara bağlı olan 987 dükkanla birlikte bu sayı 4.730'u bulmaktadır.[99] Bunların yanı sıra Ayasofya camii vakfına ait 2.300 dükkan vardır. Sultanların vakıflarına bağlı olan ve sayıları herhalde oldukça çok olan dükkanları ise, Barkan ve Ayverdi'nin yayımladığı tahrir defteri kapsamamaktadır. Sultan vakıflarına, özellikle de II. Mehmet tarafından kurulan vakfa ilişkin çok sayıda belge yayımlanmış olmakla birlikte, söz konusu belgeler arasındaki çelişkiler bu vakfın sahip olduğu dükkan sayısının belirlenmesini güçleştirmektedir.[100] Osman Ergin tarafından yayımlanan vakıfname derlendiğinde 2.500 dolaylarında dükkan kaydedilmiş olmakla birlikte, fiilen kiraya verilen dükkan sayısının yıldan yıla değiştiği de açıktır.[101] Ayrıca, II. Bayezid, I. Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'ın kurdurduğu vakıfların bir kısmını da vakıf dükkanları oluşturmuş olsa gerektir. Örneğin Kanuni'ye ilişkin olarak, 16. yüzyıl kayıtlarında 150 dükkan yer almaktadır.[102] O halde, 1550 dolaylarında, Osmanlı başkentinde fiilen esnaf ve zanaatkârlarca kiralanmış olan 10.000'den fazla vakıf malı dükkan var olmalıdır.

1546 kayıtları vilayetlerdeki vakıf mülklerinden İstanbul'a büyük miktarlarda gelir aktarıldığını ortaya koymaktadır. Başka kentlerde olup da İstanbul'daki vakıflara ait olan dükkanların sayısı Ankara gibi önemli bir ticaret merkezindeki vakıf dükkanlarının toplamından daha fazlaydı. İstanbul dışındaki kentlerdeki vakıflara ait dükkanların başka kentlerde olmasına ise pek ender rastlanırdı.

Genellikle vakıf geliri de, vergi gelirleri gibi, köylerden kentlere doğru akardı. Barkan, Sultanların büyük vakıflarının –kentlerdeki gelir kaynakları da önemli olsa bile– esas gelirlerinin köylülerin ödediği vergilerden oluştuğuna dikkat çekmiştir.[103] Aksi yöndeki gelir akışı istisna niteliğindedir. Daha önce de sözünü ettiğimiz iki olay bu istisnalara örnek oluşturur: Hacı İvaz

---

99 Barkan ve Ayverdi (1970), s. XI, XII.
100 Barkan (1962-63b), s. 299.
101 Barkan (1962-63b), s. 299, dipnot 4.
102 Barkan (1971), s. 116, 127.
103 Barkan (1971), s. 114.

Paşa'nın kentteki vakıf gelirlerinin bir kısmı köydeki vakfına aktarılırdı; Umur Bey oğlu Selçuk Bey'in köyde kurduğu cami külliyeleri Sivrihisar bedestaninden gelen gelirlerle desteklenirdi.

Kentten kente gelir aktarımı ise biraz daha yaygındı; incelenen belgelerde bu türden en azından 23 olay yer almaktadır. Osmanlı-öncesi beyliklerin başkentlerine ve Bursa, Edirne ve İstanbul'a gelir aktarımının diğer kentler arasındakinden daha dikkat çekici boyutlarda olması beklenebilir. Oysa gerçekte bu yönde belirgin bir tablo yoktur. En azından 17 kent başka kentlerdeki vakıf dükkanlarının kira gelirinden yararlanırdı. Bunlar arasında en şanslısı Kütahya'dır. Karagöz Paşa'nın vakıfları burada olduğundan, Gölhisar (Hamid), Aydın sancağının çeşitli bölgeleri ve Balat'ta (Menteşe) bulunan dükkanlardan kente her yıl 35.000 akçeden fazla gelir akardı. Kütahya'ya daha yakın olan Kavak, Gediz, Eskişehir ve İnönü gibi küçük kentlerden de gelir aktarımı söz konusuydu.[104] Dahası, Mevlana Çelebi Efendi zaviyesinin İstanbul ve Galata'da dükkanları ve diğer bir derviş tekkesinin Karahisar-ı Sahip'te (Afyon) birkaç dükkanı ve bir kervansarayı vardı.[105]

İstanbul-Üsküdar, Bursa, Konya ve Sivrihisar kentlerinin herbirinde başka kentlerden gelir aktarımı yapan ikişer, diğer kentlerde ise birer vakıf vardı. Başka kentlerdeki vakıflara gelir sağlayan ticari amaçlı bina ve taşınmaz mallarının sayısı en fazla olan kentler incelendiğinde ise daha belirgin bir resim ortaya çıkmaktadır. Listenin başında beş mülkle Ankara gelmekte, onu üç mülkle Tire, ikişer mülkle Karahisar-ı Sahip (Afyon) ve Lazkiye (Denizli) izlemektedir; diğer kentlerde ise bu türden birer mülk vardır. Bu kentlerden Lazkiye dışındakilerin önemli ticaret merkezleri olduğu başka kıstaslar aracılığıyla da gösterilebilir. Anlaşılan, bazı zengin mülk sahipleri bu kentleri başka yerlerde kurdukları vakıflar yararına uygun bir gelir kaynağı olarak kullanmışlardır.

Ancak gene de, bir kentten diğerine aktarılan vakıf malı dükkan kiraları kentte toplanan kiralar toplamına göre oldukça küçük bir orandaydı. Bunun temel nedeni ise, ulaşımın masraflı ve riskli olmasıydı. Belli bir kentte toplanan vakıf gelirinin önemli ölçüde aynı kentte harcandığı ve dolayısıyla yerel piyasayı beslediği söylenebilir. Yalnızca başkent bunun dışındaydı.

104 TK 560, s. 7b-8a.
105 TK 560, s. 37a, 4a.

Osmanlı vakıf kayıtlarında Anadolu'dan başkente dükkan kirası aktarılan yalnızca birkaç örnekten söz ettiğine göre İstanbul vakıflarına gelir yollayan bin kadar dükkan ve atölyenin önemli bir kısmının Balkanlar'da olması akla yakındır. Belki Anadolu'daki küçük kentler ve pazar kurulan köyler de başkente kaynak aktarıyorlardı. Suriye ve Filistin'den vakıf geliri aktarıldığına ilişkin pek bir kanıt yoktur.[106] Vakıf mali işyerlerinin kira geliri söz konusu olduğunda, Anadolu'nun büyükçe kentleri başkentin pek fazla müdahalesi olmadan faaliyette bulunabiliyorlardı. Bir kurum olarak vakıf, köylerden kentlere önemli miktarlarda kaynak aktardığı halde, ticari serveti Anadolu kentlerinden başkente aktarmada önemli bir araç rolü oynamıyordu.

Sonuç

Eldeki veriler, vakıflara ait taşınmaz malların Anadolu'nun pek çok önemli ticaret merkezinin gelişmesinde oynadığı rolün önemini açıkça ortaya koymaktadır. Bu çalışma, Bursa'yı kapsasaydı ve Osmanlı vakıf kayıtları Kayseri'deki durumu daha iyi belgelemiş olsalardı, vakıfların ve vakıf yöneticilerinin günlük iş hayatı içindeki faaliyeti daha da canlı bir şekilde görülebilirdi. Pek çok büyük vakıf yalnızca kentsel gelire dayanmıyor ve gelirlerinin önemli bir kısmını köylerden elde ediyordu. Vakıflar bu anlamda köyden kente sürekli bir artıkdeğer aktarımına yol açan vergi toplama mekanizmasının bir parçasını oluşturuyorlardı.

Gerek İstanbul'da gerekse pek çok vilayet merkezinde vakıf dükkanlarının küçümsenmeyecek bir oranı büyük vakıflara aitti. Öte yandan, bu durumun daha mütevazı vakıf kurucularının inisiyatif kullanmasını engellemediği anlaşılmaktadır. Çünkü Karahisar-ı Sahip (Afyon), Tire ve Konya gibi önemli ticaret merkezlerinde bir tek vakfın kentteki vakıf malı dükkanların yüzde 25'ine sahip olduğu bir duruma rastlanmamıştır. Buna karşılık, bazı diğer kentlerin ticaret merkezlerinin, bir-iki büyük vakfın faaliyetlerinden kuvvetle etkilendiği anlaşılmaktadır. Adana bu tip kentlere iyi bir örnek oluşturmaktadır; Karapınar–Sultaniye ve Payas gibi daha küçük yerler de kuşkusuz aynı kategoriye dahildir. Ancak, Ankara'daki vakıf dükkanlarının yüzde 40'ının Fatih'in sadrazamı Mahmut Paşa'nın vakfına ait olduğu göz önünde tutulursa, Osmanlı idarecilerinin çarşı kurma faaliyetlerinin, önemlice kentlerde de etkili olduğu söylenebilir.

---

106 Hütteroth, Abdulfettah (1977), harita 4. Çalışma kapsamı dışında tutulan Bursa'ya değinilmemiştir.

Anadolu'daki büyükçe vakıf dükkanı külliyelerinin çoğunun 1500'den önce yaptırılmış olduğu göze çarpmaktadır. Daha önce kurulmuş bazı vakıfların çeşitli nedenlerle sonraki yıllarda da yeni bağışları çekmiş olması ve dolayısıyla, 16. yüzyıl sonlarına ait kayıtların bize sunduğu tablonun gerçeği tam olarak yansıtmıyor olması elbette mümkündür. Ancak, Osmanlıların ilk dönemlerindeki vakıf kurucularının önemli sayıda işyerini vakfın kuruluşunda bağışladıkları da akılda tutulursa, bu noktadaki yanlışlıkların önemli boyutlara ulaşmamış olması daha muhtemeldir. Daha çok vakıf dükkanı yaptırılmasının 16. yüzyılda niçin giderek azaldığı hâlâ spekülasyona açık bir konudur. Bu sıralarda İstanbul'un yeniden inşasının mevcut kaynakları epey zorlamış olması mümkündür. Osmanlı aristokrasisinin Hacı İvaz Paşa ya da Timurtaş Paşa gibi mensuplarının Anadolu'da güçlü kökleri olduğu, buna karşılık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Fatih Sultan Mehmet zamanından başlayarak giderek artan merkezileşmesinin İstanbul ve Saray çevresinde yoğunlaşan bir yönetici grup oluşmasına yol açtığı da ileri sürülebilir.[107] Dahası, Osmanlı Sultanları, vakıflarının gelirini büyük ölçüde Rumeli'nin kaynaklarından sağlama eğilimindeydiler. Bu nedenle de sultanların vakıf dükkanlarının önemli bir kısmı herhalde Rumeli'deydi.[108] Böyle bir tercihin pek çok nedeni olabilir. Osmanlılarca fethedilmesinden önce bu bölgede hiçbir Müslüman topluluğun bulunmaması herhalde önemli bir etken olmuştur. Zira, bu sayede bu zengin bölgelerin kaynakları Anadolu'nun pek çok yöresine kıyasla daha az sorun yaratacak bir şekilde merkezi hükümetin tasarrufuna girebilmişti.

Vakıf kayıtlarının incelenmesi, Osmanlı-öncesi beylerin, ilk Osmanlı valilerinin ve Osmanlı hanedan mensuplarının dükkan sahibi vakıf kurucusu olarak oynadıkları rolün önemini de ortaya çıkarmaktadır. Bu olgudan hareketle, ekonomi dışı yollarla biriktirilmiş fonların ticaretin seyrini kuvvetle etkilediği sonucuna varabiliriz. Büyük vakıflara gelir sağlayan işyerlerini kuranlar, genellikle servetlerini ticaret ya da zanaatlardaki başarılarıyla kazanmış değillerdi. Hanedan mensuplarının dışında kalanlar merkezi idarenin görevlileriydiler. Dolayısıyla da servetleri hizmetlerinin karşılığıydı ve bu nedenle de esas olarak siyasi nitelikteydi.

---

107 Wittek (1938), Rum Sultanlığı ile daha sonraki uluslararası imparatorluk arasındaki farkı belirtirken bu noktaya işaret etmiştir.

108 Bkz. BA, TT 210, s. 220 (947 '1540-41'); TK 572, s. 4a-11a (1026 '1617'den önce); Gökbilgin (1952), s. 32.

Vakıf kurulduktan sonra, kurucunun direktifleriyle vakıf idarecilerini esas olarak pasif ve tutucu bir rol oynamaya yöneltiyordu. Bu idarecilerin görevinin kuruluşun çökmesini ve dağılmasını engellemek olduğu düşünülüyordu. Yetenekli bir idarecinin, yönetimine bırakılmış malları akıllıca alımlarla ya da bağış isteyerek artırması olanaksız değildi, ama kendisine böyle davranması emredilmezdi.

Sonuç olarak, işyeri kiralamak isteyen esnaf ve zanaatkârlar iki seçenekle karşı karşıya kalırlardı. Yeni kurulmuş ve henüz gelişmekte olan bir vakfın dükkanlarını kiralamaları kendilerinden istenebilirdi. Bütünüyle yerleşmiş bir vakıfta ise işlerini genişletme planları pek destek bulamazdı, çünkü bu tip vakıflar genellikle rantiye nitelikteydi ve idarecilerini, düzenli bir gelir akışı her şeyden çok ilgilendirirdi. Bu, özellikle kurucuları başkentte oturan vakıflar için geçerliydi. Öte yandan büyük vakıfların, kendileri de devlet idaresinde yüksek mevki sahibi görevliler olan idarecileri, bazen dükkan kiraladıkları esnaf ve zanaatkârların koruyuculuğunu da üstlenebilirlerdi. 16. Yüzyıl sonlarında ve 17. yüzyıl başlarında kurulmuş bazı önemli vakıflara gelir sağlayan Balkan panayırlarına ilişkin olarak da benzeri ilişkilerden sözedilebilir.[109]

Belli başlı Anadolu kentlerinin çarşılarında sürdürülen ekonomik faaliyete ilişkin olaraksa, tekstil ticareti ve üretiminin başta geldiği, bunu dericilikle, metal ve besin maddesi işleme dallarının izlediği izlenimine varırız. Muhakkak ki, böyle bir sıralamanın geçerliliğini gösteren kanıtlar bütünüyle doyurucu olmaktan uzaktır. Ancak, orta büyüklükteki pek çok Anadolu kenti hakkındaki bilgilerin yetersizliği göz önünde tutulursa, daha ayrıntılı verilerin elde edilmesinin, en azından bazı durumlarda olanaksız olduğu anlaşılır. Yukardaki izlenim, eğer geçerliyse, bizi belli çıkarsamalar yapmaya yöneltebilir. Kentlerde, ya da bir tür sipariş sistemiyle köylerde[110] üretilen pek çok tekstil ürünü bölgesel ya da bölgeler arası ticarete kolaylıkla konu olabilmiştir. Besin işleme ve inşaat dallarında ise böyle bir gelişmeye rastlanması pek beklenemez. Tekstil, deri ve metal işleri ticareti farklı kentleri birbirine bağlıyor ve onları bir sistem içinde bütünleştiriyor olmalıydı. Bu ticaretin yapısının daha iyi anlaşılması, Osmanlı döneminde Anadolu'da kentlerin gelişmesinde dini-idari etkenlerle ekonomik etkenlerin göreli önemlerinin açıklığa kavuşturulmasını sağlayacaktır.

---

109 Faroqhi (1978), s. 62.
110 İnalcık (1969), s. 118.

BÖLÜM 2

KERVANLAR, KENT PAZARLARI VE KARA TİCARET YOLLARI

Yol Hazırlığı

Anadolu kentleri birbirlerine genellikle kara ticaret yollarıyla bağlıydı. Kent çarşılarındaki büyük hanlarda tüccarlar kervanların oluşmasına yol açan pazarlıklara girişirlerdi. Ankara'nın önemli hanlarından Zağfıranı hanında olan bir kazaya ait belgeler, tüccara hizmet eden devecilerin ve katırcıların nasıl bulunduğuna ilişkin fikir vermektedir.[1] Bunların bir kısmı aşiret mensubuydu. Elimizdeki örnekte bunlar, muhtemelen kervanlara kiralanan hayvanları yetiştirmekle uğraşan Kara Fakihlü aşiretindendiler. Söz konusu kişilerin hepsi ikamet ettikleri yer olarak bir köyün adını verebildiklerine göre, bu aşiret önemli ölçüde iskan edilmiş olsa gerektir. Erkekler iş bulmak için Ankara'ya göçerken aileleri muhtemelen köyde kalırdı. Devecilerin, bütün gruba ve gerektiğinde grubun tamamının mahkeme önüne çıkacağına kefil olan birini bulmaları adetti. Bu kişi aynı zamanda, muhtemelen günümüz şantiyelerinin kalfası ya da elçi devecilere iş bulan kişiydi de. Daha önemsiz işler ise doğrudan doğruya katırcıyla müşteri arasındaki görüşmelerle yürütülür ve söz konusu işin tamamlanmasından önce ve sonra çeşitli anlaşmazlıklara yol açardı.[2]

Uzun yolculuklara çıkma olasılıkları olan zenginlerden bazıları kendilerine ait at ve develeri tercih ederlerdi. Kanuni Sultan Süleyman'ın sarayında elçi olarak bulunduğu dönemde Busbecq, hem at hem de deve beslemiş ve

1 AKS 5, s. 204, no. 843; AKS 5, s. 211, no. 866; AKS 5, s. 216, no. 884. Hepsi Şevval 1002 (Haziran 1594) tarihli.

2 AKS 5, s. 181, no. 760 (1002 '1593-94'); AKS 6, s. 67, no. 399 (1007 '1598-99').

develerin gücü ve dayanıklılığı karşısında çok etkilenerek bu hayvanları Habsburg topraklarının iklimine alıştırmayı düşünmüştü.[3] Fakat elçinin esas övünç kaynağı atlarıydı; mektuplarında sayfalarca Osmanlı seyislerinin ve at terbiyecilerinin üstün niteliklerini anlatırdı.[4]

Ancak, bu yöntemi yalnızca çok geniş maddi olanaklara sahip kişiler uygulayabilirdi. 1580'lerde ve 1590'larda Ankara'da, niteliksiz bir at bile birkaç yüz akçeye satılıyor,[5] daha iyi bir atın fiyatı ise 20 altını buluyordu.[6] Busbecq'in, yaz–kış kullandığını belirttiği at örtüleri[7] ise yüz akçenin üstünde bir değere sahipti.[8] Özellikle askeri görevlilerin kullandıkları mahmuz ve dizginlerin gösterişliliği ise dikkat çekiciydi. Bu tür lüks tüketimden kaçınılsa bile hayvanın bakımı söz konusuydu. 16. Yüzyılın sonunda, kaybolmuş bir ata, sahibi bulunana kadar bakanlara, yaptıkları masraf karşılığında günde 3 akçe bakım ücreti takdir edilmişti;[9] aynı yıllarda bir çocuğun bakım ücreti ise günde yalnızca 2 akçe idi.[10] Bu koşullarda, at yetiştiricilerinin Busbecq'in belirttiği gibi taylara aile sofralarında yer vermeye bile hazır olmaları şaşırtıcı değildir;[11] taylar herhalde onlara bakan ailenin en değerli mallarıydı.

İyi niteliklere sahip bir katırın değeri ise çoğu kez bir atınkine eşit ve hatta daha fazla olabiliyordu. 1590'larda Ankara'da bir katırın 1.200 akçeye satıldığını biliyoruz. Diğer bir örnek ise, bir katır 40, bir diğeri 38 altına el değiştirmişti.[12] Bu miktarlar ise o yıllarda yaklaşık 2.400'er akçeye denk düşüyordu.[13] Bir başka katır aynı tutar karşılığında rehin bırakılmıştı.[14] Bu bilgilerden hareketle bu binek hayvanının piyasa değerinin 40 altın olduğunu söyleyebiliriz.

---

3 Busbecq, der. Forster (1968), s. 108-109.
4 Busbecq, der. Forster (1968), s. 106-107.
5 Ongan (1958), s. 78. Söz konusu 900 akçenin fiyatın yalnızca bir kısmı olduğu düşünülebilir.
6 Ongan (1974), s. 48.
7 Busbecq, der. Forster (1968), s. 107.
8 Ongan (1974), s. 27. Söz konusu "arka örtüsü" atları örtmekte kullanılıyor olabilir.
9 Ongan (1974), s. 1.
10 Ongan (1974), s. 4.
11 Busbecq, der. Forster (1968), s. 106; Osmanlı İmparatorluğu'nda bütün hayvanlara genellikle iyi davranılması konusunda bkz. s. 102.
12 Ongan (1974), s. 25, 41.
13 Ergenç (1979), s. 93. Söz konusu dönemde İstanbul'da geçerli fiyatlara göre hayvanın değeri daha da yüksek olmalıydı.
14 Ongan (1974), s. 92.

De Planhol'un çalışması[15] öküzün hem yük hem de binek hayvanı olarak taşıdığı önemi ortaya koymaktadır. 17. Yüzyılda öküzler anayollarda artık pek görülmemekle birlikte İran'daki yerel yollarda hâlâ yaygın biçimde kullanılıyordu. İç Anadolu'daki durum hakkında değerli bilgiler sunan Polonyalı gezgin Simeon, 17. yüzyıl başlarında Sivas'ta taşımada hemen hemen yalnızca öküz kullanıldığını belirtir.[16] İstanbul'dan Sivas'a yolculuk edenlerin deve ve merkep kullandıklarını, at ve katıra ise yalnızca başkente yakın yörelerde yaygın biçimde binildiğini de Simeon'un gözlemlerinden öğreniyoruz. Uzun mesafe kervanlarında ve daha da yaygın biçimde yerel ticarette kullanılan merkeplere ilişkin bilgiler ise çok sınırlıdır. 16. Yüzyıl sonlarında Konya bölgesinde orta düzeydeki pek çok köylünün de merkebi vardı.[17] Ankara'nın kadı sicillerinde merkeplere ilişkin belgelerin çokluğu, bu hayvanın kent sakinlerince kullanımının da yaygın olduğunu göstermektedir. Ana ve ara yollarda bakır kap kalaylayarak dolaşan Akşehir'li kalaycı Yusuf gibi pek çok gezgin zanaatkâr da merkep kullanırdı. Yusuf, Ankara yakınlarındaki Alacaatlı köyünde öldüğünde iki merkebi ve kalay stoku en değerli malları olarak kaydedilmişti.[18]

Kervanlarda develer ve atlar genellikle bir arada kullanılırdı. Tavernier'ye göre, develer yük taşımada kullanılırken, yolcular at sırtında daha rahat ediyorlardı. Başlıca kaygısı sürat olan tüccarlar yalnızca atların kullanıldığı kervanları oluştururlardı. Merkeplerin çok yavaş yol alan deve kervanlarına ayak uydurması mümkün olduğundan, fazla parası olmayan yolcular genellikle bu yolu tercih ederlerdi.[19]

Köylüler genellikle tekerlek parmaklıkları olmayan arabaları da ulaşımda kullanırlardı. Arabacıların ödemekle yükümlü oldukları vergileri düzenleyen bir dizi kanunname bu ulaşım aracının yaygınlığını ortaya koymaktadır.[20] Konya'nın kuzeyinde bulunan Saideli (bugünkü Kadınhanı) kaza-

15 Planhol (1969), s. 315-316.
16 Polonyalı Simeon, der. Andreasyan (1964), s. 91; bu paragrafın Fransızcası için bkz. Planhol (1969), s. 318.
17 Konya kadı sicili c. 2'deki muhallefat listelerine bkz.; ayrıca bkz. Faroqhi (1983).
18 Ongan (1974), s. 139-142.
19 Tavernier (1679'dan sonra), c. I, s. 120. Tavernier İzmir'de makul fiyata at alınabileceği kanısındaydı.
20 Barkan (1943), s. 252, 271, 390. II. Mehmet kanunnamesi dışındaki metinler Balkanlarla ilgilidir. Anadolu yollarındaki köylü arabaları konusunda bkz. arabaların uzun mesafe taşımacılığında çok ender olarak kullanıldığını belirten Dernschwam, der. Babinger (1923), s. 163, 238.

sında çok sayıda köylü ailesi kağnı ya da kanlı adı verilen iki tekerlekli araca sahipti. Öküzlerin çektiği bu arabanın yalnızca birkaç yüz akçeye malolması nedeniyle orta halli köylülerce alınabildiği anlaşılmaktadır.[21] Öte yandan, muhtemelen sonraları tatar arabası denen araca benzeyen dört tekerlekli araba, 16. yüzyılda yalnızca Anadolu'nun kuzeybatısında, İznik'le İstanbul arasında kullanılıyordu.[22]

Kervanın başında yolculuğa katılan tüccarların arasından seçilen bir kervanbaşı bulunurdu. Kervanın yola çıkış zamanını ve uygun konaklama yerlerini kervanbaşı belirler, askeri ve idari görevliler karşısında yolcuları kervanbaşı temsil ederdi. Tavernier, beklenmedik masrafların kervan mensupları arasında paylaştırılmasının doğurduğu tatsız tartışmalar nedeniyle saygın tüccarların bu işe pek rağbet etmediklerini yazar.[23]

Yalnız başlarına ya da küçük gruplar halinde yola çıkmayı planlayan tüccar ve gezginler bazen rehber de tutarlardı. Polonyalı Simeon, Muş'a Surp Karabet'in ziyaretine giderken hem Kürtlerle hem de Ermenilerle anlaşabilecek bir yerli Süryani rehber tutmuştu. Hacı Kerim bin İvaz, Sultan'ın ordusuna, muhtemelen tüccar olarak, katılmaya karar verdiği zaman Ankara'da bir hizmetli tutmuştu. Söz konusu kişi muhtemelen rehberlik de yapacaktı. Hacı Kerim'in beklenmedik koşullar nedeniyle, ancak Kütahya'ya kadar gidip geri dönmek zorunda kalması nedeniyle bu sıradan olay belgelere geçmiştir. Tutulmuş olan hizmetli, Hacı Kerim'in ödemeye hazır olduğu iki haftalık ücretle tatmin olmamış ve işverenini, başlangıçta anlaşmaya vardıkları miktarın tamamını ödemesini isteyerek, mahkemeye vermişti. Hacı Kerim kendisini haklı bulan bir fetva çıkartmayı başarmış, davacı davayı kaybetmişti.[24]

Ankara'da ve muhtemelen Anadolu'nun pek çok başka kentinde hayatlarını geçici işlerle kazanan ve yaptıkları iş başına para alan insanların olduğu kanısına varılabilir. Bu kişiler ulaşım sektöründe uygun iş olanakları bulabilirlerdi. Örneğin, Mehmed b. el-hacc İsmail ile el-hacc Abdi b. Ali, Mehmed'in Ilısıra (Karaman yakınlarındaki bugünkü Yollarbaşı) köyüne bir

21 Bkz. dipnot 17.
22 Planhol (1968), s. 269.
23 Tavernier (1679'dan sonra), s. 120.
24 Polonyalı Simeon, der. Andreasyan (1964), s. 92; AKS 7, s. 91, no. 697 (1008 '1599-1600').

mektup götürmesine ilişkin bir anlaşma yapmışlardı.[25] Ulak mektubun cevabını belli bir süre içinde getirirse, bir tarım işçisinin ya da ev hizmetkârının bir yıllık ücretine eşit olan 600 akçeyi alacaktı. Bu mektuplaşma yolu çok pahalı olduğundan, ancak çok özel durumlarda kullanılırdı. Mektupları ve küçük paketleri oradan geçen bir kervana teslim etmek kuşkusuz daha yaygın bir adetti. Ancak genellikle yazıya dökülmeyen bu tür anlaşmalara ilişkin belge bulmak çok zordur.

Kervan yolculuklarında kaçınılmaz olan gecikmeler nedeniyle tüccarlar ve diğer yolcular değerli mallarını dost ve tanıdıklarına emanet etmek zorunda kalırlardı. Bu tür olaylara bütün büyük kentlerdeki kadı kayıtlarında sık sık rastlamak mümkündür. Bu uygulamanın yol açabileceği sorunlara Polonyalı Simeon'un anıları ışık tutmaktadır.[26] Eşyasını emanet ettiği kişinin ölümü üzerine, Simeon, hasta yatağından kalkıp Güzelhisar'dan (Aydın) Tire'ye gitmek zorunda kalmıştı; çünkü varisi olmayan mallardan sorumlu olan görevli (beytülmalci) mirasa el koymuştu ve kimseye vermek niyetinde değildi. Talihsiz gezgin, üstelik ölen kişi ile ilişkisi kanıtlanana kadar hapiste geçelemek zorunda kaldı.

Uzun Mesafe Ticareti: İran'a Giden Kervanlar

İran'a gidip gelen kervanların izlediği birkaç yol vardı. En kuzeydeki yol Erzurum'dan geçerdi; Güneydoğu Anadolu'da ise ana gümrük kapısı Diyarbakır'dı. 16. Yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır gümrüğü mukataasını ellerinde tutan mültezimler çok güçlü kişilerdi ve mevkilerini koruyacak güce sahiplerdi. Gümrük mukataasını ve diğer çeşitli mukataaları içeren iltizamın nazırı aynı zamanda Ruha (Urfa) sancakbeyiydi.[27] Aynı yıllarda sancakbeyinin erkek kardeşi de söz konusu mukataaların emini idi. İstanbul'daki merkezi idareye gönderdikleri bir raporda, iki kardeş, Diyarbakır'da gümrük vergisi ödemeleri gerekirken bu kentten geçmekten ve dolayısıyla vergi kesmekten kaçınan tüccarların yolculuğa başladıkları ve ulaşacakları kentlerin adlarını belirtmişlerdir. Bu mültezimler, daha ılımlı bir vergi düzeni var olmak koşuluyla Diyarbakır'dan geçen ticaret yolları konusunda değerli bilgiler aktarmaktadır. Anadolu (Rum) ve Halep'e giden tüccarlar İmadiye kazasından,

---

25 AKS 6, s. 100, no. 592 (1008 '1599-1600').
26 Polonyalı Simeon, der. Andreasyan (1964), s. 84-85.
27 MD 27, s. 400, no. 959 (983 '1575-76').

Cezire'den, Musul sancağından ve çeşitli İran kentlerinden gelirlerdi. Halep'ten İran'a giden tüccarlar ise Güneydoğu Anadolu'dan geçen ticari trafiği yoğunlaştırırlardı.

Gümrük vergilerinin toplanmasının güvence altına alınması için, Osmanlı topraklarına Van'ın güneyindeki yollara giren bütün kervanlar yüklerini Van ya da Hakkari'de açmadan doğruca Diyarbakır'a gelmek zorundaydılar.[28] Diyarbakır gümrük mukataalarını ellerinde bulunduranların çıkarlarına uygun düşen bu uygulama çoğu yerel idarecinin ve tüccarların pek işine gelmiyordu. Sonuçta, başkentin, Hakkari beyi gibi yerel idareciler üzerindeki denetiminin oldukça gevşek olmasından da yararlanan pek çok kervan, resmi gümrük kapılarına uğramamayı başarabiliyordu. Dahası, tüccarlar mallarını Birecik'teki iskelelere getirip resmi gümrük kapıları olmayan Fırat yoluyla Bağdat'a gitmekte olduklarını öne sürebiliyorlardı.

Mültezimlerin büyük kervanlardan gümrük vergisi almaya kalkması ise neredeyse meydan muharebesine yol açabilirdi. Böyle bir çatışma konusunda tarafların ifadelerini içeren belgeler günümüze kadar gelmiştir.[29] Mültezimin ifadesine göre, Bağdat'tan gelen tüccarlardan oluşan büyük bir kervan nehir yolunu izleyerek, Diyarbakır'a uğramadan Urfa'ya doğru yola devam etme amacıyla, kuralları çiğneyerek Rakka'da karaya çıkmıştı. Rakka kadısı ve kale kumandanı, tüccarlardan gümrük vergisi almaya çalıştıklarında kurşun yağmuruyla karşılaşmışlardı. Sonuç olarak, 3.000 altın tutarındaki gümrük vergisi ödenmediği gibi, yöre halkından birisi de çatışmada hayatını kaybetmişti.

Öte yandan, aynı yolu izleyen ve iddialarını Bağdat valisi aracılığıyla Divan'a sunan bazı tüccarların anlattıkları öykü de, aynı derecede dramatikti. Bu rapora göre, söz konusu mültezim, nehir boyunca güneye doğru ilerleyen bir grup tüccara saldırarak mallarını teknelerden indirmeye zorlamış ve "adet-i kadime"yi çiğneyerek malların onda birini öşür olarak almıştı. Bir o kadar mala da Urfa yolunu izlemedikleri için ceza olarak el koymuştu. Olay sırasında tüccarlara refakat eden bir Saray çavuşu kötü biçimde dövülmüş ve

28 MD 21, s. 33, no. 92 (980 '1572-73'); MD 36, s. 107, no. 311 (987 '1579-80').

29 Fırat üzerinde ulaşım için bkz. Orhonlu, Işıksal (1962). MD 27, s. 400, no. 959 (983 '1575-76'); MD 27, s. 354, no. 846 (984 '1576-77').

kervandaki birkaç kişi öldürülmüştü. Olaydan Bedevileri sorumlu tutan bir söylenti çıkartılmıştı. Olay yerine gelen Bağdat ve Basra kadıları da oldukça kötü karşılanmışlardı. Mazeret olarak mültezim ve adamları kadıların kimliklerini öğrendiklerinde kadılarla maiyetlerini tüccar sandıklarını söylemekle yetinmişlerdi. Anadolu, İran ve Mezopotamya'dan gelen anayolların birleştiği bölgedeki güvensizliğin Amasya, Tokat, Sivas gibi vilayet-i Rum kentlerindeki, Halep'teki ve Bağdat'taki vergi gelirlerini olumsuz yönde etkilemesi kaçınılmazdı. Çeşitli çıkarların söz konusu olduğu bu olaylarda zaman zaman merkezi idarenin rakip mültezimler arasında çıkan ihtilaflarda arabuluculuk yapması istenirdi.

Tüccarların kullanabildiği tek baskı yolu asgari bir güvenlik sağlanamayan yollardan uzak durmaktı. Osmanlı idarecileri bu konuya ilişkin kaygılarını sık sık dile getirirlerdi. İran'dan kervan gelmemesi yalnız gümrük vergileri değil, ipek ticaretinden ve imalatından alınan vergileri de ciddi biçimde etkilerdi. Merkezi idarenin temel amaçları ise çelişkiliydi. Kervanlardan gelir sağlanmak isteniyor, öte yandan da tüccarların stratejik mal –ki İran'la yürütülen ticarette bu, at, demir, bakır ve gümüş demekti– ihraç etmesini önlemek gerekiyordu.[30] Ancak, bu konudaki baskılar, ticareti bütünüyle boğacak düzeye varmamalıydı. Bu nedenle, kuzeydeki yolu izleyen kervanların yasak mal taşıyıp taşımadığına ilişkin kontrollerin yalnızca Erzurum'da yapılmasını öngören bir ferman çıkartılmıştı.[31] Zira, yerel idarecilerin keyfi kontrollerinin bu idarecilere çok çeşitli dolaplar çevirme olanağı sunduğu gözlenmişti. Merkezi idare, aynı nedenle, resmen belirtilmiş yerler dışında bac (satış vergisi) alınmasını ve yerel idarecilerin "pişkeş" istemesini de yasaklamıştı.[32]

İran'dan gelen kervanlar genellikle Bursa ve İstanbul'a giderlerdi. 17. Yüzyılda İzmir'e ham ipek getiren kervanların sayısı da giderek arttı. İran'dan gelen bazı tüccarlar ise Balkanlara doğru yola devam ederek Edirne ve Selanik'e varırlardı.[33] Venedik'e kadar uzanan düzenli bir kervan trafiğine ilişkin

---

30 MD 7, s. 705, no.1939 (976 '1568-69'); MD 47, s. 199, no. 1966 (990 '1582').
31 MD 7, s. 928, no. 2548 (976 '1568-69').
32 MD 14, s. 233, no. 333 (978 '1570-71'); MD 79, s. 475, no. 1219 (1020 '1611-12').
33 İzmir için bkz. Ülker (1974). Edirne ve Selanik'e giden kervanlar için bkz. MD 85, s. 270, no. 633 (1040 '1630-31'); MD 93, s. 40, no. 213 (1070 '1659-60').

kanıtlar da vardır; ancak, bu ticareti yürüten ve kaynaklarda İran'la ilgili olduğu belirtilen kişilerin İran kökenli mi, yoksa İran'la düzenli olarak ticaret yapan Osmanlı uyrukları mı olduğu açık değildir.[34] Yolun bu kesiminde de tüccarlarla gümrük görevlileri arasında sık sık anlaşmazlık çıkardı. 1052'de (1642–43) Osmanlı merkezi idaresi, İran kervanlarının Bursa'da alışveriş yapmalarını önlemeye çalışmış ve gümrük kaçakçılığını zorlaştırmayı umarak tüccarlara doğrudan başkente gelmelerini emretmişti.[35] Bu önlemin ciddi bir biçimde uygulanabilmesi Geyve gibi küçük kentlerdeki yerel idarecilerin desteğine bağlıydı,[36] çünkü İran'dan gelen tüccarlar, yüklerinin bir kısmını bu tür yerlerde indirirlerdi. Denkler bir kere açıldığında ise, malların bir kısmı gümrük görevlilerinin haberi olmadan satılabilirdi. Bu tür alışverişler gözlerden uzak herhangi bir yerde kolayca yapılabileceğine göre, bu kaçakçılığın önlenmesi herhalde çok güçtü.

17. Yüzyılda Anadolu'nun pek çok yerinde ve Ege adalarında "acem tüccarı" diye adlandırılan kişilere rastlamak mümkündü. Bu kişiler Manisa'da kendilerini yerel idarecilerin para taleplerine karşı koruyan bir ferman isteyip alacak kadar etkin ve etkiliydiler.[37] Bazı acem tüccarları Üsküdar bölgesindeki köyleri ve küçük kentleri dolaşarak mallarını satarken,[38] bazıları da Midilli (Lesbos) Adasında faaliyet gösterirlerdi.[39] Bunların çoğunun gayri müslim olduğu ve I. Selim döneminde çok sayıda Azeri tüccarın sınırdışı edilmesinden sonra İran'la ticareti yürütmeye başlayan göçmenlerden oldukları sanılmaktadır.[40]

Uzun Mesafe Ticareti: Hac Yolu

Osmanlıların Mekke ve Medine üzerindeki egemenliğinin ekonomik sonuçlarının en önemlileri arasında, bu kutsal yerlerde yaşayan dindar kişilere zekat olarak çok miktarda para gönderilmesi sayılabilir. 1528'in bütçesinde

---

34 MD 85, s. 270, no. 633 (1040 '1630-31'). 17. Yüzyılda Marsilya'ya yerleşen İranlı Ermeni tüccarlar için bkz. Bergasse ve Rambert (1954), s. 64-70.
35 MD 89, s. 23, no. 62 (1051 '1642-43').
36 MD 89, s. 89, no. 221 (1053 '1643-44').
37 MD 95, s. 32, no. 186 (1075 '1664-65').
38 MD 95, s. 42, no. 251 (1075 '1664-65').
39 MD 98, s. 148, no. 483 (1089 '1678-79').
40 Dalsar (1960), s. 132.

bu amaçla gönderilen miktarın 14.000 altın olduğu belirtilmektedir.[41] Mekke ve Medine'ye gönderilen paranın önemli bir kısmı Mısır'dan vakıflar aracılığıyla sağlanmakla birlikte, Anadolu'daki kaynaklardan da bu amaç için yararlanılırdı. Mekke ve Medine'ye kaynak sağlamaya yönelik vakıflar özellikle Hüdavendigar sancağında[42] ve Konya Ereğlisi'nde yaygındı. Ereğli'deki kırktan fazla köy ve mezraadan toplanan vergilerin bir kısmı Medine'ye gönderildiği gibi, bu küçük kentin tarımsal vergisinin bir kısmı da aynı vakfa ayrılmıştı. 1584'te Medine'nin yalnızca Ereğli'den elde ettiği gelir, buğday ve arpa geliminin yarısını oluşturan 3.500 kile tahıla eşitti; kaldı ki, buna bağ, bahçe ve değirmenlerden alınan vergiler de eklenmelidir.[43] Medine'ye gelir sağlamak için kurulan bu vakfın Fatih Sultan Mehmet zamanında bile var olması, yani Osmanlıların Hicaz'ı fethinden çok önce kurulmuş olması ilgi çekicidir.[44]

Mekke ve Medine'nin Anadolu'nun ekonomik hayatında sahip olduğu önemin başlıca ögesi, hac kervanlarının sağladığı ticari olanaklarda aranmalıdır. Osmanlı devleti hac kervanının korunmasını yiyecek ve suyun bulunmadığı yerlerdeki işlevini üstlendiğinden çoğu tüccar malларını bu kervanlarla gönderirdi.[45] Kervanın başındaki görevliler de ticaretle uğraşırlardı ve çıkarlarının hacılarınkiyle çatışması oldukça sık görülen bir olaydı. Örneğin, 978–79'larda (1570–72) hac kervanının başındaki emirülhac ve adamlarının bütün gemileri kendi kişisel ticaretleri için kullanmaları nedeniyle kervan mensuplarının ekmek yerine yedikleri peksimetlerden yoksun kaldıklarını öğreniyoruz.[46]

Hac kervanlarıyla gönderilen malların niteliğine ilişkin bir kısım bilgi mühimme defterlerinden sağlanabilmektedir. 1578–79'dan az önce Homs kadısı merkezi idareye, Bursa'daki Emir Buhari vakfında çalışmakta olan ve hac dönüşü Homs'tan geçen kardeşiyle bir miktar Homs alacası ve Şam taftası gönderdiğini,[47] ancak yeni hacı olan kardeşi daha Suriye'deyken bu değerli

41 İnalcık (1973), s. 128.
42 Bkz. TT 166, s. 47'deki Hüdavendigar bölümü.
43 TK 113, s. 313b vd. (992 '1584').
44 Uzluk (1958), s. 54-55.
45 Bir örnek için bkz. MD 21, s. 75, no. 181 (980 '1572-73).
16. Yüzyıl sonlarında Kahire kervanı için bkz. Hakluyt (1962), c. II, s. 176-198.
46 MD 12, s. 351, no. 710 (978-979 '1570-72').
47 MD 34, s. 286, no. 595 (986 '1578-79').

malların çalındığını belirten ve yolların daha iyi korunmasının zorunluluğunu vurgulayan bir mektup göndermişti. Mekke ve Medine herhangi bir mal imalatının merkezi olmadığı halde özellikle Hindistan'dan gelen çeşitli lüks malların, bu iki önemli hac merkezinde bulunduğu varsayılabilir. Bu malların bir kısmı da Anadolu'ya ulaşıyor olsa gerektir.

Anadolu'da Bölgelerarası Ticaret

16. ve 17. yüzyılda Anadolu kentlerini birbirine bağlayan kervan ticareti ve kervan ticaretinin türleri, belgelenmesi en güç olan ticaret dalıdır. Ancak, bazı belgeler gene bu ticaretin varlığını kanıtlamaktadır.[48] Kargı kadısının merkezi idareye gönderdiği bir şikayetten Cihanbeyli aşiretine mensup konar-göçerlerin Erzurum'dan Sivas yoluyla İç Anadolu'ya ve belki de daha da batıya götürdükleri canlı hayvanların bölgelerarası ticarete konu olduğunu öğreniyoruz. İç Anadolu bozkırlarından Bursa'ya canlı hayvan geldiği ve merkezi idarenin başkente gönderilmesini öngördüğü sürülerin de zaman zaman bu kentte alıkonduğu anlaşılmaktadır.[49]

Orta Anadolu kentleri lüks mal gereksinimlerini Iran, Osmanlı, Venedik, Fransız ve İngiliz tüccarlarının sık sık uğradığı uluslararası bir pazar olan Halep kentinden sağlıyor olmalıydılar.[50] Kars-ı Maraş (Kadirli) yöresinde Danişmentlü aşireti tarafından soyulan bir grup tüccarın hayvanlarını Halep'te yüklemiş oldukları akla yakın gelmektedir.[51] Zira saldırıda öldürülen tüccarlardan birinin babası oğlundan 3.000 kuruş değerinde çeşitli ipekli giysiler, altmış balya keten, yastık yüzleri, Şam taftası ve mücevherat çalındığını öne sürmüştür. Bu mallar olsa olsa Osmanlı İmparatorluğu'nun hâlâ ikinci büyük kenti olan Halep'ten alınmış olabilirdi. Polonyalı gezgin Simeon'un Filistin'den dönerken katıldığı kervanın da Kayseri'ye Zeytun (Süleymanlı) ve Furnus üzerinden ulaşan benzeri bir yol izlemiş olması da bu varsayımı doğrulamaktadır.[52]

Bölgelerarası ticaretin oldukça mütevazi kentleri de etkilediği, Karahisar-ı Sahip kentinde ölen bir 17. yüzyıl tacirinin metrukat listesinden anlaşılmaktadır. Bu şahıs Bursa'daki bir tüccardan 96.400 akçe değerinde çuha,

48 MD 96, s. 191, no. 983 (1090 '1679-80').
49 MD 28, s. 139, no. 330 (984 '1576-77').
50 Bkz. Hakluyt (1962), c. II, s. 316.
51 MD 79, s. 297, no. 751 (1019 '1610-11').
52 Polonyalı Simeon, der. Andreasyan (1964), s. 156-158.

çakşır ve kaftan almıştı. Müşterileri arasında ise Afyon Karahisar'ın bey ve beyzade diye atıfta bulunulan önemli şahsiyetleri vardı.[53] İnciciyan'ın Tokat'a ilişkin gözlemleri Anadolu'daki bölgelerarası ticaretin 17. yüzyıla taşıdığı önemi ortaya koymaktadır.[54] O sıralarda İran ve Hindistan'dan gelen tüccarların artık Kuzey Anadolu'daki kervan yollarına rağbet etmedikleri anlaşılmaktadır. Ancak, bölgelerarası ticaretin sürmesi ve İzmir'deki ihracatçılarla bağlantılar sayesinde[55] Tokat'ın zenginliği henüz zarar görmemiştir. 16. Yüzyıla ilişkin veri kıtlığı yüzünden Tokat'ın burada ele alınan dönemde de Osmanlı iç ticaretinde, başka bir deyimle bölgelerarası ticarette etkin bir rol oynayıp oynamadığı bilinmemektedir. Zira Tokat'ın Kayseri, Diyarbakır ve diğer Anadolu kentleriyle ticari ilişkilerinin uluslararası ticaretteki gerilemeyi telafi etmek için sonradan geliştirilmiş olması da çok mümkündür.

Yerel Ticaret: Köyden Kente

Köylülerden alınan vergilerin bir kısmının nakdi olarak ödenmesi gerektiğinden, doğrudan gereksinimlerinin üstünde çok az şey üreten aileler bile ürünlerinin bir kısmını satmak zorundaydılar.[56] Ayrıca, tımar sahipleri kendilerinin ve adamlarının tüketebileceğinden daha fazla miktarlarda tahıl vergi olarak toplayabiliyorlardı. Böyle bir durum söz konusu olduğunda köylüler tımar sahibinin payını pazara götürmekle yükümlüydüler. Çeşitli kanunnameler bu ürünün en yakın pazara götürülmesini ve bu yolculuğun belli bir süreden fazla sürmemesini zorunlu kılıyordu.[57] Ankara yakınlarındaki bir köydeki köylülerle tımar sahibi arasındaki bir anlaşmazlık bu konunun ne kadar önemli olabileceğini göstermektedir. Yakında bir köy pazarı olduğu halde sipahi köylülerinin tahılı kent pazarına kadar taşımak zorunda olduklarında diretmiştir. Ayrıca Ankara kadısı esas olarak kent pazarına gelen tahıl miktarıyla ilgilendiğinden köylüler tımar sahibine karşı açtıkları davayı kaybettiler.[58]

---

53 Tavernier (1679'dan sonra), c. I, s. 98 Afyonkarahisar'ı kent olarak pek canlı bulmamıştır. Bkz. MD 82, s. 122, no. 263 (1026 '1617-18'). Bey sanıyla sancakbeyi kastediliyor olabilir.

54 Türkçeye çevirisi için bkz. Polonyalı Simeon, der. Anddreasyan (1964), s. 177-178. Bu refarans Huri İslamoğlu'na borçluyum.

55 Tavernier (1679'dan sonra), c. I, s. 82 vd. Isfahan'a kadar uzanan bu yolu anlatır.

56 Bu bağlamda bkz. Asdrachas (1970), s. 36-69.

57 Güçer (1964), s. 57.

58 AKS 3, s. 101, no. 584 (996 '1587-88').

16. Yüzyılda Batı ve Orta Anadolu'nun pek çok yerinde köy pazarlarının sayısı önemli ölçüde arttı.[59] Kent nüfuslarının da hızla arttığını göz önünde tutarak köy pazarlarının kırsal ürünü çoğalan kentsel tüketicilere aktarmaya hizmet ettiğini varsayabiliriz. Bu iki kesim arasındaki bağlantının nasıl sağlandığına gelince, en azından bazı durumlarda kentlilerin köylüleri yolda karşılayıp tahıl ya da meyvalarını satın aldıkları ve kent pazarına getirdikleri anlaşılmaktadır.[60] Bazen, özellikle de yeniçerilerin ve diğer idari görevlilerin bu ticarette rol oynadıkları durumlarda bu satışlar gönüllü değil, zorla olur, bazense düpedüz soygun biçimini alırdı.[61]

Büyük mültezimlerin ticari etkinlikleri ise muhtemelen hem köylülerinkinden hem de timar sahiplerininkinden daha önemli boyutlardaydı. Özer Ergenç, Büyük ve Küçük Haymana'dan gelen tahılın önemli bir yere sahip olduğu Ankara pazarında satılmasında bu mültezimlerin oynadığı rolü vurgulamaktadır.[62] Söz konusu tahıl miktarları hakkında bir fikir verebilmek için Manisa yakınlarındaki Marmara (Gölmarmara) kazasındaki bazı çeltik tarlalarını içeren çok mütevazı bir örnek verelim. Iki mültezim bu toprakların mukataası karşılığında üç yıl içinde 170.000 akçe ödemeyi taahhüt etmişlerdi. Bu parayı ise ancak ya Marmara'da ya da yakındaki Adala kadılığında pirinç satarak kazanabilirlerdi.[63] Boyabat ve Beypazarı gibi daha önemli pirinç üretim bölgeleri ise yöredeki kent merkezlerine çok daha büyük miktarlarda ürün sağlıyor olmalıydı.

Karadan taşınması oldukça güç olan tuz da genellikle kısa mesafe ticaretine konu olurdu. Güçer tuzun müşteriye ulaşmasına ilişkin düzenlemeleri araştırmıştır. Pek çok mültezim kentlerde özel dükkanlar açar ve bu dükkanları iltizama verirdi.[64] Her üç yıllık dönemin sonunda, en yakın tuzlayı işleten mültezim hesabını kapatmaya hazırlanırken köylülerin, kentlilerin ve konar-göçerlerin elde kalan tuzu satın almaya zorlanması da adettendi. Tuzun fırıncı, aşçı ve bakkal gibi tuzdan yararlanabilecek kişilere satılması için bir miktar çaba harcanırdı; ancak gene de bu dağıtım sistemi reayaya ek masrafları yükler ve bir anlamda olağandışı bir vergi türü rolü oynardı.

---

59 Faroqhi (1974), s. 71.
60 MD 9, s. 34, no. 90 (977 '1569-70').
61 MD 55, s. 87, no. 152 (992-993 '1584-85').
62 Ergenç (1975), s. 150. Tahıl taşımacılığı sorunu için bkz. Güçer (1964), s. 28-36.
63 MM 5945, s. 23 (484 '1576-77').
64 Güçer (1962-63), s. 119-130.

Kent pazarına gelen malların kadının konuyla en yakından ilgili tüccar ve zanaatkârlara danışarak belirlediği sabit fiyattan (narh) satılmak zorundaydı. İstanbul ve Bursa gibi kentlerdeki narh listeleri çok ayrıntılıydı ve çok sayıda mal ve hizmeti kapsardı.[65] Ancak örneğin Ankara'da kadı kayıtlarındaki narh listesi oldukça kısaydı ve esas olarak besin maddelerini içeriyordu.[66] Başlıca görevi pazar yerinde düzeni sağlamak olan muhtesibin yalnız kent zanaatkârları ve esnafı değil, ürünlerini kent pazarına satmaya gelen köylüleri de denetledikleri varsayılabilir. Öte yandan daha küçük kentlerde pek çok malın resmi müdahale ve düzenlemeler olmaksızın el değiştiriyor olması akla yakındır.

Yerel pazarlar kentlilerle köylüler arasında şiddetli bir rekabete konu olabiliyordu. Kastamonu'daki Ilısu köyüne (ya da kasabasına) ilişkin iki belge bu konuya ışık tutmaktadır.[67] Anlaşmazlığın taraflarından biri kent pazarının Cuma günleri kurulmasının yöredeki yerleşimlerin camilerine zarar vereceğini öne sürmekteydi. Öğlen vakti pazar kapandığında insanlar Cuma namazını Ilısu camisinde kılmakta, civar köylerin camileri cemaatsiz kalmaktaydı. Bu gerekçeyle pazarın Çarşambaları kurulmasına ilişkin bir ferman istendi ve alındı. Ancak, karşıt bir grup bir karşı- iddia öne sürdü. Bu kişilere göre Ilısu camisine pazar kurulmadığı Cuma günleri en fazla 60–70 mümin geliyor, ama pazar kurulduğu günlerde 900 kişiye varan bir cemaat söz konusu oluyordu. Bu dilekçe sahiplerine göre Ilısu camisinin ayrıcalıklı bir konumu olması doğru ve haklıydı. Çünkü bu cami ikiyüz yıllık bir geçmişe sahipti ve daha yeni olan camilere göre öncelik taşımalıydı.

Bu türden bir küçük kent pazarına alıcı ya da satıcı olarak gelen yetişkin erkek sayısının –yukarıdaki örnek için lehte bir ferman almaya yönelik belli bir abartma payı da bırakarak– 500 ile 1.000 arasında olduğunu tahmin edebiliriz. Örneğimizde caminin cemaatinin kalabalığından başka unsurların, özellikle geçim derdinin rol oynadığı açıktır. Pazarın Çarşamba günleri kurulmasına karşı çıkanların dilekçesinde bu gerçek açıkça dile getirilmektedir. Bu dilekçe sahipleri pazarın Cumadan başka bir gün kurulmasının geçimlerini ciddi biçimde güçleştireceğini belirtmektedirler. Anlaşmazlığın uzun zaman

65 Bkz. Barkan (1942a); M. Kütükoğlu (1976), s. 1-86.

66 Bkz. AKS 3, s. 212, no. 1152-1154 (1001 '1592-93').

67 MD 3, s. 322, no. 942 (967 '1559-60'); MD 3, s. 470, no. 1402 (967 '1559-60'). Modern haritalarda Kastamonu yöresinde Ilısu diye bir yerleşim yoktur. Ancak, bu yerleşimin Göl köyüne yakın olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Dahiliye Vekaleti (1929), s. 284.

sürdüğü ve Osmanlı merkezi idaresinin nihai bir karar vermekte güçlük çektiği anlaşılmaktadır. Sonuçta soruna her iki tarafın da kabul edebileceği bir çözüm bulunması, tercihan da pazarın gene Cumaları kurulması emriyle sancakbeyinin ve kadının kararına bırakılmıştır.

Pazarın Cumaları kurulmasının yeğlenmesinin nedenlerine gelince,[68] camisi olmayan yerleşimlerde yaşayan köylülerin ibadetle alışverişi bir arada yapma isteklerinin bunda önemli bir rol oynadığı akla yakın gelmektedir. Ilısu pazarının Cuma günleri kurulmaması halinde bu köylüler daha yakında bulunan ve camisi olan başka bir köye gitmeyi yeğleyebilirlerdi. Cuma namazına çok sayıda köylüyü çekmeyi başaran yerleşimin kısa sürede Ilısu'yla rekabet edebilecek bir Cuma pazarı kurabileceğini de varsayabiliriz. Dolayısıyla farklı camiler arasındaki çatışma Ilısu ile yöredeki diğer bazı önemli köyler arasındaki çıkar çatışmasının yalnızca bir yönünü oluşturuyor olmalıydı. Söz konusu olan, camisi ve pazarı olmayan küçük köylerde yaşayanların pazar alışkanlıklarıydı. Bu köylülerin tercihleri pazarın kaderini belirleyebilir, pazar yeri bu tercihler doğrultusunda, ilk kurulduğu yerde kalabilir, başka bir yerleşim kayabilir ya da bütünüyle ortadan silinebilirdi. Camiyle pazar arasında bir bağlantı kurulması belli bir köyün gelişerek küçük bir kasaba haline gelmesini sağlayabilirdi.

Yöre pazarlarını gezen çerçilerin izledikleri yol da Ilısu pazarının Cumaları mı yoksa Çarşambaları mı kurulacağının belirlenmesinde önemli bir etken oluşturmuş olabilir. Ulaşım sorunları göz önünde tutulursa, bu gezginci tüccarların belirli bir yol üzerinde bulunan ve tercihan birbirlerinden yaklaşık yarım günlük uzaklıklarda bulunan köy ve kasabalardaki pazarlara uğramayı yeğlemiş olmaları düşünülebilir. Ilısu pazarının Çarşamba gününe alınması bu alandaki düzeni de altüst edebilirdi. Orta Anadolu'da, 1650 yılları dolayında çerçilerin var olduğu bilinmektedir,[69] dolayısıyla bir yüzyıl önce de var olduklarını varsayabiliriz. Bu kişilerin bir kısmının dileklerini dinletecek yerel nüfuza sahip oldukları düşünülebilir.

Pazarın kurulacağı yere ilişkin tartışmalara yalnızca köylülerin ve kentlilerin değil, vakıf idarecilerinin ve merkezi idarenin görevlilerinin de katıldığı durumlar da olurdu. Pazarlarda toplanan vergiler bu kişilerin gelirinin önemli

---

68 Bu adetin günümüz Anadolusu'ndaki durumu için bkz. Benedict (1974), s. 211.

69 Örneğin bkz. MD 90, s. 109, no. 361 (1056 '1646-47'); MD 90, s. 111, no. 369 (1056 '1646-47').

bir kısmını oluşturuyordu. Bu nedenle örneğin Amasya'daki Sultan Bayezid vakfının idarecisi küçük bir ticari merkez olan Şabanözü'nü yeni kurulan pazarların rekabetine karşı korumuştu.[70] Nif (İzmir yakınlarında bulunan Kemalpaşa) kentinde tartı vergilerine (resm-i kantariye) ilişkin anlaşmazlık yeniçerilerle askeri sınıfının başka mensuplarınca çevre köylerde yeni kantarlar kurulmasından kaynaklanmıştı.[71] Mallar satıştan hemen önce tartıldığında ya da bu ölçüde resmen tanınmış kantarların varlığı uzun dönemde alıcı ve satıcıları Nif'ten uzaklaştıracak köy pazarlarının gelişmesine yol açabilirdi. Ancak, Nif ve Şabanözü gibi küçük pazar merkezlerinde oturan görevlilerin ve askeri sınıfı mensuplarının direnişinin uzun dönemde köy pazarlarının çoğalmasını engelleyemediği anlaşılmaktadır.

Derbentler, Hanlar ve Zaviyeler

Barkan ve Orhonlu'nun çalışmaları sayesinde, merkezi idarenin yollarını güvenliğini sağlamaya yönelik siyasal önlemleri Osmanlı toplumsal tarihinin en iyi bilinen yönleri arasında yer almaktadır.[72] Bu nedenle de bu bağlamda ancak çok kısaca ve anahatlarıyla ele alınacaktır. İşlek yollarda bazı köylerin ahalisi Osmanlı hükümetince derbentçi olarak görevlendirilirdi. Bu köylüler yolun kendi köylerine yakın olan belli bir kesiminden sorumlu olan yarı-askeri bir örgüt oluştururlardı. Kendi sorumluluk bölgelerinde bir kervan soyulursa zararı derbentçilerin ödemesi istenebilirdi.[73]

Bu riske rağmen pek çok köy ahalisi derbentçi olmaya çalışırdı. Merkezi idare ise derbentçi sayısını düşük tutma eğilimindeydi. Derbentçilik köylülere çekici gelirdi, çünkü bu görevin içerdiği ek yükümlülükler bazı vergilerden özellikle de oldukça ağır olan avarız-ı divaniye ve tekalif-i örfiye'den muaf tutulmalarını sağlardı.[74] Resmen tanınmış silah taşıma hakkı da bu yerleşimlerin yerel idarecilerin kendi kişisel kullanımları için sık sık istedikleri vergilerden kaçınmalarını da kolaylaştırırdı. 16. Yüzyıl sonlarının karışık ortamında bu tip vergilerin korunmasız köylüleri sık sık iflasa ve topraklarını terke sürüklemesi nedeniyle bu ayrıcalık çok değerliydi.

---

70 MD 41, s. 90, no. 208 (987 '1579-80').
71 MD 78, s. 866, no. 3058 (1018 '1609-10').
72 Barkan (1942), Orhonlu (1967), Orhonlu (1973), s. 654-659.
73 Rumeli'den bir örnek için bkz. Orhonlu (1967), s. 62.
74 Orhonlu (1967), s. 50.

Ayrıca, en azından bazı yerlerde derbentçilere, köylerinin yakınından geçen tüccarlardan vergi alma izni resmi ya da gayri resmi olarak tanınırdı. Tarsus'a giden bazı Yahudi tüccarların bu konuda bir şikayetinin özeti mevcuttur.[75] Bu belge, muhtemelen Tarsus dağlarında bulunan Ermeni derbentçilerin zor alımından ve saldırısından söz etmektedir. İstanbul'daki merkezi idarenin denetiminden çıkmış derbentçileri, bazı hallerde, soyguncılardan ayırt etmek oldukça güçtü.

Öte yandan, söz konusu maddi avantajlara karşın derbentçiliği reddeden ve tehlikeli bir yolun sorumluluğunu üstlenmeye zorlanan köylülere de rastlanmıştır. Örneğin, 992 (1584) tarihli Akşehir tahrir defterinde Çimeneli nahiyesindeki Tatlarhisarı köyü ahalisinin İstanbul–Halep yolundan uzakça bir yere göçtüklerinden söz edilmektedir. Kanuni döneminde ise vezir Lütfi Paşa ve Sadrazam Rüstem Paşa bu yeni yerleşimi yakıtlar, köylüleri yeniden Tatlarhisarı'na yerleştirdiler ve onlara derbentçilere tanınan ayrıcalıkları tanıdılar. Bu olayda maddi avantajların riskleri karşılamaya yetmediğini varsayabiliriz; ne yazık ki bu zorla yerleştirme eyleminin uzun dönemde başarı kazanıp kazanmadığını henüz bilmiyoruz.[76]

Bazı durumlarda, büyük derbentçi köylerini andıran yeni kentler kurulurdu. Barkan bu tip bir uygulama örneği olan ve belli başlı yapılarının planları ünlü Mimarbaşı Sinan tarafından çizilen Karapınar–Sultaniye'den söz etmektedir.[77] Bu örnekte de insanları Karapınar'da kalmaya ikna etmek zor olmuştur;[78] kentin aslında köylü ve hayvan yetiştiricisi olan yeni sakinleri tarlalarıyla ve sürüleriyle ilgilenmeyi yeğliyorlardı. Bunun üzerine merkezi idare kente yerleşeceklere tanımış olduğu vergi indirimlerini kaldırma tehdidinde bulundu. Karapınar'da oturuyor göründükleri halde civar köylerde yerleşmiş oldukları anlaşılan kişilerin adları vergiden muaf olanlar listesinden çıkartılacaktı. Karapınar–Sultaniye örneğinde kentin pazar olarak gördüğü işlevin en azından gezginlere sağladığı güven kadar önemli olduğu anlaşıl–

---

75 MD 28, s. 310, no. 776 (984 '1576-77'). Tüccarların bir kısmı bu saldırıda öldürüldü.

76 TK 145, s. 61a/b. Rüstem Paşa için bkz. İA, ilgili madde (S. Altundağ ve S. Turan). Adı geçen Lütfi Paşa'nın Asafname'nin yazarı Sadrazam Lütfi Paşa olup olmadığı, metinde sanının belirtilmemesi nedeniyle anlaşılamamaktadır. Bkz. İA, ilgili madde (Tayyip Gökbilgin). Dahiliye Vekaleti (1929) içinde Tatlarhisarı diye bir köy yoktur.

77 Barkan (1942), s. 355-356.

78 Bkz. Eyice (1965).

maktadır. Bu yerleşim muhtemelen Halep yolundaki kervanlar ve ordu personeli için ise, belli başlı zanaat dallarını içeren tam teşekküllü bir çarşı kurulması gerekliydi.[79]

Işlek kervan yollarını izleyen tüccarlar hanlarda geceleyebilirlerdi. Selçuklu döneminde yapılmış hanların anıtsal yapıları çok sayıda araştırıcının dikkatini çekmiş,[80] Osmanlı döneminin daha mütevazı yapıları ise araştırmalara konu olmaya yeni yeni başlamıştır.[81] Küçük hanlar duvar boyunca yükseltçe bir sedirî olan üstü kapalı bir alandan ibaretti; yolcular sedirde oturur, hayvanları da ortadaki alanda dinlenirdi.[82] Bazı hanlarda ise yolcuların odalarının hemen yanında ahırlar bulunurdu ve küçük pencereler yolcuların atlarına ve develerine nasıl bakıldığını görmelerini sağlardı. Bu yapılar oldukça sınırlı sayıda insanı ağırlayabildiğinden, 17. yüzyılın ünlü Fransız gezgini Tavernier büyük kervanların çoğunun açıkta geceledeğini ve tüccarların hırsızlığa karşı bir önlem olarak denklerini etraflarına yerleştirdiklerini belirtir.[83]

Yerleşim alanlarının dışındaki kervansaraylar ve derbent köylerinde pazar kurulduğu da sık sık görülürdü. Taşıma masrafları yüksek olduğundan tüccarlar yiyeceklerini yol üstündeki pazarlardan azar azar almak zorunda kalırlardı. Köylerin resmen tanınmış bir pazar oluşturulması yolundaki başvurularında bu kişilerin gereksinmelerinden de söz edilirdi.[84] Kervanlara yiyecek ve hayvan yemi sağlanması sert tartışmalara yol açan bir ayrıcalık oluşturdu. Örneğin bir Batı Anadolu yerleşim yeri ve ilçe merkezi olan Başgelembe halkı geçmişte geçimlerini yoldan geçen yolculara resmi olarak belirlenmiş fiyatlarla arpa ve saman satarak sağladıklarını, ancak son zamanlarda ticarete karışan bir kısım sipahi ve yeniçerinin köylüleri çok ihtiyaç duydukları nakitten yoksun bıraktığını ve çok yüksek fiyatlarla mal satarak yolcu ve tüccarları soyduğunu öne sürerek şikayette bulunmuştu.[85] Bunun yanı sıra, mallarını

79 Bu bağlamda bkz. MD 23, s. 207, no. 438 (981 '1573-74'); MD 40, s. 46-47, no. 998-101 (987 '1579-80').

80 O. Turan (1946); Erdmann (1961); Özergin (1965).

81 Bkz. Göyünç (1970), (1971).

82 Bkz. Busbecq, der. Forster, s. 17; bu konuda bir resim için bkz. Schweigger (1639), s. 40.

83 Tavernier (1679'dan sonra), c. I, s. 118-119.

84 Bir örnek için bkz. MD 26, s. 165, no. 437 (982 '1574-75').

85 SD 1, s. 35 (1059 '1649'). Bkz. Pitton de Tournefort (1718), c. II, s. 194. Manisa yakınlarında yeni yapılan bir köprünün yanında kurulan bir pazar örneği için bkz. TK 544, s. 27b (984 '1576-77'den sonra).

uzak yerlere taşıyan tüccarlar mallarının bir kısmını yol üstündeki pazarlarda satarak ciro•larını artırmak isterlerdi.[86] Böyle yerlerde çok kere ya düşük bir bac ödeyerek ya da hiç ödemeden satış yapılmasının mümkün olması bu uygulamayı daha da çekici kılardı.

Han ya da kervansaray olmayan yerlerde zaviyelerde gecelenebilirdi. Yoldan geçenlerin yararlanmasına açık bir ev olarak tanımlanabilecek zaviyenin mutfağında gece-gündüz yemeş pişmesi dervişliğin şanındandı.[87] Dervişlerin silahlı gücünün oldukça sınırlı olmasına karşın, özellikle de soyguncuların bu kişilere atfedilen doğaüstü güçlerden korkması nedeniyle zaviyeler güvenli barınaklardı. Gene de yolcuların büyük bir zaviyede saldırıya uğradığı da görülmüştür. 1564'te Kırşehir'le Kayseri arasındaki Hacıbektaş zaviyesinde konaklayan bazı ailelerin başına böyle bir olay gelmiştir.[88] Öte yandan, bazı derviş şeyhlerinin soyguncularla birlik olduğu,[89] ya da en azından kendi gereksinimlerini yolcularınkinden üstün tuttukları bilinirdi. Zaman zaman bu tür şikayetler fazla yoğunlaştığında merkezi idare sistemli soruşturmalar açılmasını emrederdi.[90] Ancak bir zaviye şeyhi vakıf mülkünü kötüye kullanmakla suçlandığında gerçeği saptamak genellikle zor olurdu. Çünkü bu tür suçlamalar çoğunlukla şeyhin yerini almak isteyen akrabaları tarafından ortaya atılırdı. Aslında yolcuların gereksinmelerinin ihmalinin nedeni çoğu kez herhalde eski ve yeni zaviyedarlar arasındaki anlaşmazlıklar ve post kavgalarıydı ve kimsenin kasıtlı bir suistimali söz konusu değildi.

Yollar ve Köprüler

Katip Çelebi'nin ve arkadaşlarının 17. yüzyılda derledikleri Cihan-nümâ'da yer alan ve Anadolu kentlerini gösteren harita döneminin yol ağını ancak dolaylı bir biçimde yansıtmaktadır.[91] Yazarın ve yardımcılarının Batı eyaletleri kadar tanınmadıkları anlaşılan Orta Anadolu yollarından yalnızca oldukça işlek olan bazıları gösterilmiş, fakat yol üstünde olmayan yerleşimler ise gösterilmemiştir. Tophaneli İbrahim ve Galatalı Mıgrediç tarafından hazırlanan bu harita gene de Orta ve Doğu Anadolu'nun bazı önemli bağ-

86 Bkz. Ubicini (1973), s. 310-311.
87 Evliya Çelebi'nin Elmalı yakınlarındaki Abdal Musa tekkesi hakkında anlattıkları için bkz. c. IX, Bağdad Köşkü, no. 303, s. 94a.
88 MD 6, s. 126, no. 264 (972 '1564-65').
89 MD 78, s. 81, no. 213 (1008 '1599-1600').
90 MD 80, s. 111, no. 284 (1022 '1613-14').
91 Katip Çelebi (1732), s. 629-630.

lantılarını göstermektedir, örneğin Sivas'la Malatya'yı Divriği üzerinden bağlayan yol açıkça görülmektedir. Ceyhan Irmağını izleyerek ve Elbistan'la Maraş'tan geçerek Akdeniz'e ulaşan yol da izlenebilmektedir. Katip Çelebi'nin eserinde "şehir" ve "kasaba" diye anılan belli bir öneme sahip yerleşimler bugünkü usullere göre yapılan bir harita üzerine yerleştirildiğinde İstanbul–Halep yolu üzerindeki Konya Ereğlisi'ni Sivas ve Tokat'a bağlayan Bor, Niğde ve Kayseri üzerinden geçen yol da görülebilmektedir. Ancak, Katip Çelebi'nin yardımcılarının hazırladığı orijinal haritada bu güzergah çizim sorunları nedeniyle pek ayırt edilememektedir.[92]

Katip Çelebi ve yardımcıları, farkında olmadan geçmişe ait pek çok bilgi sunmakla birlikte, esas olarak kendi yaşadıkları dönemdeki Katip Çelebi ve yardımcıları, farkında olmadan geçmişe ait pek çok bilgi sunmakla birlikte, esas olarak kendi yaşadıkları dönemdeki yol ağıyla ilgilenmişlerdi. 18. ve 19. yüzyıllarda derlenmiş Avrupa haritalarının da tarihsel araştırma ürünü oldukları pek söylenemez.[93] Anadolu'daki Osmanlı yol ağının tarihsel olarak incelenmesi, Taeschner'in Evliya Çelebi ve Katip Çelebi'nin eserlerine ve 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı vakayinamelerinde aktarılan bazı sefer günceleri ne dayanan çalışmasıyla başlar.[94]

Taeschner'in çalışmasının yayımlanmasının üstünden geçen altmış yılı aşkın sürede çok sayıda yeni kaynak bulunmuştur. Bu nedenle Taeschner'in kitabının köklü bir biçimde gözden geçirilmesi gereklidir; bu gözden geçirmenin bir kısmını hayatının sonlarına doğru yazarın kendisi yapmıştır. Bunun yanısıra Halil Sahillioğlu tarafından yayımlanan Osmanlı ordu günlükleri gibi yeni kaynaklar artık yararlanmaya açıktır. Hüseyin G. Yurdaydın tarafından yayımlanan ve aydınlatıcı minyatürleriyle dikkat çeken Matrakçı Nasuh'un, Kanuni Sultan Süleyman'ın Irak'taki Safevilere karşı giriştiği seferi (1533–36) anlatan eseri de elimizdedir.[95]

92 Katip Çelebi'nin haritaları konusunda bilgi için bkz. Taeschner (1926), Taeschner (1935). Cihannuma'nın Anadolu'ya ilişkin bölümünü kimin kaç senesinde yazdığı bu bağlamda fazla önemli değildir.

93 Ancak, 19. yüzyılda yapılmış haritaların bazıları, özellikle de Heinrich Kippert'in yaptıkları, tarihsel haritaların çizilmesi açısından yararlıdır. Bu dönem haritalarının listesi için bkz. Yurdaydın (1978), s. 177.

94 Taeschner (1924-26). Aynı yazarın yaptığı düzeltmeler için bkz. Taeschner (1962).

95 Taeschner (1962); Sahillioğlu (1965), s. 1-36; Yurdaydın (1976), s. 58-114. Nasuh'un yapıtının esas önemi minyatürlerinden kaynaklanır; yollar Feridun sayesinde daha eskiden beri biliniyordu. Yurdaydın (1976), s. 33. Anadolu'nun en işlek yolları konusunda bkz. Yurdaydın (1976), s. 171-172.

Ayrıca Osmanlı arşiv belgeleri, Taeschner'in esas olarak idari, askeri ya da ticari amaçla kullanılan ve "özel amaçlı" diyebileceğimiz yollara ilişkin kavrayışını geliştirmemize olanak sağlamaktadır. Güçer'in incelediği türden nüzul ve sürsat kayıtları vakayinamelerde yer alandan çok daha fazla sayıda seferin izlediği yolun saptanmasını sağlamıştır.[96] Resmi ulakların izledikleri ve Taeschner'in yalnızca 19. yüzyılın ikinci yarısı için saptayabildiği yollar da son zamanlarda araştırmacıların ilgisini çekmeye başlamıştır. Ulakların izlemeleri gereken yolları ve at değiştireceği yerleri belirleyen çok sayıda ulak emri, günümüze kadar geldiğinden bu konuda araştırma yapma olanakları oldukça geniştir. Kervan yollarının saptanması içinse 19. yüzyıl ortalarında yaşamış olan Fransız tarihsel coğrafyacısı Vivien de Saint Martin'in[97] başlattığı yöntemin izlenerek Busbecq gibi elçilerin ve diğer Avrupalı gezginlerin seyahatnamelerinin incelenmesi yararlı olacaktır. Yabancıların 16. ve 17. yüzyıllarda işlek yolları izlemeye özen göstermiş olacakları ve çok akla yakın olduğundan, bu seyahatnamelerin en çok kullanılan yolları yansıtmaları bakımından büyük önem taşıdığı açıktır.

Orhonlu'nun derbentlere ilişkin çalışmasında Balkanlar'dan ve Anadolu'dan geçen ana karayollarını gösteren bir harita vardır.[98] Benzeri bir incelemenin daha küçük bir bölge için yapılması ikinci derecedeki yolların ortaya çıkartılmasını da sağlayabilir. Çulpan'ın Osmanlı köprülerine ilişkin çalışması da, taş köprülerin ancak askeri ya da ticari trafiğin oldukça yoğun olduğu yerlerde kurulması nedeniyle, anayollar hakkında ek ipuçları sunmaktadır.[99] Arşiv belgeleri ise köprüler ve köprü yapımı hakkında, bugüne değin mümkün olduğu sanılandan çok daha fazla sayıda belge derlenmesini sağlamaktadır; Orhonlu'nun sunduğu örnekler bu kaynakların zenginliğini göstermektedir.[100]

Köprü yapımı veya onarımı söz konusu olduğunda hazırlanan keşif raporları özellikle ilgi çekicidir. Örneğin, 1021'de (1612–13) Ulubat yöresindeki iki köprünün çok kötü durumda olduğu bildirilmişti.[101] Mihaliç

96 Güçer (1964), s. 131-135.

97 Vivien de St. Martin, c. II (1852), bkz. ekteki harita Heywood (1980); Halaçoğlu (1981).

98 Orhonlu (1967), arkadaki harita.

99 Çolpan (1975); köprüler konusunda bkz. Dernschwam, der. Babinger (1923), s. 185-186 ve başka yerler.

100 Orhonlu (1973), s. 702-703.

101 Bkz. MM 4864; bu dosyadaki belgelerde sayfa numarası yoktur. Bu bölgedeki köprüler için bkz. Çulpan (1975), s. 19, 87.

(Karacabey) haslarının o sıradaki idarecisi İstanbul hükümetine başvurarak köprüleri onarmak için izin istedi. Kısa sürede önlem alınmazsa köprülerin çökeceğini ve onarım masraflarının daha da artacağını, devlet tarafından atanan bir mimarın da yer aldığı bir heyetin hazırladığı rapora dayanarak vurguladı. Keşif raporuna göre köprülerden birinin onarımı için 5 kantar demir gerekiyordu; bu, kantarı 528 akçeden 2.640 akçe tutuyordu. Demiri yapım için gerekli biçimlere sokmak için de ek bir 1.200 akçe harcanacaktı. Bu köprünün iki yanındaki yolun onarımı içinse her biri 20 akçe tutarında 200 araba yükü taş gerekliydi. Gerekli görülen 100 adet urgan muhtemelen taşıma işlerinde kullanılacaktı. Bölgeden sağlanacak kerestenin yanı sıra ödenecek ücretlerden de söz edilmekteydi. Yüz marangoza 25'er akçe, yüz vasıfsız işçiye (irgat) ise 10'ar akçe verilecekti. Ne yazık ki, raporda bu işçilerin kaçar gün çalışacağı belirtilmemiştir.

Bölgede ikinci bir köprü ise daha da ağır hasar görmüştü, köprü ayaklarının ikisinin yeniden yapılması gerekiyordu. Kullanılacak malzemenin ve çalıştırılacak işçilerin niteliği diğer köprü için belirlenenle aynıydı, ancak daha büyük miktarlarda taş ve demir gerekmesi ve daha çok işçi çalıştırılması zorunluluğu bu köprünün onarım masrafının 39.990 akçe olarak öngörülmesine yol açıyordu.

Köprü onarımları için gereken paranın nasıl toplandığını ise bir diğer belgeden ayrıntılı olarak öğreniyoruz. Mihaliç (Karacabey) yöresindeki üç köprüden yirmi dört köy sorumluydu. Ancak, Orhonlu'nun anlattığı köprücülerden farklı olarak,[102] bu köylerin ahalisinin onarıma emekleriyle değil, parasal katkıda bulunmaları istenmişti. Her yetişkin erkeğin 110 akçe, henüz ev kurmamış erkeklerin aileleriyse, her erkek çocuk için 60'ar akçe ödemesi gerekiyordu. Bölgedeki hasların idarecisi daha sonra yetişkin erkeklerin ödemesi gereken miktarı 254 akçeye çıkardı ve erkek çocuklar için ödenmesi gereken miktarı da aynı oranda artırdı. Bu davranışını haklı göstermek için de civardaki diğer yerleşimlerde köprücü olarak bizzat emek harcamayan köylülerden kişi başına 200'er akçe alındığını öne sürdü.

Ancak, bu ayrıntıları aktaran dilekçede imzası olan ve muhtemelen isimlerinin bilinmesini istemeyen yöre sakinleri, bu uygulamanın geçmişte hiçbir örneği olmadığını belirtiyor ve Mihaliç'in üç köprüsünden sorumlu olanların yeniden belirlenip defterlere geçirilmesini istiyorlardı. (Bu Orhonlu'nun

102 Orhonlu (1973), s. 703.

betimlediği mevkufat kayıtlarına[103] tekabül eden bir süreçtir.) Ne yazık ki, bu şikayete verilen cevap elimizde olmadığından köprücülerin isteğinin yerine getirilip getirilmediğini bilemiyoruz.

Bazı köprülerin derbentçiler tarafından korunduğu görülürdü,[104] derbentçilerin bulunduğu yerde pazar kurulan bir köy oluşturulması da kolay olurdu. Merkezi idare tehlikeli olduğu bilinen yerlerde böyle yerleşimler oluşturmaya çalışırdı. Bu durumun tipik bir örneği Ankara ile Kırşehir arasında Kızılırmak üzerindeki Çaşnegir Köprüsü'dür.[105] Bu noktada ırmağın iki yanındaki kayalık tepeler soyguncular için çok uygun bir gizlenme yeriydi. Ankara kadılığı kayıtları kervanların bu noktada uğradığı saldırılara ilişkin belgeleri içermektedir. Köprü yakınlarında kurulacak bir yerleşim merkezinin gelişeceği, can ve mal güvenliğinin sağlanacağı umuduyla, cami yapmak isteyen bir Saray çavuşuna devletçe destek sağlanmıştır.

Kervan Soygunları

Kervan soygunculannın kimliğine ilişkin bilgiler, bir çok değişik kaynaktan parça parça elde edilebilir. Uzak yörelerdeki konar göçerler için soygun, koyunlarının bir kısım salgında kırıldığı ya da kışlaktaki tarlalarındaki ürünleri kuraklıkta yandığı zamanlarda başvurulabilecek gelir kaynağı olabilirdi.[106] Ya da soygun tehdidi, bazı aşiretlerce denetimleri altındaki bölgeden geçen kervanlardan haraç almak için kullanılırdı. Özellikle uzak yörelerde, bu tür haraçların yerel idarecilerin sık sık topladığı düzensiz vergilerden (salgun) ayırt edilmesi oldukça güçtür. İran'a giden kervanlardan istenen yasadışı baç ödemelerinin en azından kısmen aynı kategoride olduğu düşünülebilir.[107]

Istanbul'daki merkezi idare, 16. yüzyılda Anadolu'da çok yaygın olan Kızılbaşlık huzursuzluğunun da soygunculuk olaylarıyla yakın bir bağlantısı olduğu kanısındaydı. Bu suçlamaların gerçeği ne ölçüde yansıttığını kestirmek güçtür. "Soyguncu" ve "asi" eşanlamlı sözcükler olarak kullanılıyor olabilir, soygunculuk diye nitelendirilen olaylar ise vergi tahsildarlarına ve yerel

103 Orhonlu (1973), s. 704.
104 Orhonlu (1967), s. 63.
105 Bkz. AKS V, s. 68, no. 288 (1002 '1593-94'), MD 62, s. 212, no. 476-477 (996 '1587-88').
106 Orhonlu (1963), s. 87-88.
107 Bkz. MD 14, s. 233, no. 333 (978 '1570-71'). Aynı soruna genel bir bakış için bkz. Lane (1958).

idarecilere karşı girişilen saldırılardan ibaret olabilir. Bazı belgeler köy ve kent sakinlerinin, dinsiz Kızılbaş olmakla suçladıkları komşularının cezalandırılmasını sağlamak için soygunculuk yaptıklarını öne sürme eğiliminde oldukları izlenimini de uyandırmaktadır.[108] Öte yandan, hırsız ve soyguncu olarak tanınanların sert bir biçimde cezalandırılmasını sağlamak için, bu kişilerin dini inanışlarına ilişkin kuşkular uyandırılması yolu seçilmiş olabilir,[109] ya da söz konusu kişi ne Kızılbaş ne de soyguncu olmadığı halde yerel anlaşmazlıklar nedeniyle bu suçlamalarla ihbar edilebilirdi. Merkezi idare, muhtemelen bu son olasılığı göz önünde bulundurarak, yerel görevlileri ölçülü olmaya, adil yargılamalar yapmaya ve yalancı tanıklara karşı uyanık olmaya çağırmıştı.[110]

Bazı fermanlar, Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasındaki sınır bölgelerindeki soygunculuk, casusluk ve karşı-casusluk dünyasına göz atma olanağı sağlamaktadır. 981'de (1573-74) Ruha (Urfa) kadısı, Mardin'den Halep'e gitmekte olan bir kervanın, soyguncuların saldırısına uğradığını bildirmişti.[111] Saldırıya uğrayanlardan Mardinli bir tüccar daha sonra kendisinden çalınan malları bulmuş ve konu hakkında bilgi verebilmiştir. Bunun üzerine Diyarbakır valisi suç ortaklığı yaptığı öne sürülen iki kişinin tutuklanmasını emretti. Bunlardan biri idam edildi, diğeriyse hapisten kurtulup İstanbul'a kaçmayı başardı. Fakat bu arada işlediği suçlar da başkente bildirilmişti. Yalnızca soygun yapmakla değil, başka soyguncular a yardım etmek ve onları suça teşvik etmekle de suçlanıyordu. Şimdi bu suçlamalara, ratifizi olması ve Safevi topraklarındaki Osmanlı casuslarını İran yetkililerine ihbar etmesi de eklenmişti. İstanbul'da tutuklanıp Diyarbakır'a gönderilmesinden sonraki yargılanmasının kayıtları ne yazık ki elimizde yok, bu olayın ardında yatan gerçekleri aydınlığa kavuşturamamış bulunuyoruz.

Bazı kervan soygunlarının boyutları ise daha da büyüktü. 984'te (1576-77) küçük bir Polonya çuha tüccarları grubu Sinop'ta karaya çıktı ve Halep'e doğru yola koyuldu. Büyük miktarda gümüş ve altın da taşıdıklarına bakılırsa, o sırada Halep'te hâlâ bulunabilen baharatı alıp ülkelerine

---

108 Bu konuda bir örnek için bkz. MD 7, s. 779, no. 2131 (976 '1568-69'). Bu suçlamanın sonunda geçen "şakavet" sözcüğü günah, azap anlamına da gelmekle birlikte, Osmanlı idari terminolojisinde genellikle soygun anlamında kullanılır. Bkz. Redhouse (1921).

109 MD 40, s. 18, no. 39 (984 '1576-77'), muhtemelen bu tür bir suçlama örneğidir.

110 Bir örnek için bkz. MD 60, s. 39, no. 94 (993 '1585').

111 MD 22, s. 288, no. 580 (981 '1573-74').

götürmek niyetinde oldukları söylenebilir. Karaya çıktıktan kısa süre sonra, mallarını Sinop'ta bırakıp kendilerine rehberlik etmeyi öneren bir grup Tokatlı tüccarla karşılaştılar. Katır ve katırcı tutmak için anlaşmaya varıldı ve kervan önce Boyabat'a, oradan da Duragan'a doğru ilerledi. Çayağzı köyündeki bir evde gecelendiği sırada, kervan bir grup medrese öğrencisinin saldırısına uğradı. Polonyalı tüccarların hepsi öldürüldü ve malları yağmalandı. Tokatlı tüccarlara ise hiçbir şey olmadı.[112]

Kervandaki katırcılardan Satılmış adlı birinin yakalanmasından sonra olayın ayrıntıları ortaya çıkmaya başladı. Söz konusu kişinin elinde bulunan bir paştav kara çuha ve yüz altının öldürülen tüccarlara ait olduğu saptandı. Satılmış, bu malların kendisine sus payı olarak verildiğini itiraf etti ve Tokatlı tüccarların yağmalanan malların bir kısmını, yani bir sandık dolusu parayla dört paştav çuhayı aldıklarını öne sürdü. Saldırıyı gerçekleştiren medrese öğrencilerinin bazıları da tutuklandı. Bunlardan birinin Sinop emininin kardeşi, diğerinin de eminin adamlarından olduğu ortaya çıktı. Bunun üzerine merkezi idare soruşturmanın derinleştirilmesi için, kendi hizmetkarı tarafından suçlanan Sinop emini de dahil, bütün sanıkların başkente gönderilmesini emretti.[113]

Katırcı Satılmış, yakalanmasından önce, korunma önlemleri almıştı. O sırada Tosya'da oturan ve daha önce Duragan kadısı olan Koca kadıya giderek yağmadan aldığı çuha ve 30 altın karşılığında, kadının kendisini sancakbeyine ve adamlarına karşı korumasını istemişti.[114] Ancak katırcının yakalanmasından sonra Koca kadının işe karışması merkezi idarenin onun için de bir tutuklama emri çıkarmasına neden oldu. Kangrı (Çankırı) sancakbeyinin tutuklamayı gerçekleştirmeye gelen Saray çavuşuna bizzat refakat etmesinin

112 Şu belgelere bkz. MD 27, s. 361, no. 861 (984 '1576 77'); MD 28, s. 214, no. 502 (984 '1576-77'); MD 28, s. 215, no. 504 (984 '1576-77'); MD 28, s. 373, no. 966 (984 '1576-77'); MD 28, s. 374, no. 967 (984 '1576-77'); MD 28, s. 375, no. 970 (984 '1576-77'); MD 28, s. 377, no. 975 (984 '1576-77'); MD 28, s. 386, no. 1003 (984 '1576-77'); MD 28, s. 393, no. 1024 (984 '1576-77'). Günümüz haritalarında Duragan yakınlarında Çayağzı diye bir köy yoktur, ancak, Gümüşhacıköy yakınlarındaki Çay adlı yerleşim kastediliyor olabilir. Bir diğer olasılık, Boyabat yakınlarındaki Çaybaşı'ndan söz ediliyor olmasıdır. Bkz. Dahiliye Vekaleti (1929), s. 163. Aynı olay hakkında bkz. Akdağ (1963), s. 89.

113 MD 28, s. 214, no. 502 (984 '1576-77').

114 MD 28, s. 215, no. 504 (984 '1576-77').

ve tutuklunun kaçmasını önlemesinin istenmesi, Koca kadının o yörede ne kadar etkili bir kişi olduğunu göstermektedir.

Kervanı izleyerek Çayağzı'na gelmeden önce Sinoplu medrese öğrencileri de bazı yerel görevlilerin desteğini sağlamışlardı. Kastamonu'daki bir alaybeyiyle ve Sinop kalesi kethüdalarından biriyle ilişki kurdukları ve bunlara daha sonra yağmadan pay verdikleri anlaşılmaktadır. Ancak, elebaşıların yakalanmasından kısa süre sonra sıra koruyucularına geldi ve onların tutuklanması için de emirler gönderildi.[115]

Bu kervan soygununun bazı yönleri o dönemin karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Örneğin, katırcı Satılmış'ın sancakbeyi ve adamlarına (ehl-i örf) karşı eski bir kadıdan yardım istemiş olması, kadılarla sancakbeyleri arasında hüküm süren ve Akdağ'ın da değindiği[116] yaygın düşmanlığı yansıtmaktadır. Öte yandan Çayağzı olayı ise medrese öğrencilerinin yerel idari ve askeri görevlilerle genellikle iyi ilişkiler içinde olduğunu ortaya koymakta, bu da Akdağ'ın aynı dönemde medrese öğrencileriyle ehl-i örf arasında var olan köklü düşmanlığa ilişkin kanıtlarıyla çakışmaktadır. Bu ittifaklar ağının altında hangi tür koşulların yattığını elimizdeki verilerden hareketle kestirmek güçtür. Olayın soruşturulmasını isteyen ve sağlayan güçlerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Suçluların yakalanması yalnız İstanbul'da değil, Sinop ve Tosya'da da medrese öğrencilerine ve destekçilerine karşı oldukça iyi örgütlenmiş bir kesimin var olduğunu göstermektedir.

Diğer bir dikkat çekici nokta, çalıntı malların çok kısa bir sürede geniş bir alana yayılmış olmasıdır. Muhtemelen Tokatlı tüccarlar paylarını Tokat'a götürmüşlerdi, katırcı ise paymın bir kısmını Tosyalı bir eşrafa vermişti. Malların bir kısmı Amasya yakınlarındaki Vezirköprü yöresinde bir köye götürülmüştü. Bir kısmı ise olay yerine daha yakın bir yerde, Boyabat kazasında dağınık biçimde bulundu. Amasya'da oturan bazı Yahudi tüccarlar da, söz konusu malların bir kısmını, bilerek ya da bilmeyerek ve muhtemelen soyguncular adına satmak üzere almışlardı.[117] Sinop'taki kale kethüdasının payını alması ganimetin bir kısmının da bu kente döndüğü anlamına gelmektedir. Bu yaygın dağılım da Anadolu'nun bu kesiminde kolayca iletişim kurulabildiğini göstermektedir. Çok kısa sürede bağlantı kurulabiliyordu; örneğin Po-

---

115 MD 28, s. 375, no. 970 (984 '1576-77').
116 Akdağ (1963), s. 95-96.
117 MD 28, s. 373, no. 964 (984 '1576-77').

lonya kervanına rehberlik yapan Tokatlı tüccarlar medrese öğrencileriyle muhtemelen Sinop'ta anlaşmışlardı. Sonuç olarak Kuzey Anadolu kentlerinin sakinleri, dünyadan ve birbirinden kopuk kapalı topluluklar halinde yaşıyor olsalardı bu soygun gerçekleşemezdi.

Ticaret ve Vergiler

Bu başlık merkezi idarenin ticari faaliyetin her dalını düzenleme ve vergilendirme eğiliminin sağladığı belge hazinesi nedeniyle vergilendirme usulleri Osmanlı kervan ticaretinin en iyi bilinen yanıdır. Satış vergilerinin başında, kent pazarında taşınmaz mallar dışında her türlü malın satışından alınan bac-ı pazar gelirdi.[118] Bac oranları yöreden yöreye küçük farklılıklar gösterir, bazı önemli pazarlardaki oranlar kimi zaman özel kanunnamelerle düzenlenirdi.[119] Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının son yıllarında Malatya kenti için düzenlenmiş böyle bir metin elimizdedir.[120] kente gelen ipek yüklerinden 15'er, diğer malların pek çoğundan ise yük başına 2'şer akçe alınması öngörülüyordu. Alıcıyla satıcı köle satışlarında 2'şer pare, büyükbaş hayvan satışlarında 1'er pare ödemek durumundaydılar. Malatya'da tüketilmek üzere kent pazarında satılan tahıllarla arı kovanları, kereste ve çanak çömlek gibi çeşitli kalemler bacdan muaftı.

Memlukler'den beri Misis yakınlarındaki Ceyhan köprüsü örneğinde olduğu gibi, köprü geçişlerinden alınan vergilere de bac dendiğini Osmanlı defterlerinden öğreniyoruz. Bu oranlar tahrir defterlerinde belirtilmiştir.[121] Tüccar kervanları, develer, sığırlar, koyunlar ve pazara götürülen köleler için, ayrıca yaylaklarla kışlaklar arasında gidip gelen konar göçerler tarafından ödenmesi gereken vergi miktarları belirtilmişti. Bu vergilerin toplanmasının zaman içinde nasıl değiştiğini de aynı belgeden öğreniyoruz. Ceyhan Irmağını sudan geçen ve köprüyü kullanmayan kervanlardan da vergi istenmesi adet haline gelmişken İstanbul'dan gönderilen bir yetkili bu uygulamanın yasalara aykırı olduğuna ve sona erdirilmesi gerektiğine karar verdi. Malatya'daki Kırkgöz köprüsünden alınan geçiş vergisi kentin pazar bacının bir parçası sayıldığından, kentte bacı ödenmiş mallar köprüyü vergi ödemeden

---

118 Bkz. Barkan (1943), s. 48.

119 Tesalya'ya ait bir örnek için bkz. TK 60, s. 213a (977 '1569-70').

120 TK 142, s. 16a-17a (967 '1559-60'). "Pare" sözcüğüyle Halep'te kullanılan ve 2 akçe değerinde olan bir ufak gümüş para kastediliyor olabilir. Bkz. Sahillioğlu (1979), s. 34. Malatya'nın Osmanlı dönemindeki durumu için bkz. Göyünç (1973).

121 TK 114, s. 45a, 47a vd. (980 '1572-73').

geçer, köprüde geçiş vergisi ödenmiş mallardan da kent pazarında vergi alınmazdı. Pek çok Anadolu kentinin girişinde alınan kapı vergileri de tahrirlere bir bac türü olarak geçirilirdi.[122]

Ticaretin söz konusu kente özgü ayrı bir kanunname gerektirecek kadar önemli olmadığı ya da çok çeşitli malı içermediği yerlerde ise en sık alınan vergilerin, tipik bir Osmanlı tahrir defterinin bir kısmını oluşturan resmi vergi listelerinde belirtildiği olurdu. Örneğin küçük bir Güneybatı Anadolu kenti olan Milas'ın pazarında buğday ve arpadan kile başına bir akçe, diğer tahıllardan ise kile başına yarım akçe alındığını bu listelerden öğreniyoruz.[123] Bazı yerleşimlerde bac, çeşitli alt kategorilere ayrılırdı; bunların en sık rastlananlarından biri meyve satışlarından alınan bac-ı meyve idi.

Kent sakinlerinin bahçelerinin ürünleri ise kente pazarda satılmak için değil de, üreticinin kendi kullanımı hatta kendi evinde satılması için getirildiği sürece genellikle bac-ı pazardan muaf tutulurdu.[124] Ancak bu son nokta yoruma açıktı. Daha önce sözünü ettiğimiz Manisalı tahıl ve meyve tüccarlarının, civar köylerden aldıkları malları kendi bahçelerinin ürünü olarak göstermeyi başararak bac toplamakla görevli kişilerin nefretini kazandıklarını biliyoruz.[125]

16. Yüzyıl kaynakları, bir başka pazar vergisi olarak kantar kullanımından alınan vergiden söz etmektedir. Birçok yerde alıcıların ve satıcıların belli ürün malları bu kantarlarda tartması zorunluydu, aksi halde söz konusu mallara el konabilirdi. Bazı vergi tahsildarları, satılabileceğini düşündükleri mallar için pazara getirilmemiş olsa bile resm-i kantar isteme eğilimindeydiler. Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarına ait bir tahrir defterinde Menemen köylerinde kurutulmuş meyveden, daha üreticinin ambarındayken resm-i kantar alınmasının adet haline geldiğini belirten bir not vardır.[126] Ünlü şeriat alimi Mevlana Vildan bu uygulamanın yasalara aykırı olduğu yolundan fetva verince henüz satışa çıkarılmamış meyveden resm-i kantar alınması yasaklandı. Kapalıçarşılarda bulunan ve kapan adı verilen tartıların alıcılar

122 Bir örnek için bkz. TT 976, s. 24 (1550 dolayları).
123 TT 337, s. 58b (970 '1562-63').
124 Bir örnek için bkz. TK 142, s. 16b (967 '1559-60').
125 MD 9, s. 74, no. 198 (977 '1569-70'); MD 9, s. 34, no. 90 (977 '1569-70').
126 TT 165, s. 102 (937 '1530-31'). Mevlana Vildan hakkında bkz. Taşköprüzade, yay. Rescher (1927), s. 128-129. Bu uygulama 872 '1467-68' tarihinde onaylandığına göre bu tarihten önce yürürlüğe girmiş olmalıdır.

ve satıcılar tarafından kullanılması da pek çok yerde zorunluydu. Ancak bazı yerlerde, örneğin 1572'de Adana'da bu zorunluluk kaldırıldı ve yeni düzenlenen tahrir defterlerinde, alıcı ve satıcılardan kapan vergisinin ancak bu kişilerin tartıyı kendi özgür iradeleriyle kullanmaları halinde alınacağı açıkça belirtildi.[127]

Gayrimüslimlerin yaşadığı kent ve kasabalarda şarap satışından da vergi alınırdı. Hıristiyan ve Yahudilerin şarap alabileceği yerlere meyhane, alınan vergiye de resm-i meyhane denirdi. Ancak, 1570'lere ve 1580'lere ilişkin tahrir defterlerinin derlenmesinden önceki kesin olarak bilinmeyen bir tarihte bu vergi kaldırıldı;[128] şarap satışlarından bac-ı hanır denen verginin alınması ise sürdürüldü. Meyhane vergisinin kaldırılmasının görünür yerlerde şarap satılmasının yasaklanmasıyla bir arada düşünüldüğü anlaşılmaktadır, gayrimüslimlerin kendi evlerinde şarap içme haklarına ise dokunulmamıştı. 16. Yüzyıl ortalarında şarap genellikle üreticilerin ve şarap tüccarlarının evlerinde satılırdı. Kendisinin ve yol arkadaşlarının nerelerden şarap aldıklarından, güncesinde sık sık söz eden Hans Dernschwan meyhaneden şarap alındığını hiç belirtmemiştir.[129]

86 16. Yüzyılın sonlarına doğru ve daha sık olarak da 17. yüzyılda en azından büyük kentlerin pazarlarında ödenen vergiler arasında kahve satışından alınan ve tahmis-i kahve denen verginin adı geçmeye başlamıştır. Ergenç, 1600 yılı dolaylarında Ankara'da kahveye ve kahvehanelere ilişkin vergilere oldukça sık rastlandığını göstermiştir.[130] 1001 (1592-93) tarihli Kastamonu tahririne eklenmiş bir notta bu vergi hakkında ilginç bilgiler vardır. Tahmis gelirinin o zamana değin hiçbir kişi ya da kuruma tahsis edilmemiş olduğu gerçeğinden hareketle bu gelirler tahrir kaydına göre Mevlana Süleyman adlı bir kişiye temlik edilmekteydi.[131] Ayrıca bu belge 16. yüzyıl sonlarında

---

127 TK 114, sayfa numarası yok (980 '1572-73'). "Kapan" sözcüğünün farklı anlamları için bkz. Bölüm 1, dipnot 63.

128 Bu konuda bir açıklama için bkz. TK 142, s. 16b (967 '1559-60'). O tarihte meyhane vergisi bulunmadığına göre, Kanuni'nin son yıllarında kaldırılmış olmalıdır. Kanuni döneminin ilk yıllarındaki meyhane vergileri için bkz. TT 455, s. 155. Ancak, 979 '1571-72' tarihli Ankara tahriri hâlâ "mukataa-ı meyhane"den söz etmektedir (TK 74, s. 34a vd.).

129 Dernschwam, der. Babinger (1923), s. 101-104, 196, 236.

130 Ergenç (1973).

131 TK 143, s. 30b (990 '1582'). Bu konuya ilişkin olarak ayrıca bkz. Kissling (1975).

bile kahve içilmesine karşı olmayan ve kahveden alınan vergileri haram saymayan ulemanın var olduğunu göstermektedir.

İhtisabiye vergileri, adından da anlaşılacağı gibi, başlangıçta muhtesip adı verilen pazaryeri denetçilerine bir gelir sağlanması için konmuş olmakla birlikte bazı hallerde saraya ait oldukları kabul edilmiş ve hazine tarafından artırmaya çıkarılarak iltizama verilmiştir. Malatya kentinde toplanan vergilerin çok ayrıntılı bir dökümünü içeren bir belgede, bir dizi ödeme, ihtisabiye başlığı altında toplanmıştır.[132] Bunların arasında, kadı tarafından narh belirlendiğinde alınan para, malı eksik tartan satıcıların ödemesi gereken cezalar, Malatya köylerinden taze meyve getiren köylülerin yük başına ödedikleri birer akçe yer almaktadır. Aynı başlık altındaki diğer kalemlere ilişkin ayrıntılı bilgi verilmemiş, belirleyemediğimiz bir "kanun-ı cemani"nin hükümlerine atıfta bulunulmakla yetinilmiştir. Bu belgeden ihtisabiye vergilerinin en azından bazı yerlerde bac adı altında toplanan vergilere çok benzediği anlaşılmaktadır; belli bir verginin bir yerde bacın, başka bir yerde ise ihtisabiyenin bir parçası olarak sayılması çok akla yakındır.

Anadolu tahrir defterlerinde yol ve koruma vergilerinden söz edilmemesi çok ilginçtir. Suriye vergi kayıtlarında ise anayollar üzerinde bulunan ve bu vergilerin genellikle toplandığı çeşitli hanlar hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir.[133] Anadolu'daki yollarda benzeri vergiler toplanmadığını varsaymak hatalı olacaktır. Köprülerde alınan vergileri sözcüğün dar anlamıyla koruma için alınan vergilerden ayırt etmek oldukça güçtür. Öte yandan İran sınırını belirleyen gümrük vergisi toplama merkezlerinin bir kısmı, örneğin Erzincan merkezi, iç ticaretten de vergi alınabilecek kadar içerdeydi.[134] Ancak en azından 16. yüzyılda Anadolu'daki yollarda Suriye'dekilerden daha az sayıda vergi tahsildarı olduğu izlenimindeyiz. İstanbul–Amasya yolunda karşılaştığı sıradan olayların çoğunu güncesine yazan Dernschwam da iç gümrüklerden ve geçiş vergilerinden hemen hemen hiç söz etmemektedir.[135]

---

132 TK 142, s. 16b (967 '1559-60'). İstanbul ihtisabiyesinin tanımı için bkz. Mantran (1975), s. 98.

133 Hütteroth ve Abdulfattah (1977), s. 33-35.

134 MD 31, s. 237, no. 526 (985 '1577-78').

135 Dernschwam, der. Babinger (1923), s. 149-238. Bazı yerlerde "bac"a "damga" denilmiştir. Bkz. TK 142, s. 16b (967 '1559-60'). Kumaştan alınan damga vergileri için bkz. Bölüm 2.

Bac-ı pazar, resm-i kantar ve bir dizi daha önemsiz ticari vergi genellikle tahrir defterlerinde yer almakla birlikte, bu kaynakların Hazineye sağladığı gelir miktarına ilişkin bilgileri bulmak oldukça güçtür.[136] İhtisabiye gelirlerine ilişkin veriler de çok sınırlıdır. Ancak, 965-967'ye (1557-60) ait bazı kayıtlarda mültezim adaylarının Konya ve Larende (Karaman) ihtisabiyeleri için yapmış oldukları teklifler hakkında ayrıntılı bilgiler vardır. Larende (Karaman) ihtisabiyesinin Konya'nınkinden çok daha değerli olduğu anlaşılmaktadır; bu şaşırtıcı olgunun altında muhtemelen Larende'nin üreticiler çarşısının, idari ve askeri görevlilerin nüfusun önemli bir kısmını oluşturduğu vilayet merkezinden daha hareketli olması yatmaktadır. Bir diğer olasılık ise Larende ihtisap mukataası teriminin tek tek belirtilmeyen ve pazar vergileriyle sınırlı olmayan bir dizi vergiyi kapsar biçimde kullanılmış olmasıdır.[137] 16. Yüzyıl ortalarında Tokat'ta toplanan ihtisabiye vergileri tutarı Karaman vilayetinde toplananın çok altındaydı.[138] Tokat'ta yaklaşık onüç ay boyunca yalnızca 62.061 akçe toplandığı görülmektedir. Rum vilayetindeki vergi takdirinin Konya ve Larende'dekinden farklı olması olasıdır. Fakat bu farklılıklar ancak şu ankinden daha fazla veri bulunduğunda doyurucu bir biçimde açıklanabilecektir.

Küçük ama hareketli bir Anadolu kasabasında toplanan ticari vergi türlerini saptamak açısından, Merzifon yakınlarında bir madencilik kasabası olan Gümüş'te merkezi hazine tarafından toplanan vergilere ilişkin kayıtları incelemek yararlı olacaktır.[139] 961 yılı Muharrem ayının (Aralık 1553) başından 962 yılı Rebiül-evvel'inin (Ocak 1555) sonuna değin olan yaklaşık onbeş aylık süreye ilişkin kayıtlarda şu kalemler yer almaktadır: Kente gelen kervanlardan istendiği anlaşılan bac-ı himl olarak 2.587 akçe toplanmış, kapı vergisi olarak da kentin dört girişinden toplam 406 akçe sağlanmıştı. İhtisabiye vergileri tutarı 2.120 akçeydi. Daha önemlisi tahıl satışlarından alınan ayni bir vergi olan bac-ı keyl idi. Buğday pazarındaki satışlardan toplam 1790,5 akçe değerinde 234.5 keyl buğday elde edilmişti. Arpa, soğan ve burçak satışları daha düşük olduğundan bunlardan sırasıyla 260, 107 ve

136 Bu açıdan iyi belgelendiği söylenebilecek tek Anadolu kentinin Bursa olduğu anlaşılmaktadır.

137 Konya ve Larende (Karaman) için bkz. MM 246, s. 105, 169, 196, 203 ve başka sayfalar "Muhtelit" mukataalar için bkz. Bölüm 4.

138 MM 160, s. 42a, 76b (959-961 '1551-54').

139 MM 160, s. 65b (961-962 '1553-55').

4 akçe vergi sağlanabilmişti. Un satışlarından alınan ayni verginin 246 men olduğu ve 552,5 akçe tuttuğu belirtilmektedir. Gümüş pazarındaki tahıl satışlarından 2.734 akçe vergi alındığı, salhaneden alınan vergiler de eklendiğinde toplam ticari vergi gelirinin 11.000 akçeyi aştığı görülmektedir.

Gümüş'teki durumdan hareketle genellemeye gidilirken bu yerleşimin yakınında bulunan küçük madenin yöredeki ticari faaliyete önemli bir katkıda bulunmuş olması akılda tutulmalıdır. Gene de bu örnek, başka pek çok örnek gibi Anadolu köy ve kasabalarındaki ticari hayatın genellikle varsayıldığından çok daha canlı olduğunu göstermektedir. Para dolaşımının da önemli boyutlarda olduğu kanısındayız. Osmanlı hazinesi adına Gümüş ve civar köylerden alınan 55.808 akçenin yüzde 84'ünü oluşturan 46.973 akçe nakit olarak, yalnızca geri kalan 8.835 akçelik kısım tahıl biçiminde toplanmıştı.

İmparatorluğun bugünkü Bulgaristan'ı oluşturan topraklarında[140] merkezi idarenin ticari gelirleri kendi denetiminde tutma ve timar sahiplerine yalnızca tarımsal kaynakları bırakma yolundaki belirgin eğilimine dikkat çekilmektedir. Anadolu'nun önemli pazar vergileri için de benzeri bir eğilimden söz edilebilir. Örneğin 16. yüzyılda Manisa ve Tokat'ın bac gelirleri şehzade hasları arasında yer almaktaydı. Larende (Karaman), Balıkesir ve Niğde'de bac gelirleri mirliva hassı olarak değerlendirilirdi. Timar olarak verilen bac vergilerine ancak küçük kentlerin kayıtlarında ve arada sırada rastlanmaktadır.[141]

Genellikle ikinci dereceden olan bazı kentlerde bac ve diğer ticari vergiler Osmanlı hanedanına mensup kişilere temlik edilebilirdi. Örneğin daha önce hassa-ı humayun'un bir parçası olan Urla kasabası Kanuni Sultan Süleyman tarafından annesine verilmişti.[142] Hafsa Sultan, burada toplanan vergileri Manisa'da kurduğu cami, imaret ve medrese külliyesine bağışlamıştır. Ticari vergilerin bir vakfın elinde bulunması çok istisnai bir durumdur. Bafra pazarında sabit tezgahı olmayan satıcılardan alınan ve resm-i sergi adı verilen vergilerin yerel bir vakfa verilmesi de bu istisnalara mütevazı bir örnektir.[143]

---

140 Cvetkova (1970), s. 314.

141 MD 9, s. 74, no. 198 (977 '1569-70'); MM 160, s. 42a, 76b (959-961 '1551-54'); TT 455, s. 155; TT 153, s. 29; TT 455, s. 659; TT 337, s. 58b.

142 TT 166, s. 400 (937 '1530-31'); Konyalı (1969).

143 TK 33, s. 217b vd. (984 '1576-77').

Ticari vergilere Sultan ailesinden olmayan kişilerin sahip olması daha da az rastlanır bir olay olmakla birlikte, böyle bir-iki örnek vardır. Yukarda söz edilen tahmis-i kahve örneğine ek olarak Malatya'daki ihtisabiye gelirleri olayı böyledir.[144] Tahrir defterindeki 1033 (1623-24) tarihli bir açıklama notu, bu gelir kaynağının has-ı humayundan çıkartılarak kentte başka önemli gelir kaynaklarına da sahip olan kapuağası Ismail Ağa'ya temlik edildiğini belirtmektedir. Bu temliklerin merkezi idareyle kurdukları bağlantıları taşrada güç kazanmak için kullanabilen kişilerin ortaya çıkmasıyla ilişkisi olması muhtemeldir; bu kişilerin 18. yüzyıl ayanlarının ilk habercileri oldukları söylenebilir.[145]

Sonuç

Bu çalışma çerçevesinde gözden geçirilen malzeme, ortaya, kentler arasındaki yolculuk, göç ve ticari ilişkilerin oldukça yoğun olduğu bir kentsel toplum tablosu çıkarmaktadır. Istanbul'dan ayrılan bir kervan, dolambaçlı bir yol izlese bile, Amasya'ya bir aydan az zamanda ulaşabiliyordu.[146] Fazla zengin olmayan kişiler bile "Muş'tan Tire'ye" Anadolu'yu boydan boya geçebiliyorlardı.[147] Borlu biri iş bulmak için Ankara'ya gelebiliyor ve gerektiğinde karısı tarafından mektupla geri çağrılabiliyordu.[148] Başka araştırmacılar da Anadolu köylüsünün mali ve diğer baskılar karşısında göç etme eğilimini vurgulamışlarsa da,[149] Anadolu'daki taşra kentlerinin duraganlığının abartılması eğilimi vardır. Erzurum'un yaklaşık bir yüzyıl içinde boşalıp yeniden dolduğu,[150] Kayseri'ye ve hatta Kırşehir gibi küçük bir yerleşime bile Anadolu'nun doğu kesimlerinden çok sayıda göçmen geldiği[151] akılda tutulmalıdır. Anadolu kent ve kasabalarında 16. yüzyılda yaşanan büyük nüfus artışı, yaygın bir ticari hayat ve köylerden kasabalara ve kasabalar ve kentler arasındaki göçler olmaksızın gerçekleşemezdi.

Ticari faaliyetin düzeyi ve çeşitli türden göç hareketlerine katılmış kişilerin sayısı elbette ki abartılmamalıdır. Kasaba sakinlerinin büyük çoğunluğu

144 TK 142, s. 16b (967 '1559-60').
145 Bu bağlamda bkz. İnalcık (1977), s. 31.
146 Dernschwam, der. Babinger (1923), s. 239.
147 Polonyalı Simeon, der. Andreasyan (1964), s. 16-22, 82-96.
148 AKS 5, s. 100, no. 437 (1002 '1593-94').
149 Hütteroth (1968), s. 210-212.
150 Jennings (1976), s. 48-49; TK 139, s. 3b-10b (992 '1584').
151 Jennings (1976), s. 31-32.

hemhalde doğdukları yerde ölürdü ve kentler arası düzeydeki ticaret kent nüfusunun ancak çok küçük bir kısmının günlük hayatına girmişti. Ama gene de, at ve deve kervanları veya köylü kağnıları gündelik zorunlu ihtiyaç mallarını sağlıyorlardı.

BÖLÜM 3

DENİZ TİCARETİNDEKİ OLANAKLAR VE İNİŞ-ÇIKIŞLAR

16 Yüzyılda Anadolu'yu gösteren bir haritaya ilk bakışta görüleceği gibi büyük kentlerin çoğu denizden uzakta, içerdedir. Trabzon, Sinop ve belki de Antalya dışında hatırı sayılır büyüklükte hiçbir kentin limanı yoktu. Bu üç kent bile oldukça mütevazı yerleşimlerdi. Trabzon'da 2.100 vergi mükellefi yaşıyordu, demek ki nüfusu onbin dolaylarındaydı.[1] Sinop herhalde daha da küçüktü. Antalya hakkında kesin birşey söylemek mümkün değil, ama kent nüfusu açısından muhtemelen Trabzon'dan çok Sinop'a benziyordu.[2] Dönemin tahrir defterlerinden vergi mükellefi sayısı 400–1.000 arasında olan Anadolu kıyı kentleri ise Iznikmid (İzmit), Edremit, Ayazmend (Altınova), Foça, İzmir, Ayasoloğ (Selçuk), Balat ile Karadeniz kıyısındaki Samsun ve Ünye'den ibaretti.[3] Bir kısmı oldukça canlı olan diğer bütün limanların yakınında ise kendilerine bağlı yalnızca bir köy pazarı bulunurdu.

1 Jennings (1976), s. 45.

2 Sinop hakkında bkz. TK 200, s. 90b vd. (990 '1582'). Antalya için 16. yüzyıl sonlarında hazırlanmış hiçbir tahrir defteri bulunamamıştır; ancak, TT 166, s. 575'e göre (937 '1530-31') vergi veren nüfus 690'dı.

3 TK 49, s. 12b vd. (1034 '1624-25'); TK 152, s. 162b vd., s. 213b vd. (981 '1573-74'); TK 115, s. 86 vd. (983 '1575-76'); TK 167, s. 3b vd., s. 99b vd. (983 '1575-76'); TK 156, s. 46b vd. (991 '1583'); TK 33, s. 1 vd., s. 63b vd. (984 '1576-77'). Ayrıntılar için bkz. Bölüm 4.

17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'ya ihracatın artması bu görünümü değiştirecekti. Nehir ulaşımının yokluğu ise doğa koşullarından kaynaklanıyordu. Bu incelemenin kapsamına girmeyen bir bölgede bulunan Fırat ve Dicle dışındaki Anadolu akarsuları genellikle küçük ve sığ olup ulaşım için uygun değildir. Ayrıca nehirlerdeki su miktarları yağışlı ve kurak mevsimler arasında önemli farklılıklar gösterir.[4] Büyük Menderes'te ve Bursa'nın batısındaki Manyas ve Apolyont göllerinde kayıkla dolaşıldığından söz edilmektedir.[5] 16. Yüzyıl sonlarında Marmara Deniziyle Karadeniz'i Sakarya Nehrinin sularından yararlanılarak yapılacak bir kanalla birbirine bağlamaya yönelik bir tasarı geliştirilmişti. Bu tasarı gerçekleşseydi 1600'lerde İzmit ve Adapazarı'nın hızla büyümesine neden olurdu.[6] Gerçekleşmediği için, bu yerleşimler ancak 19. ve 20. yüzyıllarda belli bir öneme sahip kentler haline gelebildiler.

Bu bölümde, Anadolu kıyılarındaki deniz ulaşımı ve bu ulaşımın altında yatan ticari değişimlerin Osmanlı ticareti içindeki yeri üzerinde yoğunlaşacağız. Bunu izleyen adım ise Osmanlı İmparatorluğu'ndaki deniz ticaretiyle Anadolu kentlerinin gelişimi arasındaki bağlantıları saptamak olacaktır. Anadolu liman kentlerindeki ticaret genellikle bu yerleşimlerin büyük önem kazanmasını sağlayamadı. Bunun bir nedeni bu limanlara gelen malların genellikle içerdeki kentlerde ya da başkentte oturan tüccarlara ait olmasıydı. Öte yandan, küçük Anadolu kasabalarında yaşayan tüccarların sayısı çok sınırlıydı. Anadolu'daki kentsel gelişimin sınırlı kalmasının İstanbul'un gelişmesi için bir ölçüde önkoşul oluşturduğunu varsayarsak, Akdeniz, Ege, Marmara denizlerindeki ve Karadeniz'deki kıyı ticaretinin incelenmesi Osmanlı kent ağını daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

İzmir dışındaki Anadolu limanları, esas olarak iç ticaretle, yani Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki kalan ve Kırım'ın da dahil olduğu bölgelerle olan ticaretle uğraşırlardı. Karadeniz'de, kuzeydoğu kıyılarında Sukhumi yöresinde yaşayan Abazalarla bazı ticari ilişkiler var olmakla birlikte[7] bu ticaret oldukça sınırlı boyutlardaydı. Dolayısıyla bu bölümde dış ticaret konusuna fazla değinilmeyecektir.[8] Öte yandan Anadolu'yu çevreleyen denizlerdeki

4 Orhonlu ve Işıksal (1962-63).
5 TK 144, s. 207b; ŞD 2, s. 16b (1063 '1652-53'); ŞD 3, s. 24 (1064 '1653-54').
6 Hammer (1829), s. 200; Uzunçarşılı (1940).
7 1650 dolaylarında Osmanlı-Abaza sınırı için bkz. Evliya Çelebi, c. II, Bağdat Köşkü no. 304, s. 255b vd. Ayrıca bkz. Bıyışkyan, yay. Andreasyan (1969), s. 79 vd.
8 İzmir hakkında bkz. Baykara (1974); Ülker (1974).

deniz ulaşımına ilişkin yüzeysel bir çalışma bile, yakındaki adalar dikkate alınmadan yapılamaz. Kıbrıs'ın Osmanlı topraklarına katılmasından sonra Payas, İskenderun ve Silifke limanları yeni bir aşamaya girdi.[9] Rodos Anadolu'dan düzenli olarak yiyecek maddesi alırdı.[10] 1566'da Osmanlı topraklarına katılan Sakız Adası Ceneviz egemenliği süresince Ege'nin başlıca ticaret merkeziydi.[11] 16. Yüzyılda ticari etkinliği önemli ölçüde azalan bu ada gene de Anadolu'nun Ege kıyısındaki limanlarıyla sıkı bağlarını korudu.

Karadeniz Limanları ve İstanbul

Anadolu limanlarına uğrayan gemilerin çoğu İstanbul'a gidiyor olmalıydı. 20. Yüzyıl ortalarına değin Karadeniz limanlarını iç bölgelere bağlayan yollar çok kötü durumdaydı ve dış dünyayla ilişkiler hemen hemen bütünüyle deniz yoluyla yürütülürdü. 17. Yüzyılda ilk yolculuklarından birinde Karadeniz yoluyla Trabzon'a giden Evliya Çelebi farkında olmadan bu gerçeği doğrulamaktadır.[12] Geçtiği limanları anlatırken, bu limanların Anadolu bağlantılarından hiç söz etmemekte, böylece dikkatsiz okuyucuya bir dizi adadan söz edildiği izlenimini vermektedir.

Kıyıdaki düzlük şeridinin darlığı nedeniyle, Karadeniz kıyıları İstanbul'a buğday ve arpa sağlanması açısından fazla önemli değildi. Tarımsal olanaklar açısından daha uygun olabilecek Kocaeli ise hâlâ ormanlarla kaplıydı. Arada sırada Bafra'dan İstanbul'a buğday ve arpa gönderilmekle birlikte, Kızılırmak ve Yeşilırmak'ın alüvyal ağızları da önemli tahıl depoları oluşturmuyordu. Ancak, kıyıdaki dağlar Anadolu'nun iç kısımlarına gidildikçe yerlerini geçilmesi nispeten kolay tepelere bıraktığından Orta Anadolu platosundan gelen ürünler bazen Samsun ya da Çarşamba üzerinden İstanbul'a gönderilirdi.[13]

Bu bölgeden başkente gönderilen başka mallara ilişkin bazı bilgiler, Amasra limanına ait olan ve Zilhicce 939 (Haziran 1533) ile Rebiülevvel 941 (Eylül 1534) arasındaki dönemi kapsayan bir gümrük defterinden elde

9 Payas hakkında bkz. MD 26, s. 247, no. 709 (982 '1574-75'). İskenderun hakkında: Bergasse ve Rambert (1954), s. 92; Silifke hakkında: MD 16, s. 262, no. 513 (979 '1571-72'); MD 18, s. 130, no. 278 (979 '1571-72'); MD 18, s. 125, no. 271 (979 '1571-72').

10 Butler (1974)

11 Heers (1961); Turan (1966).

12 Evliya Çelebi, c. II, Bağdat Köşkü no. 304, s. 245-250.

13 Bazı özel durumlarda, İstanbul'a yiyecek gönderilmesini güvence altına almak için Trabzon'a tahıl gönderilmeyebiliyordu. Bkz. MD 31, s. 234, no. 518 (985 '1577-78').

edilebilir.[14] Söz konusu onbeş ay içinde Amasra'ya ve yakındaki Bartın limanına 44 gemi uğramıştı. Her geminin ya varacağı yer ya da yola çıktığı liman belirtilmiş, ancak hiçbir gemi için her iki bilgi bir arada verilmemiştir. Bu gemilerden 30'u İstanbul'a gitmekte, dördü ise oradan gelmekteydi. Dolayısıyla Amasra'daki liman trafiğinin dörtte üçünü İstanbul'a giden ya da oradan gelen gemiler oluşturuyordu. Gemilerin yükleri arasında onsekiz çeşit mal saptanabilmiştir; çeşitli biçimlerde kesilmiş, evlerde ya da inşaat ve marangozluk işlerinde kullanılmaya hazır odun, tahta ve kereste bunların başında gelmektedir. Altı gemi toplam 1.500 kile beziryağı taşıyordu, birkaç gemide de toplam 1.900 kile olan ceviz vardı. Beş ayrı gemide 11,5 kantar balmumu bulunuyordu. Diğer mallar ise pek önemli miktarlarda değildi.

İstanbul'dan gelen gemilerin genellikle başkentte değil, Balkanlar'da üretilen malları taşıyor olması, başkentin esas olarak bir tüketim merkezi olma özelliğini göstermektedir. Bir gemide, herhalde Samakov madenlerinden gelen 50 kantar demir vardı.[15] Demir taşıyan bir diğer gemi ise başkente uğramadan, doğrudan "Rumeli'den", muhtemelen Karadeniz'in batı kıyısındaki Ahyolu'dan (Pomorie) gelmişti.[16] İstanbul'dan gelen diğer üç gemi ise Selanik'ten yünlü kumaş getiriyorlardı, adının çuha değil de aba olarak geçmesi bu kumaşın kaba bir tür olduğunu düşündürmektedir. Bir bütün olarak bakıldığında, Amasra ve Bartın limanlarının, ahalisinin, orman, bahçe ve otlak ürünlerinin çoğunu İstanbul'da sattığı ormanlık bir artbölgeye (hinterland'a) hizmet ettikleri anlaşılmaktadır.

Başkentin sivil halkından kaynaklanan talebin yanı sıra,[17] merkezi idaremin çeşitli dallarının ihtiyaçları da Karadeniz kıyısı ekonomisi üzerinde dikkate değer bir etki yapmıştır. Örneğin, Trabzon sancağındaki Hemşin kazasında yaşayan Hıristiyan ahali İstanbul'daki Saraya her yıl 5.541 vukiye (7.092 kg) bal, 2.000 vukiye (2.560 kg) balmumu ve 2.000 vukiye sadeyağ gönderirlerdi. Bu ödeme cizye yerine geçerdi.[18] Bu besinlerin ve hammaddelerin

14 Ali Emiri, Kanuni 32. Bu metinde geçen ağırlık ve ölçülerin İstanbul'da kullanılanlarla aynı olup olmadığını bilmiyoruz. Eğer yalnızca o yöreye özgü ölçüler söz konusuysa, eşdeğerlerini bulmak olanaksızdır.

15 Samakov'daki demir üretimi için bkz. Barkan (1972), s. 361 vd.

16 MD 28, s. 115, no. 277 (984 '1576-77').

17 Bkz. Mantran (1962), s. 179-232.

18 MD 78, s. 175, no. 452 (1018 '1609-10'). 17. Yüzyıl için 3.000 vukiyelik balmumu sevkiyatından söz edilmektedir. Bkz. MM 3457, s. 22 (1036 '1626-27'). Hemşin daha sonra Batum sancağına bağlanmıştır, bkz. TK 122.

İstanbul'a zamanında varmasını sağlamak için Saray mutfaklarının yöneticisi bu köylüleri yerel idarecilerin vergi taleplerinden koruyan özel bir ferman çıkarılmasını sağlamıştı.

Marmara Bölgesinden İstanbul'a Yiyecek ve Odun Gönderilmesi

Marmara Denizini çevreleyen bölge, Karadeniz'in güney kıyısından da daha geniş biçimde başkentin ihtiyaçlarını karşılamak için örgütlenmişti. Trakya kıyısındaki Rodoscuk–Tekirdağ kenti bir tahıl deposuydu ve mümkün olan en fazla ürünün İstanbul'a gönderilmesini sağlayacak biçimde örgütlenmiş olan geniş bir artbölgenin limanıydı. Ancak, Bursa ve Edirne'nin de kıyıyla sıkı bağlantıları vardı ve bu kentlerin başkente akması düşünülen ürünlerin bir kısmını kendilerine çektiği de olurdu.[19] Ama Osmanlı merkezi idaresinin gerektiğinde başkent lehine müdahale edebilmesi ve etmesi bu iki kentin gelişmesini olumsuz yönde etkiliyor olmalıydı.

Anadolu yakasındaki Iznikmid (İzmit) de başkentte pek kolay bulunmayan bir dizi malı üreten bir kent olarak düzenlenmişti. Çevresi İzmit'e yetecek kadar tahıl üretmeyen bu kent Osmanlı İmparatorluğu içinde bir istisnaydı.[20] Kentteki su bolluğu nedeniyle İstanbul'da tüketilen tahılın bir kısmı İzmit değirmenlerinde öğütülürdü.[21] Ancak, İzmit ve yöresinin temel uğraşı, özel kişilerle ve Osmanlı Saray ve cephaneliğiyle yapılan kereste ticaretiydi.

Kuzeybatı Anadolu'da suyla çalışan ve çeşitli biçim ve büyüklükte kereste hazırlayan çok sayıda bıçkı vardı. Bu bıçkıların genellikle sipahi ya da askeri sınıfına mensup başka kişiler olan sahipleri, odun ve kereste ticaretinden kâr etmenin yollarını bulabiliyorlardı.[22] Askeri statü sahibi tüccarlar İstanbul'a odun gönderip fiyatları yükselttikleri gibi arabayla yapılan taşımacılığı da ellerine geçirerek yöre halkını geçim kaynağından yoksun bırakmışlardı.[23]

17. Yüzyılın ilk yarısında İstanbul'daki tüketicinin bir çeki odun almak için ödemesi gereken fiyatı yükselten çok sayıda etken hakkında bazı bilgilere sahibiz.[24] Eskiden malların kıyıya getirip çekisi 16 akçeden satan odun

---

19 MD 78, s. 481, no. 1232 (1018 '1609-10'); MD 71, s. 89, no. 182 (1002 '1593-94'); MD 31, s. 23, no. 59 (985 '1577-78').
20 MD 78, s. 842, no. 2195 (1018 '1609-10').
21 MD 74, s. 121, no. 339 (1005 '1596-97').
22 Barkan (1972), s. 387 vd.; MD 76, s. 51, no. 127 (1016 '1607-08').
23 MD 92, s. 11, no. 53 (1067 '1656-57').
24 MD 78, s. 352, no. 913 (1018 '1609-10').

tüccarları artık çeki başına 20 akçe istiyorlardı. Taşıma sektöründeki fiyat artışları ise çok daha dramatikti. İzmit ve Yalakabad (Yalova) ile başkent arasında odun taşıyan gemiciler eskiden bir çeki odun için 5–8 akçe alırlardı. Bir belgeden öğrendiğimize göre, bu gemiciler, yeniçeri ve acemi oğlan oldukları öne sürülen bazı kişileri çeki başına 10–14 akçe taşıma ücreti koparmak için kaba kuvvet aracı olarak kullanmak üzere tutmuşlardı. Merkezi idare tüketicinin, kütüklerin evine taşıtılması gibi ek harcamalarla birlikte çeki başına 45 akçe ödediğini hesaplıyordu. Bu durum İstanbul'da 1610-11 arasında çeki başına 25 akçe olarak belirlenen resmi odun fiyatının uygulanıp uygulanmadığı hakkında kuşku doğurmaktadır.[25] Anadolu kıyısında odunun çekisi 20–22 akçeden satılmaktadır, gemicilerin taşıma ücreti olarak 3–5 akçeye razı olmuş olduklarını düşünmek ise güçtür.

Ayrıca, sivil tüketicilerin talepleriyle devletin istekleri arasında da sürekli bir rekabet vardı. Bazı durumlarda bu tür çelişkiler sınır anlaşmazlıkları biçimini alabiliyordu. Örneğin, Yalova ile Gemlik arasındaki bölgede ormanın bir kısmı saray kayıklarının ancak belli bir büyüklükteki ağaçlardan yapılabilen kürekleri için ayrılmıştı.[26] Bu kısmın idarecileri kendi denetimlerindeki ormanı sivil kullanıma açık alan aleyhine genişletmeye çalışıyorlardı. Geçimlerini önemli ölçüde odunculuktan sağladıkları anlaşılan yöre sakinleri odun kesme haklarını ancak eski adetleri ve İstanbul hamamı ve fırınlarının ihtiyacını öne sürerek koruyabilmişlerdi.

Devletin talepleriyle sivil halkın ihtiyaçlarının çatışması bazı durumlarda da yasadışı ağaç kesimlerine ve kaçakçılığa yol açmıştır. İzmit ve Sapanca ormanlarının derinliklerinde, çoğu Rumeli'nden yeni göçmüş olan ve yoldan geçenleri soyarak geçimlerini sağlayan yasadışı baltacı toplulukları yaşardı.[27] Daha iyi örgütlenmiş ve yüksek düzeyde bir kaçakçılık olmadan bu kişilerin varlıklarını sürdürebilmeleri olanaksızdı. Osmanlı merkezi idaresinin bazı mensupları (herhalde Çanakkale Boğazındaki denetimi nüfuzlarını kullanarak atlatırlardı) Mısır'a kaçak odun satışını örgütlerlerdi.[28] Kaçakçılar Osmanlı tersanesi için ağaç kesmeye gönderilmiş baltacılara da -herhalde koruyucularına güvenerek- saldırırlardı. Bu koruyucuların İznik kentinde, kaçak kerestenin işlendiği bıçkıhaneleri vardı.[29]

---

25 MD 79, s. 255, no. 636 (1019 '1610-11').
26 MD 78, s. 391, no. 1005 (1018 '1609-10').
27 MD 74, s. 94, no. 269 (1005 '1596-97').
28 MD 76, s. 51, no. 127 (1016 '1607-08').
29 MD 80, s. 154, no. 395 (1022 '1613-14').

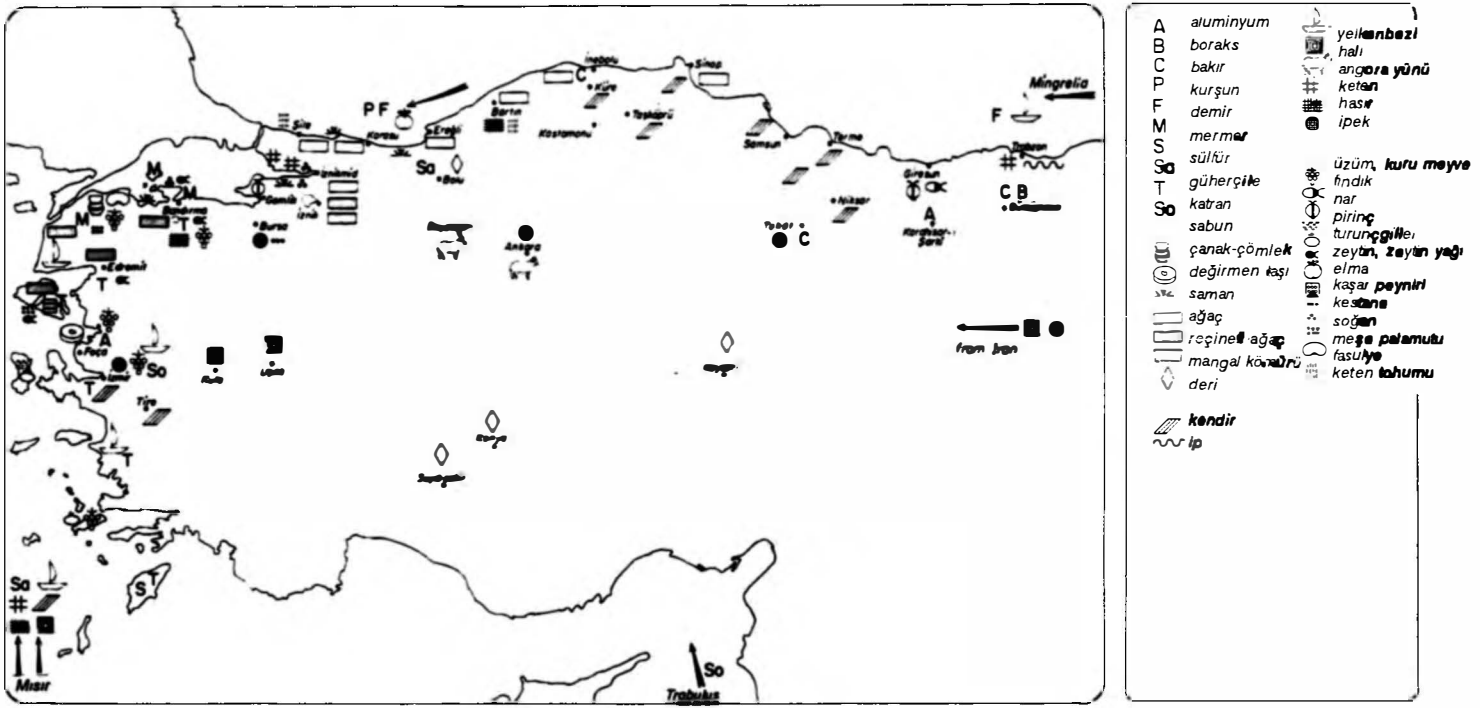

Harita 5. Anadoludan gelen, İstanbul'da pazarlanan mallar.

Ancak kaçakçılık yoluyla karşılanabilen bu özel talep ve Osmanlı merkezi idaresinden kaynaklanan kereste talebi hakkında daha çok şey bilinmektedir. Gemi ve bina yapımı için istenen kereste miktarına ve niteliğine ilişkin sipariş formu denebilecek çok sayıda belge mevcuttur.[30] Saray mutfağının odun ihtiyacına ilişkin belgeler de vardır.[31] 1053'e (1643–44) ait bir defter avarız yerine odun teslim etmekle görevli kılınan köylülerin listesini içermektedir. Bu belge Üsküdar, Akyazı, Ab-ı Safi, Sarıçayır ve Sapanca kazalarını kapsamaktadır.[32] Nüfus; reaya, askeri geçinirler ve askeri olmak üzere üç kategoriye ayrılmıştır. Askeri sınıfına mensup olanların odun teslim etmesi gerekmemekte, askeri geçinirler ise bu yükümlülük kapsamına girmektedirler. Ancak askeri olduklarını öne sürenlerden istenen odun miktarı reayadan istenene göre daha azdır.

Söz konusu belgede odun sağlamakla yükümlü olan her nahiye ve kazanın teslim etmesi gereken miktar, kantar ve çeki olarak belirtilmiştir. Tarihi belirtilmeden atıfta bulunulan bir defter-i atik'e göre Saray geçmişte 30.000 çeki odun istemişti; bir çeki 4 kantar ve bir kantar 5 kg dolaylarında olduğuna göre bu, yaklaşık 6.720 ton odun demektir. 17. Yüzyıl ortalarına doğru bu miktar yetersiz bulunup artırılmasına yönelik girişimler başladığında, baltacı köylerin yeniden sayımı yapılmış ve bu köylerdeki nüfusun önemli ölçüde artmış olduğu anlaşılmıştır. Sultan'ın mutfağına odun sağlamakla görevli kişilerin listesine 500 kadar "askeri geçinir" de eklenmiş, böylece kişi başına istenen odun miktarı yılda 8 çekiden (1.792 kg) 5,5 çekiye (1.232 kg) düşürülmüştür. Anadolu yarımadasının kuzeybatı ucundaki nüfusun neden ve hangi oranda arttığını kestirmek, gönderme yapılan defter-i atik'in derlenme tarihini bilmediğimiz için güçtür. Ancak, bu yörenin merkezi idareyle olan doğrudan bağlantısının ve yerel idarecilerin bundan kaynaklanan sıkı denetiminin, o dönemde nüfus kaybına uğramakta olan civar kazaların ahalisini buraya çektiğini varsayabiliriz.[33] Yörenin nisbeten uzak olması da aynı doğrultuda etki yapmış olabilir.

Başkentin Bahçesi: Ege Kıyısından Meyve Akışı

Şekerkamışından elde edilen şekerin kıt ve çok pahalı olduğu bir dönemde kurutulmuş meyve, özellikle de kuru üzüm ticaretinin Akdeniz'deki

30 Bir örnek için bkz. MD 75, s. 83 (1013 '1604-05').
31 MM 42 (1053 '1643-44').
32 Bkz. İA, "avarız" maddesi (Ömer Lütfi Barkan).
33 Kantar ve çeki için bkz. MM 412 ve Hinz (1955). Kocaeli'deki nüfus azalması için bkz. Erder ve Faroqhi (1979).

kentsel nüfusun hayatında önemli bir rol oynamış olması beklenebilir.[34] Bu mallarda uzmanlaşmış dükkan ve çarşıların bugün bile varlıklarını sürdürmeleri, kurutulmuş meyvenin günlük ihtiyaç sayıldığını göstermektedir. Vakıf hesaplarından, örneğin Barkan'ın yayımladıklarından da kuru üzümle kuş üzümünün temel besinler arasında sayıldığını öğreniyoruz.[35] Bu ürünlere muhtemelen oldukça mütevazı ailelerin kilerlerinde bile rastlanabilirdi.

Hem Mora'da hem Ege'nin Anadolu yakasında bol miktarda üzüm yetişirdi. Mora'daki üretim önemli ölçüde ihracata yönelikti, buradan İngiliz ve Venedik tüccarlarına satış yapıldığını biliyoruz.[36] Kıbrıs Savaşı sırasında Venedik'le yapılan ticaret kesintiye uğrayınca Mora'daki kuş üzümü fiyatları o kadar düştü ki, satış vergileri iltizamını elinde bulunduran kişi, 22.000 akçenin üzerinde zarar etmekten yakındı.[37] Ege'nin Anadolu kıyılarındaki bağlar ve bunlardan elde edilen pekmez, kuru üzüm ve turşular ise tümüyle Osmanlı başkentinin ihtiyacının karşılanmasına ayrılmıştı. Marmara Denizi kıyılarında, özellikle de Midilli (Lesbos) adasında ayrıca Foça, Menemen, Ayazmend (Altınova) ve Tuzla'da, kısacası Anadolu'nun bütün batı kıyısında şarap üreticilerine üzüm satışı çeşitli fermanlarla yasaklanmıştı.[38] Anlaşılan şarap üreticileri genellikle şıra satın aldıkları için, içlerine şıra konabileceği gerekçesiyle Çanakkale Boğazındaki denetim noktasından fıçı geçirmek bile yasaklanmıştı.[39] Ancak, İstanbullu gayrimüslimlerden alınan şarap vergilerinin iltizamını elinde bulunduran kişi, bu uygulamanın kendisinin görevlerini yerine getirmesini engellediğini öne sürmüş, bunun üzerine de yalnızca başkentte tüketilecek kadar şarabın bu yasağın kapsamı dışında bırakılması kararlaştırılmıştır.[40]

Kuru üzüm kaçakçılığıyla, yabancılardan çok Osmanlı tüccarlarının uğraştığı sanılmaktadır. Mora'dan ve Venedik adalarından sağlanan kuru üzüm yabancılara yetiyordu; ayrıca 17. yüzyılın sonlarında İngiliz tüccarlarının "Kral sofrası için" Anadolu yakasından sınırlı miktarda kuru üzüm almalarına izin verilmişti.[41] İmparatorluk içindeki tüccarlara ise Selanik ve özellikle

34 Venedik'le kuşüzümü ticareti için bkz. Lane (1973), s. 305, 386.
35 Barkan (1971), s. 157-158. Ege Bölgesindeki tahıl ticareti için bkz. Güçer (1951-52).
36 MD 73, s. 113, no. 256 (1003 '1594-95').
37 Ali Emiri III. Murad, no. 148 (984 '1576-77').
38 Örneğin MD 47, s. 147, no. 359 (990 '1582').
39 MD 71, s. 280, no. 560 (1001-02 '1592-93').
40 MD 46, s. 105, no. 198 (989 '1581').
41 Ülker (1974), s. 123.

de Mısır'dan kurutulmuş meyveye verilen yüksek fiyatlar çekici geliyordu.[42] Merkezi idare için İstanbul'un ihtiyacının karşılanması o kadar önemliydi ki, ağda yapımı bile bir sorun haline geliyor, bazı fermanlarla sınırlı bir izin tanınırken bazılarıyla da tümüyle yasaklanıyordu.[43]

Başkente fiyatlar yüksekken tahıl sağlayıp, fiyatlar düşükken piyasaya mal sürmeyen aracılar gibi meyve ticaretiyle uğraşan tüccarlar da genellikle stokçuluk yaparlardı. Bu nedenle Ege Bölgesindeki kadılara meyve stokları bulmaları[44] ve bunların aracılara değil, doğrudan doğruya gemicilere satılmasını sağlamaları emredilmişti. 16. Yüzyılın ikinci yarısında bir kantar siyah üzümün fiyatı 40 akçeden 120 akçeye çıktı. Osmanlı merkezi hükümeti bu yükselişi şarap yapımındaki artışa bağlıyordu.[45] Ancak, arabacıların faaliyeti, gümüş paranın değer kaybetmesi ve başkent nüfusunun artması da bu fiyat artışına katkıda bulunmuş olmalıdır. Bu eğilime karşı merkezi idare ağırlık ve ölçü konusuna özen göstermeye başladı. Kurutulmuş meyveye hacim üzerinden fiyat biçilmesi yasaklandı, İzmir yöresinde kullanılan yerel ağırlık birimleri İstanbul standartlarına uyacak biçimde değiştirildi.[46] Fakat enflasyonist baskılar nedeniyle bu önlemler ancak sınırlı ölçüde etkili olabildi.[47]

Anadolu ile Diğer Osmanlı Vilayetleri Arasındaki Yiyecek Ticareti

İstanbul'un taşesi çok güç idari sorunları içerdiği ve merkezi idareyi çok yakından ilgilendirdiği için elimizdeki belgelerde de bu konu özellikle vur-

---

42 MD 47, s. 147, no. 359 (990 '1582').

43 MD 42, s. 314, no. 966 (988 '1580-81'); MD 47, s. 147, no. 359 (990 '1582').

44 MD 62, s. 76, no. 168 (995 '1586-87').

45 MD 53, s. 160, no. 469 (992 '1584').

46 300 dirhem (937,5 gram) ağırlığındaki İzmir vukiyesinin yerine 1.282,9 gramlık standart vukiye kullanılması konusunda bkz. MD 71, s. 142, no. 280 (1002 '1593-94') ve Hinz (1955), s. 5. Hacim ölçüsüyle satışın yasaklanması hakkında bkz. MD 47, s. 79, no. 201 (990 '1582').

47 Üzüm ve incirin yanı sıra ticari amaçla limon ve portakal da yetiştirildiğine ilişkin bazı belgeler vardır. Elimizdeki en eski mühimme defterlerinden birinde bulunan 967 (1559-60) tarihli bir belge Sakız'dan başkente portakal çiçeği suyu ve limon getiren küçük bir teknenin korsanların saldırısına uğradığından söz etmektedir (MD 3, s. 512, no. 1520). Saraya Alanya'dan da limon gelirdi. (MD 46, s. 115, 989 '1581'). Trablus yöresinde (Suriye) şekerkamışının yanı sıra limon ve bazı doğu meyveleri de yetiştirilirdi; bkz. MD 46, s. 115 (989 '1581'), MD 47, s. 64, no. 161 (990 '1582'). Bursa yöresinde bol miktarda ("kırk bin") nar yetiştirildiği belirtilmektedir. Bu konudaki fermanın yazıldığı yıl olan 1582'de, narların hepsi, yöreye oduncu olarak gönderilen acemi oğlanlar tarafından çalınmış; bkz. MD 48, s. 144, no. 398.

gulanmış, başka konular nisbeten ihmal edilmiştir. Tahıl dolaşımı, temel besin maddelerinin özel izin olmadan bir idari bölgeden diğerine taşınmasını yasaklayan kuralla sınırlandırılmıştı. Ancak, Güçer'in de Osmanlı tahıl ticaretine ilişkin çalışmasında değindiği gibi,[48] buğday ve arpa açısından kendi kendine yeterli olmayan bölgeler vardı. Böyle durumlarda başka vilayetlerden tahıl alma izinleri otomatik olarak verilirdi. Hasat kötü olduğunda da komşu vilayetlerden tahıl alınarak açığın kapatılmasına çalışılırdı. Örneğin, 1583 kıtlığı sırasında Suriye'deki Trablusşam'a Antalya'dan tahıl yollanmıştı.[49] Osmanlı merkezi idaresinin bazı mensuplarının bu istisnai izinden, bölge sakinlerinin piyasada kendilerine yetecek kadar tahıl kalmamasından yakınmalarına yol açacak boyutlarda yararlandıkları anlaşılıyor.[50]

Bazı durumlarda Osmanlı merkezi idaresi sürekli bir yiyecek darlığı içinde bulunan bölgelere besin akışını sağlamak için gümrük muafiyeti tanırdı. Kanuni Sultan Süleyman döneminde derlenmiş bir İçel tahrir defterinde, Silifke yakınlarındaki Akliman'a ve diğer iki iskeleye gelen tahıllar için hiçbir vergi ödenmeyeceği belirtilmektedir.[51] Söz konusu metinde bu düzenlemenin nedeni açıklanmamıştır. Ancak, Kıbrıs'ın fetihinden sonra düzenlenen İçel kanunnamesi bu vilayetin pek çok yerinde tarla tarımının oldukça güç ve hatta olanaksız olduğunu kabul etmektedir.[52] Bu nedenle, gümrük muafiyetinin bu bölgeye tahıl getiren tüccarları teşvik etmeye yönelik olduğunu varsayabiliriz.

Karadeniz kıyısına ilişkin bir bilgi de benzer biçimde yorumlanabilir. Filibe'den (Plovdiv) aldıkları pirinci bir tekneye yükleyerek Maritza ve Marmara Denizi yoluyla Karadeniz'deki İnebolu, Bartın ve Bendereğli (Karadeniz Ereğlisi) limanlarına getiren bir grup tüccara ilişkin 1047 (1637–38) tarihli bir ferman mevcuttur.[53] Bu limanlardaki gümrükçüler buralarda yüklenen ve indirilen malların hemen tümünden alınan vergilerin ödenmesini istediklerinde, tüccarlar pirincin eskiden beri gümrükten muaf olduğunu söylemişlerdir. Anlaşılan, Osmanlı merkezi idaresi bu iddianın doğruluğunu kontrol edememiş ya da kontrol etmek istememişti. Dolayısıyla olay konuyu araştır–

48 Bkz. Güçer (1951-52), özellikle s. 82, 88-89.
49 MD 51, s. 69, no. 213 (991 '1583').
50 MD 53, s. 92, no. 251 (992 '1584').
51 TT 272, s. 238 (958 '1551').
52 Barkan (1943), s. 53.
53 MD 88, s. 17, no. 40 (1047 '1637').

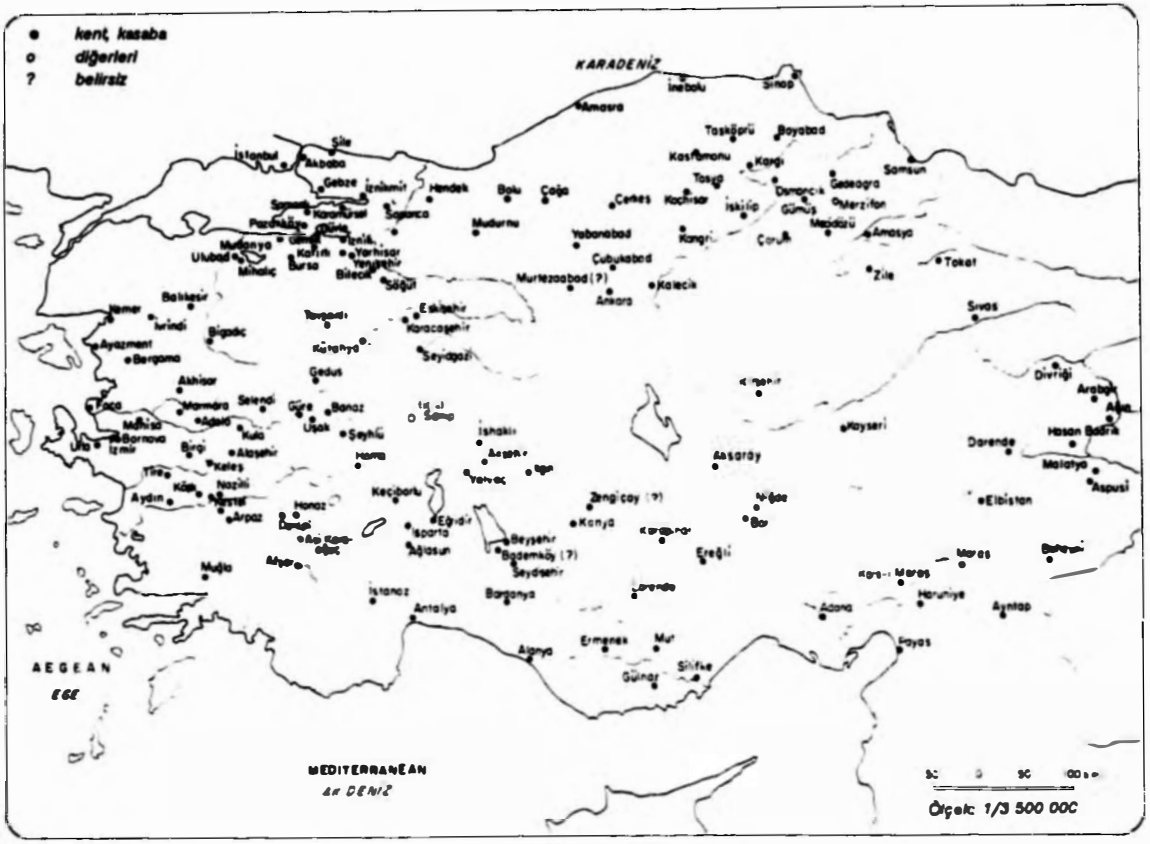

Harita 6. Kâtip Çelebi'nin Cihan-numâ'sına göre Anadolu kasabaları

maları ve iddianın doğruluğunun anlaşılması halinde tüccarları haksız taleplerden korumaları emriyle yerel kadılara devredilmiştir. Eğer pirinçten gerçekten gümrük vergisi alınmıyorduysa, bu muafiyetin amacı, çok ihtiyaç duyulan tahılın, kuzeybatı Anadolu ahalisine ulaşmasını sağlamak olabilirdi.

Bazı durumlarda ilk bakışta Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli vilayetleri arasındaki ticaret gibi görünen şey aslında başkentten kaynaklanan talebin bir sonucu olabilir. Örneğin, gemiciler fasulye üretimiyle ünlü olan Biga Yarımadasından fasulye alır,[54] bunları Kuzey Afrika kıyısındaki Trablusgarp'ta sattıktan sonra gemilerine zeytinyağ yükleyip İstanbul'a dönerlerdi. Ancak, bütün Akdeniz bölgesinde görünen mahsul krizinden ötürü zor geçen 1590 boyunca bu ticareti sürdürebilmeleri için zeytinyağını gerçekten Osmanlı başkentine getireceklerini garanti edecek kefil göstermeleri zorunlu kılınmıştı.

Anadolu'dan tahıl sağlanması gereken bölgeler arasında bulunan Ege'deki Rodos Adasına Osmanlı kaynaklarında sık sık rastlanmaktadır. Stratejik önemi nedeniyle bu adada doyurulması gereken çok sayıda asker vardı, oysa adanın tarımsal kaynakları eskiden beri yetersizdi. Rodos kasabası ve Lindos köyü ise, özellikle de Mısır ile İstanbul arasındaki uzun yolculuğu yapan tekneler genellikle bu limanlara uğradığından, oldukça hareketli ticari merkezlerdi.[55] Güneybatı Anadolu'dan toplanan tahılı İstanbul'a taşımak için yeterli sayıda tekne bulunmadığı zamanlarda Rodos sancakbeyine Rodos ve Lindos limanlarında bulunan bütün tekneleri bu işe yardımcı olmakla görevlendirmesi emredilirdi.

Ada gemicilerinin kaçakçılıkla uğraşmaya da hazır oldukları anlaşılmaktadır. Anadolu'dan Ege adalarına tahıl taşıma iznini içeren fermanlarda yabancı Hıristiyan tüccarlara tahıl satılmasından kaçınılması uyarısının yinelenmesi boşuna değildi.[56] Ancak, bazı durumlarda merkezi idarenin emirlerinin, tahılın yasal ticaret kanallarından çekilmesi için uygun bir bahane oluşturduğu, böylece kaçakçılığa konu olabilecek tahıl miktarının artırıldığı görülmektedir.[57] Rodos kadısı Anadolu kıyılarındaki Makri (Fethiye), Döğer, Köyceğiz

---

54 MD 71, s. 85, no. 175 (1001 '1592-93').
55 Rodos ve Lindos limanlarındaki tekneler için bkz. MD 27, s. 201, no. 463 (983 '1575-76').
56 MD 26, s. 244, no. 699 (982 '1574-75').
57 MD 69, s. 223, no. 444 (1000 '1591-92').

ve Pırnaz'dan tahıl getiren karamürselcileri şikayet etmişti. Rodos'a mal getirmeme gerekçesi olarak, İstanbul'a tahıl götürmekte olduklarını öne süren bu gemiciler aslında Avrupalı tüccarlara tahıl satmaktaydılar. Sıkıştırıldıkları zaman da Osmanlı merkezi idaresinin tahılın üretildiği kaza dışına çıkarılmasını yasaklayan emrini ve bu nedenle Rodos'a tahıl getiremeyeceklerini hatırlattılar. Kadının isteği üzerine merkezi idare Rodos ahalisinin serbest piyasada Anadolu'dan getirilen tahılı almaya hakkı olduğunu belirtti. Yerel kadılara gerektiği zaman Rodos'a tahıl sevkinde yardımcı olmaları emredildi.

Anadolu'yla diğer Ege adaları arasında da tahıl ticareti yapılırdı. Bazen buğday ve arpayı Anadolu'ya adalar satardı. Örneğin, Limni Adasında Cezayir beylerbeyi adına vergi olarak toplanan tahıl, İzmir'e çok yakın olan Urla kazasında çok aranan bir maldı.[58] Bu değerli besin maddesinin, kaçakçılığa karşı gerekli bütün önlemlerin alınarak anakaraya taşınması için izin istendi ve alındı. Ancak, genelde adalarda üretilen tahıl, bölge halkına genellikle az geliyordu; Avrupalı gemicilerin bu adalarda aldıkları kaçak tahıl ise herhalde Anadolu'dan ve Balkanlar'dan geliyordu.[59]

Kıbrıs ile Anadolu Arasında İç ve Dış Ticaret

Venedik egemenliğinin son, Osmanlı egemenliğinin ise ilk dönemlerindeki Kıbrıs'a ilişkin eldeki belgeler henüz çok sınırlı olduğundan, Kıbrıs'ın ticari ilişkilerine ancak en kaba hatlarıyla değinebileceğiz.[60] 16. Yüzyıl Venedik ailelerinin toprakları, bu topraklarda yetiştirilen ürünler ve bu toprakların yaklaşık yıllık gelirlerini içeren bilgilerin var olduğu sanılmaktadır.[61] Ancak, Venedik egemenliğinin son döneminde Kıbrıs ile Anadolu arasında zaman zaman gemiler gidip gelmekle birlikte adanın, Anadolu ile sıkı bir ticari ilişki içinde olmadığı anlaşılmaktadır.

Adanın Osmanlılarca fethinden sonra bu durum köklü biçimde değişti.[62] Hem Suriye hem de Anadolu uzun süredir Osmanlı toprakları içinde bulunduğundan, Payas, Trablusşam (Suriye) ve Anadolu'dan asker, göçmen ve ihtiyaç maddesi getirilebiliyordu. Askeri açıdan, Kıbrıs İstanbul'a "köşegen

58 MD 5, s. 347, no. 916 (973 '1565-66').
59 Aymard (1966).
60 Kıbrıs'ta bulunan kaynaklar için bkz. Altan, McHenry ve Jennings (1977).
61 Pullan (1973, s. 382-383.
62 Bkz. Barkan (1949-50), s. 549-561. Bu makalenin 1951-52 ve 1953-54'te yayımlanan bölümleri Kıbrıs sorunuyla ilişkili değildir.

yol" diye tanınan anayol ile bağlıydı. Başkentten yola çıkan bir yolcu bu yolu Konya'ya kadar izleyebilirdi. Buradan adaya giden en kısa yol ise tahkim edilmiş kentler olan Larende (Karaman), Ilısıra (Yollarbaşı) ve Mut üzerinden Silifke'ye varırdı.

Göksu ağzındaki alüvyal koni nedeniyle Silifke'deki tahkimat limanın savunulmasında pek işe yaramıyordu.[63] Bir ara Anamur yakınlarındaki Mamuriye kalesinin iskele olarak kullanılması düşünüldüğünde de, bu kale civarında uygun bir liman bulunmadığından bu girişimden vazgeçildi. Magosa kalesi mimarına ve o yörede çalışan bir kaptana danışıldıktan sonra Akliman'a bakan küçük bir kayalık burun üzerinde yeni bir kale yaptırılması kararlaştırıldı.[64] Kalenin taşları, herhalde eski çağlardan kalan deniz kıyısındaki bir yıkıntıdan, bir yöre kadısının deyişiyle "eski saray"dan sağlandı. Silifke çarşısına ek olarak Akliman'da da birkaç dükkan ve depo yaptırıldı. Ancak, 1680'lerde yöreyi gezen Evliya Çelebi'nin limanı pek hareketli bulmadığı anlaşılıyor.[65] Bunun bir nedeni, drenaj sisteminin yokluğu nedeniyle ortaya çıkan sıtma sorununun, halkı yazı Toros Dağlarındaki yaylalarda geçirmeye zorlaması olabilir.

Kıbrıs'a ilişkin ilk Osmanlı bütçesi Sahillioğlu tarafından yayımlanmıştır. Bu bütçeden anakara Anadolu'dan adaya hangi malların gönderildiğini öğreniyoruz. Kıbrıs beylerbeyinin Adana ve Tarsus'ta bulunan 200.000 akçe değerindeki haslarının gelirinin kısmen tahıl kısmen de para olarak gönderildiğini varsayabiliriz. Kıbrıs'ın en yüksek düzeydeki mali görevlisi olan Kıbrıs defterdarı için de daha küçük bir ölçekte aynı uygulama geçerliydi.[66] Adanın ilk beylerbeylerinden birinin Sultana yazdığı bir mektupta, Anadolu'dan mal getiren gemicilerin sürekli denetim altında tutularak taşıma ücretlerinin haksız biçimde yükseltilmesinin engellenmesi gereğini vurgulaması, Kıbrıs'taki Osmanlı yönetiminin, Anadolu'dan gelen vergi gelirlerine çok bağımlı olmasıyla açıklanabilir.[67] Osmanlı Devleti tarafından seferde kullanılmak üzere toplanmış tahıllardan artanlar da, satılmak üzere Kıbrıs'a getirilirdi. Adanın fethinden hemen sonraki yıllarda hüküm süren olağanüstü koşulları genellemek hatalı olur. Ancak gene de, ada ekonomisinin yeniden örgütlenmesinin

63 MD 16, s. 262, no. 513 (979 '1571-72').
64 MD 18, s. 130, no. 278 (979 '1571-72'); MD 18, s. 63, no. 132 (979 '1571-72').
65 MD 18, s. 125, no. 271 (979 '1571-72'); Evliya (1896/971938), c. IX, s. 320.
66 Sahillioğlu (1967), s. 10, 11, 14, 15.
67 MD 23, s. 175, no. 370 (981 '1573-74').

doğurduğu güçlükler nedeniyle fetih sonrasında tahıl açığı ve Anadolu'dan tahıl ithali bir süre devam etmiş olmalıdır.

Kıbrıs'ın en ünlü ürünlerinden olan şekerkamışından elde edilen şekerin Anadolu'ya pek satılmadığı söylenebilir. Çünkü adada Osmanlı idaresinin kurulmasının ilk yıllarına ait şekerhane hesaplarının incelenmesinden, buradan elde edilen şekerin hemen tamamının İstanbul'a gönderildiği ve çoğunun da Saray'da tüketildiği anlaşılmaktadır.[68] Adanın dış ticareti ise Osmanlı yönetimi altında da, biçim değiştirmiş olarak sürmüştür. Osmanlı idarecileri tuzla ürünlerine alıcı bulma peşinde olduklarından,[69] tuz ticaretiyle uğraşan Venedik gemilerinin bile zaman zaman ada iskelelerine uğramaları engellenmemiştir.[70] Marsilya limanı kayıtlarından, Fransız gemilerinin de Magosa limanına ve başka iskelelere, genellikle pirinç almak için uğradıkları anlaşılmaktadır.[71] Kaçakçılık ise, merkezi idarenin, gemicilerin -bir ölçüde de olsa denetlenebilecekleri- resmen belirlenmiş limanlar dışında hiçbir yerde demirlememeleri yolunda kesin emirler göndermesine neden olacak ölçüde yaygındı.[72]

Karadeniz Üzerinden Silah, Esir ve Yağ Ticareti

Karadeniz üzerinden yapılan ticareti iç ve dış ticaret olarak ayırmak yararlı olacaktır. İç ticaret esas olarak Kırım Hanlığı ile ve Kefe (Feodosiya) vilayetiyle, dış ticaret ise Sukhumi limanı yöresindeki Abazalarla yapılırdı. Kırım ve Kefe ile yapılan ticaretin yasal olmasına karşılık, Abazalarla ve Mingrelistan ile yürütülen ticaret, en azından 16. yüzyılın son çeyreğinde, önemli ölçüde kaçakçılığa dayanırdı.[73] Sukhumi ile yapılan ticaret, hacminin küçük olmasına karşın, ilgi çekicidir, çünkü Osmanlı İmparatorluğu tüccarlarının, sınırları dışında yaşayan, büyük bir devletle bağlantısı olmayan ve yazılı kültürü çok az gelişmiş olan insanlarla ticari bir ilişki içine girdikleri birkaç durumdan biridir.[74] Söz konusu koşullarda gelişmiş olan özel ticari düzenleme biçimlerinin bir kısmı, o dönemin resmi yazışmalarına yansımıştır.

---

68 Sahillioğlu (1967), s. 12.
69 Güçer (1962-63), s. 118 vd.
70 MD 84, s. 47, no. 94 (1039 '1629-30').
71 Bergasse ve Rambert (1954), s. 94.
72 MD 31, s. 341, no. 759 (985 '1577-78').
73 İnalcık (1973), s. 129-132; Berindei ve Veinstein (1979).
74 Güney sınırlarında, Afrika'daki ticaret ilişkileri için bkz. Orhonlu (1974), s. 73-75, 98-102.

Abazaların almaya en istekli oldukları mallar meşin, tuz ve özellikle de silahtı. Tüfek, kürde (bir tür savaş bıçağı) ve yay sık sık adı geçen silahlardı. Osmanlı topraklarından Abazalara silah satılmasının önlenmesi için, ilke olarak serbestçe satılan tuz gibi malların satışına bile izin vermeme eğilimindeydi. Zira en azından bu incelemede ele alınan dönem boyunca, Abazalar, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ilan edilmemiş, sürekli bir savaş halindeydiler ve küçük ve süratli tekneleriyle kıyı köylerine saldırarak kadın, erkek ve çocukları esir ederlerdi.

Bununla birlikte Osmanlı tüccarlarının, aileleriyle birlikte, Abazaların arasına yerleşmeleri mümkündü. 980'de (1572-73) merkezi idare silah kaçakçılığını önlemek için Abazalarla ticareti tamamen yasakladığında, Sukhumi'de yerleşmiş bulunan Osmanlı tüccarlarını geri getirmek için bir sefer düzenlendi. Söz konusu tüccar kolonisinin büyüklüğünü kestirmek ne yazık ki olanaksız, bazı belgelerde 7-8 tüccardan söz edilirken bir fermanda 800 kişiden bahsediliyor.[75] Ancak, bu amaçla üç gemi gönderilmesi, Sukhumi'de oturan Osmanlı uyruklarının sayısının oldukça fazla olduğunu göstermektedir.

Bu yasaklamaya karşın Abazalarla yapılan yasal ticaret bile bütünüyle kesilmedi. Gene 980'de (1572-73) Kırım Hanı avda kullanılacak doğan alımı için Sukhumi'ye gemi gönderme izni istedi ve aldı.[76] Karadeniz kıyısındaki kadılara bu konuda gönderilen fermanda Han'ın bu kuşlar karşılığında hangi malları göndermek niyetinde olduğundan hiç söz edilmiyordu. Birkaç yıl sonra ise Han'ın kumaş, tuz ve meşin göndermesine açıkça izin verildi, silah gönderilmesi ise elbette düşünülemezdi.[77] Osmanlı uyruğu olan ve Azak Denizi kıyılarındaki balıkçıların ağ yapımında kullandığı iplerden almak isteyen tüccarlara, Abazalara silah satmamaları koşuluyla Sukhumi'ye gidebilmeleri için özel izin verildi.[78]

Kaçakçılıkla baş edebilmesi ise çok güçtü, çünkü gemiciler malları Kefe'ye ve Kırım'a götüreceklerini ileri sürebiliyorlardı. Yasadışı ticareti önlemeye yönelik bir önlem olarak, tuz, meşin ve silah gibi önemli malların yüklenme izni verilmeden önce, gemicilerin Kefe beylerbeyinden bu mallara kendi

75 MD 19, s. 130, no. 276 (980 '1572-73'); MD 19, s. 67, no. 146 (980 '1572-73'); MD 19, s. 65, no. 142 (980 '1572-73').
76 MD 21, s. 149, no. 364 (980 '1572-73').
77 MD 30, s. 189, no. 445 (985 '1577-78').
78 MD 22, s. 169, no. 325 (981 '1576-77').

yönetim bölgesinde ihtiyaç duyulduğuna dair bir belge getirmeleri istendi.[79] Tekne sahiplerinin çoğunun buna tepkisi ise, denetimlerin daha sıkı uygulandığı anlaşılan Trabzon gibi limanlardan uzak durmak oldu. Ancak, bu resmi yazışmalar değerlendirilirken her idarecinin, kendisinin Karadeniz ticaretini denetlemede karşılaştığı güçlükleri saklamak için, meslektaşlarını suçlama eğiliminde olduğu akılda tutulmalıdır.

17. Yüzyıl ortalarında resmi yasaklar oldukça gevşemişti. Sukhumi'ye gidiş sıradan bir olay haline gelmiş, bu limanla düzenli olarak ticaret yapan gemiciler oldukça iyi örgütlenmişti. Abazalarla yapılan ticarete ilişkin fermanlar artık bölge kadısına ya da sancakbeyine değil, doğrudan doğruya söz konusu gemicilere hitaben yazılmaktaydı. Dahası, Sukhumi'de kendisine kötü davranılan ya da alacağını tahsil edemeyen bir tüccar başkentten bir ferman istedi ve aldı. Bu ferman söz konusu tüccarın belli başlı alacakları ödeneme ve zararı tazmin edilene kadar, Abazalarla ticaret yapan gemicilerin Abaza limanlarını boykot etmelerini ve Abaza yetkilileriyle ilişkiden kaçınmalarını emrediyordu.[80] Buna benzer bir olayda, Osmanlı yönetiminin müdahalenin istenmesine karşın, fermanların zorlayıcı olabilmesi, toplu boykot kurumunu başarılı kılacak, gemiciler arasında belli bir dayanışmanın varlığına bağlıydı.

Abazalarla yapılan ticarete ilişkin belgeler, Osmanlı tüccarlarının sattıkları mal karşılığında ne aldıklarına pek değinmemektedir. Ancak elimizdeki kanıtlardan genellikle esir satın alındığını ve bu esirlerin Sinop ve Samsun gibi Karadeniz limanları üzerinden Anadolu'ya getirildiğini anlıyoruz. Anadolu'ya esir getirenlerin, bu köle değerinin beşte birini vergi (pencik) olarak ödemeleri gerektiğinden belli limanlara getirilen esir sayısına ilişkin kayıtlar tutulurdu. Bu kayıtların bir kısmı bulunabilmiştir. Dolayısıyla, örneğin Recep 927 (Haziran 1521) ve Rebiülevvel 928 (Ocak 1522) arasındaki sekiz ay boyunca Bendereğli (Karadeniz Ereğlisi) limanından Anadolu'ya 312 köle sokulduğunu biliyoruz.[81]

Amasra'ya ilişkin kayıtlar ise birkaç yıl daha öncesine, 193'e (1507–08) aittir.[82] Söz konusu kayıtların hazırlanmasından önceki iki yıl içinde bu

79 MD 34, s. 49, no. 83 (986 '1578-79').
80 Örneğin ŞD 2, s. 250 (1063 '1652-53'); ŞD 3, s. 62 (1064 '1653-54').
81 Fekete DBSM 928, 4.9 no. 83.
82 İbnülemin Maliye 6.

limana 1.357 esir getirilmişti; bu, ayda ortalama 113 esir demektir. Ancak, Karadeniz'deki esir ticaretinin 16. yüzyılın ilk çeyreğinde azalma eğilimi gösterip göstermediğini saptamak için eldeki veriler yetersizdir. Amasra'nın Ereğli'den daha işlek bir liman olduğu ya da iki limana gelen esir sayıları arasındaki farklılığın tesadüfi unsurlara bağlı olduğu da aynı rahatlıkla varsayılabilir.[83]

Yeterli rakamların olmamasına karşın, Karadeniz'deki esir ticaretinin 16. yüzyıl sonlarında ve sonraki yıllarda da önemini koruduğu açıktır. Polonya ve Rusya'ya giden tüccarlardan çalınan mallar arasında esirlerin adı geçmekte, Osmanlı idaresi Polonya Kralından ve Rus Çarından tazminat istemektedir.[84] 16. Yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başına ilişkin Ankara kadı sicillerindeki azatlık belgelerinin üstünkörü bir incelenmesi, bu kentteki esirlerin çoğunun Rus ve Macar kökenli olduğu ve bir kısmının sınır savaşlarında yakalandığı, bir kısmının ise esir tüccarlarından alındığı izlenimini uyandırmaktadır. 1026'da (1617) Amasra yakınlarındaki bir deniz kazasına ilişkin bir belgeden, bu limanın esir ticaretinde önemli rol oynamaya devam ettiği anlaşılmaktadır.[85] Bu kazadan sağ kurtulan tüccarlar esirlerini teslim aldıktan sonra beytülmal emirinin elinde en az beş Rus esir kalmıştı. Bunların bazıları Osmanlı devleti hesabına satılmış ve elde edilen parayla yaklaşan bir seferde kullanılmak üzere silah alınmıştı.

16. Yüzyılın son çeyreğinde Karadeniz üzerinden çok sayıda esir getirildiği, bir Osmanlı gemisinin Sukhumi yakınlarında uğradığı deniz kazasına ilişkin iki belgeden de anlaşılmaktadır.[86] Jane aşireti beylerinden biri hem gemideki esirleri, hem de esir tüccarlarını ve ailelerini kaçırdı. Söz konusu belgelerdeki rakamlar çelişmekte, birinde 90 tüccar ve 400 esirin, diğerinde ise 150 tüccar ve 508 esirin kaçırıldığı belirtilmektedir. Düşük rakamların doğru olduğunun kabul edilmesi halinde bile, bu geminin taşımakta olduğu esir sayısının, Amasra ve Bendereğli (Karadeniz Ereğlisi) pencik belgelerine göre, bu limanlara birkaç ay içinde gelen esir sayısından daha fazla olduğu görül-

83 14. ve 15. yüzyıllarda bölgedeki köle ticareti konusunda bkz. Verlinden (1950), (1957). 18. Yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarındaki durum için bkz. Bıjışkyan, yay. Andreasyan (1969), s. 84.

84 Bir örnek için bkz. MD 6, s. 585, no. 1288 (972 '1564 65'). Ayrıca bkz. İnalcık (1973), s. 131-132.

85 MM 2874, s. 242-244.

86 MD 62, s. 51, no. 118 (995 '1586-87'); MD 62, s. 52, no. 119 (995 '1586-87').

mektedir. Bir grup Osmanlı tüccarının, 210 esirin daha gemiye yüklenmeden Kazaklarca çalındığına ilişkin şikayeti de büyük gruplar halindeki esirin ticaretinin, pek seyrek görülen bir olay olmadığını belgelemektedir.[87]

Bir Saray görevlisinin alışverişine ilişkin bir belgeden anlaşıldığı kadarıyla, İstanbul'a gönderilecek esirlerin bir kısmı da Karadeniz limanlarına getirilirdi.[88] Söz konusu olayda Saray'ın çeşnegirbaşısı Ferhad adlı bir kölesini Kefe'ye gönderip 66 cariye, bir küçük oğlan, bir delikanlı ve bir de yetişkin Kazak aldırtmıştı. Çeşnegirbaşının esirlerini taşıyan gemi, İstanbul'a dönerken bir süre Sinop'ta kalır, Ferhat'ın burada ölmesi esirlerin kime ait olduğuna ilişkin karmaşık sorunlar doğurmuştur. Samsun'un da esir ticaretinde önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Esir ticaretinden Sultanın payını almakla görevli yeniçeri olan Samsun pencik yasakçısının servetini saptayan bir belge bunu doğrulamaktadır.[89] Zamansız ölümünden önce bu adamın en azından altı kölesi, on kaftanı, değerli silahları ve koşumları ve nişanlısına armağan olarak vermek niyetinde olduğu pahalı kumaşları vardı. Ayrıca, o sırada denizde bulunan ve Abazalarla ticaret yapan bir geminin taşıdığı mallarda da pay sahibiydi. Bu servetin önemli bir kısmının yasakçılık görevi sırasında elde edilmiş olması akla yakındır. Bu nedenle de söz konusu görevlinin serveti dolaylı olarak genelde Karadeniz ticaretinin, özel olarak da köle ticaretinin zenginliğiyle bağlantılıydı.

Sınır anlaşmazlıklarının çıktığı Doğu Karadeniz bölgesindeyse, önceleri sancakbeyi daha sonraları beylerbeyinin oturduğu Batum, Osmanlı iktidarının örgütlendiği en yakın merkezdi.[90] Çoruh Nehrinin sol kıyısında bulunan ve Batum'a oldukça yakın olan Gönye (Goniya) kalesi ise yöredeki Osmanlı askeri varlığının temeliydi. Bu kaleye bağlı bir tersane vardı.[91] Anadolu'nun Karadeniz kıyılarının Abaza saldırılarından korunması için kaledeki askerlerin yanı sıra, Trabzon'un ve başka yerlerin sancakbeylerinin gemi ve silahlı muhafız göndermeleri zorunluydu.[92] Kalede görevli askerlerin görev yerlerinde kalmalarını sağlamak ise pek kolay değildi; Gönye'de mevzilen-

87 MD 6, s. 585, no. 1288 (972 '1564-65').
88 MD 72, s. 101, no. 198 (1002-03 '1593-95').
89 MD 26, s. 72, no. 184 (982 '1574-75').
90 Bkz. Pitcher (1972), ***harita*** XXV ve açıklaması.
91 MD 28, s. 301, no. 754 (984 '1576-77'). Pitcher bu yerin adını "Künye" biçiminde yazmıştır.
92 MD 16, s. 263, no. 516 (979 '1571-72').

mesi gereken gemilerin reislerinin aslında Trabzon'da yaşadıklarına ve gerek duyulduğunda bulunamadıklarına ilişkin şikayetler sık sık duyulurdu.[93]

Gönye kıyı muhafızlarının geçiminin önemli ölçüde ticarete bağlı olması ve bu kişilerin bir kısmının bilfiil ticaretle uğraşıyor olmaları söz konusu eğilimi kısmen açıklayabilir. Başka Anadolu limanlarında olduğu gibi burada da kıyı muhafızlarının maaşları iskeleye uğrayan tüccarlardan alınan gümrük ve satış vergilerinden sağlanırdı. Dolayısıyla iskeleye gelen tüccarların sayısının ve burada yüklenen-boşaltılan malların miktarının artırılması Gönye kalesi askerleri için çok önemliydi. Ancak, Gürel beyi ve başka bazı Gürcü prensleri ticaret merkezinin kendi topraklarında bir yere kaydırılması çabasındaydılar. Bu çabaları başarı kazansaydı Gönye kalesi askerleri geçim kaynaklarından yoksun kalmış olacaklardı. Söz konusu çabalar sonucu ortaya çıkan belirsizlik durumu, kale askerlerinin Abazalarla savaşma konusundaki isteksizliklerini kısmen açıklayabilir.

Gönye sancakbeyi ve kıyı muhafızları iskeledeki ticaretin azalmasının bölge üzerindeki etkilerini 1062'de (1651–52) Padişah'a yansıttılar.[94] Gelirlerdeki azalma nedeniyle onarılamayan kale harap haldeydi ve bölgedeki güvensizlik pek çok köylüyü kaçıracak boyutlara varmıştı. Beş yıl sonra aynı sorun benzeri bir şikayete konu oldu; merkezi idarenin yanıtı ise gene aynı belirsizliği taşıyordu.[95] Böylece, Osmanlı idaresinin Gönye kıyı muhafızlarının sorunlarıyla ilgilenmesi pek sınırlı kalmıştır.

Gürel beyinin ve diğer Kafkas beylerinin de Osmanlı Sarayında belli bir etkiye sahip oldukları, 1068 (1657–58) tarihli bir fermandan anlaşılmaktadır.[96] Bu belgeden Gürel beyinin İstanbul'a bir elçi göndererek Padişah'a sadakatını, cizye ve diğer vergileri her zaman düzenli olarak ödemiş olduğunu hatırlattığını öğreniyoruz. Bu fermanda, Gönye iskelesi ve gümrük vergileri konusundaki anlaşmazlığa doğrudan değinilmemiştir. Ancak, Gürel elçisi bu kale kasabasının adı belirtilmeyen sakinlerine karşın bir koruma fermanı istemiş ve almıştır. Bu sakinler, herhalde Gürel beyi ve uyruklarını, rakip bir

---

93 MD 28, s. 301, no. 754 (984 '1576-77').
94 ŞD 2, s. 30 (1062 '1651-52'). Gönye gümrük vergileri konusundaki resmi kurallar için bkz. TK 122, s. 76a.
95 MD 92, s. 12, no. 54 (1067 '1656-57').
96 MD 92, s. 39, no. 195 (1068 '1657-58').

pazar oluşturma fikrinden vazgeçirmek için çeşitli yollara başvuran, söz konusu Gönye kıyı muhafizlarından başkası olamazdı. 1068 (1657–58) tarihli ferman, Gürel'le bağlantısı olan tüccarları, beylerinin başvurusu üzerine Osmanlı idaresinin koruması altına alan ilk belge de değildi.[97] Hiç kuşkusuz, Osmanlı merkezi idaresi anlaşmazlığın her iki tarafını da memnun etmek gibi güç bir işe kalkışmıştı.

Kefe'nin Anadolu ve İstanbul ile ticaretine ilişkin ayrıntılı bilgiler, Halil İnalcık, Mihnea Berindei ve Gilles Veinstein'in 1500'ler üzerinde yoğunlaşan çalışmalarından elde edilebilir.[98] Kırım'a düzenli olarak Orta Anadolu'nun kuzey kesiminden pamuklu dokuma, Amasya'dan ipekli, Ankara ve Tosya'dan sof gönderilirdi. Kuzey Anadolu'dan pirinç ve demir, Ege Bölgesinden zeytin, zeytinyağ, kuru üzüm ve şarap gelirdi. Bu mallar karşılığında Kefe, buğday, donyağı, sadeyağ, balık, tuz ve esir gönderirdi. Polonya kentlerini Moldavya ticaret yollarıyla Karadeniz'e bağlayan Akkerman ve Kilia'da da aynı mallar alınıp satılırdı.[99]

Mühimme defterlerinde Kefe'den gelen sadeyağ ve diğer yemeklik yağlara ilişkin kayıtlar çok sayıdadır. Halil İnalcık, Osmanlı Sarayının önemli bir sadeyağ alıcısı olduğunu belirtmiştir.[100] 17. Yüzyıl başlarında Kefe'de toplanan bir dizi vergi, Saray'da tüketilen büyük miktarda sadeyağın bedelini ödemek üzere ayrılmıştı. Bu amaçla ayrılan gelirler arasında limanda alınan gümrük vergileri, esir ticaretinden alınan pencik vergisi, yasal varisi olmayan mülkler (beytülmal), şarap vergisi ve bir dizi başka mukataa vardı.[101] Yağ taşırken kaza geçiren gemilere de mühimme defterlerinde sık sık değinilmektedir.[102] Söz konusu gemilerin çoğunun taşıdığı malları Kefe'de yüklenmişti. Merkezi idarenin bu gemilerin yükünün mümkün olduğu kadar büyük kısmını kurtarmak için gösterdiği çaba, Kırım yağlarının İstanbul'un iaşesindeki önemini bir kere daha ortaya koymaktadır.

97 Bkz. MD 89, s. 78, no. 197 (1053 '1643-44').
98 İnalcık (1973), s. 29 vd.; Berindei ve Veinstein (1979). 1490-1512 Kefe gümrük tahriri ve 1559 Antalya tahriri İnalcık tarafından yayımlanacaktır.
99 Beldiceanu (1973), s. 121-141.
100 İnalcık (1973), s. 130.
101 MD 76, s. 68, no. 169 (1016 '1608-09').
102 MD 30, s. 110, no. 266 (985 '1577-78'); MD 28, s. 287, no. 714 (984 '1576-77'); MD 7, s. 417, no. 1199 (975 '1567-68').

Gemiler, Gemi Yapımı ve Gemi Sahipleri

Elimizdeki belgelerde Anadolu kıyı sularında ticaretle uğraşan gemilerin büyüklüğüne, donanımına, tonajına ve diğer teknik ayrıntılarına ilişkin çok az bilgi var. Haziran 1533 ile Eylül 1534 arasında Amasra'ya uğrayan gemilerin hepsinin, çoğu 1–4 tüccarın mallarını taşıyan küçük tekneler olduğu, anlaşılmaktadır. Esir ve tüccarları taşıyan ve Sukhumi açıklarında batan gemide ise mürettebat dışında herhalde en az 500 kişi vardı.[103] Esir taşıyan bir geminin olağanüstü kalabalık olacağı gözönünde tutulsa bile, söz konusu geminin oldukça büyük olduğu kanısındayız.

Batık gemileri araştıran arkeologlar bugüne kadar Osmanlı dönemine ait gemi kalıntılarına fazla ilgi göstermemiş olduklarından, bunların taşıdığı yüklere ve fiziki görünüşlerine ilişkin bilgilerin çoğu çeşitli envanter kayıtlarından çıkarılabilmektedir. Bu tip envanterler gemi battıktan sonra, ya kurtarılan malların sahiplerine veya mirasçılarına verilmesini kolaylaştırmak için, ya da yasal mirasçı ortaya çıkmadığında el konulacak para ve malların belirlenmesi için tutulurdu. Örneğin, 1020'nin Zilkade ayında (Şubat 1612'de) içinde 55 kişi olan bir gemi Marmara Denizinde bir fırtınaya yakalanarak batmıştı. Anlaşılan tayfalar ve yolcular boğulmuş, enkaz ise Lapseki kazasındaki Çardaş yakınlarında kıyıya vurmuştu.[104] Gemide 116.000 akçe tutarında altın ve gümüş para bulunmuş; enkaz arasındaki gemi demirleri, direkler, urganlar ve omurga tahtalarına 14.000 akçe değer biçilmiş; çoğunlukla tayfaların ve yolcuların kullandığı giyecek, mutfak aletleri ve şilte vb. eşyadan oluşan malların değeri 31.326 akçe olarak belirlenmişti. Gene enkaz arasından çıkan beş tüfeğin 120–1.000'er akçe edeceği umuluyordu. Oldukça çok sayıda olan kılıçlara ise 150 akçenin altında değer biçilmişti.

1582 tarihli Kastamonu tahrir defterinde, mütevazı boyutlu özel teknelerin yapımına ilişkin bazı ilginç ayrıntılar vardır.[105] Sinop kazasındaki Gerze köyü yakınlarında, Köşk diye bilinen bir yerde 16. Yüzyılın son çeyreğinde tekne yapım ve onarımında kullanılan eski bir iskele vardı. Bu yöreyi denetiminde bulundurduğu anlaşılan sipahi, söz konusu iskeleyi tapu vergisi karşılığında bölge sakinlerinden birine devretmişti. Bu şahsın oğlu, tesislerinden

103 Bkz. dipnot 86.
104 MM 2874, s. 138.
105 TK 200, s. 226b.

yararlanmak isteyen gemicilerden ücret istediğinde gemi sahipleri mahkemeye başvurmuşlar ve bir daha böyle bir talepte bulunmayacağına dair kendisinden söz almışlardı. Ancak, adet haline gelen bir ödemeden pek kolay vaz geçilemediğinden, ya kadı, ya da merkezi idare, bunun, o güne kadar mali destekten yoksun olan Gerze camisine gelir sağlamak için iyi bir fırsat olduğunu düşündü. Büyük bir gemi yaptıran herkes, ister Müslüman, ister Hıristiyan olsun, 60 akçe, orta büyüklükte gemi yaptıran 40, küçük gemi yaptıran ise 30 akçe ödemekle yükümlüydü. Onarım ücretleri ise, her büyüklük için, bu miktarların yarısı tutarındaydı. Tahrir defterinde Gerze'de her yıl yapılan ve ya onarılan teknelerin sayısı ve büyüklükleri hakkında bilgi verilmemekle birlikte, konuya bu kadar yer ayrılmış olması bu sayının pek de az olmadığını düşündürmektedir.

Gemi sahibi olmayan kişiler de, kaptana yüzde 20 civarında bir faizle mudarebe borcu vererek geminin yapacağı sefere ortak olabilirlerdi.[106] Oldukça yüksek olan bu faiz oranı bu tip bir yatırımın içerdiği risklerin karşılanması için düşünülmüştü, çünkü yükler kaptanın suçu olmadan hasar görürse bu yatırımcıların parası geri ödenmezdi. Bazı durumlarda, tüccarların ve mallarının devlete ait gemilerle taşındığı da olurdu. Saraya buz ve kar taşımakla görevli buz kayıklarından biri Zilkade 967 (Temmuz 1560) dolaylarında Silivri yakınlarında kayboldu.[107] Boğulanlar arasında Bursa ipeklisi, diba ve pamuklu ticareti yapan üç tüccar da vardı. Devlet işleri için yeterli sayıda gemi bulunamadığında da, özel kişilere ait gemiler, taşıma ücreti ödenerek kiralanırdı. Çok özel bazı durumlarda yabancılara ait gemiler bile kiralanırdı.[108] Örneğin, 973'te Osmanlı donanmasının acilen ikmali gerektiğinde, Venedikli bir gemiciyle, ayda 500 altın karşılığında anlaşma yapılmıştı.

16. Yüzyıl Osmanlı belgelerinde merkezi idare görevlilerine (ekabir) ait gemilerle sıradan kişilere (rençber) ait gemiler birbirinden ayrılırdı. "Ekabir"in işlettiği gemileri, ücret karşılığında, kaptanlar yönetirdi. Bir Kaptan Paşa'nın bu konuya ilişkin bir şikayeti elimizdedir. Söz konusu kişi donatıp mal yüklediği bir gemiyi, kölelerinden biriyle ve ticaret amacıyla Avrupa'ya göndermiş, ancak köle kaçmış ve gemi fırtınada batmıştır.[109] Merkezi idarenin

106 MD 93, s. 12, no. 82 (1069 '1658-59').
107 MD 3, s. 486, no. 1447 (967 '1559-60').
108 MD 5, s. 72, no. 168 (973 '1565-66').
109 MD 52, s. 186, no. 472 (991 '1583').

muhtevazı görevlilerinden birinin, Antalya'daki bir mültezimin, İstanbul'a kadar olan uzun yolu aşabilecek birkaç gemisi olduğu anlaşılmaktadır.[110] Bazı zengin yeniçerilerin de gemi yaptırdığı olurdu.[111] Bir Sakız kadısının gözlemlerinin güvenilir olduğunu kabul edecek olursak, bu adanın limanına uğrayan ekabir gemilerinin sayısının, 16. Yüzyılın son çeyreğinde artmış olduğunu söyleyebiliriz.[112] Ancak şu anda elimizde bulunan veriler, bu durumun başka limanlar için de geçerli olup olmadığının saptanabilmesi için yeterli değildir.

Limanların Bakımı, Korunması ve İdaresi

Bir limanın işlevini yerine getirebilmesi için bazı fiziki yapılar zorunluydu. Gemilerin rahatça sığınabilecekleri yerlerde kısa zamanda mali kurumlar da oluşturulurdu. Demir atmış gemilerin güvenliği şu ya da bu biçimde bir tahkimat olmadan sağlanamayacağından, iskelelerle vergi toplama arasındaki bu bağlantı kolayca kurulabilirdi. Çünkü gemileri koruyan kale, vergi tahsildarına ve gerektiğinde kendisine yardımcı olacak askerlere de güvenli bir barınak oluştururdu.

Çoğu iskelede, özellikle de kadının bulunmadığı küçük iskelelerde en önemli kişi, gümrük vergisini ve diğer vergileri toplayan merkezi idare görevlisi (emin) ya da mültezimdi. Sözleşme koşullarını düzenlerken çoğu mültezimin atama hakkını kendine sakladığı astları arasında genellikle bir katip ve tüccarların mallarını gözden geçiren hizmetkarlar bulunurdu.[113] Limandaki kalede asker bulunuyorsa, kale kethüdası ya da dizdar, limanın günlük işlerine bakardı. Ancak merkezi idare genellikle bölge kadısını muhatap kabul ederdi. Emin ya da mültezimin düzenli aralıklarla Hazine'ye sunduğu gelir–gider hesaplarında, kadının da imzasının bulunması gerekirdi.[114] Osmanlı mali idaresi mültezimi ibra edip etmemeye bu belgelere dayanarak karar verdiğinden, kadı kendi sorumluluk bölgesindeki limanların idaresiyle, genellikle, yakından ilgilenirdi.

Sancakbeyinin yakınındaki yerler söz konusu olduğunda ise, önemli limanların idaresine ilişkin fermanlar bazen doğrudan sancakbeyine yazılırdı.

110 MD 27, s. 125, no. 295 (983 '1575-76').
111 MD 95, s. 92, no. 659 (1076 '1665-66').
112 MD 55, s. 36, no. 70 (992 '1584').
113 Bu tür bir anlaşma örneği için bkz. MM 4944, s. 88 (1001 '1592-93').
114 Bir örnek için bkz. İbnülemin Maliye 6.

Suriye'deki Trablusşam gibi çok önemli bir limanın iltizamı sancakbeyi olarak atanan birine verilebilir,[115] hatta bazen bu kişi iki sancağın birden yönetimine getirilebilirdi. Örneğin Saray çavuşu Mehmed b. Şaban, Trablusşam mültezimi ve Beyrut ve Saray sancakbeyi iken Payas ile Trablusşam arasındaki kıyı şeridinin korunmasını üstlenmeyi ve bu amaçla üç kadırga yaptırmayı önerdi. Osmanlı merkezi idaresi yalnızca gerekli silahları sağlayacaktı. Bu tip yeni bir yetki birleştirilmesine Anadolu'ya ilişkin belgelerde rastlanmamış olmakla birlikte bu örnek, önemli limanların iltizamıyla siyasal ve askeri güç kullanımı arasında var olabilecek yakın ilişkiyi göstermektedir.

İskele idarelerinin karşı karşı bulunduğu en önemli teknik sorun, belki de, limanların dolmasını önlemek ve limandan büyük gemilerin yararlanabilmesini sağlamaktır. Sakız sancakbeyi Cenevizliler döneminde var olan bir kuruluşun onarılmasını öneriyordu. Söz konusu dönemde, büyük olasılıkla bir vergi muafiyeti karşılığında, beş ya da on köy limanın taş ve kumdan temizlenmesinden sorumlu tutulurdu.[116] Sakız sancakbeyinin, hızla önlem alınmazsa limana küçük gemilerin bile girmesinin olanaksızlaşacağı yolundaki uyarısı üzerine, 992'den (1584) önceki bir tarihte liman temizlendi. Ancak, rıhtımın sağlamlaştırılması için de epey para harcandığı halde, 1584'e gelindiğinde limanın durumu gene pek içaçıcı değildi. Kadı ve sancakbeyi bunun başlıca nedeninin gemicilerin safrayı denize atmaları olduğu kanısındaydılar.[117] Bu yöneticilere göre, bu sorunun çözümü giderek güçleşmişti; çünkü kendi rahatları için limanın geleceğini tehlikeye atan rençber gemicilerden ceza alınabildiği halde, son yıllarda, daha önce de belirtildiği gibi, limana uğrayan ekabir gemisi sayısı artmıştı. Bu gemilerde çalışan yeniçerilere karşı ise Sakız idarecilerinin elindeki askeri güç yetersiz kalıyordu.

Liman temizliği için bazen dibi temizleyecek taraklı özel tekneler kullanılırdı. 982'de (1574–75), Payas limanında kullanılmak üzere, böyle bir tekne ısmarlandığını biliyoruz. Ne yazık ki, konuya ilişkin fermanda, teknenin çalışma biçimi hakkında hiçbir bilgi yoktur.[118]

---

115 MD 29, s. 125, no. 307 (984 '1576-77').
116 MD 21, s. 173, no. 416 (980 '1572-73').
117 MD 55, s. 36, no. 70 (992 '1584'). Ağrıboz konusunda benzer bir örnek için bkz. MD 3, s. 217, no. 606 (967 '1559-60').
118 MD 26, s. 247, no. 709 (982 '1574-75').

Pek çok limanın rıhtımında mahzen adı verilen depolar bulunurdu. Mahzenler kimi zaman vakıflar tarafından yaptırılıp kiraya verilir. Zaman zaman başka mahzenlerin yapılmasını yasaklayan fermanlarla vakıf çıkarları korunurdu.[119] Hem Osmanlı hem de Avrupa belgelerinden, İzmir'deki pek çok Frenk tüccarının evinin deniz kıyısında olduğunu ve her evin kendi mahzeni ve iskelesi bulunduğunu öğreniyoruz.[120] Bu düzenleme kaçakçılığı kolaylaştırmaya yönelik gibi gözükmektedir. Limanda ayrı bir gümrükhane olduğu durumlarda, bu yapı benzer mahzenler arasında ve muhtemelen onlara benzer bir biçimde yapılırdı.[121]

İskeleleri, ana kervan yollarına ve hizmet sundukları bölgelere bağlayan yollar yapılması gerekliydi.[122] Ancak bu bağlantılar genellikle pek iyi durumda değildi. Canik (Samsun) sancağı yöneticilerine gönderilen iki fermandan merkezi idarenin bu sorunun farkında olduğu anlaşılmaktadır.[123] stanbul'a tahıl taşıyan gemilerin yüklenebilmesi için, Bafra yakınlarındaki Üskübi limanına gerekli tesislerin kurulması isteniyordu. İskeleye tahıl taşıyan yük hayvanlarının dinlenmesi için bir kervansaray yapılması ve Bafra kadısına, iskeleye giden yolların temizletilmesi emredildi. Ancak, çok zengin bir 16. Yüzyıl sadrazamı olan Rüstem Paşa'nın vakıflarının idarecisinin bir şikayetinin de gösterdiği gibi, bu tür çabalar sonuçsuz kalabiliyordu. 1089 (1678-79) tarihli söz konusu belge, Çeltikyeri köyündeki iskeleden Bursa'ya giden taş döşeli bir yoldan (kaldırım) söz etmektedir.[124] Bu yolun bakımı yıllarca Rüstem Paşa vakfı tarafından yapılmıştı. Ancak yöre zenginlerinden biri yola yakın bir değirmen yaptırmıştı ve değirmenin taşları üzerinden akan sular yolu harap ediyordu. Sayısız şikayetlere karşın vakıf idarecileri tazminat alamamışlardı ve zararlarının 40–50 bin akçe dolaylarında olduğunu öne sürüyorlardı. Benzer koşullar altında pek çok iskelenin artbölgesiyle ilişkisi, dönemin sınırlı teknik olanaklarının mümkün kıldığı düzeyin bile gerisindeydi ve taşımacılık bu durumdan çok zarar görüyordu.

İşlek deniz yolları üzerindeki limanların yetkilileri "temel trafik kurallarına uyulmasıyla da ilgilenirlerdi. Cengiz Orhonlu'nun İstanbul'daki tek-

---

119 MD 31, s. 62, no. 158 (985 '1577-78').
120 Ülker (1974), s. 40. Ayrıca bkz. SD 2, s. 98 (1063 '1652-53').
121 Sakız'da karantina koyma çabaları için bkz. MD 5, s. 492, no. 1334 (973 '1565-66').
122 Osmanlı yol inşaatları konusunda bkz. Orhonlu (1972).
123 MD 27, s. 347, no. 834 (983 '1575-76'); MD 29, s. 99, no. 241 (984 '1576-77').
124 MD 96, s. 133, no. 666 (1089 '1678-79').

neler ve gemicilere ilişkin araştırması başkentteki uygulamayı anlatmaktadır.[125] İstanbul ile Mudanya arasındaki deniz yolunda da benzeri kurallar bir ölçüde uygulanırdı. Kilitbahir ve Seddbahir kalelerinin denetleme noktaları oluşturduğu Çanakkale Boğazından geçişlere ilişkin bir dizi ferman mevcuttur. Bu kuralların bir kısmı mal ve can güvenliği sağlamaya, bir kısmı da geçiş bedellerinin ve gümrük vergilerinin toplanmasını güvence altına almaya yönelikti. Her iki tür kural da konuyla ilişkili kişilerin – ya tüccarların ya da mültezimlerin– başvuruları üzerine konurdu.

Çanakkale Boğazından geçen gemilerde, satışı yabancılara yasaklanmış malların olup olmadığı denetlenirdi. Bu denetim yalnızca yabancıların gemilerine değil,[126] Osmanlı uyruklarına ait gemilere de uygulanırdı. İstanbul muhtesip ya da liman yöneticisinden alınmış bir belge istenirdi.[127] Bu belge, söz konusu gemicilerin, İstanbul'un iaşesini sağlamakta olduklarını ya da Çanakkale Boğazından geçirerek başka yerlere götürmekte oldukları mallara İstanbul'da ihtiyaç olmadığını belirtirdi. 17. Yüzyıl başlarında, merkezi idarenin Ege Denizine açılacak teknelere ilişkin, çelişkili kurallar koyduğu anlaşılıyor. Gelibolu'dan gelen bazı büyük "kayık"ların Ege'deki küçük kayıklar için sorun oluşturduğuna ilişkin bir şikayetten hareketle, 1012 (1603–04) tarihli bir ferman, dörtten fazla kürekçi oturağı olan kayıkların Çanakkale Boğazından Ege'ye çıkmasını yasakladı.[128] Birkaç yıl sonra, 1018'de (1609–10) ise bu bölgede ticari amaçla kullanılan teknelerin bir kısmının çok küçük olması kaygı uyandırmaya başladı.[129] Bu tarihte yayımlanan bir ferman, Biga Yarımadası kıyılarında ve Bozcaada yakınlarındaki korsanların yarattığı tehlikeden ayrıntılı biçimde söz ediyordu.[130] Merkezi idarenin bu defa da çok küçük ticaret gemilerini fazla tehlikeli bularak yapımlarını yasakladığı varsayılabilir. Bu çelişkili emirler yerel idarecilere de tüccarlardan ve tekne sahiplerinden para koparmak zenginleşme fırsatı vermiş olmalıdır.

16. Yüzyılın sonlarına doğru İstanbul ve Mudanya daha doğrusu İstanbul ile Bursa arasındaki ulaşım, 10'u Mudanya'da bekleyen 30 kayık tarafından sağlanırdı. Bu hatta çalışan kayıkçıların birbirine kefil olması gerekirdi,

125 Orhonlu (1966). Genel olarak gemicilik konusunda bkz. Orhonlu (1968).
126 Örneğin MD 94, s. 17, no. 78 (1073 '1662-63').
127 MD 66, s. 153, no. 330 (998 '1580-81'); ayrıca bkz. Güçer (1951-52), s. 83.
128 MD 75, s. 230 (1012 '1603-04').
129 MD 78, s. 472, no. 1213 (1018 '1609-10').
130 Bozcaada için bkz. Orhonlu (1972).

İstanbul piremeciler kethüdası ise bütün grubun davranışlarından sorumluydu.[131] Hem bu nedenle, hem de kuşkusuz grup mensuplarının çıkarlarının korunması için, başkalarının bu hatta kayık işletmesine izin verilmezdi. Mudanya liman muhafızları ve bazı sipahiler bu hatta şayka adı verilen 12 tekne çalıştırmaya kalktıklarında,[132] ciddi bir anlaşmazlık başgösterdi. Merkezi idare duruma müdahale ederek kolay olmayan bir uzlaşma sağlamaya çalıştı.[133]

Denizdeki Tehlikeler: Korsanlık ve Deniz Kazaları

16. Yüzyıl Akdeniz ekonomileri ve toplumlarına ilişkin çalışmasında Braudel korsanlığın ikili niteliği üzerinde durur.[134] Açık düşmanlık dönemlerinde korsan gemilerince karşı tarafın gemi ve köylerine girişilen saldırılar düzenli savaşın vazgeçilmez bir parçası sayılırdı. Bir de korsanlığın bir hayat tarzı olduğu topluluklar ve hatta Malta Şövalyeliği gibi devletler vardı. Dönemin Avrupalı gözlemcileri tarafından hep anlatılan Cezayir ve Tunus beylerbeylikleri de bu kategoriye girer. Ancak, büyük çaplı korsan sefer ve savaşlarının merkezlerinden hiçbiri Anadolu kıyılarında değildi. Bu nedenle, bu bölge halkı genellikle büyük çaplı korsanlığın kurbanı olur, ama olaya fiili katılım sınırlı kalırdı.[135] Dolayısıyla bu çalışma, büyük ölçekli uluslararası korsanlığın Anadolu kıyılarındaki ticaret ve yerleşim üzerindeki etkilerini ele almakla yetinecektir.

Bir de yerel düzeyde korsanlık diyebileceğimiz bir olgu vardı ki, barış zamanında mühimme defterlerine sık sık geçerdi. Örneğin Ege Bölgesinde köyler arasındaki düşmanlıkların, karşı tarafa saldıran korsanlara yardım etmeye ve bu korsanları teşvik etmeye dönüşürdü. Bu tür olaylarda genellikle dinin bir ayırım çizgisi oluşturduğu ve Ege adalarından gelen Hıristiyan korsanların Müslüman köylerine, Müslüman leventlerin de Hıristiyan köylerine saldırdığı anlaşılmaktadır.[136] Ancak, bu anlaşmazlıklarda dinin oynadığı rol fazla abartılmamalıdır; din, bir çatışma nedeni olmaktan çok, düşmanın kimliğinin belirlenmesinin ve eskiden beri var olan köyler arası düşmanlıkların dile getirilmesinin aracıydı.

---

131 MD 46, s. 312, no. 712 (990 '1582')
132 MD 53, s. 105, no. 290 (992 '1584').
133 Bu doğrultuda düzenlemeler için bkz. MD 67, s. 198, no. 485 (1000 '1591-92').
134 Braudel (1966), c. II, s. 190-212; ayrıca bkz. Aymard (1962-63).
135 Egeli Barbaros ve kardeşleri bile genellikle Akdeniz'in batısında etkinlik gösterirlerdi. Bkz. Soucek (1972).
136 MD 66, s. 35, no. 79 (997 '1588-89'); MD 3, s. 308, no. 901 (967 '1559-60').

Köylerde para kıt olduğuna göre, bu tür saldırıların esas ganimetini herhalde yiyecek maddeleri ve daha da önemlisi esirler oluştururdu. Genç erkekler forsa, kadın ve çocuklar ise ev hizmetkarı olarak satılabilirdi. Osmanlı idaresi açısından bu saldırılar yasadışıydı, çünkü kendisi ve ailesi açıkça isyan etmişken yakalanmadığı sürece, hiçbir Osmanlı uyruğunun esir alınamayacağı yolunda bir ilke benimsenmişti.[137] Hem Müslümanlar, hem cizyesini ödeyen Hıristiyanlar bu ilke kapsamına giriyordu. İstanbul'daki idare, zaman zaman, korsanlığın önüne geçmeye yönelik önlemler alır ve esir avcıları tarafından yakalandıklarını kanıtlayabilen Osmanlı uyruklarının serbest bırakılmalarını emrederdi.[138] Ancak, pek çok kıyı bölgesi ve adada toprağın verimsiz olması, geçimini denizden sağlamanın zorluğu ve bir esir piyasasının varlığı bu sorunun tekrar tekrar gündeme gelmesine neden olurdu.

Hiçbir korsan gemisi, kıyıda bir üssü olmaksızın uzun süre faaliyet gösteremezdi. İnebahtı (Lepanto) sancakbeyine hitaben yazılmış 982 (1574-75) tarihli bir fermanda korsan gemilerinin ikmal ve onarımını ve ganimetin elden çıkarılmasını sağlayan suç ortaklığı ağı anlatılmaktadır.[139] Kale dizdarları ve adamları genellikle ganimetten pay alır ve karşılığında da "harami levent"lerin yiyecek almak ve su bulmak için karaya çıkmasına göz yumarlardı. Midilli Adası kalesindeki askerler yöre korsanlarının sattığı her şeyi almaya hazırlardı; dahası, sancakbeyi ne zaman korsanlara karşı bir harekete girişmeyi tasarlasa korsan reislerinin önceden haberi olurdu.[140]

Osmanlı İmparatorluğu dışından gelen korsanlar bile gönüllü ya da gönülsüz yardımcılar bulabilirlerdi. Nakşe Adasının gayrimüslim ahalisi Avrupalı korsanlara kılavuzluk etmekle suçlanmış,[141] Rodos'un Lindos köyünden olan bazı gemiciler ise, Venedik gemilerinin reisleriyle gizli ilişkiler sürdürmüşlerdir.[142]

Bazı durumlarda korsanlığın Avrupalı müşteriler yararına yapılan tahıl kaçakçılığı ile bağlantısı olurdu. Lindoslu bazı gemicilerin öyküsü bu açıdan

---

137 İsyan sayılabilecek ve sayılamayacak durumlar için bkz. Düzdağ (1972), s. 101.
138 Esir tüccarları tarafından Erdel, Eflak ve Boğdan'da yakalananlara da aynı ilkeler uygulanırdı, bkz. MD 51, s. 62, no. 195 (991 '1583').
139 MD 26, s. 68, no. 180 (982 '1574-75').
140 MD 27, s. 161, no. 368 (983 '1575-76').
141 MD 66, s. 35, no. 79 (977 '1569-70').
142 MD 28, s. 243, no. 588 (984 '1576-77').

ilginçtir. Bu gemiciler bir Osmanlı ulağına saldırmış, arkadaşlarının bir kısmını öldürmüş ve 500 altının üstünde bir parayı çalmışlardı. İlginç olan, Lindos gemisinin tahıl yüklü olması ve söz konusu saldırının bir Venedik gemisiyle karşılaşıldığı sırada gerçekleştirilmesidir. Olayı anlatan ferman ne yazık ki, pek açık değil, ancak ulağa ve arkadaşlarına tanıklık etmemeleri için saldırıldığı ve hırsızlığın sonradan akıllarına geldiği rahatça varsayılabilir. Bu olay, muhakkak ki pek çok açıdan tektir. Ancak, daha genel bir düzeyde, tahıl kaçakçılığı yaptıklarından dolayı cezalandırılmaktan kurtulmak için köylerinden kaçan gemicilerin tek geçim kaynağı olarak korsanlığa başvurmuş oldukları akla yakındır.

Sürekli olarak yinelenen korsan saldırıları kıyıda yaşayanların hayatını güçleştirirdi. Sınırları belli bir alan içinde korsanlık, köyler arası anlaşmalar yoluyla bir ölçüde denetim altında tutulabiliyordu. Ancak yağmacılar Osmanlı İmparatorluğu dışından geliyorlarsa, hele bağımsız korsan gemileri söz konusuysa hemen hemen hiçbir şey yapılamıyordu. Kurbanlar genellikle kendilerine saldıranın kim olduğunu bile anlayamıyordu, zira bir korsan gemisinin hangi ülkeye ait olduğunun kuşkuya yer bırakmayacak biçimde saptanabilmesi için, saldırganlardan en az birinin yakalanması gerekliydi. Kafir korsan gibi muğlak bir terimin sık sık kullanılıyor olması saldırganlardan hiçbirinin yakalanamadığı olaylara ilişkin olsa gerektir. Dahası, Ege ve Akdeniz bölgelerinin kıyı halkının önemli bir kısmı yazın yaylaya çıktığından, korsan gemilerinin en etkin oldukları bu mevsimde kıyıda kalan tek tük aileler, tarla bekçileri veya yaylaya çıkması gecikmiş ya da erken dönmüş kişiler için tehlike büyüktü.[143]

Savunma önlemleri arasında en ucuz ve etkili olanlardan biri, köyleri denizden birkaç kilometre içeri kurmaktı; çünkü, korsan gemilerinin tayfaları genellikle gemilerinden fazla uzaklaşamazlardı. Bir köyün olduğu gibi iç kısımlara göçmeye karar verdiği olurdu. Oldukça önemli bir artbölgeye sahip küçük bir liman olan Makri (Fethiye) örneği çarpıcıdır.[144] Deniz kıyısındaki bu köy savunma için çok elverişli olduğu halde, köy halkı 16. Yüzyılda daha içerdeki Üzümlü'ye göçmüş, Osmanlı merkezi idaresi de eski köy alanının terk edildiğini resmen kabul etmişti.

---

143 Örneğin bkz. MD 14, s. 876, no. 1281 (978 '1570-71').
144 TK 110, s. 143b-146a (991 '1583').

Bazı bölgelerde, özellikle de Kıbrıs'ta düzenli biçimde örgütlenmiş kıyı muhafızları olduğu anlaşılıyor. Adanın fethinden kısa bir süre sonra Kıbrıs beylerbeyine yazılmış olan ünlü bir fermanda, Venedikliler döneminde geçerli olan sistemin yeniden kurulması isteniyordu.[145] Anlaşılan, işaret ateşleri kullanılıyordu[146] ve bu sistem o kadar etkiliydi ki, bir gemi karadan çok uzaktayken Magosa ve Lefkoşa'dan gelişi bilinirdi. Daha sonra ise bazı köylere muhafızlık görevi verilmiş, söz konusu köyler devlete karşı, şeker işleme işinde çalışmak gibi diğer yükümlülüklerinden muaf tutulmuşlardı.[147] Benzer nedenlerle Aydın sancağındaki Ayasoluğ (Selçuk) halkı da avarız vergilerinden muaf tutulmuştu. Rodos'un 1522'de Osmanlılarca fethinden sonra da, yöredeki diğer yerleşimlerden, nüfuslarının belli bir oranını bu adaya yerleşmeye göndermeleri istendiği halde Ayasoluğ halkından böyle bir talepte bulunulmamıştır. Ayasoluğ'un tehlikeli bir kıyıda bulunması bu ayrıcalığa gerekçe gösterilmiştir. Kasaba halkına özel bir görev verilmemekle birlikte, belli ki varlıklarının kıyı bölgesinin güvenliğini artıracağı varsayılıyordu.[148]

Osmanlı merkezi yönetimi, bazı bölgelerde tımar sahiplerinden kıyıların güvenliğini sağlamalarını da isteyebilirdi.[149] Bu önleme genellikle bir seferden önce, o yöredeki sipahilerin ve silahlı adamlarının yokluğunun hem korsanlığı hem de vergilerin ödenmemesini teşvik edeceğinden korkulduğunda başvurulurdu. Bu düzenleme merkezi idare için bir başka açıdan da avantajlıydı. Küçük tımarları olan ve gelirleri özellikle 16. Yüzyıl sonlarındaki fiyat artışlarından sonra seferlere katılmalarına yetmeyen sipahilerden yolların ve kıyıların korunmasında yararlanılabiliyordu.

Kıyıya yakın kalelerin topları da korsanları korkutmaya yarardı. Antalya dizdarına ve Manavgat kadısına yazılmış bir ferman, bu uygulamaya ışık tutmaktadır.[150] Bu belgeden öğrendiğimize göre geçmişte, kıyıya büyük bir gemi yaklaştığında tek bir top atışı yapılırdı. Alarga topu diye bilinen bu atış gemiyi, kötü bir niyeti olmadığı anlaşılana kadar limandan uzak durması için

---

145 Kıyı kalelerine genel bir bakış için bkz. Braudel (1966), c. II, s. 178-179.

146 MD 22, s. 50, no. 106 (981 '1573-74'); Sahillioğlu (1967), s. 17'de.

147 MD 80, s. 42, no. 113 (1022 '1613-14'). Bu kıyı muhafızları bir yönden derbentçileri andırır. Bkz. Orhonlu (1967).

148 TT 148, s. 181 (935 '1528-29'). Giresun kalesinin savunması için bkz. Gökbilgin (1962).

149 MD 73, s. 246, no. 571, 572 (1003 '1594-95').

150 MD 73, s. 354, no. 833 (985 '1577-78').

uyarırdı. Ancak, sonradan, herhalde barut tasarrufu gerekçesiyle bu uygulamadan vazgeçilmişti. Korsan gemisi oldukları sonradan anlaşılan bazı Hıristiyan gemilerinin saldırılarından sonra yerel idarecilerin başvurusu üzerine bu uygulamaya yeniden geçilmesine karar verildi. Antalya dizdarı, buşvurusunun Osmanlı idaresince kabul edilmesini sağlamak için, bu tür uyarı atışlarında kullanılan güherçile masrafının, yüz akçenin üstüne çıkması halinde kendi kesesinden katkıda bulunmayı bile taahhüt etmişti.

Daha genel anlamda, deniz kıyısındaki tahkimatlar kıyı bölgelerinin korsan saldırılarına karşı korunmasında yardımcı olur, duvar ve kuleler de Kıbrıs yolu gibi büyük öneme sahip yolların güvenliğinin sağlanmasına yararlardı. Ancak, içinde asker bulunan kalelerin yapımı ve bakımı çok masraflı olup özellikle yöre halkına baskı yapmak ve vergilerin düzenli biçimde ödenmesini sağlamak için de kullanılabilecekleri bölgelerde işe yararlardı. Dizdara ve adamlarına çevreden yeterli miktarda vergi geliri sağlanamadığında kalenin korsanları püskürtme yeteneği çok sınırlı olurdu. 17. Yüzyılda güney Karadeniz kıyılarındaki durum henüz tam olarak bilinmemektedir; ancak, Sinop ve Samsun gibi iyi tahkim edilmiş kentlerin Kazak korsanlar tarafından birkaç kere harap edilmiş olması ilgi çekicidir.[151] Menteşe sancağı gibi oldukça tehlikeli bazı yörelerde merkezi idarenin hemen hemen hiçbir önlem almayıp,[152] savunma işini bütünüyle bölge halkına bırakması da dikkat çekicidir. Bu gibi örneklerden hareketle, deniz kıyılarındaki kalelerin esas amacının halkı korsanlardan korumak olmadığını, bu koruma işlevinin kalenin bir yan-ürünü olduğunu öne sürebiliriz. Bu kalelerin esas amacı vergi gelirlerini, imparatorluk içinden ya da dışından gelebilecek bir tehlikeye karşı korumaktı.

Korsanlık ve deniz kazaları kimi zaman birbiriyle ilişkili olgulardı. Kendi tuttukları kaptan ve tayfalar tarafından öldürülüp denize atılan tüccarlara ait kayıtlar vardır. Bu saldırılara deniz kazası süsü verilirdi.[153] Pek çok ülke folklorunda yer alan, kıyı köylerince yanıltıcı işaret ateşleri yakılarak gemilerin kayalara bindirmesine yol açılması yöntemi, başkentten yalnızca birkaç kilometre uzaklıkta bulunan Beykoz köyünde bile uygulanmıştı.[154] Bu köy

151 Bkz. MD 80, s. 458, no. 1095 (1024 '1615') ve İA, "Samsun" maddesi (Besim Darkot).

152 Bodrum ve denizden oldukça uzak bulunan Peçin dışında bkz. TT 166, s. 573.

153 MD 69, s. 318, no. 624 (1000 '1591'); MD 53, s. 121 (992 '1584').

154 MD 71, s. 153, no. 306 (1001-02 '1592-94').

halkının İstanbul'a giden tahıl gemilerini soyduğu rivayet edilirdi. Gerçek deniz kazalarında ise yöredeki köylerin sakinleri, genellikle yerel görevlilerin görmezden gelmesi sayesinde, batan gemiden kurtarılan eşyayı alır ve kendilerine saklarlardı.

Bir deniz kazasından sonra uygulanacak resmi işlemler pek çok yönleriyle çeşitli fermanlarda belirtilmiştir. Güneybatı kıyılarında korsanlık yapan bir kafir gemisi, fırtınada battığında merkezi idarenin ilk istediği, gemideki malların tam bir listesiydi.[155] Yakalanan korsanlar, nöbetçiler gözetiminde en yakın kaleye -bu örnekte Antalya kalesine- getirileceklerdi. Mahpusların kaçmasının önlenmesinden kadı sorumlu tutuluyordu. Gemi enkazını, gemide bulunan bazı Müslümanları ve gemiden çıkan malları teslim almakla da kadı görevlendirilmişti. Bu olayın başkentin kararını gerektirecek boyutlarda olduğu düşünüldüğünde, Antalya kadısından ayrıntılı bir rapor göndermesi istendi.

Tüccar gemileri kazaya uğradığında da benzeri işlemler yapılırdı. Geminin yükünün çok değerli olduğu tahmin edildiğinde yerel görevliler olay yerine muhafızlar ve ehl-i vukuf denen bilirkişilerle birlikte giderlerdi.[156] Ehl-i vukuf'un kurtarılan malların değerini saptayabilecek uzmanlar olduğu varsayılabilir. İstanbul hükümeti malların bir kısmının zimmete geçirildiğinden kuşku duyarsa işler daha karışık bir hal alırdı. Böyle durumlarda yerel idarecilerin çelişkili raporları civar kazaların kadılarına iletilir, kadıların gerçeği bulmaları ve eğer mümkünse suçluları cezalandırıp çalınan malları geri almaları emredilirdi.[157]

Yükün mümkün olduğu kadar büyük bir kısmı kurtarıldıktan sonra işe yarar durumdaki mallar, genellikle dellal aracılığıyla satılırdı.[158] Malların gördüğü zararın belirlenmesi genellikle güç olduğundan, bu satışların işe karışan tüccar ve görevliler için oldukça kârlı olduğu düşünülebilir. İstanbul'daki merkezi idare bu kurtarma faaliyetlerinin yarattığı "ekl ü bel" olanaklarının farkındaydı; ancak, kayıtlarda çok belirgin çelişkiler görülmediği sürece suçluların üzerine gidilmesi çok güçtü.

---

155 MD 3, s. 145, no. 384 (967 '1559-60').

156 MD 6, s. 392, no. 826 (972 '1564-65').

157 Batmış gemilerden mal çalındığı iddiaları yerel idarecilerin para cezası (cerime) istemesine yol açabiliyordu. Bu tür taleplerin konuyla ilgili köylüler için yaratabileceği sorunlar hakkında bkz. MD 88, s. 29, no. 65 (1046 '1636-37').

158 MM 2874, s. 143.

Sonuç

Bu ana değin gözden geçirilmiş kaynaklardan yola çıkarak Anadolu iskelelerinden geçen kıyı trafiği içerisinde başlıca rolü Osmanlı başkentinin iaşesini sağlamaya yönelik ticaretin oynadığı kolaylıkla söylenebilir. Mühimme defterlerinde İstanbul'dan kaynaklanan ya da imparatorluğun bu en büyük kentine yönelen faaliyetlere özel bir ağırlık verildiği kabul edilmelidir. Bu açıdan kaynaklar İstanbul'la ilgisi bulunmayan deniz ticaretini göreceli olarak ihmal ederler. Gene de bu tutumun gerçek durumu yansıttığı kanısındayız. Başkente ilişkin ticaret, yalnızca merkezi idare görevlilerini doğrudan etkilediği için değil, Osmanlı iç ticaretinin en büyük kesimini oluşturduğu için vurgulanıyordu.

Ancak, konuya ilişkin bilgilerimizde hâlâ önemli boşluklar vardır. Başkentin iaşesinin sağlanmasında yerel tüccarların ve İstanbul'dan gelenlerin oynadıkları roller hakkında daha çok şey bilmek isterdik. Merkezi idarenin İstanbullu tüccarların çıkarlarına karşı daha duyarlı ve taşra tüccarlarına yaklaşımının göreli olarak daha kuşkucu olduğu anlaşılıyor. Osmanlı hükümetinin bu tutumunun nedeni başkente uzak olan taşra tüccarlarının denetlenmesinin güçlüğüydü. Ayrıca, yüksek düzeyli pek çok hükümet görevlisinin ticaretle uğraşıyor olması da Osmanlı idaresinin İstanbullu tüccarların faaliyetlerine daha büyük bir sempatiyle yaklaşmasını sağlamış olmalıdır. Bu tercihin boyutları abartılmamalıdır. Gene de, Anadolu'daki bazı büyük ticaret merkezlerinde yerel tüccarlarla İstanbullu tüccarların iş ilişkilerini incelemek, bu iki kesim arasındaki rekabete ilişkin belirtileri araştırmak ve eğer mümkünse her iki kesimin kıyı ticaretindeki payını ortaya çıkarmak yararlı olabilirdi. Fakat bunun başarıya ulaşabilmesi için hem büyük taşra kentlerinin hem de başkentin kadı sicillerinin şu ana değin yapıldığından daha ayrıntılı bir biçimde incelenmesi gerekir.

İstanbul'un iaşesine yönelik ticaretin, başkentli tüccar ve görevlilerin denetiminde bulunması, Anadolu kıyı bölgelerindeki kentsel gelişmenin bu kadar sınırlı olmasının nedenlerinden biri olabilir. Zira, başkentte mahzenleri, kredi olanakları ve ticari bağlantıları olan tüccarların, yerel tüccarlarla rekabet tehlikesinin pek bulunmadığı küçük iskelelerde iş yapmayı tercih etmeleri beklenebilir. Uzun dönemde bu eğilim, Anadolu iskeleleri yakınındaki yerleşimlerin bölgesel ve bölgelerarası ticaret merkezleri haline gelmesini ve gelişmesini önlemiş olabilir.

BÖLÜM 4

LİMAN KENTLERİ VE DENİZ TİCARETİNİN HACMİ

Bu bölümün amacı Anadolu liman kent ve kasabalarına ilişkin eldeki nicel verileri çözümlemektir. Elimizde iki tür belge vardır: toplam nüfusun tahminine yarayan vergi mükellefi sayıları ve gümrük mukataalarına (mukataa–ı iskele) ilişkin veriler. Bu ikinci grup belgeler de ikiye ayrılabilir: mültezim adaylarının teklifleri ve toplanmış bulunan vergilere ilişkin hesaplar. İkinci tür belgeler daha kesin bilgiler sunmakla birlikte, bu tip belge sayısı oldukça azdır. Farklı türde belgelerden yararlanılarak çeşitli Anadolu limanlarının göreli önemleri belirlenebilmiş, hatta bu limanların uzunca dönemler boyunca gösterdikleri gelişmelerin ana hatları saptanabilmiştir.

Ancak, hem belli bir liman kentinde yaşayan vergi mükellefi nüfusa, hem de Anadolu iskelelerinden geçen ticaret hacmine ilişkin belgeler dağınıktır ve düzgün bir bütün oluşturmamaktadır. Bu nedenle bu bilgilerin, daha düzgün bir veriler kümesi gerektiren istatistiksel sunumu olanaksızdır. Dahası, hakkında en çok belge bulunan limanlar üzerinde yoğunlaşmak gerektiğinden, en işlek limanlardan ziyade ikincil önemde bazı limanlara ilişkin bilgilerimiz daha kapsamlı olabilir. Bu koşullarda limanların monografiler halinde ele alınmasının en uygun yöntem olacağı kanısına varılmıştır.

Anadolu limanlarının ticaretkinliklerinin belirlenmesinde, bir önceki bölümde incelenen türde gümrük defterleri çok uygun bir kaynak oluşturmaktadır. Ancak, bizim araştırdığımız dönem ve bölgeye ilişkin defterlerden şu ana değin elimize geçenlerin sayısı çok sınırlıdır. Öte yandan, mültezim adaylarının tekliflerine ilişkin zengin verilere sahibiz. Elimizdeki belgelerdeki tek-

liflerden bazı durumlarda bir mukataaya ilişkin artırma sürecinin tümünü izlemek bile mümkün olabilmektedir. Ancak, çoğu durumda Osmanlı arşivlerinde yalnızca nihai teklif kalmıştır.

Belli bir mukataanın piyasa değerindeki dalgalanmaların söz konusu vergiye konu olan ticaret ya da imalat dalının ilerleme ya da gerilemesinin göstergesi olduğu kabul edilmiştir.[1] Yüksek gümrük gelirleri, canlı bir deniz ticaretinin varlığına, düşük gümrük gelirleri ise bu ticaretteki bir gerileme dönemine işaret etmektedir. Gümrük vergileri bu tür bir yoruma çok açıktır, çünkü söz konusu vergiler belli bir limandan geçen tüm malların değerinin belli bir oranı –resmen yüzde 2-5 arasında değişen bir oran– olarak tanımlanırdı.[2] Bu nedenle de, özellikle 16. yüzyılın son çeyreğinde sık tekrarlanan bir olay olan devalüasyonlarda, gümrük vergileri genel fiyat hareketini çok yakından izlerdi. Fiyat dalgalanmaları her zaman akçenin değer kaybetme ya da kazanmasına tam olarak tekabül etmese de, mal fiyatlarındaki artışlar hızla gümrük gelirlerindeki artışa yansırdı. Anadolu limanlarından geçen malların mutlak değerleri ise, mültezimin kârı gibi unsurların hesaba katılmasının olanaksızlığı nedeniyle, gümrük mukataalarına ilişkin verilerden türetilememektedir.

Trabzon

Gökbilgin, Jennings ve Lowry'nin Trabzon'a ilişkin çalışmaları elimizdedir. Ancak bu yazarlar limanın ticari etkinliğinden çok dini ve etnik değişmeyle ilgilenmişlerdir.[3] Ortaçağda Bizans İmparatorluğu'nu bağımsız bir parçası olan Trabzon, Osmanlılarca fethedildikten sonra, hem din değiştirmeler hem de göçler sayesinde hızla İslamlaştı. 1520'lerle 1580'ler arasında Trabzon'daki vergi mükellefi nüfus yarı yarıya arttı. Bu küçümsenemeyecek oran, Batı ve Orta Anadolu kentleriyle karşılaştırıldığında pek de olağanüstü değildi. Trabzon'un ticaretinin bir kısmı İran'la olduğundan ve bu kent Azarbeycan'dan gelen ipeklilerin geçtiği yol üzerinde bulunduğundan,[4]

---

1 Bkz. Genç (1975).

2 Barkan (1943), s. 211; İnalcık (1973), s. 138.

3 Gökbilgin (1962); Jennings (1976); Lowry (1977). Trabzon bu çalışmanın kapsadığı alanın dışında kaldığı halde, Anadolu limanları zincirine ilişkin bütünsel bir görüş oluşturulabilmesi için bu bölüme dahil edilmiştir. Sinop ve Urla'daki hanlar ve çarşılar için bkz. Bölüm 1.

4 İlgili kanunnamenin günümüz Türkçesine çevirisi için bkz. Gökbilgin (1962), s. 300-301.

Osmanlı-İran savaşlarının, gelişmesi üzerinde olumsuz bir etki yapmış olduğu düşünülebilir. Osmanlı ordularına yapılan satışlar bu sakıncayı bir ölçüde gidermiş olabilir. Ancak, Osmanlı devletine mal teslimi ya bir vergi ödeme biçimi olduğundan, ya da piyasa değerinin çok altında bedeller karşılığında yapıldığından, bu etkinin oldukça sınırlı olduğu varsayılabilir.[5]

Limanın canlılığına ilişkin olarak, elimizde 952 (154546) tarihli bir teklif bulunuyor. Osmanlı Sarayı adına yapılan harcamaların sorumluluğunu (emanet-i harc-ı hassa) da içeren üç yıllık bir sözleşme için 1.300.000 akçe teklif edilmişti. Bir diğer mültezim adayı ise bu miktara 60.000 akçe ekleyerek yılda 453.333 akçe ödemeyi kabul etmişti.[6] Bu miktarlardan hareketle o dönemde Trabzon'un, hakkında bilgi sahibi olduğumuz Anadolu limanlarının en hareketlisi olduğu kanısına varabiliriz.[7] Kırım ve İstanbul ile ticari bağlantıları limanın zenginliğine önemli katkılarda bulunmuş olsa gerektir.

Gümrük mukataasını elinde bulunduran kişinin çalıştırması beklenen kişi sayısı da, limanın canlılığını yansıtmaktadır. Kayıtlarda, simsari olarak da adlandırılması nedeniyle simsar vergisi de topladığı anlaşılan bir kapıcı (bevvap), bir tür mali görevli olduğu sanılan bir sanduki, tartılardan sorumlu olan bir kantari ve altı bekçiden söz edilmektedir. Trabzon limanına bağlı oldukları halde ayrı bir mukataa oluşturan Rize ve Ofiskeleleri ise aynı yıllarda üç yıllık bir dönem için 70.000 akçe (yılda 23.333 akçe) olarak değerlendirilmişti.[8]

Samsun

Bu kente ilişkin vergi mükellefi sayımı oldukça eski bir döneme, II. Bayezid dönemine aittir.[9] Samsun'un, içinde 5 nöbetçi (pasban), Tatar yayı ya da ateşli silahlarla donatılmış 8 zenberekçi ve birkaç tane de bandocu (naklare-zen) olan kale etrafında kümelenmiş küçük bir kent olduğu anlaşılıyor. Vergi mükelleflerinin üçte birini gayrimüslimler oluşturuyordu; cemaat-ı Frenkpazarı diye adlandırılan 6 kişilik bir grubun ise, bölgedeki Ceneviz

---

5 Bkz. Jennings (1976), s. 43.

6 MM 1088, s. 45. Trabzon'da gemilerden alınan vergiler için bkz. Gökbilgin (1962), s. 302.

7 Bkz. Tablo 6-13. Bu bölümde yararlanılan tahrir defterleri Tablo 5'in altındaki notlarda belirtilmiştir.

8 MM 1088, s. 46.

9 TT 37, s. 471 vd.

nüfuzunun son kalıntılarını oluşturduğu düşünülebilir. Ancak bu tahrir defterinde toplanan vergilere ilişkin bilgi çok sınırlı olduğundan kentin ekonomik faaliyetleri hakkında hiçbir ipucu elde edilememiştir.

Saray hazinesine Samsun kentinden ve limanından gelen gelir kalemlerine ilişkin bir kayıt bu boşluğu bir ölçüde doldurabilir.[10] 962 (1554-55) tarihli bu belge 24 Zilhicce (1 Aralık 1553) ile 23 Zilhicce 961 (19 Kasım 1554) arasındaki dönemi kapsamaktadır. Bu dönem boyunca Samsun'da 80.139 akçe tutarında gümrük vergisi, 231 akçe de liman resmi toplanmıştır. Samsun'a bağlı Erim, Ünye ve Terme limanlarından ise toplam 12.000 akçe sağlanmıştır. Bafra kazasında bulunan ve yollarının yetersizliği ünlü olan Üskübi'de toplanan gümrük vergisi topu topu 2.000 akçeydi. Samsun kantarından 15.568 akçe gelir elde edilmiş, resm-i kapan olarak ise belli bir miktar belirtilmemiştir. Kentte toplanan ticari vergiler tutarı yaklaşık 105.000 akçeye ulaşıyordu.

Trabzon'la karşılaştırıldığında kentteki ticari faaliyetin boyutlarının sınırlılığı derhal göze çarpmaktadır. Samsun'u Anadolu'nun en önemli limanlarından biri haline getirecek olan ve 19. yüzyılda gerçekleşen büyümeye henüz çok zaman vardır. Samsun'un süreklilik gösteren ekonomik faaliyetini, Osmanlı tersanesine sunulan hizmetler oluşturmakta esir ticareti ve İstanbul'a tahıl gönderilmesi, limana zaman zaman bir canlılık getirmektedir. Samsun'un İran ticaretine katılma şansının pek olmadığı, Kefe ile yapılan ticarette ise genellikle Sinop yolunun tercih edildiği söylenebilir. Bütün bu unsurlar Samsun'un uzun mesafe ticaretine katılma olanaklarını sınırlamıştır.

Limanın durgunluğu göz önüne alınırsa, kentin yerleşim olarak gelişmemesi şaşırtıcı değildir. II. Bayezid döneminde, kaledeki askerler dışında 463 olan vergi mükellefi sayısı 1574-77'de 511'e çıkmıştı.[11] Bu rakamlar, 16. yüzyılın kentlere çok müsait olan konjonktürünün bile Samsun'a pek yaramadığını göstermektedir. Bu durum sonraları daha da kötüleşecekti. Muhtemelen Kazak ve Abaza saldırıları nedeniyle, 1642-43'lerde Samsun'un eski halinden eser kalmamıştı.[12] 1643'te yapılan sayım doğruysa vergi ödeyenlerin (reaya) sayısı 58'e düşmüştü. Yerleşimi sıradan bir köyden ayıran tek şey çoğu kalede görevli olan görevlilerin varlığıydı. 17. Yüzyılda ise Samsun,

10 LL 160, s. 66-67.
11 TK 33, s. 1 vd.
12 MM 3880, s. 4-7.

kent konumunun gereklerinden olan medresesini de kaybetmişti. 1642-43'-lere gelindiğinde 15. yüzyıl mahallelerinin çoğunun ortadan silinmiş olması yerleşimdeki süreksizliğe işaret etmektedir. Akçenin büyük oranda değer kaybetmesine karşın, limandan elde edilen gelir 80.000 akçeye düşmüştü. Samsun'un bu buhrandan kurtulması uzun zaman aldı. Kente 1700 dolaylarında gelen Pitton de Tournefort taşımacılık ve ticaretten hiç söz etmektedir.[13]

Sinop

16. Yüzyılda Sinop'a ilişkin çok sayıda belge bulunduğundan kentin ana gelişme çizgileri kolayca saptanabilir. Fatih Sultan Mehmet, kaleyi koruma görevi karşılığında Sinop halkını bütün avarız vergilerinden muaf tutmuş, bu ayrıcalık 16. yüzyıl boyunca bütün padişahlar tarafından onaylanmıştı. Bu ayrıcalıklar sayesinde Sinop'un nüfusu düzenli bir şekilde gelişti. Bir yüzyıldan daha kısa süre içinde vergi mükellefi sayısı yüzde yüzden fazla arttı. Bu artışın önemli bir kısmı 1560-82 arasında gerçekleşti. Avarız muafiyetinin bu olağanüstü büyümede önemli bir rolü olduğu varsayılabilir. Çünkü söz konusu ayrıcalık içinde, Sinop ahalisinin, hangi nedenle olursa olsun, başka yerlere gönderilemeyeceklerine, yani zorla iskan, sürgünü içeren hiçbir proje kapsamına alınamayacaklarına ilişkin bir ibare de vardır.[14]

16. Yüzyıl başındaki liman vergilerine ilişkin hiçbir bilgi bulunamamıştır. Eldeki ilk verileri içeren 1560 tarihli tahrir defterinde Sinop mukataa-ı iskelesine 27.000 akçe değer biçilmekte, 1582 tarihli tahrir defterinde aynı miktar tekrarlanmaktadır.[15] Gerçek vergi gelirleri ise herhalde çok daha fazlaydı. 16. Yüzyılın son yıllarına ilişkin bir belgede Sinop gümrük vergilerini ve başka bazı gelir kalemlerini içeren mukataanın değerinin 600.000 akçenin üzerinde olduğu belirtilmektedir.[16] Ne yazık ki, bu sayının yorumlanması bazı sorunlar yaratmaktadır, zira Hazine Sinop liman vergilerini hep Duragan

13 16. yüzyıldaki bir medrese için bkz. TK 583, s. 130a. Evliya Çelebi kentte medrese olmadığını açıkça belirtir (c. II, Bağdat Köşkü no. 304, s. 247a). Boyahanenin kaybolusu konusunda bkz. MM 3880, s. 6. Ayrıca bkz. Pitton de Tournefort (1718), c. II, s. 95.

14 Bu ayrıcalık konusunda bulunabilen en eski kaynak TT 23m, s. 335-347 (892 '1486-87')'dir.

15 TT 327, s. 475-476.

16 MM 4944, s. 87-88 (1001 '1592-93').

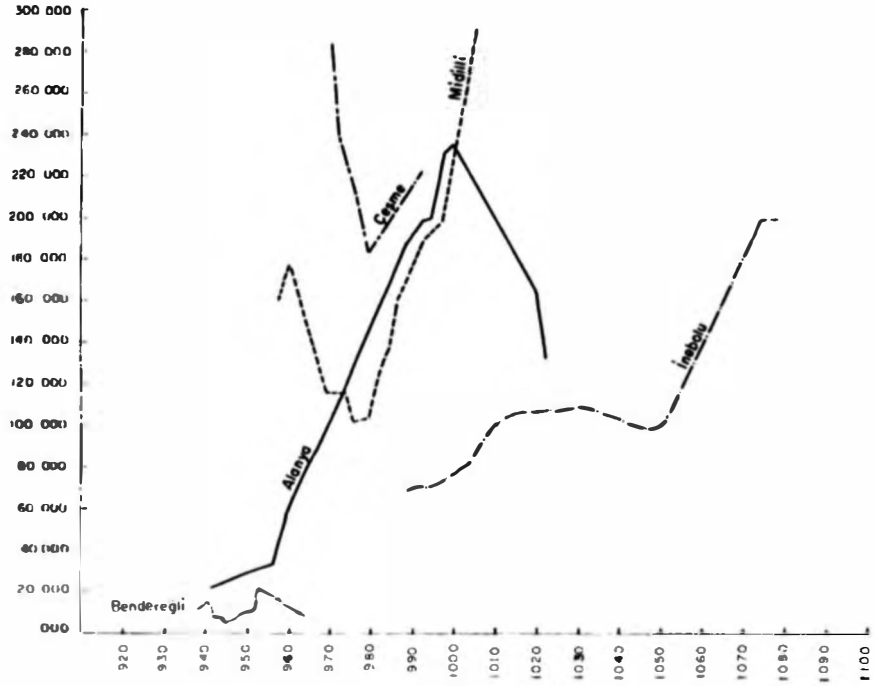

Alanya, Bendereğli, Çeşme, İnebolu ve Midilli'de Mukataa değerleri

has gelirleriyle birlikte iltizama verirdi. Duragan has gelirleri ise muhtemelen tümüyle tarımsal kökenliydi. Ancak, Duragan gelirlerinden genellikle Sinop "tevabi"si olarak söz edildiğinden, bu birleşik mukataanın en önemli bölümünü limandan elde edilen gümrük vergilerinin oluşturduğu varsayılabilir. Dolayısıyla Sinop gümrüklerinden elde edilen gelirin yılda birkaç yüzbin akçeyi bulduğu öne sürülebilir. Bu varsayımın geçerliliği halinde bile, Sinop'un Trabzon'dan çok daha küçük bir yerleşim olmasının yanı sıra, Sinop limanının da çok daha durgun olduğu anlaşılmaktadır.

Sinop'taki askerler, tıpkı Gönye'dekiler gibi, maaşlarını gümrük gelirlerinden aldıkları için ticaretle çok yakından ilgilenirlerdi.[17] 17. Yüzyılda ise kaledeki görevlerini ihmal ederek civar köylerde kurulan haftalık pazarlardan

17 MM 915, s. 42 (1075 '1664-65').

en az birine de giderlerdi. Sinop pazarının öneminin bu sıralarda azaldığı anlaşılıyor. Dolayısıyla kentin büyüme ve gelişmesinin 17. yüzyılda devam etmediği söylenebilir. Pitton de Tournefort ve Bijişkyan gibi 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl başı gezginleri de bu duraganlık ve belki de gerileme tablosunu doğrulamaktadırlar.[18]

İnebolu

15. ve 16. yüzyıl tahrir defterlerinde İnebolu hakkında da bilgiler mevcut olmakla birlikte, bu defterlere yalnızca Küre'deki Sultan Bayezid vakfıyla ilişkisi olanların yazıldığı anlaşılıyor. Bu nedenle İnebolu'da oturan nüfus hakkındaki bilgimiz eksik kalmakta ve kentsel gelişimin çizgisini saptamak mümkün olmamaktadır. Ancak, Küre madenlerinden çıkarılan bakırın İstanbul'a gönderilmesi için en uygun yer olan İnebolu iskelesiyle bağlantılı olan yerleşimin belli bir önemi olması beklenir.[19]

Tablo 6, 1579-1668 arasında İnebolu gümrük ve tevabi mukataası için yapılmış teklifleri göstermektedir. 1579-1605 arasında teklifler düzenli bir biçimde artarak 68.333 akçeden 108.333 akçeye çıkmış, bunu 1605-19 arasındaki bir duraklama dönemi izlemiştir. Sonraki yıllara ilişkin veriler daha kesintili olup, 1619-37 arasında küçük bir düşmeye, 1660'larda ise yeni bir artışa işaret etmektedir.[20] Bu son artış, daha önceki dönemlerde kaydedilmeyen zarar-ı kasabiye vergisinin mukataa kapsamına alınmasından kaynaklanmış olabilir. İnebolu gümrük mukataasının gelişimini Sahillioğlu'nun 17. yüzyıl Osmanlı parasal tarihini özetleyen grafikleriyle karşılaştırmak ilginç olacaktır.[21] 1620-21 ve 1626-27 tarihleri arasında gerçekleşen devalüasyonların etkilerini İnebolu mukataa rakamlarından anlamak yazık ki mümkün değildir. Bunun nedeni olan söz konusu yıllara ilişkin veri eksikliği ilerde yeni kaynakların bulunmasıyla giderilebilir.

1655'te başlayan, 1662'de doruk noktasına çıkan ve 1668'e değin süren devalüasyon ise, İnebolu gümrük mukataasına belirgin biçimde yansımıştır.

---

18 MD 80, s. 458, no. 1095 (1024 '1615'); Pitton de Tournefort (1718), c. II, s. 93; Bijişkyan, yay. Andreasyan (1969), s. 28-31.

19 Bu madenlerin 19. yüzyıl başındaki durumu için bkz. Ainsworth (1842), c. I, s. 77-78.

20 MM 398, s. 28-30, 74; KK 5269, 5270 (bu ciltte sayfa numarası yoktur); Fekete DBRM 990.1.1, no. 1066; MM 5954, s. 90; MM 2874, s. 74; MM 1850 (bu ciltte sayfa numarası yoktur); MM 3985, s. 98; MM 16792, s. 2; MM 915, s. 10, 23, 41, 59, 75, 96.

21 Akçenin Osmanlı altın parasına çevrilmesi için bkz. Sahillioğlu (1964), s. 232-233; Sahillioğlu (1979), s. 17.

1617'de 110.000 akçe yaklaşık 850 altına tekabül ederken, 1665'te 200.400 akçenin karşılığı yalnızca 668 şerifi altındı. Bu tür hesaplamalara fazla güvenilmemelidir, çünkü gümrük vergisi hesaplarının temelini oluşturan mal fiyatlarının Osmanlı altınıyla aynı hızda artıp artmadığını bilemiyoruz. Gene de, 17. yüzyılın ilk 70 yılının İnebolu için pek parlak geçmediğini ve bu kentin Karadeniz kıyısındaki diğer Anadolu limanlarıyla benzer sorunlar yaşadığını söyleyebiliriz. Kazak korsanların saldırılarının yanı sıra kolayca elde edilebilecek kereste stokunun azalması, Sinop'un ticari gelişme olanaklarını sınırladığı gibi, İnebolu'da da güçlüklerin artmasına neden olmuş olabilir.[22]

Amasra

19. Yüzyıl başlarında, Bore adlı gezgin bu yerleşime kasaba denemeyeceğini belirtiyordu.[23] 16. Yüzyıl tahrir defterleri bu gözlemin önceki dönemler için de geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. I. Selim döneminde Amasra'nın kale ve Amasraönü adında bir köy olmak üzere iki kısmı olduğu anlaşılıyor. Amasra'nın 16. yüzyıl tahrir defterlerinin bütün vergi mükelleflerini kapsamıyor olması muhtemeldir, gene de II. Selim döneminde kale duvarları içinde yalnızca 14 hane ve kalenin askerlerinin kayıtlı olması anlamlıdır (bkz. Tablo 5). Yerleşimde bir ya da iki cami vardı ve köyde toplanan vergilerin önemli bir kısmı bu camilerin bakım ve onarımı için harcanırdı.

I. Selim dönemine ait olan tahrir defterinde liman vergilerinden elde edilen gelir 5.000 akçe olarak tahmin edilmektedir, ancak gerçekte toplanan vergi miktarı bu tutarın çok altındaydı. İlgili mültezimlerin kayıtlarından, 1516-17'lerde Amasra'da toplanan gümrük vergilerinin yılda 700 akçe dolaylarında olduğunu öğreniyoruz. Bu bölgedeki ticari trafiğin önemli bir kısmı Bartan (Bartın) iskelesinden geçiyordu.[24] Sonraki yıllar için Amasra ve Bartın iskelelerinin hesapları birlikte tutulmuştur, ancak, trafiğin büyük bir kısmının Bartın'dan geçmeye devam ettiğini varsaymak mantıklı olacaktır. 1541-42'ye değin olan rakamlar elimizdedir (bkz. Tablo 7). Söz konusu rakamlar belirgin bir eğilim göstermeyip, günümüz araştırmacısının kavrayışının ötesinde bazı yerel nedenlerden kaynaklanıyor olabilecek çeşitli dalga-

22 Bkz. İA, "Sinop" maddesi (Besim Darkot).

23 Bıjışkyan, yay. Andreasyan (1969), s. 24.

24 16. yüzyılın ilk yıllarında Amasraönü köyünde vergi ödeyen 32 kişi vardı. Bartın ve Amasra vergi gelirleri (Tablo 7) için bkz. Ali Emiri, Kanuni 113; Fekete BSM 925, 2.29 no. 65; İbnülemin Maliye 8, 12; Ali Emiri, Kanuni 32, 74.

lanmaları yansıtmaktadır.[25] Ancak, 5.000 akçe sınırına hiçbir zaman yaklaşılamamıştır. Amasra iskelesinde emin dışında hiçbir görevli bulunmadığı da anlaşılıyor. Bütün bu veriler, esir getirilmesinin yarattığı kısa ve geçici canlılık dönemleri dışında, Amasra'daki ticari faaliyetin çok sınırlı boyutlarda kaldığını ortaya koymaktadır.

Bendereğli (Karadeniz Ereğlisi)

Bendereğli köyüne ve gümrük gelirlerine ilişkin bilgiler benzer büyüklükte iskelelere ilişkin olanlardan oldukça daha fazladır. 16. Yüzyılın ilk yıllarında yapılan bir sayıma göre köyde 221 vergi mükellefi yaşamaktadır.[26] Nüfusunun az olmasına ve yalnızca bir nahiye merkezi olmasına karşın, bu yerleşimde bir kadı, bir de dükkanları, pazaryeri ve pazar vergileri olan çarşı vardı.

Bendereğli dükkanlarının vergileri ayrı bir tımar oluşturduğundan, adları ve sahipleri tahrir defterinde ayrı ayrı belirtilmiştir. Ancak, bu dükkan sahiplerinin çok küçük bir kısmının adının vergi mükellefleri arasında geçiyor olması söz konusu listenin vergi mükellefleri kayıtlarından önce hazırlandığını akla getirmektedir. Bu dükkan sahiplerinin bir kısmı başka kent ve köylerde oturuyor olsalar da, çoğunluğun Bendereğli sakinleri olması gerekir. Dolayısıyla, 16. yüzyıl başlarına ait defterde kayıtlı bulunan dükkan sahiplerinin tahrir defterinin derlenmesinden önce ölmüş oldukları varsayılabilir.[27]

16. Yüzyıl başına ilişkin tahrir defterine göre, hepsi Müslüman olan 52 kişi toplam 113 dükkana sahipti. Söz konusu dükkanların bir kısmı yalnızca depo görevini yerine getiriyor olabilir. Listede yer alan bütün işyerlerinin dükkan ve atölye olması halinde, Bendereğli'nin faal nüfusunun yarıdan fazlasının zanaatkar ve küçük dükkan sahibi olması gerekirdi. Geri kalanlar da, herhalde ya geçimlerini denizden sağlıyor, ya da bahçecilik yapıyor ve küçük toprak parçalarını işliyorlardı.

---

25 Amasra'nın 18. yüzyıl başlarındaki durumu için bkz. Pitton de Tournefort (1718), c. II.

26 Karadeniz Ereğlisi'nin 20. yüzyıl öncesindeki durumu için bkz. Pitton de Tournefort (1718), c. II, s. 84-85; Ainsworth (1842), c. I, s. 38-41; Kıray (1964), s. 16-18; Hoepfner (1966), s. 98-99.

27 Vergi mükellefleri her tahrir defterlerinin hazırlanışında yeniden sayılırdı; ancak yukarıda belirtilen tür ek bilgiler genellikle bir defterden diğerine olduğu gibi aktarılırdı.

Denizcilikle bahçeciliğin çakıştığı durumlara rastlanabiliyordu. Mahmud Reis'in oğlu olan ve yılda 5 akçe öşr-i bahçe ödeyen Ömer Reis ile, yılda 6 akçe öşr-i bahçe ödeyen Ahmed Reis bu durumdaydılar. Reis ünvanına sahip olduklarına göre bu kişiler muhtemelen denizciydiler. Bazı toprak parçaları birkaç kişi tarafından birlikte işlenirdi. Sahiplerden birinin sık sık köy dışına çıktığı durumlarda bu düzenleme yararlı olurdu. Bazı ailelerin hem dükkanı, hem de toprağı vardı. Bu bilgilerden hareketle köyün önde gelen akrabalık gruplarının bazılarının saptanması mümkündür. Örneğin İsrail'in üç oğlundan Abdullah'ın dükkanı, Kara Ali'nin ise toprağı vardı.

Ahalinin daha yoksul kesimleri arasında çok sayıda azat edilmiş köle vardı. Adlarının yanına atik ve ya da azat yazıldığı için kolayca ayırt edilebilen bu kişilerin eski sahiplerinin aileleriyle hukuki bağları şeriat uyarınca devam eder ve kayıtlarda eski sahiplerinin adları da belirtilirdi.[28] Bendereğli'deki 179 Müslüman vergi mükellefinin 18'i bu kategoriye girmektedir. Bu yüksek oran Ereğli'nin yalnızca bir esir indirme iskelesi olmakla kalmadığını, köy halkının da esir ticaretiyle uğraştığını göstermektedir. Azat edilmiş köle sahiplerinin üçünün reis olması bu gözlemi doğrulamaktadır. Yalnızca üç azatlı'nın kökeni bilinmekle birlikte, esirlerin çoğunun köye kuzey Karadeniz kıyılarından getirildiğini varsayabiliriz.

1515-16'da Bendereğli'de, adlarından Rum oldukları anlaşılan küçük bir Hıristiyan grubu da vardı. Müslüman nüfus arasında göçmen olarak belirtilenlerin sayısının çok az olmasına (bunlar da genellikle Sinop ve Daday'dan gelmişlerdi) karşın toplam 42 Hıristiyan vergi mükellefinden 6'sının adının yanına "Trabzoni" kaydı düşülmüştü.[29] Bu kişiler herhalde Trabzon'un Osmanlılarca fethini izleyen karışıklık yıllarında kentlerini terk etmiş yeni göçmenlerdi. Azat edilmeden önce Ali Reis, Aydın Reis ve İlyas'a ait olan üç gayrimüslim azatın varlığı dikkat çekmektedir. Bu olgu, en azından Bendereğli'de azat edilmenin zorunlu önkoşulunun İslamiyetin kabulü olmadığını göstermektedir.[30] Hıristiyan ailelerin bir kısmının köy yakınlarında toprağı vardı. Hiçbir Hıristiyan erkekten reis diye söz edilmemesi ise nüfusun bu kesiminin balıkçılık ve deniz ticaretiyle pek uğraşmadığını gösteriyor.

---

28 Schacht (1964), s. 130.

29 Osmanlı döneminde Trabzon'a ve Trabzon'dan sürgün edilenler hakkında bkz. Barkan (1949-54), Kısım 3, s. 217-221.

30 Örneğin Ankara kadı sicillerindeki azat belgelerinin hemen hemen hepsi Müslümanlığı kabul eden köle ve cariyelere ilişkindir.

Bendereğli'de bir iskele vardı ve 1515-15 tahrir defterine göre liman vergileri 5.484 akçe tutarındaydı.[31] Bu toplama Akçeşehir (Akçakoca) ve Sakarya (leb-i Sakarya: Sakarya ağzı) da dahildi. Karasu iskelesinin adı belirtilmemiş olmakla birlikte, sonraki yıllara ilişkin kayıtlarda bu çok küçük limanın da Bendereğli hesaplarına dahil edildiğini görüyoruz. Dolayısıyla, bu limandan elde edilen gelirin de Bendereğli gümrük mukataasının bir parçasını oluşturduğu kanısındayız.

1531-32 tarihli olup Bendereğli limanını tek başına ele alan, eldeki en eski ve ayrıntılı muhasebe kaydına göre, gümrük vergileriyle bir iki önemsiz vergi gelirinin toplamı yılda 11.000 akçenin üzerindeydi (bkz. Tablo 8). Bunu izleyen 10 yıl ise bu kadar parlak geçmedi. Yöre tarihine ilişkin bilgi yokluğu nedeniyle bu düşüşün nedenini saptamak oldukça güç. 1546-47'de bilinmeyen bir takım gelişmenin sonucu olarak yeni bir doruk noktasına gelindi ve yalnızca Bendereğli'de toplanan gümrük vergileri çok kısa bir süre için 20.000 akçeyi aştı.[32] Ancak, 940 941 (1532 33) ve 953'lerdeki (1546-47) çok yüksek gelirlerin olağanüstü olduğu yorumu akla yakındır. Bu ikisi dışarıda bırakıldığında, geri kalan rakamların 10.000 akçelik bir ortalama etrafında dalgalandığı görülmektedir. Karasu, Akçeşehir ve Sakarya ağzı'nda elde edilen gümrük vergilerinin toplamı tek başına Bendereğli'de elde edilenin yarısı kadardı. Bu küçük limanları da içeren bir veriler dizisini kullanarak Bendereğli verilerini yüzyılın ortalarına değin getirmek mümkündür (bkz. Tablo 9). Bu dizideki rakamlar 15.000 akçelik bir ortalama etrafında dalgalanmakta olup belirli bir eğilimden yoksundurlar. 954-955'e (1547-48) ait rakamların çok düşük olmasının nedeni ise verilerin kış mevsiminin tamamını kapsayan 7 aylık bir döneme ait olmasıdır. Bu nedenle, yapılacak bir ekstrapolasyon, vergi geliri düzeylerinin gerçek değerlerinin çok altında görünmesine yol açacaktır.[33]

Küçük bir yerel liman olan Bendereğli'de eminin bir tek yardımcısı vardı: katip Bendereğli gümrük gelirlerinin, Ereğli ve Amasra camilerindeki gö-

---

31 TT 51, s. 77 "Zemin-i dükkan" olarak anılmasına karşın, bu arsalar üzerinde dükkan bulunduğu anlaşılmaktadır.

32 Bendereğli gümrük mukataası için bkz. İbnülemin Maliye 23, Ali Emiri, Kanuni 63, 65, 68, 70, 74, 75, 76, 77; İbnülemin Maliye 42. Bendereğli ve yakınındaki küçük iskeleler için bkz. Ali Emiri, Kanuni 70, 64, 436, İbnülemin Maliye 42.

33 Söz konusu yılda gümrük gelirlerinin yalnızca 9.187 akçe olduğu anlaşılıyor (Ali Emiri, Kanuni 70, s. 5-6).

revlilerin maaşları dışında çok küçük bir kısmı yerel olarak harcanıyordu. Bu gelirlerin önemli bir kısmının nakit olarak başkente gönderildiği anlaşılıyor.

16. Yüzyılın ilk yarısında Bendereğli'nin ticari etkinliği muhtemelen pek artmamış olmakla birlikte vergi mükellefi sayısı yüzde 50 civarında arttı. Bunu II. Selim döneminde düzenlenen bir tahrir defterinden öğreniyoruz. Yazık ki bu tahrir defteri öncekinden daha az bilgi içermektedir; vergi mükellefleri ve bahçe sayılarına ilişkin sayım yenilendiği halde dükkanların listesi eski defterden olduğu gibi kopya edilmiştir. Bu listenin güncelleştirilmesi için yapılan tek şey toplam 24 dükkana sahip olan on kişinin eklenmesi olmuştur. Müslüman ahalinin nüfusu önemli bir artış göstererek 258 yetişkin erkeğe ulaşmıştır. Köydeki idari etkinliğin genişlemesi şu ya da bu nedenle bazı vergilerden muaf olan kişilerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Söz konusu kişiler arasında, çevre köylerden vergi toplamaları nedeniyle özel bir konuma sahip oldukları anlaşılan on iki muhassıl, beş mülazim (ulema adayı), en az iki kadı ya da eski kadı ve bir müderris bulunmaktadır. Tahmin edilebileceği gibi, kadıların bahçeleri vardır. Yaşlılık nedeniyle vergi muafiyeti tanınan kişilerin (pir-i fani) yanı sıra devletten emeklilik maaşı alan duacılar ve peygamber ailesinden geldikleri öne sürülen birkaç seyyit de kayıtlarda yer almaktadır. I. Selim dönemine ait tahrir defterinde ise merkezi idare görevlilerinin sayısı çok daha az olup vergiden yalnızca bir kadı, bir imam ve bir sahib-i berat muaf tutulmuştur. Belli bir resmi statüye sahip kentli sayısının artışı 16. ve 17. yüzyıllarda sık rastlanan bir olaydı. Bendereğli'deki durum bu genel eğilime bir örnek oluşturmaktadır.[34]

Bahçe ve işlenen toprak parçası sayılarının arttığı ve köyün yeni sakinlerinden bir kısmının geçimlerini bahçecilik ve toprak işlemekle sağladığı düşünülebilir. Toprağa sahip olan ya da toprağı tasarrufunda bulunduranlar arasında bazı kadınlar da vardır. Hıristiyan toprak sahiplerinin hemen hemen hepsi ortadan kaybolmuştur; bunların İslamiyeti kabul ederek adlarını mı değiştirdikleri, yoksa topraklarını mı sattıkları bilinmemektedir. Tarımsal vergi kayıtlarından Ereğli topraklarında buğday, alef (yem), darı, keten ve meyve yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Yerleşime yakın birkaç pirinç tarlarından da söz edilmektedir. Aynı vergi miktarları oldukça düşük olup 16. yüzyıl başından beri artırılmamıştır. Kadıların ve diğer önde gelen kişilerin, yörenin yoksulluğunu ve tarımsal kaynakların kıtlığını öne sürerek tahrir defterlerini hazırlayan görevliyi etkilemiş oldukları varsayılabilir.

---

34 Ö.L. Barkan'ın Türk Tarih Kurumu'nun VIII. Kongresinde okunan tebliğine göre (1976).

Mudanya ve Mihaliç

Marmara Denizi kıyılarındaki Anadolu limanlarından Mudanya ve Mihaliç (Karacabey) hakkında sınırlı da olsa bazı bilgilere sahibiz. İznikmid (İzmit) limanına ilişkin sayısal bilgi şu ana değin bulunamamıştır. Bandırma hakkındaki bilgiler ise bizim amaçlarımız açısından yararsızdır. Mudanya, muhtemelen limandan sağlanan vergi gelirlerinin dışında, Bursa'da Sultan I. Murad Hüdavendigar tarafından kurulan imarete aitti. Mudanya, ya da tahrir defterlerinde genellikle geçen adıyla Budamya, oldukça büyük bir köydü. I. Murad'ınki dışında en az iki vakfın da liman yakınında dükkan ve depoları vardı; bu yapıların toplam yıllık kirası ise 8.000 akçeye yakındı.[35] 17. Yüzyılda Mudanya iskelesi yakınlarında, Yenihan Çarşısı diye bilinen bir dükkan topluluğu olduğunu da biliyoruz.[36] Mihaliç (Karacabey) ise nüfus açısından Mudanya'dan daha zengindi ve Bursa bölgesindeki 400'den fazla vergi mükellefinin yaşadığı birkaç yerleşimden biriydi. Coğrafi konumu Mihaliç'in Bursa'nın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir yerleşim olduğunu akla getirmektedir.

Mihaliç (Karacabey) ve Mudanya liman mukataalarına ilişkin çeşitli yıllara ait bilgiler elimizde olmakla birlikte, bu bilgiler de Sinop verilerinin yukarda tartışılan zaaflarını taşımaktadır.[37] Liman vergileri hep bütünüyle ilgisiz ve genellikle adları belirtilmeyip yalnızca "tevabi" diye özetlenen vergilerle birlikte iltizama verilirdi. 1580'lerde Mihaliç mukataasına, kent içinde toplanan ihtisap, ihzariye ve şemhane vergileri ile yöredeki bazı köylerden alınan vergiler dahildi. Bu durumda, Mihaliç mülteziminin Hazine'ye her yıl ödemeyi taahhüt ettiği 60.000 akçenin ancak küçük bir bölümünün liman vergilerinden oluşuyor olması çok muhtemeldir. 981 (1573-74) tahrir defterindeki 8.600 akçe tutarı liman vergilerinin oldukça gerçekçi bir tahmini olsa gerektir.

16. Yüzyıl sonlarında Mudanya gümrük mukataasına bağlı olan diğer gelirler bilinmiyor. Ancak, Mudanya "tevabi"sinin yaklaşık yüz yıl sonraki bileşimi Mihaliç'inkine çok benzemektedir. Bu tevabi içinde presleri için yapılan

---

35 Barkan. Ayverdi (1979), s. 39, 429. TT 113, s. 113 vd. (928 '1521-22'), Mudanya'nın I. Murad (Hüdavendigar) vakfına ait olduğunu belirtmektedir.

36 MD 95, s. 42, no. 250 (1075 '1664-65').

37 Mihaliç için bkz. MM 5954, s. 85; Fekete DBRM 990.6.1, no. 1080; DBRM 990.5.2, no. 1083; MM 3802, s. 19; KK 5269 (sayfa numarası yok); KK 5270 (sayfa numarası yok); MM 4684 (sayfa numarası yok). Ayrıca bkz. TK 67, s. 95b vd. Mudanya için bkz. KK 5269 (sayfa numarası yok); MM 2874, s. 5, 28; MM 915, s. 11, 23, 37, 60, 76.

ödemeler (şemhane), pazar denetçisince toplanan vergiler (ihtisabiye) ve ayrıntılı olarak belirlenmemiş başka vergiler vardı. Liman vergilerinin söz konusu mukataanın oldukça küçük bir kısmını oluşturduğu varsayımı Mudanya için de geçerlidir. Ancak, 1590'larda Mudanya mukataası Mihaliç mukataasından daha değerli olduğundan Mudanya'nın Mihaliç'ten daha önemli bir liman olduğu kanısına varabiliriz.

Anadolu ve Ege Adaları

Anadolu'daki Ayazmend (Altınova) ve Edremit iskelelerini de kapsayan Midilli gümrük mukataasına ilişkin teklifler Tablo 10'da gösterilmiştir. Söz konusu adaya yalnızca birkaç kilometre uzaklıkta bulunan bu iki iskelenin Midilli gümrük mukataasının ayrılmaz bir parçasını oluşturduğu ve ayrı olarak ele alınmadıkları anlaşılıyor.[38] Esas mukataanın tevabisinin limandaki etkinliklerle bütünüyle ilgisiz vergileri içerip içermediğinden de kesin olarak emin olamıyoruz. Örneğin, adada üretilen ve en azından bazı yıllarda Venedik tüccarlarına yasal olarak satılabilen zift[39] kantarda tartılırdı. Bu kantarı ise Midilli gümrük mukataasını elinde bulunduran kişi işletirdi. Bu tür küçük unsurların toplamdan düşülmesi mümkün değildir. Ancak, esas mukataayla bağlantısı daha az sürekli olan bazı vergilerin saptanarak düşülmesi mümkündür. Örneğin, 16. yüzyıl sonlarına doğru yılda 20.000 akçenin üzerine çıkan öşr-i mahi (balık vergisi), mümkün olan yerlerde, toplamdan düşülmüştür.[40]

Midilli'ye ve küçük bir Anadolu limanı olan Çeşme'ye ilişkin mukataa vergileri arasında belirgin bir paralellik vardır (bkz. Tablo 11). 965'ten başlayarak her iki mukataa da değer kaybetmiş,[41] her iki mukataa da en düşük noktaya 970-980'lerde (1562-63) varmıştır. Bu gelişmenin nedenleri Çeşme gümrük mukataasına ilişkin bir belgede belirtilmektedir. Geçmişte Sakız Adasının Cenevizli yöneticilerinin Çeşme'ye çok sayıda tekne göndermeleri

38 Midilli gümrük mukataası için bkz. MM 385, s. 85, 88; MM 3258, s. 1, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 13; MM 115, s. 66b; MM 3277, s. 74b; MM 1583, s. 432, 441, 451, 475; MM 3737, s. 12, 85.

39 MD 7, s. 36, no. 104 (975 '1567-68').

40 Bkz. MM 385, s. 85 ve MM 1583, s. 432. Bu belgelere göre, iskele mukataası serhane, şerrihane ve dükkan vergilerini de içermektedir. Ancak, mukataa kapsamının her zaman aynı kalıp kalmadığını bilemiyoruz.

41 Çeşme için bkz. MM 115, s. 16, 52, 84; MM 385, s. 25; MM 16107, s. 14.

sayesinde İtalya ile sıkı bir ilişki sürdürülüyordu.[42] Sakız'ın Osmanlılarca fethinden sonra ise bu gemilerin çoğu artık Çeşme'ye uğramaz olmuş, bu iskelenin gümrük gelirleri de azalmıştır. Bu gelişme karşısında önce kimsenin talip olmaması üzerine mukataa geçici olarak maaşlı bir görevlinin yönetimine devredilmiş, sonunda bulunabilen mültezim adayı da bedelde 100.000 akçelik bir indirim yapılmasını şart koşmuştur.

Midilli gümrük gelirleri bu gelişmeden daha da çok etkilenmiş, mukataa teklifleri 1551-53'te yılda 176.667 akçeden, 1563-66'da 116.667 akçeye, 1567-70'de de 103.333 akçeye düşmüştür. Midilli ile Sakız arasında 15. yüzyıl boyunca çok yakın ticaret ilişkileri bulunduğu göz önüne alınırsa, bu gelişmenin şaşırtıcı olmaması gerekir. Ticaretteki bu gerilemenin Sakız'ın Osmanlılarca fethinden önce başlamasının nedenini anlamak da kolaydır. Sakız'daki Maona egemenliğinin son yıllarında, Cenova'daki yetkililer adanın Osmanlıların eline geçmesinin an meselesi olduğunu anlamışlardı.[43] O sırada Akdeniz'deki en büyük donanmayı elinde bulunduran Osmanlı İmparatorluğu'nun diplomatik baskılarına boyun eğen Ceneviz yöneticileri Maonalara karşı bir sorumlulukları olmadığını ilan ettiler. Böylece, en azından görünüşte, ada, Maona yönetiminde küçük bir bağımsız devlet halini aldı.[44] Bu geçiş döneminde, Osmanlı yönetimi altında ticaret yapmaya niyetli olmayan Cenevizli gemiciler, gemileriyle birlikte adayı terk etmiş olmalıdır. Aynı nedenle, Cenova ve diğer İtalyan kentlerinden de adaya bu dönemde daha az gemi uğramaya başlamış olabilir.

Aynı zamanda, uluslararası ticaretteki uzun dönemli değişmeler de Sakız'ın bir merkez olarak sahip olduğu önemin azalmasına yol açmıştır. 15. Yüzyılda, zenginliğinin doruğundayken, Sakız'ın kendi ürünleri adanın ticaretinde çok küçük bir rol oynuyordu. Ticarete konu olan malların çoğu ya Hindistan gibi uzak yerlerden (örneğin baharat) ya da Anadolu'dan (örneğin şap) gelirdi. İstanbul'un ve Foça'daki şap yataklarının Osmanlıların eline geçmesi şap satışlarının düşmesine neden oldu. Akdeniz yoluyla yapılan baharat ticareti 17. yüzyıl başlarına değin canlılığını kaybetmemişse de, Ümit Burnundan geçen Hindistan yolunun keşfedilmesi Akdeniz'e gelen baharat

---

42 15. ve 16. yüzyıllarda Sakız-Cenova ilişkileri konusunda bkz. Argenti (1958), c. I, s. 329-369, Heers (1961), s. 385-406.

43 Bkz. Turan (1966), s. 184 vd.

44 Argenti (1958), s. 344-345.

miktarında en azından geçici bir azalmaya yol açmıştı. Bu buhranın Sakız üzerindeki etkileri dolaylı olmakla birlikte önemli boyutlardaydı. Adanın uluslararası ticaretteki önemi azaldığından, artık padişaha İngiliz kalayı satacak durumda da değildi. Dolayısıyla adanın Ceneviz egemenliğinde kalması artık Osmanlılara pek bir yarar sağlamıyordu ve sonunda Sakız imparatorluk topraklarına katıldı.[45]

Adanın Osmanlıların eline geçmesinden hemen sonra hazırlanan iki tahrir defteri, Sakız beylerinin ve manastırların toprak mülkiyeti hakkında bilgi içermekle birlikte, Sakız limanının gümrük gelirleri hakkında ayrıntılı verilere rastlanamamıştır. 16. Yüzyılın son yıllarıyla 17. yüzyılın ilk çeyreğinde Sakız, İzmir, Çeşme, Balat, Eski Foça, Yeni Foça ve Urla gümrük vergilerini içeren büyük bir gümrük mukataası vardı (bkz. Tablo 12).[46] Ancak, bu mukataayı oluşturan vergilerin listesinin bütün dönemlerde eksiksiz olduğundan emin değiliz. Bir iltizam döneminden diğerine bu vergilerde değişiklik olmuş olması çok mümkündür. Bu mukataaya ilişkin teklifler 16. yüzyılın son yıllarında önemli ölçüde arttıktan sonra 1608'den itibaren duraklamıştır. 17. Yüzyıl başlarında mukataanın değerinin oldukça sabit kaldığı anlaşılıyor. İzmir ile Sakız'ın aynı gümrük mukataası içinde yer alması şanssızlıktır, çünkü bu dönemde İzmir giderek Sakız'ın yerini almaya ve Ege Bölgesinin başlıca ticari limanı haline gelmeye başlamıştır.

1575-76 tahrir defterinden sonra İzmir'in vergi mükelleflerine ilişkin hiçbir sayımı olmaması nedeniyle kent nüfusu hakkında tahminde bulunmak zorundayız. 1070 (1659-60) dolaylarında yapılmış bir dizi sayımın şu ana değin yalnızca bazı parçaları elimize geçmiştir.[47] Bu sayım için bir saray görevlisine kent sınırları içindeki toprağın ölçümü ve herkesin sahip olduğu toprak miktarının belirlenmesi görevi verilmişti; amaç çeşitli vergilerin, özellikle de avarızın miktarlarının saptanması için bir temel oluşturulmasıydı.[48] O günlerde bir tür kadastro uygulamasına gidildiği anlaşılıyor. Mülk sahiplerine, herhangi bir davada kanıt yerine geçebilecek temessük belgeleri veril-

45 Magelhaes Godinho (1953); Heers (1960), s. 400: Braudel (1966), c. I, s. 499-509; İnalcık'ın gözlemi için bkz. McNeill (1974), s. 285.

46 Bkz. TT 363 ve 366. Mukataa verileri için bkz. MM 3258, s. 76: MM 6632, s. 8; KK 5012, s. 13, 36, 58, 60, 83, 123; MM 1583, s. 551, 563; MM 3277, s. 71, 72; MM 3258, s. 76'ya göre Sakız'da 974'te (1567) toplanan gümrük, kapan ve muhtemelen bazı başka vergilerin tutarı 192.000 akçe dolayındaydı.

47 MD 96, s. 10 (1089 '1678-79').

48 Bkz. İA, "avarız" maddesi (Ömer L. Barkan). İzmir için bkz. MM 6632, s. 8.

mişti. Bu sırada bir vergi mükellefi sayımı yapılmış olması da akla yakın olmakla birlikte, böyle bir sayımın sonuçlarını içeren bir belgeye henüz rastlanmamıştır.

Bu kadastroyla aynı sıralarda hazırlanmış olması gereken ve İzmir'deki han ve kiralık evlerin dökümünü içeren bir liste ise elimizdedir. Listede, çoğu ya o sıradaki, ya da önceki sahiplerinin adıyla anılan 25'ten fazla han yer almaktadır.[49] Dolayısıyla bu döküm Evliya Çelebi'nin listesini tamamlamakta ve ayrıntılandırmaktadır.[50] Hanlardan birinin adı Altıparmak Hanı'dır; aynı isimde bir vakıf'da bulunduğundan bu adın İzmir'in önde gelen ailelerinden birine ait olduğunu varsayabiliriz. Han sahiplerinin hepsi Müslüman olup, aralarında bir de imam vardır. Listede yabancı tüccarların adına rastlanmamakla birlikte, bu kişilerin, daireler halinde kiraya verilen büyük yapılardan oluştuğu anlaşılan frenkhanede kiracı oldukları varsayılabilir.[51] Söz konusu listede dükkanlara pek yer ayrılmamış olmasının nedeni bunların genellikle avarıza temel teşkil etmemesi olabilir. Meyhane, gümrükhane ve mahzenlerin kaydedilmiş olması sayesinde İzmir'in 1650 dolaylarındaki ticari etkinliği hakkında bilgi edinmek mümkündür. İzmir'deki han sayısının Ankara ve Tokat'ta bu tarihten yüz yıl kadar önce bulunanlardan çok daha fazla olması özellikle dikkat çekicidir.[52]

Ege Bölgesindeki küçük limanların hemen hemen hiçbiri İzmir için ciddi bir rakip oluşturmuyordu. Büyük Menderes yatak değiştirip bir zamanların canlı Balat'ını sıtma yatağı bir bataklığın ortasında bıraktığından, bu kent, önemini yitirmişti.[53] Foça'nın en hareketli günleri Ceneviz tüccarlarına şap sattığı dönemde kalmıştı.[54] İtalyan gemicilerin Escala nuova diye adlandır-

---

49 MM 18199 (1070 '1659-60'). Hanlar arasında şu binalar sayılmıştır: Çavuşoğlu, Tercüman, Hacı Mehmed imam, Mahmud Çelebi, Kara Ahmed, Hüseyin Çelebi ve Ahmed Çelebi, Arnavutoğlu, el-hacc Hüseyin, Hüseyin Beşe, Altıparmak, Fazlullahoğlu, İki Kapulu, Bostani, el-hacc Ömer, Kurşunlu. Bu konuda bkz. Aktepe (1971), s. 113 vd.

50 Evliya Çelebi, c. IX, BK 303, s. 33b; s. 32b'de gezgin 1068 '1657-58' tarihli bir tahrirden de söz etmektedir. Altıparmak vakfı için bkz. MD 96, s. 10 (1089 '1678 79').

51 Bu tanım için bkz. Redhouse (1921).

52 Bkz. Bölüm 1.

53 Evliya Çelebi, c. IX, BK 303, s. 51b.

54 Heers (1961), s. 395 vd.; Müller-Wiener (1975).

dığı Kuşadası ise ticari olarak oldukça canlıydı.[55] Eskiden Sakız gümrük mukataasının bir parçasını oluşturan Kuşadası,[56] 17. yüzyıl başlarında zamanın sadrazamı olan Konyevi Mehmed Paşa'ya temlik edilmiş; Paşa, limana bir kale[57] ve bir han yaptırıp iskeleyi de yeniletmişti. Kasabaya haftalık pazar kurma hakkı da tanınmıştı. Başlangıçta Hıristiyan korsanların saldırılarına karşı tahkim edilmiş olan bu liman, 17. yüzyılda Avrupalı tüccarların sık sık uğradığı bir yer haline geldi. Kalede muhafız bulunmasına karşın, Kuşadası'ndaki gümrük denetiminin İzmir'den daha gevşek olduğu anlaşılıyor. Escala nuova'da yük boşaltıp yükleyen gemilerden çıkarları zedelenen İzmir gümrük mukataası sahipleri, merkezi hükümete başvurarak iskelenin dış ticarete kapanmasını dilediler.[58]

Ege Bölgesindeki küçük limanlar arasında Rodos'un özel bir yeri vardı. Adanın Osmanlılarca fethinden sonra da, İstanbul-Mısır denizyolu üzerindeki elverişli konumu nedeniyle, Rodos limanı canlılığını korudu. Filistin'deki mukaddes yerlere giderken adaya uğrayan Avrupalı ziyaretçiler Rodos kentinin zenginliğini anlatırlardı.[59] Kanuni Sultan Süleyman imaretinin varlıklarını sıralayan iki tahrir defteri günümüze değin gelmiştir. Söz konusu vakfın, mütevazı boyutlarına karşın, ada gelirlerinden önemli bir pay alması nedeniyle bu tahrir defterlerinde Rodos kentine ilişkin epey bilgi vardır.[60] Surlar içindeki bölgenin büyük kısmında 150 kadar Musevi vergi mükellefi ve aileleri oturuyordu. Bu kişiler geldikleri ülkeye göre gruplaşmışlardı, kayıtlarda cemaat-ı Alaman, cemaat-ı Katalan, Güney Italya'dan ("Pulye"), Aragon'dan, Sicilya'dan ve İspanya'dan gelen gruplar yer almaktadır.[61] Hıristiyan ahalinin çoğu surların dışında, Eğrikapu varoşlarında otururdu.[62]

55 Tavernier (1679'dan sonra), c. I, s. 85-86; Pitton de Tournefort (1718), c. II, s. 207.

56 KK 5012, s. 142.

57 Barkan (1942), s. 359; MD 80, s. 538, no. 1266 (1024 '1615').

58 MD 92, s. 46, no. 204 (1068 '1657-58'); ayrıca bkz. Tavernier (1679'dan sonra), c. I, s. 85-86.

59 Schweigger (1639), s. 248-249. Rodos'un 15. yüzyılın sonlarındaki durumu için bkz. Schefer (1882), s. 114-115.

60 TT635 (1000 '1591-92') ve TT 640 (1001 '1592-93').

61 İstanbul Musevilerinin geldikleri ülkelere göre dağılımı için bkz. Mantran (1962), s. 57.

62 Schweigger (1639), s. 248-249'da belirtilenin tersine, bunların yirmi kadarının surların içinde kalan alanda oturduğu kaydedilmiştir.

Limanın ekonomik canlılığını 36.667 akçeyi bulan ihtisabiye vergileri göstermektedir.[63] Vergi mükellefi sayısı yaklaşık 400 olan bir yerleşim için bu oldukça yüksek bir miktardır. Limana ilişkin gümrük kayıtları ise çok azdır. 985'te (1577-78) Musevi bir mültezim, eski dönemlerdekabul edilmiş tekliflerin 100.000 akçe üstüne çıkarak, üç yıllık bir sözleşme için 1.250.000 akçe teklif etmiştir.[64] Ancak, bu rakam, adları belirtilmemiş bazı tevabiyi de içerdiğinden, başka limanlarla karşılaştırma yapılabilecek bir temel oluşturmamaktadır. Marmaris iskelesine ait veriler, bu limanda gümrük vergisi ödeyen teknelerin Rodos'a gidiyor olma ihtimali çok yüksek olduğundan, dolaylı bir gösterge sayılabilir. 985'te (1577-78) bir mültezim adayı Marmaris gümrük mukataası için üç yıllık bir sözleşme bedeli olarak 410.000 akçe (yılda 136.667 akçe) teklif etmişti. Ancak, Menteşe sancağındaki çeşitli hasların tarımsal vergilerini de kapsayan bu rakam, Marmaris gümrük mukataasının değerinin olsa olsa üst sınırını gösteriyor olabilir.[65]

Alanya

Selçuklular döneminde görkemli bir tersane kenti olan Alanya, 16. yüzyılda vergi mükellefi sayısı 500'ün altında bulunan mütevazı bir yerleşimdi.[66] Kasabadaki bütün büyük binaların ve ünlü Alanya kalesinin Osmanlı egemenliği öncesinde yapılmış olması, bu yerleşimin, önemini giderek yitirdiğini göstermektedir. Bu gerilemenin nedeni, Halil İnalcık'ın Antalya için saptadığı neden,[67] yani İstanbul ile Mısır arasında deniz yoluyla doğrudan bağlantı sağlanması olabilir. Öte yandan, Alanya'nın Mısır'a, Memluklar zamanından beri sürdürdüğü odun ve kereste satışı, 16. ve 17. yüzyıllarda da tamamen kesilmedi.[68]

---

63 Nüfus aslında TT 635, s. 4 vd.nda belirtilenden daha fazla olmalıdır. Çünkü Rodos'ta yaşayan çok sayıda asker, muhafız ve merkezi idarenin diğer görevlileri tahrire dahil edilmemiştir.

64 MM 5945.

65 MM 5945. Antalya mukataasına ilişkin 16. ve 17. yüzyıl verilerinden bu çalışmada yararlanmak olanaksızdır, dolayısıyla Antalya limanı bu bölümün kapsamı dışında tutulmuştur.

66 Bu açıdan bkz. Konyalı (1946); Lloyd ve Rice (1958). TK 172, s. 2b'de, vergi mükelleflerinden 138'inin "cemaat-ı kale" olduğu belirtilmiştir. Bu kişileri reaya kabul etmemek doğru olabilir.

67 İnalcık (1973), s. 128.

68 Labib (1965), s. 111; İnalcık (1973), s. 128.

Bu incelemede ele alınan dönem boyunca Alanya gümrük mukataası için yapılan tekliflerı içeren uzun bir liste elimizdedir (bkz. Tablo 13).[69] Tevabi gelirleri Alanya gümrük mukataasının önemli bir kısmını oluşturmuyorduysa (ki bu konuda bilgimiz bulunmamaktadır), bu limandaki ticari faaliyet, özellikle de dönemin diğer pek çok Anadolu limanıyla karşılaştırıldığında, çok çarpıcı bir gelişme göstermiş demektir. 1550 ile 1580 arasında tekliflerin birdenbire 56.667 akçeden 188.333 akçeye sıçraması ise ancak bu mukataa kapsamına giren gelirler bileşimindeki bir değişmeyle açıklanabilir.

17. Yüzyılın ilk yıllarında Alanya gümrük gelirleri bazen -başka yerlerde olduğu gibi burada da ticari muamelelerden alındığı varsayılabilecek olan- kasabiye vergisiyle birlikte iltizama verilirdi.[70] Kasabiyenin Alanya gümrük mukataası kapsamına alınması hem 16. yüzyılı, hem de 17. yüzyılın ilk yarısını içeren homojen bir veriler dizisi oluşturulmasını olanaksızlaştırmaktadır. Kasabiye vergisini de kapsamasına karşın, Alanya gümrük mukataası değerinin 1610-14 arasında büyük ölçüde azalmış olması dikkat çekicidir. Bu konuya ilişkin belgeler, söz konusu düşüşü, kimi zaman bazı mültezimlerin Hazine'ye karşı taahhütlerini gerçekleştirmeme cesaretini bulmalarına yol açan Celali isyanlarına bağlamaktadır.[71]

Sonuç

Anadolu limanlarının gelişmesine ilişkin yukarda çizilen genel tablo, bir dizi Osmanlı ve Avrupa kaynağına dayandırılmıştır. Mukataalara ilişkin verilerin, bir bütün olarak, umulandan daha az yararlı olduğu görülmüştür. Bu durumun başlıca nedenleri ticari vergilerle tarımsal vergilerin birlikte kaydedilmiş olması ve bazı yıllarda mukataa kapsamına alınan ikincil gelir kaynaklarına (tevabi) ilişkin bilgi eksikliğidir. Veri eksikliği ve parasal istikrarsızlık dönemlerinde sabit bir ölçü birimi oluşturmanın güçlüğünün yarattığı sorunlar ise "karışık" mukataalara ilişkin sorunlardan daha kolay çözülebilir niteliktedir.[72]

---

69 MM 78, s. 86a; MM 385, s. 66; MM 3277, s. 50; MM 3737, s. 36, 72; MM 1583, s. 224, 248; MM 3985, s. 114; KK 5012, s. 25, 35.

70 Zarar-ı kasabiye için bkz. Ergenç (1975), s. 160.

71 KK 5012, s. 35.

72 İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesinden Neşe Erim'in 18. yüzyıl Erzurum gümrük kayıtları konusunda hazırladığı tez henüz basılmamıştır: "18. Yüzyılda Erzurum Gümrüğü", 1984. Bana çalışmasını göstermek lütfunda bulunan Dr. Neşe Erim'e teşekkür borçluyum.

Anadolu kıyılarındaki deniz trafiğini belgeleyen ek kanıtlar bulmak gerekmiştir. Tahrir defterlerindeki nüfus rakamları ve Avrupalı gezginlerin gözlemleri bu açıdan yararlıdır. Ancak, Avrupa kaynaklarında da bu çalışmanın kapsamına giren döneme ilişkin pek fazla sayısal veri yoktur.[73] Bu durumda, Anadolu limanlarına ilişkin bir araştırma, kaçınılmaz olarak, konunun nicel değil, nitel yönleri üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Anadolu liman kentleri, 16. yüzyıl boyunca önceki araştırmacılar tarafından belgelenen genel nüfus artışı eğilimini paylaşmışlardır. 30-40 yıl içinde yüzde 100'e varan nüfus artışları bile görüldü.[74] Benzer artış oranlarına köylük bölgelerde de rastlandı. Tahrir defterlerinden hareketle kentsel ve kırsal nüfusa ilişkin bütün saptamalar bir ölçüde hipotetik olacaktır. Ancak, liman kentlerindeki nüfus artışı ne kırsal artbölgeleriyle ne de iç bölgelerdeki kentlerle karşılaştırıldığında olağanüstü olmasa gerektir. Dolayısıyla, saptanabilmiş nüfus artışlarının bu yerleşimlerin Anadolu'daki kentler hiyerarşisindeki yerlerini korumasını sağlamaktan öteye geçemediğini varsayabiliriz.

Öte yandan, 17. yüzyılın, Karadeniz iskelelerinin çoğu için pek parlak bir dönem olmadığı anlaşılıyor. Bu durumdan kısmen siyasal koşullar sorumluydu. Osmanlı İmparatorluğu ile Doğu Avrupa devletleri arasındaki savaşlar 16. yüzyılda genellikle Karadeniz'in kuzeyindeki topraklarda yer alırdı. 17. Yüzyılda ise Kazak ve Abaza korsanlarının saldırıları çok yaygınlaştı ve Osmanlı donanması Güney Karadeniz kıyılarının korunmasında, bir bütün olarak yetersiz kaldı. Ayrıca, Polonya'nın ticareti 17. yüzyılda, Batı Avrupa'ya tahıl satışına yöneldi ve yerel zanaatlar geriledi.[75] Bu gelişme de Polonya'nın Karadeniz'deki ticari etkinliklerini geriletmiş olabilir. Bölgedeki transit ticaretin gerilemesinin Sinop üzerinde olumsuz bir etkisi olduğu varsayılabilir. Sinop'un giderek çevre köyler ahalisi üzerindeki etkisini bile yitirdiği biliniyor. Samsun gibi limanlarını, varlıklarını esas olarak esir ticareti sayesinde sürdürebildikleri, çok az bir abartma payıyla, söylenebilir.

Ege Bölgesindeki gelişmeler ise daha karmaşık bir yol izledi. 16. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bölgenin ticari merkezi adalardan anakaraya kaymıştı. 16. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde Sakız Adası ticari önemini büyük

73 Bergasse ve Rambert (1954), s. 90-96; 137-138'i Paris (1957), s. 446 vd. ile karşılaştırınız.

74 Barkan (1951-53); Cook (1972), s. 29.

75 Malowist (1972), s. 201-211.

ölçüde yitirmişti. Ticaretteki gerileme Maonaların Osmanlı Hazinesi'ne vergilerini ödemelerini güçleştirmişti. Osmanlıların Sakız'ı fethi vergi akışının, dolaysız yöntemlerle güvence altına alınmasına yönelik bir çaba olarak yorumlanabilir.[76] Sakız'ın ticari öneminin azalması 1566 sonrasında da sürdü. 18. Yüzyıl başlarında ada limanına gelen yabancı gemilerin alacak ve satacak pek bir şey bulamadıkları gözlenmişti.[77]

Anadolu kıyısındaki en eski limanlardan Ayasoluğ (Selçuk) ve Balat, 15. yüzyılda kısa bir canlanma dönemi yaşadıktan sonra gerilemeye başladı.[78] Sakız'ın gerilemesinden en azından geçici olarak etkilenen Midilli ve Çeşme'nin sorunlarının altında ise doğal nedenlerden çok ekonomik nedenler yatıyordu. Dolayısıyla, İzmir'in gelişmesi, yalnızca kentin kendi potansiyeliyle değil, bir ölçüde de komşu kentlerin karşılaştığı güçlüklerle açıklanmalıdır.

İzmir gümrük mukataasının değeri şu anda bilinmediğinden, kentin 17. yüzyılın ilk yarısındaki büyümesini saptamak için inşaat faaliyetine ilişkin kayıtlar gibi dolaylı göstergeler kullanmak gerekmektedir. Kent nüfusu 1575'te 3.000'in altındayken, Tavernier'in gezisi sırasında 90.000'lere ulaşması çok ilgi çekicidir.[79]

İzmir'in öneminin artmasının ve 16. yüzyılda Anadolu'da rastlanmayan bir kent tipine, dış ticarete yönelik büyük liman kentine dönüşmesinin altında çeşitli nedenler yatmaktadır. Bu nedenlerin en önemlisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun giderek İngiliz, Hollanda ve daha geri düzeyde de Fransız tüccarlarının etkilerinin arttığı bir dünya pazarıyla bütünleşmesiydi. İzmir'deki tüccarlar esas olarak Avrupa tekstil üretiminin ihtiyaç duyduğu, İran ham ipeği, Ankara sofipliği ve Ege pamuğu gibi hammadde ve yarı-işlenmiş girdi ticaretiyle uğraşıyorlardı. 16. Yüzyıl sonlarına değin Halep tarafından yerine getirilen ticari işlevlerin bir kısmını da İzmir üstlendi. Bursa'daki ipekli dokuma zanaatının yaşadığı buhran da İzmir doklarına ham ipek akışını artırdı.[80]

16. Yüzyıl sonlarında ve 17. yüzyıl başlarında Ege kıyılarının üretim olanakları dış ticaretin ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik bir biçimde seferber

---

76 Argenti (1958), c. I, s.345; Turan (1966), s. 183-185.
77 Argenti (1954), c. II, s. 469; Tavernier (1679'dan sonra), c. I, s. 86.
78 Bkz. Akın (1968), s. 98; Meinardus (1973).
79 Bu son tahmin için bkz. Tavernier (1679'dan sonra), c. I, s. 85.
80 Tavernier (1679'dan sonra), c. I, s. 88. Ayrıca bkz. Çızakça (1979).

edildi. Pamuk yetiştirilmesi o kadar yaygınlaştı ki, 1702'de Manisa'ya giden bir gözlemci, kentteki tek önemli ticari etkinliğin pamuk ticareti olduğunu yazıyordu.[81] İhracatı tüccarlarla yapılan pamuk alışverişi pazarlıkları genellikle İzmir'de yürütüldüğü halde, bazı Venedik tüccarlarının çevre köylere kadar gittikleri de olurdu.[82] Dolayısıyla, genellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında yer aldığı düşünülen İzmir bölgesi tarımının ticarileşmesi süreci,[83] gerçekte bu tarihten yüz elli yıl önce başladı.

İzmir'in, Osmanlı ve Frenk kesimleri arasında ilginç bir bütünleşmeme özelliği taşıyan gelişmesi, kentin yerel ve dış ticarette üstlendiği bu ikili işlevi yansıtıyordu. İhracata yönelik iç ticaret, tek tük istisnalara karşın, genellikle –toptancı merkezleri rolünü üstlenmiş bulunan hanların ya sahibi ya da kiracısı olan - İzmirli tüccarların elindeydi. Bölgedeki idarecilerin ve başkentteki karar odaklarının bu yeni gelişen ihracat düzenini değiştirmek için pek çaba harcamadıkları anlaşılıyor. Tersine, 1620 dolaylarında pamuk ihracatı büyük ölçüde yasallaştırıldı ve bu alandaki kısıtlamalar kaldırıldı. Bu değişiklikler, 18. yüzyıl gözlemcilerinin daha gelişmiş bir biçimde görecekleri bir olgunun başlangıcını oluşturmaktadır.[84] İç bölgelerdeki kentler giderek iç ticarete yönelirken, bir-iki büyük liman hammadde ve yarı-işlenmiş ürün ihracı ve ikincil olarak da mamul mal ithali üzerinde yoğunlaşıyordu.

81 Pittori de Tournefort (1718), c. II, s. 195.
82 MM 6004, s. 54.
83 Bkz. Veinstein (1976).
84 İnciciyan'ın Tokat hakkındaki gözlemleri için bkz. Polonyalı Simeon, yay. Andreasyan (1964), s. 177-178.

Kısım II

KENT ÇARŞISINDAKİ FAALİYETLER

BÖLÜM 5

TEKSTİL İMALATI: COĞRAFİ DAĞILIM VE TARİHİ GELİŞİMİ

Vakıf malı dükkânlara ilişkin verilerin incelenmesi, kent çarşısında –belli bir büyüklükteki her insan topluluğunda rastlanması beklenen– besin işleme zanaatlarına ek olarak, tekstil üretimiyle, deri ve maden işlemeciliğinin tuttuğu yerin önemini göstermiştir. Bu bölümde, 16. ve 17. yüzyılda kentlerdeki imalatın öndegelen kesimlerini oluşturmaları çok akla yakın gelen tekstil zanaatları, coğrafi dağılımları ve zaman içindeki gelişimleri ile incelenecektir. Kumaş üretiminin kentlerdeki göreli önemi ve kırlık bölgelerdeki tekstil imalatı bu konunun bir parçası olarak ele alınacaktır. Yünlü, pamuklu, keten ve ipekli kumaşların tüketiciye ulaşma yollarını ortaya çıkarmaya da çalışacağız. Böylece üretim ve ticaret, birbirleriyle sıkı bir ilişki içinde incelenecektir. Eldeki kayıtların niteliği nedeniyle, İstanbul'un resmi ve özel kesimlerinden kaynaklanan talep özellikle iyi bilinmektedir ve özel olarak vurgulanacaktır.[1]

Üretim ve dağılım koşullarının araştırılmasında çeşitli yaklaşım türleri benimsenebilir. Mukataa gelirlerine, özellikle de damga vergisine ilişkin veriler çözümlenebilir.[2] Gümüş gibi mallara, kalite garantisi olarak resmi damga vurulurdu;[3] kumaş satışlarından elde edilen gelirler ise genellikle, damga–ı akmişe, damga–ı kirpas gibi ayrı ayrı başlıklar altında ele alınmayı gerektirecek

1 Bkz. Ahmed Refik (1333 '1914-15'), (1931b).
2 Genç (1975).
3 Mühimme defterlerinde bu konulara ilişkin kurallar bulunmaktadır. Bkz. MD 27, s. 254, no. 592 (981 '1575 76'); MD 69, s. 226, no. 451 (1000 '1592-93').

kadar önemliydi. 1600 yılı dolaylarında Ankara'da ve başka bazı kentlerde, Yeniçerilerin et gereksiniminin düzenli bir şekilde karşılanmasını sağlamak için konan zarar-ı kasabiye gibi tekstil imalatıyla ilişkisi fazla belirgin olmayan mukataalar vardı.[4] En azından bu iyi bilinen tiftik üretim merkezinde, kentte üretilen tiftiğin ticari değerinin yüzde 1'ini zararı kasabiye vergisi oluştururdu. Bu nedenle de kentte üretilen kumaşın bir göstergesiydi.

Doğrudan doğruya tekstil üretim ticaretiyle bağlantılı mukataalara ilişkin veriler, özellikle 16. ve 17. yüzyıllar söz konusu olduğunda, Bursa ve Ankara dışındaki Anadolu kentleri için oldukça kıttır. Bulunduğu kadarı ise üretim dalgalanmalarının üçer yıllık dönemler halinde izlenmemizi olanaklı kılmaktadır.[5] Belli bir tekstil merkezine ilişkin olarak yalnızca tek tek sayılar bulunabilmiş ise, bunlar da aynı dönemde gelişen başka tekstil merkezlerine ilişkin verilerle karşılaştırılarak değerlendirilebilmektedir. Bu yolla en azından farklı bölgelerdeki üretimin göreli değerleri kestirilebilmektedir. Tekstil üretiminde kullanılan şap ve çeşitli boyalar gibi maddelerden alınan vergiler de aynı bağlamda çok yararlı olabilmektedir.[6] Kumaş üretimine ilişkin doğrudan belge bulunamadığında, bu temel hammaddelerin tüketiminde saptanan dalgalanmalar tekstil üretiminin gelişmesi hakkında bazı sonuçlara varmamızı sağlamaktadır.

Soruna, resmi yazışma kayıtlarının (mühimme defterleri) ve merkezi idarenin başkentten ve taşradan gelen şikayetlere verdiği yanıtları içeren şikayet defterlerinin incelenmesiyle de yaklaşılabilir. 16. Yüzyıldaki ve 17. yüzyıl başındaki tekstil imalatının çeşitli yönlerini ele alan 250 kadar belge saptanmıştır. Bunların yarısı Anadolu'ya, diğer yarısı ise, İstanbul'a, Balkanlar'a ve Arap vilayetlerine ilişkindir. Başkente ilişkin belgeler Anadolu'daki üretim ve ticaret koşullarına da ışık tutmaktadır. Ahmed Refik'in bir dizi antolojide çeşitli örneklerini sunduğu bu kaynak türü çok çeşitli durumları kapsamaktadır. Kumaş uzunluklarını belirleyen ve Osmanlı devletinin gereksinimi karşılanmadığı sürece, tüccarlara iplik ve ham elyaf satışını yasaklayan fermanlara sık sık rastlanmaktadır. Satıcı ve alıcıların ödemesi gereken vergilerin toplanma biçimlerini belirleyen metinler de bulunmaktadır. Bu belgelerde içerilen

4 Ergenç (1975), s. 160-163.

5 Bu defterlerin düzenlenmesi konusunda bkz. Sahillioğlu (1962-63), s. 146 vd.

6 Ortaçağda ve erken yakın çağda şap ticaret ve tüketimi konusunda bkz. M.L. Heers (1954); J. Heers (1961), s. 394-398; Delumeau (1962). Osmanlılarda şap üretimi için bkz. Faroqhi (1980b).

bilgiler Anadolu tekstil imalatının oldukça kesin bir haritasını çizmemize olanak sağlamaktadır.[7]

Sonraki bir adım olarak, bu haritalar kentsel yerleşimlerin dağılımıyla karşılaştırılabilir. Belli bir öneme sahip bütün kentler kuşkusuz tekstil imalatıyla uğraşmışlarsa da Ankara ve Bursa gibi yerleşimlerin diğerlerinden çok daha fazla kumaş ürettiği açıktır. Öte yandan, bazı önemlice tekstil merkezleri sapa denebilecek yerlerdeydi. Bu dağılımın dikkatle incelenmesi, tekstil imalatının kentsel gelişmeyi olumlu ya da olumsuz biçimde etkilemesine yol açan koşullara ilişkin bir hipotez geliştirmemizi sağlayabilir.

Pamuklu Arzı ve Merkezi İdare

Ticari amaçla üretilen tekstiller arasında coğrafi olarak en yaygın olanının pamuklu olduğu kesinse de, her yıl üretilen pamuklu kumaş parçası sayısını kestirmek şu anda olanaksızdır. Giysi astarları genellikle, bogası diye bilinen ve çeşitli renklerde bulunabilen basit bir kumaştan yapılırdı. Başlıklarda tülbent denen ince pamuklular kullanılırdı. Zenginler genellikle ipekli giyer, daha orta halli ve yoksul kişilerin giysileri ise pamukludan olurdu. Hıristiyan ve Musevilerin giyebileceği giysi türlerini saptayan fermanlarda bogası ve mütevazı miktarda pamukludan yapılmış başlıklardan sık sık sözedilmektedir.[8] Gene bu fermanlara göre, gayrımüslim kadınlar mavi ya da siyah Bursa kutnisinden yapılmış etek giymek zorundaydı. Kutninin ipekli ve pamuklu karışımı bir kumaş olduğu anlaşılıyor.[9] Bu tür düzenlemelerin amacı pahalı ve gösterişli giyimi engellemek olduğuna göre, Bursa kutnisi ve bogası gibi kumaşların yaygın biçimde kullanıldığını varsayabiliriz. Uniformaları Selanik'te dokunmuş yünlü giysilerden oluşan Yeniçerilerin iç giyim ve astarlarının bogasıdan yapılmış olması da şaşırtıcı değildir.[10] Bu durumda, kayıtlarda bezden sözedilip başka bir bilgi verilmediğinden, kastedilenin pamuklu olduğunu varsaymak akla yakın gelmektedir.

Donanma için yelkenbezi üretimi, Yeniçeriler için pamuklu giysiyapımından da daha önemliydi. Pamuk ve pamuk ipliği ihracatı üzerindeki devamlı

---

7 Balkan ve Arap vilayetlerine ilişkin malzeme konusunda bkz. Faroqhi (1980b).

8 MD 7, s. 726, no. 1989 (976 '1568-69'); ayrıca bkz. Ahmed Refik (1333 '1914-15'), s. 68-69. İnalcık (1981) elinizdeki çalışmanın tamamlanmasından sonra basılmıştır, dolayısıyla içerdiği veriler bu kitaba dahil edilememiştir.

9 MD 7, s. 726, no. 1989. Bursa kutnisi için bkz. Dalsar (1960), s. 42-43.

10 MD 81, s. 174, no. 385 (1017 '1608-09'); MD 87, s. 13, no. 43 (1046 '1636-37').

yinelenen yasağın nedeni, ordunun çadır talebinin yanı sıra, donanmanın yelken gereksinimiydi. Dalsar, ipekliden yapılmış yelkenlerden sözederse de, yelkenbezinin temel hammaddelerinin pamuklu, keten ve kendir olduğu anlaşılmaktadır.[11] Bu iş için kullanılan ham pamuğun yarıdan fazlası değilse bile önemli bir kısmı Anadolu'nun Ege kıyılarından, özellikle de Aydın ve Saruhan sancaklarıyle Bergama kazasından gelirdi. Örneğin, 973 (1565-66) yılında Osmanlı merkezi idaresinin bir görevlisi 2.000 filori karşılığında 150.000 parça yelkenbezi almaya gönderilmişti. O dönemde 2.000 filori yaklaşık 120.000 akçeye denk olsa gerekti. Başka bir görevliye de aynı bölgeden 5.000 parça yelkenbezi ve 4.000 parça çadırbezi alma talimatı verilmişti. O halde, 1565-66'da eldeki stoklar 160.000 parça dolayında olmalıydı. Özel kişiler hesabına da bir miktar üretim yapılıyor olmalıydı.[12]

990 (1582) yılına ait bir belge, Venedikliler döneminde de önemli bir pamuklu üreticisi olan yeni fethedilmiş Kıbrıs'ta, Tersanenin 300.000 arşın yelkenbezi aldığından söz etmektedir.[13] Adanın Osmanlıların eline geçmesiyle sonuçlanan savaş sırasında üretim kesintiye uğramış olsa gerektir; çünkü Halil Sahillioğlu tarafından yayımlanan fetih sonrası ilk Osmanlı bütçesi bu tür bir teslimata değinmemektedir.[14] Osmanlı idaresinin Kıbrıs'ın pamuk üreticisi olarak taşıdığı önemin farkında olduğu anlaşılıyor. 980 (1572-73) tarihli olan ve Venedik'le savaş sürerken gönderilen bir belge ada ekonomisinin karakteristik ürünleri olarak harnup (keçiboynuzu), şarap, tuz, zeytin, şeker, kendir, tahıl ve pamuğu sıralamaktadır.[15] Yöneticiler bu ürünlerden ilk dördünün yabancılara satılabileceğini, tahıl ve pamuğun ise imparatorluğun ihtiyaçlarının karşılanmasına ayrılması gerektiğini kararlaştırmışlardı. Bu

11 Dalsar (1960), s. 55.

12 Akçenin değeri konusunda bkz. Sahillioğlu (1964); Artuk (1974), c. II; Sahillioğlu (1979). Bergama'da pamuk üretimi için bkz. MD 5, s. 288, no. 742 (973 '1565-66'); MD 5, s. 293, no. 758 (973 '1565-66'). 1032 '1622-23'te Bergama'dan gelen yeniçeri astarları için bkz. MM 3295, s. 89. 22.000 balya ve/veya 44.000 parça pamuklu kumaş için 1.800.000 akçe ödenmişti. 1622-23'ten önceki yıllarda, pamuklu kumaşın mültezimler aracılığıyla gönderilmesi denenmiş, ancak, gelen astarın kalitesinin yetersiz bulunması üzerine merkezi idare yeniçeri görevlilerinin doğrudan satın alması yöntemine dönmüştü. Adı belirtilmeyen bir yöreden pamuklu ya da keten kumaş alınmasıyla görevlendirilen kişileri atayan 1599-1600 tarihli bir belge için bkz. BA Ali Emiri, III. Mehmed, no. 30.

13 MD 47, s. 160, no. 285 (990 '1582').

14 Sahillioğlu (1967).

15 MD 21, s. 123, no. 300 (980 '1572-73').

Uralın uygulaması ise anlaşılan pek kolay olmadı. Gümrük mukataalarını ellerinde bulunduranların, tahıl ve pamuğun Avrupalı (bu özel durumda Fransız) tüccarlara satılmaması halinde, hiç satılmayacağını ve ticari vergi gelirlerinin bundan olumsuz biçimde etkileneceğini öne sürdükleri anlaşılıyor. Venedik kaynaklarından yararlanan Turan ve Lane, Venedik'le Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticarette Osmanlı ve özellikle de Kıbrıs pamuğunun tuttuğu yerin önemini vurgulamışlardır.[16]

Osmanlı İmparatorluğu'nun başka bölgelerinde olduğu gibi Kıbrıs'ta da kapukullarının tekstil üretiminde girişimci rolü oynadıkları kanısındayız.[17] Bu kişilerin ücretli emek mi köle emeği mi kullandıkları, yoksa kendi dokuma tezgahlarını kendilerinin mi çalıştırdıkları elimizdeki belgelerden anlaşılamamaktadır. Vergilerin çoğundan muaf olduklarından, sıradan zanaatkârlara göre ayrıcalıklı bir konumdaydılar. Hele yeni fethedilen bir bölgede ekonomik üstünlük kurmaları herhalde çok kolaydı. İstanbul'daki hükümetin, başkentin kılaptan dokuma zanaatında askeri sınıfın payını sınırlandırmaya çalıştığı gibi, kapukullarının Kıbrıs'taki ekonomik üstünlüğünü engellemek istemiş olması mümkündür. Zira, 1588-89'da yürürlüğe konan ve dokuma tezgahlarından alınan bir olağanüstü vergi söz konusu olduğunda, merkezi idare Kıbrıs'ta yerleşmiş bulunan askeri tezgah sahiplerinin de paylarını ödemeleri gerektiği üzerinde ısrar etmiştir.

Pamuk ipliği ve pamuklu dokuma üretim ve satışı Bergama bölgesinde oldukça yakından izlenebilmektedir.[18] Bu bölgede, merkezi idare için –herhalde esas olarak donanmanın kullanımı için– astarlık kumaş üretilirdi. Ayazmend (Altınova) ve Tarhala (Soma yakınlarındadır) gibi yerler iplik eğirilmesinde etkindi; bu iplik daha sonra Bergama'daki zanaatkârlar tarafından dokunurdu. Bergama bedesteninin pamuk ticaretinin merkezi olduğu ve Osmanlı merkezi idaresinin üreticiye ödediği paranın da burada saklandığı sanılmaktadır.

Konuya ilişkin belgelerde kullanılan terimler, İstanbul'daki idarenin, dokumacıların pamuk gereksiniminin düzenli biçimde karşılanması için özel önlemler aldığı izlenimini uyandırmaktadır. Ayazmend (Altınova) ve Tarhala'nın

---

16 Turan (1968); Lane (1973), s. 298.

17 İstanbul'daki seraser üretimi için bkz. MD 6, s. 84, no. 172 (972 '1564-65'); MD 64, s. 27, no. 72 (997 '1588 89').

18 MD 6, s. 184, no. 395 (972 '1564-65'); MD 36, s. 195, no. 524 (987 '1579-80'); MD 39, s. 28, no. 69 (987 '1579-80').

ve Bergama kazasının nahiyelerinin Bergama örüsünün bir parçasını oluşturduğunu göremiyoruz.[19] Örü, bir maden, tuzla ya da bir grup pirinç tarlasının mukataasını elinde bulunduran kişinin "kendi" mukataasının ürününü satma tekeline sahip bulunduğu bölge için kullanılan bir terimdi.[20] Bu özel durumda öncelikle dokumacılara, ikinci olarak da devlete zorunlu teslimat sisteminin söz konusu olması akla yakındır. Ancak, Bergamalı tüccarlar kaza dışından gelen müşterilere –ki buna Avrupalı tüccarlar da dahildi– satış yapmayı tercih ederlerdi.

İstanbul'dan gelen bir fermanın, yerel yöneticilere kurallara uymayı reddeden tüccarların mallarına elkonmasını emretmesi üzerine Bergama kadısı harekete geçti. Kırkağaç köyünde oturan Hacı Mehmed ve Hacı Mustafa'nın ambarlarında 2.000 ürüge pamuk ipliği bulunduğu ihbar edilmişti. Adı geçenlerin bu kıt malı Avrupalı tüccarlara satmaya hazırlandıkları anlaşılıyor.[21] Anlaşılan, bu iki tüccar hakkında daha önce de şikayette bulunulmuş ve bir keresinde de ilerde pamuk ve pamuk ipliği almayacaklarını resmen taahhüt etmeleri istenmişti. Tüccarlar sözlerini tutmadılar ve daha ciddi bir dava açılmakta olduğu anlaşıldığında geçmişte kendilerine kefil olanlarla birlikte kaçtılar. Kuralları çiğneyenler yalnızca Hacı Mustafa ve Hacı Mehmed değildi; başka ambarlarda da, bu kadar büyük miktarlarda olmasa da pamuk ipliği bulunmuştu.

Kaçakçılığa karşı bir önlem olarak, kadıya ambarları mühürlemesi ve söz konusu ipliği resmi fiyat üzerinden –herhalde yöre dokumacılarına– satması emredilmişti. Satış geliri güvenilir kişilere emanet edilecek, ipliğin sahipleri döndüklerinde paralarını alacaklardı. İlk bakışta bu kuralın, Bergama kazası dışından gelen müşterilere pamuk satmakta ısrar eden tüccarların hapsedilmesini ve mallarına el konulmasını öngören önceki bir fermanla çeliştiği düşünülebilir.[22] Merkezi idare herhalde kuralı ilk kez çiğneyenlerin –buradaki olayda adı belirtilmeyen madrabazın– uyarılmasının yeterli olacağını düşünerek mallarına resmi fiyatın ödenmesini öngörüyordu. Hacı Mehmed ve

19 MD 39, s. 28, no. 68 (987 '1579-80').

20 Bu konuda bkz. Güçer (1962-63).

21 Tarama Sözlüğü (1963-72), "ünüge"yi ağırlığı bölgeye göre değişen bir ölçü olarak tanımlamaktadır. Bazı yerlerde 600 dirhem ya da yaklaşık 1.850 gram ağırlığında olduğu anlaşılıyor. Bu durumda Hacı Mehmed ve Hacı Mustafa'nın pamuk ipliği stokları 3.700 kg dolaylarında olmalıydı. Mardin'de kullanılan çok daha hafif bir nügi için bkz. Hinz (1955), s. 24.

22 MD 36, s. 195, no. 524 (987 '1579-80').

Hacı Mustafa gibi sabıkalı kaçakçılar ise, eğer mümkünse yakalanacaklardı. Dolayısıyla, en azından merkezi idarenin emirlerinin yerel düzeyde tümüyle uygulanması halinde bu kişilere para verilmiş olması pek düşünülemez.

Bu konuda alınan önlemler, başkentin tahıl ve et gereksiniminin karşılanması tehlikeye düştüğünde Osmanlı hükümetinin başvurduğu önlemleri andırmaktadır. Müşterilerin mal alabilecekleri yerlerin belirlenmesi, narh uygulanması, mal sahibi bulunmadığında zorunlu satış yapılması ve ihbarların değerlendirilmesi hep bu sistemin parçalarıydı ve özellikle Güçer, Cvetkova ve Mantran tarafından ayrıntılı biçimde betimlenmişlerdir.[23] Bu önlemler dizisi tarafından korunan dokumacıların yalnızca Osmanlı devleti için mi çalıştıklarını, yoksa ürettiklerinin önemli bir kısmının serbest pazarda mı satıldığını bilmek ilginç olurdu. Eğer bu ikinci durum geçerli idiyse, bu kişiler, Yeniçeriler için yünlü kumaş üreten ve bütün Balkanlarda ham yünün ayrıcalıklı alıcıları konumunda bulunan Selanik dokumacılarına benzer bir korumadan yararlanmış olmalıdırlar.[24] Bursa ipeklilerinin ve Selanik yünlülerinin ciddi sorunlarla karşılaştığı anlaşılan 17. yüzyılda Bergama dokumacılığının nasıl bir gelişim gösterdiğini gelecekte yapılacak araştırmalar ortaya çıkartacaktır. 17. Yüzyıl Bursa'sında gözlenen dokumacılıktan hammadde üretimine kayışın Bergama kazası için de geçerli olup olmadığını söylemek bu noktada mümkün değildir.[25]

Osmanlı hükümetinin taşradan mal aldığında genellikle söz konusu olduğu gibi, bu durumda da gerekli para mültezimlerden ve devlet kontrolundaki üretici işletmelerin yöneticilerinden sağlanırdı.[26] Dolayısıyla mali idarenin karşılaştığı güçlükler ve bazı mültezimlerin iflası Tersane ve ordunun gereksinimlerinin karşılanmasını kolayca aksatabilirdi. Öte yandan bu sistem, Osmanlı hükümetinin –özellikle 16. yüzyılın son yıllarında çok darlaşan– nakiti büyük miktarlarda göndermesini gerektirmiyordu. Merkezi idare bazen vergi yerine tekstil elyafı ve mamul tekstil gönderilmesini isterdi. Ancak, en azından yelkenbezi, çadırbezi ve pamuklu mallar için bu iki yöntemin göreli ağırlıklarının şu anda elimizde bulunan verilerle saptanması güçtür. Genede, resmi fiyatlarla alımların ağırlıkta olması çok akla yakındır.[27]

---

23 Güçer (1951-52); Mantran (1962); Cvetkova (1970).
24 Bkz. Braude (1979).
25 Çızakça (1979).
26 Bkz. Sahillioğlu (1962-63), s. 149-150.
27 Tersaneye gelen hammaddeler için bkz. Uzunçarşılı (1948), s. 451-454, 483, 517.

Kendir, Urgan ve Tersane

Tersanenin kendir gereksiniminin bir kısmının Kıbrıs ve Trakya'dan; Aydın ve Saruhan vilayetlerinin zengin tarım alanlarından karşılandığı, ancak esas kendir kaynağını Samsun yöresinin oluşturduğu anlaşılıyor. 961 (1553-54) yılına ait sahip olunan bir hesap, toplama yöntemleri hakkında fikir vermektedir.[28] Çeşitli vergi gelirlerinin 95.000 akçesi Samsun kadısına ve yardımcılarına teslim edilmişti. Söz konusu görevliler Erim, Samsun ve Terme kazalarından 920 kantar 6 vukiye işlenmemiş kendir ve 138 kantar 6 vukiye yarı-işlenmiş kendir almışlardı. Daha sonra işlenen bu hammadde İstanbul'daki tersaneye gönderilmiş, işleme sırasında uğradığı kayıplar da saptanmıştır. Ücretler dışında bu süreç içinde kullanılan bütün hammaddeler, kullanıma hazır urganın ovulduğu sabun bile, belgemizde belirtilmiştir.

Diğer alımlar ise kendir emini diye bilinen özel bir görevlinin sorumluluğundaydı. Yerel idarecilerin suistimallerine ilişkin bazı fermanlar bu alımlardan sorumlu bürokrasinin işleyişine ışık tutmakta ve kendir ticaretinin bölge ekonomisi içindeki yerini saptamamızı sağlamaktadır. Anlaşılan, ne yöre kadılarının ne de kendir emininin bu işten yasadışı kâr sağlamasını önlemek güçtü. Yasal olmayan kazanç sağlama yollarının biri Tersane görevlilerine hükümetin belirlediğinden daha yüksek bir fiyattan mal alınmasını bir şekilde kabul ettirmekti. Örneğin, Tokat kadısına 30 kantar kendir alımı için 5.000 akçe verilmişti, oysa bu miktarın resmi fiyat üzerinden değeri 1.650 akçeydi.[29]

Yerel idarecilerin daha Tersanenin gereksinimi karşılanmamışken tüccarlara kendir ticareti yapma izni verdikleri de olurdu. Bu idarecilerin kârdan pay aldıklarını varsayabiliriz. Ya da kadı Tersane adına mal alacak kişileri gerçek üreticilere değil yöre tüccarlarına göndererek Osmanlı merkezi idaresinin ödediği fiyatın aracı kârını da içermesine yol açabilirdi.[30] Görevlilerin ticaretle uğraştıkları ve merkezi idare adına toplanan kendiri sattıkları da görülürdü.[31] Resmi konumlarından yararlanarak üreticiden hükümetçe saptananın altında bir fiyatta mal aldıklarını düşünebiliriz.

---

28 MM 160, s. 5-6. Elinizdeki kitabın yazarının bu metin üzerine Turcica, IX, 1 (1977), s. 178'de yayımlanan yorumu düzeltilmelidir: metindeki "kaybolan" miktarlarla vergiler değil, işlemi sırasındaki kayıplar kastedilmektedir. Bu konuda bkz. Lane (1966). Urgancılığın tekstil üretimi içinde ele alınıp alınamayacağı tartışmaya açık bir konudur. Ancak, kendir, dokumacılıkta da kullanıldığından, bu bölümün kapsamına dahil edilmiştir.

29 MD 21, s. 77, no. 186 (980 '1572-73').

30 MD 14, s. 832, no. 1508 (978 '1570-71').

31 MD 18, s. 5-6, no. 11 (979 '1571-72').

Tersanenin gereksiniminin düzenli bir biçimde sağlanabilmesi için Samsun ve Terme yakınlarındaki kendir haslarının ahalisi düzenli olarak kendir teslim etmek zorundaydı. Mukataa kendiri diye bilinen bu yükümlülükten imamlar ve diğer cami hizmetlileri, dervişler ve köprücüler muaftı. Yerel idarecilerin, dostlarına da muafiyet tanıdıklarına ve Osmanlı merkezi idaresinin bu uygulamayı şiddetle kınadığına ilişkin kanıtlar da bulunmaktadır.[32]

Ticari amaçla kendir yetiştirilen bölge kendir haslarından ibaret değildi. Tokat, Zile, Artukabad (Artova), Sonisa, Niksar ve Kazabad kazalarında kendir ticareti yapılırdı. Merkezi idare, en azından acil durumlarda, bu bölgeden de alım yapardı. Kastamonu sancağındaki Küre ve Taşköprü kazalarında[33] ve Sinop'taki tersane çevresindeki kırlık bölgede de kendir üretimi önemli bir ekonomik faaliyetti. Bu durumda, adı geçen bütün bu kentlerde urgan yapımında ve muhtemelen de dokumacılıkta uzmanlaşmış zanaatkârların bulunması beklenebilir. Yazık ki takrir defterlerinde vergi mükelleflerinin mesleğine ilişkin pek bilgi yoktur; dolayısıyla da bu zanaatkârların sayıları hakkında hiçbir şey bilmiyoruz.

Pamuklu Üretimi ve Satış Vergileri

Damga vergilerine ilişkin kayıtlar pamuklu üretiminin Ege Bölgesi dışında bile ne kadar yaygın olduğunu göstermektedir. Daha 1520'lerde Burdur ve Isparta yöresinde (Hamid sancağı) boğası satışından alınan damga vergileri 40.000 akçeye yakındı.[34] Bu belgelerin 16. yüzyılın ikinci yarısına ve 17. yüzyıl ortalarına ait başka bazı iltizam kayıtlarıyla tam olarak karşılaştırılıp karşılaştırılamayacağı açık değildir. Eğer sonraki hesapların dayandığı esaslar öncekilerden çok farklı değilse, üretimin bu iki dönem arasında önemli ölçüde artmış olması gerekir. 968 (1560-61) yılında Hamid sancağı boğası damgası için üç yıllık bir sözleşme karşılığında 400.000, 420.000 ve son olarak da 520.000 akçelik teklifler vermişti.[35] Bu pamuklu bez satışları üzerinden bir yıl boyunca alınacak vergilerin sırasıyla 133.333, 140.000 ve 173.333 akçe değerinde sayıldığı anlamına geliyordu. 1560-61'de Hazineye 114.753 akçe ödenmiş olması bu büyüklükte ödemelerin yapılabilirliğini göstermek-

---

32 Kendir haslarında oturanların sayısı için bkz. MM 268 (1053 '1643-44'). Ayrıca bkz. MD 12, s. 30, no. 63 (978 '1570-71').

33 MD 14, s. 832, no. 1508 (978 '1570-71'); MD 21, s. 77, no. 186 (980 '1572-73').

34 MM 78, s. 64b vd. (930-938 '1523-32').

35 MM 246, s. 22, 154, 155, 230.

tedir.[36] 17. Yüzyıl ortalarında, aynı kaynaktan gelen gelir 1057- 1060 (1647-50) dönemi için yılda 273.333 akçeyi buluyordu. Birkaç yıl sonra, 1063-1064 (1652-54) ve 1070 (1659-60) yıllarında ise yıllık ödemeler 313.333 akçeye ulaşmıştı.[37]

Ancak, en azından 1560'tan sonra gerçekleşen artışlar tümüyle nominal nitelikte olup, özellikle 16. yüzyılın son yıllarında sıklaşan devalüasyonlardan kaynaklanıyordu. Esas gümüş sikkenin değerindeki bu düşüş için uygun bir pay bırakmak güçtür. 16. Yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başında sikke-i hasene, sonra da şerifi diye adlandırılan standart Osmanlı altın sikkesinin uğradığı değişiklikler akçenin altına çevrilmesinin bir karşılaştırma yöntemi olarak kullanışlılığını kısıtlamaktadır.[38] Gene de Hamid bogası damgası mukataasının en yüksek değerine Kanuni Sultan Süleyman döneminin son yıllarında ulaştığı söylenebilir. Mukataanın altın cinsinden değeri, 17. yüzyıl ortasında, 1560'lardakinin ancak yarısı kadardı.[39] Katırcıoğlu adlı asinin bölgeyi başkentten oldukça bağımsız bir biçimde yönettiği yıllarda vergilerin düşmesi beklenebilir. Muhtemelen, üretim pek etkilenmemiş, yalnızca İstanbul'a vergi akışı kesintiye uğramıştır.

Damga vergisinin altın cinsinden değerindeki düşmenin üretim azalmasının göstergesi olarak alınmasının başka sakıncaları da vardır. Bu vergi üretilen mal birimi başına belli bir miktar akçe olarak tanımlanır ve örneğin her arşın tülbent ya da her parça bogası üzerinden alınırdı. Bu durumda akçenin değer kaybetmesi –mukataa gelirlerinin altın olarak ödenmesi istenen ender durumlar dışında– üretim düşmediği halde hazinenin gelir kaybına uğraması anlamına gelirdi. Ancak, bu akıl yürütme, akçenin büyük değer kaybına uğradığı dönemlerde bile damga vergisi oranlarının değişmediği varsayımına dayanmaktadır. 16. ve 17. yüzyıl damga vergisi oranlarına ilişkin bilgilerimiz yok denecek kadar az olduğundan bu varsayımın geçerliliği kanıtlanamamaktadır. Dolayısıyla, damga vergisi verilerinden hareketle varılan üretime ilişkin sonuçlar pek güvenilir olmamaktadır; ancak, başka pek bir kayıt da olmadığından elimizdeki bilgilerden mümkün olduğu kadar yararlanmak zorun-

---

36 MM 246, s. 24.

37 MM 4623, s. 9, 13, 24, 44. 1022'de (1613) Hamid damgası ve Gelendost köyü mukataası toplamı yılda 592.715 akçeydi.

38 Bu konuya kapsamlı bir yaklaşım için bkz. Barkan (1970), s. 571-572; Sahillioğlu (1979) ve Ergenç (1979).

39 Sahillioğlu (1979), s. 17'deki grafik 1642-46 arasında bir boşluk göstermektedir.

dayız. Mukataanın akçe cinsinden değerindeki düşüşlerin ise üretim azalışına işaret ettiğinin –bunun tersi her zaman doğru olmasa da– rahatça varsayılabileceği kanısındayız.

Akçe değerindeki önemli artış ve azalışlardan sonra yeni narhlar saptayan Osmanlı hazinesinin, mültezimlerden istediği miktarları da akçenin değer değiştirmesine uygun biçimde değiştirip değiştirmediğinden de emin olamıyoruz. Osmanlı merkezi idaresinin taleplerinin arttığı durumlarda, mültezimlerin bu mali yükü damga vergisi ödeyen satıcı ve alıcıların üstüne –az çok gayriresmi ek resimler biçiminde– kaydırmış olmaları beklenebilir. Bu koşullarda ise damga vergisi oranlarının sabit kalması vergi düzeyinin sabit kalmasının kanıtı olmaktan çıkar. Bu çalışmada bazı önemli mukataaların değerinin hem akçe hem de günün Osmanlı altını cinsinden verilmesiyle, okuyucunun sorunlara zamanın Osmanlı hazine görevlilerinin gözüyle bakabilmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Üretimin gelişimine ilişkin sonuçlar ise söz konusu mukataaların akçe cinsinden değerine dayandırılmıştır.[40]

Kanuni Sultan Süleyman döneminin son yıllarına doğru Akdeniz kıyısı Hamid sancağından daha önemli bir pamuklu imalat merkezi haline gelmişti. Bunun nedeni herhalde gerekli pamuğun yörede yetiştirilmesi, Isparta ve Burdur'daki iplik eğiricileri ve dokumacıların ise hammaddelerini daha uzaktan getirmek zorunda olmalarıydı. Gülnar, Silifke, Karataş, Mut ve Selendi (bugünkü Gazipaşa) kazalarını kapsayan İçel sancağı boğası damgası için verilen tekliflere ilişkin ayrıntılı kayıtlara sahibiz.[41] 20 Zilkade 965'te (4 Eylül 1558) mültezim adaylarının üç yıllık iltizam için 700.000 akçe teklif etmesiyle başlayan artırmada teklifler 1.100.000 akçeye (yılda 366.667 akçe) kadar çıktı.

Dolayısıyla, diğer unsurların eşit olduğu varsayımıyla, İçel'deki pamuklu üretiminin Hamid'dekinin en az iki katı olduğu söylenebilir. En faal tekstil merkezlerinden biri Göksu kenarındaki Gezende adlı büyük köy (ya da küçük kasaba) idi; buranın yıllık pamuklu damga vergisinin 1551'de 133.333 akçe değerinde düşünüldüğünü öğreniyoruz.[42] Vergilerin tutarı takrir defterlerinde gösterilenden genellikle daha yüksek olup artırma sürecinde gerçek

---

40 Planhol (1958), s. 114. Paranın değerinin değiştirilmesinden sonra yürürlüğe konulan narhlar için bkz. Kütükoğlu (1978). Çalışmanın bu bölümüne ilişkin eleştirileri için Mehmet Genç'e teşekkür borçluyum.

41 MM 246, s. 62, 108, 112, 190.

42 TT 272, s. 200 vd.; MM 125, s. 119a (961 '1553-54').

değerini bulduğundan, fiilen toplanan verginin daha fazla olduğu da rahatlıkla söylenebilir.[43] Her dört birim kumaş için bir akçe damga vergisi alınırdı; yaygın kurala göre bu birimler bir kaftanı astarlayabilecek uzunlukta olmalıydı. Gezende kumaş pazarından elde edilen gelirin bir kısmı da yerleşmiş imalat ve satış kurallarına uymayan üreticilerden alınan para cezalarından oluşuyordu. 16. Yüzyılın son çeyreğinde bu mukataanın değeri büyük oranda artmış olup 1584 takrir defterinde yıllık 300.000 akçelik bir gelir beklentisinden söz edilmektedir. Bu artışın bir kısmı hiç kuşkusuz cezaların artmasından kaynaklanıyordu; ancak, üretimde sürekli artış olmadan vergi ve resimlerin toplanabilmiş olması da pek düşünülemez.[44]

Sultan Süleyman döneminin ortalarında, Karaman vilayetinde kaba ve ince pamuklu satışı üzerinden alınan damga vergisi rakkamları elimizdedir. Bu geniş idari bölgedeki üretim merkezi herhalde Larende (Karaman) kentiydi; bu kentin tüccarları yalnızca Ankara'da değil,[45] başkentte de pamuklu satarlardı. Osmanlı merkezi idaresinin fermanlarında Karaman astarlarından söz ediliş sıklığı bu pamuklu türünün İstanbul'da yaygın olduğunu akla getirmektedir.[46] 949 (1542-43) yılında hem pamuklu damgasını hem de tahıl satışından alınan vergiyi (bac-ı keyl) içeren bir Larende mukataası artırmaya çıkartılarak yılda 111.666 akçelik bir teklif veren bir mültezime verilmiştir.[47] 952 (1545-46) yılından başlayan üç yıllık dönemde, belgelerdeki teklif gerçekten nihai teklif ise, vergi gelirinin küçük bir miktar azaldığı görülmektedir. Karaman'daki pamuklu üretiminin, Hamid ve Gezende'dekinden biraz daha önemsiz olmakla birlikte onlara yakın büyüklükte olduğu anlaşılıyor.

Pamuk yetiştirilmesinin yaygınlığının tekstil üretimi için temel oluşturduğu Adana'daki imalata ilişkin bir veriye henüz rastlanamamıştır.[48] Daha önemsiz bir üretim bölgesi olan Kastamonu'ya ilişkin bazı bilgilere sahi-

---

43 Örneğin Kanuni döneminin son yıllarında derlenen TT 415 in 123. sayfasında "ihtisab", "bac" ve "resm-i kapan-ı meyve" toplamı 65.000 akçe olarak gösterilmiştir. MM 246, s. 19'a göre 967'de (1559-60) yalnız ihtisap vergileri mukataasının yıllık değeri 125.000 akçeydi. Alanya iskelesini konu alan bir örnek için bkz. MM 385, s. 66.

44 TK 128, s. 330 vd. Gülnar'daki bogası dokumacılığı konusunda bkz. MD 6, s. 330, no. 669 (972 '1564-65').

45 AKS 7, s. 29, no. 212 (1008 '1599-1600').

46 Örneğin MD 23, s. 25, no. 48 (981 '1573-74').

47 MM 1088, s. 29.

48 TK 114.

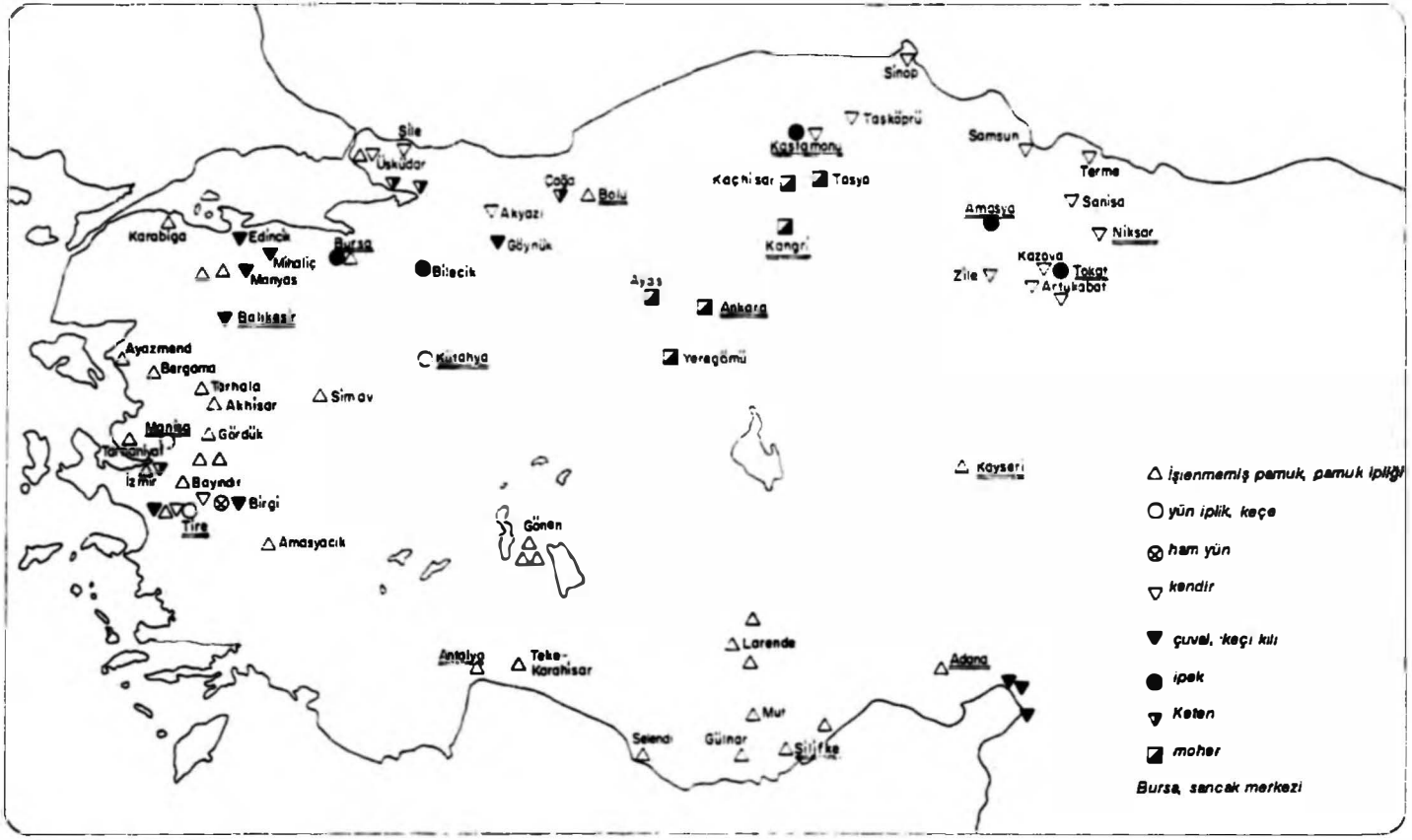

Harita 7. Batı ve Orta Anadolu'da tekstil üretimi, 1500-1650

biz.[49] 1073 ve 1078 (1662-68) yılları arasında kendir ve ketenden alınan ve muhtemelen bölgede üretilen pamuklulardan da istenen damga-ı kırpas adlı vergiyi de içeren bu mukataanın yıllık geliri 110.000 akçede sabit kalmıştır. Kumaştan alınan damga resmiyle boyahanelerden ve yağ preslerinden alınan vergileri bir arada kapsayan bu rakkam bize kesin bir bilgi sunmamaktadır. Boyahanelerden alınan vergilerin kent gelirlerinin önemli bir unsuru olduğu düşünülürse kumaş satışından alınan damga vergisinin Kastamonu'da oldukça sınırlı bir düzeyde kaldığı varsayılabilir. Aydın sancağına ilişkin olarak da ayrıntılı verilere sahip değiliz; yalnızca Amasyacık yakınlarındaki Vakıf köyünde pamukludan alınan damga vergileri hakkında bir kayıt elimizdedir. 1575-76'da bu vergileri içeren mukataanın değeri yılda 60.000 akçe idi.[50] Aydın sancağının tümünde üretilen pamuklunun en azından İçel'deki kadar olduğu varsayılabilir.

Pamuklu kumaş dokumacılığının büyük kentlerden çok küçük kasaba ve köylere özgü bir ekonomik faaliyet olduğu, ancak satışa hazırlanma aşamasının genellikle büyük merkezlerde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bursa'lı bir lonca mensubunun şikayetine ilişkin bir fermandan, çok miktarda boğasının boyanmak üzere bu kente getirildiğini öğreniyoruz. Varlıklı boyacıların kendilerine kumaş getirenlere kredi açması[51] daha yoksul ustaların tepkisini çekiyordu. Ham pamuk ve işlenmiş ürün ticaretinin de önemli kentlerde yoğunlaşmış olması kolay anlaşılır. Kayseri'de Bayram Paşa vaktına ait olan Kapan Hanı'nda pamuk kantarları vardı.[52] Ankara'da Pamuk Hanı diye bilinen bir yapı bulunuyordu;[53] Anadolu'nun çeşitli kentlerinde de çoğu pamuktan eğrilmiş olan iplik satışı yapılan çarşılar vardı.[54]

---

49 MM 915, s. 2, 19, 35, 71, 97. Söz konusu mukataanın 17. yüzyıl başlarında konulduğu anlaşılıyor. 1022'de (1613-14) yıllık değeri 53.333 akçeydi (bkz. MM 1850).

50 MD 41, s. 378, no. 810 (987 '1579-80'). Ancak, bu mukataa başka vergileri de kapsıyor olabilir, dolayısıyla vergilendirilen pamuklu kumaş miktarına ilişkin sonuçlar çıkarmak olanaksızdır.

51 MD 10, s. 157, no. 237 (979 '1571-72').

52 ŞD 1, s. 197 (1060 '1650'); ŞD 3, s. 36 (1064 '1653 54').

53 Öney (1971), s. 141.

54 Sivas'a ilişkin bir örnek için bkz. MD 80, s. 471, no. 1118 (1023 '1614-15'). Ayrıca bkz. Bölüm 1. Bu çalışmanın kapsadığı bölgenin dışında Mardin'de önemli miktarda pamuk ipliği üretilirdi. Uzun süre iplik özel kantarlarda tartılır ve tartı sahipleri kâr ederdi. 981'de (157374) merkezi idare kente kapan yerleştirdi ve kullanımını zorunlu kıldı. Bu, 1573 öncesi dönemde pamuk ve pamuk ipliği üretiminin oldukça gelişmiş bir düzeye ulaştığını gösteriyor olabilir. Bkz. MD 23, s. 153, no. 375 (981 '1573-74'); MD 24, s. 100, no. 271 (981 '1573-74'). Ayrıca bkz. Göyünç (1969), s. 137, 172.

Yabancı Tüccarlar ve Pamuk Ticareti

16. Yüzyılda pamuk ve pamuk ipliği ihracının yasak olmasına karşın, bu yasak -en azından yüzyılın son çeyreğinde- ciddi biçimde uygulanmamıştı. Mühimme kayıtlarında Venedik, Dubrovnik ve hattâ İngiliz gemileriyle yapılan ihracattan söz edilmektedir.[55] Bu ticaretle uğraşan gemiler bazen yakalanır ve en azından geçici bir süre için (özellikle de savaşlarda) Osmanlı donanmasının emrine verilirdi. Elimizdeki belgelerde Venedik'ten Ege kıyısına gelip pamuk ve gene ihracı yasaklanmış sahtiyan ve balmumu yükleyen bir geminin serüvenleri yer almaktadır.[56] Gemi kaptanı ve tayfası sıkı bir denetim altında İstanbul'daki Tersaneye çeşitli malzeme taşımışlardı.

Tire dokumacıları bu bölgede üretilen pamuk ipliğinin yalnız Venedik'e değil, Ispanya'ya bile satıldığını öne sürerek şikayet etmişlerdi.[57] Bu ticaretteki kârın bazı tüccarları, bütün resmi yasakları çiğnemeye itecek kadar yüksek olduğu anlaşılıyor. Tire ve Bayındır'da oturan kişilerin yanı sıra bazı yöre köylerindeki ilerlerinin bir kısmı da bu işle uğraşırdı.[58] Osmanlı merkeziidaresinin zaman zaman kapatmaya çalıştığı, (ancak bunda pek başarılı olduğu söylenemez) çok sayıda küçük iskele bulunması kaçakçılığı kolaylaştırıyordu.[59] Yukarda da belirtildiği gibi, Bergama bölgesinde de pamuk ipliği kaçakçılığı yapılırdı. Akdeniz kıyısında ve Antalya yöresinde yasadışı ticaret yapıldığından da çeşitli belgelerde söz edilmektedir.[60]

16. Yüzyılın son yıllarında, henüz büyücek bir köy olan İzmir pamuk ihracatının merkezi olarak adından en sık söz edilen liman haline gelmişti bile. Venedikli tüccarların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki işlerini ele alan bir ferman defteri, söz konusu tüccarlara 17. yüzyılın ilk çeyreğinde tekrar tekrar pamuk ve pamuk ipliği ihracı izni verildiğinden söz etmektedir. Bazı Fransız ve İngiliz tüccarlar da aynı ayrıcalıktan yararlanmışlardı. Yalnızca Osmanlı Sarayı'nca ülkelerine tanınan ticari ayrıcalıklarda belirtilen gümrük vergile-

---

55 MD 23, s. 270, no. 571 (981 '1573-74'); MD 10, s. 223, no. 341 (979 '1571-72'); MD 74, s. 247, no. 560 (1004 '1595-96').

56 MD 23, s. 270, no. 571 (981 '1573-74'). Bu ticaretle uğraşan Dubrovnik gemileri için bkz. MD 9, s. 17, no. 46 (977 '1569-70'); MD 10, s. 93, no. 145 (979 '1571-72'); MD 18, s. 133, no. 282 (979 '1571-72').

57 MD 39, s. 253, no. 494 (988 '1580-81').

58 İlerleri için bkz. Akdağ (1963), s. 61.

59 Kuşadası için bkz. MD 92, s. 46, no. 204 (1068 '1657 58').

60 MD 79, s. 353, no. 893 (1019 '1610-11').

rini ödemekle yükümlü kılınan bu kişiler yerel görevlilerin ek vergi taleplerinden korunmuşlardı. Venedikli tüccarların yetki belgelerinin, ilk verilişlerinde saptanan geçerlilik süresinin bitiminden sonra da geçerli sayılması gerektiği açıkca belirtilmişti. Yetki belgesi sahipleri, bu belgelerin süresini başkentte uzatma olanağı bulana kadar aynı ayrıcalıklardan yararlanabileceklerdi. Buradan da, 17. yüzyıl başında pamuk ihracı yasağının bütünüyle kaldırılmasa da en azından önemli ölçüde esnekleştirildiği anlaşılmaktadır. 1590 sonrasında Akdeniz'deki donanma etkinliklerinin ve bunun sonucunda da Tersanenin gereksiniminin azalması bu yönde etki yapmış olabilir. 1595-96'da mühimme defterlerinde İzmir'den pamuk ihracı için verilmiş yetki belgesini iptal eden bir metin yer almaktadır. 1617-17 yıllarında pamuk hâlâ ihracı yasaklanmış mallar arasındaydı. Muharrem 1033 (Kasım 1623) tarihini taşıyan, İzmir ve Foça'daki yerel idarecilere gönderilmiş olan bir belgede ise, ihracı yasak mallar listesinin, önceki fermanlara göre çok daha sınırlı tutulduğunu görüyoruz. Yalnızca Ege Bölgesi ekonomisinde hiçbir öneme sahip olmayan at, silah, kurşun ve barut ihracı yasaklanıyordu. Pamuk ve pamuk ipliği ihracı ise hem İzmir hem de Halep için açıkca serbest bırakılıyordu.[61]

Pamuk ihracının yasadışı olduğu zaman ve yörelerde bile gümrük mukataasını ellerinde tutanların "kendi" iskelelerine mümkün olduğu kadar çok gemi çekme doğrultusundaki çıkarları, bu yasağın uygulanmasını güçleştirmiş olmalıdır. Bu tür bir davranıştan, yukarda Kıbrıs'a ilişkin olarak söz edilmişti. İzmir'e gelen Venedik teknelerinin kaptanlarının yasakçı Yeniçerilere çuha hediye etmeleri âdettendi.[62] Bu hediyeler rüşvet kabul edilmez, yasakçı dairenin maaşının bir parçası sayılırdı. Bu ise –ister yasal ister yasadışı olsun– ticaretin sürmesinde yasakçıların da çıkarı olmasını sağlayan unsurlardan birini oluşturdu. Gümrük gelirlerinin artması isteği merkezi idareyi de yasakları gevşetmeye ve ticari trafiği teşvik etmeye itmiş olmalıdır.

---

61 İzmir'deki ticaret için bkz. MD 78, s. 393, no. 1009 (1018 '1609-10'); MD 80, s. 3, no. 11 (1022 '1613-14'); MD 82, s. 69, no. 150 (1027 '1617-18'); MD 74, s. 247, no. 560 (1004 '1595-96'). Venedikli tüccarlara verilen pamuk alım izinleri için bkz. MM 6004, s. 47 (1033 '1623-24'), ayrıca s. 42, 140-141. 17. yüzyılda hazırlanmış bir ihracı yasak mallar listesi için bkz. MD 77, s. 1, no. 3 (1014 '1605-06'); MD 80, s. 4, no. 11 (1022 '1613-14'); MD 82, s. 69, no. 150 (1027 '1617-18'). Pamuk ihracı ayrıcalığının kaldırılması konusunda bkz. MD 74, s. 247, no. 560 (1004 '1595-96').

62 MD 76, s. 141, no. 364 (1013 '1604-05').

Ayrıca, en azından 18. yüzyılda Ege sancaklarındaki yüksek düzeyli idari görevlilerin köylülerce yetiştirilen pamuğun pazarlanmasında rol oynadıklarını sık sık görülürdü. Genellikle yerel âyân olan bu görevliler pamuk yetiştiricilerine –çoğu kere yüksek faizle– kredi verirlerdi. Borç alabilen üreticiler de genellikle Avrupalı tüccar olan alıcılarla daha sıkı pazarlık edebilirlerdi. Alacaklı faiz sayesinde kâr ederken, köylüler de bu işten bir ölçüde yarar sağlarlardı.

Belgelerine rastlamadığımız halde, muhtemelen daha düzensiz ve örgütsüz biçimde de olsa bu tür düzenlemelerin 16. ve 17. yüzyıllarda da varolduğunu söyleyebiliriz. Zira, o bölgede gayrıresmi bir koruyucusu olmayan Venedik gemilerinin Kıbrıs savaşı yeni bitmişken hem de ihracı yasak malların ticaretiyle uğraşma riskini göze alması pek beklenemez. Üstelik, bu dönem İnebahtı Savaşı'nın hemen ertesindeki yılları, dolayısıyla da Osmanlı merkezi idaresinin pamuk ihracatını önlemede özellikle titiz olduğu bir zamanı kapsamaktadır. Bu koşullarda, İzmir bölgesinin önemli şahsiyetleriyle bazı anlaşmalar yapılması herhalde kaçınılmazdı.[63]

Yün ve Yünlü Kumaşlar

Yünlü kumaş yapımının pamuklu dokumacılığından çok daha az yaygın olduğu anlaşılıyor. Filibe'yi güney Bulgaristan'ın çeşitli yörelerini zenginleştirmeye başlayan aba üretiminden bile Anadolu'ya ilişkin olarak hiç söz edilmemektedir.[64] Ancak, Manisa'da çuha ve havlı bir yünlü olan velense[65] yapıldığı biliniyor.[66] Birgi ve Tire'de de yünlü üretildiğinden söz edilmekte, ancak bu zanaat hakkında hiçbir ayrıntı verilmemektedir.[67]

Yünden dokunmuş halılar arada sırada Levant Kumpanyasının İngiltere'ye ithal ettiği mallar arasında yeralırdı.[68] Venedikli gemiciler de bazen kilim ve halı alırlardı. Bu ticaretten söz eden bir mühimme defterinden, Kütahya'nın önemli bir üretim merkezi olduğunu öğreniyoruz.[69] Kütahya bölgesine vergi toplamaya gönderilmiş bir merkezi idare görevlisinin, parasının bir

63 Veinstein (1976), s. 75-77; MD 23, s. 270, no. 571 (981 '1573-74').
64 Todorov (1967-68).
65 Bkz. Redhouse (1921).
66 MD 80, s. 406, no. 980 (1024 '1615').
67 MD 41, s. 115, no. 263 (987 '1579-80').
68 Davis (1970), s. 201.
69 MD 79, s. 146, no. 364 (1019 '1610-11'). Bu belge Ahmed Refik tarafından yayımlanmıştır; bkz. Ahmed Refik (1931), s. 43-44.

kısmıyla halı alıp bunları Kütahya bedesteninde muhafaza ettiğini anlatan bir ferman da bu bilgiyi doğrulamaktadır.[70]

Halı ihracının genellikle yasak olmamasına karşın, bazı ulemanın kafasında kuşku uyandırdığı anlaşılıyor.[71] 17. Yüzyıl başlarında şeyhülislam, seccadelerin mihrap, Kâbe resimleri ve yazılarla süslenmesine karşı bir fetva vermişti. Şeyhülislamın fetvasını da içeren belgede, bu yasağın nedeninin seccadelerin genellikle yabancılara satılması gösterilmektedir. Dini simgelerin gayrımüslimlerin eline geçmesine izin verilmemelidir. Söz konusu gayrımüslimlerin Osmanlı uyruğu olup olmadığı belirtilmemiştir, çünkü dini kökenli bir yasak bağlamında bu iki kategori arasında ayırım yapmanın pek anlamı yoktu. 16. ve 17. yüzyıl Avrupa resimlerinde Osmanlı halılarının sık sık yer alması söz konusu fetvanın verilmesinin gerçek nedeninin halı ihracatı olduğunu akla getirmektedir.

Canlı bir halı ve kilim ticaretinin varlığını gösteren diğer bir kanıt ise Tesalya'daki Maşkolur panayırında toplanması gereken gümrük vergilerine ilişkin bir Osmanlı takrir defteridir. Muhtemelen Macaristan gibi yeni fethedilmiş ve henüz bu tür malları üretemeyen bölgelere gitmekte olan Anadolu halı ve kilimleri bu panayırda araba, at ya da deve yükü başına vergilendirilirdi. Bu halı ve kilimlerin bir kısmını da yabancı tüccarların, özellikle de Maşkolur panayırına düzenli olarak gelen Venediklilerin aldığı varsayılabilir. 16. Yüzyılda Aydın sancağından, ticari amaçla kilim üretiminin yaygın olduğunu 960 (1552-53) yılında, Osmanlı Sarayı'nın İstanbul'a mümkün olduğu kadar çabuk gönderilmesi istenen 200 kilim ısmarlaması göstermektedir.[72] Üretimin örgütlenişine ilişkin hiçbir bilgiye sahip değiliz.

Anadolu kilim ve halıları, ya da belgelerdeki adıyla Rum kaliçeleri yalnızca günlük kullanım nesneleri değildi. En azından resmi açıdan İran ürünlerinin rakibiydi.[73] Bağdat'ın Osmanlılarca fethinden sonra, İmam Ali ve oğlu İmam Hüseyin'in Meşhedeyn diye bilinen kabirlerini ziyaret eden İranlı hacıların durumu özenli bir diplomatik düzenlemeyi gerektiriyordu. İranlı seç–

70 MD 14, s. 719, no. 1038 (978 '1570-71').

71 MD 23, s. 270, no. 571 (981 '1573-74') halı ihracına izin vermekte; MD 82, s. 69, no. 150 (1027 '1617-18') ise yabancı tüccarlara satılması yasak mallar arasında halıları da saymaktadır. MD 79, s. 146, no. 364 (1019 '1610-11').

72 TT 60, s. 210b-212a (1569); MD 5, s. 23, no. 60 (972 '1564-65'); KK Divan-ı humayun defteri 63/3, s. 50.

73 MD 12, s. 452, no. 873 (979 '1571-72'); MD 24, s. 44, no. 125 (981 '1573-74').

kin ziyaretçiler, düzeylerine uygun hediyeler getirirlerdi. Şah ve ailesi aralarında bağışçının adları işli kilim ve halıların da bulunduğu adaklar gönderirlerdi. Bu hediyelerin etkisini dengelemek amacıyla 979 (1571-72) yılında Osmanlı idaresi Meşhedeyn ziyaretinin camilerini süslemek üzere Rum kaliçeleri ısmarladı. Ancak, bu değerli kilimlerin üretim yerleri elimizdeki belgelerde belirtilmemiştir.

Yünlü, kilim ve halı dışında ham yün de önemli bir iç ve dış ticaret kalemiydi. En azından, 16. yüzyılın ikinci yarısında ham yün ihracı yasak değildi. Yalnızca yöre zanaatkârlarının aşırı boyutlarda ihracat nedeniyle hammadde sıkıntısı çektiklerinde, onları koruyacak yasaklar konurdu.[74] Yukarda söz edilen Manisalı velense dokumacılarının İstanbul'dan bir ferman alarak hammadde kaynaklarını korumaya çalıştıkları bilinmektedir.

Keçi Kılı ve Sof

Kenevir ve keçi kılından yapılma çuval ve benzeri kaba bezlerden Anadolu'nun çeşitli yörelerine ilişkin olarak söz edilmektedir. Bazı kentlerin bu üretim dalında uzmanlaştığı anlaşılıyor. Örneğin, 1027 (1617-18) tarihli bir arzuhalden çuval bezinin Bursa'da üretilmeyip Karasi vilayetindeki Balıkesir'den getirildiğini öğreniyoruz.[75] Bu nedenle Bursa'da çuval gereksinimi düzenli bir biçimde karşılanamıyor, hattâ Saray fırınlarının un gereksinimini karşılamakla görevli kişi bile çuval bulmakta güçlük çekiyordu.

Bursa'nın doğusunda ormanlarla kaplı dağlık bir bölgenin ortasında bulunan Göynük kasabası ise, keçi kılından at örtüsü ve yem torbası yapımında uzmanlaşmıştı. Daha büyük kentlerde olduğu gibi burada da zanaat loncaların denetimindeydi.[76] Loncaların ehl-i hibrenin yanı sıra yiğitbaşı ve ketküda adlı yöneticileri de vardı. Edincik, Manyas, Mihaliç (Karacabey) ve Erdek kazalarından keçi kılı elde edildiğini belgelerden öğreniyoruz; bu iş Bursa yöresindeki bütün köylerde de yapılıyor olsa gerekti.[77] Yeniçerilerin keçi kılı gereksiniminin karşılanmasından sorumlu olan muytab-başı adlı özel bir görevli vardı. 17. Yüzyılın ilk yıllarından kalma bir belgede bu alımlardan "âdet-i kadime" diye söz edilmesinden Bursa bölgesinde bu tür alışverişlerin

74 MD 23, s. 47, no. 96 (981 '1573-74'); MD 80, s. 406 (1024 '1615').
75 MM 2874, s. 220b (1027 '1617-18').
76 MD 67, s. 115, no. 310 (999 '1590-91').
77 MD 75, s. 45, no. 63 (1013 '1604-05').

düzenli olarak yapıldığını anlıyoruz. Ödemeler narh üzerinden yapılırdı. Yöre kadıları, Yeniçerilerin narhın altında fiyat vererek köylüleri ezme çabalarına karşı özel olarak uyarılmışlardı.

Birgi ve Bayındır bölgesinde keçi kılının da ekonomik önemi vardı, alıcı ve satıcıların kapanda tartması gereken mallar arasında sayılıyordu.[78] Keçi kılından çuval beziyapımının ise Anadolu'da yaygın olduğu ve pek çok kentte bu işle uğraşan zanaatkârlara ayrılmış özel sokaklar bulunduğu anlaşılıyor. En azından Güney Anadolu'da at kılından çuval yapıldığı da olurdu. Elimizde ordunun ihtiyaç duyduğu çuvalların sağlanmasına ilişkin olup Adana kadı ve sancakbeyine yazılmış bir ferman vardır. Bu belgeden, at kılından ve başka maddelerden yapılmış çuvalların yakındaki Üzeyir sancağından sağlanabildiği anlaşılıyor.[79] Adana kenti içinde ise çuval yapılan işyerleri, Ramazanoğulları vakfının bir parçasını oluştururdu.[80]

Tiftikten kumaş yapımı ise ticari açıdan çok daha önemliydi. Tiftik, söz konusu dönemde Anadolu dışında hiçbir yerde bulunmayan bir tür keçiden elde edilirdi. Tiftiğin eğrilmesi ve dokunması geniş bir bölgede gerçekleştirilirdi; satışa hazırlanma aşamasında ise Ankara kenti uzmanlaşmıştı.[81] Evliya Çelebi Beypazarı'nda tiftikten kumaş yapıldığından söz eder.[82] Mühimme defterlerindeki belgelerde de Tosya ve yakınındaki Koçhisar, Çankırı, Ayaş, Yeregömü (Haymana) ve Ankara'ya ilişkin olarak bu üretim dalından söz edilmektedir.[83]

Özellikle Tosya'nın Ankara'yla rekabet etme çabası içinde olduğu anlaşılıyor. Bu kentte nisbeten mütevazı boyutlarda bir bedesten bulunması herhalde tiftik ticaretine bağlıydı. Ankara kadı kayıtlarındaki bir belgeden, dokumacılıkta gerekli aletlerin onarımından sorumlu bir uzmanın Ankara'dan Tosya'ya göçmeye ayartılması nedeniyle Ankara'daki zanaatkârların ciddi güçlüklerle karşılaştıklarını öğreniyoruz.[84] Tosya'nın üretim ve ticareti ise 16. yüzyıl sonlarına doğru medrese öğrencilerinin ve Celâlilerin isyanlarının

---

78 MD 41, s. 115, no. 263 (987 '1579-80').
79 MD 40, s. 98, no. 220 (980 '1572-73').
80 TK 538, s. 2b.
81 Ergenç (1975), s. 153.
82 Evliya Çelebi, "Seyahatname", c. II, Topkapı Sarayı, BK 304, s. 367a.
83 MD 23, s. 20, no. 35 (981 '1573-74'); MD 24, s. 231, no. 614 (982 '1574-75'); MD 28, s. 365, no. 945 (1576-77); MD 62, s. 176, no. 392 (997 '1588-89').
84 AKS 7, s. 104, no. 796 (1008 '1599-1600').

yol açtığı huzursuzluk ve güvensizlikten olumsuz yönde etkilendi. Tüccarlar soyuldu, bedesten yağmalandı. Daha büyük olması ve surlarla çevrili olması nedeniyle Ankara'nın, ticaretini sürdürmek için daha uygun bir konumda olduğu söylenebilir.

Tosya'nın bir tekstil merkezi olarak karşılaştığı sorunların, yörede süreklilik kazanmış olan iç savaş ve huzursuzlukla ilintili olduğu, 17. yüzyıl başlarında çıkarılmış bir fermandan da görülebilir.[85] Söz konusu fermanda önceleri bölgelerarası ticarette standart boy olan kaftan boyunun yerini daha kısa kumaş parçalarının almasına değinilmektedir. Kısa kumaş parçaları 1600 yılı dolaylarında Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok yerinde üretiliyordu. Bu parçaların genellikle resmi bir izin alınmadan üretilmesine karşın, Tosya zanaatkârlarına özel bir fermanla sof boyunu 12 arşından 11'e indirme izni verilmişti. İznin nedeni olarak eşkiyanın bölgeye verdiği zarar gösterilmiştir.

Tosyalı dokumacılara verilen bu özel iznin en azından 997 (1588-89) yılına kadar yakındaki Koçhisar yerleşimine tanınmadığı anlaşılıyor.[86] 997 tarihli bir belgede Koçhisar'daki zorunlu kumaş uzunluğu hâlâ 14 arşındır. Ancak, Koçhisarlı dokumacılar kendi inisiyatifleriyle, ürettikleri kumaşın boyunu kısaltmaya başladılar ve müşterilerin bilinen olumsuz tepkilerine yol açmış oldular. Benzeri şikayetler daha 981 (1573-74) yılında Ankara yöresinden de gelmekteydi.[87] Kumaş boyunun kısalmasını dokumacıların çaresizliğinin özel bir işareti olarak yorumlamak çekicidir; pek çok durumda, örneğin yukarda anlatılan Tosya olgusunda bu yorum geçerlidir de. Ancak, dokumacılığın gelişmekte olduğunun düşünülebileceği bölgelerde de standart boydan kısa kumaş üretimine rastlanabilmektedir.[88] Ayrıca, ekonomik açıdan göreli bir canlılığı olan 15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyıl başlarına ilişkin olarak elimizde oldukça az kaynak bulunduğundan bu dönemde yapılmış olabilecek şikayetlere rastlamadık. Kumaş boylarının kısalığına ilişkin şikayetlerin yorumunda dikkatli olmak gerekse de, bu tür şikayetlerin 1600 yılı dolaylarında sıklaşması tekstil imalatının karşı karşıya bulunduğu ciddi güçlüklere işaret ediyor olabilir.

---

85 MD 58, s. 255, no. 695 (993 '1585'); MD 79, s. 245, no. 612 (1019 '1610-11').
86 MD 62, s. 176, no. 392 (997 '1588-89').
87 MD 23, s. 20, no. 35 (981 '1573-74').
88 Filibe'deki aba imalatı için bkz. MD 12, s. 220, no. 460 (978 '1570-71').

Koçhisar'daki cendere mukataası bedelleri 1021 (1612-13) yılında 53.383 akçe, 1024 (1615) yılında ise 53.483 akçeydi. O sırada İstanbul'da uygulanan kura göre bu miktarlar yaklaşık 455 Osmanlı altınına eşitti. Elli yıl sonra, 1073-77 (1662-67) yıllarında ise aynı mukataanın resmi değeri 60.000 akçe olarak belirlenmiş olup, çeşitli harçlarla birlikte Osmanlı hazinesine ödenen tutarlar 61.400 akçeyle 68.760 akçe arasında değişiyordu. Söz konusu yıllarda Osmanlı şenfisinin değerindeki dalgalanmalar nedeniyle bu miktarların altın cinsinden karşılığını saptamak güç. Şenfinin 1622'de 220 akçe olan değeri, 1665'te 300 akçeye sıçradı, 1668'de yeniden 220 akçe dolaylarına indi. Yaklaşık bir değer olarak 250 akçeyi alırsak, adı geçen mukataanın değerinin 246-275 altına düşmüş olması gerekir. Dolayısıyla, Tosya–Koçhisar sof üretiminin 17. yüzyıl boyunca önemli bir artış göstermediğini varsayabiliriz.[89]

Ankara ve yöresine ait olan cendereye ilişkin bilgiler daha ayrıntılı ve daha değerlidir. Bu cendere mukataası kimi zaman simsariye, damga vergisi ve boyahane vergileriyle birlikte iltizama verilirdi.[90] Bu mukataanın 16. yüzyılın son ve 17. yüzyılın ilk yıllarındaki gelişmesini Özer Ergenç ayrıntılı olarak incelemiştir. Ergenç'in verdiği sayılara göre, söz konusu mukataa 1009 (1600-01) ile 1015 (1606-07) arasındaki altı yıllık dönem için 7.285.710 akçe karşılığında iltizama verilmiştir.[91] Bir Osmanlı altınının değerini 120 akçe olarak belirleyen 1600 yılındaki para reformundan sonra bu önemli mukataanın değeri 10.119 altındı.[92] Ergenç'in altın–akçe değişim tablosu 1600'de son bulduğundan 1606-07 yılı için mukataa bedelinin altın cinsinden kesin değerini bulmak güç. Ancak, Osmanlı altınının akçe cinsinden

89 MM 3985, s. 104; MM 1850 (bu defterde sayfa numarası yok). Koçhisar cenderesinin 1660'lardaki durumu için bkz. MM 915, s. 12, 24, 44, 61, 77, 99. Akçe-Osmanlı altını oranları için bkz. Sahillioğlu (1964), s. 233 ve Sahillioğlu (1979), s. 17. Bu mukataa 1600 dolaylarında buhranlı bir dönem geçirmiş olmalıdır. 1006'da (1597-98) yıllık değeri 121.666 akçe iken (MM 398, s. 31; KK 5269), 1018'de (1609-10) teklifler 56.817 akçede kalmıştır (MM 398, s. 46). Mukataanın değeri sonraki birkaç yıl içinde de biraz düştü. Ancak, Koçhisar mukataası Mılan haslarının tarımsal gelirini de kapsadığından Koçhisar'daki sof üretiminin gelişmesine ilişkin sonuçlar türetirken dikkatli olmak gerekmektedir.

90 Bu vergilerin tahrirdeki tutarları için bkz. TK 74, s. 33a vd.: Simsariye 45.000 akçe, boyahane 53.000 akçe, cendere ve damga: 140.000 akçe.

91 Ergenç (1975), s. 163.

92 16. yüzyıl sonunda Osmanlı altın paralarının Ankara'daki değeri için bkz. Ergenç (1979), s. 93.

değeri İstanbul'da 1605 ve 1615 yılları arasında sabit kaldığından, söz konusu değişim oranının Ankara'da da pek değişmediği tahmin edilebilir.[93] Bu durumda, Ankara'nın en büyük mukataalarından biri olan cendere mukataasının da altın cinsinden değeri sabit kalmış olmalıdır.

Ergenç'in çalışmasının kapsadığı dönemden önceki yıllara ilişkin hiçbir kadı sicili günümüze dek gelmediğinden, Ankara'daki tekstil üretimine ilişkin en zengin veri kaynağından yoksunuz. Ancak, mühimme ve mukataa kayıtlarındaki veriler Ergenç'in sunduğu serilerin tamamlanmasında kullanılabilir. 968 (1560-61) yılında, cendere vergisini, simsariyeyi, damga ve boyahane vergilerini kapsayan mukataanın üç yıllık iltizam bedeli iki milyon akçeydi.[94] Kanuni Sultan Süleyman'ın son yıllarında geçerli olduğu anlaşılan kura göre (1 sikke-i hasene = 60 akçe) bu tutar yılda 11.111 altına eşitti. 984 (1576-77) ile 990 (1582) yılları arasında söz konusu mukataanın değerinin bir milyon akçede, ya da resmi kurla 16.667 Osmanlı altınında sabitleştiği anlaşılıyor.[95]

Boyahane ve simsariye vergileri 1582 öncesinde cendere mukataasıyla birlikte hesaplandığından, mukataanın gelişim eğilimi kesin olarak saptanamamaktadır. Ancak, 1600 yılı dolaylarında Ankara tekstil zanaatinin, hâlâ oldukça iyi durumda olduğu izlenimi uyanmaktadır. 17. ve 18. yüzyıl kadı sicillerinin incelenmesi bu eğilimin sonraki yıllarda sürüp sürmediğini ve nasıl değişikliklere uğradığını ortaya koyabilir. Ankara'daki tekstil üretiminin, konumunu Bursa ve Selanik'tekinden daha iyi korumuş olması muhtemeldir.

1055 (1645-46) tarihli bir fermanda bu açıdan ilginç bilgiler vardır. Bu ferman, Ankara'daki cendere ve simsariye mukataalarını emininin şikayeti üzerine verilmiştir. O yıllarda bu değerli mukataanın gelirini ve dolaylı olarak da Ankaralı sof dokumacılarını koruyan bir düzenleme yürürlükteydi: işlenmemiş tiftik ve iplik Ankara dışına çıkartılamaz, yalnızca kumaş ticareti

93 Sahillioğlu (1964), s. 233. Ancak, bu, ödemelerin altın para ile yapıldığı anlamına gelmemektedir.

94 MM 246, s. 26.

95 MD 41, s. 320, no. 681 (987 '1579-80'). Akçe kurları için bkz. Barkan (1970), s. 572. Resmi kur bir altını 60 akçeye eşdeğer kabul ettiği halde, akçe tağşişi nedeniyle gerçekte genellikle bir altın karşılığında 80-100 akçe istenirdi. 1584-86 arasında akçenin değerinin büyük oranda düşürülmesine karşın, Ankara'da 1583-92 arasında altının değerinin 60 akçe olarak kalması dikkat çekicidir. Sahillioğlu (1964, s. 228) Galata ile Yeniköy arasında bile kur farklılıklarına rastlanabildiğini belirtir.

yapılabilirdi. Emin son yıllarda bu kuralın çiğnendiğini ve işlenmemiş tiftiğin Halep, İzmir, Sinop ve Samsun üzerinden ihraç edildiğini belirtiyordu. Eminin isteği üzerine düzenlenen ferman ise ihraç yasağını yeniliyor ve yasağı çiğnemeyi sürdüren tüccarların mallarına el konacağını bildiriyordu. 19. Yüzyıl başlarında bile birinci kalite tiftik ihracı yasaktı ve Avrupa'ya yasal olarak ancak ikinci kalite tiftik satılabiliyordu.[96]

İhraç yasağının bu kadar uzun ömürlü olması iki biçimde yorumlanabilir. Cendere ve simsariye vergilerinin mültezimleri ve dolayısıyla da Osmanlı idaresi Ankara'daki sof zanaatının korunmaya gerek duyduğunu ve işlenmemiş tiftik ihracından zarar görebileceğinin farkındaydılar. Öte yandan, ölü ya da can çekişen bir zanaatı korumaya yönelik önlemlerin birbuçuk yüzyıldan uzun bir süre boyunca yürürlükte kalması da akla yakın değildir. O zaman, ciddi sorunlara karşın, Ankara'daki sof dokumacılığının 19. yüzyıl başında bile hâlâ korunmaya değer olduğu ve bu durumun 17. yüzyıl ortasında da pek farklı olmadığı akla gelmektedir.

Sof ihracatı 16. yüzyıl boyunca canlıydı ve Ankara'da bir bolluk havası oluşmasına katkıda bulunurdu. Sofun başlıca müşterileri Venedikli, Leh ve İngiliz tüccarlardı. Bazı Leh tüccarlarına, hükümdarları adına ticaret yaptıkları gerekçesiyle, gümrük vergisi muafiyeti tanındığı olurdu.[97] Venedikli ve Dubrovnikli tüccarlar, Ankara'dan aldıkları malların bedelini öderken bazen Venedik, Dubrovnik, Edirne ya da İstanbul'da yerleşmiş Musevi şirketlerin aracılığından yararlanırlardı. Söz konusu şirketler sonradan Ankara'daki adamlarına parayı gönderirlerdi. Bu kişiler ise Ayaş ve Yeregömü gibi küçük yerleşimlerdeki üreticilere genellikle bozuk ayarlı parayla ödeme yaparlardı.[98] Bu tip yerleşimlerin sakinlerinin kendi yöreleri dışında alışveriş yapmaları gerektiğinde sorunlar ortaya çıkardı. Çünkü, bozuk ayarlı akçeler, herhalde ortalıkta pek başka para olmadığından, Ayaş ve Yeregömü'de geçerli kabul edildiği halde, başka yerlerde genellikle kabul edilmezlerdi. Bu nedenle Osmanlı merkezi idaresinden bozuk akçe kullanımının yasaklanması istenmişti.

Ankara'ya ilişkin belgelerde damga mukataası değerinin ayrıca verilmemesi nedeniyle bu bölgenin sof üretiminin mali değerini İçel ve Hamid'deki

96 MM 7527, s. 69; Cevdet İktisat 971 (1232/1816-17).
97 MD 31, s. 64, no. 164 (985 '1577-78'); Ergenç (1975), s. 158 vd.
98 MD 24, s. 231, no. 614 (982 '1574-75').

pamuklu üretiminin değeriyle karşılaştıramıyoruz. Gene de, insanda Ankara ve çevresinin, Batı ve Orta Anadolu'nun, Bursa dışındaki en önemli tekstil üretimi bölgesini oluşturduğu izlenimi uyanmaktadır. Konya ve Kayseri gibi öteki Orta Anadolu kentlerindeki tekstil imalatının yerel pazarlara yönelik ve dolayısıyla oldukça sınırlı boyutlarda olduğu anlaşılıyor.

İpekliler ve İşlemeli Kumaşlar

Bursa dışındaki Anadolu ipekli ticaret ve yapımına ilişkin bilgilerin çok kıt olması nedeniyle bulunabilen ender veriler incelenmeye değer niteliktedir. Amasya'daki mizan-ı haririne (ipek kantarı) ilişkin sayılar şans eseri günümüze kadar gelebilmiştir.[99] Bu kentte yasal olarak satılan ipeğin tümümün belli bir ücret karşılığında bu kantarda tartılması zorunluydu. 960 (1552-53) yılında mizan-ı harir mukataasını üstlenmiş olan mültezimin ödediği bedel 40.000 akçeydi. Mizanın 1 Muharrem 962 (26 Kasım 1554) ile 7 Zilkade 962 (24 Eylül 1555) tarihleri arasındaki 302 gün boyunca gördüğü işin ayrıntılı dökümü elimizdedir. Bu süre içinde mizanda 10.632 lodra ipek tartılmıştır. Bu miktar, lodranın ağırlığına göre, 6.000,7 ya da 4.092,3 kg demektir.[100] Tartı ücretleri toplamı 45.451 akçeye ulaşmıştır ki bu bir yılda yaklaşık 53.284 akçe demektir. 30 lodra başına 133 akçe olan normal tartı ücreti uygulansaydı bunun üzerinde bir gelir elde edilirdi. Ancak, Amasya'ya gelen ipeğin bir kısmı daha önce Tokat'ta vergilendirildiğinden, sahiplerine yüzde 50'den fazla bir indirim yapılırdı. Batı İran'daki ipek üretim bölgelerini imalat merkezi olan Bursa'ya bağlayan kervan yolu üzerinde bulunduğundan, kente gelen ipeğin çoğunun İran'dan geliyor olması akla yakındır. Tokat'ta vergilendirildikten sonra Amasya'ya gelen ipeğin ise İran kökenli olması hemen hemen kesindir. Amasya mizanında tartılan ipeğin hepsinin Amasya'da işlenip işlenmediğinin saptanması olanaksızdır. Ancak, mallar genellikle satış yerinde tartıldığından, Amasya mizanından geçen ipeğin çoğunun bu kentte el değiştirdiğini varsayabiliriz.

Daha büyük önemi olan Tokat mizanının iltizam bedellerine ilişkin bilgiler bulunmakla birlikte,[101] tartılan ipek miktarları hakkında bir veri yoktur. Ayrıca, veriler bir yıldan kısa süreleri kapsadığından, sayıları yıllık hale getirmek de gerekmektedir. 960-961'de (1553-54) mukataa değeri 77.000

99 MM 160, s. 52-53, 105.
100 Hinz (1955), s. 15.
101 MM 160, s. 42, 46, 51; MM 1088, s. 39; MM 5454; MM 229.

akçe dolayında olmalıdır. Sonraki yıl için ise çok daha yüksek bir değer söz konusudur: 10 ay 6 gün için 136.929 akçe, ya da bir yıl için yaklaşık 161.039 akçe. Bu ikinci sayının mizanın canlılığını daha doğru yansıtıyor olması gerekir. Çünkü 960-961 (1553-54) sayıları üç aydan kısa bir süreye ilişkindir ve durgun dönemi kapsıyor olabilir. Sonraki yıllara ilişkin veriler çok sayıda olmalarına karşın, mizan mukataasını Tokat'taki diğer ticari vergilerle bir arada ele aldıklarından şu ana kadar seri haline getirilememişlerdir.[102]

Anadolu'nun batı kesimine ilişkin olarak ise yalnızca sayısal olmayan bazı bilgiler bulunmaktadır. Anadolu'daki değerli kumaş üretiminin başlıca merkezi kuşkusuz Bursa'dır, ancak, bu üretim çevre kasabalara da yayılmıştır. Bilecik'te sırma işlemeli bir tür kadife olan zerbaft da dokunurdu. Ancak müşterilerin bu kumaşın kalitesinden hoşnut olmadıkları anlaşılmaktadır.[103] Üreticilerin bir kısmı zanaatlarının ustası olmadıkları gibi, altın tel yerine düşük nitelikli gümüş tel kullanmayı da alışkanlık haline getirmişlerdi. Bu nedenle kadıya kadifeden anlayan uzman kişilerin bulunması ve bu bilirkişilerin önerileri uyarınca soruşturma açılması emredilmişti. Düşük nitelikli zerbaft üretiminin sürmesi halinde dokumacıların, daha kolay denetlenebilecekleri Bursa'ya gönderilmesi düşünülüyordu. Bu önlemin zerbaft ustalarının kadife tüccarlarının isteklerine uymalarını sağlamaya yönelik bir tehditten ibaret olması akla yakındır. Osmanlı merkezi idaresini bu olaya müdahale etmeye iten neden ise herhalde ya tüccarların ya da ipekli ve kadife giyen Saray görevlilerinin şikayetiydi.

Tekstil İmalatının Göstergesi Olarak Şap

Araştırmamızın konu aldığı dönemde yünlü kumaşlar boyanmadan önce bir maddeyle temizlenir ve boyanın sabitleşmesi sağlanırdı. Bu amaçla kullanılan maddelerin başında gelen şap Anadolu'da bol miktarda vardı. İstanbul'un Osmanlılarca fethinden ve Güney İtalya'da büyük şap madenlerinin bulunmasından önce Anadolu şapı Cenevizlilerce hem Batı Akdeniz'e hem de kuzeybatı Avrupa'nın kumaş üreticisi yörelerine satılırdı.[104] 16. ve 17.

102 Aynı nedenle Kastamonu'daki mizan-ı harir vergileri için seri oluşturulamamıştır. Bkz. MM 1850; MM 5954, s.82-83; MM 2874, s. 47; MM 3985, s. 98; MM 915, s. 4, 20, 41, 57, 73, 98.

103 MD 26, s. 86, no. 225 (982 '1574-75').

104 Heers (1961), s. 394-398.

yüzyıllarda, Anadolu ve Trakya'da çıkartılan şapın çoğu, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde kullanılırdı. Ancak, ihracı yasaklanmış mallar arasında değildi ve Avrupa'ya şap satışının sürdüğüne ilişkin kayıtlara zaman zaman rastlanmaktadır.[105]

Şap madenlerinin iltizamını elinde tutanların pazar sorununu çözmek üzere Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyılda üç büyük bölgeye ayrılmıştı. Bu bölgelerden her birindeki tüketicilerin belli bir madenden şap almaları gerekiyordu. 16. ve 17. yüzyıllarda böyle bir düzenleme olduğuna ilişkin bir belge bulunamamış olmakla birlikte, satışların örgütlenişinin bu dönemde de sonrakinden pek farklı olduğunu sanmıyoruz. Batı ve Orta Anadolu, şap gereksinimini Kütahya sancağındaki Gediz madenlerinden sağlayacaktı.[106] İdari düzenlemeler belli kişilerin madenlerden şap almasını zorunlu kılıyordu; bu kişiler de herhalde kendi gereksinimlerinden fazlasını başkalarına satarlardı.

Bu durumda, Gediz madenlerini işlemek isteyen mültezim adaylarının teklifleri, Batı ve Orta Anadolu'daki tekstil üretiminin durumunun kaba bir göstergesi olarak kabul edilebilir.[107] 1559-83 yılları arasında 1570'lerin sonunda karşılaşılan güçlüklere karşın, genel eğilimin iltizam bedellerinin artması yönünde olduğu anlaşılıyor. 997 (1588-89) tarihinde ise mültezim adayları sıkıntıdaydılar. Yıllık ödeme miktarlarına ilişkin teklifler önemli ölçüde düşmüştü. Dahası, akçe değer kaybetmişti; dolayısıyla, tekliflerin gümüş cinsinden ifade edilmesi halinde bu düşüş daha da belirginleşecekti. Osmanlı idaresine ödedikleri paranın azalmış olmasına karşın, şap madenlerinin işletilmesinin güçleştiği anlaşılıyor. Mültezimlerden biri maden işçilerine verilmesi adet olan avansları dağıtacak parayı bile bulamamış, bu nedenle de tek bir kantar bile şap çıkartamamış ve bölge kadısı durumu hemen İstanbul'a bildirmiştir.[108] Sonraki mültezim ise ancak iltizam süresinin geleneksel 3-4 yıldan 8 yıla çıkartılması koşuluyla, mukataayı aynı bedelle devralmaya razı olmuştur. 1600 yılından sonra yaşanan kısa toparlanma dönemi Celâli isyanlarıyla kesintiye uğramış, bu isyanlar madenlerde işin tamamen durmasına yol açmıştır.

---

105 Örneğin MD 27, s. 132, no. 310 (983 '1575-76'). 1546'da 25.000 düka altını karşılığında Venediklilere tanınan şap tekeli için bkz. İnalcık (1977b), s. 88.

106 BA Cevdet Evkaf 1673 (1184/1170-71)

107 MM 115, s. 7, 102 ve başka yerlerde; MM 3277, s. 69a (söz konusu iltizamın dört yıl mı, yoksa altı yıl mı sürdüğü pek açık değil); MM 3737, s. 129; MM 1583, s. 529 ve başka yerlerde; KK 5012, s. 113, 40.

108 MM 3737, s. 129.

İltizam bedellerinin yansıttığı buhranın geçici olup olmadığının anlaşılması –özellikle de Gediz şapının ne kadarının hangi loncalar ve hangi yöreler tarafından alındığını bilmediğimiz için– güçtür. Ancak, 1610 ile 1620 arasındaki gelişme uzun dönemli bir buhrana işaret etmektedir. Sonraki dönemde, özellikle de 18. yüzyılda şap madenlerini işleyenler, çıkardıkları malın satışında sürekli olarak sorunlarla karşılaştılar. Dolayısıyla kötüye gidişin 1584-90'da başladığı ve şap madeni mültezimlerinin iki yakasının bir araya gelmemeye başlamasının gerçek nedeninin tekstil ya da deri üretiminin yaşadığı bir buhran olduğu biçiminde bir varsayım oldukça çekicidir. Ancak 17. yüzyılda şap çıkarımına ve tekstil üretiminin durumuna ilişkin daha fazla veri olmadığı sürece spekülasyondan öteye geçilmesi olanaksızdır.

Boyalar ve Boyahaneler

Osmanlı belgelerinde sık sık sözü edilen boyahanelerin fiziki görünüşü hakkında çok az şey bilinmektedir. Tokat gibi bazı kentlerde maaşlı boyacı, yıkayıcı ve katiplerin çalıştığı özel bir yapı olduğu anlaşılıyor. Gelirler ve harcamalar resmi bir bütçe haline getirilmişti.[109] Ankara boyahanesinin tek bir binada çalışan ustaların kendi kazan ve araçlarının bulunduğu, bir tür kooperatifi andırdığı anlaşılıyor.[110] Bazı yerlerde ise boyahane sözcüğü tek tek dükkânlardan toplanan vergilerin adı olarak kullanılmış ve söz konusu kentte hiçbir büyük boyahane bulunmamış olabilir. 1572-73'te bir kısım boyacının boyahane vergisi konmasına itiraz ettiği Alaşehir'de böyle bir durum söz konusu olsa gerektir.[111] Başka belgelerin pek çok kentte birkaç boyahane olduğunu göstermesine karşın, takrir defterlerinde bir yerleşim için genellikle bir tek boyahaneden söz edilmektedir. Bu durumda, boyahane sözcüğünün kimi zaman gerçek bir işyerine, kimi zaman da bir mali birime karşılık olarak kullanıldığını varsayabiliriz.

16. Yüzyıl Anadolu boyacılarının kullandığı boyalar arasında, en çok çivitin adı geçmektedir. Çivitin pahalı bir hammadde olduğu anlaşılıyor; 960 (1552-53) yılı dolaylarında Tokat'ta düşük nitelikli 1 men çivit en az 360 akçeydi,[112] daha üstün nitelikli çivit için ise boyahane yöneticilerinin 500–

109 MM 160, s. 35a vd.

110 AKS 4, s. 177, no. 850 (1001 '1592-93').

111 MD 21, s. 240, no. 578 (980 '1572-73').

112 MM 160, s. 35a vd. Hangi "men"in kastedildiği belgede belirtilmemiştir, ancak Hinz'in (1955, s. 22) değindiği ve 7 kg dolayında olan "kervan meni" olması muhtemeldir.

540 akçe ödemesi gerekiyordu. Ne yazık ki, Tokat kayıtlarında çivitin nereden geldiği belirtilmemiş. Ancak, küçük miktarlarda çivitin Kızıldeniz ve Mısır yoluyla Hindistan'dan geldiği varsayılabilir. Çünkü, mühimme defterlerinden, eskiden Kudüs sancakbeyi olan bir Mısır emirinin, birkaç yüz altınlık çivit tohumu ithal edip satarak çok yüksek kârlar sağladığını öğreniyoruz.[113]

973 (1565-66) yılında İtalyan tüccarlar Sakız limanına bakkam ağacı getiriyorlardı. Mühimme defterlerindeki bir belgede 164 İstanbul kantarı (9.257 kg) ağırlığında bir kargodan söz edilmektedir. Bu yükün ithalatçısı olan tüccarın Vezir Rüstem Paşa'ya borcu olduğundan,[114] Vezir, alacağının karşılığı olarak kargoya el koydurmuş ve muhtemelen Osmanlı boyacılarına dağıtılmasını sağlamıştır. Özellikle lök ve lökten elde edilen kırmızı boya söz konusu olduğunda, devletin boya piyasasına satıcı olarak girdiği de olurdu. Böyle durumlarda, Osmanlı devletine ait lökün tamamı satılmadan, diğer lök tüccarları kendi mallarını satamazlardı. Bu önlem de yetersiz kaldığında, merkezi idare malı zorla satma yoluna başvururdu.[115] Örneğin, 995-996'da (1586-89) bazı Edirneli ve Ankaralı tüccarların devletten okkası (1 okka = 1,28 kg) 125 akçeden lök almak zorunda bırakıldıklarını öğreniyoruz.[116]

Böyle durumlarda boyahanelerin faaliyeti hem uygun boyaların bulunabilmesine, hem de tekstil üretiminin durumuna bağlı olsa gerekti. Ancak Bursa dışındaki hiçbir önemli Anadolu tekstil merkezindeki boyahane mukataası için seri oluşturmaya yetecek sayıda iltizam teklifi bulunamamıştır. Nisbeten iyi bilinen Tokat mukataası için bile yalnızca birkaç teklif bulunabilmiştir.[117] 959-960'ta (1551-53) boyahanenin değeri 65.500 akçe kadardı. Ertesi yıl iyimser biri 76.000 akçe önerdiyse de anlaşılan işletme masraflarının bu tutarın ödenmesini olanaksızlaştıracak kadar yüksek olduğunu çabuk anladı. Sonraki yıllarda Tokat boyahanesinden hazineye akan gelir sürekli olarak azaldı. 964 (1556-57) yılında en yüksek teklif yılda 60.000 akçeydi, 967'de (1559-60) ise hiçbir teklif 55.000 akçeyi geçmiyordu. 969

113 MD 27, s. 331, no. 788 (983 '1575-76').

114 MD 3, s. 236, no. 675 (973 '1565-66'). 56.443 kg ağırlığındaki standart Osmanlı kantarı için bkz. Hinz (1955), s. 27.

115 MD 62, s. 211, no. 475 (995-996 '1586-88'); MD 66, s. 195, no. 438 (996 '1587-88').

116 Oysa birkaç yıl sonra Ankaralı tüccarlar aynı mal için 230 akçe, yani neredeyse iki katı fiyat ödüyorlardı; bkz. AKS 4, s. 90, no. 407 (1001 '1592-93').

117 MM 160, s. 4a, 35a, 76, 77; MM 4402, s. 49-53; Ali Emiri. Kanuni, no. 26.

(1562-63) yılında Hızır Çavuş diye biri iltizamı devraldığında yalnızca 51.000 akçe ödemeyi taahhüt etmişti. Şu ana kadar bu buhranın nedenlerini açıklayabilecek hiçbir veri bulunamamıştır; bu düşüşün geçici olup olmadığını söylemek de olanaksızdır. 1057'de (1647) Tokat boyahanesinin 1.400 guruş getirdiği kaydedilmiş olmakla birlikte, Osmanlı para sisteminin o yıllarda büyük bir karışıklık içinde olması nedeniyle bu sayının önceki verilerle karşılaştırılması güçtür.

Kayseri boyahanesine ilişkin veriler de daha doyurucu değildir. Bu kuruluştan toplanan vergiler Karaman beylerbeyine tahsis edilmiş hasın bir kısmını oluştururdu. Beylerbeyi seferde olmadığı zaman Konya'da oturduğundan, boyahane iltizamını elinde tutan kişinin ödemeyi taahhüt ettiği aylık taksitleri hizmetkârlarından biri alırdı. Söz konusu para Kayseri kadısının makamında teslim edilip kaydedildiğinden, 17. yüzyılın ilk elli yılı boyunca Kayseri boyahanesinin yıllık değerlerinin hesaplanması ya da en azından tahmin edilmesi mümkündür.[118] Ne yazık ki bu seri, uzun dönemli sonuçlar türetilebilmesine olanak sağlamayacak kadar kısadır.

Tablo 17'de boyahanenin 1608-11 arasındaki faaliyet düzeyinin 1585-93 arasındakinden çok daha düşük olduğu hemen görülmektedir. Bu düşüşün tek nedeni para sistemindeki düzensizlik olamaz. 1584 ile 1586 yılları arasında değer kaybına uğrayan akçenin değeri 1600'de bir kere daha düşürüldü; akçeyle Osmanlı altını arasındaki oran ise resmen aynı düzeyde (120/1) tutuldu. Boyahane iltizamının eski değerinin üçte biriden azına düşmesi ise tekstil üretimindeki bir gerilemeyi yansıtıyor olmalıdır. 17. Yüzyılın ilk yıllarında Celâli isyanları doruğa çıkmış olduğundan, ticaret yollarının kesilmiş olması muhtemeldir. Örneğin, Kayseri'de alınıp satıldığı bilinen Adana pamuğu muhtemelen gelmemeye başladı. Boyahane de boya sıkıntısı çekmiş olsa gerektir. İşler öyle bir hale geldi ki, Kayseri boyahanesi 1608-09'da en az bir ay süreyle tamamen kapandı; yeniden açıldığında da Karaman beylerbeyine yapılan aylık ödemeler 3.000 akçeden 2.500 akçeye düşürüldü. 1637-38'den sonra boyahane geliri resmen sabit kaldı; fakat bunun

---

118 Belgeler için bkz. KKS 7a, s. 2, no. 15 (994 '1585'); KKS 8, no. 226, 227, 334 (1001 '1592-93'); daha sonra bu belgeler bilinmeyen bir nedenle karalanmıştır); KKS 12, s. 137 (1017 '1608-09'); KKS 15, s. 26, 62 (1019 '1610-11'); MM 4397, s. 72 (1047-56 '1637-46'); MM 4402, s. 68 (1057 '1647'); MM 9840, s. 94 (1065 '1654-55'); MM 9839, s. 86 (1066 '1655-56').

nedeni söz konusu gelir kaynağının vakıf haline getirilmiş olmasıydı (Silahdar Mustafa Paşa Vakfı). Dolayısıyla 64.000 akçe miktarı, artık Kayseri tekstil üretiminin durumunu yansıtmıyordu. 1610-11 ile 1637-38 arasında boyahane gelirlerinin akçe cinsinden değeri hemen hemen iki katına çıktı. Fakat öte yandan Osmanlı altınının akçe cinsinden değeri de 1:120'den 1:250'ye çıktı. Kayseri boyahane vergilerinin nasıl toplandığı bilinmediğinden, Karaman beylerbeyine ödenen akçelerin artmasının Kayseri boyahanesindeki gerçek bir canlanmayı yansıtıp yansıtmadığının anlaşılması olanaksızdır.

Tahrir defterlerinde kayıtlı olan boyahane vergilerinden de boyacılığın ve dolayısıyla tekstil üretiminin Anadolu'daki dağılımının saptanmasında yararlanılabilir.[119] 400'den fazla vergi mükellefini barındıran ve bir pazarı olan yerleşimlerdeki boyahaneler harita üzerinde gösterilmiştir (bkz. Harita 8). Boyahane vergilerinin genellikle diğer ödemelerden ayrı olarak kaydedilmesi nedeniyle bu gelir kaynağının önemine ilişkin kaba bir göstergeye sahibiz.

---

119 Boyahane vergileri konusunda şu tahrirlerden yararlanılmıştır. Adana: TK 114, s. 19b vd. (980 '1572-73'); Aksaray: TK 131, s. 13b (992 '1584'); Alanya: TK 172, s. 4b (tarih yazılmamış); Amasya: TK 26, s. 19a/b (984 '1576-77'); Ankara: TK 74, s. 33a vd. (979 '1571-72'); Arabgir: TK 127, s. 26b (976 '1568-69'); Ayntab-Gaziantep: TK 161, s. 21b-22a (982 '1574-75'); Bafra: TK 33, s. 217b vd. (984 '1576-77'); Behesni-Besni: TK 142, s. 264b vd. (967 '1559-60'); Beypazarı: TK 68, s. 126a (975 '1567-68'den önce); Beyşehir: TK 137, s. 5b (992 '1584') Birecik: TK 173, s. 12b-13a (992 '1584'); Bor: TK 135, s. 99b (992 '1584'); Boyabat: TK 176, s. 279b vd. (990 '1582'); Çemişgezek: TK 164, s. 3a vd. (975 '1567-68'); Çorum: TK 38, s. 19b (984 '1576-77'); Darende: TK 153, s. 66b vd. (tarih yazılmamış); Develi: TK 135, s. 275b vd. (992 '1584'); Divriği: TK 153, s. 13b vd. (tarih bilinmiyor); Eğridir: TK 51, s. 203b vd. (II. Selim dönemi); Elbistan: TK 108, s. 297-298a (971 '1563-64'); Ereğli (Konya): TK 113, s. 319a (992 '1584'); Erzincan: TK 40, s. 15b (1000 '1591-92'); Furnus: TK 101, s. 175b (971 '1563-64'); Gaferiyat (Kazımkarabekir): TK 113, s. 185a vd. (992 '1584'); Gemerek: TK 30, s. 194b vd. (983 '1575-76'); Gerger: TK 142, s. 140 vd. (967 '1559 - 60'); Gezende: TK 128, s. 338/339 (992 '1584'); Gönen: TK 51, s. 117a (II. Selim dönemi); Gümüş: TK 34, s. 19b (984 '1576 - 77'); Hacıbektaş: TK 139, s. 58b vd. (992 '1584'); Hacin: TK 168, s. 207b vd. (971 '1563-64'); Harput: TK 106, s. 81a (tarih bilinmiyor); Hisnimansur-Adıyaman: TK 101, s. 237b (971 '1563 - 64'); İskilip: TK 38, s. 154b (984 '1576 - 77'); Kahta: TK 142, s. 202 vd. (967 '1559 - 60'); Karahamza: TK 128, s. 621a vd. (992 '1584'); Karahisar-ı Develi (Yeşilhisar): TK 135, s. 248b vd. (992 '1584'); Kars-ı Maraş (Kadirli): TK 168, s. 156b (971 '1563 - 64'); Kayseri: TK 136, s. 41a vd. (992 '1584'); Kırşehir: TK 139, s. 10b vd. (992 '1584'); Kilis: TK 171, s. 54a/b (996 '1587 - 88'); Konya: TK

Defterlerdeki bu sayılar kuşkusuz bu kaynaktan elde edilen gerçek gelirle karıştırılmamalıdır. Farklı değerlerin derlenmesi sırasında akçenin değerinin farklı olması pek çok durumda sonuçları daha da çarpıtmış olabilir. Gene de, bütünsel bir tabloya ulaşmanın tek yolunun bu verilerin kullanılması olduğu anlaşılıyor.

Batı ve Orta Anadolu'ya ilişkin olarak, Rum vilayetinde, özellikle de Tokat (83.334 akçe), Çorum (25.000 akçe) ve Merzifon'da (23.000 akçe) çok üretken boyahanelerin yoğunlaştığı görülüyor. Sof üreticisi Ankara'da, Kayseri'de ve pamuk kenti Adana'da da yüksek vergi getiren boyahaneler bulunmaktaydı. Hamid, Alanya ve İçel sancaklarında ise küçük boyahaneler vardı. Aynı bölgede çok sayıda bulunan köy boyahaneleri ise haritamızda gösterilmemiştir. Anadolu vilayetinde Ankara ve Hamid sancakları dışında, vergiye bağlanmış hemen hemen hiç boyahane olmaması dikkat çekicidir. Bazı durumlarda boyahaneler vergiden muaf olan vakıflara ait olabilir. Başka yerlerde ise boyahane vergileri geleneksel vergi listesinde yer almıyordu. Bu nedenle yeni konan boyahane vergilerine karşı çıkan Alaşehir boyacıları tahrir defterlerinde geçmişte böyle bir ödeme istendiğine ilişkin hiçbir kayıt bulunmaması gerçeğini öne sürebiliyorlardı. Bu tez merkezi idare görevlileri arasında da destek buldu ve vergi resmen kaldırıldı. Devletçe işletilen Bursa boyahanesi ise çeşitli muhasebe sorunları nedeniyle tahrir defterleri dışında tutulmuş olabilir.[120]

104, s.30 vd. (992 '1584'); Ladik: TK 34, s. 110b vd. (984 '1576-77'); Larende – Karaman: TK 104, s. 142 vd. (992 '1584'); Malatya: TK 142, s. 16b-17a (967 '1559-60'); Maraş: TK 101, s. 28a vd. (971 '1563-64'); Merzifon: TK 34, s. 14a (984 '1576-77'); Niğde: TK 135, s. 14b-15a (992 '1584'); Niksar: TK 10, s. 12b (982 '1584-75'); Osmancık: TK 38, s. 71b vd. (984 '1576-77'); Piroganda: TK 113, s. 302a vd. (992 '1584'); Ruha: TK 151, s. 27a vd. (973 '1566'); Rumkale: TK 173, s. 123b vd. (991 '1583'); Samsun: TK 33, s. 1 vd. (984 '1576-77'); Sivas: TK 14, s. 28b (982 '1574-75'); Sinop: TK 200, s. 103b (990 '1582'); Sis-Kozan: TK 150, s. 11b vd. (II. Selim dönemi); Siverek, Aslanlı: TK 151, s. 199-202 (973 '1565-66'); Sonisa: TK 12, s. 7b vd. (982-984 '1574-77') Şuhut: TK 154, s. 212 vd. (980 '1572-73'); Tarsus: TK 134, s. 5 vd. (980 '1572-73'); Tokat: TK 14, s. 156b (982 '1574-75'); Turhal: TK 12, s. 90b vd. (982-984 '1574-77'); Uluborlu: TK 51, s. 147a (II. Selim dönemi); Ünye: TK 33, s. 63b vd. (984 '1576-77'); Ürgüp: TK 135; s. 181b vd. (992 '1584'); Zeytun: TK 101, s. 181a vd. (971 '1563-64'); Zile: TK 12, s. 130b-131b (982-984 '1574-77').

120 MD 41, s. 217, no. 483 (987 '1579-80').

Bu koşullarda, tahrir defterlerindeki yüksek vergi miktarlarının üretim çokluğunu mu yoksa yalnızca vergi oranının yüksekliğini mi gösterdiğinden emin olunamamaktadır. Kızılırmak ve Yeşilırmak boyunca kümelenmiş bütün yerleşimlerin Rum vilayetine bağlı olması ve incelenen bütün tahrir defterlerinin 982-984 (1574-77) yıllarında derlenmiş olması nedeniyle buralardaki vergi oranının hemen hemen aynı olduğu varsayılabilir. 1584 tarihli bir dizi tahrir defterine konu olan ve Karaman vilayetine bağlı olan, kuzeydoğuda Kayseri ile güneybatıda Gezende ya da Beyşehir arasında kalan bölge için de benzeri bir varsayım da bulunulabilir.[121] Hamid sancağı içinde kalan bölgede ise daha da büyük bir rahatlıkla karşılaştırma yapılabilmektedir.

Hem Hamid'de, hem de Karaman ve Rum vilayetlerinde vergilendirilebilir boyahanelerin varlığı, tıpkı cami ve pazaryerlerinin varlığı gibi kentin tanımında kullanılan kıstaslardan biridir. Rum vilayetinde boyahanesiz hemen hemen hiçbir kent yoktur. Osmanlı öncesi Hamid hanedanı sırasında Akşehir göller bölgesinin siyasal merkezi olan Eğridir'de ve aynı bölgenin en büyük yerleşimi olan Uluborlu'da boyahaneler vardı. Yalnızca Karaman vilayetinde beklenmedik bir durum söz konusudur. Seydişehir, Akşehir ve hele kapan-ı kotonu olan ve dolayısıyla tekstil ticaretinde belli bir rol oynadığı anlaşılan Ermenek gibi yerlerde boyahane bulunmamasını anlamak güçtür.[122] Ancak bazı kumaşların boyanmadığını ve beyaz, kahverengi ya da siyah olan doğal renklerinde satıldığını hatırlamakta yarar vardır. Örneğin, Elbistan yöre göçerlerinin sattığı kara çadırlarıyla ünlüydü.[123] Boyanmamış pamuklu ve yünlü üreten kentlerde, az sayıda boyahane olması ve dolayısıyla boyahane vergisinden kaçınabilmiş olmaları akla yakındır.

Karşılaştırma yapılabilmesi için, Güneydoğu Anadolu'nun bir kısmı da boyahane haritası kapsamına alınmıştır. Bu bölgedeki vergi oranlarının Rum ve Karaman vilayetlerindekinden daha yüksek olabileceği hesaba katılmalıdır. Tarımsal vergilerde gözlenen bu olgu boyahane vergileri için de geçerli olabilir.[124] Gene de, pek çok güneydoğu kentindeki boyahane vergileri bölgedeki tekstil zanaatlarının önemli boyutlara vardığını gösterecek kadar

---

121 Karaman ve Rum vilayetleri için birer kanunname vardı. Karaman için bkz. Barkan (1943), s. 39 vd.; Rum için bkz. TK 14, s. 3a vd. (982 '1584-75').

122 TK 128, s. 14a (992 '1584').

123 TK 108, s. 298a (971 '1563-64').

124 İstanbul'da satılan İran dokumaları için bkz. ŞD 2, s. 345 (1064 '1653-54').

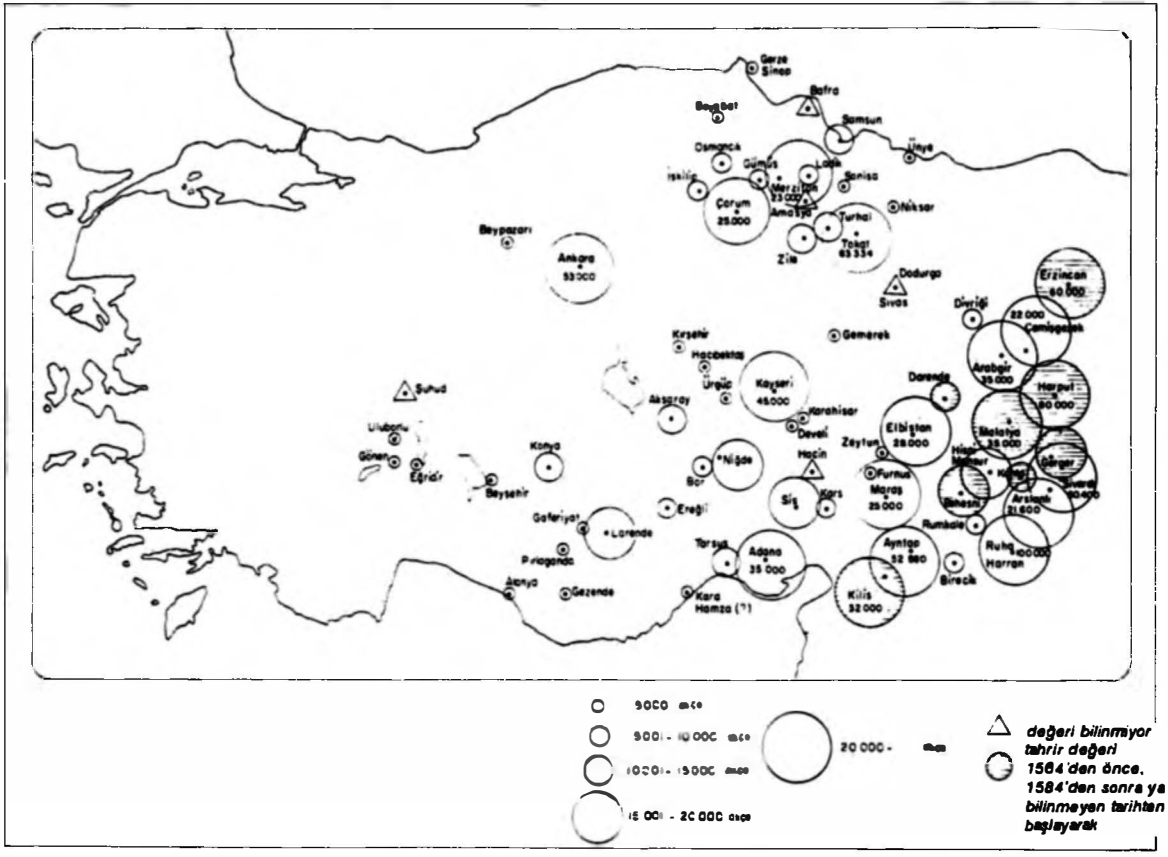

Harita 8. Boyahaneler.

yüksektir. Boyahane vergileri Ruha (Urfa) ve Harran'da 100.000 akçeyi, Harput ve çevre köylerinde 80.000 akçeyi, Siverek ve yöresindeki yerleşimlerde ise 72.000 akçeyi bulmaktadır. Üstelik Urfa ve Siverek ile Malatya sancağını (Malatya, Gerger, Kâhta, Besni) kapsayan tahrir defterlerinin tümü, akçenin değerinin 1580'lerdekine göre genellikle daha yüksek olduğu 1560 yılı dolaylarında derlenmiştir.

Fırat nehri yakınlarındaki bu kentlerin yanı sıra Ceyhan boyundaki yerleşimlerde de yüksek üretim düzeyine sahip boyahaneler vardı. Bu yerleşimlerin arasında Maraş, Elbistan ve Sis (Kazan) bulunmaktaydı. Belgelerden kaynaklanan sorunların varlığına karşın, güneydoğu vilayetlerinin 16. yüzyıl Anadolusu'nun en önemli tekstil üretim merkezleri arasında yer aldığı söylenebilir. Ruha, Harput, Siverek, Ayıntab (Gaziantep) ve yöresindeki tekstil üretiminin Anadolu, Rum ya da Karaman vilayetlerinden daha fazla olması da muhtemeldir.

Oysa İstanbul'da hazırlanan belgelere dayanan Harita 7 daha ilk bakışta, başkentte Güneydoğu Anadolu tekstiline pek önem verilmediğini göstermektedir. Bunun nedeni Güneydoğu Anadolu'dan gelen kumaşların İstanbul ve Galata bedestenlerinde fazla satılmaması olabilir. Eğer bu varsayım geçerliyse, Urfa, Harput ve Siverek boyahanelerini gelir getiren kurumlar kılan ticaret akımları hakkında daha çok bilgi edinmemiz gerekir. Uluslararası ticaretin önemli merkezi olan Halep bu tekstil ürünlerinin bir kısmını çekmiş, önemli bir miktar da Irak'a giden kervanlarca alınmış olabilir. Söz konusu dönemde Batı ve Orta Anadolu arasında bölgelerarası bir değişim olup olmadığının araştırılması gereklidir. İran'dan kumaş alan ve genellikle Diyarbakır'dan geçen tüccarların, sözde İran kumaşlarının bir kısmını Anadolu'nun güneydoğu vilayetlerinden almış olmaları çok muhtemeldir.[125]

Sonuç

Tekstil üretimiyle kentleşme arasındaki ilişkilerin saptanması için Harita 7'de gösterilen kumaş üretimi dağılımını yeniden özetlemekte yarar vardır. Belirli tekstil imalat merkezleri hemen göze çarpmaktadır. Bunlardan biri Ege kıyısındadır ve esas olarak da Büyük Menderes, Küçük Menderes ve Gediz Çayı boyunca yayılmıştır. Bu bölgede pamuklu üretimi egemen olmakla birlikte, keten, yünlü ve kendir yapımına da rastlanmaktadır. Biraz daha

125 Suriye'deki öşür oranları için bkz. Hütteroth ve Abdulfattah (1977), s. 77. Anadolu ve Rumeli'deki öşür oranları için bkz. Güçer (1964), s. 54.

kuzeyde, Marmara Denizi'nin güney kıyısında ve Bursa'nın doğusunda, pamuklu, kendir ve keçi kılı görülmektedir. Kuzeybatı Anadolu'nun ormanlık tepelerinde Bolu, Çağa, Akyazı ve Göynük küçük tekstil merkezleri oluştururken, İzmit ile Üsküdar arasındaki Kocaeli Yarımadasında keten yetiştiriciliği ve dokumacılığı dikkat çekmektedir. Tiftik keçisi beslenen bölge kesin sınırlara sahiptir: Orta Anadolu bozkırında Haymana'dan Karadeniz kıyısına paralel tepelerde bulunan Tosya ve Koçhisar'a kadar uzanan dar bir şerit.

Anadolu Yarımadasının güney kısmında çeşitlilik daha da azdır; bu bölgedeki dört tekstil merkezinin hepsi pamuklu üretiminde yoğunlaşmıştır, çuval bezi dokumacılığı ise ikincil öneme sahiptir. İpekli üretiminin egemen olduğu hiçbir bölge yoktur. İpek işleyen zanaatkârlar Bursa, Tokat ve Amasya gibi bazı büyük ticari ve idari merkezlerde toplanmıştır. İpekli yapımının Bilecik gibi küçük yerleşimlere de yayıldığı olmuşsa da bu eğilim oldukça sınırlı boyutlardadır. Lüks bir mal olan ipeğin büyük kent merkezleri dışında uzun süre tutunabileceği pek düşünülemez.

Pamuk, kendir ve tiftik işlemeciliğinin bu kadar belirgin biçimde yoğunlaşması, bizi yalnız kentlerin değil, yöredeki köylerin de bölgede egemen olan türde tekstil üretimiyle uğraştıklarını varsaymaya götürmektedir. İnalcık'ın Bursa araştırması, Ergenç'in Ankara üzerine incelemesi ve Todorov'un Balkanlarda, Filibe yöresindeki yünlü üretim bölgelerine ilişkin araştırmaları bu varsayımı doğrulamaktadır.[126] Tekstil zanaatları kentlerde doğmuş olsalar da, yöre köylüleri kısa sürede eğirme ve dokuma işlerini yarı faaliyet olarak benimsiyorlardı. "Zanaatçı" köylerin oluştuğu bile görülürdü; örneğin, Ankara yakınlarındaki Erkeksu ve İstanoz (Zir) hemen hemen hiç tarım yapılmayan ve bütünüyle tiftik eğiriciliği ve sof dokumacılığına dayanan köylerdi.[127] Dokumacılığın kent çarşılarında da hep yeri olmakla birlikte, kentlerin daha çok boyama, satışa hazır hale getirme ve pazarlama işlerinde yoğunlaştıkları anlaşılıyor.

Tekstil üretiminin önemli olduğu bölgelerle kent ve kasabaların coğrafi dağılımının karşılaştırılması sonucunda çakışan ve çakışmayan noktalar göze çarpmaktadır. Ege Bölgesi hem büyük ölçüde kentleşmiş bir bölgeydi, hem de kumaş üretim merkeziydi. Rum vilayetinin çekirdeğini oluşturan Tokat ile Amasya arasındaki bölge için de aynı şey söylenebilir Hamid sancağındaki

126 İnalcık (1960a); İnalcık (1960b); Ergenç (1973); Ergenç (1975); Todorov (1967-68).
127 Ergenç (1975), s. 154.

küçük kasabalar, gelişmelerini büyük ölçüde bogası üretimine borçluydular. Öte yandan, Marmara Denizi'nin güney kıyısı, Kocaeli, Bolu ve Ankara yöreleri ve İçel sancağında yalnızca kırsal ve yarı-kırsal yerleşimler vardı. Kısacası, büyük kentlerin hemen hepsinde canlı tekstil çarşıları vardı, ama kentlerden uzak bölgelerde de tekstil üretiminin yoğunlaştığı alanlar bulunuyordu.

Tekstil üretiminin ve kentleşmenin coğrafi dağılımının açıklanabilmesi için, kırsal tekstil üretim bölgelerinde hüküm süren pazarlama yöntemleri ve bu bölgelerle kent ticareti arasındaki bağlar hakkında bazı varsayımlar yapılabilir. Üretimin büyük ölçüde tersane, ordu ya da sarayın gereksinimlerinin karşılanmasına yönelik olduğu durumlarda fazla ayrıntılı yerel düzenlemelere gerek olmayabilirdi. Devlet aygıtının bir parçasını oluşturan bu kurumlar, ihtiyaç duyduklarında, tahsildar ya da alıcılarını gönderebilir ve bu görevlilerin yaptıkları harcamalar dolaylı ya da dolaysız olarak vergilerden karşılanabilirdi. Yerel destek için ise kadılara dayanabilirlerdi. Başkente çok yakın bir bölge olan Marmara Denizi'nin güneyindeki tekstil ve tekstil elyafının askeri ya da sivil tüketiciye büyük ölçüde bu yolla ulaştığı tahmin edilebilir.

Sıradan Osmanlı uyruklarının talebi söz konusu olduğunda ise işler biraz daha karmaşık olsa gerekti. Bu konudaki bilgilerimiz hemen yalnızca başkente ilişkin olduğundan, Anadolu kentlerinin tekstil gereksinimlerini karşılama yöntemleri hakkında pek bir şey bilmiyoruz.[128] En alt düzeyde, kırsal tekstil üretim merkezlerinin yerel pazarlardan yararlandığı anlaşılıyor. Anadolu'da Balkanlar'daki kadar yaygın olmamakla birlikte, panayırlar vardı ve bunlara uzun mesafe ticaretiyle uğraşan tüccarların uğradığı da olurdu.[129] Tüccarın köylülere hammadde dağıtarak kendi hesabına üretim yaptırdığı düzenlemelere oldukça seyrek olmakla birlikte, Bursa yöresi ve muhtemelen Hamid sancağı gibi ticarileşmiş bölgelerde rastlanırdı.[130] Boyama ve satışa hazırlama işleriyle uğraşan zengin kişiler kendilerine daha çok iş gelmesini sağlamak için

128 Bkz. Ahmed Refik (1333 '1914-15'), s. 175, 176, 178. Ancak, İstanbul'un iaşesini konu alan çalışmalar giyecekler ve hammaddeler üzerinde durmakta, dokuma ürünlerine hemen hemen hiç değinmemektedir. Bu konuda bkz. Mantran (1962).

129 ŞD 1, s. 54 (1059 '1649'); TK 128, s. 238 (992 '1584'). Ayrıca bkz. Evliya Çelebi (1895-1938), c. IX, s. 186.

130 İnalcık (1969), s. 118.

bazen dokumacılara kredi verirlerdi; satışa hazır kumaşları başkente getiren aracı rolünü de bu kişiler üstlenmiş olabilir. Osmanlı döneminde Anadolu'da, merkezi idareyle şu ya da bu biçimde bağlantısı olmayan kentlilerin kırsal bölgelere egemen olma yollarının pek fazla olmadığı söylenir.[131] Fakat önemli tekstil üretim bölgeleri için bu saptamayı değiştirmek gerekebilir.

Belli yörelerde ve belli zamanlarda, devletten ve özel kişilerden kaynaklanan talepler arasındaki rekabetin oldukça keskin olduğu anlaşılıyor. Anadolu kendir ve pamuk ipliği satışına ilişkin sürekli çekişme buna örnek olarak verilebilir. Yerel düzeyde sınırlı bir ticari düzenleme gerektiren resmi talep vilayetlerdeki kentleşmeyi fazla ilerletici bir etki yapmıyordu. Kendi hesaplarına iş yapan tüccarlar ise muhtemelen farklı bir konumdaydılar. Mallarını satmak için zamana ihtiyaçları vardı, sık sık ya meslektaşlarından ya da vakıflardan borç almak zorunda kalırlardı ve vilayetlerdeki işleri bitince başkente dönmeleri gerekmezdi. Dolayısıyla taşrada kentsel kurumların gelişmesine göreli olarak daha büyük bir ilgi göstermiş olabilirler ve onların iş yaptığı bölgelerdeki kentler göreli olarak daha çabuk gelişmiş olabilir. Osmanlı devleti için üretimin egemen olduğu bölgelerde bütünüyle ya da büyük ölçüde sıradan tüketici için çalışanlar arasındaki bu farklılık, 16. ve 17. yüzyıl Anadolusu'nda tekstil üreticisi bölgelerle kentleşme arasında neden daha fazla çakışma olmadığını bir ölçüde açıklayabilir. Böyle bir hipotez, yalnız Anadolu'yu değil, devlet alımlarının yerel ekonomi üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğu Balkanların bazı yörelerini de kapsayan yoğun bölgesel araştırmalarla kanıtlanabilir. Sonuçların kontrol edilebilmesi için imparatorluğun devlet alımlarının fazla olmadığı kısımlarıyla karşılaştırmalar yapılmalıdır. Böyle bir proje bu çalışmanın boyutlarını aşmaktadır, fakat ilerde yapılması yararlı olabilir.

131 Bu açıdan bkz. Planhol (1972).

BÖLÜM 6

DERİ İMALATI, DERİ ZANAATLARI VE KENT ÇARŞISI

Dervis Şeyhleri ve Debbağ Loncaları

18. Yüzyıl belgelerine göre Osmanlı İmparatorluğu'nda tabakçıların olağanüstü güçlü bir lonca örgütleri vardı. Farklı kentlerdeki loncalar arasında ilişki vardı ve bazı durumlarda ustalığa atama Kırşehir'deki Ahi Evran derviş zaviyesi şeyhinin gönderdiği bir temsilci huzurunda yapılırdı.[1] Belge kıtlığı ancak tartışmaya açık bazı yargılara varılmasına olanak sağlamaktadır; gene de Kırşehir'deki şeyhlerin özel haklarını 15. ve 16. yüzyıllarda fazla sıkı bir şekilde kullanmadıkları söylenebilir. O döneme ait belgelerde İstanbul ve Manisa debbağ loncalarının başkanlarından "ahi baba" olarak söz edilmektedir;[2] bu ad 18. ve 19. Yüzyıl kayıtlarında Kırşehir'deki Ahi Evran zaviyesi şeyhinin denetimindeki lonca görevlileri için kullanılıyor.[3] Fakat 890 (1485) ve 992 (1584) tahrir defterlerini hazırlayanlar bu zaviyeyi anlatırlarken Ahi Evran şeyhleriyle debbağ loncaları arasında hiçbir ilişkiden söz etmemektedirler.[4] Zaviyenin anlatılması şeyh ve dervişlerin gelir kaynaklarının sıralanmasını da kapsadığından, bu konudan söz edilmemesi o sırada şeyhlerin debbağlar arasında pek etkili olmadığını akla getirmektedir. Farklı bir durum

1 Taeschner (1956), Ahi Evran şeyhinin nüfuzunun tarihi tam olarak belirlenemeyen daha eski bir döneme değin uzandığı ve 18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyıl başlarında zayıfladığı kanısındadır.

2 MD 98, s. 49, no. 141 (1100 '1688-89'); Gökçen (1945), s. 29.

3 Taeschner (1956), s. 95.

4 TT 19, s. 288-289 (890 '1485'); TK 139, s. 278-279 (992 '1584').

olsaydı, şeyhlere herhalde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki debbağ loncalarının hediyelerinden oluşan mütevazı boyutlarda da olsa düzenli bir gelir akardı.[5]

Bir hipotez olarak, 17. yüzyıl sonları ya da 18. yüzyıl başlarında Ahi Evran şeyhlerinin o güne kadar tümüyle onursal nitelikteki haklarını genişlettikleri varsayılabilir. Aynı dönemde Bektaşi şeyhleri de o ana kadar kendileriyle oldukça gevşek bağları olan zaviyeler üzerindeki merkezi otoritelerini güçlendirme çabalarında Osmanlı idaresinden destek almışlardı.[6] Bu durum, debbağ loncasının merkezileştirilmesinin de sonradan gerçekleştiğini akla getirmektedir. Muhtemelen Osmanlı idaresi, loncalar ve derviş tekkeleri gibi resmi olmayan örgütler üzerindeki merkezi kontrolun artmasıyla, giderek bağımsızlaşan yerel idareciler karşısında etkisini artırmayı umuyordu. Öte yandan, bugüne kadar incelenmiş 16. ve 17. yüzyıl belgelerinden hiçbirinde Anadolu ve Balkan kentlerinde çalışan bütün debbağları kağıt üzerinde de olsa kapsayan bir örgütün varlığına ilişkin bir kanıt yoktur.

Anadolu Tabakhanelerindeki Hammadde Sorunları

Tabakçılık işlemlerinin kayıt edildiği bazı kentlerde debbağlara yerel salhanelerde toplanan bütün derileri alma hakkı tanınmıştı. 15. Yüzyıl sonu ve 16. yüzyıl başındaki ihtisap kuralfarında bazen kasapların derileri debbağlara vermeden nasıl temizlemeleri gerektiği de belirtilirdi.[7] Bu kuralların amacı debbağlara hasar görmemiş derilerin düzenli olarak gelmesini sağlamaktı.

Yalnızca 17. yüzyıl sonu Bursası'nda fiyatlar ve ödeme koşulları konusundaki çekişmeler hem kasapları hem de debbağları, iki lonca arasındaki sürekli anlaşmayı sona erdirecek kadar bıktırdı.[8] Bursa debbağlarının, en azından bir süre için, serbest piyasada deri bulmaya çalıştıkları anlaşılıyor. Ancak, görüldüğü kadarıyla bu çözüm başka Anadolu kentlerinde denenmedi. Tersine debbağlar genellikle el altındaki kaynaklardan hammadde sağlama ayrıcalıklarına sarıldılar. Bu durum, yerel piyasa doymadan dışardan gelen–

---

5 Önemli zaviyeler, hibe edilen fazla eşyayı satarak yılda birkaç bin akçe gelir elde ederlerdi. Yeşil yaprak diye adlandırılan dinsel bağışlar için bkz. Taeschner (1956), s. 95-96.

6 Faroqhi (1981), s. 92-96.

7 Barkan (1942), c. III, s. 168.

8 Gerber (1976), s. 81.

lere deri satılmasını yasaklayan ferman bolluğunu açıklamaktadır.[9] Bu anlamda bir korunma, hammadde arzında darboğazın varlığının göstergesi olarak kabul edilebilir.

Sarayın çıkarları söz konusu olduğunda, hammaddeleri belli bir grup zanaatkâra tahsis eden ayrıcalıklar herhalde çok kolay tanınıyordu. İne ve Tuzla kazalarında keçi derisinden yapılan beyaz sahtiyanın başlıca alıcılarından biri Osmanlı sarayıydı. İne kazasında çalışan bir zanaatkâra hassa debbağı payesi verilmişti ve bu kişinin isteği üzerine kaza dışından gelenlere keçi derisi satışı yasaklanmıştı.[10]

Debbağlara göre, deri sıkıntısından madrabaz adı verilen tüccarlar sorumluydu. Ankara kaynaklı bir belge deri ucuzken çok miktarda alıp tuzlayarak saklayan kişilerden söz etmektedir. Fiyatlar arttığında bu toptancılar mallarını debbağlara satarlardı.[11] Bu yolla yaratılan yapay darlıklar orta halli debbağ ustaları için ciddi sorunlar yaratırdı.

Deri kıtlığının başka nedenleri de olabilirdi. Örneğin, 17. yüzyıl ortasında Bursa'da, bazı varlıklı debbağların işlerini genişletmeleri nedeniyle bu zorunlu hammaddeler az bulunur hale gelmişti. Bu varlıklı debbağların pek çoğu herhalde giderek deri tüccarına dönüştüler. Daha yoksul ustaların bir şikayeti de her biri onar debbağhaneye sahip olan altı meslektaşlarının, bütün derileri almaları ve böylece orta halli ustaların işlerini sürdürmelerinin olanaksızlaşmasıdır.[12] Zengin debbağların bazılarının lonca aracılığıyla dükkânlara dağıtılan deri hisseleriyle yetinmedikleri anlaşılıyor. 17. Yüzyılın ilk yarısında bu hisse genellikle dükkân başına 120 koyun ve 60 keçi derisiydi. Paylarını artırmak isteyen ustalar dutlukları, demirci atölyelerini, keçe dükkânlarını ve deve ahırlarını debbağhane haline getirmeye başladılar. Bu yerlerin hepsinin eskiden debbağhane olduğu ve dolayısıyla deri hissesi almaya hakları olduğu öne sürüldü.[13] Sonuç olarak hammaddenin lonca denetimindeki dağıtım sistemi bütünüyle altüst oldu.

---

9 Örneğin, Çankırı için bkz. MD 79, s. 211, no. 521 (1019 '1610-11'); Ankara için: MD 80, s. 384, no. 925, 926 (1024 '1615'); İzmir için: ŞD 1, s. 54 (1059 '1649').

10 ŞD 3, s. 45 (1064 '1653-54'): İne, Tuzla.

11 MD 80, s. 394, no. 925, 926 (1024 '1615').

12 ŞD 3, s. 96 (1064 '1653-54').

13 ŞD 3, s. 45 (1064 '1653-54'); ŞD 3, s. 100 (1065 '1654-55'). 17. yüzyılın ilk yarısında Bursa debbağlarına verilen deriler için bkz. Gerber (1976), s. 78. Burada ele alınan anlaşmazlıkların debbağların piyasadan deri almayı denemeye başlamasından öncesine ait olduğu hatırlanmalıdır. Bazı İznikmid (İzmit) debbağlarına deri verilmemesi hakkında bkz. MD 96, s. 72 (1089 '1678-79').

Bu duruma karşı çıkan orta halli debbağlar merkezi idareden bir ferman aldılar. Sultan'ın buyruğu uyarınca zengin debbağlara lonca kurallarına uymaları emrediliyordu. Fakat bu fermana pek uyulmadığı izlenimindeyiz. Bu nedenle Bursa debbağları belgeyi yeniletmek ve onaylatmak zorunda kaldılar. Bu düzenlemelerin deri yapımındaki yoğunlaşma eğilimini önleyip önleyemediğini öğrenmek ilginç olurdu.

Bazı kentlerde debbağların kentteki salhanenin yanı sıra yöre köylerinde de ilk alım hakkı istediler. Örneğin, Bolu sancağını kaplayan ormanlarda bulunan Göynük kasabasındaki debbağlar; Taraklı Yenicesi, Gölpazarı, Akyazı ve Çakırcuması'nda elde edilen bütün deriler üzerinde hak iddia ettiler ve IV. Murat'ın bir fermanını sunarak bu iddialarını kanıtlayabildiler.[14]

Debbağların karşılaştığı hammadde sorunları ve başka güçlükler kimi zaman Osmanlı hazinesine önemli zararlar verirdi. 17. Yüzyıl başlarında Kayseri debbağhanelerinde üretilen çeşitli deriler üzerine bir resm-i damga konmuştu.[15] Bu verginin yıllık iltizam bedeli 10.000 akçe olarak belirlenmiş, ancak debbağlar bu vergiyi ödemelerinin olanaksızlığını belirten bir dilekçe sunmuşlardı. Kayseri debbağlarının İstanbul'da bu işten sorumlu görevliyi ikna etmeyi başardıkları anlaşılıyor; resm-i damga kaldırıldı ve mültezimlere bu adla vergi istemeyi durdurmaları emredildi; bu emrin uygulanması ise epey güç oldu.

Şu ana kadar incelenen belgelerde Avrupa'ya ham deri ihracına ilişkin pek bilgi olmamasına karşın bu olasılık gözardı edilemez. İstanbul ve Dubrovnik arşivlerindeki belgeler, Balkanlardan büyük miktarlarda işlenmiş ve ham deri ihraç edildiğini göstermektedir.[16] 17. Yüzyılın ilk yarısında deri ticareti merkezi olarak ün yapmış olan Marsilya'ya İzmir, İstanbul, İskenderun ve İskenderiye'den hem işlenmiş hem de tabaklanmamış deri gelirdi.[17] Marsilya tabakhanelerinin tek hammadde kaynağı elbette Doğu Akdeniz değildi; İngiltere, Rusya ve Sardunya'dan da deri ithal edilirdi. Ancak, Batı ve Orta Anadolu debbağlarının karşı karşıya bulunduğu hammadde sorununu Avrupa'dan kaynaklanan talebin daha da keskinleştirmiş olduğu düşünülebilir.

---

14 ŞD 3, s. 125 (1065 '1654-55'). Günümüz haritalarında Çakırcuması yoktur. 16. yüzyıl sonunda Göynük'te bir debbağ loncası olduğu Fekete, ADVN 999, no. 1719'dan da anlaşılmaktadır. Söz konusu belgede zanaatkarlar yerel idare görevlilerinden korunmalarını sağlayacak bir ferman istemektedirler.

15 MM 3457, s. 62 (1037 '1627-28').

16 Carter (1972), s. 361 vd.

17 Bergasse, Rambert (1954), s. 161. Paris (1957), s. 526-528.

Ege kıyısındaki bazı kentlerin debbağlarının yeterli miktarda palamut bulmakta da önemli sorunlarla karşılaştıkları anlaşılıyor. Ege Bölgesi'nde bulunan mazının yanı sıra meşe palamudu kabuklarından da tabaklamanın zorunlu maddesi tanen çıkartılırdı. Çeşme yöresinde, Ayazmend'de (Altınova), Tuzla'da (muhtemelen Behram Tuzlası) ve Midilli Adasında çok miktarda tanen elde edilirdi.[18] Fakat kısmen İstanbul debbağlarının Ege kıyılarından palamut alması, kısmen de Avrupalı tüccarların alımları nedeniyle talep çok yüksekti.

Çeşme yöresinde imparatorluk dışından gelen Hıristiyanlara palamut satışı yasaktı, ancak bunun oldukça canlı bir ihracatı önlediğini pek sanmıyoruz. Frenk tüccarları Osmanlı uyruklarından daha yüksek fiyat verebiliyorlardı ve Marsilya'ya gelen tanenin çoğu İzmir ve Halep kökenliydi.[19] Şaban 981 (Kasım–Aralık 1573) ve Muharrem 1019 (Mart–Nisan 1610) tarihlerinde iki kez belgelere geçirilen ihraç yasağının İstanbul debbağlarının çıkarlarını koruma amacını güttüğü anlaşılıyor. Öte yandan, Mora'da üretilen palamut Osmanlı hükümetinin izniyle ihraç edilebilirdi.[20] Bu izin Mora'daki mültezimlerin bazı yıllarda Osmanlı İmparatorluğu içinde satamayacak kadar çok palamut biriktirmiş olmasındandı.

Bazı durumlarda, Çeşme debbağlarının yöredeki palamut stokunu İstanbul debbağlarından korumayı başardıkları olurdu. Bu türden ilginç bir olaya Çeşme kadısına hitap eden bir ferman değinmektedir.[21] Çeşme debbağlarının, kendilerine bile yetecek miktarda palamut olmadığını öne sürerek, İstanbul'un gereksinimini karşılamakla görevli bir tüccara bu malı satmayı reddettikleri anlaşılıyor. Gerçekte ise, ya kendi ihtiyaçlarını yanlış tahmin etmişlerdi, ya da daha yüksek fiyat veren tüccarlara satmak niyetindelerdi. Sonuçta toplanmış palamutun bir kısmı kullanılamadan çürüdü ve eli boş dönen tüccar Osmanlı merkezi idaresini harekete geçirdi. Yerel zanaatkârların kullan–

18 MD 23, s. 236, no. 502 (981 '1573-74'); MD 23, s. 211, no. 447 (981 '1573-74'); MD 24, s. 109, no. 299 (981 '1573-74'); MD 79, s. 53, no. 132 (1019 '1610-11'). Ayrıca bkz. Encyclopedia Britannica (1971 baskısı), "Ocak" maddesi.

19 Paris (1975), s. 524, 17. yüzyılda İzmir'den yapılan mazı ihracatına değinmektedir. Palamuttan söz edilmernekle birlikte, bunun da mazı başlığı altında ele alınmış olması muhtemeldir. 19. yüzyılda İzmir'den yapılan palamut ihracatı konusunda bkz. Kurmuş (1974), s. 152-153.

20 MD 35, s. 23, no. 47 (986 '1578-79'); MD 48, s. 88, no. 238 (990 '1582').

21 MD 24, s. 109, no. 299 (981 '1573-74').

madığı palamutun hepsinin İstanbul'a gönderilmesinin sağlanmasının sorumluluğu Çeşme kadısına verildi.

Bitkisel maddelerle tabaklanan deri dışında şapla işlenen deriler de vardı.[22] Ancak 16. ve 18. yüzyıllar arasında Anadolu şapının kolayca satılamadığı olurdu. Bu nedenle debbağlar zaman zaman bir şap madeni mültezimininden resmi fiyatla şap almak zorunda bırakılırlardı. Bazı durumlarda bu yükümlülük debbağların işine büyük zarar verirdi.[23] Şevval 987'de (Kasım–Aralık 1579) Osmanlı merkezi idaresi Burdur debbağlarının şikayetini yanıtlıyordu. Debbağlar yakındaki bir madenden belli miktarlarda şap almak zorunda olduklarını kabul ediyorlardı; fakat şap mültezimleri debbağların almaları gereken miktarı artırmaya çalışıyorlardı. Üstelik aynı kişiler yerel kadının saptadığı narhın üzerinde bir fiyat koyarak ayrıcalıklı konumlarından yararlanmışlardı. Şapın bol palamutun kıt olmasının tabaklanmış deriden şaplanmış deriye doğru genel bir kayışa neden olup olmadığının öğrenilebilmesi ilginç olurdu. Bazı debbağlar çok miktarda hayvansal yağ kullanımı gerektiren süreçlere kayarak balmumu yapımında kullanılan donyağı sıkıntısını artırmış da olabilirler.[24] Ancak 16. yüzyıl deri işçiliğinden günümüze kalan örnekler pek fazla olmadığından bu sorular şimdilik yanıtsız kalmaktadır.

Debbağlar ve Debbağhaneler

Anadolu kentlerindeki debbağhanelerin mekânsal düzenlerine ilişkin bilgiler oldukça sınırlıdır.[25] Birçok yerleşimde debbağhane denen mahalleler vardı. Fakat, tabaklama sürecinde çıkan kokuların bu mahallelerdeki yaşamı tatsızlaştırması nedeniyle, Andre Raymond'un Kahire örneğinde gösterdiği gibi, kent büyüdükçe debbağhanelerin yeri genellikle değiştirilirdi.[26] Debbağhane diye bilinen kalabalık mahallelerde debbağlar dışında da pek çok kişinin yaşadığı anlaşılan 17. yüzyıl başı Kayserisi'nde de böyle bir süreç

---

22 Waterer (1957), s. 149.

23 Tuz ticaretindeki benzeri düzenlemeler için bkz. Güçer (1962-63), s. 126 vd. Osmanlılarda şap üretimi konusunda bkz. Faroqhi (1979) ve elinizdeki çalışma içinde Bölüm 5.

24 MD 41, s. 241, no. 530 (987 '1579-80'). Hayvansal yağ kıtlığı için bkz. MD 75, s. 274 (1013 '1604-05').

25 Öte yandan, 16. yüzyılda ve 17. yüzyıl başlarında İstanbul'daki debbağ örgütlerini konu alan çok sayıda belge vardır. Örneğin bkz. MD 30, s. 27, no. 67 (985 '1577 78'); MD 43, s. 181, no. 329 (988 '1580-81').

26 Raymond (1973-74), c. I, s. 327-329. Halep'e ilişkin bir örnek için bkz. MD 79, s. 109, no. 274 (1019 '1610-11').

gerçekleşmişe benzemektedir.[27] Bendereğli (Karadeniz Ereğlisi) debbağlarına ilişkin bir belge de benzeri bir yer değiştirme isteğinden söz etmektedir; buna karşılık debbağlar dükkânlarının oturulan bölgenin dışında olduğunu ve rahatsızlık yaratmadığını öne sürmektedirler.[28] Birçok kentte bir kısım debbağhane herhalde bir aradaydı. 16. ve 17. yüzyıldan bugüne gelen böyle yapılaşma örnekleri yoktur. Ancak, Safranbolu'daki 19. yüzyıl tabakhaneleri geleneksel Osmanlı debbağhanelerinin görünümü hakkında genel bir fikir vermektedir.[29]

Debbağhane değerleri birbirinden çok farklıydı. Örneğin borç içinde ölen bir ustanın ailesi dükkânı 500 akçenin altında bir fiyata satmak zorunda kalmıştı.[30] Öte yandan, daha iyi donatılmış bir dükkân, yerel bir vakfa yılda 20 akçe kira ödemek zorunda olmasına karşın, 3.000 akçeye satılabiliyordu.[31] Dükkânından Şevval 1002'de (Haziran-Temmuz 1599) 3.000 akçe borç almak için yararlanan Ankara mülazım (kadı adayı) Ahmet Çelebi gibi tabaklama işiyle hemen hemen hiç uğraşmayan kişilerin de debbağhaneleri olabiliyordu.[32]

En azından Bursa'da, işlenmiş deri satışı da debbağhanede yapılırdı. Bu işleyişe karşı çıkanlar olduğundan debbağlar, kendilerini derilerini satmak için çarşıya götürme zorunluluğundan kurtaran bir ferman ve Şeyhülislamdan da fetva alma gereğini duymuşlardı.[33] Bursa gibi büyük bir kentte bu malların bir uçtan diğerine taşınma masrafının pek küçük olmaması muhtemeldir. Bu durumda herhalde deri satıcıları ve alıcıları deveci ve katırcı ücretlerini birbirlerine ödetmeye çalışıyorlardı.

Deri Çeşitleri

Belgelerde sahtiyan, meşin ve gönden söz edilmektedir. Pahalı ayakkabıların sahtiyandan yapıldığı anlaşılıyor. 1600'de yürürlüğe giren İstanbul fiyat düzenlemelerine göre, Saray için çalışan ayakkabıcılar hemen hemen

---

27 Kayseri kadı sicillerine geçmiş ev satışları incelendiğinde bu durum açıklık kazanır.
28 MD 95, s. 33 (1075 '1664-65').
29 Safranbolu'daki tabaklama işlemleri ve debbağhaneler için bkz. Aktüre ve Şenyapılı (1976), s. 65-76. Genel olarak Osmanlı dönemindeki tabaklama konusunda bkz. Gökçen (1945).
30 KKS 7a, s. 10, no. 77 (994 '1585-86').
31 KKS 7a, s. 9, no. 65 (994 '1585-86').
32 AKS 5, s. 193, no. 803 (1002 '1593-94').
33 MD 90, s. 86, no. 291 (1056 '1646-47').

yalnızca sahtiyan kullanırdı.[34] Saray için alınan ayakkabılar arasında Manisa sahtiyanından yapılanlar vardı. Bazı saraylılar İstanbul sahtiyanı denen biraz daha ucuz bir cins deriden yapılmış ayakkabı giyerlerdi. Ne yazık ki, Manisa sahtiyanı denen derinin gerçekten Manisadan gelip gelmediğini bilmiyoruz.

Sözlük anlamının genel olarak deri ile aynı olmasına karşın,[35] meşin sözcüğüyle 1600 yılı dolaylarında göreli olarak ucuz bir deri çeşidinin kastedildiği anlaşılıyor. 1600 yılı fiyat düzenlemelerinde Sarayın ısmarladığı bir çift terliğin Manisa sahtiyanından yapılması halinde 40, meşinden yapılması halinde ise 25 akçeye alınacağı belirtiliyordu. Farklı tür ayakkabılar arasındaki bu fiyat farkı iki deri çeşidi arasındaki fiyat farkının göstergesidir. Hazır ayakkabılar arasındaki fiyat farkları derilerin metrekare fiyatları hakkında, henüz ayakkabı haline getirilmemiş deriler arasındaki fiyat farklarından daha çok bilgi vermektedir. Çünkü derinin parça olarak satılması halinde söz konusu derilerin ortalama boyunun büyük ya da küçük olmasının hesaba katılmış olması olasılığı hep vardır.

Gön sözcüğünün kesin anlamı daha da belirsizdir, ama bu sözcükle daha kaba bir deri türünün kastediliyor olması akla yakındır. 15. Yüzyıl sonu ve 16. yüzyıl başlarına ilişkin İstanbul narh listelerinde su sığırı gönünden yapılmış ayakkabılardan söz edilmektedir.[36] Sığır derisinden de gön yapılırdı; Makedonya'daki Yenice-i Karasu kenti bu işte uzmanlaşmıştı.[37]

En azından 1500 yılı dolaylarında ayakkabı yapımında kullanılan derinin kolayca bozulabilen bir türde olduğu anlaşılıyor. II. Bayezid döneminde yürürlüğe konduğu sanılan İstanbul narh listesinde bedeli 5 akçenin üstünde olan ayakkabıların akçe cinsinden fiyatlarının iki katı kadar gün dayanacağı varsayılıyordu.[38] Deri bu süreden önce yırtılırsa bunun debbağın kabahati olduğu kabul edilirdi. Aynı listeden ayakkabı fiyatlarının 5 akçeyle 20 akçe arasında olduğunu öğreniyoruz. Herhalde ayakkabı tamircilerinin işleri iyi gidiyordu.

Deri çeşitli renklerde boyanabiliyordu. Barkan'ın yayımladığı fiyat düzenlemesinde kırmızı, al, gülhari, narenci ve erguvani adlarında en az beş ayrı

34 Kütükoğlu (1978), s. 32-33.
35 Bkz. Redhouse (1921).
36 Barkan (1942), c. I, s. 332; c. II, s. 34.
37 MD 46, s. 179, no. 266 (989 '1581').
38 Barkan (1942), c. I, s. 332.

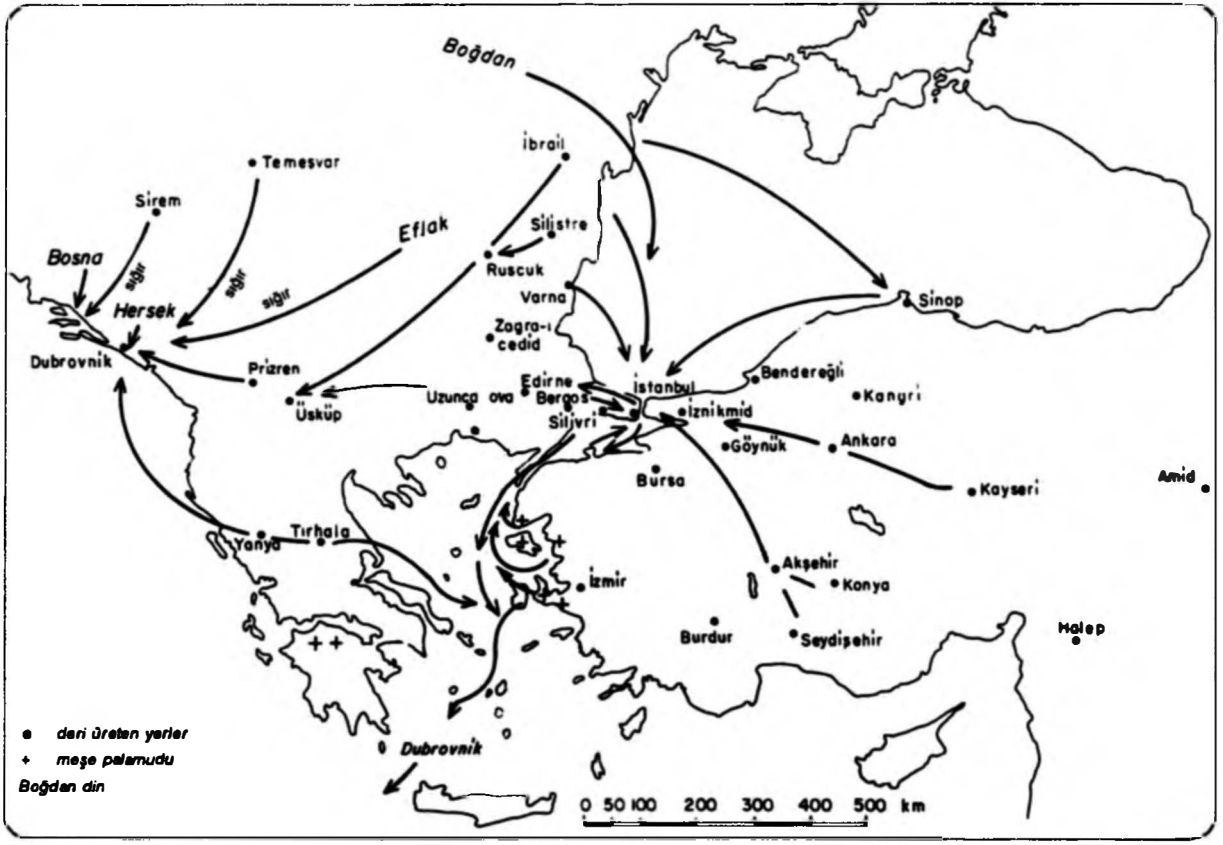

Harita 9. 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda deri üretimi ve ticareti

kırmızı tonu yer almaktadır.[39] Üstelik erguvani derinin de iki türü vardı. Sözcüğün kökenini oluşturan erguvan ağacının rengi göz önünde tutulursa, bunlar eflâtunun tonları olsa gerekti. "Erguvani ki kırmızıdan dönmüş ola" diye nitelenen renkteki deri diğerlerinden daha pahalıydı. Bir tür güzel kokan deri olduğu anlaşılan bulgari (sözlük anlamı: Rus meşini)[40] limoni renkteki deriyle aynı cümle içinde geçiyordu. 1600 yılı fiyat listesinden ak meşinin varlığını öğreniyoruz;[41] Tesalya'da da kara sahtiyan üretiliyordu.[42] Kayıtlarda bu renklerin nasıl elde edildiğinden söz edilmemektedir. Fakat bazı derilerin, esnek olmaları için yağlandıkları anlaşılıyor.[43] 15. Yüzyıl sonlarında yağlanmış bir deri parçasının yağlanmamış olandan on akçe daha pahalıya satıldığı biliniyor.[44]

Elbise ve ev eşyası kayıtları deriden ne kadar çeşitli eşya üretilebildiği hakkında bir fikir vermektedir. Eyer ve yularlar genellikle deridendi. Ramazan 975'te (Mart 1568) sarı deriden bir eyer-yular takımı 300 akçe,[45] gümüşle süslenmiş bir takım ise 2.265 akçe değerindeydi.[46] Yünü kırkılmamış koyun postundan ceket yapıldığı anlaşılıyor; Şaban 1012 (Ocak 1604) tarihli bir kayıtta geçen meşin kürk (değeri 120 akçe) terimi böyle yorumlanabilir.[47] Bazı evlerde deri kaplı alçak masa ya da tepsilerde yemek yenirdi. 960 (1553) yılında ölen bir sancakbeyinin evinde bir "sofra-i bulgari" bulunması bu âdetle açıklanabilir.[48] Deri genellikle hemen kullanılmak üzere alındığından, dericilikle uğraşmayan kişilerin evlerinde pek deri stoku bulunmazdı. Tekstil ürünleri ile altın, gümüş ve bakır eşyadan farklı olarak deri eşya tasarruf niyetiyle alınıp saklanmazdı.

Ayakkabıcılar ve Eyerciler

Osmanlı hükümeti için çalışan kişilerin mal kayıtlarından küçük bir ayakkabıcı dükkânında neler bulunabileceğini öğrenebiliriz.[49] Edirne ahalisinden

---

39 Barkan (1942), c. I, s. 333. Derinin boyanması konusunda bkz. Waterer (1975), s. 156.
40 Redhouse (1921); ayrıca bkz. Kevonian (1975), s. 205, 229.
41 Kütükoğlu (1978), s. 33.
42 MD 12, s. 545, no. 1038 (979 '1571-72').
43 Waterer (1957), s. 156-157.
44 Barkan (1942), c. I, s. 333.
45 Barkan (1966), s. 137.
46 Barkan (1966), s. 137; ayrıca bkz. Aigen, der. Tietze (1980), s. 32.
47 Barkan (1966), s. 193.
48 Barkan (1966); ayrıca bkz. Aigen, der. Tietze (1980), s. 33.
49 Barkan (1966), s. 64.

Cündi Ahmed Çelebi'nin dükkânında 1651 yılında, tanesi 10,5 akçe değerinde 70 parça meşin ve tanesi 18 akçe değerinde 70 parça kara sahtiyan vardı. Bu fiyatların aynı dönemde saptanan başka fiyatlardan çok düşük olması, ya söz konusu parçaların çok küçük olduğunu ya da kalitelerinin pek iyi olmadığını düşündürmektedir. Resmi amaçlı değer belirlemelerinin piyasa fiyatlarını tam olarak yansıtmaması da mümkündür. Cündi Ahmed'in dükkânında fiyatları 10-18 akçe arasında değişen 50 çift de postal vardı. 1600 yılı İstanbul fiyat düzenlemelerine göre bu fiyatlar da çok düşüktür.

Cündi Ahmed Çelebi'nin dükkânında başka hiçbir çeşit ayakkabı bulunmaması, söz konusu kişinin postal yapımında uzmanlaştığını akla getiriyor. Deri işi yapan zanaatkârlar genellikle yüksek bir uzmanlık düzeyine sahiptiler ve işbölümüne ilişkin anlaşmazlıkların yalnız yöre kadılarına değil, Osmanlı merkezi idaresine de yansıtıldığı olurdu. Örneğin, saray pabucu adlı yeni bir pabuç çıktığında, pabuççu, paşmakçı (terlikçi) ve çizmeciler birbirlerine girdiler.[50] Bu yeni pabucu üç lonca mensupları da üretmeye başladı. Saray pabucunun orduya seferde eşlik eden pabuççuların dükkânlarında da satılması söz konusu oldu. Bunun üzerine pabuççular ordunun yeni ayakkabı gereksinimini karşılayabilecek bir temsilci göndermeyi reddettiler. Bursa kadısına hitaben yazılmış bir fermanda her üç loncanın da orduya gerekli zanaatkârları göndermeleri istendi ve çizmeci ve paşmakçılara pabuççuların işine karışmamaları uyarısı yapıldı.

17. Yüzyıl başlarında Diyarbakır'da (Amid) bu kez, eyercilerle pabuççular arasında bir anlaşmazlık çıktı.[51] Eyercilerin dilekçesine göre, Kanuni Sultan Süleyman'ın bir fermanıyla da onaylanan âdet, inek derilerinin eyercilere, öküz derilerinin ise pabuççulara ayrılmasını öngörüyordu. Pabuççuların son zamanlarda hem inek hem öküz derisi kullanmaya başlaması eyercilerin hammadde sıkıntısı çekmesine yol açmıştı. Eyerciler Kanuni'nin fermanını

---

50 MD 39, s. 57, no. 136 (987 '1579-80'), yayımlayan Dağlıoğlu (1940), s. 93. İstanbul kadısına gönderilmiş bunun hemen hemen aynısı bir ferman için bkz. MD 36, s. 183, no. 499 (987 '1579-80')

51 MD 79, s.450, no. 1140 (1019 '1610-11'). Balkanlardaki Üsküp kentindeki benzer bir duruma değinen ilginç bir ferman vardır (MD 46, s. 201, no. 477, 989 '1571'). Dükkanında hem pabuç hem de paşmak satmaya başlayan bir pabuççu diğer ustaların tepkisiyle karşılaşmış ve merkezi idareye başvurmuştu. Üsküp kadısından bilgi istendi. Ehl-i hiref, paşmak ve pabucun hep ayrı çarşılarda satıldığını, dolayısıyla ikisini birden aynı kişinin satmasının uygun olmayacağını belirtince, Üsküp kadısına lonca kurallarına uyulmasını sağlaması emredildi.

onaylayan bir belge istediler ve aldılar. Bu yeni belgenin anlaşmazlığı sona erdirip erdirmediği ancak Diyarbakır kadı sicillerinin incelenmesiyle anlaşılabilir.

Büyük ve canlı bir Anadolu kentindeki ayakkabı ticaretine ilişkin daha ayrıntılı bilgiler ise Ankara kadı sicillerinden elde edilebilir. Receb 1001'de (Nisan–Mayıs 1592) kısa süre önce ölmüş bir ayakkabıcı ya da ayakkabı tüccarı olan İbrahim b. Yakub'un işlerine ait bir dizi belge sicile işlenmişti.[52] Tüccarın dükkanı tanıklar önünde açtırtıp, içinde bulunanları kadılığa bildirdiler. Dükkânda 989 çift pabuç, terlik ve iç edik (sokak ayakkabısının içine giyilen topuksuz deri çorap) bulunmuştu. Bu ayakkabıların toplam değerinin 29.000 akçe olduğunda karar kılındı; gene tüccar olduğu sanılan bir alıcı bütün malları bu fiyattan almaya istekliydi.

Ancak, bu paranın yalnız bir kısmı tüccarın yetimlerinin eline geçebilecekti; çünkü sonraki günlerde, tanıklarıyla gelen yirmiden fazla alacaklı bu mallar üzerinde hak iddia ettiler. Çizmeci Mehmed b. Kasım teslim ettiği çizmeler karşılığında, ölen tüccarın kendisine 700, 370 ve 280 akçelik alacak talebinde bulundular. Üç pabuççu 1.200, 1.000 ve 500 akçelik hesaplar çıkardılar. Ölen tüccar aldığı meşin ve sahtiyanın bedelini de ödememişti; belgelerde niteliği belirtilmemiş bir dizi borcun da aynı biçimde ayakkabı işiyle ilgili olması muhtemeldir.

Dolayısıyla, İbrahim b. Yakub'un çeşitli zanaatkârlara yaptırdığı ayakkabıları dükkânında satan bir tüccar olduğu anlaşılıyor. Kent dışına da mal satıyor olması akla yakındır. En azından bazı durumlarda kendisi için çalışan çizmeci ve pabuççulara hammaddeyi de sağlamış olabilir.[53] Kadı sicilinde belirtilmemiş borçlar için büyük bir pay bırakılsa bile İbrahim'in dükkân ya da deposunda en azından 15.000 akçe değerinde mal bulunmuş olsa gerektir. 16. Yüzyılın son on yılında Ankara'da geçerli olan gayrımenkul fiyatları ve başka fiyatlar gözönüne alındığında, İbrahim b. Yakub'un belli bir serveti olduğu anlaşılmaktadır.[54] Bu kişinin ayakkabı yapılan bir atölyesinin olup olmadığını öğrenmek ilginç olurdu. Ancak, eldeki belgelerde bu zanaatta

52 AKS 4, s. 170, no. 813 (1001 '1592-93'), ayrıca no. 800, 801, 814-823, 827-831.

53 Bursa'daki durum için bkz. İnalcık (1969), s. 118.

54 O dönemde geçerli emlak fiyatları için bkz. AKS 4, s. 4, no. 23; s. 27, no. 136; s. 72, no. 322 (1001 '1592-93').

kullanılan hiçbir âletten söz edilmemesi, İbrahim b. Yakub için kullanılan "haffâf" teriminin, söz konusu kişinin ya ayakkabıcılıkla ilişkisini ya da bir ayakkabı loncasına mensup olduğunu akla getirmektedir.

Sahtiyan Tüccarları

Dericiliğin başka dallarına ilişkin olarak, İbrahim b. Yakub örneğindekiyle karşılaştırılabilecek belgelere rastlanmamıştır. Ankara ve Kayseri kadı sicillerinde sahtiyan alım satımından sözedilmekle birlikte, bu alışverişlerin ayrıntılarına girilmemiştir.[55] Örneğin, Muharrem 1017'de (Nisan–Mayıs 1610) Kayseri'de veya Kayseri yöresinde yaşayan iki kızkardeş babalarına bir bağ ya da bahçeyi 12 parça kırmızı sahtiyan (Diyarbakır sahtiyanı) karşılığında satma yetkisi vermişlerdi.[56] Burada miras payları küçük olan iki kardeşin payının diğer varislerce satın alınmasının söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır. Hacı lakabı taşıyan ve dolayısıyla bir zamanlar belli bir servet sahibi olduğu anlaşılan babanın şu ya da bu ölçüde geçici bir sıkıntı içinde bulunması akla yakındır. Bu varsayım doğruysa, söz konusu kişinin kızları sahip oldukları toprağın bir kısmını vererek babalarına yardımcı olmayı kabul etmiş olabilirler. Babanın deri ticaretiyle uğraşıp uğraşmadığı konusunda birşey söylemek ise olanaksız.

Aynı aylarda Kayseri'de kaydedilmiş bir başka olay muhtemelen sahtiyan tüccarı olan bir kişinin mallarıyla ilgilidir. Hacı Hikmet'in dört çocuğuna vesayet eden bir kadın, toplam 50.000 akçe değerinde bin postu zimmetine geçirmekle suçlanıyordu. Aynı kişinin toplam 2.000 akçe değerindeki 180 kusurlu parçayı da aşırdığı iddia ediliyordu.[57] Bu belge, 17. yüzyıl başlarında Kayseri'de bir postun 50 akçeye alınabileceğini göstermektedir. Buradan da 1600 yılı İstanbul fiyat düzenlemelerinde bir kusursuz sahtiyan parçasının 60 akçe olan fiyatının piyasanın gerçek durumunu oldukça iyi yansıttığı sonucuna varılabilir.[58] Öte yandan, aynı yıllarda Kayseri'de çok daha değerli sahtiyan çeşitleri de satılıyordu. Verdiği sayıların bir kısmı yazım hataları nedeniyle okunamayan Zilkade 1018 (Ocak–Şubat 1610) tarihli bir belgede her parçası 80 akçe değerinde 1460 sahtiyandan bahsedilmektedir.[59]

---

55 Örneğin bkz. Ongan (1974), no. 81, 300, 633, 948, 1256, 1694.
56 KKS 14, s. 34 (1017 '1608-09').
57 KKS 15, s. 11 (1019 '1610-11').
58 Kütükoğlu (1978), s. 33.
59 KKS 13, s. 15 (1018 '1609-10').

Kayseri kadılığının Şevval 1019'da (Aralık 1610-Ocak 1611) karara bağladığı ilginç bir örnekte daha da pahalı sahtiyanlardan söz edilmektedir. Hacı Hasan adlı birine 110 guruş borcu olan Ömer Dede diye biri, alacaklısına 85 parça sahtiyan emanet etmiş ve tanıklar önünde bunların İstanbul'da satılması gerektiğini belirtmişti. Hacı Hasan ise sahtiyanları daha yüksek bir fiyat bulma umuduyla Edirne'ye göndermişti. Ne yazık ki, umudu boşa çıkmış ve sahtiyanların tamamı yalnızca 61 guruşa satılmıştı. Ömer Dede'den hâlâ 49 guruş alacağı olduğunu öne süren Hacı Hasan'a karşı, söz konusu 85 parça sahtiyanın Kayseri çarşısında 100'er akçeden satılabileceğini belirten tanıklıklar sonucunda kadı, borcun tamamının ödendiğine karar verdi.[60]

Anadolu'daki uzun-mesafe deri ticareti hakkında bilinenler oldukça sınırlıdır.[61] Konya, Akşehir ve Seydişehir'de üretilen sahtiyan ve meşinin önemli bir miktarı İstanbul'a gönderiliyordu. İstanbul'da deri kıtlığı başgösterdiğinde bu yörelerin kadılarına başkentin gereksinimini karşılamakla yükümlü oldukları hatırlatılırdı.[62] Son dörtyüz yılın bütün altüst oluşlarına karşın ayakta kalan Rüstem Paşa hanı (Galata'dadır) Karadeniz Bölgesi'nden gelen her çeşit ham ve işlenmiş derinin toplandığı depo görevini üstlenmişti.[63] Fakat bu derinin ne kadarının Balkanlardan, ne kadarının Karadeniz'in Anadolu kıyılarından geldiğinin saptanması olanaksızdır.

Anadolu'nun çok yakınında da değerli deri ticaretinin gelişmiş olduğu anlaşılıyor. 16. Yüzyılda Halep vergi mukataalarını sıralayan bir belgede bu konuda ilginç bilgiler yer almaktadır. 17. Yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli ticaret merkezlerinden biri olma özelliğini koruyan Halep'te özel sahtiyan kapanları vardı. Hiçbir Anadolu kentinde böyle özel kapanlara rastlanmamıştır. 1656-63 yılları arasında bir Venedik şirketinin memuru olarak Halep'te oturan Nuremberg'li tüccar Wolfgang Aigen, Fransa ve Hollanda'ya ihraç edilen farklı deri türlerinden söz ettiğinden, Halep'teki kapanın ihracat için kullanılıyor olduğu düşünülebilir.[64]

Cemazi II 1006 (Ocak–Şubat 1598) tarihinden itibaren Halep kapanı 7 yıllık bir dönem için iltizama verilmiş ve 394.898 akçe getireceği tahmin

---

60 KKS 15, s. 100, 101 (1019 '1610-11').
61 Balkanlara ilişkin olarak bkz. Carter (1972), s. 361 vd.
62 MD 66, s. 21, no. 44 (997 '1588-89').
63 MD 58, s. 78, no. 227 (993 '1585'). Bkz. Sumner-Boyd ve Freely (1973), s. 457.
64 Aigen, der. Tietze (1980), s. 17, 79, 80.

edilmişti.[65] Bu tutar bac-ı harir (ipek vergisi) gelirleriyle karşılaştırılabilecek boyuttadır. İpek, Halep'te alınıp satılan bellibaşlı mallardan biri olduğundan, değerli deri ticaretinin de önemli boyutlara ulaştığı varsayılabilir. Halep sahtiyanından 1600 yılı İstanbul fiyat düzenlemelerinde söz edilmemesi dikkat çekicidir. Bu derinin yerel olarak tüketildiği, belki Avrupa'ya ihraç edildiği, Bağdat ve Basra'ya satıldığı, ama Osmanlı başkentine çok miktarda gönderilmediği varsayılabilir.

İhraç Yasakları ve Deri Ticareti

16. Yüzyıl sonuna ilişkin belgelerde sahtiyan hep imparatorluk dışına ihracı yasak mallar arasındaydı. Genellikle at, silah, tahıl, balmumu ve pamukla bir arada anılması sahtiyanın savaş malzemesi sayıldığını düşündürmektedir.[66] Öte yandan gön ihracı üzerinde pek bir kısıtlama yoktu; Dubrovnik'li tüccarların fazla bir resmi müdahaleyle karşılaşmadan koyun postu ve gön ihraç edebildikleri anlaşılıyor. Üstelik Osmanlı merkezi idaresinin özel izinler verdiği de olurdu. Örneğin, Zilkade 991'de (Kasım–Aralık 1583) Moldavya voyvodası İstanbul'da satılmak üzere 1200 sığır derisi göndermişti.[67] Bu satışın gelirinden Osmanlı hazinesine olan borcunu ödeyecekti. Mühimme defterlerindeki belgeyi yazanın üstü kapalı geçmeyi tercih ettiği nedenlerle söz konusu deriler İstanbul'a değil, Sakız'a gitmişti. Sakız'ın coğrafi konumu göz önünde tutulursa, bu derilerin Avrupa'ya ya da en azından Dubrovnik'e ihraç edilmiş olması akla yakındır. Bu olaydan yalnızca birkaç yıl sonra Osmanlı idaresi kontrolları sıkılaştırdığında, bir gemi kaptanının 5000'den fazla sığır ve su sığırı derisi ihraç ederken yerel otoritelerce Sakız'da yakalanması da bu varsayımı güçlendirmektedir.[68] Ancak, hazinenin parası söz konusu olduğunda Osmanlı idaresinin işin bu yanını görmezden gelmeyi tercih ettiği anlaşılıyor. Zira Moldavya voyvodasının derilerinin Sakız'da satılmasına, satış bedelinin derhal İstanbul'a gönderilmesi koşuluyla izin verilmiştir.

16. Yüzyılda Sinop, Samsun limanlarının deri ticaretinde ardiye işlevi gördükleri olurdu. Bu iki limandaki kadı ve gümrük görevlilerine Zilhicce 997 (Ekim–Kasım 1589) tarihinde gönderilen bir fermanda Venedik ve

---

65 MM 20222, s. 16, 17. Kapan sözcüğünün anlamı için bkz. Bölüm 1, dipnot 63.
66 Örneğin bkz. MD 21, s. 94, no. 189 (981 '1573-74'). Ayrıca bkz. Parry (1970).
67 Carter (1972), s. 361 vd.; MD 52, s. 164, no. 411 (992 '1583'). Boğdan'dan Sakız'a gön gönderilmesi konusunda bkz. MD 52, s. 185, no. 470 (991 '1583').
68 MD 62, s. 107, no. 236 (995 '1586-87').

Moldavya'dan gelmiş tüccarların buralarda ihraç etmek niyetiyle 20.000 parça sahtiyan toplamış oldukları bildirilerek, kadı ve gümrük görevlilerinin bu derilere el koyup, yolda kaybolmamaları için gerekli önlemleri alarak İstanbul'a göndermeleri isteniyordu.[69] İmparatorluğun başka yerlerindeki meslektaşlarına verilen emirle uyum içinde, Samsun ve Sinop kadıları İstanbul dışında hiçbir yere sahtiyan ve meşin gönderilmemesini sağlamakla yükümlüydüler. Hıristiyan ülkelere ve Osmanlı İmparatorluğu'nun başka vilayetlerine sahtiyan ve meşin satılması yasaktı.

Bu işte Moldavyalı tüccarların oynadığı rolü öğrenmek ilginç olurdu. Moldavya önemli bir koyun ve sığır yetiştiricisi ve deri üreticisiydi, ama Osmanlı derileri uluslararası üne sahipti[70] ve bu olayda adı geçen tüccarların Moldavyalı zengin müşterilere mal satmak niyetinde oldukları varsayılabilir. Dan ve Goldenberg Eflak ve Moldavya tüccarlarının Osmanlı İmparatorluğu ile 16. ve 17. yüzyıllarda imparatorluktan büyük miktarlarda ithalat yapan Transilvanya arasındaki ticarette aracılık rolünü üstlendiklerini vurgulamışlardır.[71] Bu ticarette tekstil ürünlerinin özellikle de ipekli kumaşların, ilaçların ve baharatın önemli bir payı olmakla birlikte Sibiv (Hermannstadt) gümrük kayıtlarında Osmanlı derilerinden de söz edilmektedir. Hiçbir kanıt bulunmamasına karşın, Sinop'taki Moldavya tüccarlarının bu tür bir ticaretle uğraştıkları da düşünülebilir.

69 MD 66, s. 22, no. 42 (997 '1588-89'). Osmanlı İmparatorluğu'nun deri ihracatının henüz çok iyi anlaşılamayan uzun ve karmaşık bir tarihi vardır. Dubrovnikli tüccarların İstanbul üzerinden gön ihracı konusunda bkz. KK 5005/18 (1004 '1595-96'). Bu tüccarların, Tuna vilayetlerinden aldıkları gönün dışında, başkentte 100.000 parça gön yükledikleri belirtiliyor. Söz konusu belge bu mallardan alınacak gümrük vergilerinden söz ettiğine göre Dubrovnik'e gön ihracının 16. yüzyıl sonunda yasal sayıldığı varsayılmalıdır. Hatta yılda 3.000 parça gön gümrük vergisinden muaf olarak ihraç edilebiliyordu. Ancak, 17. yüzyılın başında durumun değiştiği anlaşılıyor. Muharrem 1018 (Nisan-Mayıs 1609) tarihli bir ferman (MD 78, s. 279, no. 738) İstanbullu Musevi tüccarların uğraştığı gön ihracını yasaklamaktadır. Avrupa gemilerinin kaptanlarına gön satarken yakalanan tüccarların mallarına el konulacağı bildirilmektedir. Bu belgede, daha önceki bir tarihte konulmuş bir yasaktan söz edildiğinden, bu konudaki politikanın 1600 dolaylarında değiştiği söylenebilir. Bu değişikliğin nedeni ise henüz bilinmemektedir.

70 18. yüzyılda Fransa'da Osmanlı deri tekniklerin benimsenmesi konusunda bkz. Fekete (1949), s. 700-701.

71 Dan ve Goldenberg (1969), s. 641-644.

Sonuç

Gözden geçirilen kaynaklar, ham deri ve tabaklama malzemesinin Anadolu'nun hemen hemen her yerinde şu ya da bu ölçüde bulunmasına karşın, dericiliğin küçümsenemeyecek boyutlarda bir bölgesel uzmanlaşma doğurduğu izlenimini uyandırmaktadır. Kayseri ve Göynük gibi yerlerin imalat merkezi olarak taşıdıkları önem herhalde yerel boyutları aşıyordu; aynı şey muhtemelen Konya ve Manisa için de geçerliydi. Bir tüccarın Kayseri'den Edirne'ye birkaç parça sahtiyan götürmesi başka türlü açıklanamaz.[72] Göynük debbağları da, yalnızca kendi kasabalarındaki sınırlı talebi karşılamaya çalışıyor olsalardı, yöredeki köylerde deri ve post aramaya çıkmazlardı.[73] Konya'dan İstanbul'a sahtiyan gönderilmesi ancak bu kentte üretilen sahtiyanın deve kervanlarıyla taşıma masrafına değecek bazı özellikleri olması halinde anlam kazanır.[74]

Osmanlı idaresinin üretim ritmi üzerindeki etkisi dericilikte, madencilik ve tekstil imalatı alanlarındakine göre çok daha azdı. Yalnızca belli deri çeşitleri üzerindeki ihraç yasağı kısmen çizme, koşum ve eyerlerin askeri önemini yansıtıyor olabilir. Fakat esas olarak yüksek nitelikli derilerin ihracı yasaktı, günlük kullanıma yönelik standart mallar üzerindeki kontrol o kadar sıkı değildi. Bu durumda deri ihracı üzerindeki sınırlama ve yasakların temel nedeninin sarayın ve İstanbul halkının gereksinimlerini karşılama kaygısı olduğu anlaşılmaktadır.

Tüccar sermayesinin deri ve deri eşya yapımına ve bu malların uzun-mesafe ticaretine önemli ölçüde karıştığı da anlaşılmaktadır. Post, ham deri ve pamuk piyasalarını tutan zengin tüccarların faaliyetlerine ilişkin sürekli yinelenen şikayetler bu olguyu doğrulamaktadır. Ayakkabı toptancılarının varlığı da belli ölçülerde bir sermaye birikiminin göstergesi olarak kabul edilebilir. Elimizdeki belgeler zengin tüccarların genellikle uzun-mesafe ticaretiyle uğraşarak, yerel ticareti daha mütevazı meslektaşlarına bıraktıkları biçiminde bir varsayım yapmamıza izin vermeyecek kadar dağınıktır. Ancak, böyle bir varsayımın genel olarak geçerli olması halinde bile küçük tüccarların uzun-mesafe ticaretine hiç katılmadıkları söylenemez.

---

72 KKS 15, s. 100 (1019 '1610-11').
73 ŞD 3, s. 125 (1065 '1654-55').
74 MD 66, s. 21, no. 44 (997 '1588-89').

16. ve 17. yüzyıllarda Anadolu tekstil imalatının o dönem Avrupası'ndaki ekonomik gelişmelerden kuvvetle etkilenmiş olmasına karşın, deri işleriyle uğraşan zanaatkâr ve tüccarların bu baskıyı daha az hissettikleri anlaşılmaktadır. Palamut ve diğer tabaklama maddeleri ihracı ve bir ölçüde de ham deri ve post ihracı çeşitli darboğazlar ve kısa dönemli güçlükler yaratmış olabilir. Fakat bu çalışmanın konu aldığı dönemde deri eşya ithalatının önemsiz miktarlarda olduğu kanısındayız. Dolayısıyla Anadolu üreticileri ithal edilen malların rekabetiyle yüzyüze gelmemişti. Ayrıca, ham deri ve postların İngiliz, Fransız ve Rus tüccarlarca Anadolu'dan ihraç edilen mallar arasındaki yeri oldukça önemsizdi.[75] Deri ihracı ancak Balkanlarda önemli boyutlara ulaşıyordu. Balkanlardan Anadolu'ya büyük çapta ham deri ve post geldiğine ilişkin hiçbir kanıt olmadığından, bu ihracatın Anadolu yarımadasındaki deri imalatının normal gidişini kesintiye uğratmamış olduğu akla yakındır. Dolayısıyla deri işleyiciliğinin 1838 dış ticaret sözleşmesinden sonra Avrupa'dan çok büyük miktarlarda ithalat yapılmasına kadar oldukça canlı kalmış olduğu tahmin edilebilir.[76] Bu hipotezin doğru olup olmadığını ancak yerel kadı sicillerinin incelenmesi gösterebilir.

75 Rusya'ya deri satıldığı gibi, Rusya'dan da deri alınırdı. Bkz. Benningsen ve Lemercier-Quelquejay (1970), s. 367, 369.

76 Kütükoğlu (1976), s. 4 vd.

BÖLÜM 7

MADENCİLİK, METAL ZANAATLARI VE KENT OLUŞUMU

Bu bölümün amacı genel olarak Osmanlı madenciliğinin büyük ve karmaşık sorunlarının araştırılması değildir. Madencilik kentlerin ve kent çarşılarının gelişmesini etkilediği ölçüde ele alınacaktır. Madenciliğin etkileri zaman ve yer koşullarına bağlı olarak farklı biçimler alabiliyordu. Küre, Gümüşhane, Eski Bilecik ve belki de Şebinkarahisar gibi bazı kentler madencilik kentleri olarak gelişmişlerdi. Bu kentlerin gelişmesindeki iniş çıkışlar madenlerin gelişmesiyle yakın bir ilişki içindeydi; ancak, bu ilişki her zaman ilk bakışta varsayılabileceği kadar dolaysız değildi. Anadolu ve Balkanlardaki madencilik yerleşimlerinin pek çok ortak yönü olması beklenebileceğinden karşılaştırmalı incelemeler yapılması yararlı olacaktır.

16. Yüzyıl Anadolusu'ndaki madencilik kentleri arasında hakkında en çok belge bulunanının Küre-i mamure ya da Bakır Küresi olduğu anlaşılıyor. Bu nedenle Küre ve Küre çarşısının kısa bir monografi verilmiştir. Madenieşya yapımı, bakır ve demir eşya ticareti, bakır, demir ve gümüş madenlerinden uzak kentlerde de önemli bir rol oynuyordu. Dolayısıyla, elimizdeki kaynakların sınırlılığı nedeniyle ayrıntılı biçimde ele alınması her zaman mümkün olmayan uzun ve orta mesafe ticaretinin pek çok büyük kenti bakır ve demir madenciliği merkezlerine bağladığı varsayılabilir. Bu tür ilişkiler en açık biçimde İstanbul örneğinde görülebilir. Ancak, önemli miktarlarda işlenmemiş bakır ve demirin Anadolu kentlerindeki atölyelere de ulaşıyor olması gerektir.

Ankara kadı sicillerinde Kuzey Anadolu'daki yerleşik ve gezici bakırcıların faaliyetlerine ilişkin kayıtlar bulunmaktadır. Bakırcıların önemli bir kısmının Trabzon yöresinden geliyor olmasının[1] Doğu Karadeniz bölgesindeki nüfus baskısının ilk göstergelerinden biri olup olmadığının saptanması güçtür. Daha genel bir düzeyde, madenlerin ve demir ocaklarının göçlere neden olduğu bilinmektedir. Göç edenlerin bir kısmı maden kasabalarından birine yerleşirken diğerleri de herhalde kendi köylerine dönüyor ve madeni eşya ve âletlerin yaygınlaşmasına yardımcı oluyorlardı. Madencilik ve inşaat çok sayıda kişinin bir arada çalışmasına yol açan faaliyetler olduğundan, işçi ücretlerini belirleyen pazarlıklar bu sektörlerde, başka alanlara göre daha açıkça görülebilmektedir.

Bir Madencilik Kasabasının Portresi

16. Yüzyılda Anadolu'da çıkartılan bakırın önemli bir kısmının Kastamonu'nun kuzeyindeki Küre-i mamure madenlerinden elde edildiği anlaşılıyor. Günümüzün başlıca bakır üretim merkezleri olan Ergani-Maden ve Çoruh nehri yöresinden 1550-1650 döneminde pek söz edilmemektedir. Trabzon'la Giresun arasındaki bakır madenlerinin de bu dönemde pek üretken olmadığı kanısındayız.[2]

Küre'nin 15. yüzyılın sonlarına doğru sahip olduğu toplumsal bileşime ilişkin olarak II. Bayezid döneminde hazırlanmış bir takrir defterinden yararlanılabilir.[3] Bazı eski takrir defterlerinde görülen bir yöntem izleyen belgede, kentte kayıtlı 628 vergi mükellefinin çoğunun meslekleri yazılıdır. 892 (1486-87) tarihli belge bu çalışmanın kapsamı açısından biraz erken bir döneme ait olmakla birlikte bu tür kayıtlara çok az rastlanması araştırmacıya pek seçme hakkı tanımamaktadır.[4] Küre bölgesine ilişkin olarak 990 (1582) tarihli bir takrir defteri daha vardır. Meslek dağılımı hakkında bilgi vermemesine karşın, bu belgeden de madenin idare ediliş biçimi hakkında bazı şeyler öğrenilebilmektedir.[5]

---

1 Özellikle Rize ve Arhavi arasındaki Atina (bugün Çayeli veya Fındıklı) kazasından. Bkz. Gökbilgin (1962), s. 324.

2 Ahmed Refik tarafından yayımlanan (1931, s. 29 vd.) Ergani'ye ilişkin belgelerin hepsi 18. yüzyıla aittir. Trabzon yöresinde bronz imalatı için bkz. Forbes (1957), s. 54. Ayrıca bkz. Yeni Türkiye Atlası (1977).

3 TT 23M, s. 325-333.

4 Üsküp'e ilişkin bir örnek için bkz. Barkan (1951-53), s. 26.

5 TK 176, s. 73b-81a (990 '1582').

Bu çalışma açısından, Küre'deki faal nüfus beş geniş kategoriye ayrılabilir. Dini ve idari görevliler dışındaki vergi mükellefleri; maden ve fırınların işletilmesiyle uğraşanlar, tüccarlar, zanaatkâr ve işçiler, para getirecek işlerde çalışmayanlar (Tablo 18'de "Diğer") olarak sınıflandırılmışlardır. Kategorileri birbirinden ayıran sınırlar çok kesin biçimde çizilememektedir. Katip ve muhafızların, özellikle de 15 *ases*in işlerini madenlere borçlu olduğu varsayılabilir. Küre'de çok sayıda demirci bulunmasının nedeni de herhalde madenlerde ve eritme atölyelerinde kullanılan âletlerin yapımı ve onarım işlerinin çokluğuydu. Hamal, marangoz, sepetçi ve odun taşıyıcılarının işlerinin çoğu da madenlerden kaynaklanıyor olmalıydı.

Daha genel bir anlamda da Küre'nin gelişmesi bakır madenlerinin faaliyetine bağlıydı. Madencilere dini hizmet, yiyecek, giyecek ve diğer günlük ihtiyaçları sunan imam, ahçı, terzi, ayakkabıcı, bakkal ve diğerlerinin hizmetler sektörünü oluşturduğu düşünülebilir. Bütünüyle Müslümanlardan oluştuğu belli olan (dolayısıyla takrir defterlerinde meyhanelerden hiç söz edilmemektedir) topluluğun dini bayramlarında, helvacıların da madencilere hizmet sunduğu açıktır.

Madenlerde çalışan farklı işçi ve idari görevli kategorilerinin yorumlanmasını Kastamonu sancağı kanunnamelerinin bulunamaması güçleştirmektedir. Rumeli kanunnamelerinde, maden işleyenlerin (küreci)[6] vergi ayrıcalıklarına sık sık değinildiği halde, Anadolu madenlerinin işlenmesine ilişkin bilgi çok azdır. Sonuç olarak, en yararlı yardımcı kaynaklar 17., 18. ve 19. yüzyıllardan kalma kayıtlar, özellikle de Kâtip Çelebi'nin *Cihan*-numa'sı,[7] bazı arşiv belgeleri[8] ve 1840'larda Küre madenlerini gezen İngiliz gezgini Ainsworth'un anılarıdır.[9] Ancak, 18. ve 19. yüzyıllarda Küre madenleri bir gerileme dönemine girmiş ve geleneksel üretim süreçleri bütünüyle bozulmuştu. Bu durum Kâtip Çelebi'nin yazdıklarının değerini daha da artırmaktadır. Bu gözlemlerin 17. yüzyılda ve 18. yüzyılın ilk yıllarında hüküm süren koşulları yansıttığı varsayılabilir.

---

6 Örneğin bkz. Barkan (1943), s. 235.

7 Katip Çelebi (1145/1732), s. 650-651. Katip Çelebi'nin yapıtının eleştirel bir baskısı yapılmadığından, verdiği sayıların hangi döneme ilişkin olduğunun saptanması olanaksızdır. Bu sayıların 17. yüzyıl sonları ya da 18. yüzyıl başlarında eklenmiş olması da mümkündür.

8 Yaman (1941-42); Çağatay (1942-43).

9 Ainsworth (1842), c. I, s. 76-77.

892 (1486-87) yılında Küre bakır madenleri dört mutemed çalıştırıyordu. Sultan'dan özel atama belgeleri almış olan başka dört mutemed ise ayrı bir başlık altında kaydedilmişti.[10] Takrir defterinde adları geçen dört kâtipin maden idaresine bağlı olup olmadığı belli değildir.[11] Yüz yıl sonra, 16. yüzyılın sonunda, Küre maden ve fırınlarına bağlı olarak çalışan yedi kâtip vardı.

1582'deki cemaat-ı kâtiban arasındaki en önemli görevli, günde 20 akçe maaş alan hazine kâtibiydi. Görevlinin ünvanı Küre madenlerinin Osmanlı hazinesinin denetiminde olduğu gerçeğini yansıtmaktadır. Esasen, yörenin Osmanlılarca fethinden önce bile, Kastamonu'daki son Çandaroğulları beyleri Küre madenlerinden elde edilen gelirin önemli bir kısmını Osmanlılara vermek zorunda bırakılmışlardı.[12] 990'da (1582) hazine başkâtibine mutemed sanına sahip olan bir diğer görevli, mühürdar-ı hazine yardım ederdi. Bu görevlilerin hazine kâtibince hazırlanan belgelere onay mührü vurduğu varsayılabilir. Diğer kâtiplerın en yüksek derecelisi (günde 8 akçe) zenbureklen sorumluydu. Bu sözcüğün sözlükteki karşılıkları kapı yayı, Tatar oku ya da at sırtında taşınabilen küçük top[13] olmakla birlikte, Kâtip Çelebi aynı sözcüğün fırın anlamına da geldiğini belirtmektedir.[14]

990 (1582) yılında kaydedilmiş diğer kâtiplerden biri bakır cevherinin arıtılmasında kullanılan odun kömüründen, elvah adı verilen biri de maden tünellerini sağlamlaştırmakta kullanılan tahta payandalardan sorumluydu. Mağara adı verilen maden tünellerinin başında ayrı bir kâtip vardı.[15] Bir kâtip de sarftan (harcamalar) sorumluydu. Bu kişi Balkan madenlerinde işlenmemiş gümüş sahipleriyle Sultan'ın darphanesi arasında aracılık yapan sarraflara benzer bir işlev görüyor olsa gerekti.[16] Yedinci kâtibin sorumluluk alanını

10 "Mutemed" sözcüğünün kullanımı için bkz. Anhegger (194345), c. I, s. 39-40.

11 Rumeli madenlerindeki katiplerin görevleri için bkz. Anhegger (1943-45), c. I, s. 35-38; Beldiceanu (1964), c. II, s. 113.

12 Yücel (1980), s. 96.

13 Bkz. Redhouse (1921); Pakalın (1971); Devellioğlu (1980).

14 Katip Çelebi'nin anlattıkları, Forbes'un (1957, s. 48-49) Roma ve Ortaçağ'daki bakır eritme yöntemleri konusunda anlattıklarını doğrulamaktadır.

15 Küre içi ve çevresindeki mağaralar konusunda bkz. Yaman (1935), s. 62-63. 892 (1486-87) tahririnde mir-i kehf ya da emir-i kehf olarak kaydedilen ve tabloda mesleği bilinmeyenler arasında sayılan üç kişinin mağara katibine benzer görevleri olması muhtemeldir.

16 Anhegger (1943-45), c. I, s. 79-80.

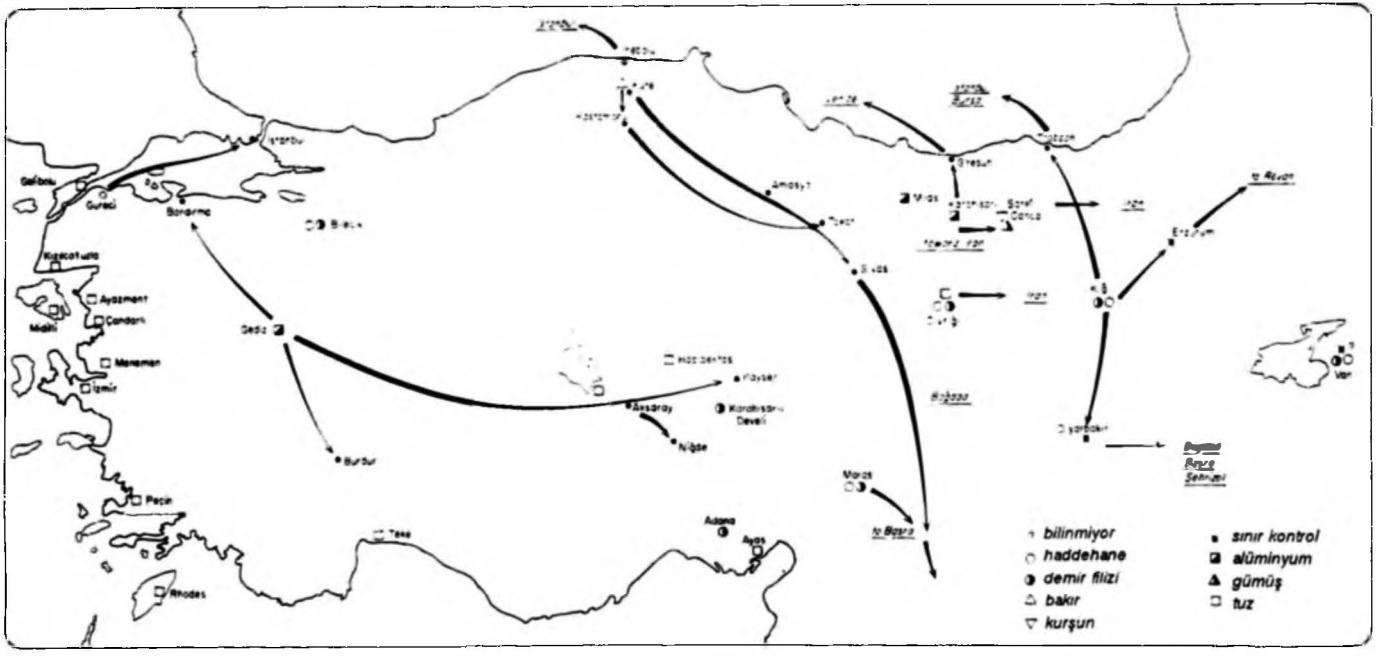

Harita 10. Madenler ve metal üretimi

kaydeden sözcük tam olarak okunamamaktadır, ama "kana" yani arıtılmış bakırdan söz ediliyor olması akla yakındır.

24 mutemed arasında da benzer bir görev bölümü olması 16. yüzyıl sonlarında mutemedlerin kâtip yardımcısı olarak kabul edildiklerini düşündürmektedir. Yukarda bahsedilen mühürdar-ı hazine dışında, üç mutemed harcamalardan, üç mutemed odun sağlanmasından, bir kişi de tahta gereksiniminin karşılanmasından sorumluydu. Bu sonuncusu tahta payandalardan sorumlu kâtibe yardım ediyor olsa gerekti. Fırınlar için zorunlu olan odun kömürünün sağlanmasıyla uğraşan üç, zenburekten sorumlu olan bir mutemed de vardı. "Kara boya"dan sorumlu bir mutemed daha olduğu anlaşılıyor. Bu kişi arıtılmamış bakırdan sorumlu kâtibin yardımcısı da olabilir.[17] Bunların yanı sıra kayıtlarda şumari diye anılan muhasip de mutemed sanını taşıyordu.[18]

Mutemedlerden bir kısmı Inebolu'daydı. Istanbul'a ve gerek duyulduğunda doğu cephelerine gönderilen bakır gemilere bu limandan yüklenirdi. Inebolu'daki görevlilerden biri muhasipti ve Küre'deki meslektaşının hesaplarının denetlenmesi amacıyla çalıştırılıyordu. Yüklenen bakırın ağırlığını denetlemekle görevli olduğu varsayılabilecek olan vezzan da mutemedler arasında sayılıyordu. Iki muhafiz ve bir mağara denetçisi vardı. Resmi ünvanı yasak-ı nuhas olan ve bir tür muhafiz olması muhtemel bir mutemedden de söz edilmektedir. Bu görevlinin 15. yüzyıl yasakçılarının sahip oldukları düşünülen geniş yetkilerle donatılmış olması uzak bir ihtimaldir.[19] Resmi mühürden sorumlu olan ve işlevlerinin mühürdar-ı hazineninkilerden farklı olduğu anlaşılan bir mutemed ile sorumlulukları belirtilmemiş bir başkası da bu grup içinde yer alıyordu. Abd-ı abık denen kaçak kölelerin sahiplerinden vergi toplamaktan sorumlu bir mutemed de kayıtlarda geçmektedir.[20]

---

17 "Siyah" bakır için bkz. Katip Çelebi (1145/1732), s. 650. Tahrirde "mis" (Farsça bakır) sözcüğü "s"nin üzerinde teşdidle yazılmıştır, ancak, kastedilenin "mis" olması muhtemeldir. Madenlerin bir yan ürünü olan kara boya için bkz. Yaman (1941-42), s. 270.

18 Osmanlı tuz madenlerinde çalışan böyle bir görevli için bkz. Güçer (1962-63), s. 116.

19 İnebolu'dan bakır taşınması konusunda bkz. MM 7527, s. 308 (1055 '1645-46'). Anhegger (1943-45, c. I, s. 39) "şafar" denilen bir görevliden söz etmektedir. Ancak, sözcüğün "şumari" biçiminde okunması daha akla yakındır. Yasakçılar hakkında bkz. Beldiceanu (1964), c. II, s. 132 vd.

20 Bu vergi konusunda bkz. Barkan (1943), s. 26.

15. ve 16. yüzyıllarda Küre madenlerinde köle emeği kullanıldığına ilişkin doğrudan bir kanıta rastlanmamıştır. Ancak, Kâtip Çelebi 17. yüzyıl sonlarında bu madenlerde çalışanların büyük çoğunluğunu kölelerin oluşturduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla 16. yüzyılda da madenlerde köle çalıştığını ve sözü edilen mutemedin görevinin kaçmaya çalışan kölelerin yakalanması olduğunu varsayabiliriz.

990 (1582) tarihli takrir defterine göre, biri İnebolu'da olmak üzere beş tane de bekçi (hafiz) çalıştırılıyordu. 892 (1486-87) tarihli takrir defterinde buna benzer bir kategori yoktur. Bu kişilerin çalıştırılması bürokratların hızla artma eğiliminin bir kanıtı olarak kabul edilebilir. Hafızlardan birine kethüda-ı maden denmesi bu kişinin madenciliğin temsilcisi olabileceğini akla getirmektedir.

Madende ve arıtımda çalışanlar hakkındaki bilgiler ise çok daha sınırlıdır. 990 (1582) yılı takrir defterinde yalnızca fırında çalışanlar kayıtlıdır. 892 (1486-87) yılı takrir defterinde ise ustabaşı oldukları anlaşılan 16 piş-i küre vardır. Sonraki defterde bu kategori bulunmamaktadır. 15. Yüzyıl defterinde 60 kadar madenci ya da maden işleyiciden (kürec) de söz edilmektedir. Bir kalcı (arıtımcı) ve bir mühendis de kayıtlara geçmiştir. Mühendisin ne yaptığına ilişkin birşey bilinmiyor olması gerçekten üzücüdür.[21] 15. Yüzyıl sonunda Küre'de oturan madenci topluluğunun, köleler dışında, 130-150 kişi olduğu tahmin edilebilir.

Kent dışından gelenler (herhalde çoğunlukla köylü ve göçerler) ise çok daha kalabalıktı. Bu kişilere ilişkin bir kısım bilgi, kömürcü, oduncu ve benzeri görevlilerin ödemeleri gereken vergiler biçiminde 1582 yılı takrir defterinde yer almaktadır. İşlerin niteliği söz konusu kişilerin çoğunun Küre yöresindeki köylerde oturduğunu akla getirmektedir.[22]

1582 yılı takrir defterinden Küre havzasında kayıtlı vergi mükelleflerinin küçümsenmeyecek bir bölümünün "hizmetkâran-ı Küre-i mamure" sayıldığını öğreniyoruz. İkibini aşkın erişkin erkekten oluşan bu gruptaki kişilerin bir kısmının görevleri belirtilmiş olmakla birlikte, büyük çoğunluğunun genel olarak işçilik yaptığı anlaşılmaktadır. Hoşalay kazası ve diğer komşu kazalarda da "hizmetkâran-ı Küre-i mamure" bulunduğu görülüyor.

---

21 "Kürec" sözcüğünün içerebileceği çeşitli anlamlar için bkz. Anhegger (1943-45), c. I, s. 92. Ayrıca bkz. Beldiceanu (1964), c. II, s. 99-126.

22 Balkanlarda madenci toplanması konusunda bkz. Anhegger (1943-45), c. I, s. 94.

Küre madenlerinde çalışan köylülere ilişkin bilgiler 1530 yılları için de bulunabilmiştir. Bu yıllarda madende çalışanlar Hoşalay, Taşköprü ve özellikle de Daday kazasındandı.[23] Madenlerde ve arıtım tesislerinde çalışan köylüler arasında tam anlamıyla madenci olanların sayısı oldukça azdı. Kürreci denen bu kişilerin toplam sayısı 28 iken, Hoşalay'dan 42, Daday'dan 36 ve Taşköprü'den 144 kişi "hizmetkâran-ı Küre" idi. Bu başlık altında kaydedilmiş 250 kişinin genellikle mevsimlik olarak çalıştırıldığı düşünülebilir. 386 tahtacı ve 197 kütükçünün de zamanlarının çoğunu Daday'ın ormanlık tepelerinde geçirdikleri varsayılabilir. Tahta ve payandalardan sorumlu kâtip ve mutemedin görevi bu kişilerin işini denetlemekti. Azdavay'dan gelen belirsiz sayıda kişi de maden ve arıtım işlerinde çalışır, deviete ait olan bakırın madenlerden İnebolu'ya taşınmasında ise zaman zaman köylü askerler (müsellem) çalıştırılırdı.[24]

Bakır: Finansmanı ve Ticareti

15. Yüzyılda ve 16. yüzyıl başlarında bakır üretiminin finansmanı hakkında çok sınırlı dolaysız bilgi bulunabilmiştir.[25] 16. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı merkezi idaresinin çeşitli madenlerin işletilişini iltizama çıkardığı bilindiğinden, benzeri düzenlemelerin önceki dönemlerde de yapıldığı varsayılabilir. 18. Yüzyılda bazen mültezimin ücret ve masraftan ödemesi ve merkezi idareye de belli bir miktar bakır teslim etmesi istenirdi.[26] Bu yükümlülüklerin yerine getirilmesinden sonra elinde kalan bakır mültezimin kârını oluştururdu. Ancak, Kâtip Çelebi'nin anlattıklarından, çıkarılan bakırın genellikle farklı bir biçimde bölüşüldüğü anlaşılmaktadır. Bazı durumlarda Osmanlı merkezi idaresi bakırın yarısını alır ve harcamaların tamamını üstlenirdi. Bu çözümün gerekli sermayeye sahip mültezim bulunamadığı zamanlarda tercih edildiği ve Osmanlı hükümeti adına madenleri doğrudan doğruya idare etmek için maaşlı bir görevli (emin) atandığı varsayılabilir. Ancak, Osmanlı devletinin Küre madenlerinde üretilen bakırın tümünü istediği durumlarla da karşılaşılmıştır.[27]

23 TT 438, s. 627, 648, 649-663 (1536'dan önce). Bunların dışında, Küre kazasında yaşayan hizmetkarlar da olmalıdır.

24 Yaman (1941-42), s. 267. Yaman'ın yayımladığı metin 17. yüzyıl tarihli olmakla birlikte, sözü edilen madende çalışma yükümlülüğü çok daha gerilere uzanıyor olmalıdır. Müsellem konusunda bkz. KK Divan-ı hümayun defteri 63/3, s. 48.

25 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Profesörü Mübahat Kütükoğlu'nun bir öğrencisinin yazmakta olduğu tezden yeni bilgiler edinilmesi beklenebilir.

26 Yaman (1941-42), s. 268.

27 Bkz. Anhegger (1943-45), c. I, s. 125-126; KK Divan-ı hümayun defteri 63/3, s. 62.

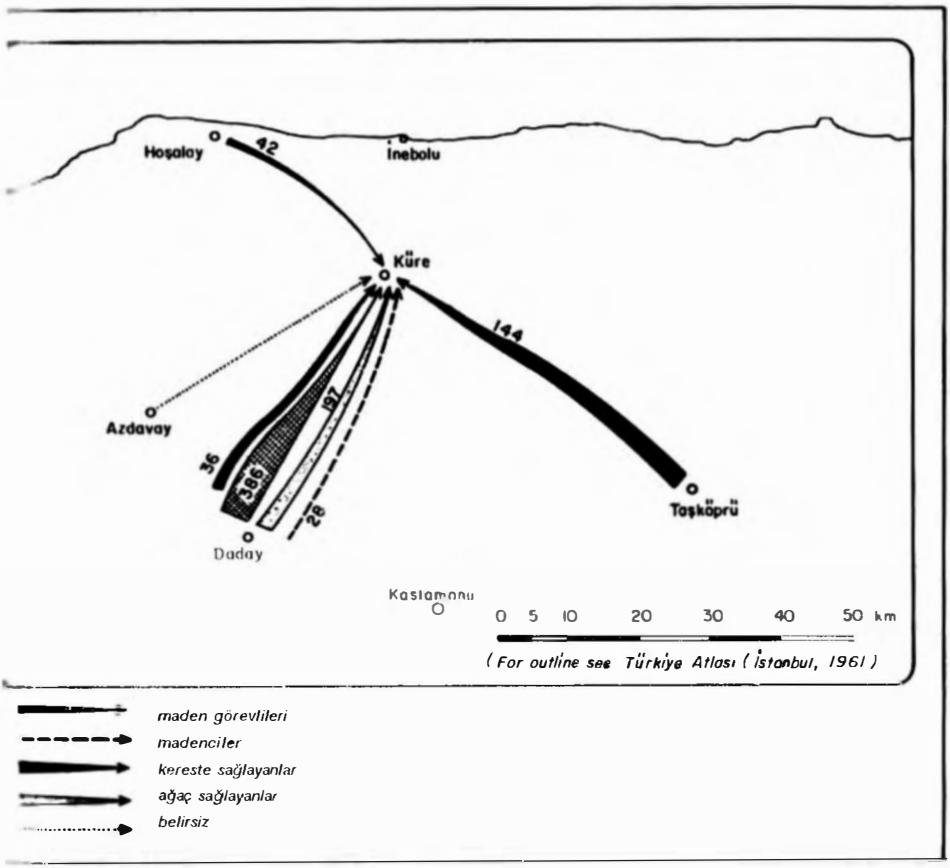

Harita 11. Küre'de bakır madenlerinde işgücü arzı

Maden işleyicilerinin nihai üründen genellikle büyük bir pay almaları, bakır üretiminde gereken sermaye ve emeğin önemli bir kısmının bunlarca sağladığını göstermektedir. Pek çok maden işleyici borç parayla çalışmıştı. Osmanlı merkezi idaresi, 1055 (1645-46) yılında Küre kürecilerinin bir şikayetini yanıtlıyordu. Küreciler (küreciyan), madendeki zorunlu yatırımlar için bazı kişilerden borç aldıklarını, geçmişte böyle borçların uzun sürede ("tedric ile") ödenmesinin âdet olduğunu, oysa şimdi alacaklıların beklemeyi reddederek "küreciyan"ın maden bölgesindeki varlıklarına el koymaya başladıklarını belirterek, madenin düzenli bir biçimde işleyebilmesi için alacaklılara ("muameleci"), madenden çıkan bakırın satılmasını beklemelerinin emredil-

mesini istiyorlardı. Satılan her bakır batmanından 10 akçe, borcun ödenmesi için ayrılacaktı. Osmanlı idaresinin yanıtında alacaklılara ödemenin nasıl yapılacağı belirtilmemekle birlikte, "tedric ile" ödeme ilkesi onaylanıyor ve alacaklıların "küreciyan"ın mal ve varlıklarına el koymaları yasaklanıyordu. Kürecilerin yalnızca az-çok serbest piyasada iş yapan tefecilerden değil, madeni Osmanlı idaresi adına işletmeyi üstlenen mültezimlerden de avans alırlardı. Örneğin, 960 (1552-53) öncesinde kürecilerin dört mültezimden 400.000 akçe borç almışlar ve bu parayı taksitle ödeyebilmişlerdi. Bu örnekte, taksitler üretilen bakır miktarı üzerinden değil, çalışan fırın sayısı üzerinden hesaplanmış ve kürecilere çalıştırdıkları fırın başına, günde 15 akçeyi borcun ödenmesine ayırmaları emredilmişti.[28]

Osmanlı devleti ile girişimciler arasında kurulan ortaklıklara da rastlanmaktadır. Örneğin, Safer 1047'de (Haziran-Temmuz 1637), arıtımda ("küre hidmetinde") çalışan bir grup, tüccarlardan aldıkları 1.000 akçelik avansın karşılığı olan 830 batman (9.562 kg) bakırı teslim etmeyi reddetmişlerdi.[29] Gerekçe olarak da "miri ortakçısı" olduklarını ve bu nedenle devlet dışındaki alıcılara bakır veremeyeceklerini öne sürmüşlerdi. Bu ortaklıkların, Ömer Lütfi Barkan'ın Bulgaristan'ın Samakov yöresindeki demir imalatı örneğinde saptadığı borç anlaşmalarına benzemesi muhtemeldir. Osmanlı merkezi idaresine çok miktarda demir gerektiğinde, kendi hesaplarına çalışan kürecilere borç verilir; kürediler de bunun karşılığında resmi sipariş karşılanana kadar yalnızca devlet için çalışmayı kabul ederlerdi.[30] Benzer düzenlemelerin bakır için de yapılıyor olması muhtemeldir.

Fırınlar genellikle özel kişilere aitti. 1075 (1664-65) tarihli bir belge Küre'deki bir küreciye yılda 20 batman bakır karşılığında kiralanmış bir kalhanedeki dörtte bir paydan söz etmektedir. 1055 (1645-46) yılında Küre'de zenburekleri (yüksek fırın) ve bakır cevheri olan bir adam, bu varlıklarını üç yıllık bir süre için, yılda 400 batman bakır karşılığında başkasına devretmişti.[31] Cevher ve fırın üzerinde geçici kullanım hakkı elde eden kişi, mal sahibinin (ve Osmanlı devletinin) payını ödedikten sonra elinde kalan bakırla istediğini yapabilirdi. Bu tür girişimlerdeki faal ortakların işe sermaye katıp

28 MM 7527, s. 241 (1055 '1645-46'); KK Divan-ı hümayun defteri 63/3, s. 33.

29 MD 88, s. 104, no. 277 (1047 '1637-38'). Osmanlı hazinesinin kürecilere verdiği bir avans için bkz. KK Divan-ı hümayun defteri 63/3, s. 31.

30 Barkan (1972), s. 362-369; MD 19, s. 310, no. 626 (980 '1572-73').

31 MD 95, s. 43, no. 258 (1075 '1664-65'); MM 7527, s. 280 (1055 '1645-46').

katmadıklarını bilmiyoruz. Bu tip ortaklıklar mali kaynakları yetersiz olan küreci adaylarına maden ya da yüksek fırın işletmeye başlama fırsatı veriyordu. Küre kadı sicillerinin bulunamaması nedeniyle bu tür sözleşmeler hakkında daha fazla bilgi elde edemedik.

O dönemdeki uygulama uyarınca, Küre madenlerini işleten mültezimlere bir tür asgari satış güvencesi verilirdi. Bunun anlamı, genellikle genişçe bir bölgede yasal olarak bakır satabilecek tek kişinin, söz konusu mültezim olmasıydı. Dolayısıyla mültezim, her zaman varolan yasadışı ticaretin koyduğu sınırlar içinde tekel kârı elde edebilirdi. İşletme maliyeti yüksek olan girişimler de, yatırılan sermayeye kıyasla daha üretken olan işletmelerin rekabetinden korunurdu. Örneğin, 984 (1576-77) yılında, Anadolu'da Macar bakırının satılması, Küre mültezimlerinin çıkarlarına aykırı olduğu için, yasaklanmıştı.[32] Ancak, Macaristan'dan gelen bakırın Anadolu'da çıkartılandan çok daha ucuz olduğu, ya da Küre madenlerinin piyasadaki bakır talebini karşılayamadığı anlaşılıyor. Macar bakırı kaçakçılığının önlenmesinin çok güç olduğu görülüyor.

990 (1582) Yılı tahrir defterinden Küre madenlerinden yılda 26.228 men saf bakır elde edildiğini öğreniyoruz.[33] Bu menin Kâtip Çelebi'nin bahsettiği ve 9 vukiye (1 vukiye = 1,28 kg) ağırlığındaki mene (batman) eşit olduğu varsayılırsa, Küre madenlerinden yılda 302.147 kg bakır çıkartıldığı sonucuna varılır. Bu sonuç da Kâtip Çelebi'nin, madenden yılda 20.000 batman (230.400 kg) bakır elde edildiği yolundaki saptamasıyla az-çok uyum içindedir.[34]

İlk bakışta Küre madenlerinin verimi 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyıl sonu arasında yaklaşık dörtte bir oranında düşmüşe benzemektedir. Öte yandan, 1530-82 yılları arasında Küre'de çıkarılan bakırın parasal değeri 2.255.381 akçeden 2.752.940 akçeye çıkmıştır.[35] Bu tutarların hesaplanma yöntem-

---

32 MD 28, s. 174, no. 404 (984 '1576-77').

33 TK 176, s. 82a. Bu sayının Osmanlı devletince alınan hisseyi değil, çıkarılan bakır miktarını gösterdiği varsayılmıştır. Eğer tahrirdeki sayı yalnızca merkezi idarenin aldığı payı gösteriyorsa, madenlerin veriminde 16. yüzyıl sonuyla 17. yüzyıl sonu arasında büyük bir düşüş gerçekleşmiş olmalıdır. Elimizdeki kaynaklar "mahsul" sözcüğünden ne kastedildiğini açık bir biçimde tanımlamadığından, farklı sayıları karşılaştırmak tehlikeli olabilir.

34 Osmanlı madenciliğinde "küreciyan"ın rolü konusunda bkz. Anhegger (1943-45), c. I, s. 92, 101; Beldiceanu (1964), c. II, s. 85-98, 141-160.

35 TT 438, s. 638; TK 176, s. 81a.

lerinin aynı olup olmadığından emin değiliz, ayrıca söz konusu dönemde geçerli olan bakır fiyatları hakkında da çok az şey bilinmektedir. Dolayısıyla, bu tutarlardan sonuç çıkartırken dikkatli olmak gerekmektedir. Ancak, yeni belgelerin bulunmasına kadar, Küre madenindeki üretimin, 1530 ve 1582 yılları arasında fazla değişmediğinin varsayılabileceği kanısındayız. Kâtip Çelebi ve yardımcılarının verdikleri rakam, kendi dönemlerine, yani 17. yüzyıl ortalarına aitse, üretim 1582'den sonraki bir tarihte düşmeye başlamış demektir.

Kâtip Çelebi'nin anlatdığı diğer şeyler de, kolay çıkarılabilecek cevherin tükenmesi nedeniyle, Küre'de madencilik faaliyetinin gerilediğini göstermektedir. Çelebi'ye bilgi verenler, en iyi cevherin madenin dibinde olduğunu ve yüksek nitelikli cevher elde etmek için derine gitmek gerektiğini öne sürmüşlerdir. Elle boşaltılabilen toprak altı sularının sızması nedeniyle derin madenlerin işler durumda tutulması güçtü. Madende toplanan suların boşaltılması için kazdırılan bir tünel depremde yıkılmış ve anlaşılan yeni bir tünel de açılmamıştı.

Dahası, havalandırma yapılmaması nedeniyle madenlerdeki çalışma koşulları son derece sağlıksızdı; Kâtip Çelebi, yeraltında çalışan kölelerin cesede benzediklerini yazmaktadır. 18. ve 19. yüzyıllarda ise köle sayısındaki azalma da Küre madenciliğinin gerilemesinde rol oynamış olabilir. 18. Yüzyıl belgelerinde kürecilerin köle gereksiniminin karşılanması gereğinden söz edilmesi, yeterli sayıda köle bulunamadığını göstermektedir.[36] Ainsworth 1840'ların başlarında Küre'ye gittiğinde madenler artık işletilmiyor ve yalnızca önceden çıkarılmış cüruftan bakır elde edilmesine çalışılıyordu.[37]

Bakırcılar

Küre-i mamure'nin 15. yüzyılda hazırlanmış tahrir defterinde, bakır eşya yapan zanaatkârlardan hiç söz edilmemesi gariptir. Kayıtlardaki haddadların (demirci) bir kısmının aslında bakırcı olduğu düşünülebilir. 16. Yüzyılın ikinci yarısında ise Küre'ye bakır işleyen zanaatkârların yerleştiği anlaşılmaktadır. Ahmed Refik'in yayımladığı bir belgeden, Osmanlı merkezi idaresi için bakır

---

36 Yaman (1941-42), s. 270.

37 Ainsworth (1842), c. I, s. 76-77. 18. yüzyılın bazı yıllarında çıkarılan bakır miktarları için bkz. Yaman (1941-42), s. 268, 269, 278. KK Divan-ı hümayun defteri 63/3, s. 49'dan daha 16. yüzyılın ortalarında bile ormanların yok olmasının ciddi sorunlar yaratmaya başladığını öğreniyoruz.

ibrik yapma ve onarma işini üstlenmiş ibrikçilerin varlığını öğreniyoruz. İbriklere barutun üretim sürecinde kullanılan güherçile konurdu.[38] Osmanlı idaresinin Küre zanaatkârlarına epey iş verdiği anlaşılıyor. Bir tek örnekte, üç usta 7.976 vukiye (10.209 kg) bakır kullanarak 47 yeni ibrik ve 17 ibrik altı yapma işini almışlardı. Bu boyutta siparişlerin muhtemelen her yıl verilmemesine karşın[39] çok sayıda zanaatkârın bu tür siparişleri karşılamakla uğraştığı düşünülebilir. Küre'nin kentsel gelişimini sağlayan herhalde zanaatların gelişmesiydi. Zira, 892 (1486-87) ve 990 (1582) tahrir defterleri arasındaki dönemde bakır üretiminde pek önemli bir artış olmamış, kent nüfusu ise iki kattan fazla artmıştır.[40]

Osmanlı Devleti'nin talebinin yanı sıra, halkın da bakır almaya meraklı olduğu anlaşılıyor. Bunun bir nedeni pek çok aile için bakır kapkacağın gerektiğinde satılabilecek bir tür yedek akçe oluşturmasıdır.[41] Bazı 18. yüzyıl gezginlerince işleri (hem miktar hem de nitelik olarak) övgüye değer bulunan Tokat bakırcılarının hammaddelerinin önemli bir kısmını Küre'den aldıkları anlaşılıyor. Köy bakırcılarının da kürecilerin Osmanlı idaresine vermedikleri bakırı aldıkları olurdu.[42] Sivas ve Amasya bakırcıları bakırı Küre'den alırlardı. Osmanlı merkezi idaresi, doğuya bakır taşıyan kervanlara her zaman kuşkuyla yaklaşırdı, çünkü bu değerli madenin sonuçta İran'a ihraç edilmesi mümkündü. Bu nedenle, bakır almak isteyen bakırcılar Küre kadısına kendi kentlerinin kadılarından aldıkları belgeleri sunarak iyi niyetlerini kanıtlamak zorundaydılar. Bu yapılsa bile söz konusu zanaatkârlar Sivas, Amasya ya da Tokat'a dönmelerine izin verilmeden önce bakırlarını İstanbul'a taşımaya zorlanabilirlerdi.[43] Bu gönülsüz göçmenlerin başkentte araç-gereç ve atölyeyi nasıl bulabilecekleri açıklanmamıştır. Muhtemelen, İstanbul'a getirdikleri bakırı satmaları bekleniyordu.

Tokat'ın yanı sıra Kastamonu da lüks bakır eşya üretimi ile ünlüydü. Mühimme defterlerindeki bir fermandan bazı lüks bakır eşyanın yaldızlandığını

---

38 Ahmed Refik (1931), s. 9-10.

39 Bağdat'a işlenmemiş bakır gönderilmesi hakkında bkz. MD 30, s. 23, no. 58 (985 '1577-78'). Söz konusu bakır askeri amaçlarla kullanılıyor olabilir.

40 1582'de Küre'de 1.331 vergi mükellefi (ya da yaklaşık 3.500-4.000 kişi) yaşıyordu.

41 Önemli bir zaviyenin mutfağındaki bakır kaplar için bkz. TT 385, s. 367.

42 Polonyalı Simeon, der. Andreasyan (1964), s. 177, ek 4; KK Divan-ı hümayun defteri 63/3, s. 62.

43 MD 7, s. 893, no. 2449 (976 '1568-69'). 2450 sayılı fermana göre, taşralı bakırcılar, kendi kentlerinde kullanmak üzere "işlenmiş" avani satın alabilirlerdi.

öğreniyoruz; bu uygulama, çok miktarda altın kullanımına yol açtığından merkezi idarece yasaklanmıştı.[44] Kastamonu bakırcılığının 19. yüzyıl başlarında da önemini koruduğu anlaşılıyor. Tanzimat'tan kısa bir süre sonra yayımlanan bir belge, Kastamonu bakırcılarının, zanaatlarını sürdürebilmeleri için zorunlu olan hammaddeyi, son zamanlarda bulamadıklarından söz ederek,[45] Osmanlı merkezi idaresinin duruma doğrudan müdahalesinin gerekli görüldüğünü belirtmektedir. Bu tür satışların geçici önlemler mi yoksa politikanın yarı-sürekli unsurları olarak mı ele alındığı, daha fazla araştırma yapılmadan saptanamaz.

Yukarda bahsedilen yerleşik bakırcıların yanı sıra Anadolu'da çok sayıda gezgin kalaycı ve ibrikçi bulunduğu sanılıyor. Bu mütevazı kişilerin çoğu hakkında hiçbir kayıt yoktur. 16. Yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başlarında ise bu zanaatkârların bir kısmı acemioğlan ocaklarına yazılmayı başardılar. Hamamların sıcak su kazanlarını ve evlerdeki kap-kacağı onararak kentten kente gezen bu kişiler, bu ilişki sayesinde yollarda güvenliklerini sağlamayı ummuş olmalıdırlar. Söz konusu kişilerin bazılarının, savunmadan saldırganlığa da geçtikleri anlaşılıyor. Seyitgazi, Eskişehir ve Karacaşehir kadılarına hitap eden bir fermandan,[46] Trabzon yöresindeki bazı gezgin ibrikçilerin yeniçeri ve acemioğlan olduklarını; sokaktaki kadınları ve erkek çocukları rahatsız ettiklerini, şarap içtiklerini, silahlı saldırı ve soygunlara giriştiklerini öğreniyoruz.

Ankara kadı sicillerindeki araştırma kayıtlarından bakırcılık da yapan acemioğlanlara ilişkin bazı şeyler öğrenilebilmektedir.[47] Ölen yeniçeri ve acemioğlanların malları genellikle yasal mirasçıları arasında bölüştürülürdü. Ancak, bu bölüştürme yeniçeriler arasında özel olarak atanan görevlilerin sorumluluğundaydı. Bu nedenle, yeniçeriler zaman zaman önceki teftiş gezisinden sonra ölen yeniçeri ve acemioğlanların ölüm nedenlerini araştırmak ve mal varlıklarını belirlemek üzere görevliler gönderirlerdi. 1002 (1593-94) yılında Kütahya, Ankara ve Eskişehir bölgesinde böyle bir görevli bulunduğunu öğreniyoruz. İstanbul'daki yetkililerin pek çok acemioğlanın köylülere veresiye mal satarak gezdiğini ve ölenlerin alacaklarının müşterilerden

---

44 MD 26, s. 219, no. 621 (982 '1574-75'). Osmanlılarda altın kaplamalı bakır kullanımı konusunda bkz. Melikian-Chirvani (1975).

45 Yaman (1941-42), s. 281-282.

46 MD 73, s. 586, no. 1285 (1003 '1594-95').

47 AKS 5, s. 100, no. 414, 41 (1002 '1593-94').

toplanması gerektiğini varsaydıkları anlaşılıyor.[48] Oysa, acemioğlan olan bakırcıların varlıkları genellikle ölenin meslektaşlarına emanet edilmiştir, dolayısıyla birçok köyü kapsayan turlar, muhtemelen çok az olay için gerekli oldu. Bu yolla yeniçerilere teslim edilen mirasların genellikle oldukça mütevazı olup, birkaç yüz akçe ya da birkaç kilo bakırdan oluştuğu anlaşılıyor.

Acemioğlan ocaklarına kaydolmanın, bu gezgin zanaatkârların ailelerine de bir güvence sağlamış olması mümkündür. Yeniçeri zabitleri her yeniçerinin mirasından bir pay alırlardı. Ama aynı zabitler mirasın masraflar düşüldükten sonra kalan kısmının ölen kişinin yakınlarına teslim edilmesini de sağlarlardı.[49] Varlıklı olmayan zanaatkârların yabancı bir kent ya da köyde ölmesi halinde ise, ailelerinin mirasa sahip çıkması çok güç olurdu. Böyle bir durumda yöredeki kişiler kolayca birleşerek malların aileye teslim edilmemesini sağlayabilirlerdi. Bu tür kaygılar, seyyar satıcı ve bakırcıları askeri kuruluş saflarına katılmaya itmiş olabilir.[50]

Küre'nin Dışı: Madencilik Yerleşimlerinde Göç ve Emek Sorunları

Demir maden ve ocakları hakkında oldukça çok sayıda Osmanlı belgesi bulunmaktadır. Ancak, bu belgelerin çoğu hemen hemen yalnızca gülle, gemi demiri, ordu ve donanmanın gerek duyduğu başka araçlardan söz etmektedir. Devlet dışındaki taleplerden, yalnızca Bulgaristan'daki Samakov maden ve ocaklarına ilişkin olarak bahsedilmektedir.[51] Bu nedenle, Osmanlı iktisat tarihi araştırmalarının bugünkü düzeyinde, işlenmemiş demir ve demir eşya ticaretinin, Anadolu kentlerinin gelişmesindeki etkisinin belirlenmesi olanaksızdır.

Eski Bilecik, Kığı ve Van gibi madencilik merkezlerine geçici ve sürekli göçün rolünün incelenmesi daha kolaydır.[52] Osmanlı idarecileri esas olarak özgür ücretli işçi (irgat) sağlanmasıyla ilgilenirlerdi. Köle çalıştırılması söz

48 AKS 5, s. 310, no. 1166 (1002 '1593-94').

49 Uzunçarşılı (1943-44), c. I, s. 311 vd.

50 Raymond (1973-74), c. II, s. 659-770.

51 Barkan (1972), s. 362-369. Küre madenlerinin demir ihtiyacı bazen Samakov'dan karşılanırdı; bkz. MD 49, s. 104, no. 357 (991 '1583'). Ancak, Samakov'dan gelen demirin yetmemesi halinde, Osmanlı idaresi Kığı'dan İstanbul'a atnalı getirilmesini isteyebilirdi; bkz. MD 31, s. 315, no. 699 (985 '1577-78').

52 Bu bölümde Canca gümüş madenlerinde çalışanlara ilişkin birkaç nokta da belirtilmiştir.

konusu olduğunda, köleleri herhalde sahipleri getirirdi. Bu nedenle 16. ve 17. yüzyıl belgelerinde bağımlı emekçilerden pek söz edilmemektedir.[53] Kısa sürelerle çalıştırılan ücretli işçiler özel becerileri olmayan kişilerdi. Öte yandan, bazı yerleşimlerin ahalisi sermaye ve enerjilerini madenlerin işletilmesine ayırmaları karşılığında önemli vergi indirimlerinden yararlandırılırdı. Küre'de 15. ve 16. yüzyıllarda gözlenen uygulama, Osmanlı İmparatorluğu'nun tümü için de geçerlidir.

Osmanlı merkezi idaresinin, 16. yüzyılda madenlerin vergiden muaf kişilerce mi ("muaf ve müsellem reaya") yoksa ücretli işçilerce mi (irgat) daha iyi çalıştırıldığı konusunda karar vermekte güçlük çektiği anlaşılıyor. Vergi muafiyetine karşı çıkışın temel nedeni, hazır para ihtiyacının her geçen gün daha da arttığı bir dönemde hazine gelirlerinin azalmasına yol açmasıdır. Dolayısıyla yaya ve müsellem gibi köylü askerler sıradan reayaya dönüştürülerek vergi muafiyetleri kaldırıldı.[54] Erzurum kanunnamesinde madencilerin vergi muafiyetlerinin kaldırılmasına ve ücretli emek kullanımına yönelik bir çaba yer almaktadır. Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar) şap madenlerinde ücretli emek kullanımının pek başarılı olmadığı anlaşılıyor.[55] Yerel idareciler, yörenin tarımsal kaynaklarının, ahalinin köylü olarak yaşarken bir yandan da tam vergi yükünü kaldırmasına olanak tanımayacak kadar sınırlı olduğunu belirterek bu uygulamaya karşı çıktılar. Başka yerlerde olduğu gibi Şebinkarahisar'da da madenlerde çalışma karşılığı vergi muafiyeti tanınması Tanzimat döneminde geleneksel Osmanlı idare sisteminin kaldırılmasına kadar sürdü.

Özellikle savaş zamanı baskılarının hissedildiği dönemlerde, maden ve ocaklara işçi sağlanması için şu ya da bu ölçüde idari zora başvurulurdu. Bu durumu, Erzurum'un güneybatısında, Kığı'da görevli bir eminin şikayetine cevaben gönderilen bir ferman yansıtmaktadır. Söz konusu emin, Osmanlı orduları için gülle yapımından sorumluydu. Anlaşılan, üstlerine, Hasankale yığınaklarının büyütülmesi için işçi toplanırsa,[56] Kığı kalesindeki işlerin işçi yetersizliği nedeniyle duracağını anlatmaya çalışmıştı. Yöredeki vergi mükelleflerinin vergi ve zorunlu teslim yükleri şimdiden o kadar ağırdı ki, kendilerinden, başka hiçbir hizmet beklenemezdi; dolayısıyla Kığı maden ve ocaklarındaki üretim de duracaktı.

---

53 Bkz. MD 23, s. 274, no. 581 (981 '1573-74').
54 Bu konuda bir ferman için bkz. MD 52, s. 219, no. 572 (992 '1584').
55 Barkan (1943), s. 72.
56 MD 19, s. 289, no. 584 (980 '1572-73').

İşler bu noktaya geldiğinde, yerel yöneticiler, komşu bölgelerden sorumlu meslektaşlarının, kendilerine gereken işçileri çalıştırmalarını önlemeye çabalardı. Bir devlet işi için işçi bulmaya çalışan görevlilerin, gerekli belgelere sahip olsalar da, yöredeki tımar sahipleri ve sancakbeylerinin direnmesiyle sık sık karşılaştıkları anlaşılıyor. Bu tür olayların bir örneği, Bitlis ve Ahtamar kadılarına, yeni açılan Van demir madenlerinin emek gereksinimini karşılayan görevlilerin işine engel olunmamasını sağlamalarının emredilmesine gerek duyulmasıdır.[57]

Bazı bölgelerde yarı-sürekli düzenlemeler yapıldığı anlaşılıyor. Örneğin, Diyarbakır'da kamu yapıları için ücretli emek gerektiğinde Pertek ve benzeri yerlerin ahalisi çalıştırılırdı.[58] Bu tür ücretli emek kaynaklarının önemli madencilik bölgelerinin çoğunun yakınında bulunması akla yakındır. İdareciler *ad hoc* düzenlemelere de başvurabilirlerdi. Örneğin, Kığı'daki gülle dökümhanelerinde işçi ve at sıkıntısı çekildiğinde, Osmanlı idaresinin siparişlerinin zamanında karşılanabilmesi için, Palu beyine kendi yöresinden adam göndermesi emredilmişti.[59]

Böyle durumlarda aralarından madenlere işçi olarak gönderilecek insan seçilmesi muhtemel olan ahalinin farklı idarecilerin çalıştırma politikalarıyla yakından ilgilenmeleri şaşırtıcı olmamalıdır. Kığı demir işletmelerinden sorumlu olan emin, yöredeki dökümhane ve fırınları daha az emek kullanarak işleteceğini öne süren bir rakipten şikayet etmiştir.[60] Sonuç olarak, çalıştırılması muhtemel kişiler arasında huzursuzluk çıkmış ve ocakları yöneten emin, üstlendiği işi tamamlamak için işçi bulamaz hale gelmişti. Elimizdeki fermandan Osmanlı idaresinin demir işletmelerinden sorumlu emini desteklemeye karar verdiği anlaşılıyor. Belge, eminin rakibi ve adları belirtilmemekle birlikte "reayayı ihtilâl edenler" hakkında oldukça sert bir dil kullanmaktadır. Bu resmi müdahalenin emek sorununu çözüp çözemediğini söylemek ise olanaksızdır.

İşçilerin maden, ocak ve dökümhanelerde çalışmaya başlamasından sonra, ücretlerin ödenmesi için gereken parayı bulmak mültezimin ya da eminin işiydi. Bazı yerel yöneticiler maden ve ocaklarda çalışmayı karşılıksız bir

57 MD 35, s. 214, no. 539 (986 '1578-79'); MD 31, s. 231, no. 513 (985 '1577-78').
58 MD 31, s. 294, no. 652 (985 '1577-78').
59 MD 29, s. 38, no. 73 (984 '1576-77').
60 MD 29, s. 44, no. 103 (984 '1576-77').

hizmet olarak değerlendirme eğilimindeydiler. Bu nedenle, eminlere ve diğer görevlilere işçi bulma yetkisini tanıyan belgeler, genellikle hizmetlerin bedelinin ödenmesi gerektiğini açıkça belirtirlerdi. Yöredeki kadılardan da işçilerin ücretlerini gerçekten almalarının sağlanması beklenirdi.[61] Öte yandan, bazı işçiler, ücretlerini alır almaz madenden ayrılma eğiliminde olurlardı. Bu tür olayların önlenmesi de kadının sorumlulukları arasındaydı.[62]

Yazık ki elimizdeki kaynaklardan maden işçilerinin ücretlerinin belirleniş biçimi hakkında çok az şey öğrenebiliyoruz. İlkel tür toplu sözleşme denebilecek bir olguya rastlanmaktadır. Örneğin Cemazi II'de (Eylül--Ekim 1573) Bilecik gülle dökümhanelerinde çalışan taşçılar daha yüksek ücret istemişlerdi.[63] Anlaşılan, bir tür grev bile oldu, çünkü emin fırınların "battal" durduğunu bildiriyordu. Aynı rapordan taşçıların ikisinin elebaşı olarak görüldüğünü öğreniyoruz. Bu mektuba yanıt olarak, Osmanlı idaresi emine, grevi kırmasını ve işçileri kendinden önceki görevli döneminde ödenen ücretlerle çalıştırmasını emretti. Eski ücretten çalışmayı reddeden işçiler cezalandırılmak üzere merkezi idareye bildirilecekti.

Kığı madenleri hakkında yazılmış 1052 (1642-43) tarihli bir raporda farklı tür bir pazarlıktan söz edilmektedir. Osmanlı idaresinin açtırdığı bir soruşturmada gayrımüslim maden işçilerinin temsilcileri ("zimmi kethüdaları") kadı önüne çıkarak işçilerin madeni yöneten görevli ve mültezimlerden gördükleri kötü muameleden yakındılar.[64] Hepsi köylü olan kethüdalar her yıl 2.500 batman gülle ve 1.800 batman demir teslim ettiklerini, bunun karşılığında da madenci köylerinin avarız-ı divaniye vergilerinden muaf tutulduğunu anlattılar. Maden ve atölyelerde ya da fırın körüklerinde çalışan işçilere haftada 7,5 rub (günde 4-5 akçe) veriliyordu. Aynı dönemde (1630'larda) kamu inşaatlarında çalışan vasıfsız işçilerin günde 10 akçe dolaylarında ücret aldıkları düşünülürse[65] bu ücret komikti. Üstelik, çeşitli suistimaller ne-

61 Örneğin bkz. MD 26, s. 224, no. 639 (984 '1576-77').
62 MD 35, s. 214, no. 539 (986 '1578-79').
63 MD 23, s. 58, no. 121 (981 '1573-74').
64 MM 9841, s. 62-63. Aynı türde küçük bir belge için bkz. Murphy (1980). İşin niteliği metinde anlatıldığından, "küreciyan"dan değil maden işçilerinden söz edildiği açıktır.
65 Örneğin, 1043'te (1633-34) Sayda kalesinin yapımında çalışan sıradan işçiler günde 10 akçe alırdı (MM 1317, s. 2-49). Haftada 6 işgünü olduğu varsayılırsa 7,5 rub 24-30 akçe değerinde olmalıdır (bu durumda 1 rub yaklaşık 4 akçe olur; bu orana başka hiçbir yerde rastlanmamıştır).

deniyle bu düşük miktarların bile tamamı ödenmiyordu. Kethüdalar maden işçilerinin aldıkları parayla geçinemediklerini anlattılar. İşçilerin çalışmaya çok istekli olduklarını, ancak maden ve fırınlardaki işin gece-gündüz devam ettiğini ve çok ağır olduğunu belirttiler. Gece-gündüz gerçekten çalışılıyor muydu, yoksa bu yalnızca sözgelişi mi söylenmişti, kestirmek güç.

Kethüdalar sonuç olarak her işçiye haftada yarım guruş verilmesini istediler. Bu da çok düşük bir miktardı; yalnızca birkaç yıl sonra, 1070'te (1660-61), İskenderun gümrük idaresinde çalışan vasıfsız işçiler ayda 3 guruş (haftada 0,75 guruş) alıyorlardı.[66] Kethüdalar ayrıca maden işçilerinin bitmiş güllelerin yerlerine taşınması işinden sorumlu tutulmalarını da istediler. İşçilerden bu amaçla ne hizmet ne de parasal ödeme istenmemeliydi. Merkezi idare bu istekleri yerine getirdi; fakat anlaşılan bunun karşılığında 2.500 batman yerine 3.500 batman gülle teslim edilmesini de kararlaştırdı.[67] Görevlilere maden işçilerine baskı yapmamaları sert bir biçimde hatırlatıldı; Osmanlı merkezi idaresi maden yöneticilerinin çalıp çırpmalarının yalnızca reayanın hayatını dayanılmaz hale getirmeyip, Osmanlı devletinin Kığı demir madenlerinden sağlamayı umabileceği gelirleri de kısıtladığının farkındaydı.

Maden işçilerine ödenen sikkeler de sorun yaratabiliyordu.[68] Örneğin, Gümüşhane yakınlarındaki Canca kasabasının dışındaki darphane, yörede çıkarılan gümüşten oldukça iyi nitelikte akçe yapıyordu. Bu az çok standart akçeler, sınırı geçen tüccarlar tarafından İran'a götürülürdü. Önemli miktarda düşük nitelikli akçe ise eritilerek standart ağırlık ve biçimde sikke haline getirilmek üzere darphaneye gelirdi. Ancak darphane görevlileri bu düşük nitelikli akçelerle madencilerin (rençper) ücretlerini ödemeyi tercih ederlerdi.

---

66 Ancak, İskenderun işçileri muhtemelen avarızdan muaf değildi. Bkz. MM 15914, s. 29 ve başka yerler.

67 Belgenin bir yerinde yılda 2.500 batman denmektedir. Bu sayıyı doğru okuduğumuzdan eminiz, çünkü üç yılda 7.500 batman gönderilmesi gerektiğinden de söz ediliyor. Metnin son bölümünde ise 3.500 sayısına rastlanıyor. MM 9839, s. 97'de de 1066-67'de (1655-57) 3.500 batman gönderileceği belirtildiğinden, MM 9841'deki 3.500 sayısının katip hatası olmadığını ve gönderilmesi istenen miktarın arttığını varsaydık. Aynı yıllarda Osmanlı idaresi Kığı madenleri mukataasını elinde bulunduranlardan da yılda 80.000 akçe alıyordu; bkz. MM 9841, s. 127.

68 MD 26, s. 199, no. 549 (982 '1574-75'). Bu akçelerin ihraç edilmesi kalitelerinin yüksek olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Ancak, Canca darphanesi düşük ağırlıklı akçe de yapardı.

Özellikle de hazineye ödenmesi gereken vergilerin standart nitelikli akçelerden oluşması istendiğinden, bu tür suistimaller pek çok sorun yaratırdı.

Osmanlı idaresi bazı demir madenlerinde ve dökümhanelerde emek sorununu, askeri nitelikleri 16. yüzyıl savaşlarının gereksinimlerini artık karşılamayan köylü askerleri (yaya, müsellem) çalıştırarak çözmeye çalıştı. Bu sistemin benimsendiği Bilecik'te yaya ve müsellem taşıma işçisi olarak da çalıştırılırdı. Dökümhanelerde yapılan güllelerin araba ya da develere yüklenmesi ve en yakın iskelenin depolarına götürülmesi bu askerlerin görevleri arasındaydı.[69] Ancak, işin tamamının bu görevlilere bırakılması uygun bulunmadığından, müsellemle birlikte buhtur ve taşçı gibi vasıflı işçiler de çalıştırılırdı. İstenen niteliklere sahip ücretli işçiler, ihtiyaç bölgesinde bulunamadığı için Kütahya sancağındaki Güre, Selendi ve Kula kazalarından getirtilirdi.

Sonuç

Madenciliğin ve dolayısıyla maden kullanan bütün imalat türlerinin Osmanlı dönemi Anadolusu'nun ekonomik hayatında özel bir yeri vardı. Bu alandaki üretim ve ticaret Osmanlı devletince diğer bütün sektörlerden daha fazla düzenlenirdi. Mültezimler ve küreciler kadının ve merkezi idarece atanan diğer görevlilerin doğrudan gözetimi altında çalışırlardı. İmparatorluk'ta üretilen bakır, demir ve gümüşün önemli bir kısmına devlet el koyardı. Reayanın gümüşü süs için kullanması sık sık yasaklanırdı.[70]

Ayrıca demir, bakır ve gümüş savaşlarda birincil derecede gerekli olduğundan, bu alandaki yasadışı ticaretin önlenmesi için başka alanlardakinden çok daha fazla çaba harcanırdı. 1570 yılı dolaylarında Divriği'den Safevi egemenliğindeki İran'a nal ve nal mıhı kaçırmak isteyen bazı kişilerin öyküsü bu çabalara iyi bir örnektir. Günümüze kadar gelen rapora göre, o yıllarda Osmanlılarla savaş halinde olmayan İran Şahı, Divriği bölgesinden üç kişiyi kendine temsilci (halife) atayarak yöreyle iyi ilişkiler kurmuştu.[71] Osmanlı yetkililerinin yakalayamadığı bu halifelerden birinin, her yıl yüzbinden fazla at nalı alarak İran'a gönderdiği söyleniyordu. Osmanlı idaresi Divriği sancakbeyine halifeleri ve adamlarını gizlice öldürmelerini emretti. Bu kişilere yolda

---

69 MD 26, s. 233, no. 512 (984 '1576-77'); MD 26, s. 29, no. 77 (982 '1574-75').
70 ŞD 1, s. 158 (1060 '1650').
71 MD 7, s. 725, no. 1988 (978 '1570-71').

saldırılması öneriliyordu;[72] böylece olay sıradan bir yol soygununa benzeyecek ve Osmanlı-İran resmi ilişkileri fazla zarar görmeyecekti. O yıllarda Osmanlı yetkilileri, İran'la yakın ilişkide olduğu sanılan kişileri sık sık öldürürlerdi,[73] ancak, bu olayda maden kaçakçılığının en azından Safevi halifelerinin varlığı kadar tehlikeli görüldüğü anlaşılıyor.

Osmanlı yetkililerinin maden ticareti üzerinde bu kadar sıkı denetim kurmuş oldukları göz önünde tutulursa, maden ve ocaklar için işçi sağlanmasının da, yerel hükümet görevlileri gözetiminde gerçekleşmesi şaşırtıcı olmaktan çıkar. Yaya, müsellem, özel ayrıcalıklara sahip küreciler, ücretli işçiler ve köleler idari buyruklarla çalıştırılırdı. Bu koşullarda, 15. yüzyıl sonları Küre'si gibi, geçimini madencilikle sağlayanlar Osmanlı devletine başka kentlere göre daha bağımlı olurdu. Emin ya da mültezimin ücretli çalışanlara ve madene hizmet veren zanaatkârlara ödeme yapmakta gecikmesi halinde Küre çarşısında hayat zorunlu olarak dururdu.

Bu koşullarda, madencilik kentlerinin gelişme ya da gerilemesini yalnızca madenlerin durumu değil, hükümetin madenlerin yönetimine ilişkin politikaları da belirlerdi. Örneğin, Küre bakır madenlerinde azalan getiri gözlenmesi halinde, Osmanlı idaresi hem devlet projelerinde hem de serbest piyasada çalışan zanaatkârların yerleşimini teşvik etmeye karar verebilirdi. Böylece, madenlerdeki üretim düzeyi artmadığı halde, kent büyümeye devam edebilirdi. Elimizdeki verilerle bu hipotezin doğru olup olmadığının belirlenmesi olanaksızdır. Fakat, bu hipotez yanlış olsa bile, ekonomik unsurların kentlerin gelişme ve gerilemesini her zaman dolaysız bir biçimde etkilemediğine işaret etmektedir. Osmanlı madencilik kentlerinin gelişme ya da gerilemesini belirleyen, siyasal iktidara sahip kişilerin ekonomik gerçeklikleri yorumlama biçimiydi.

72 Benzer bir olay için bkz. B. Kütükoğlu (1975), s. 129.
73 Ahmed Refik (1932), s. 27.

Kısım III

KENT VE TARIMSAL ARTBÖLGESİ

BÖLÜM 8

KENTLEŞMENİN TARIMSAL TEMELLERİ: BÜYÜME VE KRİZ

16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı idarecileri her kazanın, tahıl açısından kendine yeterli olması gerektiğini varsayıyorlardı.[1] Kazalar arası tahıl ticareti merkezi idareden özel izin alınmasını gerektirirdi. Başkentin iaşesi ve Ege Adaları gibi tahıl üretiminin yetersizliği bilinen bölgelerin yiyecek gereksiniminin karşılanması için özel izin belgeleri verilirdi. Taşra kentlerinin ise yalnızca kendi kazalarında yetiştirilen tahılları tüketmesi beklenirdi.

İdarenin bu tür ilkelerinin bölgesel örgütlenmeyi etkilemesi kaçınılmazdı. Birincisi, nüfusu artmakta olan kentlerin idarecilerinin kazalarını genişletmeye çalıştıklarını tahmin edebiliriz. Bu çabanın sonuçsuz kalması durumunda, kentin idari görevlileri köylüleri ve tımar sahiplerini, tahıllarını yöredeki köy pazarlarında değil de kaza merkezinde satmaya yöneltmek için ellerindeki her yola başvuruyor olsalar gerekti.[2] Ayrıca, kentlilerin denetimindeki toprakların, özellikle de kent sakinlerine ait bağ ve bahçelerin yoğun biçimde işleniyor olması akla yakındır.[3] Kentliler ve yerel görevliler bazı durumlarda muhtemelen, tahılların kazaları dışına çıkmasına karşı direnerek başkentin iaşe sisteminin çalışmasını engelliyorlardı.[4]

---

1 Güçer (1951-52), s. 79 vd.

2 Bkz. AKS 3, s. 101, no. 584 (996 '1587-88').

3 Bkz. AKS ve KKS; hemen hemen iki sayfada bir Ankara ve Kayseri çevresindeki bağlardan söz edilmektedir.

4 Bkz. MD 27, s. 170, no. 390 (983 '1575-76').

Bu koşullarda, kaza nüfusunun kentlerle köyler arasındaki dağılımı ile tahıl arzı arasındaki denge incelenmeye değer.[5] Kırsal nüfusun besin maddeleri arzından daha hızlı artması halinde kent idarecilerinin köylüler üzerindeki baskıyı yoğunlaştırmaları gerekirdi. 16. Yüzyılda Anadolu'da kentsel nüfus hızla artarken, pek çok yörenin kırsal nüfusunda da önemli artış olduğu gözlenebilir.[6] Taşra idarecilerinin 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sürekli bir şikayet kaynağı oluşturan yasadışı vergi talepleri en azından kısmen, genişleyen kent pazarında tahıl satmanın sağlayacağı olanaklarla bağlantılıydı.

Aynı dönemde, Osmanlı hükümeti adına mültezimlerce idare edilen haslar da genellikle hem coğrafi alan hem de mali değer olarak arttı. Merkezi idare pek çok yerde tımar sistemine son verdi.[7] Tımarların mali değerleri sınırlıydı, yalnızca birkaç köyü kapsardı. Dolayısıyla, tımarda yaşayan köylülerden toplanan tahılın önemli bir kısmı, tımar sahibi ve silahlı maiyeti tarafından tüketilirdi. Öte yandan, mültezimlerin, merkezi idareye karşı yükümlülüklerini yerine getirebilmeleri için, topladıkları tahılı pazarda -yani genellikle kentli

5 Bu sorun, Rumeli'ye ilişkin olarak McGowan (1969), ayrıca Hütteroth ve Abdulfattah (1977), İslamoğlu ve Faroqhi (1979) ve Orta Anadolu'nun kuzey kesimlerine ilişkin olarak da Huricihan İslamoğlu'nun henüz yayımlanmamış doktora tezi içinde ele alınmıştır.

Bu bölümdeki veriler Kanuni döneminin ortalarında derlenen TT 415'ten (s. 2-110, 332-381) elde edilmiştir. III. Murat dönemi için TK 104 (Konya, s. 10-131) ve TK 146 (Akşehir, s. 3-64) kullanılmıştır. Kullanılan ölçü birimlerindeki belirsizlik nedeniyle, Tablo 34 dışındaki bütün tablolarda tarımsal üretimin akçe cinsinden değeri belirtilmiştir. Köy ve meralardaki üretim tablolara geçirilmiştir. Ancak, az sayıda mezraa ve zemin tahrir defterlerinde yalnızca parasal bir miktar olarak kaydedilmiştir. Toplamı etkilemeyecek kadar az sayıda olan bu yerler tablolara katılmamıştır. Öte yandan, Hatunsaray nahiyesindeki bazı mezraa ve çiftliklerin yalnız öşür ödediği kaydedilmiştir. Bu gibi durumlarda, "öşür ve askeriye" değil, yalnızca öşür ödendiği varsayılmıştır.

Akşehir kazasının haritası (Harita 12) hazırlanırken, Hütteroth ve Abdulfattah'ın da uyguladığı bir ilkeye bağlı kalınmış, yerleri belli bir kesinlikle saptanamayan yerleşimler az çok sanısal yerlerde gösterilmiştir. Bu yolla, bazı köylerin yanlış yerde gösterilmiş olması pahasına da olsa yerleşim yoğunluğu yansıtılabilmiştir. Günümüz haritalarında hemen hiç gösterilmeyen mezraaların gösterilmesine çalışılmamıştır. Hütteroth'un Konya kazası ve Çimeneli nahiyesi için çizdiği ayrıntılı harita Hütteroth (1968) içinde ek olarak yer almaktadır. Harita 13, Haritalar Genel Müdürlüğü (Ankara) tarafından yayımlanan 1.500.000 ölçekli harita temel alınarak hazırlanmıştır. Söz konusu harita yalnızca 50 ve daha fazla vergi mükellefi barındıran yerleşimleri göstermektedir.

6 Bkz. Barkan (1951); Cook (1972).

7 Barkan (1972).

tüketicilere– satmaları gerekirdi. 16. yüzyılın ikinci yarısında tımardan has ve iltizam sistemlerine farkedilebilir hal alan kayış, bu anlamda, daha büyük kentsel pazarların doyurulmasını mümkün kılmıştır. Dolayısıyla, tımar sisteminin ortadan kalkmasına, yalnız merkezi idarenin artan nakit gelir gereksinimi değil, kentlerin artan tahıl ve besin maddesi talebi de katkıda bulunmuştur.[8]

Bu bölümde Konya ve Akşehir kazaları üzerinde yoğunlaşılacaktır. Bu iki kaza toplam 300 kadar köyü kapsıyordu. Nüfus gelişmesinin ve tarımsal üretimin karşılaştırılabilmesi için, 16. yüzyıl tahrir defterlerindeki veriler bir dizi tablo halinde (Tablo 19-34) özetlenmiştir. Tahrir defterlerindeki vergi mükellefi listeleri nüfus tahminlerine temel alınmıştır. 16. Yüzyıl Anadolusu'nda kırsal bölgelerdeki yetişkin erkek nüfusun hemen tamamı vergi mükellefi sayılırdı. Dolayısıyla, yetişkin erkeklerin genellikle toplam nüfusun dörtte biri ile üçte biri arasında bir oran oluşturduğu saptaması, kayıtlı vergi mükellefi sayısını dört ve üç ile çarparak, belli bir yöre nüfusunun üst ve alt sınırlarını belirlememize olanak sağlamaktadır.[9] Pek çok yerde, ortalama hanenin beş kişiden oluştuğu varsayımına dayanan tahminler bu üst ve alt sınırlar arasında kalmakta, bazen da üst sınırın az üstünde ya da alt sınırın az altında kalmaktadır. Bu nedenle, bu iki tür tahminin de, en azından doğru büyüklük kategorisini gösterdiği varsayılabilir.

Tarımsal üretim düzeyinin tahmin edilebilmesi için, her köyde uygulanan öşür oranının bilinmesi gerekmektedir. Orta Anadolu'nun güney kesimlerinde bu oranlar, Hütteroth ve Abdulfattah tarafından ayrıntılı biçimde incelenen aynı dönem Filistin'indekilere göre daha tekdüzeydi.[10] Konya ve Akşehir'de vergi oranı muhtemelen öşür ve salariyenin toplamından oluşuyor ve Güçer'in tahminine göre toplam hasatın sekizde birini buluyordu. Salariye genellikle öşürün dörtte birine eşit olduğundan, bu varsayım onda bir oranında bir öşrü temel almaktadır. Barkan'ın yayımladığı Karaman kanunnamelerinde bu konuda bilgi bulunmamaktadır ve söz konusu oran örnekleme yoluyla türetilmiştir. Salariye genellikle bahçe ürünlerinden ve sebzelerden değil, yalnızca tarla ürünlerinden (buğday, arpa ve bazen de çavdar ya

8 Diğer etkenler için bkz. Akdağ (1945).
9 Erder (1975).
10 Hütteroth ve Abdulfattah (1977), s. 77-78.

16. yüzyıl sonları Anadolusu'nda oldukça yaygın olduğunu biliyoruz.[19] Böyle durumlarda Osmanlı idaresinin öşür miktarlarını yeniden belirleme zahmetinden genellikle kaçındığı varsayılabilir. Akşehir kadı sicillerinin bulunamaması bu uygulamanın incelediğimiz bölgede ne kadar yaygın olduğunun saptanmasını olanaksızlaştırmaktadır. Bu koşullarda yapılabilecek tek şey, 16. yüzyıl tahrir defterlerinden elde edilen tarımsal üretim rakkamlarını, belirli bir ihtiyat payıyla yorumlamaktır.

Tahrirlerdeki rakkamlar, Osmanlı tarımsal üretimine ilişkin tek tutarlı veriler bütününü ve dolayısıyla da, besin maddesi arzı sorununa yönelik araştırmaların başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Bu verilerden çıkan eğilimlerin doğrulanabilmesi ya da yanlış olduğunun gösterilebilmesi için de başka verilerin bulunması gereklidir.

Akşehir

Akşehir nahiyesi Batı Anadolu'nun Göller Bölgesi'ndeki Akşehir Gölü'nün güneyinde bulunan ve göreli olarak sulak bir bölgedeydi. Kuzeybatısında İshaklı kazası bulunurdu, yüksek ve aralıklı Sultandağları zinciri nahiyenin Hamid sancağıyla sınırını oluştururdu. Hamid sancağının doğu sınırının Türk idari coğrafyası üzerindeki izinin neredeyse günümüze kadar geldiği anlaşılıyor. 1940'ların sonlarında Ferruh Sanır, Yalvaç ve Şarki Karaağaç'ın, aradaki uzaklığa ve yolların yetersizliğine karşın, anlaşılamayan bir nedenle, idari olarak Isparta'ya bağlı olmalarından yakınıyordu.[20] Yakınlık ve yol bağlantıları açısından, bu iki yerleşimin Akşehir'e bağlanması akla çok daha yakındı. Fakat tarihsel nedenlerin Isparta lehinde dayattıkları anlaşılıyor.

Akşehir nahiyesinin kuzeyde belirgin bir doğal sınırı yoktu. Ortaköy ve Tuzlukçu, nahiyenin en kuzeydeki köyleri arasındaydı. Turgut ve Eşme ovaları ise Akşehir nahiyesine kesinlikle dahil değildi. Doğuda da belirgin sınırlar yoktu. 350'nin üzerinde vergi mükellefi olan Doğanhisar'ın bir idari merkez olabilecek önemde olmasına karşın, Kanuni döneminde Doğanhisar ve çevresindeki köyler Akşehir nahiyesine bağlıydı. 1584 tarihli tahrir defterinden, Kanuni'nin son yıllarında ya da hemen sonra Doğanhisar'a bu statünün tanındığı anlaşılıyor.

---

19 Ankara yöresine ilişkin örnekler için bkz. AKS 3, s. 60, no. 329 (1000 '1591-92'); AKS 3, s.61, no. 336 (1000 '1591-92').

20 Sanır (1948), s. 151-152.

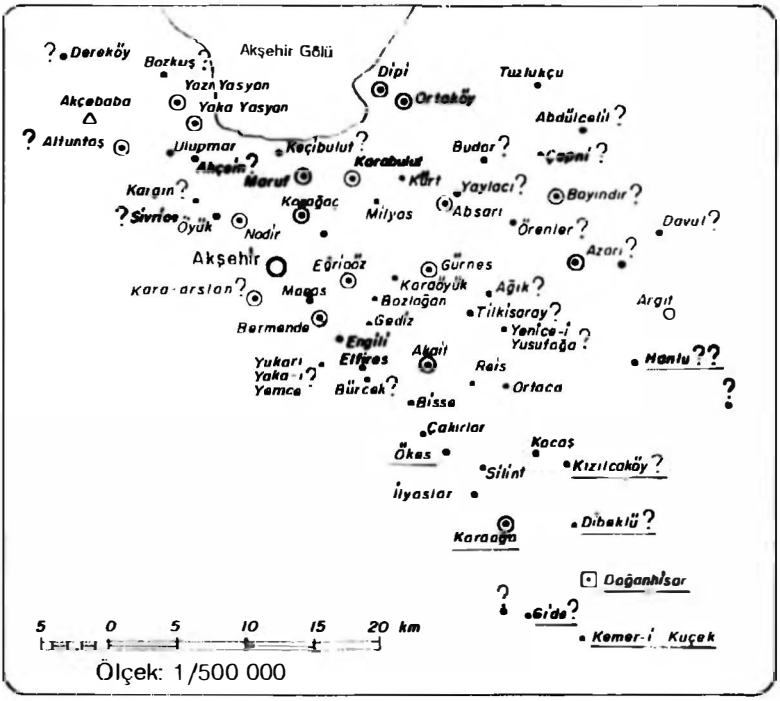

Ökes *Doğanhiras kazasında*

A *cemaat*

O *boş mezra*

•	*100'den az*
◉	*101 - 400*
⊡	*401 - 1000*
O	*1001 -*

} *vergi mükellefleri*

? *bilinmiyor*

?? *belirsiz*

Harita 12. Akşehir köyleri (Çimeneli hariç) (1584)

En azından Kanuni döneminin ilk yıllarından itibaren, Akşehir kazasına Çimeneli nahiyesi de eklenmişti. Bugün en önemlileri Kızılviran ve Doğanbey olan bu yirmi kadar köy Konya'ya çok yakındı, Akşehir'e bağlanmalarının altında ise herhalde gene tarihsel nedenler yatıyordu. İncelemenin konusunu oluşturan dönemde bu bölgede kentsel gelişme potansiyeline sahip hiçbir yerleşim yoktu. Bu olgunun, Akşehir'in lehine bir durum yaratması beklenirdi; köylülerin yeniden-üretim gereksinimleri karşılandıktan sonra kalan tahılın tümü kentin tüketimine açıktı. Ancak, aradaki uzaklık göz önüne alındığında, Çimeneli'nden Akşehir pazarına hiçbir zaman fazla tahıl gelmediği kanısına varılabilir. Bu durumda, Konya'ya yönelik küçük çapta kaçak tahıl ticareti yapılıyor olması çok daha kuvvetli bir olasılıktır.

Daha Kanuni döneminin ortalarında, Akşehir nahiyesindeki büyük köy sayısının çokluğu dikkat çekicidir. Kozağaç'ta 201, Maruf'ta 159 vergi mükellefi vardı; Nadır'daki (Nıdır) 211 vergi mükellefi ise birkaç mahalleye yayılmış durumdaydı. Üstelik Nadır'da birinde Cuma namazı da kılınabilen iki cami vardı. Ortalama köy büyüklüğü 60 vergi mükellefinden biraz fazlaydı. Çimeneli nahiyesinde ise köyler daha küçüktü ve yerleşim başına ortalama 40 vergi mükellefi düşüyordu.

Kanuni döneminin ortalarındaki tahrir defterinin hazırlanmasından sonra Akşehir kazası nüfusu büyük ölçüde arttı (Tablo 22 ve 23). Akşehir ve Doğanhisar nahiyelerinin merkez köylerinde vergi mükellefi sayısı 3.461'den 6.542'ye fırladı (yüzde 89'luk bir artış); Çimeneli'nde bile artış hızı bu oranın pek altında değildi.[21] Ortalama köy büyüklüğü 100'ün üzerine çıktı. Akşehir kentindeki vergi mükellefi sayısı da hemen hemen aynı oranda artarak, TT415'in derlendiği dönemden 1584'e kadar, 992'den 1.727'ye çıktı.

Yerel idarecilerin, artan kent nüfusuna yiyecek sağlayabilmek için Akşehir kazasını genişletmeye çalışmış olmaları mümkündür. Altı köyün ismi ilk kez 1584 tahririnde geçmektedir. Fakat TT415'te oldukça üretken oldukları kaydedilen bazı köy ve özellikle de mezraaların sonraki tahrirde görülmemesi nedeniyle, buğday ve arpa üretimindeki toplam artış ihmal edilebilir

21 Kanuni ve III. Murad dönemlerindeki kazaların karşılaştırılabilmesi için, her iki tahrirde yer almayan köyler, "düzeltilmiş" tablolara (Tablo 22, 23, 26, 27) katılmamıştır. Böyle bir karşılaştırmaya gidilmeyen durumlarda düzeltilmiş tablolar (Tablo 20, 21, 24, 25) kullanılmıştır.

düzeydedir. Dolayısıyla, eldeki tarımsal topraklardan daha çok ürün elde etmeye çalışmaktan başka seçenek yoktu. Bu doğrultuda kazanılan başarı ise mütevazı boyutlardaydı. Buğday üretiminin değeri yüzde 15,8; arpa üretiminin değeri ise yüzde 22,3 oranında arttı (Tablo 23).

Bağ ve bahçe ürünlerinden alınan verginin paraya çevrilmesinde kullanılan yöntem iki tahrir defterinin hazırlanması arasında değişmediyse, bu ürünlerin değerinin önemli oranda arttığı (yüzde 67,2) söylenebilir. Bu büyüme, Fransa'nın Akdeniz kıyılarında Languedoc yöresinde 16. yüzyılda nüfus hızla artarken, zeytin, ipek ve diğer ticari ürünlerin yaygınlaşmasını[22] andırmaktadır. 20. Yüzyıl ortalarında Akşehir yöresindeki nüfus artışının pek çok köylüyü tahıl ekiminden vazgeçip meyve, sebze ve afyon yetiştiriciliğine yöneltmesiyle de paralellik kurulabilir.[23] Bu tür ürünlerden elde edilen gelirin daha yüksek olması, bir ailenin tahıl yetiştirilen bölgelere göre daha küçük bir toprak parçası ile geçimini sağlamasına olanak tanımaktadır.

Bu durumda, Akşehir'lilerin kentin hemen yakınındaki alanlarda tarımsal faaliyeti yoğunlaştırmış olmaları akla yakındır. Akşehir boyutlarında bir yerleşimin, her zaman belirgin kırsal niteliklere sahip olduğu varsayılabilir; yakın çevrede besin maddesi yetiştirme gereği de, kasaba büyüdükçe daha kentsel bir faaliyetler biçimlenişinin gelişmesini önlemiş olabilir. Sanır, 1940'lı yıllarda Akşehir'deki görevli, zanaatkâr ve tüccarların, zaman ve paralarının bir kısmını –muhtemelen sundukları hizmetlere olan talebin sınırlılığı nedeniyle– tarla, bahçe ve bağlara yatırdıklarını belirtmektedir.[24] Ne yazık ki, Akşehir'deki kırsal kesimin, kasabanın gelişiminin belli aşamalarında önem kazanıp kazanmadığına ilişkin bir yargıya varabilmemizi sağlayacak belgelere sahip değiliz.

Tahrir defterlerindeki bilgilerin doğruluğunun saptanması için, bazı köylerin yöredeki vakıflara ödedikleri tarımsal vergi miktarları dizi haline getirilebilir. Akşehir kazasında bulunan ve tarımsal vergilerinin bir kısmını Konya'da Mevlâna Celâleddin Rumi tarafından kurulmuş olan dini merkez ve derviş zaviyesine veren Monas köyüne ait bazı kayıtlar elimizdedir. Kanuni döneminin ortalarında, Monas köylüleri buğday, arpa ve ketenin, bağ,

22 LeRoy Ladurie (1974), s. 71-73.
23 Bkz. Sanır (1948), s. 72-78'de bahçeciliğin geliştirilmesine ilişkin öneriler.
24 Sanır (1948), s. 168.

kovan, bahçe ve sebze bahçesi ürünlerinin öşrünün yarısını Celâleddin Rumi'nin vakfına verirlerdi.[25] Tahıl vergileri 70'er kile buğday ve arpa idi ve toplam değeri 1.028 akçeydi. 1584'te bu vergilerin parasal değeri 1.030 akçe olarak saptanmıştı, köylülerin genç 70 kile buğday ve 70 kile arpa vermeleri gerekiyordu. 16. Yüzyılın geri kalan dönemi boyunca da bu miktar oldukça sabitti; Celâleddin Rumi vakfının 1004-10 (1596-1602) yıllarına ait hesaplarına göre, Monas köyü yılda 1.200 akçe ödüyordu.[26] 17. Yüzyılın ilk yarısında bu miktarlarda ani bir düşüş oldu. 1059-60 (1649) yılına ait hesapta bu yerleşimin adı bile geçmiyordu; 1061-62 (1650-52) tarihli hesapta ise yalnızca 500 akçelik bir ödeme yer almaktaydı.[27] Üstelik, 16. yüzyılın sonlarına doğru 56 vergi mükellefinin oturduğu Monas bu tarihte mezraa statüsüne indirilmişti; mezraalarda ise en fazla birkaç aile yaşardı.

Belli sonuçlara varılabilmesi için bu tür daha fazla bilgiye ihtiyaç vardır. Ancak, Monas örneğinde, tahrir defterlerindeki vergi miktarlarıyla, vakfın fiilen topladığı para arasında kabaca bir denklik bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, eğer bu köy çok istisnai bir örnek değildiyse, Hütteroth'un Konya bölgesine ilişkin olarak gösterdiği yerleşim gerilemesi eğiliminin Akşehir kazası için de geçerli olduğu söylenebilir.[28] Doğanhisar ve Akşehir nahiyelerinde, 1584 tahrir defterlerinde kayıtlı 61 yerleşimden 38'i bugünün 1:500 000 ölçekli haritalarında ve Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında hazırlanmış *Köylerimiz* gibi çeşitli yerleşim listelerinde yer almaktadır.[29] Bazı durumlarda aynı yerleşimlerden söz ediliyor olup olmadığı kuşkuluysa da, bu sayılar yerleşimlerin ayakta kalma oranının 2/3'e yaklaştığını göstermektedir.

Yerleşimlerin gerilemesi eğilimi Çimeneli nahiyesinde çok daha belirgindi. 1584'te saptanan 19 yerleşimden yalnızca 7 ya da 8'i 1:500 000 ölçekli modern haritalarda ya da *Köylerimiz*'deki köy listesi arasında yer almaktadır. Akşehir köylerinin çoğunun İstanbul–Halep yoluna yakın olması ve dolayısıyla vergi taleplerine Konya'nın batısındaki tepeler arasında gizlenmiş bulunan Çimeneli gibi yerleşimlere göre daha açık olması nedeniyle bu durum ilgi çekicidir. Akşehir köylerinden günümüzde bulunamayanlar göreli olarak

---

25 TT 415, s. 373; TK 146, s. 24b-25a.

26 MM 1381. Ancak, o sırada akçe 1584'e göre çok daha değersiz olduğundan vakıf aslında para kaybediyordu.

27 MM 4521, 5925.

28 Hütteroth (1968), s. 182 ve başka yerler.

29 Dahiliye Vekaleti (1933).

küçük olanlardı. Bu kaybolan köylerden yalnızca Karaarslan, Bayındır ve Ağın'da 120 ve daha fazla vergi mükellefi vardı. Çimenli'nde ise Resulsaray (159 vergi mükellefi), İlalmış (132 vergi mükellefi) ve Tatlarhisarı (162 vergi mükellefi) gibi büyük yerleşimlerin kaybolduğu, buna karşılık, bugüne kadar gelen köylerin hepsinin bu üçünden daha küçük olduğu anlaşılıyor. Bu tablonun nedeni yoğun yerleşim alanlarında küçük köylerdekinden daha etkili olan salgınlar olabilir.[30] Tatlarhisarı halkı derbentçi olmaktan kurtulmak için çevreye dağılmış olabilir. Gene de, bu gözlemler iki nahiye arasındaki gelişme farklılığını açıklamakta yetersiz kalmaktadır; şu anda bilmediğimiz başka unsurlar rol oynamış olmalıdır.

Akşehir nahiyesinde 1584 tahrir defterinde kayıtlı köylerden en büyüklerinin bir kısmının merkez kente çok yakın olması dikkat çekicidir. Nadır (351 vergi mükellefi), Kozağaç (204 vergi mükellefi), Maruf (233 vergi mükellefi), Bermende (239 vergi mükellefi) ve Eğrigöz (164 vergi mükellefi) Akşehir'e 5-10 km uzaklıktaydılar. Bu olgu, doğrudan doğruya Akşehir'e ait tarımsal toprakların sınırlı olduğunu göstermektedir. Kasabanın, tarımsal kaynaklardan yoksun bulunan ve bugün bile üzerinde hemen hemen hiçbir yerleşim bulunmayan Sultandağlarına yaslanmış olması da bu saptamayı güçlendirmektedir. Bu durumda kasabanın, yüksek nüfus artış oranına karşın, komşu köylerin besin kaynaklarına el koyamadığı ve bu yerleşimleri nahiyedeki ortalama nüfus düzeyiyle aynı düzeyde tutmak için köy halkını göçe zorlayamadığı düşünülebilir. Bu da Akşehir'in dikkate değer bir kentsel dinamikten yoksun basit bir taşra kasabası olduğunu göstermektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli karayollarından birinin üstünde kurulmuş olmasına karşın, söz konusu yerleşim bölgelerarası ticarette fazla etkin olmamıştır.

Akşehir yakınındaki büyük köylerin birçoğu, bağ ve bahçelerin yaygınlığı açısından kasabayla boy ölçüşebilecek durumdaydı. 1584 tahrir defterinde kayıtlı bulunan resmen belirlenmiş tarımsal ürün değeri içinde bağ ve bahçe ürünlerinin oranı Kozağaç'ta yüzde 40'ın üstünde, Maruf'ta ise yüzde 35'e çok yakındı. Eğrigöz köyünde bağ-bahçe ürünlerinin değeri toplam tarımsal ürün değerinin yüzde 30'unun az altındaydı. Bermende'de ise toplam üretimin yüzde 33'ünün kaynağı bağlardı. Nadır'da, bağ-bahçe ürünleri toplam tarımsal üretimin yüzde 49'unu oluşturuyordu.

---

30 Osmanlı İmparatorluğu'nda veba ve başka salgınlar konusunda henüz çok az şey bilinmektedir. Ancak, bkz. Panzac (1973).

Kuşkusuz, suyun bulunabilirliği Akşehir dolaylarında bağ ve bahçelerin sahip olduğu yeri önemli ölçüde açıklamaktadır. Tahrir defterinde çeşitli yerleşimlerin su haklarından söz edilmektedir.[31] Öte yandan, suyun daha kıt olduğu Çimenli'nde bağ ve bahçelerin toplam tarımsal üretimdeki payı ihmal edilebilir boyutlardaydı (1584'te yüzde 4,7). Üzüm, pekmez ve benzeri ürünlerin satılmak üzere genellikle Akşehir pazarına getiriliyor olması muhtemeldir. Akşehir'den geçen kervanlar, yöre köylerinin ürünlerini, genellikle kendileri de bahçe sahibi olan kasabalılardan daha çok alıyor ve böylece kalabalık bir kırsal nüfusun geçimini topraktan elde etmesini sağlıyor olmalılardı.

Konya

16. Yüzyılın ikinci yarısında Konya kazası, kuzeyde Kadınhanı ve Sarayönü'nden güneyde Alkviran ve Direksaray'a kadar uzanan 100 km'den biraz daha uzun bir şerit oluştururdu.[32] Bu şeritin genişliği değişirdi ama yalnızca birkaç yerde 40 km'yi geçerdi. Doğal sınırlar yalnızca Sultandağları ile Toros'ları birleştiren bir dizi tepenin Konya kazasını Beyşehir ve Seydişehir kazalarından ayırdığı güneybatıda vardı. Buradaki kaza sınırı aynı zamanda Konya ile Beyşehir arasındaki sancak sınırını da oluşturuyordu. Konya kentinin eteklerinde kurulu olduğu Bozdağ'ın güneyindeki bataklık bölge ise Konya, Ereğli ve Larende (Karaman) kazaları arasında bölüşülmüştü. Hütteroth'un işaret ettiği gibi, kazanın kuzeyi tepelerle kaplı iken güneyi düz bir ovaydı. Bu coğrafi farklılıkların bölgelerin yerleşim tarihi üzerinde önemli bir etkisi olacaktı.[33]

Kanuni döneminin ortalarında ve 1584'te derlenen tahrirlere göre Konya kazası, Sahra-ı Konya, Saideli, Sudiremi ve Hatunsaray adlı dört nahiyeyi kapsıyordu. Kanuni döneminin ilk yıllarında İnsuyu ve Zengicek adlı iki küçük nahiye daha vardı;[34] sonraki tahrirlerde bu nahiyeler Konya kazasına dahil edilmedikleri için tablolarımıza koymadık. Sahra-ı Konya bu nahiyeler arasında en geniş olanıydı ve 1584 tahririne göre 100'den fazla köyü kapsıyordu. Bu nahiyedeki Çumra köyü belli bir öneme sahip yerel bir merkezdi. Hatunsaray ve Saideli nahiyelerinde de küçük bir kasaba haline gelme

31 TK 146, s. 21b-22a. Absarı köyü.
32 Bkz. Hütteroth (1968), s. 16 vd.
33 Hütteroth (1968), s. 182.
34 Örneğin TT 399, s. 76 vd.

potansiyeline sahip en azından birer köy vardı.[35] Bu dört nahiyenin en küçüğü olan ve ortalamadan büyük hiçbir köyü kapsamayan Sudiremi ise Sahra-ı Konya nahiyesinin bir parçası olarak kabul edilebilir.

Bataklık göller ve küçük akarsular sayesinde Konya kazasının bazı kesimleri 16. yüzyılın basit teknikleriyle bile sulanabiliyordu. N. Beldiceanu ve Irene Beldiceanu-Steinherr, iyimser bir görevlinin Nil vadisi kadar verimli hale getirilebileceğini düşündüğü bu bölgede sulamanın yaygınlaştırılmasını amaçlayan bir projeyi anlatan bir belge yayımlamışlardır.[36] Gerçekte ise, sulanan topraklar, yalnızca Çumra, Mahmudlar ve Hatunsaray gibi bazı yerleşimlerde belli boyutlara ulaşabiliyordu. Tahrir defterlerindeki veriler sulanan toprakların 16. yüzyılda genişleyip genişlemediği konusunda bir yargıya ulaşmamıza olanak sağlamamaktadır. Ancak, toplam bağ ürününün Kanuni döneminin ortalarıyla 1584 arasında yüzde 63 oranında artmış olması sulanan toprakların daha yoğun biçimde işlendiğini akla getirmektedir.

Başka açılardan ise, tarımsal üretim, nüfusla karşılaştırıldığında pek bir canlılık göstermedi (Tablo 26 ve 27). Bu konudaki rakkamlar Akşehir'e ilişkin olanlara çok benzemektedir: vergi mükellefi sayısı yüzde 82,2 oranında artarken, buğday üretimindeki artış yüzde 14,3'te, arpa üretimindeki artış ise yüzde 31,2'de kaldı. Dolayısıyla, bahçe ürünlerinin parasal değere çevrilmesinde kullanılan bilinmeyen kıstasların söz konusu dönem boyunca değiştirilmediği varsayılırsa, toplam tarımsal üretim değeri yüzde 21,9 oranında arttı. Konya ve Akşehir verileri arasındaki bu dikkat çekici benzerliğin her iki kazada benzer güçlüklerin mi yaşandığını, yoksa yalnızca benzer ölçüm ve kayıt hatalarının mı yapıldığını gösterdiğini kestirmek yazık ki çok güç.

Yukardaki rakkamlar 16. yüzyıl sonlarındaki gerçekliği en azından kısmen yansıtıyorsa, Akşehir ve Konya'daki köylü ve kentliler kendilerini oldukça sıkıntılı bir durumda bulmuş olmalıdırlar. Birçok yoksul kişi herhalde ya yalnızca arpa ekmeği yiyordu ya da lapa. Tahrir defterlerinin ortalama yılları yansıtmaya çalıştığı da göz önünde tutulmalıdır. Yağmacı askerlerin sıklaşan ziyaretleri "normal" yılları daha huzurlu dönemlere göre seyrekleştirmiş olsa gerekti.[37] Ayrıca, tahrirler ordu sefere çıktığında alınan vergileri (avarız,

35 Hatunsaray ve Ladik.
36 Beldiceanu, Beldiceanu-Steinherr (1968), s. 67.
37 Bkz. Akdağ (1963).

Harita 13. Konya ve Çimeneli köyleri (1584).

nüzul, sürsat) hesaba katmamaktadır.[38] Bu koşullarda, çok sayıda köylü ailesinin iki yakasının bir araya gelmesi giderek güçleşiyor olmalıydı. Küçümsenmeyecek bir kesimin Konya ve Akşehir'e göçmüş olmaları muhtemeldir. Tahrir defterlerine yansıyan kent nüfusu artışının bir nedeni bu köylüler olabilir; hızlı nüfus artışı karşısında geçimlik tarımın krizine bir örnek daha![39]

Tahrir verilerinden anlaşılabildiği kadarıyla, Akşehir kazasında, 18. ve 19. yüzyıllardakine benzer sürekli bir iç kolonizasyon hareketi yaşanmamıştır.[40] Konya'da ise Atçeken göçerlerinin yerleşik hayata geçirilmesi, bir dizi yeni köy kurulmasına neden olmuşa benzemektedir. Bu süreci, Atçeken'lerin hepsini sıradan vergi mükellefi köylü konumuna getirmeyi isteyen Osmanlı merkezi idaresi de vargücüyle hızlandırmıştır.[41] Ancak, merkezi idare bu çabasında kısmi bir başarı kazanabildi; bazı Atçeken grupları 17. yüzyılda da göçer hayatlarını sürdürüyorlardı.[42] 1584 tahriri hazırlanırken bu yerleştirme sürecinin henüz pek ileri bir aşamaya ulaşmamış olduğu anlaşılıyor. Yeni kurulan köylerin çoğundaki yerleşik vergi mükellefi sayısı tam olarak saptanamamış ve yerleşimde Atçeken'lerin yaşadığının belirtilmesiyle yetinilmişti.[43] Tahrir defterinin derlenmesini izleyen çalkantı yıllarında ise bu yeni kurulmuş köylerin pek çoğunun kısa zamanda dağılarak yok olduğu varsayılabilir.

Yerleşim sayısının artmasının bir nedeni de bazı mezraaların köy haline dönüştürülmesiydi.[44] Konya'ya göçmüş de olsalar, öteden beri Konya'da yaşayanların çocukları da olsalar, yeni vergi mükellefleri ve ailelerinin çoğunun yeni kurulan yerleşimlere gitmek yerine eski köylerde yerleştikleri anlaşılıyor. Kanuni döneminin ikinci yarısında, Konya kazasında ortalama köy 32

---

38 Güçer (1964), s. 67-114.

39 16. yüzyıldaki nüfus artışının nedenleri henüz pek irdelenmemiştir. Köylü topraklarının bölünmesinin erken ortaçağda Avrupa'da görülen nüfus artışı üzerindeki etkisini vurgulayan Duby'nin (1973, s. 207-211) izinden giderek, yasalarla yasaklanmış olmasına karşın, 16. yüzyıl Osmanlı "çift"inin de bölündüğünü belirtmekte yarar var. Ancak, nüfus artışının çok farklı toplumsal sistemleri az çok aynı tarihlerde etkilemesi, nüfus artışının temelinde bu toplumsal sistemlerin dışında etkenler yattığını akla getirmektedir.

40 Planhol (1958), s. 123 ve başka yerlerde.

41 MD 46, s. 205, no. 436 (989 '1581').

42 MM 5512.

43 Örneğin TK 104, s. 70a (Karaöyük köyü).

44 Örneğin Ortaviran (Saideli), Kınık (Konya) ve Gürz (Konya), TT 415'te mezraa, TK 104'te köy olarak kaydedilmiştir.

vergi mükellefi erkek ve ailesinden oluşuyordu. En büyük köyler Hatunsaray'da, en küçükleri ise Sudiremi'deydi; fakat Hatunsaray'daki yerleşimler bile Akşehir kazasındakilerden ortalama olarak daha küçüktü. 1584 tahriri hazırlandığında, köy başına ortalama vergi mükellefi sayısı yüzde 50 dolaylarında bir artış göstererek yaklaşık 48'e ulaşmıştı. Nüfus baskısını kısmen hafifletmek bir iç kolonizasyon hareketine girişilmeyen Akşehir kazasında ise yerleşimlerdeki vergi mükellefi sayısı ortalama olarak yüzde 80'den fazla artmıştı.

16. Yüzyıl sonlarındaki doruk noktasını izleyen nüfus azalması hakkında bilinenler bu noktaya kadarki artış hakkında bilinenlerden bile daha azdır. Tahrir verileri gerçeğin azından kısmen yansıtıyorlarsa, 16. yüzyıl sonlarındaki besin krizi, sonraki dönemde köylerin terkedilmesinin başlıca nedeni olmalıdır. Yerleşimlerin terkedilmesi ise, bir kere başladıktan sonra, giderek hızlanmış olsa gerektir. Maktu vergilerin (ber-vech-i maktu) söz konusu olduğu yerlerde, nüfusun belli bir düzeyin altına düşmesi, geride kalan köylülerin de kaçmasına neden olmuştur.[45] Köylerin terkinin yol açtığı tarımsal üretim düşüşü besin darlığını artırmış, bu da köyden kaçışı hızlandırmıştır. Bu tür bir helezon, sonunda kaza merkezini de etkilemiş olmalıdır; Konya nüfusunun 1700 yıllarında yüz yıl öncesine göre daha az olması çok muhtemeldir.

1584 Tahrir Defterleri ve Gerçek Hayattaki Vergiler

Osmanlı İmparatorluğu'nun şu ana kadar incelenen bölgelerinden çoğu için, tahrir defterlerindeki bilgilerin doğrulanmasına olanak sağlayacak hiçbir bilgi yoktur. Tahrir defterlerini inceleyen çeşitli araştırmacılar -bu satırların yazarı da dahil- bu belgelerdeki bazı rakkam türleri hakkında kuşkularını dile getirmişlerdir.[46] Ancak, genellikle, söz konusu vergileri kabul etmek ya da reddetmek dışında bir seçenek yoktur. Konya kazası için ise, yalnız tahrir verilerinin doğrulanmasına olanak sağlamakla kalmayıp alternatif rakkamlar önermemizi de sağlayan bir dizi kaynak bulunmaktadır.

Bu kazaya ilişkin olarak, Mevlâna Celâleddin Rumi zaviyesinin işlerini ele alan bir dizi 16. ve 17. yüzyıl muhasebe defteri günümüze dek gelmiştir. Binaları bugün bile Konya merkezinin en göze çarpan yapıları arasında olan bu vakıf, Konya kazasındaki çok sayıda köyün vergileri üzerinde hak sahibiydi. Çeşitli mali ve diğer sorunlar nedeniyle, 16. yüzyıl sonunda vakıf mali

45 Bkz. EI2, "djizya" maddesi (Halil İnalcık), özellikle s. 579.
46 Bkz. Cook (1972), s. 28-29; Lowry (1977).

durumunun ayrıntılı bir dökümünü Istanbul'daki merkezi idareye sunmak zorunda kaldı. Aynı vakfa ilişkin olup 17. yüzyıl ortalarında hazırlanmış başka iki döküm, 1004-10 (1596-1602) dönemini kapsayan bu belgeyi tamamlamaktadır.[47] 1600 yılı dolaylarında hazırlanan hesaplardan daha az ayrıntılı ve muhtemelen daha az güvenilir olmalarına karşın, bu belgeler, bir oranda da olsa, karşılaştırma yapılabilmesini sağlamaktadır.

Belgeler, kapsadıkları her yıl için, vakfın vergi hakkına sahip olduğu köylerden aldığı para ve/veya tahıl miktarlarını belirtmektedir. Vergi gelirleri, Konya'nın ve özellikle de Mevlâna'nın türbesi önündeki şadırvanın su gereksiniminin karşılanmasına ayrılmış olan Botsa (Hatunsaray) köyü özellikle ilginç bir örnek oluşturmaktadır. 1004-10 (1596-1602) dönemi boyunca her yıl, bu köyün tahrir defterine göre ödemesi gereken vergilerle fiilen toplanan para ya da tahıl miktarlarını gösteren özel bir döküm hazırlanmıştı.

Bu dökümler sayesinde, karşılıksız kalmış bir dizi soru yanıtlanabilmiştir. Birincisi, buğday ve arpa öşürleri dışındaki bütün vergilerin para olarak toplandığı anlaşılıyor. Dolayısıyla tahrirlerdeki para miktarlarının yalnızca bir değer ölçüsü olduğu ve gerçek ödemelerin ayni olarak yapıldığı artık varsayılamaz. Bu tür uygulamalar Ortaçağ Avrupası'nda da pek ender olmaması ve Osmanlı İmparatorluğu'nda ve başka yerlerde sıradan köylü ve kentlilerin para kullanımının sınırlı olduğu üzerinde çok durulması nedeniyle bu nokta özellikle vurgulanmaya değer.[48] Parasal ödemeler, çoğu durumda, toplam vergi yükünün yaklaşık yarısını oluşturuyordu. Birçok yıl, yalnız Botsa köylülerinin vakfa ödedikleri para 5.000-30.000 akçe arasında değişiyordu. Normal koşullarda, köylülerin her yıl en az bu miktarda para kazanıyor olmaları gerekir.

Vakıf adına toplanan tahıl miktarları yıldan yıla önemli farklılıklar gösteriyordu ve ortalama 310 kile buğday ve 120 kile arpa idi. Hangi tür kilenin ölçü birimini oluşturduğu dökümlerde belirtilmemiştir. Fiilen toplanan buğday miktarı tahrir defterindeki rakkamın oldukça üstünde, arpa miktarı ise oldukça altındadır. Dolayısıyla, kullanılan ölçü biriminden bağımsız olarak, tahrirdeki buğday ve arpa miktarı tahminlerinin gerçekte toplanan miktarlarla pek uyum içinde olmadığı söylenebilir. Öte yandan, hem 1584 tahrir

47 Bu konudaki en eski belge için bkz. Uzluk (1958), s. 9-10; ayrıca bkz. MM 1381, 4521, 5926.

48 Duby (1973), s. 77-83; Braudel (1974), s. 372.

defterine, hem de 1004-10 (1596-1602) vakıf hesaplarına göre, buğday ve arpa vergilerinin toplamı 400 kile dolaylarındadır.

Dökümün kapsadığı kısa döneme ilişkin veriler hasattaki dalgalanmaların ne kadar şiddetli olduğunu anlamamızı sağlamaktadır. 1008-09 (1600-01) hasatının özellikle kötü olduğu anlaşılıyor. Tahıl açığı nedeniyle, o yıl Botsa'dan değirmen vergisi alınamamıştı. Köylülerin satabilecekleri pek artık ürün olmaması nedeniyle de boş toprakları almak isteyen ailelerin ödemesi gereken resm-i tapu ardarda iki yıl boyunca gelir kalemleri arasından kayboldu. Resm-i çift, bennak ve mücerred vergilerinde 1009-10 (1601-02) yıllarında gözlenen düşüşün de kötü hasadı izleyen ölüm ve göçlerden kaynaklandığı tahmin edilebilir.

Mevlâna ve Sadreddin-i Konevi zaviyelerinin dökümlerinde yer alan diğer köylere ilişkin kayıtlar bu kadar kapsamlı değildir (Tablo 29 ve 30). Ancak, Botsa hakkındaki tahrir verilerine ilişkin gözlemlerin bir kısmı bu köylerin hepsi için geçerlidir. Mevlâna Celâleddin ve Sadreddin-i Konevi vakıflarına bağlı köylerin bir kısmının belli bir büyüklük ve önemde olmaları nedeniyle bu gözlem dikkat çekicidir. Mevlâna vakfıyla ilişkili yerleşimlerde, 1004-10 (1596-1602) yıllarındaki ortalama tahıl öşrü tahrir rakkamlarından ya önemli ölçüde yüksek, ya da önemli ölçüde düşüktü. 974 (1566-67) ve 1007 (1598-99) yılları arasında Sadreddin-i Konevi vakfına vergi veren Ladik ve diğer yerleşimler için de aynı gözlem yapılabilir.[49]

Eğer bu farklılıkların en azından bir kısmı farklı ölçü birimlerinin kullanılmasından kaynaklanmıyorsa, tahrir rakkamlarına dayanarak çıkartılan bütün sonuçların geçerliliği hakkında önemli kuşkular doğması kaçınılmazdır. Ancak, belgelenen durumların göreli olarak az olması nedeniyle, şu anda bir yargıya varmaktan kaçınmak, yerinde olacaktır.

Öte yandan, en azından Mevlâna vakfı hesapları nüfus azalması ve köylü yerleşimlerinin yok olması sorununa ışık tutmaktadır. Belgelenen bütün yerleşimlerde, 1059-60 (1649-50) ve 1061-62 (1650-52) yılları öşür miktarları hem 1584 tahririndeki rakkamların, hem de 1004-10 (1596-1602) dönemi ortalamalarının çok altındadır. Ayrıca, bu fark yüzde birkaç yüz dolaylarındadır. Dahası, tahrirde ve önceki dökümlerde köy olarak kaydedilmiş bazı yerleşimlerin şimdi mezraa olarak geçmesi buralardaki yerleşik nüfusun çok düşük bir düzeye ulaştığını göstermektedir.

---

49 Bu belgelere ilişkin bir çözümleme için bkz. Faroqhi (1974).

Bu yerleşimlerin 16. yüzyılın son yıllarındaki ve özellikle de 17. yüzyılın ilk yarısındaki "büyük kaçgun" sırasında terkedildiği anlaşılmaktadır. Sadreddin-i Konevi zaviyesine ilişkin vergi kayıtları aslında 16. yüzyılın son on yılında ciddi güçlüklerin başgöstermeye başlamış olduğuna işaret etmektedir.[50] Ancak, elimizdeki kaynaklarla, ciddi kriz ve bunu izleyen nüfus azalmasının 19. yüzyıl ortalarına kadar sürüp sürmediğini belirlemek olanaksızdır. Arada, en azından geçici bir nüfus artışı ve toprak ıslahı döneminin yaşanmış olması olanaksız değildir. Gene de gelişme hakkında fazla iyimser olmamak gerekir; çünkü yakındaki Ankara sancağının belli yörelerinde, 16. yüzyıl ortalarında kalabalık olan bazı yerleşimler 1760 dolaylarında hemen hemen bütünüyle boşalmıştı.

Bu önemli tarımsal krizin Konya'nın kentsel ekonomisi üzerindeki etkisi ancak 17. yüzyıl Konya sicillerinin tamamının incelenmesiyle anlaşılabilecektir. Bedestenin geçici olarak kapatılmasının[51] açıkça işaret ettiği ticari gerilemenin altında muhtemelen, uzun-mesafe ticaretinin kesintiye uğraması kadar yeterli besin sağlamada çekilen güçlükler de yatıyordu.

Konya Pazarındaki Tahıl Fiyatları

Tahıl fazlasının kentsel gelişmeye yol açabilmesi için, buğday ve arpanın merkezi bir pazara getirilip, tüketicinin ödeyebileceği fiyatlarla satışa sunulması gerekir. 16. Yüzyılın ikinci yarısına ve 17. yüzyılın ilk elli yılına ilişkin üç seri, sürekli olmamalarına karşın, Konya pazarındaki tahıl fiyatları hakkında kabaca fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır. Bazı belgelerde çeşitli başka besin maddesi fiyatları ile lambalarda kullanılan yağ gibi bir-iki gündelik tüketim kalemi hakkında da bilgi bulunmaktadır. Bu fiyatlar yalnızca birkaç yıl için bulunabildiğinden, şimdilik konu dışı bırakılmıştır.[52]

Buğday ve arpa fiyatları, Sadreddin-i Konevi ve Mevlâna zaviyeleri ile II. Selim imareti kayıtlarından türetilebilir.[53] En eski yıla, 974 (1566-67)

---

50 Akdağ (1963), s. 250 vd.; Faroqhi (1974), s. 160.

51 Ankara'nın 18. yüzyıldaki durumu için bkz. TK 21. Ayrıca bkz. MD 81, s. 272, no. 628 (1024 '1615').

52 Osmanlı imaret hesaplarının fiyat tarihi açısından değerlendirilmesinin ilk örneğini oluşturan bir çalışma için bkz. Barkan (1962-63a), (1962-63b). Bu araştırmanın geçici sonuçları konusunda bkz. Barkan (1970).

53 Konya'daki II. Selim imareti hakkında bkz. Konyalı (1964), s. 969 vd. Bu imaretin hesapları MM 4706'da vardır.

yılından 1008 (1599-1600) yılına kadar gelen Sadreddin-i Konevi kayıtları gitmektedir. Yukarda sözü edilen Mevlâna zaviyesi hesapları ise 1004-10 (1595-1602) yılları arasında çok ayrıntılıdır ve 17. yüzyıl ortalarına ait iki belgeyi de kapsamaktadır. Sultan Selim imaretine ilişkin seri, diğerlerinden daha kısa olmakla birlikte, en fazla buğday ve arpa fiyatını içermektedir. Kuşkusuz, bu belgelerin hiçbirisi, Beveridge ya da Hamilton'ın incelediği türden uzun bir "kurumsal" fiyatlar serisi oluşturmamaktadır. Ancak, sınırlı sayıda kurumdan kaynaklanan az-çok sürekli bir seriye İstanbul ve Bursa için bile ender olarak rastlanmaktadır.[54] 16. Yüzyıl Orta Anadolusu'na ilişkin olaraksa hiç rastlanmamıştır. Dolayısıyla, bulunabilen az sayıdaki belge en azından kısa bir çözümlemeye değer.

Bir yıl için birden fazla fiyat söz konusu olduğunda, Beveridge'in yöntemi izlenmiş, yani belgedeki bütün fiyatların ağırlıklandırılmamış ortalaması alınmıştır.[55] Bu tür durumların hemen hepsinde, belgelerdeki üç ya da dört fiyat oldukça tutarlı bir yelpaze oluşturmaktadır. 1059-60 (1649-50) tarihindeki buğday ve arpa fiyatı kayıtlarında yer alan en yüksek ve en düşük rakkamlar arasında ise çok büyük bir fark vardır. Bu nedenle, medyanın da hesaplanması yerinde görülmüştür. Güvenilir olmadıkları için dahil edilmeyen fiyatlar hakkında ilgili tablolara not düşülmüştür (Tablo 31 ve 32). Tek bir kurumdan kaynaklanan bir serinin yazarları düşünüldüğünden, söz konusu üç vakfın hesaplarındaki fiyatların ortalamasının alınması yoluna gidilmemiştir. Aslında, üç seri arasındaki farklılıklar ayrı bir inceleme konusu oluşturmaktadır. Bütün fiyatlar akçe cinsindendir. Bir dizi devalüasyona ve guruş kullanımının artmasına karşın, 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başlarında günlük alışverişlerdeki temel ödeme aracı hâlâ akçe idi.

Vakıf hesaplarındaki fiyatların çoğu, alımlara değil, satışlara ilişkindir. Belli bir vakfa ödenmesi gereken vergiler ya doğrudan toplanır (ber-vech-i emanet), ya da iltizama verilirdi (ber-vech-i iltizam).[56] Her iki durumda da, tahılın çoğu satılır ve genellikle söz konusu vakfın başlıca gelir kaynağını oluştururdu. Toplanan tahıl, herhangi bir nedenle satılamazsa, ambara konur ve

---

54 Beveridge (1939), xxi-liii; Hamilton (1947), s. 91 vd. Bulunabilen fiyat serilerinin sürekli olmaması nedeniyle Barkan, fiyat tablosunu farklı kaynaklardan yararlanarak oluşturmak zorunda kalmıştır; bkz. Barkan (1970), s. 565-569.

55 Beveridge (1939), xliii.

56 Bu açıdan bkz. MM 1381.

bu da hesaplara geçirilirdi. Hesaplama kolaylığı sağlamak için bu stoklara atfedilen değerler, gerçek satışları yansıtmadığından dikkate alınmamıştır. Bütün rakkamlar en fazla bir yıl önce toplanmış tahılın satışına ilişkindir. Yetersiz depolama koşullarının tahılların hızla bozulmasına yol açabileceği dikkate alınarak, "eski" buğday ve arpanın satışları –saptanabildikleri ölçüde– dışarda bırakılmıştır.

Satışların genellikle Konya pazarında gerçekleştiği varsayılmış olmakla birlikte, bunun hep geçerli olduğunun kanıtlanması olanaksızdır. Kayıtlarda köylerde yapılan satışlara da rastlanmaktadır; bu tür satışlar, mümkün olduğu ölçüde elimine edilmiştir. Fakat kendilerine yetecek kadar tahıl üretmeyen köylülerin ya da göçerlerin, tahılı, daha kente varmadan almaları mümkündür. Bu tür satışların yol açtığı yanlışların düzeltilmesi ise olanaksızdır.

Öte yandan, birçok vakfın da tahıl satın aldığı ortaya çıkmaktadır. Bazı durumlarda bu alımlar gerçek olmayıp, bir hesap yöntemi olarak kullanılmış olabilirler; ama, verilen fiyatlar genellikle cari piyasa fiyatları olduğundan, bu rakamların kullanılması fazla bir hataya yol açmamaktadır. Aksi yönde bir kanıta rastlanmadığından, bütün hesaplarda Konya kile ya da keyli kullanıldığı varsayılmıştır. Konya vakıflarının tahıl alımlarında kile dışında bir ölçü kullanılmazdı. Osmanlılar'daki kurumsal alıcılar, tıpkı İspanya'dakiler gibi, kendi ölçüm araçlarına sahiptiler ve muhtemelen de giriştikleri alışverişlerin çoğunda bu araçların kullanılmasını dayatabilecek kadar etkiliydiler.[57] Gene de, bazı farklı fiyatların farklı ölçü birimlerini yansıtabileceği olasılığı bütünüyle bir kenara bırakılamaz.

Konya vakıflarının tahıl satış kayıtlarında kadının resmen belirlediği narhtan hiç söz edilmemesi dikkat çekicidir.[58] Kayıtlardaki fiyatların sayısına bakılırsa (hepsinin aynı birime ilişkin olduğu varsayımıyla), narh uygulaması oldukça esnekti. Bir yıl içindeki alışverişlerde en çok kullanılan fiyatın şu ya da bu oranda narha tekabül ettiği düşünülebilir. Ancak, bu fiyat çok miktarda buğday ya da arpanın satıldığı fiyatla karıştırılmamalıdır; aksi halde, herhangi bir nedenle atipik olan bir alışveriş, yalnızca kapsadığı miktar nedeniyle, gereksiz yere vurgulanmış olabilir.

İster (ağırlıklandırılmamış) ortalama, isterse en sık geçen fiyat dikkate alınsın, piyasa fiyatının –Osmanlı idaresinin fiyatları uzun dönemler boyunca

---

57 Hamilton (1947), s. 106.
58 Narhlar konusunda bkz. M. Kütükoğlu (1978).

sabit tutmak için çok çaba harcamasına karşın– yıldan yıla değiştiği açıktır. Ayrıca, 992 (1584) yılına kadarki fiyat serisi, bir keyl buğday için 7 akçelik, bir keyl arpa için de 5 akçelik değerlerin, son kapsamlı Karaman tahririnin derlenmesinden on yıl önce eskimiş olduğunu göstermektedir. Bu koşullarda, tahrir defterinde tahıl vergilerinin parasal karşılığı olarak verilen fiyatların o dönemde geçerli narhları yansıttığı, önceden doğrulanmadan varsayılamaz.

Mevlâna zaviyesi ve II. Selim imareti fiyat eğrileri, biri 1003-05 (1595-97), diğeri 1008-09 (1599-1600) yıllarında olmak üzere iki tepe noktası içermektedir. Arada ise birkaç yıl sürdüğü anlaşılan bir dip *(through)* bulunmaktadır. Bu durumun bir dizi iyi ya da normal hasat yılıyla ayrılan iki kötü hasat yılını yansıtıyor olması akla yakındır. Gerçekten de, 1007-08 (1598-99) yılında Konya kazasının pek çok yerinde çok yüksek vergi toplandığı görülmektedir.

Mutlak fiyatların karşılaştırılması II. Selim imaretinin, tahılını genellikle Mevlâna Celâleddin zaviyesine göre daha yüksek fiyatla sattığını göstermektedir. Satışların zamanlaması bu durumu açıklayabilir. II. Selim İmaretine vergi veren köylerin birçoğu, Akdeniz ikliminin hüküm sürdüğü İçel sancağındaydı. Bu yörede tahılın Konya ovasındaki köylerde ekin biçilmesinden birkaç hafta önce ambarlarda toplanmış olması beklenir. Bu durumda, Sultan Selim imaretine ait olan köylerden gelen buğday ve arpa Konya'ya erken ulaşarak, imaretin hasat öncesi hüküm süren yüksek fiyatlardan yararlanmasını sağlamış olabilir. Toros yollarındaki yüksek taşıma masrafları da bu erken ürünün fiyatını yükseltici etki yapmış olmalıdır.

Arpa fiyatları eğrisi de, hem Mevlâna zaviyesi hesaplarına, hem de II. Selim imareti kayıtlarına göre, buğday fiyatları eğrisini, daha düşük bir düzeyde aynen izlemektedir. Mevlâna Celâleddin vakfının sattığı buğday ve arpa Konya ovasındaki bir dizi köyde, Sultan Selim imaretinin sattığı tahıl ise farklı iklim koşullarına sahip bir dizi başka köyde üretildiğinden, tahıl fiyatlarının paralel yükseliş ve düşüşü şaşırtıcı değildir. Ancak çok belirgin kıtlık koşullarında, buğday ekmeği alacak parası olmayan tüketicilerin arpa ekmeği yemeye başlaması nedeniyle arpa fiyatı buğday fiyatından daha fazla artabilir. Tahrir defterlerindeki veriler, uzun dönemde böyle bir gelişmenin gerçekleşmiş olabileceğini göstermektedir. 1008-09 (1600-01) yıllarında hem arpa hem de buğday için en çok geçen fiyatın 60 akçe olmasına karşın, çok sayıda verinin bulunduğu bu kısa döneme ilişkin olarak, böyle bir eğilimin varlığı kanıtlanamaz.

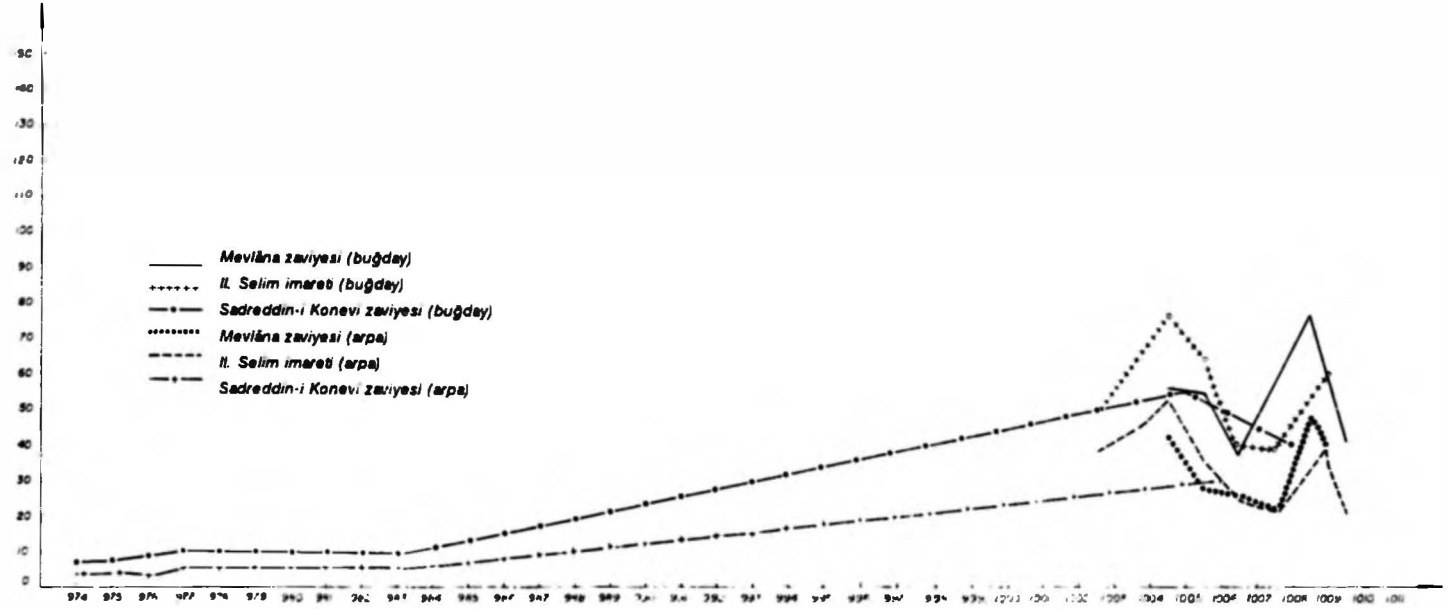

Konya'da, 974-1010/1566-1601'de buğday ve arpa fiyatları (akçe).

Fiyat eğrilerini önemli ölçüde etkileyen bir unsur da paranın durumuydu. Bugüne kadar yayımlanmış olan araştırmalar, akçe ile riyal guruş ya da akçe ile Osmanlı altını arasındaki değişim oranının farklı bölgelerde çok farklı olduğunu göstermektedir. İstanbul yöresinde bile tek bir oran yoktu.[59] Akçenin Konya'da sahip olduğu değeri yansıtan verilere henüz rastlanamamış olduğundan, sorunun bu yönü şu anda ele alınamayacaktır.

Tek tek bireylerin tuttuğu aile bütçeleri günümüze gelmediğinden, besin tüketiminin yalnızca kurumsal yönü günümüz araştırmacısına açıktır. Vakıfların, bu kesimde tahıl satışları açısından ele alınan yıllık hesapları tüketim biçimleri açısından da incelenebilir. Mütevazı Sadreddin-i Konevi zaviyesinde tahıl ve et dışında pek bir şey tüketilmiyordu. Mevlâna Celâleddin Rumi'nin adını taşıyan çok daha gelişkin zaviyenin hesapları bile çok ayrıntılı değildir. Dolayısıyla aşağıdaki kesim Kanuni'nin oğlu II. Selim'in imareti üzerinde yoğunlaşacaktır.

Konya'da Ayrıcalıklıların Tüketimi: II. Sultan Selim İmareti

Barkan'ın, Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni'nin İstanbul'daki vakıflarına ilişkin çalışmasında işaret ettiği gibi, 16. yüzyıl imaretleri genellikle yüksek bir hayat standardını yansıtırdı.[60] II. Sultan Selim vakfının da İstanbul'daki büyük kuruluşlarla pek çok yönden karşılaştırılabilecek durumda olduğu anlaşılıyor. Bu imaretin mutfakları camide ve yan kuruluşlarında çalışanların yanı sıra, yakındaki Mevlevi dervişleri zaviyesine de yiyecek sağlardı.[61] Ayrıca, genellikle toplumsal durumları oldukça yüksek olan konuklar da ağırlanırdı.

Orijinal vakıf belgesinin en azından iki nüshası bugüne kadar gelmiştir; Konyalı bunlardan birini yayımlamış ve üzerinde yorum yapmıştır.[62] Vakfın kesin kuruluş tarihi bilinmemekle birlikte, II. Selim'in bu imareti Sultanlığı sırasında (1566-74) oluşturmuş olduğu anlaşılmaktadır. Vakfiye, imaret mutfağının günde iki yemek hazırlamasını öngörüyordu. Hafta içindeki yemeklerde 35 okka et, 2,5 Karaman kilesi buğday ve 15 okka iyi pirinç kullanılacaktı, Cuma günleri ise özel ödenek ayrılıyordu. Bayram yemekleri de vakfiyede ayrıntılı olarak saptanmıştı.

---

59 Sahillioğlu (1964; 1979) İstanbul içinde ve çevresinde geçerli kurları ele almıştır. Aynı dönemde Ankara'daki çok farklı kurlar için bkz. Ergenç (1979).

60 Barkan (1962-63a), s. 260 vd. Barkan (1971), s. 123.

61 Konyalı (1964), s. 977.

62 Konyalı (1964), s. 973-976.

1002-09 (1594-1601) yıllarına ait hesapların günümüze dek gelenlerinden, vakfiyedeki hükümlerin hayata ne ölçüde geçirildiğini anlamak mümkündür. Vakfa ayrılmış geniş kaynaklarla her yıl çeşitli yiyecek maddeleri alınırdı. Parasal hesaplara ek olarak, önceki yıldan kalan yiyecek miktarlarının, hesapların kapsadığı dönem boyunca tüketilen ve giren yıl içinde tüketilmek üzere ambarda kalan miktarların kaydedildiği ayrı bir ambar hesabı tutulurdu. Süleymaniye ve Fatih imaretlerinde de geçerli olan bu uygulama ancak bir yıldan diğerine önemli miktar ve çeşitlilikte besin maddesi kalıyorsa bir anlam taşır. Örneğin, Mevlâna Celâleddin Rumi zaviyesinin idarecileri bu tür ayrıntılı hesaplara gerek görmüyorlardı. Dolayısıyla, Sultan Selim imaretinin ambar hesapları bir İç Anadolu sancak merkezindeki ayrıcalıklı tüketime ilişkin ender örneklerden birini sunmaktadır. Ne yazık ki, bugüne kadar incelenmiş belgelerden hiçbirisi, bizi, "sıradan" tüketicilerin alabileceği yiyecekler hakkında aydınlatmamaktadır.

Ne ambar hesaplarında, ne de başka bir yerde, imarette tüketilen bütün besin maddeleri kaydedilmemiştir. Meyva, sebze, yumurta, peynir ve yoğurt gibi maddelerden hiç söz edilmemektedir. Oysa, Saray mutfağının hesapları, ya da 17. yüzyıl sonları İstanbul ulemasından adı saptanamamış bir kişinin günlüğü[63] gibi belgeler, bu tür yiyeceklerin varlıklı İstanbul aileleri tarafından tüketildiğini göstermektedir.[64] Dolayısıyla, taze meyva, sebze ve yumurtanın imarete ait topraklardan sağlandığı ve bu maddelerin alımına pek para harcanmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle de bu besinler alım kayıtlarında yer almamaktadır. Söz konusu besinlerin çok çabuk bozulması da, ambar kayıtlarına geçirilmelerini gereksiz kılmış olsa gerektir.

Yalnızca çok miktarda satın alınan ve tüketilen besinler ambar kayıtlarına geçirilirdi. Arada sırada kullanılan maddeler ise yalnızca mutfak bölümünün alımları olarak belgelere geçirilirdi. Erik kurusu, kurutulmuş armut, limileri, kuyrukyağı, kuru soğan ve kuru fasulye bu tür besinlerdendi. Pek çok durumda, söz konusu mallar alındıktan kısa süre sonra pişirilip yeniyor olmalıydı. Bu tür arada bir tüketilen kalemlere Tablo 33'te yer verilmemiştir.

---

63 Barkan (1962-63b); (1971).
64 Barkan (1962-63c) Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine 1426.

Vakfa vergi ödeyen bazı köylerin İçel sancağında, diğerlerinin de Konya'nın kuzeyinde Turgut ve Bayburt yöresindeki bozkırlarda bulunmasına karşın, vakfın besin maddelerinin çoğunun Konya pazarından alındığı anlaşılıyor. Yalnızca buğday imarete genellikle ayni ödeme biçiminde ulaşırdı, genc de buğday satın alındığı olurdu. Bu olgu, "vakıf otarşisi"ni gereksiz kılan gelişmiş bir piyasa ekonomisinin varlığına işaret etmektedir.

Başka Osmanlı taşra kayıtlarında olduğu gibi, Konya hesap defterlerinde de, karşılığı ya kesin olmayan ya da hiç bilinmeyen yerel ağırlık ve ölçülerin kullanılması, değerlendirme yapılmasını güçleştirmektedir. Buğday, un ve nohut için keyl ya da kile kullanılırdı; burada yaklaşık 32 kg buğdaya denk olan Konya kilesinin söz konusu olması muhtemeldir.[65] Et için bazen kıyye-i osmani kullanılmıştır; bu terimle 1,2828 kg ağırlığındaki standart Osmanlı okkası kastediliyor olmalıdır. Ancak, hesaplarda en çok kullanılan birim, 400 dirhemden oluşan Karaman kıyyesi idi. Vakıf çalışanlarının 3,086 gr ağırlığındaki standart Anadolu dirhemini kullanmış olmaları halinde, bu kıyye 1,2344 kg'a eşit olmalıdır.[66] Et tüketimi hesaplarının ancak Karaman kıyyesinin standart Osmanlı ağırlık biriminden daha küçük olması halinde bir anlam taşıyacağı gözönünde tutulursa bu akıl yürütme mantıklı gözükmektedir. Öte yandan, iki birim arasındaki fark çok küçüktür (yaklaşık 48 gr). Bu nedenle kayıtlarda, belli bir miktarın Karaman kıyyesi cinsinden mi, Osmanlı kıyyesi cinsinden mi verildiğinin bu kadar özenle belirtilmesi, hele kullanılan tartıların muhtemelen pek de doğru olmadığı düşünülürse, biraz gereksiz gelmektedir.

Anadolu'nun pek çok yöresinde 6-8 kg dolaylarında olan menin yerel ağırlığı ise daha da gariptir. Imaret hesaplarında zaman zaman geçen menin 14 Karaman kıyyesine eşit olduğu belirtilmektedir; bu da 17,3 kg demektir. Kıyyenin daha hafif olduğu varsayılsa bile, bu biçimde tanımlanan men 12-14 kg'dan daha az olamaz; bu ise Osmanlı dönemi Anadolusu'nun başka yörelerinde hiç rastlanmayan bir ağırlıktır. Bu koşullarda, Konya hesaplarındaki ağırlıkların metrik eşdeğerlerine dayanan hesaplamalar ancak yaklaşık tahmin değeri taşımaktadır.

Bir diğer güçlük de, imaret mutfağından beslenen kişi sayısının yalnızca yaklaşık olarak bilinmesinden kaynaklanmaktadır. Düzenli çalışan sayısına

---

65 Beldiceanu, Beldiceanu-Steinherr (1968), s. 89.
66 Hinz (1955), s. 5.

ilişkin bir belirsizlik yoktur: mütevelliden kap-kacaktan sorumlu kişiye kadar toplam 37 kişi imarette çeşitli işlerde çalışıyordu. Bunların dışında 11 maaşlı kâtip ve vergi tahsildarı (cabi) vardı. İltizama verilmemiş vergilerin toplanmasından sorumlu olan bu kişiler genellikle imaret dışında bulunurlardı. İmaret çerçevesinde belirli bir hizmet yürütmedikleri halde, dört kişiye de vakıf gelirlerinden ödeme yapılırdı. Bunların da en azından zaman zaman imaret mutfağından yararlanmış olmaları mümkündür. Sonuçta, ücretliler listesinde toplam 51 kişi yer almaktadır. Ancak, imarete düzenli olarak ya da zaman zaman gelen konukların sayısının tahmin edilmesi olanaksızdır.[67] Yiyecek masraflarının bir yıldan diğerine çok değişmesi, konukların tüketimine yalnızca "misafirin" başlığı altında kaydedilen (ve oldukça mütevazı olan) kalemlerin değil, imaretin normal stoklarının da önemlice bir kısmının ayrıldığını düşündürmektedir.

İncelenen dönem boyunca, ekmek, aynı kurallara göre yapılmıştır. Martta başlayan ve dünyanın güneş çevresindeki hareketine dayanan bir takvim yılı içinde, yaklaşık 1.080 keyl-i Konya un fodla denen iyi bir cins buğday ekmeği haline getirilirdi. İdarecilerin, hesaplarında hicri yıl kullanmaya başladıkları 1601'de, tüketilen un miktarı 950 keyl (30.466 kg) dolaylarına indirilmişti. Ekmek her gün yapılırdı. İmaret fırınlarında pişirilen herşey saf buğdaydan yapılırdı. Arpa çok az bulundurulur ve konukların atlarına verilirdi. 201

1009 (1600-01) yılında 974,5 keyl buğday öğütülerek un haline getirilmişti.[68] Öğütme sırasındaki 100 keyllik kayıp (yüzde 10,3), bu amaçla kullanılan tahıl miktarını 1074,5 keyle çıkarmıştı. Yani, ekmek üretimi vakıf çalışanları ve konuklarının buğday tüketiminin büyük kısmını oluşturuyordu. 194,25 keyl ise, özellikle Ramazan ayı ve iki bayramda yapılması nedeniyle, özel bir anlamı olduğu anlaşılan bir çorba yapımında kullanılmıştı. Aşurenin ise, bugünkü âdetten farklı olarak, Muharrem ayında değil, bazı Cuma geceleri ve Ramazan ayında yapıldığı anlaşılmaktadır (12 keyl). Herise ve keşkek denen yemekler de bazı Cuma günleri ve Ramazan ayında yapılırdı. 57 keyl de bunlar için ayrılmıştı. Günlük beslenmede, bugün de Anadolu'nun köy ve kasabalarında geçerli olan âdet uyarınca kahvaltıda içilen çorbaya 45 keyl buğday ayrılmıştı. İmaret ambarında pirinç bulunmadığı günlerde de pirinç yerine buğday pişirilirdi.

---

67 İstanbul imaretlerindeki benzer uygulamalar için bkz. Barkan (1971).

68 Bu unun bir kısmı sonraki yıl için saklanmış olmalı; çünkü 1009 (1600-01) tüketimi 949,5 kg olarak kaydedilmiş.

Pirinç tüketimi de önemli boyutlardaydı; 1009 (1600-01) yılında 11.806 Konya kıyyesi pirinç tüketilmişti. Pirincin adı, özellikle Cuma ve bayram günleriyle bağlantılı olarak geçmektedir. Dolayısıyla, pirincin yemek listesine özellikle imaretin kalabalık olduğu önemli günlerde girdiği varsayılabilir; diğer günlerde hazırlanan yemekler ise hem daha az, hem de daha basitti. İçinde biraz pirinç bulunan çorba ise, bayramlar da dahil olmak üzere, yılda 213 gün hazırlanırdı. Bu çorbanın her pişirilişi için 21 kıyye pirinç gerektiğinden, 4.473 kıyye böyle tüketilirdi. Dane ve zerde, hepsi de özel günler olan 77 gün hazırlanmıştı. Özel günlere ilişkin tüketim 6.000 kıyye dolaylarında gerçekleşirken, konuklara ayrılan miktar 1.167 kıyyede kalmıştı.

Hemen hemen bütün yemeklerde sadeyağ kullanılırdı. Bunun nedeni, Konya'da başka yemeklik yağın bilinmemesi olamaz, çünkü Mevlâna Celâleddin Rumi zaviyesinin hesapları bu kurumun kuyrukyağı ve zeytinyağı satın aldığını göstermektedir. Ancak, bu yağlar aydınlatmada da kullanılırdı. Sultan Selim imareti hesaplarında ise sadeyağ dışındaki yağların hiçbir önemi yoktur.[69] Ne yazık ki, hesaplarda imaretin her yıl 2 4 ton sadeyağ alabildiği kaynaklarda belirtilmemiştir. Kenti çevreleyen bozkırlardaki göçebe çobanların bu maddenin başlıca üreticisi oldukları düşünülebilir. Sadeyağ esas olarak, yukarda belirtilen pirinç ve buğday yemeklerinin hazırlanmasında kullanılırdı; ekmekle tereyağ yendiğinden ise hiç söz edilmemektedir. İstanbul'daki Saray mutfağında genellikle kuyrukyağıyla pişirilen keşkek, Sultan Selim imaretinde sadeyağla yapılırdı.[70]

Tat verici olarak balın epey kullanıldığı anlaşılıyor. Sadeyağ ve bal tüketimi birçok yıl kabaca aynı büyüklük sınırları içindeydi. Bal genellikle zerde ve zırbac gibi tatlılarda kullanılırdı. Balın ekmekle yendiğinden ya da baklava ve benzeri tatlılar yapıldığından ise hiç söz edilmemektedir. Konuklara sunulan bal miktarı ise 1009 (1600-01) yılında 336 kıyye olmuştu. Pekmez, baldan daha ucuz bir tatlandırıcıydı ve özellikle aşure yapımında kullanılırdı.

---

69 Saray mutfağında hazırlanan yemekler için bkz. Barkan (1962-63c); (1979), s. 222 vd.

70 Yemeklik yağ seçimi bütün bir tarımsal uygarlığı yansıtabilir. Bkz. Braudel (1974), s. 143-144; Hemardinquer (1970), s. 254-271. Akşehir köylerinin 1940'larda bile ne kadar kapalı olduğunun bir belirtisi Sanır'ın (1948, s. 99) yörede yetiştirilen haşhaş tohumu yağı dışında hemen hemen hiçbir yağ kullanılmadığına ilişkin gözlemlerine yansımıştır.

Osmanlı dönemi Anadolu mutfağının en çarpıcı özelliği ya ayrı olarak ya da bazı yemeklere katılarak tüketilen kuru meyvaların çeşitliliği ve bolluğuydu. Konya bölgesindeki pek çok köyde yetiştirilen cevizden ambar kayıtlarında hiç söz edilmemesi ilginçtir.[71] Kuru üzüm, kuş üzümü, badem, yabani kayısı (zerdali, alu-ı zerd), incir ve kuru erik ise önemli miktarlarda tüketilirdi. Turş (ekşi) diye bilinen ve içine başka meyvalar ve pirinç de konduğu anlaşılan bir yemekte kullanılan kuş üzümü, kuşkusuz en sevilen kuru meyvaydı. Kuş üzümü, erik kurusu ve kuru üzüm, zırbac ve aşureye de konurdu. Badem, genellikle zırbac yapımında kullanılırdı. Imarette tüketilen bütün nişastanın da zırbac yapımında kullanıldığı anlaşılıyor. Dolayısıyla, zırbac sözcüğünün anlamı zaman içinde değişmiş olmalıdır; 16. yüzyılda bir tür sütlü meyvalı tatlı için kullanılan bu sözcük, sonraki dönemlerde baharatlı et yemekleri için kullanılıyordu.

Sultan Selim imaretinde pişen yemeklere bol baharat konduğu anlaşılıyor. Yerel çeşitler arasında, sumak adlı ekşi türün çok beğenildiği görülüyor. 1009 (1600-01) yılında, kilerde bulunan 5 kıyyeye ek olarak 40 kıyye daha sumak alınmış ve bu miktarın tümü o yıl içinde tüketilmiştir. Kimyon da çok kullanılırdı; 1009'da (1600-01) elinde 5 kıyye bulunan ambar, yıl içinde 5 kıyye daha almıştır. Kişniş ise, anlaşılamayan bir nedenle, kimi yerde kuru üzümle bir arada kaydedilmiştir. Kendi başına kaydedildiği yerler ise ne kadar sevildiğini göstermektedir. 1009 yılında Sultan Selim imaretinde 23 Karaman kıyyesi kişniş tüketilmişti. Safran (zağfiran) adlı renklendirici ise, muhtemelen Anadolu'da üretildiği halde, çok daha pahalıydı. İmaret ambarında bulunduğu dönemlerde, kıyye ile değil, dirhem ile tartılırdı. 1007-08 (Mart 1599 - Mart 1600), imaretin satın aldığı safranın ucuz türünün dirhemi 6, pahalı türünün dirhemi ise 7 akçeden satılıyordu. Yani, bir dirhem safranla bir kıyye etin fiyatı hemen hemen aynıydı; bu ise iki fiyat arasında yaklaşık olarak 1:400 gibi bir oran bulunması anlamına gelmektedir.

Doğu ülkelerinden gelen karabiber ise safrandan çok daha ucuzdu. 1008 (1600) yılında, imaret mütevellisi, kıyyesi 210 akçeden 5 kıyye biber aldırmıştı. Bu miktarın birkaç ay içinde tüketildiği anlaşılıyor. Kuru meyva ve baharatın bu kadar çok tüketilmesine karşılık, et tüketiminin oldukça sınırlı olduğu görülüyor. 1009'da (1600-01) 5.600 kıyye-i osmani'nin az

71 Ladik'teki ceviz ağaçlarını köyün yaşlıları hâlâ hatırlamaktadır. 1584 tahririnde Konya kazasının birçok köyünden ceviz ve badem öşürü alındığı belirtilmiştir.

üstünde et alınmıştır. Anlaşılan her gün et yenmiyordu. Et taze yendiğinden, hangi yemeklerde kullanıldığı kaydedilmemiştir. Fakat, Barkan'ın yayımladığı imaret bütçelerinden hareketle, etin genellikle pirinç ya da bulgur pilavının yanında yahni olarak yendiğini varsayabiliriz.[72] Kümes hayvanları ve yumurtadan hiç söz edilmemesi ilginçtir; yumurtanın çabuk bozulan yiyeceklerden olduğundan kaydedilmemiş olduğu düşünülebilir. Tütsülenmiş balık tüketiminden de hiç söz edilmemektedir.

Konya imaret hesaplarının gözler önüne serdiği beslenme rejimi standart Akdeniz beslenmesi diye görmeye alıştığımız türden oldukça farklıdır. 16. Yüzyılda yemek alışkanlıklarının etkisinin hâlâ sezildiği güney Ispanya beslenme rejimleri bile bundan belirgin biçimde farklıdır.[73] Zeytinyağ bulunduğu halde sadeyağın tercih edilmesi, hayvancılığın yoğun olduğu bir çevrede yaşandığını göstermektedir. Pirincin de daha o dönemde beslenmede önemli bir yeri vardı. Buğdaya bağımlılık bu sayede azalmıştı, ayrıca, pirinç ticareti bölgelerarası ticarette önemli bir unsur haline gelmişti. Ispanyol beslenmesinin tipik bir özelliği olan tatlıya düşkünlük[74] Konya kayıtlarında da göze çarpmaktadır. 1600-01 yıllarında et tüketimi 7.500 kg'ın altındayken, bal tüketimi muhtemelen 3.000 kg'nın üzerindeydi; buna çok miktarda kuru meyva ve pekmez de eklenmelidir.

Buğdaydan yapılan yiyeceklerin başında ekmek geliyordu; fodla denen ekmeğin yapılıyor olması fırın kullanıldığını göstermektedir.[75] Lapa ve bulgur pilavının ise çok daha seyrek yendiği anlaşılıyor. Çorba ise beslenmenin ana unsurlarından biriydi, günde iki kere içildiği de olurdu. İmaret hesaplarında çorbalara pirinç ya da buğday konduğu belirtilmekte, ancak hangi çorbaların sık sık pişirildiğinden yazık ki söz edilmemektedir. Bu çorbalarda genellikle tarhana kullanıldığı düşünülebilir. İçeceklerden ise hiç bahsedilmediğinden, o zamanda bugünkü gibi ayran, çeşitli otlardan yapılan içecekler ve meyva suları içilip içilmediğini kestirmek mümkün değildir.

---

72 Barkan (1962-63a), s. 275.

73 Vincent (1975).

74 Vincent (1975).

75 Büyük imaretlerde genellikle fırın olurdu. Kayseri'deki ekmekçiler için bkz. MD 95, s. 90, no. 368 (1076 '1665-66'); İznik kentindeki ekmekçiler için bkz. MD 95, s. 43, no. 257 (1075 '1664-65').

Sonuç

Her kazanın kendi merkezinin yiyecek gereksinimini karşılayabilecek durumda olduğu varsayımından hareketle, merkezlerin büyüklüğüyle kazalarında oturan kırsal nüfus arasında bir karşılaştırma yapmak ilgi çekicidir. Toplam nüfusa ilişkin bütün tahminler tahrir defterlerinde kayıtlı olan vergi mükellefi sayılarına dayandığından, en akla yakın yöntem kentlerdeki ve köylerdeki vergi mükellefi sayılarının karşılaştırılmasıdır. Akşehir kazasında, merkezdeki vergi mükellefi sayısının köylerdekine oranı, inceleme konusu dönem boyunca 1:4,7'dir. Konya'da Kanuni döneminin ortalarında 1:3,5 olan bu oran 1584'e gelindiğinde 1:3'e düşmüştür.[76] Kabaca bu, 3-5 yetişkin erkek köylünün bir kentli vergi mükellefine yetecek kadar üretim yapması anlamına gelmektedir. Tarımdaki verimliliğin düşüklüğü göz önüne alınırsa, bu oranlar, ancak kentte oturanların önemlice bir kısmının, zamanlarının bir kısmını ya da tamamını tarımsal üretime ayırmaları halinde gerçekçi olabilir.[77]

Söz konusu veriler, Akşehir'de kentsel ve kırsal nüfusun aynı oranda artmasına karşın, Konya'da kentin köyler aleyhine büyüdüğünü göstermektedir. Bu gelişimenin nedenlerinden biri, muhtemelen Akşehir'in, kente göçmek isteyenler için çekiciliği olmayan yarı-kırsal bir kasaba olmasıydı. Konya ise Karaman vilayetinin yönetim merkeziydi.[78] Kıbrıs'ın fethinden sonra Osmanlı idaresinin İçel sancağını Karaman'dan ayırarak yeni oluşturulan Kıbrıs vilayetine bağlaması Karaman'ın önemini azalttı. Ama Kıbrıs'a yönelik olan askeri ve sivil trafik, Silifke yolu üzerindeki kentler, özellikle de Konya ve Larende (Karaman) için yeni ticari olanaklar da açtı.[79] Ayrıca, Karaman beylerbeyinin emrinde çok sayıda düzensiz asker vardı; bu da, geçimini topraktan

76 TT 415, s. 2 vd.na göre Konya'daki vergi mükellefi sayısı 1.752 idi. Aynı tahrir Akşehir'deki vergi mükellefi sayısını 922 olarak göstermektedir. TK 104, s. 10 vd.na göre Konya'da 3.764 vergi mükellefi vardı, Akşehir'deki vergi mükellefi sayısı ise 1.754'e çıkmıştı (TK 146, s. 3 vd.).

77 Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfusun yaklaşık yüzde 90'ının köylülerden ve göçerlerden oluştuğu düşünüldüğünde bu oranlar daha da dikkat çekici bir hal alır. Bkz. Soboul (1970), s. 44; 18. yüzyıl sonunda Fransa nüfusunun yüzde 85'i kırsal bölgede oturuyordu.

78 Mevlana zaviyesinin avlusu Karaman valilerinin neredeyse resmi mezarlığı haline getirilmişti. Bkz. Konyalı (1964), s. 612, 618.

79 Konya kadı sicillerinin ilk ciltlerinde Konya'dan geçen askerlerden sık sık söz edilmektedir. Ayrıca, bkz. Bölüm 1.

sağlayamayan genç köylüler için bir iş olanağıydı. Kentte çok sayıda medrese ve vakıf (Sultan Selim imareti ve Mevlâna Celâleddin zaviyesi gibi) bulunması da öğrencileri ve bu vakıfların kapısında dağıtılan sadakalarla geçinmeyi uman yoksul insanı Konya'ya çekmiş olmalıdır.

İstatistiksel spekülasyon alanında kısa bir gezinti yapılarak, Konya ve Akşehir kazalarının kendi merkezlerine gönderebildikleri tahıl miktarlarının tahmin edilmesi mümkündür. Bir 16. yüzyıl köylüsünün hayatta kalabilmesi için yılda en az 300 kg tahıl gerektiğini varsayarsak,[80] bu miktarın kırsal nüfus tahminiyle çarpımı bize köylerde kalması gereken asgari tahıl miktarını verecektir. Ürünün dörtte birle üçte bir arasında bir kısmının da tohumluk olarak ayrılması gerekiyor olmalıydı. Bu ikisinin düşülmesinden sonra kalan miktar - öşür olarak toplanan tahılların kent pazarlarında satıldığı ya da kentlerde oturan timar sahipleri tarafından tüketildiği biçimindeki pek de gerçekçi olmayan varsayımla - kentlilerin kullanımına açık azami tahıl miktarıdır.

Konya ya da Akşehir'e gerçekten gelen tahıl ise bu kuramsal miktarlardan oldukça az olsa gerektir. Öğütme sırasındaki kayıpların yanı sıra, en azından zengince köylülerin, hayvanlarına zaman zaman biraz tahıl ve fıkleri varsayılmalıdır[81] (ancak, bu uygulama köylerde fazla yaygın değildi). Önemlice miktarda tahıl, düzenli olmayan vergiler yoluyla Osmanlı ordusuna akardı. Ayrıca, köylü tüketiminin düşük bir düzeyde gerçekleştiği varsayılsa bile, kırsal bölgede yaşayanlardan bazıları (en azından köyde oturan timar sahipleri) yılda 300 kg'dan fazla tahıl tüketiyor olmalıydılar. Dolayısıyla, tahrirde kullanılan kilenin Konya kilesi olduğundan emin olmayışımız bir kenara bırakılsa bile, Tablo 34'te yer alan rakkamların önemli ölçüde tahmini olduğu göz önünde tutulmalı ve bu sayıların görüntürdeki kesinliği, gerçekliklerine ilişkin yanılsamalara yol açmamalıdır.

Tablo 34'teki rakkamlar, 1584 yılı Akşehir'i hariç olmak üzere, bu kazalarda kentsel nüfuslarını beslemeye yetecek kadar tahıl fazlası üretildiği izlenimini uyandırmaktadır. Kayıtlardaki vergi mükelleflerinin beşer kişilik aileleri geçindirdiklerini varsayarsak -ki durumun böyle olmadığı açıkça ortadadır- vergi mükellefi başına yılda 1.500 kg ancak yeterlidir. Tahririn, kent top-

80 McGowan (1969), s. 155. Tarım uzmanlarına göre, 20. yüzyıl köylü ailelerinin asgari geçimi için gereken miktar çok daha fazladır.

81 Bu yöntemin uygulanabilmesi için gereken en düşük kişi başına tahıl üretimi için bkz. McGowan (1969), s. 155.

nıklarında yetiştirildiğini kaydettiği göreli olarak küçük tahıl miktarları rahatlıkla ihmal edilebilir. Öte yandan, tüketim biçimlerinin farklılığı nedeniyle, kentte yaşayan bir ailenin 1.500 kg'dan fazla ya da az tahıla ihtiyaç duyması mümkündür. Braudel, 17. yüzyıl başlarında Venedik'te kişi başına 180 kg tahıl tüketildiğinden ve bunun o sırada oldukça iyi bir miktar olarak görüldüğünden söz etmektedir. Ancak, kişi başına 300 kg ile gerçekten tüketilen buğday miktarı değil, ekonomik buğday eşdeğeri kastedilmekte olup, bu tutarın bir kısmı bağ ve bahçe ürünlerinden oluşuyor olabilir.[82] Dolayısıyla, 1.500 kg'lık asgari miktar kent sakinlerinin yaşam koşullarını muhtemelen pekiyi yansıtmamakta ve yalnızca genel bir fikir verme kaygısıyla sunulmaktadır.

Bu durumda, Kanuni döneminin ortalarında Akşehir ve Konya kazalarının, kendi merkezlerini yeterli bir biçimde besleyebilmiş oldukları düşünülebilir. 1584'te ise bu iş Konya'da güçleşmiş, Akşehir'de ise tümüyle olanaksızlaşmıştı.[83] Kentlerin yakın çevresinde tahıl üretiminin artırılması, (tahrirlerde kaydedilmemiş olmakla birlikte) geçici bir çözüm sağlamış olabilir. Ancak, bu sonuçlar hep sanısal niteliktedir.

Bu bölümde özetlenen koşullarda, tahıl arzının çok yavaş artmasına karşılık talebin artması, Konya'daki tahıl fiyatı artışlarını açıklamaktadır. Bu talep fazlasının fiyat artışlarındaki rolü en azından İspanyol gümüşünün girişi kadar önemli olabilir. Ölçü biriminin değişmediği varsayımıyla, 1566-1651 arasındaki 85 yıl içinde Konya'daki buğday fiyatları 7 akçeden 120 akçeye çıkmış, yani yüzde 1600'den fazla artmıştır. 1555-56 ve 1648-49 yılları arasında İstanbul'da fiyat endeksi (cari akçe cinsinden) yalnızca 142'den 470'e çıkmıştır.[84] Bu olgu, Osmanlı hükümet merkezinde fiyat denetimlerinin daha etkili olduğunu göstermekte ve İstanbul'un besin gereksiniminin karşılanması konusunda olumlu bir izlenim uyandırmaktadır.

---

82 "Ekonomik buğdaş eşdeğeri" teriminin anlamı için bkz. McGowan (1969), s. 153-155.

83 Her iki kazadaki tarım üretimi ve kırsal nüfus benzer oranlarda arttığından, Akşehir'deki açık ilk bakışta şaşırtıcı gelebilir. İnceleme konusu dönemde Akşehir kentindeki verg mükellefleri yüzde 90, Konya'dakiler ise yüzde 115 oranında arttı. Ancak, tarım üretimi ve kırsal nüfus artış oranları, yalnızca her iki tahrirde kayıtlı köy ve mezraalar temelinde hesaplanmıştır. Dolayısıyla, bu oranlar 1584'te Akşehir kentlilerinin tüketebileceği yiyecek miktarlarına ilişkin olarak pek bir anlam taşımıyor olabilir. Kentli vergi mükellefi başına yiyecek miktarının her iki kazada düşmesi de ilgi çekicidir. Akşehir'in durumu daha başlangıçta zayıftı ve çöküşle sonuçlandı.

84 Barkan (1970), s. 569.

Konya ve Akşehir'in coğrafi konumları dikkate alınırsa, Avrupa'ya tahıl ihracatı ya da İstanbul'a tahıl teslimatının bu kazalardaki yiyecek durumu üzerinde önemli bir etki yapmış olması beklenemez yalnızca askeri gereksinimlerin karşılanması için, özellikle de ordunun İran'da seferde olduğu zamanlarda ya da Kıbrıs savaşı sırasında, bu yöreden tahıl alınırdı. Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun kıyı bölgelerindeki normalin üstünde bir fiyat artışı görülmesinin nedenini oluşturdukları düşünülen bazı unsurlar burada ele alınan iki durum için söz konusu değildir.[85] Akçenin Konya ve Akşehir'deki durumuna ilişkin olarak şu anda çok az şey bilindiğinden parasal etkenlerin fiyat düzeyi üzerinde yapmış olmaları gereken etkiye ilişkin olarak spekülasyon yapılması bile mümkün değildir. Nüfus artışı, kentsel nüfus oranı artışı ve tahıl fiyatlarında uzun dönemli bir artış şu ya da bu ölçüde belgelenmiş olduğundan, bu üç olgu arasında bir bağlantı kurulması mantıklı gözükmektedir. Osmanlı idaresinin narh düzeninin korunması yönündeki çabalarının, bu uzun dönemli fiyat artışı karşısında büyük ölçüde başarısız kaldığı anlaşılmaktadır.

Benzer durumlarda dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi, Konya'da da ayrıcalıklı tüketicinin, yiyecek fiyatlarındaki artıştan fazla etkilenmediği anlaşılıyor. Sultan II. Selim imaretindeki yiyecek tüketiminin ayrıntılı bir değerlendirmesinin yapılması, kaç kişiye yemek çıktığının bilinmemesi nedeniyle olanaksızdır. Ancak, bal, safran ve karabiber gibi göreli olarak pahalı malların alımı pek sıkıntılı bir durum olmadığını göstermektedir. Et tüketiminin göreli olarak düşük olması ise hayvancılıkta bir gerileme yaşanmasının işareti olabilir. Atçeken'lerin ve diğer göçerlerin yerleşik duruma geçirilmesinin Konya yöresinde otlayan sürü sayısında bir azalmaya yol açmış olabileceği gerçeği, böyle bir gerilemenin yaşanmış olma olasılığını artırmaktadır. Ayrıca, canlı hayvanlar yaya olarak bir yerden diğerine ucuza götürülebileceğinden, İstanbul'un artan gereksinimleri için bazen Balkanların yanı sıra Anadolu'dan da yararlanılmasını gerektirdi.[86] Tahıl ekilecek toprağa gerek olduğundan hayvancılığın gerilediğini kesinkes söylemek mümkün değildir. Ancak, Avrupa'da Ortaçağ sonlarındaki veba salgınlarının yarattığı nüfus açığının kapanmasından sonra yaşanan durumla benzerlik kurarak böyle bir varsayım yapmak çekici görünmektedir.[87] Bu koşullarda, et tüketiminin göreli

85 Bkz. Barkan (1970), s. 586-587.

86 İstanbul'un et gereksiniminin karşılanması sorununa ilişkin olarak bkz. Cvetkova (1976) ve aynı makalede değinilen kaynaklar. Ayrıca bkz. Bölüm 9.

87 Braudel (1974), s. 130-132.

olarak düşük olmasının, tarım kesiminin yüzyüze bulunduğu güçlüklerin, zenginlerin ve ayrıcalıkların mutfaklarında bile hissedilen bir belirtisi olduğu varsayılabilir.

Tahrir defterleri ve imaret hesapları ortaya bir başka zor soru daha çıkarmaktadır: Önemlice kentlerin çevresindeki köylerde para kullanımı ne kadar yaygınlaşmıştı? Köylülerin parasal vergileri ödeyebilmeleri için ya ürünlerini satarak, ya kervanlara rehberlik etme, arabayla mal taşıma gibi hizmetler sunarak, ya da tiftik eğirip dokuyarak para kazanmaları gerekirdi. Ayrıca, Orta Anadolu'nun büyücek kentlerine yakın köylerde oldukça canlı bir toprak piyasasının bulunması, para kullanımının ilk bakışta tahmin edilebileceğinden daha yaygın olduğunu göstermektedir.[88] Bu durum, kentli tefecilerle karşılaştırıldığında köylüleri tercih edilir hale getirmiş olmalıydı. Bu, yalnızca kentlerde hakim olan, göreli ucuz faiz oranlarıyla kredi alma olanağının varlığındandı.[89]

Cook haklı olarak, tefeciliğin 16. yüzyıl sonlarında önceki dönemlere göre daha yaygın olup olmadığını kesin bir şekilde saptamanın olanaksız olduğunu belirtmiştir.[90] Ancak söz konusu dönemde, kırsal bölgelerde para kullanımının gerçekten yaygınlaşmakta olduğunu düşündüren çeşitli gözlemler bulunmaktadır. Bunun sonucu olarak da köylülerin borçları artmış olmalıdır. Konya kadı sicillerinde vakıfların iltizamlarını üstlenmek isteyen dikkate değer sayıda köylüye rastlanmaktadır. İltizamın yükümlülüklerinin yerine getirilmesi için parasal kaynak gerektiği de açıktır. Mültezim adaylarının göstermeleri gereken kefiller arasında da, her biri beşyüz ya da biner akçeye kefil olan köylülere sık sık rastlanmaktadır.[91] Bu kefillerin nasıl bulunduğunu bilmiyoruz; ama Osmanlı idaresi kadıları parasız kişilerin kefil gösterilmesine karşı sürekli olarak uyardığına göre, bu kişilerin az ya da çok parasal kaynaklara sahip olduklarını varsayabiliriz. Araştırmacının, bir ölçüde, elindeki kaynakların tutsağı olduğu kabul edilmelidir; 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de, mali belgeler, önceki dönemlere göre daha iyi korunmuştur. Gene de, daha çok belgenin günümüze dek gelmesinin nedeninin, daha çok belge tutulması, daha çok belge tutulmasının nedeninin de parasal muamele sa-

88 Faroqhi (1980b).
89 Jennings (1973), özellikle s. 173-177.
90 Cook (1972), s. 39.
91 Bir örnek için bkz. MM 5945, s. 158-159.

yısının artması olduğu çok muhtemeldir. Ayrıca, ülkeye akan ve nereye gittiğinin saptanması çok güç, miktarının belirlenmesi ise olanaksız olan İspanyol gümüşünün yalnızca Osmanlı sultanlarının sandıklarını doldurmadığı da açıktır. Fakat, eğer ülkeye giren gümüş Osmanlı ekonomisinin bütününe yayılarak yüzyıllarca süren enflasyona katkıda bulunduysa, o zaman Konya ve Akşehir köylülerinin en azından düşük nitelikli akçeyle bir yüzyıl öncesine göre daha sık yüzyüze gelmiş olmaları beklenmelidir.

Konya ve Akşehir kentlerinin nüfusu, büyük ölçüde iç göçler nedeniyle, 16. yüzyıl sonunda 1500 yılı dolaylarına göre çok artmıştı. Bu açıdan o dönem Anadolusu'ndaki başka kentlerden farklı değillerdi. Köylerden muazzam büyüklükte göç alan İstanbul'un olağanüstü büyümesi benzersiz bir olay değildi; Anadolu'nun orta büyüklükteki kentlerinin ve kasabalarının en azından bazıları da aynı genel hareket içinde yer almışlardı. Konya ve Akşehir gibi kentlerde oturup tarımla uğraşanların oranı muhtemelen yüksekti ve belki de artıyordu. Yiyecek sıkıntısı vardı ve artıyordu. Tahıl fiyatları hızla artıyordu ve ticari güçlüklerin ortaya çıkması fazla zaman almayacaktı. Uzun dönemde bu güçlükler, kentleşmenin daha ileri noktalara varmasını, muhtemelen 19. yüzyıl ortalarına kadar, engelleyecekti. Bu tablonun Batı ve Orta Anadolu'nun büyük kısmı için geçerli olup olmadığının gösterilmesi ayrıntılı monografik incelemelere düşmektedir.

BÖLÜM 9

KENTTE YAŞAYAN TÜKETİCİNİN ET GEREKSİNİMİNİN KARŞILANMASI: SERMAYE OLUŞUMU VE KENTLE KÖY ARASINDAKİ TİCARET KONUSUNDA BİR İNCELEME

16. ve 17. yüzyıllar Anadolusu'nda yaşayan varlıklı kentlilerin kişi başına ortalama et tüketimi bugün bize düşük gelse de, kentlerdeki salhanelere her yıl çok sayıda koyun getirilirdi. Osmanlı başkentinin talebiyle büyüklü küçüklü taşra merkezlerinin gereksinimleri arasında belirgin bir rekabet vardı.[1] 16. Yüzyılın ikinci yarısında, İstanbul'un et gereksiniminin karşılanmasındaki sorunların özellikle ağır olduğu anlaşılmaktadır. Merkezi idarenin bu duruma tepkisi, başkente canlı hayvan getirmekle sorumlu varlıklı kişiler olan celepler üzerindeki denetimin artırılması oldu. Balkan vilayetlerinin çoğunda koyun kesilmesi yasaklandı; bu yörelerdeki halkın keçi etiyle yetinmesi bekleniyordu.[2]

Osmanlı idaresi, deri ve donyağı gibi yan ürünleri de etkileyen[3] bu buhranı bütünüyle idari bir sorun olarak değerlendiriyordu. Sıkıntının kaynağında, celeplerin, yerel kadıların da gözyumması yla, kendilerini ölü, iflas etmiş ya da kaçmış göstermelerinin yattığı varsayılıyordu.[4] Osmanlı merkezi idaresi yerel kadıları da İstanbul'a doğru yola çıkarılan hayvanların yolda satılıp kesilmesine izin vermekle suçluyordu.[5]

---

1 İstanbul'un gereksiniminin karşılanmasının içerdiği güçlükler konusunda bkz. Mantran (1962), s. 179-225 ve Alexandrescou-Dersca (1969).
2 MD 46, s. 159, no. 329 (989 '1581').
3 Bir örnek için bkz. MM 5945, s. 137-149.
4 MD 46, s. 159-160, no. 329 (989 '1581').
5 MD 71, s. 373, no. 699 (1001 '1592-93').

Anadolu'ya değil Balkan vilayetlerine ilişkin olmalarına karşın, et narhı hakkındaki bazı belgeler bu açıdan önemlidir. Koyun götürülen yolların yakınındaki kentlerde narhın İstanbul'dakiyle aynı düzeyde tutulması halinde, sürü sahiplerinin, koyunlarını başkente kadar götürmenin içereceği ek masrafları yüklenmeleri için pek nedenleri olmazdı. Osmanlı idaresinin bu sorunun farkında olduğu anlaşılıyor.

Bir çözüm İstanbul'daki narhın artırılması olabilirdi; fakat Osmanlı merkezi idaresinin temel kaygısı başkente ucuz et sağlamak olduğundan, bu yol kabul edilebilir bulunmadı. Bu nedenle tek seçenek, kadılara kendi bölgelerinde et fiyatlarını düşük saptamalarının emredilmesiydi. Köstendil (Makedonya'da), Kırkkilise (Kırklareli), Vize, Selanik, Üsküp, Niğbolu, Silistre, İzdin (Ağrıboz sancağı) ve Vidin kadılarına hitaben yazılmış bir fermanda, bu politikanın altındaki mantık çok açık biçimde anlatılmaktadır:[6] İstanbul'da çok sayıda yüksek görevli, önemli ulema, Peygamber soyundan kişiler ve başka seçkin şahsiyetler yaşamaktadır; taşra kentlerinin çoğunda ise devletin ilgilenmesine değer kişiler çok azdır ve günde 4-5 koyun kesilmesi bunların gereksinimlerinin karşılanmasına yeter. Bu et de vukiyesi (1,28 kg) 2-3 akçeden satılabilir. İstanbul'da ise 6 akçelik narh, geçerliliğini koruyacaktır.

Mühimme defterinde, bu fiyat önerisinin üstü çizilmiştir ve vilayetlere gönderilen fermandan da çıkarılmış olması muhtemeldir. İlgili görevliler, bir tür tayınlamaya gidilmediği ve taşra kentlerinde et satışının yalnızca görevliler ve eşrafla sınırlanmadığı sürece, düşük et fiyatının müşteri sayısını daha da artıracağını farketmiş olmalılar. İstanbul dışında bu tür bir tayınlama olduğuna ilişkin hiçbir kanıta rastlanmamıştır. Başkentteki tayınlama ise tam tersi yöndeydi; sıradan halka yeterli miktarda kalabilmesi için, merkezi idare mensuplarının sınırlı miktarda et almasına izin veriliyordu.[7] İstanbul halkının memnuniyetsizliği Saray için tehlikeli olabileceğinden, başkentin çalışan halkının et talebinin, taşradaki benzer taleplere göre daha ciddiye alınmış olması akla yakındır.

Narh taşra kentlerinde oturan çoğu kişiyi et almaktan vazgeçirmeye yetecek kadar yüksek tutulmuş olsa da, temel sorun çözülmemiş olmaktadır. İstanbul'daki narhın, celebin masraflarını karşılayamayacak kadar düşük tutulması halinde bu kişilerin koyunlarını başkente getirmelerini yalnızca kuvvetli idari baskılar sağlayabilirdi.[8]

---

6 MD 71, s. 344, no. 636 (1001 '1592-93').
7 Ahmed Refik (1333 '1914-15'), s. 133.
8 Bu konuda bkz. Cvetkova (1966), (1970), (1976).

Sorunun Osmanlı idaresince hiç dikkate alınmadığı anlaşılan bir yönü, üretimde darboğazlar bulunması olasılığıdır. Kentteki tüketiciye ulaşan koyun sayısındaki azalmada ekili toprakların genişlemesinin, göçerlerin iskanının, salgın hayvan hastalıklarının ya da iç savaşın rolü olup olmadığı düşünülmemiştir bile. Sonuçta günümüz araştırmacısı, bu etkenlerin önemini sezse bile, spekülasyonlarını dayandıracak hemen hemen hiçbir veri bulunmamaktadır. Ancak, köyler arasında genel olarak geniş açık alanlar kaldığı göz önünde tutulursa, ekili toprakların genişlemesinin koyun yetiştiriciliğinde ciddi bir gerilemeye yol açmamış olduğu varsayılabilir. Böyle bir gelişme yalnızca büyük kentlerin yakın çevresinde gerçekleşmiş olabilir. Batı ve Orta Anadolu'da göçerlerin iskanının ise, kent pazarlarında satışa sunulan koyun sayısında önemlice bir düşüşe yol açmış olması beklenebilir. Celâli çetelerinin ve düzenli askerlerin geliş gidişlerinin de hem göçer hem de köylü koyun yetiştiricileri için yıkım anlamına gelmiş olması muhtemeldir.

Sanayileşme öncesi toplumlarda, metaların ticaret ve dağılımının üretim süreçlerinden çok daha iyi belgelendiği sık sık belirtilmiştir.[9] Bu durumun temel nedeni, eldeki kaynakların çoğunun mali nitelikte olması ve ticari olmayan amaçlarla yapılan üretimin miktarca tahmininin ve dolayısıyla vergilendirilmesinin genellikle zor olmasıdır. İstanbul'da ve Osmanlı dönemi Anadolusu'nun taşra kentlerinde tüketilen koyunların yetiştirilmesi, bu genel kurala bir örnek oluşturmaktadır.

Bir Fire Öyküsü

Robert Mantran 17. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un et gereksiniminin karşılanmasını incelerken, Anadolu'dan gelen hayvanlara da kısaca değinmektedir.[10] 16. Yüzyılın son yıllarında hazırlanmış bir resmi belge Anadolu'dan İstanbul'a doğru yola çıkan (pek çoğu bu kente hiçbir zaman ulaşmazdı) koyunların izledikleri yolların oldukça ayrıntılı bir dökümünü içermektedir.[11] Anlaşılan, başkentin tüketimine ayrılan cins olan kızıl koyunlar,[12] yolculuklarına ya Çukurova'dan ya da Erzurum ve Diyarbakır yöre-

---

9 Bkz. Braudel (1979), c. II, s. 12 ve dipnot 6.

10 Mantran (1962), s. 194.

11 MD 71, s. 373, no. 699 (1001 '1592-93'). Ayrıca bkz. MD 6, s. 641, no. 1407 (972 '1564-65'); MD 26, s. 118, no. 304 (982 '1574-75'); MD 28, s. 139, no. 330 (984 '1576-77'). Rumeli'de koyunların kaybolması konusunda bkz. Ahmed Refik (1333 '1914-15'), s. 121.

12 "Kızıl koyun" teriminin anlamı için bkz. Redhouse (1921).

cabey) ve Balıkesir gibi küçük yerleşimleri de sürü sahiplerine pazar olanağı sunuyordu. Bazı çobanların bu yerleşimleri Bursa'ya tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Sultan'ın fermanında geçen ifadeler İstanbul'a Bursa üzerinden hemen hemen hiç koyun gelmediği izlenimini uyandırmaktadır. Bu önemli ticaret merkezindeki idarecilerin bir kere ellerine geçirdikleri malların "kendi" pazarlarından başka yere gitmesine izin vermeye pek niyetli olmadıkları düşünülebilir. Seyitgazi ve Bozüyük üzerinden İstanbul'a gitmekte olan koyunların bazıları da bu yoldan Pazarcık'ta ayrılıp Bursa salhanelerine varırdı. İstanbul pazarının çekiciliği kendini rakip tanımaz biçimde ancak Pazarcık'tan sonra hissettirirdi (Yenişehir, İznik ve İznikmid [İzmit] gibi yerleşimlerde tüketilen et miktarı muhtemelen oldukça azdı).

Yazı Erciyes otlaklarında geçiren Türkmen göçerler ise, Kayseri'de satamadıkları koyunlarının çoğunu Ankara'ya doğru gönderirlerdi. Hayvanlarını Ankara ile Konya arasındaki hemen hemen boş bozkırlarda otlatan Eski İl göçerleri de koyunlarını Ankara'ya getirirlerdi.[21] Ankara'nın koyun pazarında satılamayan hayvanlar Beypazarı ve Eskişehir'e doğru yönelirlerdi. Koyunlar yörenin küçük kentleri ve köyleri arasında dağılır, hemen hemen hiçbiri İstanbul salhanelerine ulaşmazdı. Bazı sürü sahipleri de, Ankara'dan geçtikten sonra, et gereksinimini genellikle Kuzey Anadolu'daki yolları izleyen sürülerden karşılayan Kastamonu'ya doğru giderlerdi.

Hem Diyarbakır'daki hem de Erzurum'daki Bozulus'ların kuzey yolunu tercih etmesi, çobanların ve büyük sürülerin muhtemelen bu yolu izlediğini göstermektedir. Yoğun göçebe nüfusa sahip bir bölgede bulunan Sivas'ın, birçok Türkmen çobanının buluşma noktası olduğu anlaşılıyor. Erzurum'dan yola çıkan aşiret mensuplarının bir kısmının daha da kuzeydeki yolu tercih etmiş olmaları, kesin olmamakla birlikte, mümkündür. Bir grup koyun tüccarının, Erzurum'dan gelirken Çankırı sancağındaki Kargı kasabası yakınlarında soyulmaları bu olasılığı güçlendirmektedir.[22] Sivas'tan sonra, çobanların çoğu Çorum'a yönelirdi. Çorum ve Çankırı pazarlarında satılamayan koyunlar Bolu'ya doğru yola çıkarılırdı. Bu yolları anlatan belge, Bolu'yu geçtikten sonra bazı koyunların Sinop'a gönderildiğini öne sürmektedir; ancak, anayoldan bu kadar büyük bir sapmanın istisnai olduğu kanısındayız. Sinop pazarına varmak isteyen çobanların Çorum'dan kuzeye yönelen küçük

21 Bu bölgenin 19. yüzyılda iskanı için bkz. Hütteroth (1968), s. 72 vd.
22 MD 96, s. 191 (1090 '1679-80').

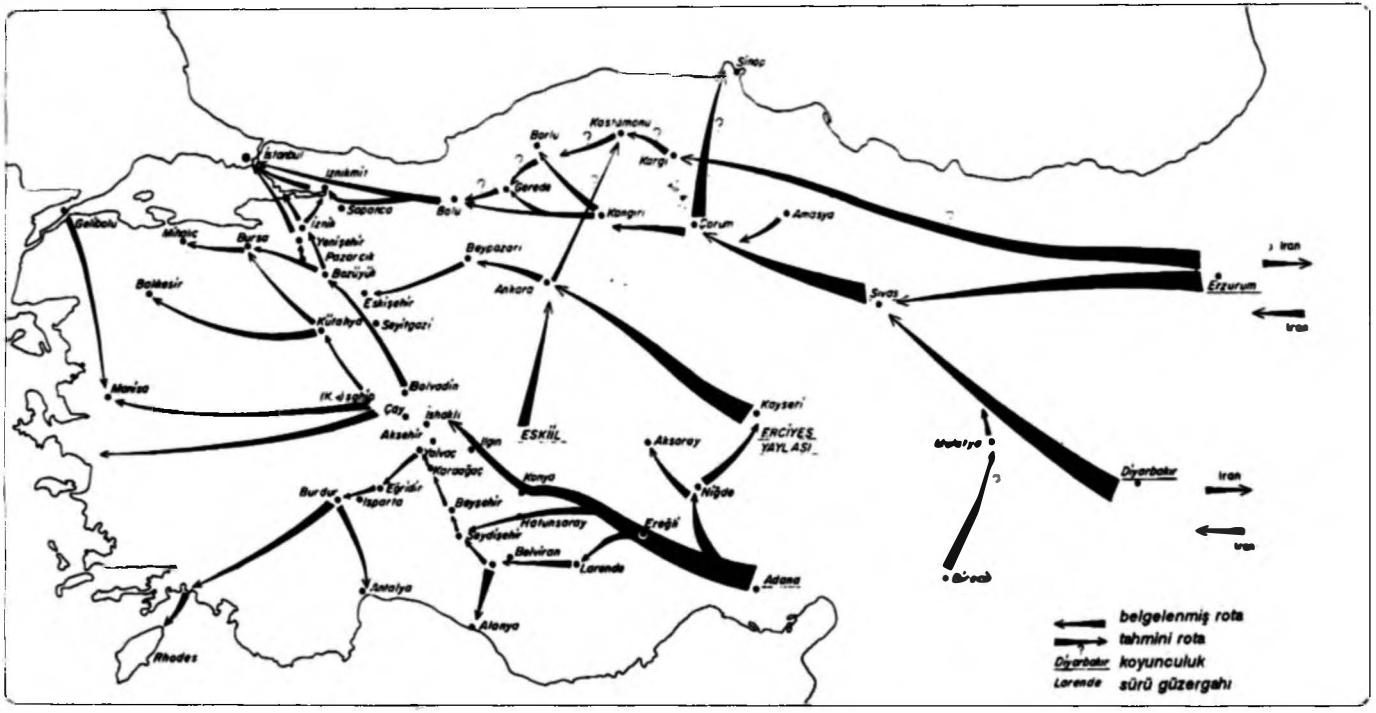

Harita 14. 16. ve 17. yüzyılda koyun ticareti.

bir yolu izlemiş olmaları daha güçlü bir olasılıktır. Aynı yerde adı geçen Borlu'nun ise Taraklı Borlu (bugünkü Safranbolu) olması muhtemeldir. İtirazımız bu yerleşim için de geçerlidir; Borlu'ya genellikle anayoldan Çankırı ya da Çorum'da ayrılan çobanlar gidiyor olsa gerekti. Bolu idarecilerine verilen emirlerin sıklığı, bu yerleşimin, "diyagonal yol" üzerindeki Pazarcık'la karşılaştırılabilecek önemde bir durak noktası olduğu kanısını uyandırmaktadır.

Anadolu'daki ticaretin yanı sıra, hem İran'a koyun satıldığı, hem de İran'dan koyun alındığı anlaşılmaktadır. Erzurum beylerbeyine hitaben yazılmış 982 (1574-75) tarihli bir fermandan, Diyarbakır'daki bazı aşiretlerin, at, katır ve koyunlarını sınırın ötesine gönderdiklerini öğreniyoruz.[23] Bu ticareti önlemeye çalışan Osmanlı görevlileri silah zoruyla püskürtülmüşlerdi. O yıllarda Osmanlı–İran ilişkileri barış dönemlerinde bile gergin olduğundan, merkezi idare, hayvanların sınırı geçmesini önlemek için epey çaba harcadı. Sonunda, bazı aşiret reislerinin, etkilerini bu yönde kullanmaları istendi. Fermanlar aynı zamanda, "yukarı canibden" Kütahya ve Karahisar-ı Sahip (Afyon) yoluyla gelen hayvanlardan da söz etmekte, bunların İstanbul'un tüketimine ayrılmasına çalışılmaktadır.[24] Rumeli'den Anadolu'ya koyun getirilmesinden ise pek bahsedilmemesi, bizi, bu yöndeki ticaretin oldukça az olduğunu varsaymaya yöneltmektedir. Osmanlı başkentinin büyük boyutlardaki et tüketimi Balkanlardan Anadolu'ya, kaçak ticaret dışında, canlı hayvan gelmesine pek olanak sağlamıyor olmalıydı. Ya da, Anadolu göçerlerinin ve köylülerinin yetiştirdiği koyunlar yerel kentlerin gereksinimini karşılamaya yetiyor ve Balkanlardan hayvan getirilmesine gerek kalmıyor olabilirdi.

Rumeli vilayetlerine ilişkin belgelerde, İstanbul'a getirilmesi gereken koyun sayısı hakkında bazı bilgiler bulunmasına karşın, Anadolu'ya ilişkin x sayılar bulunamamıştır. Eldeki sayısal veriler çok küçük sürülere ilişkin olup toplam miktarlar hakkında fikir vermemektedir. Ahmed Refik'in yayımladığı bir belgede 2.800 hayvanlık bir sürüden söz edilmektedir. Bir diğer metin, Karahisar-ı Sahip'te (Afyon) kesilen hayvanlarla ilgili olarak doğan bir anlaşmazlığı ele almakta ve 320 hayvanlık daha da küçük bir sürüden bahsetmektedir.[25]

---

23 MD 26, s. 328, no. 945 (982 '1574-75').

24 MD 31, s. 154, no. 358 (985 '1577-78'). İran'dan başka yollardan getirilen sürüler için bkz. MD 30, s. 284, no. 660 (985 '1577-78').

25 Ahmed Refik (1333 '1914-15'), s. 116; MD 31, s. 303, no. 672 (985 '1577-78'). 993'te (1585) Eflak voyvodasına İstanbul'a 300.000 koyun göndermesi emredildi; bkz. MD 53, s. 106, no. 294.

Karahisar'da (Afyon) kesilen hayvanların çoğunun keçilerden oluştuğu ve bir miktar da erkek koyun kesimi yapıldığı anlaşılmaktadır. Türkmenlerin yetiştirdiği kızıl koyun ise daha aranan bir türdü ve İstanbul'un tüketimine ayrılırdı. Ancak, söz konusu belge, Osmanlı idaresinin, Anadolu'da koyun kesimini tümüyle önlemeye çalışmadığını göstermektedir. Osmanlı merkezi yönetiminin, Balkanların geniş bölgelerine ilişkin olarak o kadar sık yinelenen toptan yasaklamaların benzerlerini Anadolu için çıkarmadığı anlaşılmaktadır. Bu olgunun, Anadolu'daki hayvan ticaretinin İstanbul'un tüketimiyle ilişkisinin daha zayıf olduğunu gösterdiği varsayılabilir.[26] "Fire" sorunu da bu nedenle pek önemsenmiyordu. Ne yazık ki, bu durumun bir sonucu da sayısal veri kıtlığı olmuştur.

Günahkeçisi Kasap

Hem Mantran hem de Cvetkova, İstanbul'un et gereksiniminin karşılanması sorununu incelerken celeplerin rolü üzerinde durmuşlardır.[27] Oysa, celeplerin genellikle gönülsüz iş ortakları olan kasapların durumu da en az bu kadar ilginçtir. Celeplerin faaliyetlerinin İstanbul'da yoğunlaşmış olmasına karşın, taşra kentlerinde de kasaplar vardı. Dolayısıyla, kasapların ekonomik rollerinin ve mali durumlarının incelenmesi, yalnızca Osmanlı başkentinin ve önemli taşra kentlerinin iaşe sorunlarına değil Osmanlılarda sermayenin oluşum sürecine de açıklık kazandırır.

17. Yüzyılda İstanbul'un besin gereksiniminin karşılanmasına ilişkin çalışmasında Mantran, Evliya Çelebi'nin, celeplerin mali durumuna ilişkin çeşitli saptamalarını anlatır.[28] Bu Osmanlı gezgini, bir yandan bu kişilerin ne kadar sık iflas ettiklerini anlatırken, bir yandan da bazı öndegelen celeplerin zenginliklerinden söz etmektedir. Ya şansı yaver giden celepler üstlenmek zorunda bırakıldıkları koyun satışlarından kâr elde edebiliyorlardı, ya da bu işle uğraşan kişilerin canlı hayvan ticaretindeki kayıplarını karşılayacak başka kaynakları vardı. 16. Yüzyıl sonlarında İstanbul kasaplarının işlerini kârlı biçimde yürütebildiklerini gösteren kanıtlara ise hemen hemen hiç rastlanmamaktadır. Bu durum, Osmanlı merkezi idaresinin bu alana sürekli olarak yeni insan ve sermaye çekmeye çalışmasını da açıklayabilir.[29]

---

26 İstanbul'un tahıl gereksinimi de Anadolu'dan çok Balkanlar'dan karşılanırdı. 18. yüzyıl sayısal verileri için bkz. Güçer (1949-50), s. 406.

27 Mantran (1962), s. 194-195; Cvetkova (1966), (1970), (1976).

28 Mantran (1962), s. 195.

29 İstanbul'a kasap atanmasına ilişkin iki ferman için bkz. Ahmed Refik (1333 '1914-15'), s. 131-132.

Mühimme kayıtlarında, zengin taşralıların zorla, İstanbul'a kasap yapılmasına ilişkin otuzdan fazla fermana rastlanmıştır.[30] Bu kişilerin saptanmasında en önemli kıstas, adayın zenginliğiydi. Bazı durumlarda en az 1.200.000 akçelik bir servet aranıyordu. Başka örneklerde ise, 300.000 akçe zorunlu görülüyordu;[31] görevlileri bu kadar paraları olmadığına ikna edebilenler ise kasaplığı üstlenmekten kurtulabiliyorlardı.[32] İnsanların mali durumlarının tam olarak belirlenmesi, hele söz konusu kişi sağsa ve servetinin bir kısmını gizleyebiliyorsa güçtü; ölülerin mülk dökümlerinde bile genellikle önemlice eksiklikler olurdu.[33] Dolayısıyla, Osmanlı idaresi, kasap yapmayı düşündüğü kişinin komşularının verdiği bilgilere dayanmak zorundaydı; bu komşuların ise pek çok durumda gerçekçi ve çıkar gütmeyen bir yaklaşım içinde olmadıkları düşünülebilir. Bu nedenle, Tablo 35'teki tahminlere fazla güvenilmemelidir; ancak, bu sayılar genc de taşrada genellikle rastlanan servet türleri hakkında bir fikir vermektedir.

İstanbul'da kasaplık yapmaya uygun oldukları öne sürülen 100 kişinin, yaklaşık yüzde 40'ı Müslüman, yüzde 60'ı ise gayrımüslimdi. Başlangıçta bu iş için düşünülen ama sonra yeteri kadar zengin olmadıkları için elenen kişilerin listeye katılması da bu genel dağılımı fazla değiştirmeyecektir. Mühimme defterlerindeki belgenin hazırlanması sırasında önemli sayıda aday hakkındaki araştırma henüz tamamlanmamış olduğundan, önerilenlerin hepsinin gerçekten atanıp atanmadığından da emin değiliz.

Genc de bu veriler, kasap atamaları yoluyla taşradan başkente aktarılan zenginlik miktarını kabaca tahmin etmemize olanak sağlamaktadır. 90 kişinin şu ya da bu zamanda İstanbul'a gönderildiğini ve her birinin en az 100.000'er akçe aktarmak zorunda bırakıldığını varsayarsak, 25 yıllık bir dönem içindeki sermaye aktarımının 9 milyon akçe olması gerekir. Bu miktar en düşük düzeyi oluşturmaktadır. Mühimme defterlerinde bu kişilerden 20'sinin tahmini servetleri kaydedilmiştir ve bu tahminlerin toplamı 12 milyon akçe dolaylarındadır. Bu durumda, söz konusu 100 kişinin toplam varlıklarının 60 milyon akçe olduğu varsayılabilir. Servetlerin yalnızca yarısının İstanbul'a akması halinde bile 30 milyon akçelik bir sermaye aktarımı söz konu-

30 Sistemli bir araştırmayla daha çok ferman bulunabilir.
31 MD 28, s. 238, no. 571 (984 '1576-77'); MD 29, s. 62, no. 148 (984 '1576-77').
32 MD 30, s. 297, no. 687 (985 '1577-78'); MD 30, s. 353, no. 830 (985 '1577-78').
33 Konya sicillerindeki (c. II, III) elli köylünün miras dökümü en zengin köylülerin evinde bile neredeyse hiç para bulunmadığını göstermektedir.

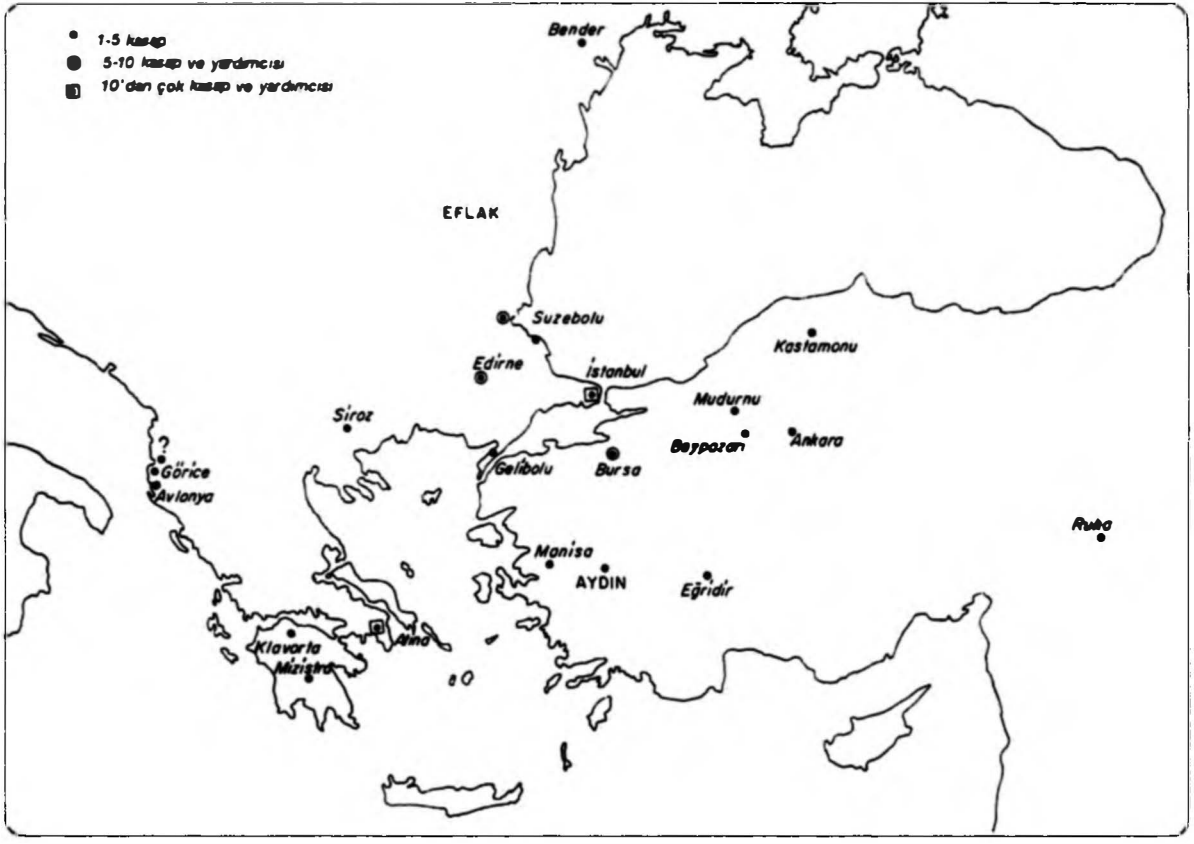

Harita 15. İstanbul'a getirtilen kasapların doğum yerleri (978-1002/1570-94).

sudur. Bu sayıların gerçeği tam olarak yansıttıkları elbette düşünülemez, ama gene de büyüklük kategorisi hakkında bir fikir vermektedirler.

Kasapların mali yükünün celeplerinkinken daha fazla olduğu anlaşılıyor. Bir fermanda celep olmak için gereken askeri servet miktarı 100.000 akçe, kasap olmak için gereken miktar ise 200.000 akçe olarak belirlenmektedir.[34] Beklenebileceği gibi, varlıklı taşralılar kasap olmaktan kurtulabilmek için büyük paralar ödemeye hazırdılar. Larende'de (Karaman) Hacı İlyas diye biri tutuklanıp altı ay hapiste tutulmuş, bu arada da bir kurul servetini araştırmıştı.[35] Sonuçta Hacı İlyas'ın yeterli servete sahip olmadığı, ayrıca da İstanbul'da kasaplık yapmanın sorumluluğunu üstlenemeyecek kadar yaşlı ve zayıf olduğu saptandı. Hacı İlyas, bütün yükümlülüklerinden kurtulabilmek için kasaplar sermayesi adlı ortak fona 1.000 altın (60.000 akçe) bağışlamayı önerdi. Mora'daki küçük bir kentte de benzer bir durum yaşandığı anlaşılıyor.[36] Buradaki kişi de, hesapları incelenirken on ay boyunca hapiste yatıp, ortak fona 30.000 akçe ödeyerek kasaplık yapmaktan kurtulmuştu.

Kasaplığa atanmaktan kurtulmanın bir yolu da Osmanlı merkezi idaresinin hizmetine girmekti. 993 (1585) tarihli bir fermanda kasap olması düşünülen kişilerin ellerinde muafname bulunduğundan yakınılmaktadır.[37] Bazı kişiler denizci olarak Osmanlı hükümetinin hizmetine girmişler (hassa reisi, yelkenci reis), ya da tımar sahibi olmuşlardı. Celeplikten ancak kapıkulu ve tımar sahibi olanlar kaçınabildiği halde, yukarda sayılan bütün hizmetler kasaplıktan muaf tutulmayı sağlardı.[38] Öte yandan, gerektiğinde kasap atanabilecek kişilerin bir kısmının yedekte tutulması gerekliydi. Dolayısıyla Osmanlı idaresi, yalnızca kasap olmalarına karar verildiğinde resmi görevlerini yürütmekte olanların muafiyet talebinde bulunabileceklerini karara bağladı. Kasap olmalarına karar verildikten sonra böyle bir konuma gelenler muafiyetten yararlanamayacaklardı. Osmanlı merkezi idaresiyle doğrudan ilişkilerin yanı sıra bazı güçlü kişilerin himayesi de İstanbul'da kasaplık yapmaktan kaçınılmasını sağlardı. Örneğin bir Eflak voyvodası, çatısı altındaki kişileri bu hizmetten koruyabiliyordu.[39]

---

34 MD 28, s. 238, no. 571 (984 '1576-77').
35 MD 30, s. 297, no. 687 (985 '1577-78').
36 MD 30, s. 353, no. 830 (985 '1577-78').
37 MD 60, s. 113, no. 276 (993 '1585').
38 En azından, MD 48, s. 360, no. 1055 (990 '1582') ve MD 46, s. 160, no. 330 (989 '1581') belgelerinin incelenmesi böyle bir izlenim uyandırmaktadır.
39 MD 29, s. 213, no. 495 (984 '1576-77').

Osmanlı idari uygulamaları çerçevesinde, İstanbul'a kasap olarak atanmanın özel bir sürgün türü oluşturduğu anlaşılıyor. Osmanlı merkezi idaresinin, Anadolu ve Balkanlardaki fetihlerini pekiştirme yöntemlerinden en ünlüleri arasında yer alan sürgün politikası çeşitli araştırmacılar tarafından incelenmiştir.[40] Istanbul'a kasap olarak atananların, tıpkı diğer sürgünler gibi, oturdukları yerle bütün bağlarını (ekonomik ve diğer) koparmaları (kat-ı alaka), mallarını satmaları ve ailelerini de başkente götürmeleri gerekirdi.[41] Bu kişilerin, İstanbul'a neredeyse tutuklu gibi götürüldükleri anlaşılıyor. Kaçmalarını önlemek için asker yedeğinde gittikleri olurdu. Bazen, kasaplık yaptıkları sürece iyi davranacaklarına ilişkin kefil göstermeleri gerekirdi. Gene de bazı kasaplar, ya başkente varmadan ya da görevlerine başladıktan sonra kaçmayı başarırlardı.[42] O zaman, izleme emri çıkartılır ve kaçağın memleketinin kadı ya da valisinin söz konusu kişiyi bulup muhafızlarla geri göndermesi istenirdi. Ayrıca, hiç değilse bazı durumlarda, Osmanlı merkezi idaresi kasaplığa atanması düşünülen kişinin mallarının ayrıntılı bir dökümünün çıkarılmasını da -muhtemelen eldeki bütün sermayenin gerçekten kasaplığa yatırıldığından emin olunabilmesi için- isteyebilirdi.[43] Bu işten sorumlu olan kadılar kasaplarla ilgili her tür rüşvet uygulamasından uzak durmaları konusunda sık sık uyarılırlardı. Ancak, hem kasap adaylarının servetlerine ilişkin ön tahminlerin, hem de taşınır malların dökümünün çeşitli karanlık mali işlerin başlangıç noktasını oluşturmuş olması gerekir.

Tefeci olarak tanınmak, ya da Osmanlı merkezi idaresince İstanbul'un tüketimine ayrılan yiyecek kaynaklarının spekülasyonuyla uğraşmak başkente kasap olarak atanmayı hızlandırabilirdi.[44] Sürgün olayıyla paralellik bu noktada da göze çarpmaktadır. Sürgün, bir cezai önlem olarak düşünülmüyordu. Ancak, sürgün edilecekleri genellikle, içinde yaşadıkları topluluklar saptadığından, işsizlerin, sevilmeyen kişilerin ve sabıkalıların gönderilme olasılığı çok yüksekti.[45] İstanbul'da kasaplık yapacak kişilerin seçiminde de varlıklı kişilerin ve özellikle tefecilerin, yöre halkında genellikle uyandırdıkları tepki, bu kişilerin seçilmesi yolunda güçlü bir etki yapmış olsa gerektir.

---

40 Bu kurum konusunda bkz. Barkan (1949-50), (1951-52), (1953-54); Beldiceanu (1973), s. 36-43.
41 MD 29, s. 165, no. 399 (984 '1576-79').
42 MD 28, s. 266, no. 651, 652 (986 '1578-79').
43 MD 29, s. 60, no. 142 (984 '1576-77').
44 Örneğin bkz. MD 39, s. 239, no. 473 (987 '1579-80').
45 Barkan (1949-50), (1951-52), (1953-54), Kısım 1, s. 555.

Kasapların kökenlerinin harita üzerinde incelenmesi, söz konusu kişilerin en başta Batı ve Orta Anadolu'dan, ikinci olarak da Balkan yarımadasının Akdeniz ve Karadeniz kıyılarından geldiğini ortaya çıkarmaktadır. Rumeli'nin denizden daha uzak kesimleri, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ise başkente hemen hemen hiç kasap göndermemiştir. Mısır'dan ve İmparatorluğun Arapça konuşulan diğer vilayetlerinden kasap getirilmesi yolunda da ciddi bir çaba olmadığı anlaşılmaktadır. Osmanlı mali idaresinin, ilk kez bundan 30 yıl kadar önce Omer Lütfü Barkan tarafından gözlenen bir ilkesini yansıtan bu dağılım şaşırtıcı değildir.[46] Barkan'a göre, Osmanlı idaresinin günlük gereksinimleri, bir yanda Balkanların güney ve doğu kesimlerini, bir yanda da Batı ve Orta Anadolu'yu kapsayan bir çekirdek bölgeden sağlanırdı. Denizden kolayca ulaşılabilen Mısır dışındaki uzak vilayetlerden gelen gelirlere, ulaşımın yavaşlığı ve güvensizliği nedeniyle bel bağlanamazdı.

İstanbul kasaplarının da aynı çekirdek bölgeden getirildiği anlaşılıyor. Bunun nedeni, merkezi idarenin bu bölgeyi, uzak yerlere göre daha yakından denetleyebilmesi olsa gerektir. Ayrıca, çekirdek bölge ticari olarak, diğer vilayetlerin çoğundan (Suriye ve Mısır hariç) daha canlıydı. Dolayısıyla, merkezi idarenin Doğu Rumeli ve Batı Anadolu'ya daha ağır bir yük taşıtma eğiliminde olması, genel olarak, imparatorluğun bu yöresinin ekonomik kaynaklarının daha zengin olmasına denk düşüyordu.

İncelenen fermanlar, İstanbul'daki bir kasap dükkânının kâr etmesinin neden bu kadar küçük bir olasılık olduğuna ilişkin pek bilgi içermemektedir. Başkentteki narhın en iyi koşullarda kasap ve celeplere ancak masraflarını karşılama olanağı tanıyacak kadar düşük olması muhtemeldir. Balkanlara ilişkin olarak, celep ve sürücülerin almak isteyebilecekleri farklı koyun türlerini içeren ayrıntılı fiyat listeleri bulunmaktadır.[47] Bu metinlerde, mallarını resmi fiyattan satmak istemeyen sürü sahipleri en ağır cezalarla tehdit edilmektedir. Salgın hayvan hastalıklarının ve başka doğal nedenlerin sürüleri kırıp geçirdiği yıllarda ise, en sert tehditler bile celeplerin resmi fiyattan mal almalarını sağlayamayabiliyordu.[48]

---

46 Barkan (1953-54b), s. 273.

47 MD 46, s. 159, no. 329 (989 '1581'). Bu tür bir liste örneği için bkz. Ahmed Refik (1333 '1914-15'), s. 126.

48 Bu açıdan bkz. Alexandrescou-Dersca (1969), c. III, s. 668-670.

Celepler, masraflarının bir kısmını İstanbul kasaplarına yüklemeye çalışacaklardı; görevlilerin esneklik göstermemesi halinde, bazı kasaplar, iflasa sürüklenebilirdi. İstanbul'a kasap olarak gönderilme, tefeciliğe karşı bir ceza olarak kullanılması da kısmen kabullenilmişti. Tefecilere karşı duyulan yaygın düşmanlık veri alınırsa, Osmanlı idaresinin hiç değilse bazı kesimlerinin kasapları iflastan kurtarmak için pek çaba harcamak niyetinde olmadıkları düşünülebilir.

Bu gözlemler, bizi, Osmanlı idaresinin özel servetlere karşı tutumu üzerinde düşünmeye yöneltmektedir. Halil İnalcık'ın araştırmaları Osmanlı merkezi hükümetinin tüccarlara karşı hayırhah tutumunu vurgulamıştır.[49] İnalcık, zanaatkârların elinde sermaye oluşumunu o kadar güçleştiren pazar kurallarından (hisba), toptancı tüccarların muaf tutulması üzerinde de durmuştur. Kasaplara ve kasap olması düşünülenlere karşı takınılan tutum ise, yalnız Osmanlı idaresinin hizmetkârlarının değil, sıradan servet sahiplerinin de, varlıklarına el konması anlamına gelen bir tehlikeyle karşı karşıya bulunduklarını göstermektedir. Bu olgu, klasik Yakın Doğu devlet yönetme sanatını öğreten kitaplarda sık sık önerilen, tüccarlara karşı hayırhah tutum takınılmasının etkilerini ortadan kaldırmaz. Ancak, farklılıklara daha çok eğilen bir yorumun gerektiği anlaşılmaktadır.[50]

Devlet Güvencesinde Bir Borç Fonu

Ticari servetlere ve tefeciliğe karşı takınılan resmi tutum ne olursa olsun İstanbul'un yiyecek gereksiniminin karşılanmasında sürekli olarak yüzyüze gelinen sorunlara ilişkin kaygılar, Osmanlı merkezi idaresini, başkent kasaplarının en azından bir kısmını iflastan koruma doğrultusunda adım atmaya yöneltti. Bu girişimin finanse edilebilmesi için iki seçenek vardı. Bunlardan birincisi vergiydi; kasabiye vergileri 17. yüzyıl başlarından itibaren genellikle liman vergisi, Ankara gibi dokuma merkezlerinde ise tekstil ürünlerinden alınan vergi biçimine büründü.[51] Daha ilginci ise, faizi iflas etme tehlikesiyle karşı karşıya bulunan İstanbul kasaplarının borçlarının ödenmesinde kul-

---

49 İnalcık (1969), s. 98-103.

50 Osmanlıların zenginleşme konusundaki tutumu için bkz. Kunt (1976).

51 Ankara'daki kasabiye vergileri için bkz. Ergenç (1975), s. 160-161. İstanbul'daki yeniçerilerin et gereksiniminin karşılanması için Fatih döneminde kurulan bir vakıf için bkz. Uzunçarşılı (1943-44), c. I, s. 254-255. Ayrıca bkz. Çağatay (1971). Bu son makalede mühimme defterlerindeki konuya ilişkin bazı belgeler yayımlanmıştır.

lanılacak bir borç fonunun yaratılmasıydı. İki seçenek, borç fonu girişimi, anlaşılan başarısızlıkla sonuçlandı ve yalnızca vergiye başvurmak gerekti.

Borç fonuna ilişkin en eski belgeler arasında, Kanuni Sultan Süleyman'ın son yıllarında hazırlanmış iki metin yer almaktadır.[52] Söz konusu fermanlardan bir tanesi İstanbul'daki en önemli vakıfların mütevellilerine emir niteliğindedir. Kanuni'nin, karısının ve oğlu Şehzade Mehmet'in imaretlerinin yanı sıra, önceki sultanların kurdukları vakıflardan ve çeşitli vezirler tarafından kurulmuş vakıfların en önemlilerinden söz edilmektedir. Bu kurumların her birinden 18.000 - 100.000 akçe arasında değişen miktarlarda katkı isteniyordu.

Bu yolla toplanan para (yalnız vakıf kaynaklarından 698.000 akçe sağlanması söz konusuydu), faizle borç verilecek (murabaha) ve faiz geliri başkent kasaplarına dağıtılacaktı. İstanbul'un varlıklı Müslümanlarından ve Hıristiyanlarından da 10.000'er altın isteniyordu. bir altının yaklaşık 60 akçe olduğu varsayılırsa, Şaban-Ramazan 973'te (Şubat-Nisan 1566) destekleme fonunda yaklaşık 1.898.000 akçe bulunuyor olmalıdır. Safer 979'da (Haziran 1571) fon en az 20.000 altından (yaklaşık 1.200.000 akçe) oluşuyordu.[53] 1572 Temmuz 1579'da Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa'nın, fona 1.000 altın vermeyi kabul ettiğini öğreniyoruz.[54] Kuşkusuz, başka yüksek düzeyde şahsiyetlerin yardımı da sağlanmıştı. Dahası, İstanbul'da hayvan satışlarından alınan koyun başına bir akçelik verginin de bu fona ek bir kaynak yaratmak amacıyla konduğu izlenimi de uyanmaktadır.[55]

Bu sübvansiyon parasının günlük idaresi bir mütevellinin elindeydi. İstanbul kadısının genel gözetimi altında çalışan mütevelli, fondan borç alabilmek için gereken teminata sahip kişileri belirlerdi. Hesaplar kadı sicillerine geçirilir, bir nüshaları da Saraya verilirdi. Her yılın sonunda İstanbul kadısının mütevellinin hesaplarını denetlemesi gerekirdi. Koyun emini diye adlandırılan ve İstanbul'un et gereksiniminin karşılanmasından sorumlu olan görevli de mali zararlarını belgeleyebilen başkent kasaplarına yardım dağıtılmasından sorumluydu.[56] Bu açıdan sübvansiyon fonu mütevellisiyle karşılaştırı-

52 Ahmed Refik (1333 '1914-15'), s. 122.
53 MD 12, s. 348, no. 704 (979 '1571-72').
54 Ahmed Refik (1333 '1914-15'), s. 127.
55 MD 12, s. 348, no. 704 (979 '1571-72').
56 Ahmed Refik (1333 '1914-15'), s. 123.

labilecek bir konumda bulunan ve ek bir denetim unsuru oluşturan koyun emini de, İstanbul kadısının gözetiminde çalışırdı. Anlaşıldığı kadarıyla, fonun sermayesinin zor durumdaki kasaplara destekleme ödemesi yapılmasında kullanılmaması ve yalnızca borç olarak verilmesi gerekiyordu.[57] Ancak bu kurala pratikte her zaman bağlı kalınıp kalınmadığını kestirmek güç.

Fonun örgütlenmesi, Rumeli ve Anadolu'da 15. ve 16. yüzyıllarda çok yaygınlaşan bir kurum olan para vakfı biçimini aldı.[58] Nitekim, genellikle sermaye-i kasap diye adlandırılan fon kimi zaman vakıf olarak da anılıyordu.[59] Kadının kontrolünde bir mütevelli tarafından idare edilmesi ve bir nazır tarafından denetlenmesi hep vakıf kanunundan alınmış özelliklerdi.[60] Bu kuruluşa muhtemelen en çok benzeyen kurumlar, 16. yüzyıl sonlarında ve 17. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok kentinde ortaya çıkan avarız vakıflarıdır. Bu vakıfların genellikle belli bir mahallenin sakinlerine yarar sağlamak için kurulduğu anlaşılıyor.[61] Genellikle zengin bir mahalleli tarafından hibe edilmiş olan para yerel imamın ya da başka bir sorumlu kişinin idaresine bırakılarak, belli bir faiz oranıyla borç verilirdi. Söz konusu mahalleye avarız denen düzensiz ve genellikle önceden kestirilemeyen vergilerin konması durumunda, verginin tamamı ya da belli kesimlerin ödemesi gereken kısmı, avarız fonunun tahakkuk eden faizinden karşılanırdı. Söz konusu avarız ödemesinin, vakfın sürekliliğinin güvence altına alınması açısından daha uygun düşecek biçimde, vergi mükelleflerine faizsiz ya da düşük faizli borç verilmesi yoluyla değil, para bağışı yoluyla gerçekleştiriliyor olması önemlidir. Benzer biçimde, İstanbul kasaplarına da sübvansiyon fonundan bağış yapılırdı.

Şevval 982 (Ocak-Şubat 1575) tarihli bir fermandan sermaye-i kasaptan borç alabilecek kişilerin seçiminde kullanılan kıstasları öğreniyoruz.[62] Zengin olmak, sabit bir ikametgâhı olmak, gerekli garantiye ve bütün borçlarını ödeyebilecek kefillere sahip olmak yeterli görülmüyordu. Borç almak

57 MD 12, s. 348, no. 704 (979 '1571-72').
58 Para vakıfları konusunda bkz. Barkan, Ayverdi (1970), s. xxx vd. Konunun yasal yönleri için bkz. Çağatay (1971) ve Mandaville (1979).
59 MD 48, s. 208, no. 581 (990 '1582').
60 Barkan, Ayverdi (1970), s. xx-xxxviii.
61 Dinsel olmayan amaçlarla kurulan vakıflar için bkz. İA, "avarız" maddesi (Ömer L. Barkan); Barkan, Ayverdi (1970), s. xxxvii.
62 MD 26, s. 46, no. 122 (982 '1574-75').

için başvuranların çok yüksek bir toplumsal konuma sahip olmamaları da gerekiyordu, çünkü yüksek konumlu kişiler borçlarını geri ödeme konusunda kolayca sorun çıkarabilirlerdi. Kredi riski yüksek olarak değerlendirilenler arasında merkezi idarenin bütün görevlileri (askeri) ile resmi bir görevi bulunmamakla birlikte siyasal nüfuza sahip kişiler olan ümera ve eşraf vardı.

Bu kısıtlamalara bütünüyle uyulması halinde kasapları destekleme fonu esas olarak belli bir mali konuma sahip tüccarların yararlandığı bir ticari borç fonu niteliğine bürünürdü. Nitekim, bu fon çoğu kere bedesten ahalisine borç verilmiş para olarak anılırdı.[63] Belgelerde kasaplar fonundan alınan borç paranın kullanımı üzerinde herhangi bir kısıtlamaya rastlanmamakla birlikte, bu borçların genellikle tüketim değil yatırım amacıyla verildiği varsayılmalıdır. Örneğin, Karaca adlı bir kasap 452.000 akçe tutarında borç istemiş ve anlaşılan İstanbul kadısını güvenilirliğine ikna edebilmiştir.[64] Ne kadar zengin olursa olsun, basit bir işadamının neredeyse yarım milyon akçe tutarında mal ve hizmet tüketmesini gerektirecek bir yaşam tarzı benimseyebilmesi pek akla yakın değildir. Dolayısıyla Karaca bu parayı kasap olarak gördüğü hizmetle bağlantılı bir ticari girişimde kullanmayı amaçlamış olmalıdır. Ne yazık ki bu girişimin niteliği hakkında birşey bilmiyoruz.

Fondan borç alanların hiçbirinin parayı ödememezlik etmediği varsayılsa bile, paranın değerinin düşürülmesi, idarecilerin zimmetlerine para geçirmeleri ve benzeri nedenler zaman içinde sermaye yetersizliklerine yol açmış olmalıdır.[65] Bu açıklar genellikle belli vergi mükellefi kesimlerinden savaş zamanında istenen avarız vergilerine benzer bir düzensiz vergi alınmasıyla kapatılırdı. Avarız nasıl çeşitli bölgelere maktu bir miktar olarak yükleniyorsa,[66] sermaye-ikasap için gereken ödemeler de, onun gereksinmelerine göre çeşitli kentlerin ahalisinden istenirdi. Her kentte, tek tek hanelerin ödeyeceği vergiler tahmini gelirlerine göre belirlenirdi. Zenginlerden (ala) büyük miktarlar, orta halli kişilerden (evsat) daha düşük ve yoksullardan (edna) daha da düşük miktarlar istenirdi. Toplam vergi miktarının önemli boyutlara vardığı olurdu. Örneğin 1001 (1592-93) yılında Mora'daki küçük Balyabadra (Palcopatras) kentinden 250.000 akçe alındı. Aynı yıl Selanik ve Yanya

63 Örneğin bkz. MD 64, s. 39, no. 106 (997 '1588-89').

64 MD 64, s. 39, no. 106 (997 '1588-89').

65 Bu tür sorunlar nedeniyle birçok şeriat ehli, paranın vakıf için uygun bir temel oluşturmadığı kanısındaydı. Bu konulara ilişkin tartışma için bkz. Mandaville (1979).

66 Avarız toplama yöntemleri için bkz. İA, "avarız" maddesi (Ömer L. Barkan).

200.000'er, Manastır ise 150.000 akçe ödedi. İnebahtı ve Tırnova gibi oldukça küçük yerleşimlerden bile 100.000'er akçe alındı.[67]

Bir önceki yıl ise yalnızca bedesten ahalisinden bir milyon akçe toplanmıştı.[68] Konuya ilişkin ferman pek açık olmamakla birlikte, bu durumda söz konusu olan kişilerin İstanbul'da oturdukları varsayılmalıdır. Dolayısıyla, borç fonunun varlığının vergi mükelleflerinin doğrudan katkılarını gereksiz kılmadığı açıktır; zaten böyle bir amacın belirlendiği yönünde hiçbir kanıt da yoktur. Ancak, doğrudan katkı isteklerinin borç fonu var olduğu sürece önemli ölçüde azalmış olduğu tahmin edilebilir.

Kasaplar borç fonu yararına zaman zaman toplanan vergilerin yanı sıra, Osmanlı idaresi, iflasın eşiğine gelmiş İstanbul kasaplarına yardım için az-çok düzenli bir vergi istemeyi de sürdürdü. Bu vergi sözü edilen fona katkılarla aynı zamanda toplanmış bile olabilir. Bu nedenle belgeler iki tür ödemenin birbirinden ayrı tutulduğunu açıkça gösterir. Örneğin, Balyabadra kentinden, kasaplar borç fonuna 250.000 akçelik bir doğrudan katkıdan bütünüyle ayrı olarak, yılda 120.000 akçe tutarında bir zarar-ı kasabiye vergisi alınıyordu.[69]

Sermaye-i kasap'a katkıda bulunulması isteği bazen de bu ödemelerin kasaplık hizmetinin yerine geçmek üzere alındığı gerekçesiyle haklı gösterilirdi. Birçok başka durumda olduğu gibi burada da Osmanlı devletinin istediği hizmetler giderek parasal ödeme biçimine dönüştü. Ancak, başlangıçta zenginlerden istenen bir ödeme söz konusu iken sonuçta bu, belli kentlerin bütün sakinlerinden alınan bir vergi biçimini aldı. Dahası, kasaplık hizmetinden muaf tutulma hakkı farklı ve görünürde oldukça ilgisiz başlıklar altında ödenen vergilerle de satın alınabiliyordu. Örneğin, 988 (1580-81) tarihli bir fermana göre, İstanbul Musevileri, dinlerinin Cumartesileri çalışmaya izin vermediği gerekçesiyle kasaplık hizmetinden muaf tutulma hakkını satın alabilmişler, bunun için maden ihyası (madenlerin onarımı) için 100.000 akçe, koyun nemeği (koyun tuzu) başlığı altında da ek bir 100.000 akçe ödemişlerdir. Bu ikinci vergi daha sonra iki katına çıkarıldı. Buna karşılık, İstanbul Musevileri, genellikle Sadrazam Ferhad Paşa tarafından İran seferleri nedeniyle konmuş bir yükümlülük olan kasaplık hizmetlerinin bütününden muaf tutuldu-

---

67 MD 69, s. 56, no. 108 (1001 '1592-93').
68 MD 69, s. 48, no. 95 (1000 '1591-92').
69 MD 69, s. 55, no. 109 (1001 '1592-93').

lar.[70] Ayrıca, İstanbul'daki Musevi cemaatinden hiçbir kasaplık ya da kasap akçesi ödemesi de istenmeyecekti. Söz konusu ferman İstanbul Musevilerini, kasaplık hizmeti yükümlülüğünün keyfi bir biçimde yeniden konmasına karşı da koruyordu. Musevi cemaatinin bütün mensuplarının *kosher* olmayan etle ilgili her şeyden tiksindiği iyi bilindiğinden, bu yükümlülük yerel yöneticiler tarafından ek ödeme koparmak için yaygın olarak başvurulan bir yöntemdi.[71]

Kasaplık hizmeti yerine geçmek üzere istenen kasap akçesi ya da bedel-i zarar gibi ödemelerin de en az hizmetin kendisi kadar hoşnutsuzlukla karşılanması şaşırtıcı olmamalıdır. Bu nedenle, kasap akçesinin toplanması çok zordu. 993 (1585) tarihli bir ferman Sultan'ın darphanesinde ya da top döküm hanesinde çalıştıkları ya da Saray için şahin yetiştirdikleri gerekçesiyle kasap akçesinden muaf tutulmak isteyen bazı İstanbul Rumlarından söz etmektedir. Oldukça sık anılan bu hizmetlerin dışında,[72] İstanbullu başka Rumlar da askeri mimar, balıkçı, gemici, saray taciri ve hatta sırmakeş (gümüş ve altın iplik yapımcısı) oldukları gerekçesiyle muafiyet istemişlerdi. Ancak bu işler, İstanbul kadısına herkese ödeme olanaklarına göre böl üştürmesi emredilen kasap akçesinden muaf tutulma için yeterli bir gerekçe oluşturmuyordu.

Osmanlı makamlarının kasaplar sermayesini belli bir düzeyde tutmakta karşılaştıkları güçlükler fon idarecilerinin kullanabildikleri para miktarındaki dalgalanmalara yansımıştır. 993 (1585) tarihli bir ferman, geçmişte fon tutarının 40.000 altın (1584-86 devalüasyonundan önceki oranlarla yaklaşık 2.400.000 akçe) olduğunu belirtmektedir.[73] Sorumlu idarecilerin yolsuzlukları nedeniyle fon yarı yarıya azalmıştı. Bunu izleyen yıl, fondaki para 2.500.000 akçelik önemli bir artış gösterdi ve bu paranın büyük kısmı derhal borç verildi.[74] Dolayısıyla 994 (1585-86) yılında fonda yaklaşık

---

70 MD 71, s. 199, no. 381 (1001 '1593-94'). İstanbul Musevilerinden "kasaplık için" istenen ödemeler konusunda bkz. Ahmed Refik (1333 '1914-15'), s. 123-124. MD 71, s. 132, no. 262 (1001 '1593-94') belgesi ödeme ve hizmetin iki alternatif olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

71 Ermeni ve Karamanlı topluluklarından seçilen kasaplar için bkz. MD 69, s. 127, no. 264 (1000 '1591-92'). Bu belge Ahmed Refik (1931), s. 3-4'te yayımlanmıştır.

72 Saraya hizmet eden balıkçılar için bkz. Barkan (1966), s. 241 vd.; şahinciler için bkz. Cvetkova (1979). Ayrıca bkz. MD 58, s. 203, no. 532 (993 '1585').

73 MD 58, s. 201, no. 529 (993 '1585').

74 MD 60, s. 281, no. 649 (994 '1585-86').

3.700.000 akçe olması gerekir.[75] Ancak, yeni toplanan akçelerin tağşişli olup olmadıkları bilinmediğinden, fonun varlığını altın cinsinden hesaplamak güçtür. Barkan'ın 16. yüzyıl sonundaki devalüasyonların genel olarak para vakıflarının çalışması üzerindeki olumsuz etkilerine ilişkin gözlemleri, kuşkusuz kasaplar sermayesi için de geçerlidir.[76]

Kasaplar fonundan yardım istekleri de yoğun olsa gerektir. 989'da (1581) Galatasaray Sarayı için çalışan iki kasaba, zararlarını karşılamak üzere 30.000 akçe verilmiştir.[77] Bu paranın, borç fonunun faiz gelirinden değil de vergi gelirlerinden ödenmiş olması olasıdır; ancak gene de söz konusu tutar bağış isteklerinin boyutları hakkında bir fikir vermektedir. Ahmed Refik, Yeniçeri yemeklerine indirimli fiyatlarla et sağlayan İstanbul kasaplarının zararlarından söz eden bir ferman yayımlamıştır.[78] İdari masraflar da hızla artıyordu. Anlaşılan, kasaplar sermayesi Parkinson Yasası'nın etkilerinden hiçbir biçimde muaf değildi.

Bu koşullar karşısında 1591-92'de merkezi idare İstanbul kadısının isteğini kabul ederek kasaplar sermayesinden alınan borçlar için geçerli faiz oranını, yüzde 10'dan yüzde 20'ye yükseltti.[79] Ancak, bu emir kısa bir süre sonra geri alındı. Söz konusu kararla fonun verdiği borçlar, genellikle yüzde 10-15 dolaylarında bir yıllık faizle yetinen vakıfların verdiğinden daha pahalı hale gelmişti. Aşırı istekleri o kadar yakınmaya yol açan tefeciler dışındaki saygıdeğer kişilerin yüzde 20 oranında faiz istemesi ise sık rastlanan bir olaydı.[80] Toprak fonunun faaliyetlerinin 1591-92'den sonra çok yetersiz belgelenmiş olması, faiz oranındaki bu ani artışın fondan borç almak için yapılan başvuru sayısını nasıl etkilediği konusunda birşey söylemeyi güçleştiriyor.

---

75 MD 69, s. 19, no. 33 (1000 '1591-92'), fonda başlangıçta 40.000 altın varken bu miktarın 1.200.000 akçeye düştüğünü belirtir.

76 Barkan ve Ayverdi (1970), s. xxxvii, paranın değerinin düşürülmesinden kaynaklanan ve vakıf fonlarına ilişkin dava kayıtlarını içermektedir.

77 MD 46, s. 274, no. 623 (989 '1581').

78 Ahmed Refik (1333 '1914-15'), s. 142.

79 MD 69, s. 19, no. 33 (1000 '1591-92'); Ahmed Refik (1931), I içinde.

80 Osmanlı devletinin tefeciliğe karşı mücadelesi konusunda bkz. Barkan ve Ayverdi (1970), s. xxxvii. Bu bağlamda ayrıca bkz. Jennings (1973), s. 184. Gözümden kaçan bazı fermanları gösteren Anthony Greenwood'a (İstanbul) teşekkür borçluyum. Bkz. Greenwood'un yayımlanmamış makalesi: "Financing the Meat Supply of Istanbul in the Second Half of the Sixteenth Century".

Kasaplar sermayesine ilişkin sorunların çözümüne yönelik bir diğer çaba ise bütün alacakların, ya da en azından borç verilişi sırasında yapılan sözleşmeye göre vadesi gelmiş olanların istenmesini kapsıyordu. Konuya ilişkin ferman pek açık değil;[81] sonunda Haslar kazası (Eyüp ve çevresi) kadısına gönderilen fermanı isteyen görevlilerin ya da kişilerin başlangıçta bütün alacaklarını geri isteme izni için başvurduğu izlenimini uyandırıyor. Fermanı isteyen kişi fonu kasap ve celeplere ödeme yapmak için kullanmayı planlamış olabilir. Ancak, anlaşılan Osmanlı merkeziidaresi bu çözümü uygun bulmamış ve kadıya yalnızca vadesi gelen alacakları toplama yetkisi vermiştir. Bu fermanın verilmesine yol açan yazışmaların ve fermanın kendisinin, sorumluluğunu yüklendikleri sermayenin giderek azaldığını gören fon idarecilerinin hoşnutsuzluğunu yansıtıyor olması güçlü bir olasılıktır. Bu güçlükler uzun dönemde borç fonunun yok olmasına neden olacaktır.

1591-92'den sonra bu fondan hemen hemen hiç söz edilmemesi ve 1600 yılı dolaylarında zarar-ı kasabiye vergilerinin yaygınlaştırılması, borç fonunun uzun dönemde başarılı olamadığını göstermektedir. Kapsadığı para miktarının büyüklüğü nedeniyle Josef Nasi'nin mali tasarılarını çağrıştıran fonun bir tür banka işlevi görmesinin amaçlanmış olması olasıdır.[82] Fon, önemli boyutta ticari borcu en azından başlangıçta göreli olarak düşük faizlerle veriyordu. Osmanlı devletinin gözetimi, vergi fonlarından ek sermaye sağlamasını da olanaklı kılıyordu. Bu düzenleme bir tür yeniden-bölüşüm mekanizması işlevi görüyor olsa gerekti. Bedestendeki tüccarlardan ve genel olarak halktan toplanan para fona geliyor ve böylece daha önemli tüccarların kullanımına sunuluyordu. Ayrıca, işlerinin belirsizliği nedeniyle mali açıdan tehlikeli durumlara sık sık düşseler de, İstanbul kasaplarının görece seçkin bir zenginler grubu oluşturdukları varsayılabilir. Dolayısıyla, kasaplar sermayesi, ticaret dünyasının daha zengin mensuplarının daha az zenginlerin kaynaklarından yararlanmasını sağlayan bir araç olarak değerlendirilmelidir. Sermaye-i kasap'a kendi istekleri dışında katkıda bulunanların büyük çoğunluğunun ise yeterli garantiye sahip olmadığından, fonun sağladığı kredi kaynaklarına ulaşma şansı çok azdı.

Borç fonundan ve buna bağlı sübvansiyon ödemelerinden yararlanabilenlerin sayısının oldukça sınırlı olduğu göz önünde tutulursa fona katkı

81 MD 48, s. 208, no. 581 (990 '1582').
82 Josef Nasi hakkında bkz. Roth (1949).

yapabilecek kişilerin bir çoğunun pek istekli olmamasının nedeni kolayca anlaşılabilir. Safer 1002 (Ekim–Kasım 1593) tarihli bir belgeden "herkes"in "bedel-i zarar" toplanmasını bir "habis bidat" (kötü yeni âdet) olarak gördüğünü öğreniyoruz.[83] İşler öyle bir noktaya geldi ki Osmanlı merkezi idaresi zengin kişilere İstanbul'da kasaplık yaptırılmasına en azından geçici olarak dönülmesini uygun buldu. İncelenen belgeden, vergi mükellefinden toplanan paranın borç fonuna verilmeyip doğrudan kasaplara paylaştırılmasının düşünüldüğü anlaşılıyor. Ancak, bu amaçla para toplanması da pek iyi karşılanmış olmasa gerektir; vergi mükelleflerinin isteksizliği de fonun yok olmasına belli oranda etki yapmış olabilir.

Kasaplar sermayesinin başarısızlığa uğramasında 16. yüzyıl sonunda ve 17. yüzyıl başında yaşanan parasal karışıklıkların oynadığı rol çok daha önemli olmalıdır. Fon idarecilerinin uzun dönemde Osmanlı merkezi idaresi mensuplarının borç başvurularını geri çevirebilecek bir konumda olmadıklarını da akla yakındır. Bu kişiler ise borçlarını geç öderler ya da hiç ödemezlerdi; İstanbul kadısının gözetiminin ise fon idarecilerinin zimmetlerine para geçirmelerini engelleyecek kadar sıkı olmadığı anlaşılıyor. Sonuç olarak, Osmanlı devletinin kontrolü altındaki fonlardan ticari kredi verilmesini sağlayabilecek bir fırsat bir daha ele geçmeyecek bir biçimde yitirildi.

Anadolu Kentlerinde Kasaplar

Taşra kentlerine et sağlanması için yapılan düzenlemeler belli ki İstanbul'dakilerden çok daha az ayrıntılıydı. Ancak, Bursa büyüklüğünde bir kentte de kasaplık, çeşitli ticari tehlikelerle dolu bir meslekti. Bursa kadısına yazılmış 993 (1585) tarihli bir ferman, kentteki kasapların çoğunun bu işi bırakarak başka işlere yöneldiğinden söz etmektedir. Dört kasaptan yalnızca üçü hâlâ açıktı. Kadıya bütün eski kasapları işlerine dönmeye zorlama yetkisi veriliyordu.[84] Genel olarak Bursa tüccar ve zanaatkârlarının bir işten diğerine hemen hemen hiçbir resmi müdahale olmaksızın geçebildikleri bilindiğinden, kadıya tanınan bu yetki Bursa'nın et gereksiniminin karşılanmasının ciddi bir biçimde tehlikeye düşmüş olduğunu göstermektedir.[85]

Anadolu'nun önemlice taşra kentlerinde kasapların İstanbul'da alınan önlemleri anımsatır biçimde görevlendirildiği olurdu. Örneğin, 989 (1581)

---

83 MD 71, s. 132, no. 262 (1002 '1593-94').
84 MD 60, s. 78, no. 177 (993 '1585').
85 Bkz. Gerber (1976), s. 62-64.

tarihli bir ferman, Karaman beylerbeyinin, seferdeki çok sayıda askerin oluşturduğu ek yük nedeniyle Konya'da et bulmanın zorlaştığı yolundaki bir dilekçesine değinmektedir.[86] Bazı vilayet sakinlerinden alınan bilgiler kasap olarak görevlendirilebilecek zenginlikte onbir kişi bulunduğunu ortaya çıkarıyordu. Bunların arasında aşiret topluluklarına mensup kişiler, köylü oldukları sanılanlar ve birkaç da kentli vardı. Anlaşılan, Konya'daki bir kasabın yüklenmesi gereken mali yük, İstanbul kasaplarını o kadar zorlayan yükten daha hafif değildi. Konya kasaplarının 200.000 akçe tutarında nakdi sermayeye sahip olması gerektiği düşünülüyordu, İstanbul'a ilişkin belgelerde sık sık belirtilen alt sınır da buydu. Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentindeki efektif talep elbette bir taşra merkezindekinden çok daha fazlaydı. İstanbul, Eyüp ve Galata'daki kasap sayısı İstanbul ve taşra kasaplarının aynı miktarda işletme sermayesiyle çalışabilmelerine olanak sağlayacak kadar büyük olsa gerekti.[87]

Karşılaştıkları ekonomik güçlüklere karşın, birçok Anadolu kentindeki kasapların kendi topluluklarının görece zengin kişilerinden oldukları anlaşılıyor. Amasya kasaplarının kendi kadılarına yönelik bir yakınması bunu göstermektedir.[88] Amasya kadısının kasaplardan 1.500 filori (90.000 akçe) tutarında bir borç istediği ve bu isteğinin reddedildiği anlaşılıyor. Bunun üzerine kadı et narhını, kasabın 200 filori zarar etmesine neden olan bir düzeyde belirlemiş. Kasaplar bu durumu kınamak için mahkemeye başvurduklarında kadı onları dövdürüp hapsettirmiş. Kasaplar da hapishaneden çıktıklarında Osmanlı makamlarına şikayette bulunmak üzere İstanbul'a gitmeye karar vermişler. Bütün bu tepkiler Amasya kasaplarının belli bir zenginlik düzeyinde olduğunu gösteriyor, yoksa kadıya karşı bu boyutlarda mücadele edemezlerdi.

Sonuç

Küçük ya da orta büyüklükte bir Anadolu kentinde bir yılda tüketilen koyun sayısını tahmin etmemize olanak sağlayacak verilere sahip değiliz; ancak, bu sayı önemli boyutlarda yerel ve bölgelerarası ticarete neden olacak kadar büyüktü. Koyunların önemli bir kısmının Erzurumlu, Diyarbakırlı,

86 MD 42, s. 34, no. 217 (989 '1581').

87 İstanbul'da ve banliyölerindeki kasap sayısı için bkz. MD 40, s. 173, no. 384 (987 '1579-80'); MD 66, s. 121, no. 254 (998 '1589-90').

88 MD 28, s. 124, no. 299 (984 '1576-77').

Kayserili ve Adanalı göçerler tarafından sağlandığı anlaşılıyor. Başkente gitmesi gereken sürülerin önemli bir kısmı Anadolu kentlerinde alıkonup tüketilirdi. Başlıca görevlerinden biri İstanbul'a gitmesi gereken besinlerin korunması olan taşra kadıları herhalde, görev yaptıkları yerlerdeki eşraftan kaynaklanan belli bir toplumsal baskı altındaydılar. Bu tür yerel baskılar oldukça etkiliydi, zira birçok kadının çevrelerinde olup bitene çoğunlukla göz yumduğu anlaşılıyor. İstanbul'da tüketilen koyunların büyük kısmının Anadolu'da değil de Balkanlarda yetiştirilmesi bu davranışı kolaylaştırıyordu. Anadolu ikincil bir kaynaktı ve dolayısıyla merkezi idarenin yerel idareciler üzerindeki baskısı da daha azdı.

Dağıtım ve olasıdır ki üretim sektörlerindeki güçlükler nedeniyle, 16. yüzyılın son çeyreğinde kasaplık önemli miktarda sermaye gerektirmeye başladı. İstanbul'daki ve Anadolu'nun önemli taşra kentlerindeki kasaplar küçük perakendeci esnaf olmayıp topluluklarının zengin kesimlerindendi. En azından İstanbul'da kasaplık yapmanın içerdiği riskler o kadar büyüktü ki, çok az kişi bu işi gönüllü olarak üstlenirdi. Osmanlı merkezi idaresi bu açığı zengin taşralıları görevlendirerek kapatmaya çalıştı. İstanbul'a kasap olarak atamak tefeciliğe karşı bir yarı-resmi ceza olarak bile kullanıldı.

Bu koşullarda İstanbul'a kasap bulmanın ve onları bu işte tutmanın zorluğu nedeniyle olsa gerek, Osmanlı idaresi Istanbul kasapları yararına bir para vakfı kurmayı denedi. En azından yirmi yıl boyunca bir borç fonu zengin tüccarlara önemli boyutlarda kredi sağlarken, fonun eksilen kısmının yenilenmesi gerektiğinde vergi mükelleflerinin kaynaklarına başvuruldu. Taşrada ise böyle ayrıntılı düzenlemeler yoktu. Görece önemli Anadolu kentlerinde bile yalnızca zengin kişilere kasaplık yaptırma âdetine rastlanmıştır.

Bu durum, başkentteki ve büyücek taşra kentlerindeki kasapların konumlarına ilişkin bazı önemli belirsizliklerin doğmasına yol açmıştır. Kasap atanması olayı, belli anlamda, Osmanlı merkezi idaresinin zenginlere yaptırım uygulamasının bir örneği olarak değerlendirilebilir. Bu kişiler birikmiş kaynaklarını merkezi idarenin görevlilerinin ve daha ikincil olarak da kentlilerin yiyecek gereksiniminin karşılanması için harcamaya zorlanıyorlardı. Öte yandan, iflas etmeyen kasaplar, zengin ve etkili kişiler olup kendilerine yaptırım uygulaması beklenen yerel kadılarla genellikle aynı çevreden gelmiş olsalar gerektir. En azından İstanbul kasaplarının merkezi hükümet içinde destek bulabilmeleri bu koşullarda şaşırtıcı değildir. Merkezi idarenin koyduğu birçok başka hizmet yükümlülüğünün zaman içinde parasal ödemeye dönüş-

mesi gibi, kasaplık hizmetinin de zarar-ı kasabiye vergisine dönüşmesi beklenmedik bir gelişme değildi. Ancak zarar-ı kasabiye vergisi kasaplık hizmeti görmesi uygun görülmeyecek geniş bir kesimden isteniyordu. Taşra kentlerinin en zengin sakinlerinin İstanbul'un besin gereksiniminin karşılanmasına ilişkin yükün büyük kısmını bu yolla kentlilerin sırtına aktarmayı başardıkları anlaşılıyor. Osmanlı idaresi de sonunda bu geçişi kabullendiğinden, taşradaki özel servet birikimi kısa bir kesintiden sonra normal gelişmesini sürdürmüş olmalıdır.

BÖLÜM 10

TARLALAR, BAHÇELER VE BAĞLAR KENTLİ TOPRAK SAHİPLERİ

Hem büyük hem de küçük Anadolu kentlerinin yakınında kentlilere ait olan ve genellikle de onlar tarafından işlenen bir miktar toprak bulunurdu. Kentlerde yaşayan birçok aile kendi yetiştirdiği tahıl ve meyvayı tüketir ve pazara kısmi bir bağlılık içinde yaşardı, dolayısıyla bu toprak parçaları kentin besin gereksiniminin karşılanmasında belli bir öneme sahipti.[1] Toprakları büyükçe olan kentliler, ürünlerinin bir kısmını da kent pazarında satabilirlerdi. Bu durum yalnız Osmanlı dönemi Anadolusu'na özgü olmayıp 16. yüzyıl Akdeniz dünyasının başka yerlerinde de gözlenmiştir. Venedik'e ulaşan tahılın küçümsenmeyecek bir kısmı Venediklilerin adalar dışındaki İtalyan topraklarında bulunan mülklerinden gelirdi;[2] Şam'ın besin gereksiniminin karşılanmasında önemli rol oynayan verimli vaha kent sakinlerinin sıkı kontrolü altındaydı.[3]

16. Yüzyıl kanunnameleri ve diğer resmi belgeleri zaman zaman, Osmanlı devleti uyruklarının topraklarını başkalarına devretme olasılığından söz etmekte ve bu alışverişlerin sıradan bir satış işlemi olarak değerlendirilmemesi gerektiğini belirtmektedir.[4] 16. Yüzyılın sonlarından itibaren devredilmiş

1 Kentlilerin tahıl talebinin doğurduğu sorunlar konusunda bkz. Braudel (1973), s. 83-96.
2 Pullan (1971), s. 292 vd.
3 17. yüzyıl sonunda Şam'daki bahçeler için bkz. Maundrell (1963), s. 164-165.
4 Barkan (1940c), s. 340. Bu bölümde söz konusu makalenin 1980 baskısı kullanılmıştır.

köylü toprağı sorunu yeni bir görünüme büründü. O yıllara ait belgeler, resmi makamların, Osmanlı idaresinin vergiden muaf görevlilerin (askeri) kırsal mülk edinmesi karşısında duydukları sürekli kaygıyı yansıtır. 1600 yılı dolaylarında yürürlüğe giren adaletnamelerde[5] Sultanlar, genellikle askeri toprak sahiplerinin hayvancılığı tarıma tercih etmelerinden kaynaklanan nüfus kaybı üzerinde duruyorlardı. Ayrıca, Osmanlı idarecilerinin ve hizmetlerindeki kişilerin topraklarının tamamı pazar için üretime yönelik değildi. Askeri kesiminden bazı kişiler, geçici ya da sürekli olarak İstanbul'dan sürgün edilmeleri halinde sığınabilecekleri bir malikaneye sahip olmak isteğiyle hareket etmiş olabilirler.[6]

Büyük yarı-özel toprakların (çiftlik) oluşumu Balkanların belli kesimlerinde muhtemelen önemli bir olguydu, ancak bu tür çiftliklerin 16. ve 17. yüzyıl Anadolusu'nda pek önemli yer tutmadığı anlaşılıyor.[7] Yalnızca İstanbul'un hemen çevresindeki bölge bu açıdan bir istisna teşkil etmiş olabilir.[8] Veinstein'ın 18. yüzyıl İzmir'ini konu alan çalışması ihracata yönelik tarımsal üretimin görece gelişmiş olduğu bir bölgede bile köylü topraklarının egemen tarımsal işletme biçimini oluşturduğunu göstermektedir.[9] Veinstein'ın incelediği pamuk üreticisi Ege vilayetlerine göre çok daha sapa bir bölge olan güneybatı Anadolu'da (Teke sancağı), çiftlikler ancak Napoleon savaşları boyunca süren yüksek tahıl fiyatları sonucunda nisbeten yaygınlaştı.[10] 16. ya da 17. yüzyıl Orta Anadolusu'nda ticari amaçlı çok sayıda çiftlik bulunduğunu gösteren hiçbir kanıt da yoktur.[11] Bu nedenle, çiftlik sorununun 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı toprak düzeninin en önemli özelliği olarak görülmemesi gerektiği kanısındayız. Öte yandan, önemli kentleri çevreleyen kırlık bölgelerde, önemsenecek yoğunlukta toprak sahibi kesim bulunuyordu. Bu konumu nasıl kazandıkları daha yakından incelenmeye değer.

---

5 Cezar (1965), s. 388.

6 Edirne'deki askeri çiftlikleri konusunda bkz. Barkan (1966), s. 47-58.

7 Balkan araştırmacılarının tarih çalışmalarının önemli bir kısmına egemen olan bu varsayım Todorov tarafından sorgulanmıştır, bkz. Todorov (1963), özellikle s. 122-123.

8 Böyle bir çiftlikten söz eden bir belge için bkz. MD 75, s. 10 (1011 '1602-03').

9 Veinstein (1976).

10 Faroqhi (1981), s. 50-64.

11 Faroqhi (1980a), 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyılda Ankara'ya ilişkin ve bu bölümde de sunulan verilerin farklı bir bakış açısıyla yorumunu içermektedir.

Özel Mülk ve Miri Topraklar

Reaya, yani merkezi idareyle ilişkisi olmayan köylüler ve kentliler iki farklı koşullar dizisi uyarınca toprak sahibi olabilirdi. Bunlardan birincisi, mülk, en azından ilke olarak ev, bahçe ve bağlarla sınırlıydı. Bu tür mülkün devredilmesinde şeriat kuralları geçerliydi.[12] Erkek ve kız çocuklar, hayatta kalan eş, anne-baba ve belli durumlarda kardeşler mirastan pay alma hakkına sahip olduklarından mülk genellikle kısa sürede varisler arasında parçalanırdı.[13] En azından Orta Anadolu'nun önemli kentlerinin çevresinde bu kurallar kağıt üzerinde kalmaz, uygulanırdı. Bazı Orta Anadolu kentlerinde 20. yüzyılda gözlenenin tersine, kadınlar genellikle miras payından yoksun bırakılmazdı.[14]

Tarlalar ise özel kişilere değil, Osmanlı devletine aitti. Toprağı işleyen yalnızca zilyedlik hakkına sahipti ve bu hakkın öşür ve diğer vergilerin ödenmesiyle yakın bir ilişkisi vardı. Tarlalar zilyedin oğullarına miras kalabilirdi, ancak toprağın bölünmeden ortaklaşa işlenmesi gerekirdi.[15] Uygulamada ise, reaya çiftliğinin (ya da çiftin) bölünmesi görülmemiş bir olay değildi.[16] Bir toprak parçası boş kaldığında yerel görevli (timar sahibi ya da has idarecisi o toprağı resm-i tapu adı verilen bir bedel karşılığında başka bir köylüye verirdi. Bu bölümde bu tür topraklar miri topraklar olarak adlandırılmıştır. Hem timar sahipleri, hem de has ve vakıf idarecileri işlenmeyen toprak parçalarını işleyebilecek kişilere verebilirlerdi. Yalnızca köylülerin hayvanlarını otlatmalarına ayrılan topraklar (meralar) bu kuralların dışındaydı. Ankara yöresinde, işlenmeyen toprak verilmesine boz tapu denirdi.[17]

16. Yüzyılın ikinci yarısında miri toprakların para karşılığında eldeğiştirmesine oldukça sık rastlanırdı. Bu bağlamda sahib-i arz olarak adlandırılan timar sahibinin ya da başka bir yerel idarecinin izniyle yapılması halinde bu uygulama yasalara uygun bulunurdu.[18] 16. Yüzyılın son çeyreğinde en

---

12 Bkz. Schacht (1964), s. 136-141.
13 Schacht (1964), s. 169-174.
14 Jennings (1975), s. 69.
15 Osmanlı toprak düzeninin bir özeti için bkz. İnalcık (1973), s. 111-113.
16 Örneğin, Ilgın (Akşehir) yakınlarındaki Mahmudhisar köyü konusunda MM 241, s. 19 vd.ndaki ve TT 40, s. 761-762'deki kayıtlarını karşılaştırınız.
17 Resm-i tapu için bkz. Barkan (1940c), s. 304 vd. Boz tapu için bkz. AKS 69, s. 166, no. 438 (1101 '1689 90').
18 Gerekli formaliteler için bkz. Barkan (1940c), s. 302.

azından Orta Anadolu'da bu iznin formaliteden ibaret hale geldiği anlaşılıyor. Bölgelerindeki toprakların eldeğiştirmesini yasaklayan tımar, has ya da vakıf idarecilerinden çok seyrek söz edilmektedir.

Miri toprakların miras ya da başka yollarla edinilmesine ilişkin kurallar da giderek değişti. 16. Yüzyılın ilk yarısında hazırlanmış kanunnameler genellikle kadınların, miri toprakları yetişkin olmayan oğullarının vasisi olarak işleyebileceklerini belirtir.[19] Ancak, kadınlar miri toprakları babalarından miras alamazlar ve boş toprakları kendi adlarına işlemek için başvuramazlardı. Karaman kanunnamesinin 1584 tarihli son şeklinde ise, Osmanlı idarecilerini bu uygulamayı değiştirmeye iten nedenler sıralanmaktadır.[20] Köylü, toprağın işlenmesi için zaman ve emek harcadığından, oğlu olmasa bile, ailesinin bu emeğin ürünlerinden yararlanmasının engellenmemesi gerektiği belirtiliyordu. Kadınlara miri topraklardan yararlanmak için başvurma hakkı açıkca tanınmıyor, ama uygulamada, pek sık olmayan bu tür başvurular kabul ediliyordu. Aslında, yetişkin oğlu olan bir kadına bile, kendi adına miri toprak verilebiliyordu.[21]

Bu önlemler 16. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu kırında kendini hissettirmeye başlayan çift bozma eğilimini durdurmaya yönelik olarak alınmış olabilir. Büyük çaplı nüfus kaybı ise birkaç yıl sonra gerçekleşecektir. Bu koşullarda kadınlara miri toprakları işleme hakkı tanınması muhtemelen yerleşmiş aileleri toprakta tutmanın bir aracı olarak görülüyordu. Toprağın önceki zilyedinin oğlu olmayan köylü ya da kentlinin yerel idareciye resm-i tapu ödemesi gerektiğinden bu yeni düzenleme tımar, has ya da vakıf idarecilerinin çıkarlarını zedelemiyordu.[22]

Miri topraklar boş kaldığında önceki zilyedin akrabalarının bu toprakları işlemek için başvurmaması halinde yeni zilyedin belirlenmesinde tarlaların ait olduğu köyün halkına öncelik tanınırdı. Ancak, o köyden olmayan birisi resm-i tapuyu öder ve toprağı bir yıl boyunca işlerse, eski zilyedin köylüleri o toprakları istese de artık çıkarılamazdı.[23] Bu kuralların ardından da top-

19 Örneğin bkz. Barkan (1943), s. 7-8.

20 TK 104, s. 3a (992 '1584').

21 Miri toprak verilen kadınlar konusunda bkz. AKS 7, s. 141, no. 1059 (1008 '1599-1600'); AKS 4, s. 15, no. 77 (1001 '1592-93').

22 Miri topraklar üzerindeki zilyedliğin mirasla geçmesine ilişkin sonraki kurallar için bkz. Barkan (1980c), s. 311-316.

23 AKS 72, s. 31-32, no. 75 (1103 '1691-92').

rağın sık eldeğiştirmesini önleme ve zilyedliğe belli bir istikrar kazandırma çabası sezilmektedir.

Mülk toprak sahipliğiyle miri toprak üzerindeki zilyedlik arasındaki farkın 16. ve 17. yüzyıllarda, Osmanlı döneminin önceki yıllarına kıyasla giderek daha az belirgin hale geldiği anlaşılıyor.[24] Ancak bu iki kategori arasındaki fark hiçbir zaman bütünüyle ortadan kalkmadı. "Klasik" Osmanlı toprak sisteminin izleri, bu sistemin 19. yüzyılda bütünüyle yıkılmasına kadar varlığını korudu.[25]

Belge Türleri, Toprak Sahibi Türleri

Bu bölüm bağlamında, tarımsal toprakların satış, hibe ve miras yollarıyla eldeğiştirmesine ilişkin 750 belge incelenmiştir. Bu sayıya, miri toprakları işleyenlere değinen belgeler de dahildir. Söz konusu belgeler Ankara ve Kayseri kadı sicillerindedir. İncelenen belgelerin 500'ü 1586-1610 yılları arasında, yarısı Ankara, yarısı da Kayseri kadısı tarafından düzenlenmiştir. Toprak tasarrufu biçimlerinde 17. yüzyılda ortaya çıkmış olabilecek değişiklikleri belirleyebilmek için ise kadı sicillerinden 1690'dan hemen önceki ve sonraki yılları kapsayan 250 belge daha incelenmiştir. Bu belgelerin de yarısı Ankara'ya, diğer yarısı Kayseri'ye ilişkindir.[26]

İnceleme konusu dönemlerde toprak tasarrufunu ve eldeğiştirmesini konu alan ve sicillerde bulunabilen belgelerin hemen hepsi dikkate alınmıştır. Yalnızca toprak mülkiyetine çok belirsiz ve genel terimlerle değinip ayrıntıya girmeyen az sayıda miras bölüşümü belgesi çalışma kapsamı dışında tutulmuştur. Dikkatle incelendiğinde benimsenmiş olan tablo formatına (Tablo 36-49) uygun hale getirilemeyeceği anlaşılan bazı belgelere de rastlanmıştır. Bu tür belgelere bu bölümde metin içinde değinilecektir, ancak içerdikleri veriler çözümlenecek sayılara dahil edilmemiştir.

Ankara ve Kayseri'nin bazı ortak özellikleri vardır. 16. Yüzyıl sonunda Ankara'nın nüfusu 25.000, Kayseri'ninki ise 35.000 dolaylarındaydı.[27] Dolayısıyla her iki yerleşim de, yalnız Anadolu standartlarına göre değil, genel olarak o dönem Akdeniz dünyasında geçerli standartlara göre de büyücek

---

24 Barkan (1980c), s. 316 ve başka yerler.

25 Barkan (1980c), s. 317 vd.

26 Kullanılan siciller AKS 3-8, s. 68-72 ve KKS 7-16b, s. 96-99'dur.

27 Ankara için bkz. Ergenç (1975), s. 147-148. Kayseri için bkz. Jennings (1976), s. 51. Jennings'in Kayseri nüfus tahmini 25.000-29.000'dir, askeriyi hesaplamalarına dahil etmemiştir.

kentlerdi. İki kentte de kervan ticareti söz konusuydu, ancak yabancı tüccarlar Ankara'ya, Kayseri'ye göre daha sık uğrarlardı.[28] Bu durumda, Ankara ve Kayseri yöresinde gözlenen toprak tasarrufu biçimlerinin diğer büyük Anadolu kentlerinin çevresinde de var olduğu varsayılabilir. Daha küçük kentlere ilişkin 17. yüzyıl kadı sicillerinin çok azının günümüze kadar gelebilmesi üzücüdür, çünkü bu yerleşimlerdeki toprak tasarruf biçimlerinin diğerlerine göre önemli farklılıklar taşıdığı varsayılabilir.

17. Yüzyılda Ankara ve Kayseri'de gerçekleşen miras bölüşümlerinin çok küçük bir kısmının kadı sicillerine geçtiği açıktır. Varislerin çoğu, ölen akrabalarının mirasını paylaşma konusunda resmi olmayan bir anlaşmaya varmış olsalar gerektir. Küçük çocukların söz konusu olması ya da varislerden birinin uzlaşmayı reddetmesi durumunda ise ailelerin kadıya başvurduğu olurdu.[29] Kadı, karar vermeden önce mirasa değer biçilmesi için uzmanlara başvurabilirdi.[30] Kadı sicillerinde genellikle aynı ailenin üyeleri arasında yapılmış hibe sözleşmelerine de yer yer değinilmektedir. Toprakların rehin verilmesini ve borcun ödenmesinden sonra rehinin kaldırılmasını konu alan bazı kayıtlar da bulunmaktadır. Belli bir süre için kiraya verilen topraklara ilişkin sözleşmelere de (icare) rastlıyoruz. Birçok durumda vakıf mütevellileri, kontrolleri altındaki toprakların zilyedliğini resm-i tapu karşılığında verebiliyorlar ve daha sonra aynı ya da para olarak öşür toplayabiliyorlardı. Ancak bu kişilerin toprakları, bir parasal kira karşılığında genellikle birer yıllık dönemler için kiraya vermeyi yeğledikleri anlaşılıyor; bunun nedeni icare sözleşmelerinin kısa dönemli olması ve dolayısıyla vakfı enflasyonun etkilerinden koruyabilmesiydi.[31]

Kadı sicillerindeki belgelerden toprak tasarrufu sorununa ilişkin olanlar arasında en sık rastlananlar çeşitli tipte "satışlar" ve "anlaşmazlıklar"dı. Satışlar ya doğrudan mülkün ya da miri topraklardaki kullanım hakkının satışlarıydı, dolayısıyla bu konudaki belgelerin sunduğu bilgi oldukça standarttır. Anlaşmazlıklar ise sınırsız konuda olabiliyordu, bu nedenle konuya ilişkin belgelerden bilgi edinebilmekle birlikte bu bilgilerin nicelleştirilmesi çok zordur.

---

28 Yabancı tüccarların Ankara'da belli süreler oturduğu olurdu, bkz. Eyice (1970), s. 82-83; Barnett (1974); Ergenç (1975), s. 157-160, Kayseri için benzer bir duruma rastlanamamıştır.

29 Bu gibi durumlarda kadıya belli bir ücret ödenmesi gerekirdi; bu ücret konusundaki şikayetlerin yaygın olduğu anlaşılıyor; bkz. Cezar (1965), s. 389-390.

30 Askeri mirasları konusunda bkz. Barkan (1966), s. 4.

31 İcare için bkz. Schacht (1964), s. 154-155.

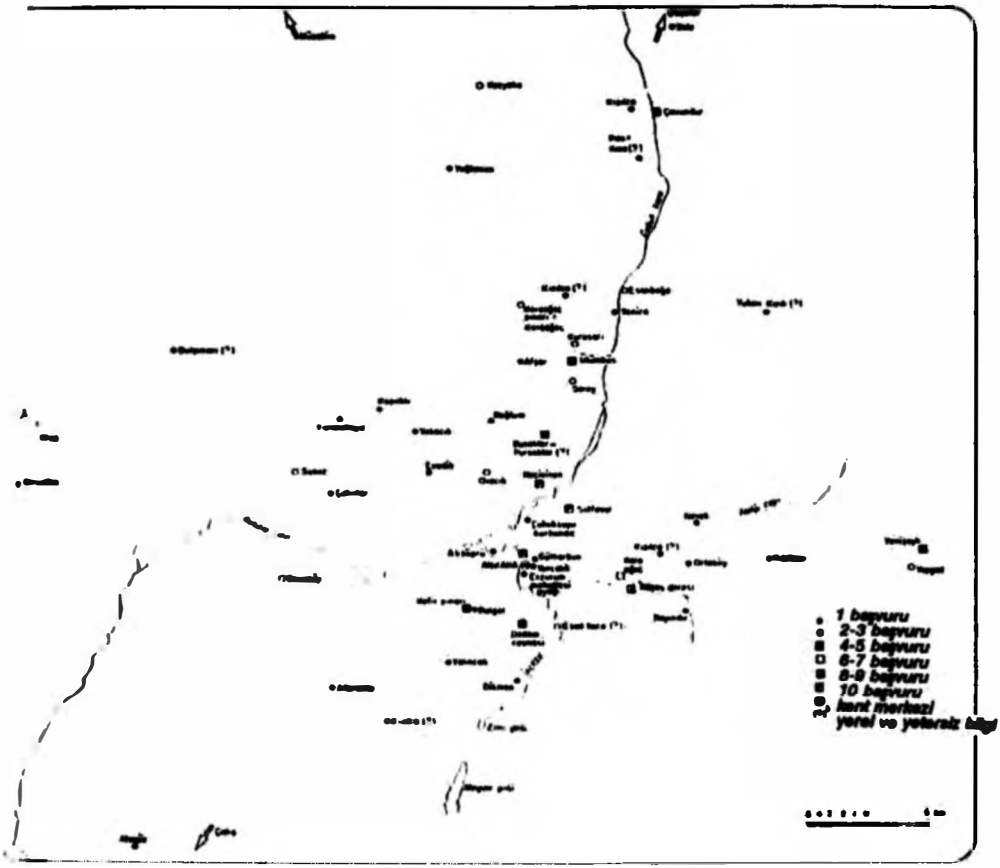

Harita 16. Ankara kadısına kayıtlı mülk sahipliği (1600'ler)

Satışlara ve anlaşmazlıklara ilişkin belgelerde genellikle satıcının (ya da davacının) ve alıcının (ya da davalının) adları belirtilmektedir. Satıcının (davacının) oturduğu yer de verilmekte, bu da satıcının köylü mü, kentli mi olduğunu anlamamızı sağlamaktadır. Ne yazık ki bu bilgi alıcıya (davalıya) ilişkin olarak genellikle kaydedilmemiştir. Dolayısıyla bu noktada ancak çıkarsama yapabiliyoruz; akrabasıyla sözleşme imzalayan ya da anlaşmazlığı çözen köylünün (kentlinin) kardeşinin de büyük bir olasılıkla köylü (kentli) olduğu varsayılmıştır.

Söz konusu kişilerin genellikle adları ve baba adları verilmiştir. Herhangi bir sanın kaydedilmediği durumlarda, adı geçen erkek ya da kadının reaya ol-

duğu varsayılmıştır. Yüksek düzeyli kişilerden, örneğin kadılardan ve eski kadılardan genellikle "fahrü'l kuzat ... efendi" diye söz edilmektedir, bu durumda adı geçenin askeri olduğu açıktır.

Daha sık kullanılan bey, ağa, çelebi, efendi gibi sanların ise ilgili kişinin konumunun saptanmasında pek yararı olmamaktadır.[32] Timar sahiplerine ve yeniçerilere hep bey dendiği göz önünde tutularak bu sanı taşıyan herkesin belli bir mevkii olduğu varsayılmış, dolayısıyla bu kişilerin tamamı askeri sınıfı içine konmuştur. Beşe sanını taşıyanların hepsinin de asker olduğu anlaşılmaktadır. Bir kısmı küçük rütbeli olsa bile, beşeler askeri sınıfı içinde ele alınmıştır. Peygamber Muhammed'in soyundan geldikleri kabul edilen ve özellikle Kayseri'de çok sık rastlanan seyyid ve şerifler de, devlet görevlisi olmasalar bile askeri kabul edilmişlerdir; çünkü bu kişiler pek çok vergiden muaf tutulmuşlardır ve dolayısıyla reaya içinde ele alınmaları gerçekçi bir değerlendirme olmayacaktır.[33]

Adlarının önüne menla ya da mevlâna sanı eklenmiş olanlar ulema olsalar gerektir ve bu nedenle askeriye dahil edilmişlerdir. Ağa sanının anlamı ise oldukça belirsizdir, bu sanı taşıyanlar reaya-askeri sınıflamasının dışında tutulmuştur. Bazı erkekler çelebi ya da efendi sanı taşıyorlardı. Zanaatkâr ve tüccarlara kimi zaman çelebi dendiği gözlenmiş olduğundan, en azından 17. yüzyılda Ankara ve Kayseri kentlerinde yalnızca bir saygı ifadesi olarak kullanıldığı varsayılan bu san, askeri-reaya ayrımında kullanılmamıştır. Aynı durum, belgede ulema konumundan açıkça söz edilmediği sürece, efendi sanı için de geçerlidir.

Kadı sicillerinde adı geçen kadınların askeri ya da reaya olarak sınıflandırılması güçtür, çünkü ender bir "fahrü'l-muhadderat" dışında kadınların adı önünde genellikle bir san yoktur. Bekâr yetişkin kadınlar, eğer biliniyorsa babalarının, evli kadınlar ise kocalarının konumuna göre sınıflandırılmıştır. Kadınlara daha çok satış belgelerinde rastlanmaktadır; bunun nedeni de iyi tanınan bir dul kadının, çocuklarının mülklerinin idaresinden sorumlu vasi atanabilmesidir.[34] Bu bölüme ilişkin tablolarda vasinin konumu belirtilmiş, çocuklarınki belirtilmemiştir.

---

32 Askeri ve reaya konusunda bkz. Barkan (1966), s. 4-9.

33 Barkan (1966), s. 8. İmamların konumunda bazı belirsizlikler vardır. İmamlık yaptıkları için geçici vergi muafiyeti tanınanların önemli bir kısmını saptayamamış olabiliriz.

34 Vasinin hak ve görevleri için bkz. Schacht (1964), s. 173.

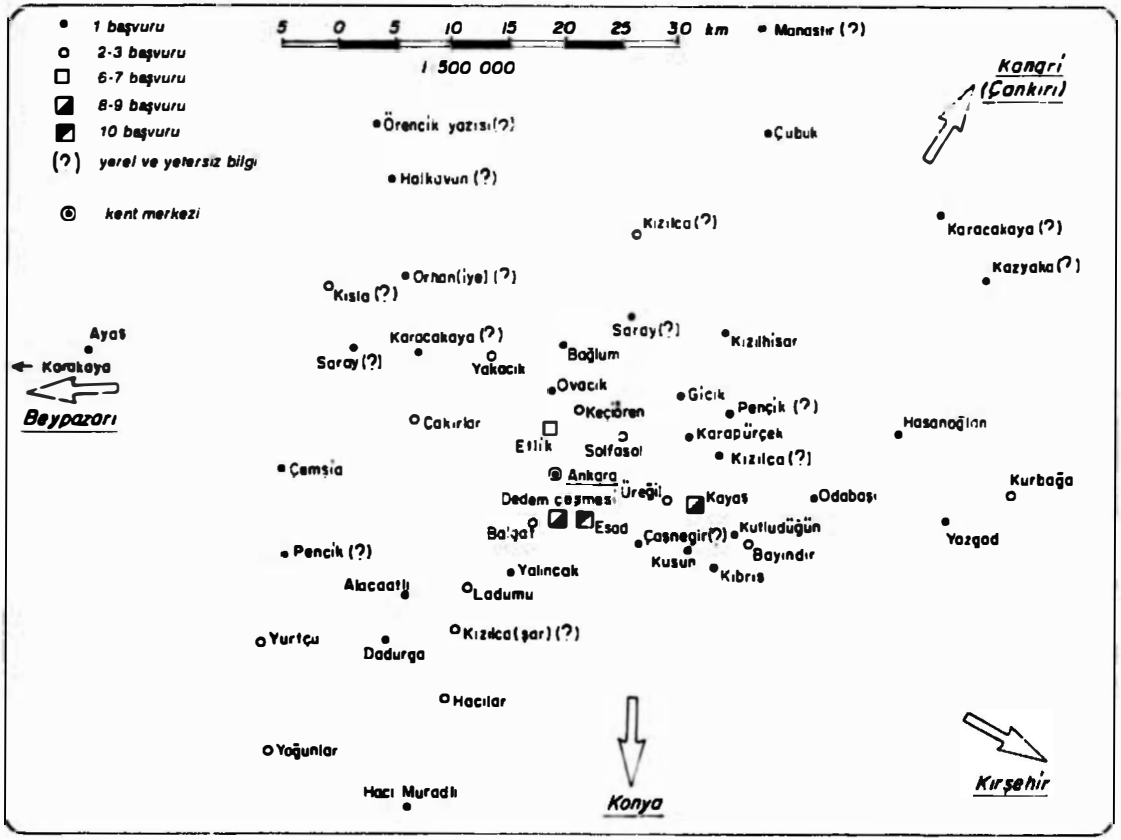

Harita 17. Ankara kadısına kayıtlı mülk sahipliği (1690'lar)

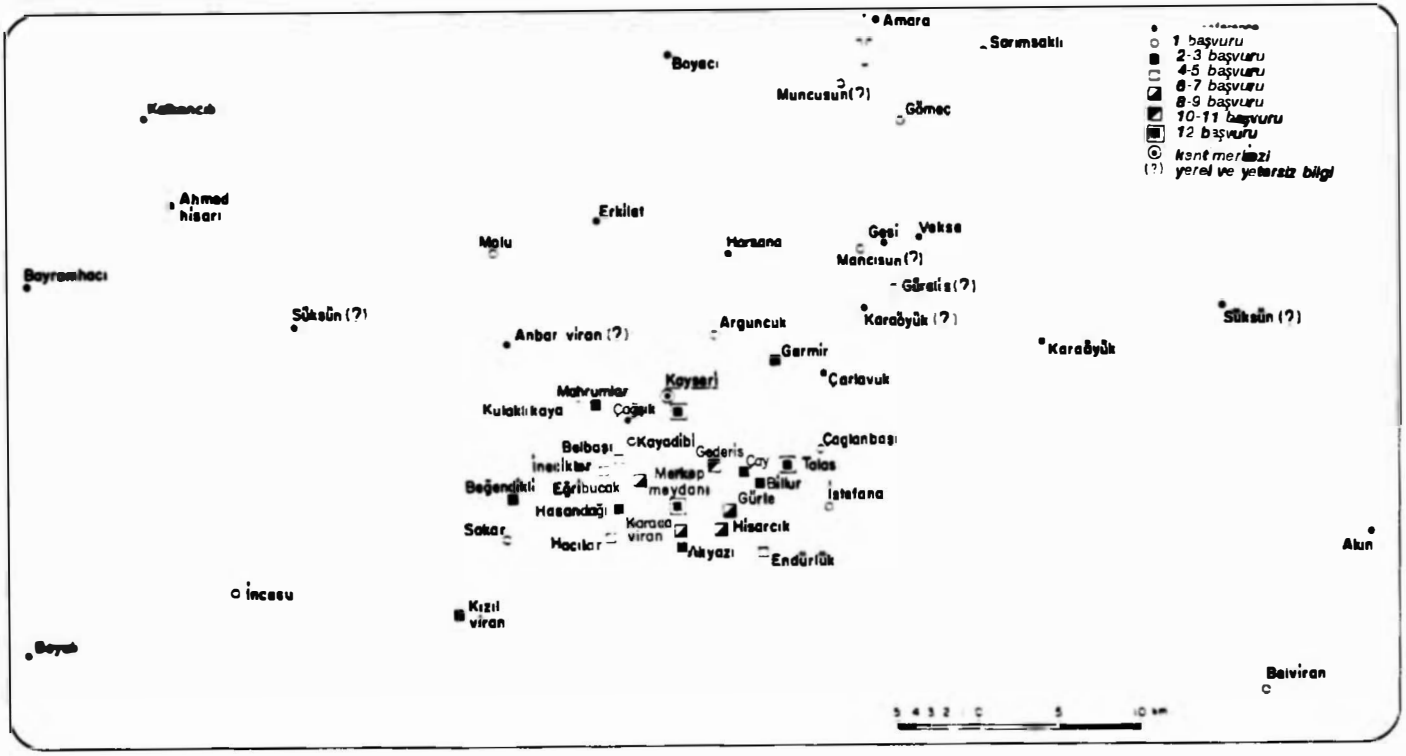

Harita 18. Kayseri kadısına kayıtlı mülk sahipliği (1600'ler)

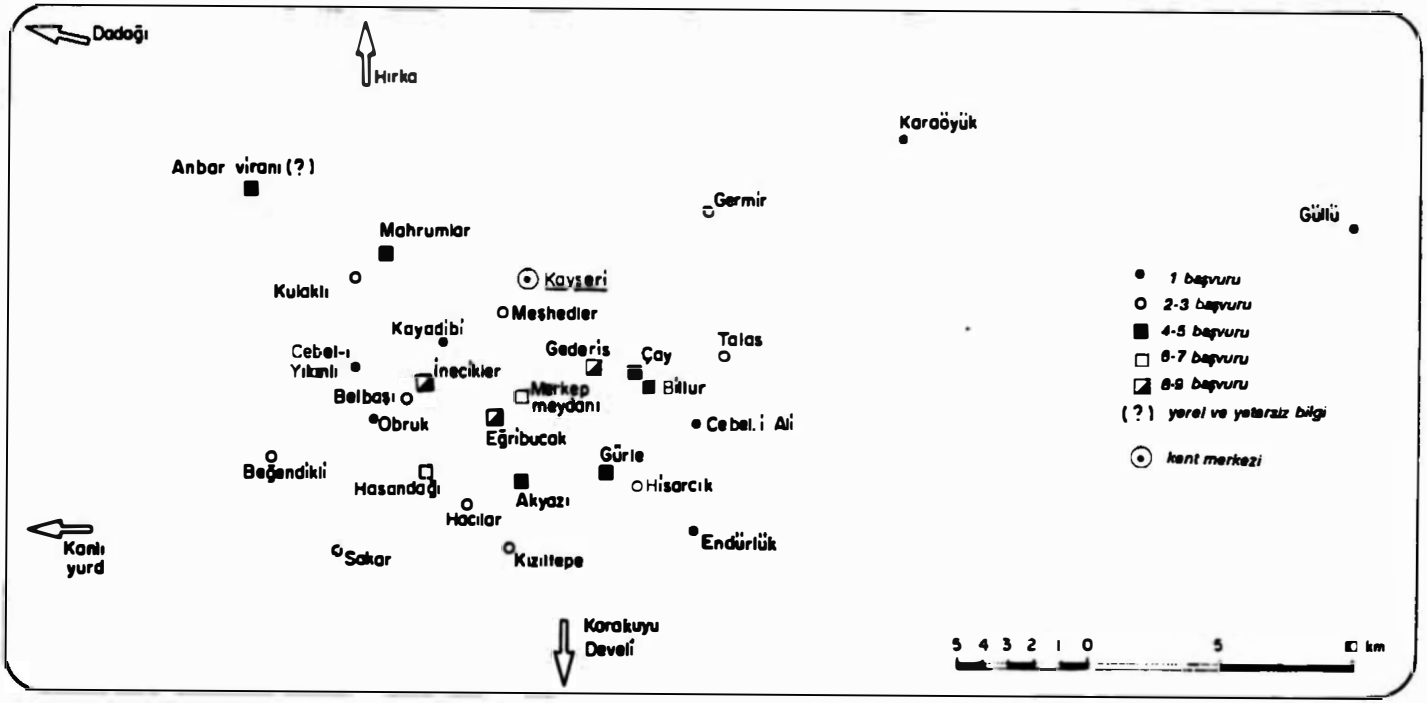

Harita 19. Kayseri kadısına kayıtlı mülk sahipliği (1690'lar)

İstanbul ve Edirne'de bazı Hıristiyan ve Musevilerin Saray için çalıştığı ve dolayısıyla vergiden muaf tutulduğu bilindiği halde, hemen hemen bütün gayrımüslimler reaya sınıfına dahil edilmiştir.[35] 17. Yüzyıl Ankara ve Kayserisi'nde gayrımüslim askeri pek az olmalıydı, dolayısıyla yalnızca bir Hıristiyan, Kayseri'deki Ermeni topluluğunun adı çok sık geçen kethüdası askeri sınıfına dahil edilmiştir. Bu çalışmada kuşkulu durumlarda söz konusu kişi genellikle reaya olarak değerlendirilmiştir. Ancak, gerçek yaşamda iki kategori arasındaki ayrım çizgisinin çok belirgin olmadığı düşünülürse, bu bölümde girişilen sınıflandırma çabasının ancak yaklaşık bir değer taşıması olasıdır.

Toprak Sahipleri Arasındaki Anlaşmazlıklar

Ankara kadılığında kayıtlı anlaşmazlık sayısı Kayseri'dekinden daha büyüktür. Ankara'daki kayıtların 1600 öncesi ve sonrası yıllarda yüzde 41'i, 1690 dolaylarındaki yıllarda ise yüzde 45'i anlaşmazlıklara ilişkindi. Kayseri'de ise bu oranlar sırasıyla yüzde 26 ve yüzde 17 idi. Ankaralıların Kayserililere göre daha uzlaşmaz olması pek akla yakın değildir. Bu farklılığın altında Kayseri'deki alıcı ve satıcıların sıradan ve anlaşmazlığa yol açmayan toprak satışlarını kaydettirmeye Ankara'dakilere kıyasla daha yatkın oluşu yatıyor olabilir. Her dönem için belli sayıda belge seçildiğinden, anlaşmazlık konusu olaylara rastlama olasılığı Kayseri'ye kıyasla Ankara'da daha yüksektir (bkz. Tablo 36).

Tablo 37'ye ve ondan türetilen Tablo 38'e bakıldığında, insanların miri topraklardan çok mülk topraklar konusunda tartıştıkları görülür. Bu eğilim, Kayseri'de daha belirgin olmakla birlikte, her iki kent için de geçerlidir. Başka bağlamlarda da görüleceği gibi, toplumsal hayatta mülk toprağın taşıdığı önem, Kayseri'de Ankara'dakine göre daha büyüktü. Kayseri sakinlerinin çoğunun bu nedenle ilgilerini hemen hemen yalnızca mülk toprakları üzerinde yoğunlaştırdıkları anlaşılıyor.

Azımsanmayacak sayıda anlaşmazlığın birkaç yıl önce gerçekleşen bir satışın ilgili taraflardan birince geçersiz ilan edilmesinden kaynaklanması ilk bakışta garip gelebilir (bkz. Tablo 37, "satışın tanınmaması" ve "alım iddiası").[36] Satışların birçoğunun hattâ belki de çoğunluğunun hâlâ tanıklar önünde sözlü olarak yapıldığı varsayılmalıdır. Tanıkların ölmesi ya da o bölgeden ayrılması halinde, taraflardan birinin koşullarını elverişsiz bulmaya başladığı

35 Barkan (1966), s. 7, 241 vd.
36 Satışın iptaline yol açabilecek koşullar için bkz. Schacht (1964), s. 152-153.

satışı yadsımaya kalkışması beklenebilir. Ancak, bu tür olayların insanları satışları kadı sicillerine kaydettirmeye iten bir rol oynamadığı anlaşılıyor. Ankara'da 1592-1600 yılları arasındaki kayıtların yüzde 50'si satışları konu alıyordu. 1688-91 arasında bu oran yüzde 48'di. Kayseri'ye ilişkin oranlar daha yüksek olmakla birlikte 17. yüzyıl boyunca önemli bir değişikliğe uğramamıştır.

İlginç bir anlaşmazlık konusunu Ankara ve Kayseri yakınlarındaki köylere ait meraların giderek artan bir kısmının işlenmeye başlaması oluşturuyordu. Köylüler söz konusu toprakların ezelden beri mera olarak kullanıldığını kanıtlayabilirlerse, kadı toprağın yeniden asıl işlevine kavuşturulmasına karar verirdi.[37] 16. Yüzyıl tahrir defterlerindeki kayıtların yanı sıra komşu köylerden tanıkların ifadeleri de mahkemece kabul edildiği halde, gereken kanıtların bulunması her zaman mümkün olamıyordu.[38] Bazı durumlarda ilk elkoyma olayının üstünden onbeş yıl geçmiş olabiliyordu. Bu gibi durumlarda, İstanbul'dan gelen talimatlara uyan Ankara ve Kayseri kadılıkları zaman aşımı gerekçesiyle davayı kabul etmiyor,[39] böylece köylüler meralarını yitirmiş oluyorlardı.

Köylülerin bu tür bir anlaşmazlığı kadıya getirmek için neden onbeş yıl beklediklerini anlamak her zaman kolay değildir. Ancak, Celâli ayaklanmalarının uzun dönemli bir sonucu olarak küçülen köylerin meralarının başkaları tarafından işlenmeye başladığı, köylülerin ve sürülerin sayısı yeniden arttığında bu duruma itiraz edildiği varsayılabilir. O zaman da çoğu kez toprağın yeni sahibini çıkarmak olanaksız hale gelmiş oluyordu.

Öte yandan eski meraların tarıma açılmasını konu alan davaların sıklığı, Ankara ve Kayseri gibi kentlerin çevresindeki toprakların 1600 yıllarında da işlenmeye devam ettiğini, ya da en azından o yılların güç koşullarından çabuk kurtulunduğunu ve toprakların yeniden ekilmeye başlandığını göstermektedir. 17. Yüzyıl Anadolusu'nun birçok yerinde bütünüyle kırsal yerleşimlerin çöktüğü göz önünde tutulduğunda, bu olgu önem kazanır.[40] 17. Yüzyılda Anadolu kırlarının büyük kısmını etkileyen huzursuzluk ve ayaklanmanın kırsal toprakların yüksek duvarlı kentlerde oturanların eline geç-

37 Bu konuda 19. yüzyılda uygulanan kurallar için bkz. Barkan (1980c), s. 337 vd.

38 Örneğin bkz. AKS 71, s. 77, no. 168 (1102 '1689-90'); AKS 71, s. 86, no. 186 (1102 '1689-90'); AKS 71, s. 90, no. 197 (1102 '1689-90').

39 Bkz. Schacht (1964), s. 91.

40 19. yüzyılın ilk yarısında Ankara yakınlarındaki köyleri gösteren bir harita için bkz. Eyice (1970), s. xxxix, xli.

mesini dolaylı olarak kolaylaştırmış olması mümkündür. Ancak, şu anda elimizde bulunan malzemeyle bu hipotezin doğruluğunun ya da yanlışlığının kanıtlanması mümkün değildir.

Tablo 39, davacıların ve davalıların toplumsal konumuna ilişkin eldeki bilgileri özetlemektedir. Kadın davacıların ve davalıların oranı, yüzde 10 ile yüzde 20 arasındadır; bu da Jennings'in izlenimini, yani Anadolu kadınlarının mahkemeye başvurma hakkının yalnız hukuk kuramında kalmadığını ve gerçekten kullanılabildiğini doğrular.[41] Ankara'da kadınların mahkeme önüne davalıdan çok davacı olarak çıktığı anlaşılmaktadır; bu da Jennings'in, haklarının korunması için mahkemeye başvuranların, kadınların kendileri olduğu biçimindeki yorumunu daha da güçlendirmektedir. Kayseri'de ise davacı ve davalı kadınların sayısı hemen hemen eşittir. Kadınların kadılığa gitmesine ilişkin alışkanlık ve âdetlerin 17. yüzyıl içinde pek değişmediği anlaşılıyor.

Ankara kadılığına çok sayıda köylü davacı başvuruyordu, davalı köylü oranı ise bu sayıya yakındı. 17. Yüzyıl sonunda Ankara'daki davacıların yarıdan fazlası köylüydü. Bu durum, 16. yüzyıl sonundaki adaletnamelerin yansıttığı idari krize karşın, köylülerin haklarının kadı tarafından korunacağına duydukları inancı gösteriyor olabilir.[42] Çünkü köylü davacıların kentteki kadılığa başvurmaları, bozuk yollarda en az bir gün yolculuk etmeleri ve kentte bir ya da birkaç gece geçirmenin gerektireceği masrafı kabullenmeleri anlamına geliyordu. Kayseri kadılığına başvuran köylü davacıların sayısı ise çok daha azdı. Bunun, Kayseri'yi çevreleyen büyük köylerde oturanların, şikayetlerini kadılığa iletmemeleri biçiminde yorumlanıp yorumlanamayacağı tartışmalıdır. Oturdukları yer belirtilmemiş olan davacıların bir kısmının köylü olması muhtemeldir. Yine de Kayseri'deki davacıların büyük kısmının kentli olması, bu kentteki kadılığın Ankara'dakine kıyasla kent sakinlerine daha yönelik olduğunu düşündürtmektedir.

Hem davacıların, hem de davalıların ezici çoğunluğu Müslümandı. Gayrımüslimlerin çoğunu Hıristiyanlar oluşturuyordu.[43] Ankara'daki Musevi topluluğu toprak davalarında ne davacı ne de davalı olarak hemen hemen hiç görülmüyor. Bu olgu önemlidir, çünkü 16. yüzyıl sonunda bazı Ankaralı Museviler çok etkin ve etkili mültezimler olmuşlardı.[44] 16. Yüzyıl sonu ve

41 Jennings (1975), s. 61 vd.
42 Bkz. Cezar (1965), s. 389 vd.
43 Kayseri'deki Hıristiyanlar için bkz. Jennings (1978).
44 Ergenç (1975), s. 161.

17. yüzyıl başı Kayseri kadı sicillerinde ise, gayrımüslim davacı ve davalıların oranı çok yüksektir (sırasıyla yüzde 31 ve yüzde 28). Bu durumun, söz konusu dönemde Kayseri'de bir kısmı Karamanlı, bir kısmı Ermeni olmak üzere çok sayıda gayrımüslim yaşamasından kaynaklandığı varsayılmalıdır. 17. Yüzyıl sonlarında Kayseri'deki gayrımüslim davacı ve davalıların oranı düşmüştür. Din değiştirme ve göç gayrımüslim nüfus oranını düşürmüş olabilir. Ancak, 17. yüzyıl Kayseri nüfusuna ilişkin verilerin bulunmadığı koşullarda bu varsayım kanıtlanamaz.

Toprak Alım–Satımı

17. Yüzyıl boyunca her yıl belli sayıda insan mülk toprak ya da tasarruf hakkı satışlarını kaydettirmek için kadılığa başvurmuştur. 1592-1600 arasında Ankara kadılığına bu amaçla her yıl yaklaşık 22 kişi başvurmuş, Kayseri'de ise 1586-1610 yıllarında her yıl 10 kişiden az erkek ve kadın toprak devrini kaydettirmiştir. 17. Yüzyıl sonlarında bu sayılar Ankara'da 27'ye, Kayseri'de ise 54'e çıkmıştı. Söz konusu kentlerin büyüklüğü göz önüne alınırsa bu sayılar çok düşüktür. Ancak, birçok satışın tanıklar önünde sözlü olarak yapıldığı ve yazılı hale getirilmediği akılda tutulmalıdır. Ayrıca, günümüze kadar gelebilen kadı sicilleri, ait oldukları dönemin bütününü kapsamamaktadır. Özellikle 16. yüzyıl sonlarına ve 17. yüzyıl başlarına ilişkin Kayseri sicillerinden günümüze gelebilenler çok azdır. Dolayısıyla, 17. yüzyılda Ankara ve Kayseri'de her yıl kaç bağ, bahçe ya da tarlanın satıldığını ya da eldeğiştirdiğini tahmin etmek bile olanaksızdır. Ancak, bu sayının birkaç yüz dolaylarında olabileceği varsayılabilir.

Tablo 40'a bakıldığında görüleceği gibi, toplam satıcı sayısı toplam alıcı sayısından hep daha büyüktür. Bunun nedeni, bir erkek ya da kadının ölmesi ve varisleri arasında bölüşülecek bir toprak bırakması halinde şeriata göre, hayattaki akrabaların bir kısmına pay verilmesi zorunluluğudur. Bu paylar genellikle ancak mülkün satılabilmesi halinde verilebiliyordu. Kimi zaman, toprağın yabancılara satılmasını önlemek için varislerden biri diğer varislerin paylarını satın alırdı.[45] Bu durumda, alışverişin kadılığa kaydettirilmesinde yarar vardı. Çünkü, bu yapılmazsa, varislerden ya da çocuklarından bazıları daha sonra kadıya başvurarak kendilerinin ya da anne–babalarının mirastaki paylarından yoksun bırakıldıklarını öne sürebilirlerdi.

45 Örneğin bkz. KKS 99, s. 90 (1103 '1691-92').

Öte yandan, alıcıların çoğu birey olarak ve kendi adlarına davranıyorlardı. Ankara ve Kayseri kentlilerinden bir bağ ya da bahçeyi almak için bir araya gelen bir aileye, örneğin birkaç kardeşe seyrek rastlanırdı. Çok ender olarak, evli bir çift ortak bir alım yapardı.[46] Tipik durum, bir toprak parçasının bir kişi tarafından alınmasıydı. Birkaç yıl içinde, sık sık yinelenen salgınlar ve insan yaşamını kısaltan başka nedenlerle mülk genellikle çok sayıda varis arasında bölünmüş olurdu.

Ele alınan dönem boyunca toprağı ya da toprağın tasarruf hakkını satan kadınlar alanlardan daha çoktu. Bu olgu da kadın satıcıların çoğunluğunun elden çıkardıkları toprağın tek sahibi ya da tek tapu sahibi olmamasına bağlıdır. Çoğu kez, ölen akrabalarının toprağında bir hisselerinin olması ve miras paylarını para olarak alabilmek için bu hisseyi satmaları söz konusuydu.

Ayrıca, kadın satıcıların önemli bir kısmı bağ ya da bahçeyi kendi adlarına değil, küçük çocuklarının vasisi olarak elden çıkarıyorlardı. Küçük çocukların mülklerinin korunabilmesi için, kadılık, bu mülklerin satılması gerektiğinde özel bir yol izlenmesini istiyordu. Bu tür bir satışın geçerli görülen az sayıda nedeninden biri, ölenin bıraktığı ve mirasın paylaşılmasından önce ödenmesi gereken borçlardı (zaruret-i deyn).[47] Küçük çocuğun geçiminin sağlanabilmesi için de mülkleri satılabilirdi. Ancak, çocuğun hak sahibi olduğu taşınmaz mülk ancak ölen kişiden, çocuğun geçimi için kullanılabilecek para ve taşınabilir mülk kalmaması halinde satılabilirdi.[48] Çocuğa miras kalan ev, bağ ya da bahçenin kötü durumda olması halinde de vasi bu taşınmaz mülkü satabilirdi. Bu durumda çocuğun çıkarlarına en çok o zamanda yapılan satışın hizmet ettiği varsayılırdı.[49] İhmalci ya da dürüst olmayan bir vasi ise bu kuralı, çocuğun mülkünün idaresine zaman ve para harcamaktan kaçınmasını sağlayacak bir çıkış olarak kullanabilirdi.

Kendine ait mülkü olsa bile karısının geçimini sağlamakla yükümlü olan erkek, eşinin ölümü halinde mirasının ortak çocuklarının geçimini sağlamaya ayrılmasını isteyebilirdi. Ölen kadının mülkünün, çocuğunun günlük gereksinimlerinin karşılanabilmesi için satıldığına ilişkin çok ender rastlanan bir örnek vardır.[50]

---

46 Örneğin bkz. KKS 97, s. 4 (1101 '1689-90); KKS 98, s. 121 (1103 '1691-92').
47 Bir örnek için bkz. AKS 71, s. 82-83, no. 178 (1102 '1690-91').
48 Bir örnek için bkz. KKS 97, s. 67 (1101 '1689-90').
49 AKS 69, s. 201, no. 512 (1101 '1689-90').
50 KKS 99, s. 52 (1103 '1691-92').

İncelenen belgelerden küçük bir çocuğun mülkünün ancak açık artırmayla satılabildiği anlaşılıyor. Bu yöntemin seçilmesinin nedeni mümkün olan en yüksek fiyatın bu yolla alınabilmesi olmalıdır. Ayrıca, açık artırmayla yapılacak bir satışın duyurulması gerektiğinden vasinin ve yetişkin varislerin, küçük çocuk aleyhine işbirliği yapmaları olasılığı bu yolla düşürülmüş oluyordu.

Çocuk, yetişkin hale geldiğinde, kendi adına vasisinin yaptığı satışa itiraz etme hakkına sahipti ve bu hakkı kullandığı da olurdu.[51] Bu gibi durumlarda alıcı genç erkeğe ya da kıza küçük bir ek miktar, bir mücevher ya da buna eşdeğer başka birşey teklif etmeyi uygun bulurdu. Yetimin kabul etmesi halinde bu ödeme bedel-i sulh, yani gencin kadıya başvurma hakkını kullanmaması karşılığında verilen bir bedel olarak değerlendirilirdi. Dolayısıyla bu tür ödemeler ele alınan mülklerin satış fiyatına dahil edilmemiştir (bkz. Tablo 41-**45**).[52]

1600 yılı dolaylarında Ankara'da 122 satıştan 10'unun (yüzde 8), hayattaki ya da ölmüş toprak sahibinin, borçlarını başka türlü ödeyememesi nedeniyle gerçekleştiği belirtiliyor. O yıllara ait Ankara sicillerinde yetim çocuklarının geçiminin sağlanması için satılan mülklerden ise söz edilmiyor. Bu tür satışlar gerçekleşmiş olmalı, dolayısıyla 1600 yılı dolaylarında Ankara kadısının kâtiplerinin bu konuda özel bir kayıt tutmadıklarını varsaymak zorundayız. Kayseri'de ise 16. yüzyıl sonunda ve 17. yüzyıl başında el değiştiren 160 topraktan 13'ü (yüzde 8) küçük çocukların gereksinimlerinin karşılanması için satılmış ya da elden çıkarılmış. Bunların dışında da, hayatta ya da ölmüş toprak sahibinin borçları nedeniyle gerçekleşen 10 satış (yüzde 6) var.

Ankara'da 17. yüzyıl sonlarında kaydedilen 60 satıştan 12'si (yüzde 20) toprak sahibinin ya da zilyedinin borçları nedeniyle gerçekleşmiş. Küçük çocukların geçiminin sağlanması için yapılan satışlara yine değinilmemekle birlikte en azından bir durumda satış nedeninin yetimlerin gereksinimleri olduğu açıkça anlaşılıyor. Kayseri'de 168992 arasında gerçekleşen 88 satıştan 6'sı eski toprak sahiplerinin borçları nedeniyle, 3'ü ise yetim çocukların geçiminin sağlanması için yapılmış. Yani 17. yüzyıl Kayserisi'ndeki toprak satışlarının yüzde 10'unun altında zorunluluk yatmaktadır.

---

51 Bu konudaki örnekler için bkz. AKS 69, s. 26, no. 75 (1101 '1689-90'); AKS 69, s. 237, no. 591 (1102 '1690 91').

52 Bedel-i sulh konusunda bkz. Schacht (1964), s. 148.

Hayatta olan birinin, satış sözleşmesinde bu konuya hiç değinmeksizin mülkünü satıp borçlarını ödeyebileceği göz önüne alınırsa, bu konuda verilen sayıların en düşük değerler olduğu söylenebilir. Elimizdeki bilgiler gerçek durumu doğru yansıtıyorsa, 17. yüzyıl sonunda Ankara'daki sıkıntının Kayseri'ye kıyasla daha yoğun olduğu söylenebilir. 17. Yüzyıl sonlarındaki uzun savaşların birçok Ankaralının geçim kaynağını oluşturan sof ticaretine zarar vermiş olması muhtemeldir.[53]

Kentlilerin, kentlerinin yakınındaki tarımsal topraklar üzerindeki kontrollerini artırmaları yönünde bir eğilim bulunup bulunmadığının saptanmasına yazık ki olanaksız. 16. Yüzyıl sonlarında ve 17. yüzyıl başlarında mülk alan ve bunu kadı sicillerine kaydettiren kentlilerin sayısı aynı işi yapan köylülerinkinden hep daha çoktu. Fakat bu yalnızca kentlilerin kadıya köylülerden daha kolay ulaşabilmesine bağlanılmalıdır. Hem Ankara'da hem de Kayseri'de, 17. yüzyıl sonunda mülk toprak ya da tasarruf hakkı satın aldığı bilinen köylü sayısı hemen hemen sıfırdır. Bu da teknik bir nedenden, söz konusu dönemde satıcının tersine, alıcının oturduğu yerin kadı sicillerine hemen hemen hiç geçirilmemesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla kentle kır arasındaki ilişkinin çok önemli bir yönü hâlâ araştırılmayı beklemektedir.

Toprak alanların ve satanların ezici çoğunluğunun Müslüman olmasına karşın, örneklerimizde Hıristiyanlar da vardır (yüzde 10-30 oranında, bkz. Tablo 40). Mülk toprak ve miri toprak üzerindeki tasarruf hakkı satan ve alan gayrımüslimlerin sayısı da genellikle hemen hemen eşittir. Bu, gayrımüslimlerin elindeki toprak oranının Ankara'da ve bir ölçüde Kayseri'de kısa dönemde pek değişme eğiliminde olmadığını gösterir. Uzun dönemde ne olduğunun saptanması ise daha güçtür. 1600 dolayları ile 1690 arasında gayrımüslim alıcı ve satıcıların oranı Ankara'da yükseldi. Kayseri'de ise biraz düştü. Gayrımüslim davacı ve davalı oranında da paralel bir eğilim gözlendiğinden (Tablo 39), Ankara'daki gayrımüslim topluluğun durumunun iyiye gittiği, Kayseri'deki Hıristiyanların durumunun ise bir ölçüde kötüleştiği söylenebilir.[54]

---

53 18. yüzyıl başlarında Ankara'da sof ticaretinin önemini koruması konusunda bkz. Eyice (1970), s. 74-75.

54 Eyice (1970), s. 80-81.

Büyük ve Küçük Topraklar

17. Yüzyıl sonlarındaki belgelerde değinilen tarla, bahçe ve bağların alanlarının hesaplanması çok ilginç olurdu. Ne yazık ki elimizdeki belgelerde kullanılan birimler metrik sisteme çevrilemeyecek kadar az biliniyor. Tarlalar, normal olarak ekilebilecek tohum miktarıyla ifade ediliyordu. Gereken tohum miktarı her zaman keyl olarak saptanırdı.[55] Orta Anadolu'nun büyük kentlerinde İstanbul keyli ve haklarında çok az şey bildiğimiz yerel ölçüler kullanıldığı anlaşılıyor. Ancak, bu yerel birimlerin İstanbul ölçülerinden daha sık kullanıldığı izlenimi uyanıyor. Dolayısıyla, belgede aksi açıkça belirtilmediği sürece, yerel ölçülerden söz edildiğini varsaymak uygun olacaktır. Bu koşullarda 17. yüzyıl tarlalarının büyüklüğünü akr ya da hektar cinsinden ifade etme çabasının sonuçları pek doyurucu olamayacaktır.

Bağ ve bahçelerin ölçümünde kullanılan birimin adının ırgatlık olması, bu ölçünün bir ırgatın bir günde işleyebileceği toprak miktarından türetilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Ancak, ırgatlığın bir alan ölçüsü olarak kullanımına modern başvuru kitaplarında, hattâ özellikle köylü lehçelerini kapsayan *Derleme Sözlüğü*'nde bile rastlanmamıştır.[56] Bağların ölçümünde çok ender olarak kullanılan unbalın ise belirsiz büyüklükte küçük bir birim olduğu anlaşılmaktadır.[57] Bu koşullarda, bu 17. yüzyıl birimlerinin karşılıkları şans eseri bulunana kadar, yalnızca mülklerin göreli büyüklüklerine ilişkin saptamalar yapılabilir.

Ankara ve Kayseri'deki bağların genellikle birbirine yakın büyüklükte olduğu anlaşılıyor. Her iki kentte de, kaydedilmiş bağların yaklaşık yüzde 70'i 15 ırgatlık ya da daha küçüktü (bkz. Tablo 48). Çok küçük mülkler (5 ırgatlık ve aşağısı) Kayseri'ye kıyasla Ankara'da daha çoktu; 25 ırgatlıktan büyük bağlar ise yalnız Kayseri'de vardı. Kayseri çevresinde, bir kısmı kente çok yakın olan büyük köylerin bulunması nedeniyle,[58] bu durum ilk bakışta şaşırtıcı gelebilir. Böyle bir yörede toprağın bölünmüş olması ve ortalama mülk alanının küçük olması beklenirdi. Anadolu'nun bölgesel tarihi henüz çok az bilindiğinden, mülk toprakların gelişimine ilişkin belli eğilimleri hâlâ göremiyor olmamız mümkündür.

---

55 Çeşitli keyl ya da kile türleri için bkz. Hinz (1955), s. 41-42.

56 Irgatlık için Derleme Sözlüğü VII, s. 2484 içinde verilen tek karşılık "hasat zamanı"dır.

57 Bu sözcüğün anlamı için bkz. Derleme Sözlüğü XI, s. 4039.

58 Cuinet (1890), c. I, s. 315-316.

Toprak Fiyatları

Satışlara ilişkin belgelerin hemen tümünde, anlaşmazlıkları ele alan belgelerin de birçoğunda söz konusu mülkün fiyatı belirtilmiştir. Miri toprakların eldeğiştirmesinde değinilen "fiyat" ise genellikle yeni zilyedin eski zilyede ödediği paradır. Bu ödeme, ilk zilyedin mirasla geçen tasarruf hakkından vazgeçmesi karşılığında verilen bir bedel niteliğindedir.[59] Boş kalan bir miri toprak parçasının yeni zilyedi tarafından sipahiye ödenen giriş bedeli olan resm-i tapu da aynı sütuna yazılmıştır. Ancak, sipahinin miri toprağın eldeğiştirmesine izin vermeden önce istediği paralar Ankara ve Kayseri'deki 17. yüzyıl belgelerinde kaydedilmemiştir.[60] Böyle bir paranın alınmış olması beklenir, ancak, miktarı hakkında hiçbir şey bilinmemektedir.

16. Yüzyıl sonu Ankarası dışında, miri toprakların devri için ödenen fiyatlara ilişkin bilgiler oldukça sınırlıdır (bkz. Tablo 41 ve 42). Mülk topraklar konusunda ise çok daha fazla belge vardır. Miri toprakların devri için ödenen fiyatlara 17. yüzyıl sonunda doksan yıl öncesine göre çok daha az değinilmesi de dikkat çekicidir. 1592-1600 arasında Ankara'da gerçekleşen 242 miri toprak devrinin 33'ünde (yüzde 14) fiyat belirtilmiştir. 1690'larda ise fiyatı kayıtlı devirlerin oranı yüzde 9'a düşmüştür (125'de 11).

Kayseri'de ise miri toprakların eldeğiştirmesi için ödenen fiyatların 16. yüzyılın sonunda bile çok azı kadı sicillerine geçmiştir (250'de 12 ya da yüzde 5). Doksan yıl sonra miri toprakların eldeğiştirmesine ilişkin kesin bir fiyat belirtme âdeti Kayseri'de hemen hemen bütünüyle kalkmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılın sona ermesini izleyen yıllarda yaşadığı idari kriz miri toprak devirlerini kaydettirme zahmetine katlanan insan sayısının azalmasına yol açmış olabilir. Kayseri yöresinde mülk toprakların miri topraklar aleyhine genişlemesi de bu olguda en azından kısmen rol oynamış olabilir.

Ankara'da 16. yüzyıl sonlarında toprak fiyatları genellikle akçe cinsinden kaydedilmiş. Kayseri'de ise toprak alanlar ve satanlar çok çeşitli paralar kullanmışlar. Akçenin yanı sıra guruş'a, guruş-ı kebir'e (riyal guruş olabilir) ve altın ve ak altın adlı iki altın paraya rastlıyoruz.[61] Bu altın paralardan birinin

---

59 Bkz. Barkan (1980c), s. 309.

60 Barkan (1980c), s. 308.

61 Ayni ödeme karşılığı satışlar çok enderdi, bedelin en azından bir kısmı nakit olarak ödenirdi.

sikke-i hasene diye bilinen Osmanlı parası olması çok muhtemeldir, diğerinin ne olduğunu tahmin etmek ise güç.[62] 16. Yüzyıl sonunda ve 17. yüzyıl başında Kayseri'de geçerli değişim oranlarını şu anda bilmediğimiz için sicillerdeki toprak fiyatlarını akçeye çeviremiyoruz. 16. Yüzyıl sonlarında Ankara'da geçerli olan oranları ise Özer Ergenç'in araştırmasından öğreniyoruz.[63] Bu araştırmacının yayımladığı tablo değişim oranlarının 1590-1600 arasında önemli dalgalanmalar geçirdiğini gösteriyor. İstanbul'da geçerli oranların Ankara'daki alıcıları ve satıcıları etkilemeye başlaması için birkaç yıl beklemek gerektiği görülebiliyordu. Bu koşullarda Kayseri'deki toprak fiyatlarının guruş ve altından akçeye doyurucu biçimde çevrilmesi olanaksızdır; bu nedenle karşılaştırma yapma olanağı da sınırlıdır.

17. Yüzyıl sonunda kullanılan paralara ilişkin sorunlar bu kadar karışık değildir. Kadı sicillerinde yalnız iki birimden, guruş ve guruş-ı esedi'den söz edilmektedir. Bunlardan birincisinin anlamını kestirmek pek kolay değil; riyal ya da tam guruş olabilir, ya da guruş-ı esedi kastediliyor olabilir. Kuşkuya yer bırakmamak için Tablo 45'e yalnızca açıkça guruş-ı esedi cinsinden ifade edilmiş fiyatlar alınmıştır.

Halil Sahillioğlu'nun yayımladığı bir tablodan 1101-04 (1689-93) arasında İstanbul'da geçerli olan esedi guruş-akçe değişim oranını öğreniyoruz.[64] 1689-91'de Osmanlı hazine muhasipleri esedi guruşa 120 akçe değer biçerlerken bu tutar 1691'de 160 akçeye çıkarılmıştı. Ancak, 1103 (1691-92) yılına ait Kayseri kadı sicillerinde guruş 198-200 akçeye eşdeğer olarak kaydedilmiştir.[65] Burada guruş-ı esedi'nin değil, riyal guruş'un söz konusu olması mümkündür. Kayseri sicillerinde yer alan bir diğer guruş ise 70-80 akçe değerindedir, bir guruşa İstanbul hazine hesaplarında hiç rastlanmamıştır.[66]

Tablo 43'e bakıldığında da görüleceği gibi, 1600 yılı dolaylarında Ankara ve Kayseri'de satılan mülk toprakların çoğunluğu oldukça mütevazı

62 Sahillioğlu (1978), s. 35-37. Osmanlı hazinesine efrenciye ve engürüsiye gibi yabancı altın paraların çok sayıda girdiğini belirtir. Ancak, 17. yüzyılda Kayseri'de yabancı altın para kullanılıp kullanılmadığının belirlenmesi güçtür.

63 Ergenç (1978), s. 93.

64 Guruş ve esedi guruşun değerleri konusunda bkz. Sahillioğlu (1964), s. 233 ve Sahillioğlu (1978), s. 35-37.

65 KKS 98, s. 30, 33, 93 (1103 '1691-92').

66 KKS 98, s. 20, 127 (1103 '1691-92').

değerdeydi. Bu yıllarda Ankara'da gerçekleşen 99 satıştan 87'sinde (yüzde 87) 10.000 akçenin altında değerler söz konusuydu. 16. Yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başı Kayserisi'yle en azından yaklaşık bir karşılaştırma yapılabilmesi için, o dönemde bir guruşun ortalama 75 akçeye denk olduğu varsayılmıştır. Kayseri'de gerçekleşen ve fiyatları guruş olarak verilen 80 toprak devrinden 52'si, değeri 3.000 akçenin altında olan toprak parçalarını kapsıyordu. Seksen eldeğiştirmenin 73'ünde söz konusu para miktarı 10.000 akçenin altındaydı. Belgelerde akçe olarak verilen Kayseri toprak fiyatları da buna yakın bir dağılım göstermektedir; 29 alışverişten yalnızca üçünde 10.000 akçe ve üstünde fiyatlar söz konusudur. Tablo 43'ün (b) ve (c) sütunlarındaki sayılar özetlenerek, 109 eldeğiştirme olayından 91'inin (yüzde 91) 10.000 akçeden düşük fiyatlarla satılan mülk toprakları içerdiği söylenebilir. O yıllarda bir evin ya da bir kölenin birkaç bin akçe değerinde olduğu düşünülürse, büyük kentlerin yakınındaki bağ ve bahçeler gibi göreli olarak değerli toprakların bile, fazla büyük olmayan paralar karşılığında satın alınabildiği anlaşılır.

Toprak fiyatlarının 17. yüzyıl sonunda da düşük kaldığı anlaşılmaktadır (bkz. Tablo 44 ve 45). Bu dönemde esedi guruş 120 akçeye denk idiyse, Ankara'da satılan ve değeri esedi guruş cinsinden kaydedilen 21 mülkten 17'sinin fiyatı 10.000 akçenin altındaydı. 17. Yüzyıl sonlarında Kayseri'de 69 mülkün en azından 54'ü 10.000 akçe ve altındaki fiyatlarla eldeğiştirmiş olmalıdır. Ankara'ya ve Kayseri'ye ilişkin verileri toplayacak olursak; 90 mülk satışından 71'i (yüzde 79) 10.000 akçenin altında fiyatlarla gerçekleşmiştir. Esedi guruş'un değeri 160 akçe kabul edilirse (10.000 akçe= 62,5 guruş–ı esedi) Ankara için bu dağılım bütünüyle aynı kalır (bkz. Tablo 45). Kayseri'de ise 69 eldeğiştirmenin en az 38'i gene 10.000 akçenin altındaki fiyatlarla gerçekleşmiş olur. Dolayısıyla esedi guruş'un 160 akçeye eşdeğer alınması halinde bile, 90 mülk topraktan 55'inin (yüzde 61) 10.000 akçenin altında fiyatlarla satıldığı görülür.

1600 yılı dolaylarında alınan ve satılan toprakların büyüklüğü hakkında hiçbir şey bilinmediğinden, mülk toprakların birim fiyatlarının gelişimine ilişkin savlar büyük ölçüde spekülatif kalma durumundadır. Gene de, paranın değer kaybı nedeniyle toprak fiyatlarının artmış olması, fakat 17. yüzyılda büyük kentlerin çevresinde bile toprak üzerinde önemli bir nüfus baskısı görülmemiş olması muhtemeldir. Anadolu'da 17. yüzyılda yaşanan iç savaşlar ve nüfus kaybı göz önünde tutulduğunda, toprak üzerinde bir nüfus baskısı olması şaşırtıcı olurdu. Ancak, Ankara ve Kayseri gibi önemli kentlerin yakı-

nındaki toprakların terkedilmediğini de anlıyoruz, aksi halde kadı sicillerine geçmiş satış ve anlaşmazlıklar açıklanamaz.

17. Yüzyıl sonlarına ilişkin olarak ise hem Ankara hem de Kayseri için bazı birim fiyatların hesaplanması mümkündür. Tarla fiyatları çok ender olarak kaydedildiğinden, bu hesaplama yalnız bahçeler ve bağlar için yapılmıştır. Alıcı ve satıcılar genellikle alışverişe konu olan bağın alanının ölçülmediğini, tahmin edildiğini kabul ediyorlardı. Dolayısıyla bu verilerden türetilen birim toprak fiyatları da yaklaşık değerler olarak kabul edilmelidir. Gene de bu sayılar 17. yüzyılda toprak fiyatlarının hangi sınırlar içinde hareket ettiği konusunda bir fikir verebilir. Farklı guruş türlerinin kullanılıyor olması olasılığından kaynaklanan belirsizlikleri azaltmak için yalnızca ırgatlık başına esedi guruş olarak verilmiş toprak fiyatları dikkate alınmıştır.

17. Yüzyıl sonları Kayserisi için elimizde kullanılabilir 44 sayı bulunmaktadır. Bütün Kayseri yöresinde aynı toprak biriminin kullanıldığını varsayacak olursak –ki bu iyimser bir varsayımdır– bir ırgatlık toprağın en düşük fiyatı, Bel başı yakınlarında görülmüş olup 1,1 esedi guruş dolaylarındadır. Bir ırgatlık toprak için 12,5 guruş tutarında olan en yüksek fiyata ise Kayseri kent duvarlarının hemen dışındaki bağ ve bahçelerde değil, Çay adlı bir yerleşimde rastlanmıştır. Aritmetik ortalama ve medyan değerleri birbirine oldukça yakındır, birincisi 4,3; ikincisi ise 3,8 esedi guruş'tur. Kayseri kadı sicillerinde geçen yerlerden bir kısmı modern haritalarda bulunamadığından, bağ ve bahçelerin fiyatlarıyla kente olan uzaklıkları arasında bir ilişki kurmak güçtür. Ancak, söz konusu mülkün suya yakınlığı ve genel durumunun yanı sıra kentli tüketiciye yakınlığı da bağ ve bahçe fiyatlarının belirlenmesinde önemli bir rol oynamış olsa gerektir. Öte yandan, bağ sahiplerinden önemli bir kısmı kendi yetiştirdikleri ürünleri tükettiklerinden, uzaklık unsurunun 20. yüzyıl koşullarında olduğundan daha az önemli olması muhtemeldir.

Ankara'ya ilişkin veriler ise daha da yetersizdir. Kullanılabilir durumda yalnızca dokuz sayı bulunmuştur. Bunların en düşüğü 1,2 esedi guruş'tur (bugün Ayrancı adını taşıyan yerleşimde bulunan Dedem Çeşmesi'nde). En yüksek sayı ise ırgatlık başına 3,6 esedi guruş olup Çubuk yöresinde Urunkuş köyündeki bir mülke aittir.[67] Ortalama ve medyan değerler hemen hemen eşittir, 1 ırgatlık bağ ya da bahçe için birincisi 2,4; ikincisi 2,3 guruş

67 Günümüz haritalarında bu köy bulunamamıştır.

değerindedir. Ankara'daki toprak fiyatlarının Kayseri'dekilerden neden bu kadar düşük olduğunun anlaşılması güç. Ankara içinde hesaplanabilen fiyat sayısının daha sınırlı olması bu dağılımın rastlantıdan kaynaklanabileceğini akla getirmektedir. Ankara'da kullanılan ırgatlığın Kayseri'de kullanılandan daha küçük bir ölçü birimi olması da mümkündür. Bir diğer önemli olasılık da Kayseri yöresinde bağcılığın Ankara'ya göre daha gelişmiş olmasıdır. Bu varsayımda bir gerçek payı varsa, Kayseri'de üretilen şarap ve üzümün daha yoğun ticarete konu olması, bağcılık yapılmasına uygun toprakların fiyatını yükseltmiş olabilir. Ancak, bütün bu açıklama çabaları, şu anda elimizde bulunan veriler temelinde bütünüyle spekülatif nitelikte olmaktadır.

Toprak Sahibi Reaya ve Askeri

17. ve 18. yüzyıllarda askerinin mülk topraklarının gerçekten artıp artmadığı Osmanlı toprak düzeni tarihinin en ilginç sorularından birini oluşturur. Bu konuda iki hipotez geliştirilmiştir. Birinci hipotez, hepsi askeri olmayan zengin kentlilerin az-çok yasadışı yollarla toprak edinip pazar için üretime başladıklarını varsaymaktadır.[68] Bu sürecin mantıki sonucu Doğu Avrupa modelinde büyük toprak mülkiyeti ve ticari ürün üretimi için kör tülükten zor yoluyla sağlanan emektir. Balkanlarda "Doğu Avrupa modeli"nin diğer özelliklerinin de geçerli olması durumunda, zengin toprak sahiplerinin mallarını doğrudan doğruya ihracatçı yabancı tüccarlara satması nedeniyle, giderek kent pazarlarının önemini yitirmesi ve kentlerin gerilemesi beklenir.[69]

Nikolai Todorov farklı bir model önermektedir; Todorov'a göre, 18. yüzyıl başında Bulgar kentlerinin halkı pek farklılaşmamıştı, askeri konumunda birkaç zengine karşılık çok sayıda orta halli zanaatkâr ve esnaf vardı. Yüz yıl sonra ise zenginlerin hem sayısı artmış hem de gelir kaynakları çeşitlenmişti.[70] Ticaretin artmasının üreticilerin yoksullaşmasıyla elele yürümesi ilke olarak olanaksız değildir. Stoianovich de, 18. yüzyıl Balkan ticaretine ilişkin çalışmasında bu önermeyi yapmıştır.[71] Bu önermenin kabul edilmesi halinde bile askerinin bir yandan kır üzerindeki egemenliğini güçlendirirken

68 Bu model için bkz. Stoianovich (1953), s. 405-407.
69 Wallerstein (1974), s. 99-100; Braudel (1979), c. II, s. 234.
70 Todorov (1970), s. 61.
71 Mtoianovich (1960), s. 253-255.

bir yandan da kentleri denetleyen konumlarını kısmen yitirmeleri olgusunun açıklanması gerekmektedir. "Doğu Avrupa modeli"nin mantığı, kentlerin büyük toprak sahiplerinin eline geçmesini ya da sönmesini gerektirirdi.

Zengin toprak sahiplerinin bir kısmının askeri değil, reaya kökenli olduğu varsayılabilir. Fakat, toprak sahiplerinin çoğunluğunun, bu konumu Osmanlı hükümetiyle olan ilişkilerine borçlu olmaları da muhtemeldir. Todorov bu güçlüğü, pazar için üretim yapan büyük toprakların öneminin çok abartıldığını ve varolan bu tür toprakların da Osmanlı yönetici kesimine ait olmadığını varsayarak aşmaya çalışmıştır.[72]

Orta Anadolu'daki toprak düzeninin gelişimi konusunda çok az araştırma yapılmış olduğundan bu bölgeye ilişkin bir model yoktur. Ayrıca, yalnızca iki önemli ticaret kentinin çevresini ele alan çalışma, bütünsel bir model geliştirilmesi için pek iyi bir başlangıç noktası değildir. Ancak, sınırlı bir çalışma bile belli özelliklerin olmadığının anlaşılması için yeterli olabilir. 16. Yüzyıl sonunda ve 17. yüzyıl başında Ankara yakınlarında askerinin elinde çiftlikler vardı,[73] Kayseri'de ise benzer önemde bir olguya rastlanmamıştır. Dahası, 17. yüzyıl sonlarına ilişkin Ankara ve Kayseri belgelerinde büyük topraklardan çok az söz edilmektedir. Elimizdeki belgelerin pek yeterli olmadığını kabul ediyoruz, gene de 17. yüzyılda çiftliklerin Orta Anadolu'da fazla yaygınlaşmamış olması çok muhtemeldir. Bu, İzmir'de ve başka yerlerde olduğu gibi ayanın önem kazanması olgusunu dışlamaz.[74] Ancak, bu kişilerin siyasal gücünün önemli bir kaynağının pazar için üretim yapan büyük topraklar olmadığı anlaşılmaktadır.

Bu gözlem, Todorov'un toplumsal değişme modelinin 17. yüzyıl Orta Anadolusu'na uygulanabileceği anlamına da gelmez. 17. ve 18. yüzyıllarda zengin Ankaralılar ya da Kayserililer arasında gelişen bir farklılaşma olup olmadığını, kentlilerin servetlerini yakından incelemeden saptayamayız. Böyle bir inceleme yapılmadığı sürece önemli sayıda reaya tüccarın, kentlerde yerleşmiş askerinin servetiyle rekabet edecek bir konuma ulaşıp ulaşmadığını öğrenmek olanaksızdır. Dolayısıyla, Todorov'un modelinin Anadolu için geçerli olup olmadığı ilerde yapılacak bir araştırma ile çözülebilecek bir sorundur. Ancak, eldeki verilerden türetilen bazı gözlemler ilerde girişilecek araştırmaların yönünü gösterebilir.

---

72 Modorov (1963), s. 124.
73 Maroqhi (1980b), s. 94-95.
74 Meinstein (1976).

Ankara kadı sicillerine göre, 1592-1600 yıllarında askeri ile reaya arasında gerçekleşen 72 alışverişten 14'ünde (yüzde 19) alıcı askeri, satıcı reayaydı. Alıcının reaya, satıcının askeri olduğu satış sayısı ise yalnızca 9'du (yüzde 13). 16. Yüzyıl sonlarında Kayseri'de ise daha belirgin bir eğilim görülebiliyordu. Taraflardan en az birinin askeri olduğu 48 satıştan 24'ünde reaya satıcı, askeri alıcı; yalnız 11'inde askeri satıcı, reaya alıcıydı. Dolayısıyla, 1600 yılı dolaylarında Ankara ve Kayseri yörelerinde askeri mülklerinin yayılmakta olması mümkün gözükmektedir.

1690 yılları için ise böyle belirgin bir eğilim saptanamamıştır. Bu dönemle ilişkin olarak seçilen örneklerin azlığı nedeniyle, askeri ile reaya arasında çok sınırlı sayıda toprak alışverişi belirlenebilmiştir. Gene de o yıllarda askeriden reayaya ve reayadan askeriye satışların pek önemli boyutlarda olmadığı anlaşılmaktadır. Bu gözlemin daha büyük bir örneklemeyle doğrulanması halinde, askeri mülklerinin reaya mülkleri aleyhine genişlemesinin en azından bir süre için durduğu varsayılabilir.[75] Bu olgunun küçük ve orta büyüklükteki reaya topraklarının istikrar kazanmasını da beraberinde getirip getirmediğinin ise araştırılması gerekir.

Tablo 46, 16. yüzyılın son yıllarında Ankara'nın bir ölçüde ayrı bir konumda olduğunu göstermektedir. Kadı sicillerine geçmiş toprak devirlerinin üçte birinden fazlasında (yüzde 37'si) taraflardan en az biri askeridir. Bu nedenle, bu satırların yazarı, salt 1600 yılı Ankarası'na ilişkin malzemeyi incelediğinde,[76] bu kentin oldukça küçük askeri kesiminin, kentin toprak piyasasında egemen olduğu sonucuna varmıştı. Ankara toprak piyasasında görülen bu yüksek askeri katılım oranına, başka dönemlerde ve başka yerlerde rastlanmamaktadır. 1689-92 yıllarında Kayseri toprak piyasasında da askerilerin payı oldukça yüksek olmakla birlikte (125'te 36, ya da yüzde 29) bu kişilerin büyük çoğunluğu, genellikle siyasal iktidarın görevlisi olmayan ama vergi ayrıcalıklarından yararlanan seyyid ve şeriflerdi.[77]

---

75 Mablo 46'daki oranlar 17. yüzyıl sonunda reaya topraklarının Ankara'da yaygınlaştığı, Kayseri'de ise azaldığı izlenimini uyandırmaktadır. Ancak, olay sayısı, kesin bir sonuç çıkartılamayacak kadar küçüktür.

76 Maroqhi (1980a), s. 99.

77 M7. yüzyıl sonlarında Kayseri'de çok sayıda bulunan seyyid ve şeriflere başka kentlerde de rastlanmaktadır. Bu konuda bkz. Barkan (1966), s. 8.

Mülk Toprakların Yaygınlaşması Kayseri'ye Özgü Bir Olgu muydu?

Klasik Osmanlı toprak düzeninde tarlalar ilke olarak devlet mülkiyetindeydi.[78] Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun hem Anadolu'da hem de Balkanlarda yayıldığı dönemde bu kuralın dışına çıkıldığı oluyordu. İlk Osmanlı Sultanlarının bazı arkadaşlarına Balkanlarda geniş topraklar mülk olarak verilirdi.[79] Bu mülklerin bazıları daha sonra vakıf haline dönüştürüldü; fakat diğerleri hibe yapılan kişilerin ailelerinin elinde kaldı.[80] Orta Anadolu'da oldukça yaygın olan malikâne-divani sistemi ise devlet görevlisi olmayan bazı ailelere köylüden toplanan vergilerden pay alma hakkını tanıyordu. Ömer Lütfi Barkan, alanında öncü niteliği taşıyan çalışmasında, köylü vergilerinden alınan malikâne payının, Osmanlı döneminden önce Orta Anadolu'daki bazı zengin ailelerin sahip olduğu tam mülkiyet haklarının son kalıntısı olduğunu varsayar.[81]

Bu mülklerin önemli bir kısmı, Osmanlı devletinin reayası dışında kalan kişilere ait olsa gerektir. Reaya söz konusu olduğunda mülk genellikle ev, değirmen, bahçe ve bağlarla sınırlı kalırdı. 16. Yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başı Kayserisi'nde ender olarak "mülk tarla" kayıtlarına da rastlıyoruz (bkz. Tablo 47). Peygamberin soyundan geldikleri düşünüldüğünden ya da başka nedenlerle vergi-dışı tutulan kişiler mülk tarla sahibi olabilirlerdi. Ancak, mülk tarla sahipleri arasında sıradan kentliler ve köylüler de bulunmaktadır.

1586-1610 yıllarında mülk tarla sayısı hâlâ çok azdı. Bu bölümde incelenen 250 Kayseri belgesinde değinilen 265 toprak parçasından yalnızca 11'i (yüzde 4) tartışmasız mülk tarladır (bkz. Tablo 47). Miri toprak sayısı ise bunun iki katından fazladır. 265 olaydan 33'ünde davacı, davalı, alıcı ve satıcılar söz konusu tarlaların mülk mü miri mi olduğunu belirtmemişler.[82] Bu bilgi bazı anlaşmazlıklar için önem taşımamış olabilir. Öte yandan, resmen

---

78 Markan (1940c), s. 296.

79 Markan (1942c).

80 Mihaloğulları'nın Balkanlar'daki topraklar konusunda bkz. Barkan (1942c), s. 256 vd. (1980 baskısı).

81 Barkan (1939), s. 186 (1980 baskısı).

82 Tablo 36 ve 47'deki toplamların arasındaki küçük farklar bir satış ya da anlaşmazlığın birden fazla toprak parçasını kapsayabilmesinden kaynaklanıyor olabilir. Mera ve benzeri topraklara ilişkin anlaşmazlıklar ise Tablo 47'deki başlıklara dahil edilememiştir.

miri toprak da olsa bir tarlanın sahib-i arza başvurulmadan alınıp satılabilmesi olgusu çok önemlidir. Niteliği hakkında birşey bilmediğimiz bu tarlaların bir kısmının mülk kabul edilmeye başlanmış olması çok muhtemeldir.

17. Yüzyılın son yıllarında Kayseri yöresinde en sık görülen tarla türü mülk tarla olabilir. Mülk tarladan 21 kere, miri tarladan ise yalnızca 6 kere söz edilmekte, 8 tarla mülk ya da miri kategorilerine kesin olarak dahil edilememektedir. Osmanlı merkezi idaresinin bu gelişme karşısında benimsediği tutumu gösterebilecek hiçbir resmi yazışmaya rastlanamamıştır. Ancak, şu anda elimizde bulunan belgeler mülk tarlaların, en azından 17. yüzyılda kesin bir direnişle karşılaşmadan yavaş yavaş yaygınlaştığı izlenimini uyandırmaktadır.

1880 yılında Anadolu'da İngiliz konsolos yardımcısı iken Ferdinand Bennet tarafından yazılan bir rapor bu gelişmenin son aşamasını belgelemektedir.[83] Bennet, Kayseri yöresindeki bütün toprakların mülk kabul edildiğini belirtiyor. Ancak, belli bir süre işlenmeyen toprağın sahibinin elinden alınması kuralı miri toprak düzeninin son kalıntısı olarak Tanzimat'ın toprak düzenine ilişkin düzenlemeleri arasında yer almıştır.[84] 1880'lere kadar klasik Osmanlı toprak düzeni büyük ölçüde kaldırılmış olduğundan, Bennet'in Kayseri'de gördüğü toprakların bir kısmının, mülk tarla haline geliş tarihinin oldukça yeni olması mümkündür. Gene de, mülk tarla geleneğinin yerleşiklik kazanmış olması, Tanzimat dönemi düzenlemelerinin sağladığı olanaktan yararlanılmasını ve mülk toprakların yayılmasını kolaylaştırmış olmalıdır.

Kayseri bölgesinde, hem mülk hem de miri topraklar oldukça küçük parçalar halinde eldeğiştiriyordu. Dolayısıyla mülk tarlaların yaygınlaşması sıradan kişilerden kaynaklanan bir olgu olarak görülebilir. Bu yaygınlaşmanın yalnızca bölgesel nitelikte olup olmadığı ve başka büyük ticaret kentlerinin çevresinde de benzer gelişmeler görülüp görülmediği, ancak yeni araştırmalar sonucunda anlaşılabilir.

17. Yüzyıl miri topraklarının mülk haline dönüşme biçimi hakkında şimdilik hemen hemen hiçbir şey bilinmemektedir. Bu dönüşümü yasallaştırmanın bir yolu üzüm kütükleri dikerek tarlayı bağa çevirmekti. Bağlar genel-

83 Bennet (1980), s. 114.
84 Tanzimatın bu konuda getirdiği düzenlemeler için bkz. Barkan (1940c), s. 340.

likle mülk kabul edilirdi.[85] 1103 (1691-92) tarihli bir belgeden bu yöntemin gerçekten işe yaradığını öğreniyoruz. Söz konusu metin, miri topraklar üzerinde kurulmuş bir bağdan söz ederken sonraki bir cümlede mülk terimini kullanmaktadır. Ancak, mülk tarla niteliği kazanan miri toprakların tamamının, hattâ çoğunluğunun önce bağ olarak kullanılmış olması pek muhtemel değildir.

Kayseri yöresine özgü bir olguyu bu kadar ilginç kılan şey, Orta Anadolu'nun Avrupa ticaretine erken açılmış bir bölge olmamasıdır. Bu nedenle, Avrupa'ya satılmak üzere ürün yetiştirilmesinin Kayseri yöresinde mülk toprakların yaygınlaşmasına yol açtığını varsaymak anlamsız olacaktır. Öte yandan, kent pazarının yakınlığının mülk tarlaların genişlemesine katkıda bulunan bir unsur olması çok mümkündür. Bu varsayım doğruysa, klasik Osmanlı toprak düzeninin çözülmesinin bu erken örneğinin temelinde dış ticaret değil, iç ticaret yatıyor demektir.

Sonuç

Orta Anadolu'daki iki büyük ticaret kentinin çevresindeki toprak satışlarına ilişkin bu çalışmadan çıkarılabilecek en açık sonuç 17. yüzyılda mülk toprakların öneminin arttığıdır. Köylü ve kentlilerin miri toprak üzerindeki tasarruf haklarının devrini düzenleyen kurallar, mülk toprak satışlarına ilişkin kurallara daha çok benzemeye başlamıştır. Bu gözlem yeni değildir, 40 yılı aşkın bir süre önce daha genel bir düzeyde Ömer Lütfi Barkan tarafından yapılmıştır.[86] Barkan'ın bu sonuca Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamını kapsayan kanunname, fetva ve diğer yasal metinleri inceleyerek vardığı anlaşılıyor. Dolayısıyla, miri topraklar üzerindeki tasarruf haklarının giderek tam özel mülkiyet haklarına dönüştüğü biçimindeki varsayımını bölgesel bir inceleme çerçevesinde sınamak ilgi çekici olabilir.

Bu durumda, Kayseri'de özel mülk olduğu açıkca kabul edilen mülk tarlaların ortaya çıkması fazla şaşırtıcı değildir. İşlenen toprakların bir kısmı mülk niteliğini ihmal sonucu kazanmış da olabilir. Timar sahiplerinin hem sayısının hem de yerel nüfuzunun azaldığı koşullarda, ellerindeki miri toprağı devretmek isteyen zilyedler, kimi zaman, başvuracak kimse bulamamış ola-

85 Bkz. KKS 99, s. 44 (1103 '1691-92').
86 Barkan (1940c), s. 316.

bilir. Bu durumda, miri topraklar için hiç kullanılmaması gereken "bey" (satış)[87] terimi belgelere girmiştir. Kadıların şeriat alanında eğitim görmüş ve dolayısıyla mülk topraklara ilişkin yasal sorunları çözmeye alışmış olmaları nedeniyle, satılabilen topraklar uzun dönemde mülk kabul edilmeye başlanmış olabilir.

Bu tür süreçler 17. yüzyıl ve 18. yüzyıllara özgü değildir, benzer eğilimlere ilişkin şikayetler 16. yüzyıl metinlerine de yansımıştır. Ancak, 17. yüzyılda Osmanlı merkezi idaresinin reaya arasında özel mülkiyetin yaygınlaşmasına karşı çıkmadığı, ya da alınan önlemlerin başarısız olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla özel mülkiyet, 19. yüzyıl yasal düzenlemelerinin hızlandırıcı müdahalesinden çok önce önem kazanmaya başlamıştı.

Mülk tarlaların yaygınlaşması ve çiftliklerin gelişmesi iki ayrı olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Kuşkusuz ikisi de, klasik Osmanlı toprak düzeninin çözülmesinin farklı yönleri olarak yorumlanabilir. Ancak, bu, mülk toprakların ortaya çıkışının zorunlu olarak çiftlik oluşumuna yol açtığı anlamına gelmez. Bu olguların ikisi de muhtemelen ticaretin –yalnızca Avrupa'ya tarımsal ürün satışının değil, iç ticaretin de– genişlemesine bağlıdır. Söz konusu süreçlerin anlaşılabilmesi için mülk tarlaların yaygınlaşması ve çiftliklerin doğması (ya da doğmaması) iki ayrı olgu olarak incelenmelidir.

87 Bazı 16. yüzyıl fermanları miri toprak satışlarını açıkça yasaklıyordu. Bkz. Barkan (1940c), s. 304.

BÖLÜM 11

GÖÇ VE KENTSEL GELİŞME

Genellikle endüstrileşme öncesi kentlerde nüfusun kendini yeniden-üretmediği ve bu kentlerin büyümesinin ve hattâ varlığını korumasının köylerden gelen sürekli göçe bağlı olduğu varsayılır. Osmanlı döneminde Anadolu kent ve köylerindeki ortalama yaşam süresine ilişkin hiçbir veriye sahip olmadığımız için, bu konudaki genel çerçevenin Anadolu kentleri için de geçerli olduğunu varsaymak zorundayız. Temiz su kaynakları, drenği sistemleri ve kanalizasyon gibi başlıca kent hizmetlerinin fazla gelişmemiş olduğu düşünülürse, Anadolu'daki kentlerin 17. yüzyıl Avrupa, Hindistan ya da Çin kentlerinden daha sağlıklı yaşam ortamları oluşturduğunun varsayılması için pek neden yoktur.[1]

O halde, kentlere her yıl çok sayıda kişi göçmüş olmalıdır. İstanbul'da durumun böyle olduğu uzun süredir bilinmektedir. 15. Yüzyılda Fatih Sultan Mehmet ve II. Bayezid, çok sayıda kişiyi, eski Karaman beyliğinden, Trabzon'dan, Akkerman ve Kilia'dan yeni fethedilmiş başkente getirtmişlerdi.[2] Seksen yıl kadar sonra ise İstanbul'a Sultanın emriyle artık yalnızca uzman zanaatkârlar, örneğin Mısır'dan inşaat ustaları ve kilim dokuyanlar getiriliyordu.[3] 16. Yüzyıl ortalarında, başkente göçenlerin çoğunluğu bunu kendi istekleriyle yapıyorlardı.

---

1 Braudel (1973), s. 381. Bu bölümde göçerlerin hareketleri dikkate alınmamıştır.

2 Bkz. Ayverdi (1958); Barkan ve Ayverdi (1970), s. x vd.; İnalcık (1970); Beldiceanu (1973), s. 41-42.

3 Barkan (1972), s. 93-107; MD 60, s. 46, no. 113 (993 '1585').

Başkente göçenlerin sayısı besin kaynakları ve iş olanakları üzerinde ciddi bir baskı oluşturacak kadar büyüktü.[4] Bu nedenle, 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başından itibaren Osmanlı idaresi İstanbul'a göç edenlerin sayısını sınırlandırmaya çalıştı. Mahalleler az-çok düzenli biçimde denetlenerek, iyi hallerini kanıtlamaya hazır kefil bulamayan göçmenler aranırdı.[5] Başkente resmi işleri için gelecek insan sayısı sınırlandırıldı. 18. Yüzyılda İstanbul'a giden bellibaşlı yollar engellerle kapatıldı.[6] Bütün bu önlemlerin etkisi çok sınırlı kaldı. Göçmenlerin bir kısmı yakalanarak geri gönderildi, ama çoğunluğu kalmayı başardı.

Bu sürekli göç sonucunda İstanbul'un bazı kesimleri genişledi. Kanuni döneminde Üsküdar başkentten idari olarak ayrı, küçük bir kentti. 16. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren kurulan büyük vakıflar göçmenleri buraya çekti, 17. yüzyıl sonlarında, bir ölçüde yanlış bir deyişle "Büyük İstanbul"la birleşmişti.[7]

Anadolu kentlerine ilişkin bilgilerimiz çok daha kıt. Taşra kentlerinin nüfusunu artırmaya yönelik önlemler Osmanlı arşiv belgelerinde ender olarak yer almaktadır. 16. Yüzyıla ait bir tahrir defterinde, Ayasoluğ'a göç eden kişi-

lerin bazı vergilerden muaf tutulacakları, çünkü kıyı kentlerinin korsanlardan korunabilmek için kalabalık olması gerektiği belirtilmektedir.[8] 16. Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı idaresi Karapınar-Sultaniye'yi geliştirerek, Halep'e giden kervanlar için bir konaklama yeri haline getirmeye çalıştı. Buraya yerleşenlerin vergi ödemeyecekleri söylendi, fakat projenin başarısı sınırlı oldu.[9] Çok ender olarak kentlilerin kutsal yerlere tanınan vergi muafiyetlerinden yararlandığı görülürdü. Örneğin, Konya'da Mevlâna Celâleddin Rumi'nin türbesi yanındaki Türbe-i Celâliye semtinde oturanlardan avarız-ı divaniye vergisi alınmazdı. 16. Yüzyılda bu mahalle Konya'nın en kalabalık

4 İstanbul'a göçün denetlenmesine yönelik bir ferman için bkz. MD 7, s. 46, no. 130 (975 '1567-68').

5 MD 76, s. 92, no. 231 (1016 '1607-08').

6 Aktepe (1958), s. 8, 11.

7 16. yüzyıl başlarında yapılmış bir Üsküdar tahriri için bkz. TT 438, s. 793. 18. yüzyılda Boğaz'daki köylerin İstanbul ile birleşmesi konusunda bkz. Orhonlu (1966), s. 110 vd.

8 TT 148, s. 181.

9 Bkz. Barkan (1942), s. 355 vd.; MD 40, s. 53, no. 114 (987 '1579-80'); MD 40, s. 47, no. 101 (987 '1579-80').

kesimini oluşturuyordu.[10] 16. Yüzyılın ikinci yarısına kadar Anadolu kentlerinin -İstanbul'un gelişmesi için gerekli emek ve sermayeyi sağlamaları istenmediği sürece- büyük ölçüde kendi hallerine bırakıldığı anlaşılmaktadır.

Göçmenler ve Osmanlı Merkezi İdaresi

Günümüze gelebilmiş idari düzenlemeler Osmanlı devletinin uyruklarının hareketlerini sıkı bir şekilde denetlediği izlenimini uyandırmaktadır. İnsanlar uzak kent ve vilayetlere sürgün edilebilirdi, fakat zorla yer değiştirilmedikleri sürece,[11] atalarının işlediği toprağı işlemeleri gerekirdi. Birçok kanunname sipahiye başka köylere yerleşen ya da en yakın kente taşınan köylülerini geri getirme hakkını tanıyordu. Bazı vilayetlerde yerel idareciler bu hakkı 10-15 yıl içinde kullanabilirlerken,[12] başka yerlerde, örneğin Kütahya vilayetinde, bu süre 20 yıldı.[13] Köylünün asıl köyüne dönmeye zorlanamadığı durumlarda da, sipahi, tarımdan vazgeçip başka işlerle uğraşan köylülerden çiftbozan akçesi adlı özel bir vergi alırdı.[14]

Gerçekte ise, 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı köylülüğünün son derece hareketli olduğu söylenebilir. Göçerlerin ve yerleşik köylülerin yaşam biçimleri birbirine oldukça yakındı. Anadolu'nun Akdeniz kıyılarında yaşayan kentli ve köylüler, her yıl Toros dağlarındaki yaylaklara çıkarlardı.[15] Yazın bu bölgedeki kalelerin neferatını görev yerlerinde tutmak bile Osmanlı idaresi için güç olurdu.[16] Öte yandan birçok göçebe aşiret de tarımla, hattâ Çukurova'da pamuk yetiştiren aşiretler örneğinde olduğu gibi, ticari ürün yetiştirmekle uğraşırdı.[17] Anadolu'nun bütününde yağmura bağlı tarım yapılabildiğinden ve ayrıntılı sulama düzenlemeleri gerekmediğinden, kırda yaşayanlar, dönemin gereklerine göre koyunculuktan tarıma veya tarımdan koyuncu-

---

10 TK 104, s. 10b vd.
11 Osmanlı sürgün politikalarının ana hatları konusunda bkz. Barkan (1949-50), (1951-52), (1953-54).
12 İnalcık (1973), s. 111.
13 Barkan (1943), s. 24.
14 İnalcık (1973), s. 111.
15 MD 18, s. 125, no. 271 (979 '1571-72').
16 MD 7, s. 695, no. 1921 (976 '1568-69'), Mamuriye'deki (Anamur) görev yerlerini bırakıp yaylaklara gitmek isteyen askerlerden söz etmektedir.
17 Soysal (1976), s. 16.

luğa geçebilirlerdi.[18] Bu tür bir kırsal toplumun sürekli "hareket halinde" olması beklenir. Bu koşullarda, yukarda değinilen kanunnamelerin günlük hayatta düzenli olarak uygulanan yerleşik kurallar olarak değil, pek düzeltilemeyen bir durumla başa çıkma çabaları olarak yorumlanması daha uygun olacaktır.

Ancak, göç üzerindeki resmi sınırlamalar nedeniyle insanların kendi istekleriyle giriştikleri göç hareketleri konusundaki belgeler sınırlı kalmıştır. Resmen kentli kabul edilen kişilerin, geldikleri yerler hakkında tahrir defterlerinin çoğunda hiçbir bilgi yoktur. Aksi yönde bir kanıta rastlanmadığı sürece, tahrir defterlerine kentli olarak geçmiş kişilerin o yerde yeterince uzun süredir yaşamış olduğu varsayılmış olmalıdır.[19] Belli tür göç hareketlerini düzenlemek, sınırlandırmak ya da yasaklamak için zaman zaman fermanlar çıkarılırdı. 16. Yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'nun birçok yerinde iç savaş çıkmasıyla birlikte bu tür fermanlar da sıklaştı. 1600 yılı dolaylarında çıkarılan adaletnameler Sultanın ve memurlarının köylülerin kaçışına ilişkin görüşlerini içermektedir.[20] O yıllarda çıkarılan birçok fermanda, özellikle de adaletnamelerde, yerel idarecilerin işlediği ve köylülerin toprağı terketmelerine yol açan suçların canlı örnekleri vardır. Bu metinlerin bazılarında İstanbul'daki merkezi hükümetle köylülük arasında, yerel idarecilerin suistimallerine karşı kurulmuş bir ittifakın varlığı sezilmektedir. Eski bir köylü düşünün gerçekleşmesi![21]

Adaletnameler ve diğer fermanlar genel koşulları ele aldığından, Anadolu kentlerinin büyüyüp gelişmesini sağlayan çok daha yerel ve küçük ölçekte hareketler hakkında pek bir bilgi içermemektedir. Ancak, başka kaynaklar vardır. Örneğin belli göç türleri kadı sicillerine yansımıştır. Timar sahibinin kadıya başvurarak belli bir kente yerleşmiş birisinin aslında köylü olduğunu kanıtlamaya çalıştığı ve bu kişinin ya çift bozan akçesi ödemesini ya da toprağına dönmesini istediği olurdu.[22] Ya da göçmenin ayrıldığı köyün halkı, bu

---

18 Planhol (1968), s. 222.

19 Göçmenlerin ikamet yerinin belirlenmesinde kullanılan kıstaslar için bkz. MD 46, s. 205 (989 '1581'). Söz konusu belge 1584 Karaman tahririnin hazırlanmasına ilişkindir.

20 İnalcık (1965), s. 85-86; Cezar (1965), s. 387.

21 Akdağ (1963), s. 150-151; 18. yüzyılda Fransa'daki köylü ayaklanmaları konusunda bkz. Lefebvre (1973), özellikle s. 38-39.

22 KKS 10, s. 44, no. 366 (1001 '1592-93'). Bu belge daha sonra çizilmiştir, ama içeriği çok tipiktir.

kişinin köyden toplu olarak alınan vergi ödemesine katkıda bulunmasını isteyebiliyordu.[23] Hizmet sözleşmeleri de kente yeni göçenlerin durumu hakkında bir fikir vermektedir. Köylülerin borçlarına ilişkin kayıtlar ise neden birçok göçmen için kentin çekiminin değil, köyün itmesinin söz konusu olduğunun anlaşılmasını sağlamaktadır.

İncelenen belgeler belli bir kişinin köylü mü kentli mi olduğunun saptanmasında kullanılan kıstasları göstermektedir. İlke olarak, kişinin, tahrir defterine kendisinin ya da babasının ikamet yeri olarak kaydedilen yerleşimde oturduğu kabul edilirdi.[24] Ancak, Anadolu'nun çoğu yerinde son tahrir defterleri 1585 dolaylarında ve hattâ daha önce derlendiğinden, bu kural 1610 yıllarından sonra pek işe yaramamaya başladı. Yaşam süresi kısa olduğundan ve soyadı bulunmadığından, kişilerin kökeninin kanıtlanması güçleşti. Kadı genellikle tımar sahibinden, vergi mükellefi köylüsü olduğunu ileri sürdüğü kişinin gerçekten o tımarın "raiyet ve raiyet oğulları"ndan geldiğini belgelemesini isterdi. 1610 yıllarından sonra kadıyı bu konuda ikna edebilen tımar sahibi sayısının pek fazla olmadığı anlaşılıyor.[25]

Öte yandan, tımar sahibinin geri istediği göçmen kentte 15 yıldır (ya da gerekli yasal süre boyunca) oturduğunu kanıtlamak için tanık gösterebilirdi. Yazılı kanıt gerekmiyordu, iyi tanınan iki Müslümanın tanıklığı yeterliydi. Bu durumda bir mahallede birkaç yıldır oturan ve komşularını rahatsız edecek birşey yapmamış birisinin, yasal süreyi doldurmamış olsa da, istediği tanıkları bulabilmiş olması beklenir.

Göçmen, yeni katıldığı topluluktan istenen avarız-ı divaniye'nin kendi payına düşen kısmını düzenli olarak ödeyerek de yeni yerleşimini sağlamlaştırabilirdi. Bu durumda, lehine tanıklık yapacak kişi bulması da kolaylaşırdı. Avarız köylerden ve kent mahallelerinden toplu olarak alındığı için, vergi yükünü paylaşacak bir kişinin daha gelmesi komşular tarafından genellikle iyi karşılanırdı. Kayseri'ye göç eden birçok köylü, eski komşularının isteklerine karşılık kentin bir mahallesinde avarız ödediklerini kanıtlamışlar ve bunun üzerine olay, genellikle kapanmıştır.[26]

---

23 KKS 15, s. 128 (1019 '1610-11').
24 Örneğin bkz. KKS 15, s. 194 (1020 '1611-12').
25 Örneğin bkz. KKS 97, s. 82 (1101 '1689-90').
26 Örneğin bkz. KKS 15, s. 144 (1020 '1611-12').

En azından Kayseri'de, kente yeni göçen birisi, kent sınırları içinde bulunan ve resmi kayıtlara geçmiş bir evi satın alarak konumunu daha da sağlamlaştırabilirdi.[27] Ev satın alınamadığı durumlarda kiralanması da yeterli oluyordu. Bunun nedeni bazı vergilerin ailelerden değil evlerden alınmasıydı. Öte yandan, böyle bir vergilendirilebilir ikametgâha sahip olmanın sakıncaları da vardı. Örneğin, bazı Hıristiyanlar, kendi köylerinde yaşarken, vergilerini Medine yararına kurulmuş bir vakfa ödediklerinden bir kısım vergiden muaf tutulmuşlardı.[28] Bu kişiler Kayseri'ye göç ettiklerinde söz konusu ayrıcalığın korunmasını istediler. Ancak, yeni komşularının şikayeti üzerine kadı, vergilendirilebilir bir evde oturanların, kişisel konumları ne olursa olsun, vergilerini ödemeleri gerektiğine karar verdi.

Bu kuralın farklı topluluklar arasında karmaşık anlaşmazlıklara yol açtığı olurdu. Örneğin, 17. yüzyıl sonunda Kayseri'de Müslüman mahallelerinde ev satın almış ya da kiralamış gayrımüslimlerin konumuna ilişkin olarak Müslümanlarla gayrımüslimler birbirine girdi.[29] Kent içinde yer değiştiren gayrımüslimler ilk oturdukları gayrımüslim mahallede vergi vermeyi reddediyorlardı. Vergilerini Müslümanlarla birlikte ödemekte yarar görmüş olmalılar. Müslüman topluluğunun kethüdası, temsil ettiği kişilerin vergi yükünü hafifletmek amacıyla mahallenin yeni gayrımüslim sakinlerinin isteklerini destekliyordu. Ancak, kadı söz konusu Hıristiyanları, vergilerini önceki mahalleleriyle birlikte ödemeleri gerektiğine karar verdi ve Müslümanların kethüdasına bu kişiler lehine müdahale etmekten vazgeçmesi emredildi.

Kente göçün içerdiği güçlüklere karşın, Osmanlı görevlilerinin bu konudaki yaklaşımı ilk bakışta göründüğünden çok daha esnekti.[30] Konunun ekonomik yönü düşünülürse, tek mantıklı tutumun esnek bir yaklaşım benimsenmesi olduğu görülür. Çünkü insanlar ancak geçimlerini sağlayabilirlerse vergi ödeyebilirlerdi. Göçerlerin ve yarı-göçerlerin dışında önemli sayıda insan da, ancak geçici ya da sürekli olarak göç ederek iki yakasını bir araya getirebiliyordu.

---

27 KKS 97, s. 34 (1101 '1689-90'). Avarız kayıtlarında bina adlarına da rastlanmasının altında bu adet yatmaktadır. Bkz. MD 96, s. 30 (1089 '1678-79').

28 KKS 97, s. 34 (1101 '1689-90').

29 KKS 99, s. 26 (1103 '1691-92').

30 Bu açıdan Bayram Paşa'nın tutumu ilginçtir. Bkz. Andreasyan (1976), s.51.

İş Arayan Dağlılar ve Adalılar

Akdeniz tipi bir tarım toplumunda başlıca emek kaynağını genellikle dağlık bölgeler oluştururdu. O günlerdeki haliyle hayvancılıkla geçinebilecek insan sayısı sınırlı olduğundan, "fazla" nüfus başka yerlerde iş aramak zorundaydı. Fernand Braudel bu olguyu geniş bir çerçeve içinde ele almıştır. Madrid'e gelen Galiçyalı sucular, Cenova'da iş bulan Bergamolu dok işçileri, Massif Central'dan Provence'a gelen hasat işçileri dağlıların mevsimlik ya da sürekli göçü içinde yer alıyordu.[31]

Osmanlı İmparatorluğu'nda Arnavutların durumu buna benzemektedir. Braudel'in ve Svoronos'un çalışmaları, 18. yüzyılda Arnavut zanaatkâr, hizmetkâr ve paralı askerlerin Selanik'te ve Balkanların başka yerlerinde oynadığı rolü ortaya çıkarmıştır. Stoianovich'in Balkan tüccarlarına ilişkin çalışması da aynı dönemde İyon adalarına göç eden Arnavutların, duruma göre korsan ya da tüccar haline gelişlerini anlatmaktadır.[32] 16. Yüzyıl sonlarında ve 17. yüzyıl başlarında Arnavutlar çok daha uzak yerlere göç ettiler. Birçoğu Osmanlı ileri gelenlerinin İstanbul ve çevresindeki evlerinde ve köydeki malikânelerinde iş buldu. Bazıları İstanbul Boğazını ya da Marmara Denizini geçerek yeniçerilere ve askeriye ait topraklarda iş buldu.[33]

Ünlü bir adaletnamede belirtildiği gibi, kendi çiftliklerini kurmak isteyen zenginler genellikle, başka yerlerden getirttikleri hizmetkârlarına, köylülere kötü davranmalarını emreder, onları korkutarak topraklarını terketmelerini sağlayarak kendi topraklarını genişletirlerdi.[34] İstanbul'daki merkezi idare bu gelişmeyi önlemeye çalıştığından, silahlı hizmetkâr olarak kullanılabilecek kişilerin getirilmesinin denetim altına alınması ve mümkün olduğu ölçüde engellenmesi devlet politikasının bir parçası olmuştu. Bu kaygıya dinsel bir görünüm verildiği olurdu, gayrımüslimlerin Anadolu'ya göç etmesi yasaktı.[35] Ancak, belirleyici unsurun dinsel öge olmadığı açıktır. Din sorununun hemen tümüyle Müslüman olan Kuzeybatı Anadolu'ya göre çok daha büyük önem taşıdığı Kıbrıs'a, birkaç yıl önce Orta Anadolu'dan getirtilen Hıristiyanlar yerleştirilmişti.[36] 16. Yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başındaki iç savaş

---

31 Braudel (1966), c. I, s. 39-41.
32 Braudel (1966), c. I, s. 43; Svoronos (1956), s. 9; Stoianovich (1960), s. 273-274.
33 MD 76, s. 88, no. 220 (1016 '1607-08'); MD 79, s. 249, no. 623 (1019 '1610-11').
34 İnalcık (1965), s. 126-132; Cezar (1965), s. 386-393.
35 MD 23, s. 58, no. 122 (981 '1573-74').
36 Konyalı (1948), s. 107; Stratton (1972), s. 211-212.

döneminde, taşra idarecilerinin İstanbul hükümetine isyan etmelerini mümkün kılan silahlı çetelerin dağıtılması büyük önem taşıyordu. Başkente yakınlığı nedeniyle özellikle duyarlı bir bölge olan Kuzeybatı Anadolu'da bu çetelere katılması en muhtemel kişiler ise, gayrımüslim Arnavutlar ve daha az sayıda olsa da, Rumlar ve Bulgarlardı.[37]

İş aramaya yönelik bir göç örneği de Trakya'daki Rodosçuk (Tekirdağ) kentine ilişkindir. Bu kentteki balmumu atölyelerinde Tesalya'dan gelen zanaatkârlar çalışırdı.[38] Benzeri göçler Batı Anadolu'ya ilişkin olarak da belgelenmiştir. Manisa yakınında, Saruhan sancağında bulunan küçük Akhisar kentinde, 16. yüzyılın son yıllarına kadar yalnızca Müslümanlar yaşardı.[39] Kent yakınlarında ticari amaçlı bahçeciliğin yayılması, gayrımüslim akınına yol açtı; bu kişilerin şaraba düşkünlüğü kentin yerlilerinin tepkisini doğurdu. Yazık ki bu anlaşmazlığa ilişkin belgede, söz konusu ücretli tarım işçilerinin nereden geldiği belirtilmemiştir. Ancak, bu kişilerin Arnavutluk dağlarından geri kalmayan bir göçmen kaynağı oluşturan Ege Adalarından gelmiş olması çok muhtemeldir. 17. Yüzyılın ilk yıllarında Foça kalesinin köklü biçimde onarılması gerektiğinde, Midilli'den gelen işçiler de çalıştırıldı. Midillili inşaat işçileri Osmanlı merkezi idaresince yaptırılan inşaatlarda çalışmak üzere İstanbul'a ve bazı Anadolu kentlerine de gönderilirdi.[40] Dolayısıyla, 19. yüzyılda sık görülen bir olay olan, Ege Adalarından Anadolu'ya göçün kökleri 1600 yıllarına kadar uzanıyor olabilir.

Celâlilerden Kaçış: Duvarlarla Çevrili Kentin Çekiciliği

İş aramaya yönelik göç kural olarak kente göç anlamına gelmiyordu. 16. Yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da çok değişik bir göç yaşandı. Taşra idarecilerinin hizmetindeki askerler, vergi toplama ve soyguncuları cezalandırma bahanesiyle Anadolu kırlarında çeteler halinde dolaşıyorlardı. İşverenlerinin azledilmesi halinde askerler alıştıkları işleri bu kez resmi onay olmaksızın sürdürürlerdi. Bu çapulcu çetelerin birkaç kere geldiği bir köyde, köylülerin biriktirebildikleri bütün paralar, yiyecekler, yem, sabana koşulan hayvanlar ve meyva ağaçları yok olurdu.[41]

---

37 MD 76, s. 88, no. 220 (1016 '1607-08').

38 MD 85, s. 97 (1040 '1630-31'). Tesalya ve genel olarak göç konusunda bkz. Stoianovich (1960), s. 273.

39 MD 31, s. 229, no. 507 (985 '1577-78').

40 MM 1520, s. 12-17, 61-65; MD 49, s. 50, no. 171 (991 '1583'); MD 58, s. 14, no. 45 (993 '1585').

41 Celali ayaklanmaları konusunda bkz. Akdağ (1963), ve Cezar (1965).

Köylüler kendilerini il erleri denen yerel milis güçleri kurarak korumaya çalışırlardı.[42] Fakat bir tür yığınak olmaksızın bu korunma pek etkili olmazdı. Büyük köylerin çevresine hendekler açıldığı ya da toprak duvarlar yapıldığı olurdu. Bu yolla korunan köylere idari dilde palanka denirdi. Bazen, savunma yığınağı yapmak için birkaç köy işbirliği yapardı.[43] Bazı kırlık bölgeler palanka doluydu; 17. yüzyıl başında Kırşehir valisi bir tek seferde yüz palanka kapattığını öne sürüyordu.[44] Osmanlı idaresi, köylülerin duvarlarla çevrili yerleşimlerde yaşama isteğini, en azından kaçınılmaz bir kötülük olarak görüyordu. Soyguncular böyle bir yerleşimi ele geçirip köylülere ve kervanlara korku salabilecekleri gibi palankada oturan köylülerin vergi tahsildarına karşı koyması da beklenebilirdi.

Kalabalık bir asker ya da eşkıya çetesine karşı korunmak ise ancak büyük kentlerde mümkündü. Nüfusu 10.000'i aşkın kentlerin bile isyancı güçlerin eline geçtiği oluyordu. Örneğin Ruha (Urfa) kapılarını ünlü Celâli önderi Kara Yazıcı'ya açmıştı.[45] Ancak, genellikle, Ankara gibi büyük kentler sıradan bir kuşatmaya karşı direnebiliyorlardı. Eski Ankara kalesi, ahaliyi kısa süre için bile barındıramayacak kadar küçük olduğundan, Ankaralılar kentin tamamını çevreleyen bir duvar yaptırdılar.[46] Çorum'da da bir dış mahalle tahkim edilerek duvarlarla çevrili alan genişletildi. İnşaat şantiyesinin başına İstanbul'dan gönderilen bir görevli getirildi; işgücü ise Çorumlulardan sağlandı.[47]

Yeni yığınak yapılmasının çok para gerektirdiği durumlarda kentliler, genellikle bir tepenin üstünde bulunan kaleye çekilerek korunmaya çalışırlardı. 1500'lerin başındaki huzurlu dönemde Amasya'nın kent merkezinde yer alan Sultan Bayezid camii çevresindeki mahallenin 1023 (1614-15) yılında bütünüyle ıssız kalmasının altında bu tür bir olayın yattığı anlaşılmaktadır.[48] Cuma namazlarının kentin en büyük camiinde kılınabilmesi için Amasya–

42 Akdağ (1963), s. 106 ve başka yerler.
43 MD 78, s. 455 (1018 '1609-10').
44 MD 78, s. 53, no. 144 (1018 '1609-10'). Palanka hakkında bkz. Akdağ (1963), s. 254 vd.; Ziroevic (1970), s. 173-180.
45 Akdağ (1963), s. 196-198.
46 Ergenç (1973); bu bölüm Ergenç (1980) içinde yoktur. Ancak, Ergenç (1980) içinde, İçkale ve Dışkale'nin 16. yüzyılın son yıllarında nasıl kullanıldığını anlatan bir bölüm vardır (s. 95-97). Ayrıca bkz. MD 76, s. 151, no. 388 (1018 '1609-10').
47 MD 76, s. 151, no. 388 (1018 '1609-10').
48 MD 80, s. 61, no. 163 (1023 '1614-15').

lılar sığındıkları ve eskiden herhalde çok az kişinin yaşadığı yüksek tepeden aşağı inmek zorundaydılar.

Benzer bir durum Kangri'de de (Çankırı) gözlenmiştir.[49] Bu kentte, duvarların içinde kalan alan aslında kale neferatına ayrılmıştı. Bu neferat kışlada değil, duvarların içinde bulunan evlerinde otururdu. Çok sayıda kişinin bu kesime sığınması toprak fiyatlarını artırdı, bunun üzerine birçok asker, evini yeni gelenlere sattı. Osmanlı merkezi idaresi bu satışları yasal kabul ediyor, ancak bu yeni yerleşim düzeninin sürekli olmayacağını umuyordu. Çarpışmaların bir ölçüde hafiflediği fakat henüz sona ermediği 1018 (1609-10) yılında Çankırılılara kentin aşağı kesimine yerleşmeleri ve hem cami, zaviye gibi dinsel amaçlı yapıları hem de dükkân ve kervansarayları onarmaları emredildi. Kentlilerin ve vakıf mütevellilerinin bu işi kendi paralarıyla yapmaları istendiğinden, bu emirlerin ne hızla yerine getirildiğini kestirmek güç.

Daha küçük kentlerde de eski yığınaklar onarılıyor ve yenileri yapılıyordu. Örneğin, Ankara yakınlarındaki Ayaş'ta bulunan kale, bölgenin Osmanlılarca fethinden sonra hiç onarılmamıştı ve yıkıntı halindeydi.[50] 1012 (1603-04) yılında çapulcu çetelerden duyulan korku kentlileri kaleyi kendi olanaklarıyla yeniden yapmaya itti. Karahisar-ı Develi (Yeşilhisar) halkı da bir palanka yaptı; yörede mimar ve ustabaşı olmadığından Kayseri'den getirildi.[51]

Bu sıkıntılı dönemde vergi mükellefleri genellikle belirlenmediğinden, duvarlarla çevrili bazı kentlerin nüfus artış hızına ilişkin birşey söylenememektedir. Bu nüfus artışının ne oranda geçici ne oranda kalıcı olduğunu saptamak da olanaksızdır. Bazı büyük köylerin bu durumdan kazançlı çıkmış, yığınak yapmış ve küçük kentler haline gelmiş olması mümkündür. Son Karaman tahriri derlendiğinde bile büyücek bir yerleşim ve kaza merkezi konumunda olan Koçhisar (Şereflikoçhisar) böyle bir gelişme çizgisi izlemiş olabilir. Birçok başka yerde olduğu gibi burada da Celâli saldırısı karşısında halk önce kaçtı, sonra geri dönerek derbent olarak da kullanılabilecek bir palanka yapmak için izin aldı.[52] Ünlü derviş şeyhi Mahmud-ı Üsküdari'nin[53] doğum yeri olan ve şeyhin bir halifesinin oturduğu köy bütün tekâlif-i örfiye vergi-

49 MD 78, s. 40, no. 106 (1018 '1609-10'); MD 79, s. 77 (1019 '1610-11').
50 MD 75, s. 237, no. 495 (1012 '1603-04').
51 KKS 12, s. 62, no. 569 (1015 '1606-07').
52 MD 82, s. 74, 76 (1027 '1617-18'). Ayrıca bkz. TK 131, s. 130a (992 '1584').
53 Mahmud-ı Üsküdari hakkında bkz. Beldiceanu-Steinherr (1961), s. 3, 123.

lerinden de muaf tutuldu. Bu olgular çevre köylerden Koçhisar'a önemli sayıda göçmen çekmiş olmalıdır. Ancak, bu ayrıcalıklı yerleşim bile kendisini, muafnamelerini dikkate almayan, halka kötü davranan ve köylülerin yiyeceklerini yağmalayan açgözlü valilere karşı savunmak zorunda kalıyordu.

O halde, Batı ve Orta Anadolu'daki kentleşmenin, 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başındaki uzun iç savaş döneminden uzun dönemde olumsuz yönde etkilendiği söylenebilir. Kervan yolları güvenli olmaktan çıktı ve dolayısıyla işlekliğini yitirdi, iç ticaretin genişlemesi yavaşladı. Göçmenlerin çoğu, duvarların içinde güvenliğe kavuşana kadar en değerli eşyalarını yitirmiş oluyorlardı. Daha da kötüsü, yiyecek kıttı. Bazı yerlerde, örneğin Amasya'da kıtlık nüfus kayıplarına yol açıyor, bu kayıpların giderilmesi çok güç oluyordu.[54] Ancak, istisnalar bir yana, büyük kentler bu dönemi küçük kentlere göre daha kolay atlattılar. Özellikle iyi korunan (mahruse) İstanbul, 16. ve 17. yüzyıllarda büyümeye devam etti.

Uzun Mesafeli İç Göçler

Osmanlı vergi düzeninin örgütleniş biçimi nedeniyle, elimizdeki kaynaklarda gayrımüslimlerin göçleri Müslümanlara göre daha ayrıntılı biçimde yer almaktadır. Gayrımüslimler cizye adlı bir kafa vergisi ödediklerinden, Müslüman olmayan vergi mükellefleri 17. ve 18. yüzyıllar boyunca sayılmış ve kaydedilmiştir. Dolayısıyla 16. yüzyıl tahrir defterleriyle 17. yüzyıl cizye kayıtlarını karşılaştırarak gayrımüslimlerin göç hareketlerine ilişkin ipuçları elde etmek mümkündür. Müslüman köylülerin göçleri hakkında bilinenler ise çok daha azdır. Bu bölümde, bu teknik nedenle, gayrımüslimlerin göç hareketlerine daha çok ağırlık verilmiştir.

1560-80 yıllarında derlenen tahrir defterlerine göre, bütün Ege kentlerinde küçük gayrımüslim toplulukları yaşardı. Tire'deki 2.374 vergi mükellefinden 165'i (yüzde 7) Hıristiyan ya da Museviydi, Manisa'da 1.995 vergi mükellefinin 127'si (yüzde 6) Museviydi. Urla vergi mükelleflerinin yüzde 13'ü "kefere"ydi (bunların Hıristiyan olması muhtemeldir. Hıristiyanlar, yalnızca o sırada hâlâ pek önemli bir kent olmayan İzmir'de nüfusun daha büyük bir kısmını oluşturuyordu. Kökenleri konusunda birşey belirtilmeyen 110 "gebran", vergi ödeyen İzmirlilerin yüzde 22'sini oluşturuyordu.[55]

---

54 Jennings (1976), s. 38.

55 Manisa için bkz. TK 115, s. 4b vd.; Urla için: TK 571, s. 5b vd.; İzmir için: TK 167, s. 3b vd. TK 115 ve 167 983 (1575-76) tarihlidir. TK 571'de tarih yoktur, ancak Kanuni döneminin son yıllarında derlenmiş olması muhtemeldir.

1070 (1659-60) dolaylarında İsmail Paşa tarafından yaptırılan ve cizye toplanmasında yeni bir temel oluşturan sayım[56] ise, Ege kentlerinde oldukça farklı bir nüfus dağılımı olduğunu göstermektedir. Ermeniler Manisa ve İzmir'e, küçük bir Rum topluluğu İzmir'e yerleşmiş, İzmir'deki Musevilerin sayısı önemli bir düzeye ulaşmıştır (Tablodaki italik sayılar yeni yerleşen toplulukları göstermektedir). Ermeni göçmenlerin İzmir'e, kentin İran ipeği ihracatındaki rolünün artması nedeniyle gelmiş olmaları muhtemeldir,[57] Manisalı Musevilerin büyük kısmı da İzmir'e aynı nedenle taşınmış olabilir. 17. Yüzyıl ortalarında hızla büyüyen İzmir'in rekabetiyle yüzyüze gelmeye başlayan Manisa'ya oldukça büyük bir Ermeni topluluğunu çekenin ne olduğu ise bu kadar açık değildir.[58] İzmir'e yerleşen Musevilerin bir kısmı yünlü dokumacılığın çöküşü ile birlikte çok sayıda tüccar ve zanaatkârın terkettiği Selanik'ten gelmiş olabilir.[59]

Göç bazı bölgelerin göçmenleri çekici özelliklerinden olduğu kadar ("çekme"), güç yaşam koşullarının insanları bazı bölgeleri terke itmesinden de ("itme") etkilenir. Ege kentlerine göçü teşvik eden, ticaretin giderek gelişmesiydi.[60] Doğu Karadeniz yöresinden gelen göçler ise, hem Celâli çetelerinin hem de İran sınırındaki savaş durumunun yarattığı sürekli huzursuzluktan kaynaklanmış olmalıdır. Bu yöreden göçün bazı yıllarda çok önemli boyutlara vardığı anlaşılıyor. 1018 (1609-10) tarihli bir belgeden, Trabzon ve Rize dolaylarında kayıtlı 15.000 cizye mükellefi Hıristiyandan, 17. yüzyıl başında ancak 2.500'ünün bölgede kaldığını öğreniyoruz.[61] Diğerleri Kefe'ye ve Balkanlara göçmüş olmalı. Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar) sancağının gayrımüslim nüfusunun da bu zor yıllarda azaldığı görülüyor.[62] Bazı durumlarda, devlet, göçün geçici nitelikte olduğunu varsayıyordu. Celâli huzursuzluklarının en kötü döneminin sona erdiği düşünülen 1018 (1609-10) yılında Osmanlı idaresi, kayıp cizye mükelleflerinin bir kısmını yeniden bulmak umuduyla, Trabzon'da yeni bir sayım yapılmasını emretti.

---

56 M 14672 (1070 '1659-60').
57 Bkz. Bölüm 1 ve 5.
58 MD 78, s. 678, no. 1762 (1018 '1609-10').
59 Erder ve Faroqhi (1979), s. 337.
60 MD 79, s. 9, no. 23 (1019 '1610-11').
61 MD 79, s. 9, no. 680 (1019 '1610-11'). 1635 yeniden yerleşim kampanyası sırasında Edirne'de gerçekleşen olaylar konusunda bkz. Andreasyan (1976), s. 53.
62 Andreasyan (1976), s. 47.

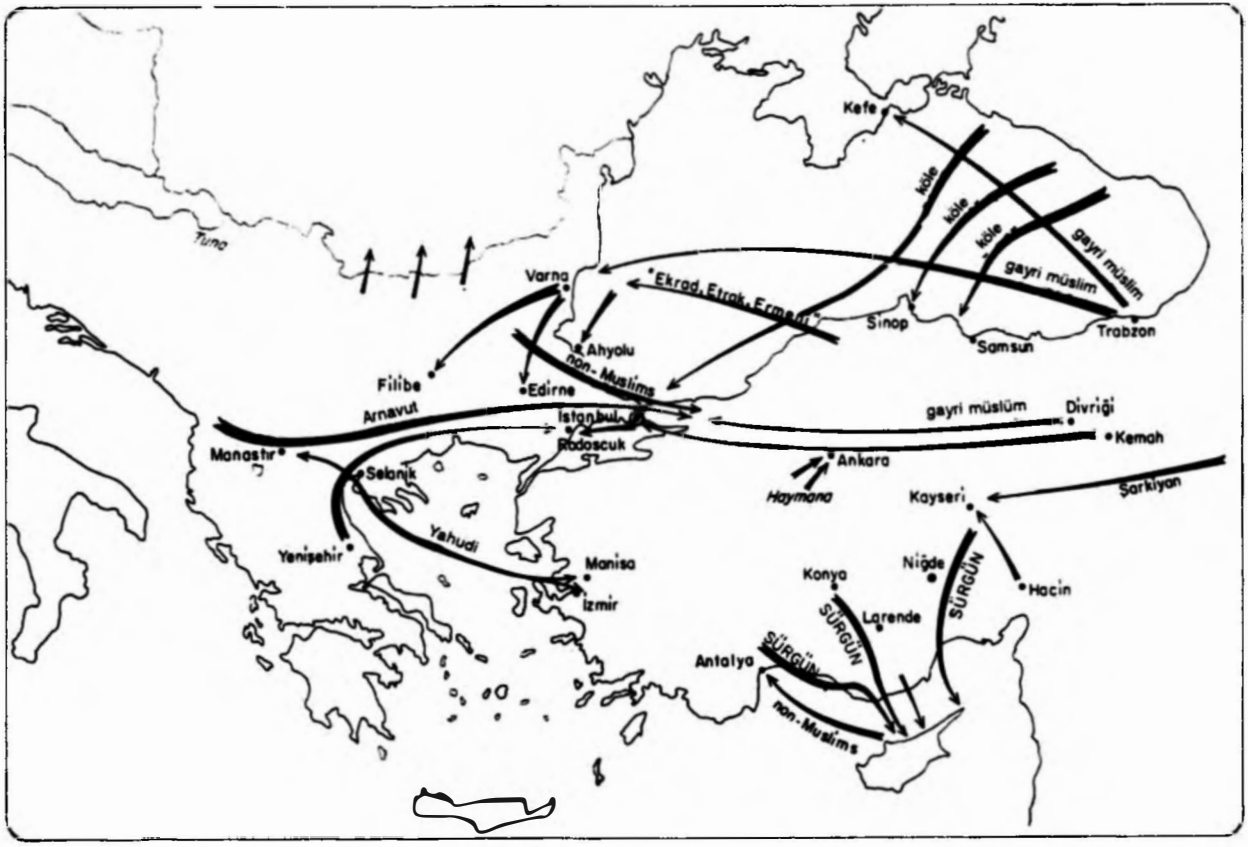

Harita 20. Osmanlı İmparatorluğunda göç (1550-1650).

Trabzon, Batum ve Rize yöresinden yola çıkan göçmenlerin, Balkanlara Kuzey Anadolu boyunca uzanan kervan yoluyla değil, gemiyle ulaştıkları anlaşılıyor. Bu göçmenlerin genellikle Varna'da karaya çıktığı, kent çarşısında yerleşmiş tüccarların Osmanlı idaresine verdikleri bir dilekçeden öğrenilmektedir.[63] Batum ve Trabzon'dan gelen Müslüman ve gayrımüslimler Varna ve Ahyolu gibi limanlardan Filibe ve Edirne'ye doğru gidiyorlardı. Filibe'de aba yapımına ilişkin ticari faaliyet göçmenleri çekmiş olabilir. Edirne'nin çekiciliği ise, arada bir hâlâ saray halkını konuk eden büyük bir kent olmasının sunduğu olanaklardan kaynaklanıyor olmalıdır.[64] Bu yolculuğa katılanlardan Kemahlı Grigor'un raporundan, Kuzeydoğu Anadolu'dan gelen bir grubun da Rodoscuk'a (Tekirdağ) yerleştiğini öğreniyoruz.[65]

Yukarda özetlenen türde uzun ve tehlikeli yolculuklara girişerek hayatını tehlikeye atan insanların toplumsal konumuna ilişkin çok az şey bilinmektedir. Ancak, Selanikli Museviler dışında kalan grupların tümünde köylülerin oranı çok yüksek olmalıdır.[66] Bu varsayımın temelinde kısmen, duvarlarla çevrili yerleşimlerde yaşayanların çapulcu askerlerden ve tahsildardan kaçma gereğini daha az duymaları gerçeği yatmaktadır. Daha önemlisi ise, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayanların ezici çoğunluğunun köylülerden oluşması ve köylülerin katılmadığı bir göçün büyük ölçekli bir hareket niteliği kazanamayacak olmasıdır. Öte yandan, kendi eyaletlerinden ayrılan köylülerin önemli bir kısmı için yeni yerleşim bölgelerinde tarımla uğraşmak güç olmuş olabilir. Bu göçmenlerin bir kısmı geçimlerini kentte aramış olsa gerektir. İster iş ister güvenlik arayışı içinde yapılmış olsun, 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başlarındaki uzun mesafeli göçler hem Anadolu'daki, hem de Balkanlardaki kentlerin nüfusunu artırdı. Çok sayıda göçmenin gelmesi ise kentlerdeki yaşamı, hem eski hem de yeni sakinler için güçleştirebiliyordu.

İş Sorunu: Ev İçi Hizmetler

Kente gelen göçmen ve ailesi geçinme sorunuyla karşılaşıyordu. Loncalara girmek genellikle pek kolay olmadığından, yeni gelen, çok istisnai durumlar dışında kendi başına ustalık yapmayı umamazdı. Bu durumda yapılabilecek işler sınırlıydı: ev içi hizmetler, zengin bir tüccar ya da zanaatkârın yanında ücret karşılığı çalışma, seyyar satıcılık, inşaat ve taşıma sektörlerinde çalışma ve nihayet bütün bir yasadışı faaliyetler yelpazesi.

---

63 Kemah'tan gelen köylüler konusunda bkz. Andreasyan (1976), s. 48.
64 Bkz. Konya kadı sicilleri c. II, s. 318-319 (990 '1582').
65 MD 27, s. 260, no. 610 (983 '1575-76').
66 Düzdağ (1972), s. 101.

Zenginlerin evlerinde çalışmak isteyenler için köle emeğinin rekabeti söz konusuydu. Başarılı seferlerden sonra köle fiyatları bazen o kadar düşerdi ki, orta zenginlikte bir köylü bile köle satın alabilirdi.[67] Hizmetçinin köle ya da özgür bir insan olmasının, evin reisine bağımlılığının niteliğini pek değiştirmediği anlaşılıyor. Efendinin hizmetçisi üzerindeki etkisinin ona din değiştirtebilecek boyutlarda olduğu varsayımı temelinde, Musevilerin Müslüman hizmetçi çalıştırmalarını yasaklayan fermanlar bu durumu yansıtmaktadır.[68]

Günlük yaşamda özgür hizmetçilerle köleleri ayıran çizgi genellikle çok inceydi. Kuramsal olarak ise ayrım açıktı: Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde özgür ana-babadan olma hiç kimse, dini ne olursa olsun, köle yapılamazdı. Şeriatın cevaz verdiği tek köleleştirme Osmanlı hükümetine karşı isyan halinde yakalanan gayrımüslimleri kapsıyordu.[69] Bu gerekçeyle köleleştirilen insan sayısının oldukça az olduğu anlaşılıyor. Şeyhülislâm Ebusuud Efendi gibi ünlü hukukçular "isyan" terimine çok sınırlı bir anlam yüklüyorlardı. Ebusuud Efendi, bir fetvasında, yerel idarecilerin haksızlıklarına karşı ayaklanan ve Osmanlı hükümetine olan bağlılıklarından vazgeçme niyeti taşımayan köylülerin asi sayılamayacağını ve dolayısıyla köleleştirilmelerinin caiz olmadığını açıklamıştır.[70] Malikâne kayıtlarından ve azat belgelerinden kökenleri öğrenilebilen kölelerin ezici çoğunluğu savaş esiridir.

Öte yandan, bir zenginin evine yerleştirilen küçük bir çocuk, hele ailesi durumuyla ilgilenebilecek bir konumda değilse, kolayca köle yerine konabiliyordu. Bu tür olaylar çocuk büyüyüp korunmak için kadıya başvurduğunda ortaya çıkıyordu. Ankara kadı sicillerinde böyle olaylardan söz edilmektedir. Örneğin, Rumeli'nin Bender kentinde özgür Müslüman ana-babadan olma bir kadın, evinde yaşadığı adamın kendisini köle olarak satmaya hazırlanması üzerine, köle olmadığını kanıtlamak için kadıya başvurmuştu.[71] Bir tüccarın yanına çırak verilen Ankaralı bir çocuğa ilişkin olarak daha ayrıntılı kayıtlar bulunmaktadır. Çocuğun ailesi, efendisinin bir iş gezisine çıkarken, onu da yanına almasına izin vermişti.[72] Çocuklarının köle olarak satıldığını öğrenince tüccar aleyhine dava açtılar.

---

67 Düzdağ (1972), s. 101. Osmanlı uyruklarının yasalara aykırı olarak köleleştirilmesi konusunda bkz. MD 26, s. 51-52, no. 132-133 (982 '1574-75') ve MD 21, s. 261, no. 624 (980 '1572-73').

68 AKS 5, s. 240, no. 983 (1002 '1593-94').

69 AKS 5, s. 31-32, no. 140 (1002 '1593-94').

70 AKS 8, s. 235, no. 2104 (1010 '1601-02').

71 AKS 7, s. 122, no. 910 (1008 '1599-1600').

72 AKS 7, s. 122, no. 910 (1008 '1599-1600').

Ancak, bazen çok yoksul kişiler, çocuklarını hizmetçi verirken çocuk üzerindeki bütün haklarından açıkça vazgeçerlerdi. Örneğin 1010 (1601-02) yılının Receb ayında, Ümmet b. Kaya adlı bir adam, küçük kızını besleyemediğini ve bakamadığını kadıya açıkladı. Bu nedenle kızını hizmetçi veriyor ve evlenme çağına geldiğinde efendisinin koca bulmasını talep ediyordu. Ümmet bu konudaki bütün haklarından vazgeçiyordu.[73] Bu durumda kalan bir kızın geleceğinin bütünüyle efendisinin ve onun ailesinin iyi niyetine bağlı olması kaçınılmazdır. Muhtemelen ana-babanın durumunun daha iyi olduğu başka olaylarda ise hizmetçi olarak çalıştırılacak kıza ilişkin anlaşma, efendinin ayarlayacağı evliliğin kızın ana-babası tarafından da onaylanması gereğini açıkça içermektedir.[74]

Hizmetçilere ilişkin anlaşmalarda genellikle yıllık ücretler de belirtilirdi. 16. Yüzyıl sonlarında Ankara'da küçük bir hizmetçi kızın yıllık ücreti 250 akçe idi.[75] Yiyecek ve giyecek gereksinimleri de muhtemelen efendisi tarafından karşılanmakla birlikte anlaşmada bu konuya değinilmemiştir. Köyde hizmetçilik yapan bir delikanlıya ise yılda 300 akçe ödeniyordu.[76] Bu durumda, benzer hizmetleri kentte sunan bir delikanlının ücretinin biraz daha yüksek olduğu varsayılmalıdır. Yetişkin hizmetçilere ödenen ücretler daha yüksekti; bazı anlaşmalarda 600-700 akçelik ödemeler öngörülüyor, bir anlaşmada ise 1.500 akçeden söz ediliyordu.[77] Ancak, bir kat giysi verilen bir hizmetçiye, yalnız 400 akçe ücret verilmesi, genellikle yetişkin hizmetçilerin giyecek gereksiniminin efendi tarafından karşılanmadığını akla getirmektedir.[78]

Yetişkin hizmetçilerin, efendilerinin evlerinde ne ölçüde doyurulduklarını bilmediğimizden, gerçek mali durumlarını tahmin etmemiz güçtür. Ayrıca, yapılacak işin niteliği anlaşmalarda çok ender olarak belirtilmektedir ve söz konusu kişiler hizmetçiden çok tarım işçisi olarak çalışıyor olabilirler.[79] Ancak bir yetimin doyurulup giydirilmesi için yılda 700 akçe gerektiğinin kabul edildiği düşünülürse,[80] hizmetçilik yapmayı kabul eden kişilerin genellikle oldukça zor geçindikleri anlaşılır.

---

73 AKS 7, s. 46, no. 346 (1008 '1599-1600').
74 AKS 5, s. 156, no. 655 (1002 '1593-94'); AKS 4, s. 164, no. 781 (1001 '1592-93'); AKS 8, s. 139, no. 1265 (1010 '1601-02').
75 AKS 5, s. 231, no. 945 (1002 '1593-94').
76 Tarım işçisi tutulması konusunda bkz. AKS 4, s. 163, no. 778 (1001 '1592-93').
77 Ongan (1974), s. 3, 5.
78 Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Hazine 1313. Bkz. Faroqhi (1979d), s. 671-672.
79 AKS 5, s. 31-32, no. 140 (1002 '1593-94').
80 Faroqhi (1979d), s. 671.

Zengin ailelerde hizmetçilere yaptırılan işleri kent zanaatkârlarının evlerinde genellikle çıraklar yapardı. Merzifonlu zanaatkârların 15. ve 16. yüzyıllar arasındaki âdetlerini yansıtan efsanevi Piri Baba vitasında, çırakların bazen ustalarının evinde oturduklarından söz edilmektedir.[81] Böyle bir durumda çırağın yalnız ustasının değil, ustasının karısının emirlerine de uyması gerekirdi. Çırağın ustasıyla birlikte yolculuğa çıkabilmesi için ana-babasının onayı gerekliydi, ama usta, çırağını en azından bazı durumlarda başka bir ustaya emanet edebilirdi.[82] Ayrıca usta, çarşı kamuoyunun kabul ettiği sınırlar içinde kalmak koşuluyla çırağını cezalandırabilirdi.[83] Diğer ustalar, bu sınırların aşıldığı kanısına varırlarsa, müdahale ederek öfkeli komşularını uyarırlardı. Merzifonlu mübarek çırak da, ustasının kötü davranışından böyle bir müdahale sayesinde kurtulmuş.

Usta, belli bir hizmet süresini tamamlayan çırağa küçük bir hediye, örneğin birkaç âlet verebilir,[84] ama ücret ödemezdi.[85] Bir zanaatkâra ücret karşılığında hizmet ettiğini öne süren bir çocuk ya da genç, ustanın, kadıyı, davacıya zanaati öğrettiğine ikna edebilmesi halinde davayı kaybedebilirdi. En azından 17. yüzyıl sonu Ankarası'nda çıraklık süresini sınırlandıran bir kural olmadığı anlaşılıyor, zira bir usta çırağına on yıl boyunca hiç ücret ödememeyi başarmış.[86]

İnşaat İşlerinde Ücretli Emek

Hemen hemen bütün Anadolu kentlerinde, inşaat işleri için mevsimlik vasıfsız emek talebi olduğu tahmin edilebilir. Gerçekten de bazı göçmenler inşaatlarda çalışırdı. Ancak, evlerin kerpiçten yapılması ve bu basit tekniğin insanların evlerini kendilerinin yapmasına olanak sağlaması nedeniyle, Anadolu'nun birçok yerinde iş olanakları sınırlıydı.

Kerpiç duvarları ücret karşılığında yapan kişiler de vardı. 16. Yüzyıl sonlarında Ankara'da dört kerpiç duvar yapımı için 1.000 akçe ve bir kile un

81 AKS 7, s. 93, no. 714 (1008 '1599-1600'). Bu belgeye Ergenç (1973), s. 317'de de değinilmiştir.
82 Bu bölüm için yararlı önerilerde bulunan Mehmet Genç'e teşekkür borçluyum.
83 AKS 69, s. 189, no. 481 (1101 '1689-90').
84 AKS 6, s. 155, no. 966 (1008 '1599-1600').
85 AKS 6, s. 103, no. 618 (1008 '1599-1600').
86 AKS 6, s. 59, no. 342 (1007 '1598-99').

verildiği olmuştur.[87] Bazı işçiler de kerpiçlerin biçimlendirilmesi, kurutulması ve inşaat alanına getirilmesi işinde çalışırlardı.[88] Bazı kişilerin kerpiç duvar yaptırmak isteyenleri arayarak bir yerleşimden diğerine giden gezici çalışma ekipleri kurduğu anlaşılıyor. Bir kazadan sonra yapılan soruşturma böyle bir ekibin hangi koşullarda iş bulabildiğini ortaya çıkarmaktadır.[89] Ankara yakınlarındaki Kızılca Eymür köyünde oturan bir mal sahibi, muhtemelen dışardan gelen bir grup işçiye, bir miktar kerpiç tuğla yapmaları için 420 akçe teklif etmişti. İşçilerin su çekmekte kullandıkları kova kuyuya düştüğünde, adamlardan biri kovayı çıkarmaya çalışırken boğuldu. Arkadaşları bunun bir kaza olduğunu ve Kızılca Eymür köylülerine karşı dava açılmasının gerekmediğini kabul ettiler.

Osmanlı devletine ve vakıflara ait inşaatlarda iş bulma olanağı daha fazlaydı. Merkezi idarenin üstlendiği bazı projelerde avarız yükümlülüklerini yerine getiren vergi mükellefleri, acemioğlanlar ve kimi zaman da köleler ücret almaksızın çalışırlardı.[90] Bu tür düzenlemeler kuşkusuz, kamu inşaatlarında iş bulabilecek geçici ve sürekli göçmen sayısını sınırlandırıyordu. Dahası, inşaat malzemesi taşıyan hamallar genellikle eşekleriyle birlikte tutulurdu.[91] Bu koşullarda, köyünün uğradığı Celâli saldırısında her şeyini yitiren göçmenin kendisini işe alacak bir ustabaşı bulmak için genellikle uzun süre uğraşması gerektiği anlaşılıyor.

Seyyar Satıcılar

Göçmen, hele beş parasız değilse, seyyar satıcılık da yapabilirdi.[92] Sıradan insanların çarşıda harcayabileceği para genellikle çok sınırlı olurdu, dolayısıyla birçok köylü ve yoksul kentli yerleşik esnaftan çok, seyyar satıcıdan

87 Hisar yaparak avarız yükümlülüğünü yerine getirdiği anlaşılan vergi mükellefleri için bkz. MD 94, s. 1, no. 3 (1073 '1662-63'). Çorum surları imeceyle genişletildi; bkz. MD 76, s. 151, no. 388 (1018 '1609-10'). Erzurum surlarında imece 985'te (1577-78) uygulandı (MD 30, s. 324, no. 751). Sultana ait çayırlarda imece konusunda bkz. MD 30, s. 317, no. 732 (985 '1577-78'). İnşaatlarda çalışan acemi oğlanlar için bkz. Barkan (1972), s. 112-118.

88 Örneğin MM 1520, s. 13.

89 Mantran (1963), s. 439.

90 Günümüz Anadolu kentinde seyyar satıcılık konusunda bkz. Kıray (1975), s. 44-47.

91 MD 79, s. 9, no. 23 (1019 '1610-11'). İstanbul'daki ayak berberleri için bkz. MD 82, s. 98 (1026 '1617').

92 MD 92, s. 13 (1067 '1656-57').

alışveriş etmeyi yeğlerdi. Ulaşım güç ve masraflı olduğundan, seyyar satıcıların yokluğu halinde, bu tüketicilerin alışveriş hacminin daha da düşeceği tahmin edilebilir.[93]

Yerleşik esnaf, koltukçu adı verilen seyyar satıcıların rekabetini haksız diye nitelerdi. Çünkü koltukçular, dükkânlardan ve pazaryeri tezgâhlarından alınan vergilerin önemli bir kısmından kaçınabiliyorlardı.[94] Ayrıca, mallarını, rekabet ettikleri dükkânların önüne sererek ve biraz daha ucuza satarak müşteri çekebiliyorlardı.[95] Bazı koltukçular veresiye satış da yapardı,[96] başarılı olanlarının ticaretle tefeciliği birlikte yürütmüş olmaları mümkündür. Kentlerle ilgilenen Osmanlı görevlileri de, vergilendirilmeleri ve hele denetlenmeleri güç olduğu için, koltukçulardan hoşlanmazlardı. Han ve bedesten idarecileri kimi zaman, bugün de kullanılan yöntemlere başvurarak, koltukçuları kentteki ticari yapılarda yer kiralamaya zorlamaya çalışırlardı.[97] Loncaların ve muhtesibin müdahalesinden görece uzak olması, seyyar satıcılığı göçmenler için çekici kılmış olmalıdır. Bu avantajdan özellikle koltukçunun kırlık bölgeleri gezerek köylülerle kent pazarı arasındaki bağı oluşturduğu sırada yararlanıldığı düşünülebilir.[98]

Marjinal Kişiler

Köylerinden ayrılan, başka yerde toprak edinemeyen ve kentte düzenli iş bulamayan göçmenler genellikle ya medreselere sığınır ya da taşra idarecilerine başıbozuk asker olurlardı. Bu gelişmeler Akdağ ve Cezar tarafından ayrıntılı biçimde incelenmiş olup,[99] söz konusu araştırmacıların bulguları burada yinelenmeyecektir. Osmanlı toplumsal düzeninde "marjinallik" olgusu henüz ele alınmamıştır, ancak konu bu çalışma çerçevesinde irdelenemeyecek kadar geniştir. Dönemin kadı sicillerinde saldırı ve soygun şikayetlerine sık sık rastlanmaktadır. 16. Yüzyıl sonlarında İstanbul'a göç edenlere ilişkin belgelerde bu göçmenler yangın çıkarmakla suçlanmakta ve suç işleme amacıyla kurulmuş çetelerden söz edilmektedir.[100]

---

93 AKS 5, s. 310, no. 1166 (1002 '1593-94').
94 MD 90, s. 111 (1056 '1646-47'). Günümüz İzmir'indeki benzer uygulamalar için bkz. Kıray (1975), s. 46.
95 MD 90, s. 111 (1056 '1646-47').
96 Akdağ (1963), s. 46, 85 vd. ve başka yerlerde; Cezar (1965).
97 MD 76, s. 92, no. 231 (1016 '1607-08').
98 Geremek (1976).
99 Akdağ (1963), s. 85, 108.
100 Geremek (1976), s. 279 vd.

Bronislav Geremek'in ortaçağ sonu Parisi'ndeki marjinal kişilere ilişkin çalışması türünde bir araştırmanın yapılabileceği ve çok yararlı olacağı anlaşılmaktadır.[101] Ortaçağ sonlarında bazı öğrencilerin Paris'in yeraltı dünyasıyla yakınlığı Osmanlılarda birçok medrese öğrencisinin bir geçim yolu olarak dilenmeye ve soyguna başvurmasını çağrıştırmaktadır.[102] Suç ve ceza konusunu ele alan Osmanlı belgeleri efendi-hizmetçi ilişkilerine de ışık tutabilir. Kadı sicillerine geçmiş şikayetlerde, efendisinin malını alıp kaçan hizmetçilerden sık sık söz edilmektedir. Bu noktada, Geremek'in ortaçağ sonları Parisi'nde ücretli emekle yasadışı faaliyetler arasındaki ilişkileri de araştırmış olduğunu belirtmekte yarar görüyoruz.[103] Osmanlı dönemi Anadolu kentlerini ele alan bir marjinallik araştırması "*classes laborieuses*–classes dangereuses" (emekçi sınıflar–tehlikeli sınıflar) sorununu yeni bir gözle görmemizi de sağlayabilir.[104]

İskân Projeleri ve Osmanlı Devleti

16. Yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı merkezi idaresi, Güney ve Orta Anadolu halkının bir kısmını yeni fethedilen Kıbrıs'a yerleştirmek istedi. Barkan tarafından betimlenen ve çözümlenen bu hareket,[105] 15. yüzyılda gerçekleştirilen sürgüne benzer biçimde yürütüldü. Sürgünün boyutlarını yeni fethedilen kent ya da vilayetin gereksinim duyduğu insan sayısı ve tipi belirliyordu. Ancak, sürgünlerle nüfusunun bir kısmını yitiren bölgelerin ekonomisinin ne ölçüde etkileneceği de dikkate alınırdı. Örneğin, Anadolu'daki kadıların, Kıbrıs'a gönderilecek kişileri seçerken, kent ya da köyleriyle fazla bütünleşmemiş insanlar üzerinde durmaları isteniyordu. Sürgün emrinde tefecilerin ve sabıkalıların yanı sıra, topraksızlar, bağ, bahçe ya da tarla konusunda uzun süren anlaşmazlıklara taraf olmuş kişiler ve yeni göçmenler yer alıyordu. Özellikle köylerinden ayrılıp kente gelenler sürgüne adaydı. Anlaşılan, 1570'li yıllarda Osmanlı merkezi idaresi, Anadolu'daki huzursuzluğun birçok genç köylünün kendi tarım işletmesini kurmakta güçlük çekmesiyle önemli bağlantıları olduğu kanısındaydı. Yeni toprakların iskânının baskıyı hafifleteceği umuluyordu, bunda Kıbrıs'ta toprağın çok verimli olduğunun bilinmesinin de payı vardı.

101 Louis Chevalier'nin 19. yüzyılın ilk yarısında Parisli yoksulları konu alan kitabının başlığı; bkz. Chevalier (1978).

102 Barkan (1949-50), (1951-52), (1953-54), bkz. kısım I, s. 547-561.

103 Barkan (1949-50), (1951-52), (1953-54), kısım I, s. 552; MD 10, s. 246, no. 378 (979 '1571-72').

104 MD 10, s. 246, no. 378 (979 '1571-72').

105 MD 10, s. 246, no. 379 (979 '1571-72').

Osmanlı hükümeti, idari baskının yanı sıra, gönüllü göçü teşvik etmeye yönelik bazı önlemler de aldı. Kıbrıs'a göç edenler iki-üç yıllık bir dönem boyunca vergiden muaf tutulacaktı.[106] Silah kullanabilen gençlere askeri görev verilecekti.[107] Ancak, İstanbul'daki idare gönüllü bulmanın hemen hemen olanaksız olduğunu kısa sürede anladı.[108] Sürgün projesinin de beklenen sonucu vermediği anlaşılıyor. Projenin uygulanmaya başlamasından birkaç yıl sonra çıkarılan bir fermanda Kıbrıs'a gönderilen 12.000 aile ya da haneden yalnızca birkaç yüzünün orada kaldığı belirtilmektedir.[109]

İnsanları Kıbrıs'a gitmekten alıkoyan ve birçok sürgünün adadan ayrılmasına yol açan neden bölgede süren güvensizlik olabilir. Savunma önlemleri sık sık yinelenen korsan saldırıları karşısında genellikle yetersiz kalıyordu.[110] Sürgünler arasında çok sayıda sabıkalı bulunması da Anadolu'da yaşadıkları huzursuzluk döneminden sonra sakin bir yaşam sürmek isteyen kişileri ürkütüyor olmalıydı. Kadı üzerinde etki yapabilen kişiler akrabalarını sürgünden kurtarmaya çalışıyorlardı. Mimar Sinan bile, Kayseri yakınlarındaki bir köyde oturan akrabalarını sürgünden muaf tutan bir ferman çıkarılmasını sağladı.[111]

Kıbrıs'ın iskânına yönelik bu çabanın pek başarılı olmamasına karşın, Osmanlı idaresi birkaç yıl sonra çok daha iddialı bir projeye girişti. 1550-1610 yılları arasındaki iç savaş döneminin yol açtığı göçler tarımı ve dolayısıyla Osmanlı vergi düzenini bütünüyle altüst etmişti. Köylerde güvenliğin göreli olarak sağlanması üzerine, 1610 yılında Osmanlı idaresi son on yıl içinde göç edenlerin köylerine dönmelerini emretti. Bir yerde on yıl ve daha fazla süre boyunca oturmuş olanlar ise o yerleşim halkından kabul edilecekti. Benzeri bir girişim 1635'te de yapıldı; ancak, bugüne kadar, yalnızca 1610 sürgününe ilişkin arşiv belgeleri bulunabilmiştir. Ermeni rahibi Kemahlı Grigor hem 1610 hem de 1635 sürgünlerine tanık olmuş ve yaşadığı olayları anlatmıştır.[112] Fakat, 1635 iskân projesi hakkında anlattıkları başka belgelerle karşılaştırılarak doğrulanamadığından, burada 1610 olayları üzerinde duracağız.

---

106 MD 43, s. 134, no. 214 (988 '1580-81').
107 Bkz. Bölüm 3.
108 Bkz. yukarıda dipnot 36.
109 Andreasyan (1976).
110 MD 78, s. 458, no. 1180 (1018 '1609-10').
111 Ergenç (1975), s. 149.
112 KKS 15, s. 37 (1019 '1610-11').

Sürgün emri, yerel kadılara tek tek yazılan fermanlarda, farklı bölgelerin koşullarına uyarlanmış olarak yineleniyordu. Örneğin, Ankara kadısından eskiden Büyük ve Küçük Haymana nahiyelerinde oturup kente göç etmiş kişileri bulması isteniyordu.[113] Bu kişilerin Ankara'nın yiyecek ihtiyacını artırdıkları kabul ediliyor ve köylerine geri gönderilmeleri emrediliyordu. Ankara'da tüketilen tahılın önemli bir kısmı Haymana yöresinden geldiğinden, bu köylülerin geri gönderilmesinde kente yakın yerlerdeki tahıl üretimini artırma düşüncesi de rol oynamış olabilir.[114]

Bazı yerlerde evlerine dönenlere vergi muafiyeti de tanınmasına karşın, bu emrin önemli boyutlara varan bir direnmeyle karşılaştığı anlaşılıyor. Bu direnmenin nedenlerini, Kars ı Maraş (bugünkü Kadirli) kadısı Hidayetullah Efendi dile getiriyordu.[115] Söz konusu kişi Kayseri'ye gelerek, Maraş yakınlarında bulunan Hacin adlı büyük köyün (ya da küçük kasabanın) ahalisi adına başvuruda bulundu. Anlaşılan, eski Hacinlilerden bir kısmı Kayseri'ye yerleşmişti. Bu kişilerin eski yerlerine dönmeleri emri, göç etmemiş olan Hacinlilerin, yasal ya da yasadışı yollarla edindikleri bahçe, tarla ve bağların ne olacağı konusunda kaygılanmalarına yol açmış olmalıydı. Kadı, dönmeye kalkan Hacinlilerin güvenliğini sağlayamayacağını söylüyordu. Kırlarda soy-

guncular kol geziyordu ve genel durum o kadar kötüydü ki, kendisi de kadılıktan vazgeçip bölgeden ayrılmayı tasarlıyordu. Hacinlilerin Kayseri'de kalması daha iyi olurdu. Bu durumda kolayca anlaşmaya varıldı. Kayseri kadısı, Hacinlilerin on yıldır kentte oturduklarına ve eski yerlerine gönderilmelerinin kanuna aykırı olacağına karar verdi.

Hacin kadısı yerel idarecilerin iskân konusundaki tutumundan söz etmemektedir, ancak bu kişilerin oynadığı olumsuz rol mühimme defterlerindeki bazı belgelerden anlaşılmaktadır. Bazı tımar ve zeamet sahipleri köylerine dönenlerden, uzakta oldukları yıllara ait vergileri ödemelerini istiyorlardı. Daha kötüsü, yerel idareciler bazı tarlaların terkedilmiş olduğunu, dolayısıyla bu toprakları işlemek isteyenlerin, bazen büyük tutarlara ulaşan bir resm-i tapu ödemesi gerektiğini ileri sürebiliyorlardı. Baskı bazen yalnız köye yeni yerleşmeyi düşünenleri değil, Celâli ayaklanmalarının en kötü yıllarında bile toprağını terketmeyenleri bile ürkütecek boyutlara varabiliyordu. Az sayıda

---

113 MD 80, s. 99, no. 255 (1022 '1613-14').
114 KKS 15, s. 194 (1020 '1611-12'). Ayrıca bkz. Andreasyan (1967), s. 133.
115 MD 79, s. 212, no. 526 (1019 '1610-11').

insan kalan yerlerde bazı sipahiler terkedilmiş toprakları küçük bir ücret karşılığında köylülere işletiyorlardı. Ya da öşürün ayni olarak değil, para olarak ödenmesini istiyorlardı ve bu nakit sıkıntısı çeken köylüler için yeni bir güçlük yaratıyordu. Köylüler öşür tahılını en yakın kent pazarına götürmek için uzaklara gitmeye zorlandıklarından da yakınıyorlardı.[116] Kısacası, Osmanlı hükümetinin yerel idareciler üzerindeki denetiminin zayıflaması, iskân projelerinin başarısını engelleyen başlıca unsurlardan biriydi.

Köylülerin en azından bir kısmının yeniden tarıma döndürülebilmesi için, her şeyden önce mali durumlarının düzeltilmesi gerekliydi. Köylülerin başlangıçta topraklarını yitirmelerine yol açan şey genellikle tefecilere borçlanmalarıydı. Bir zengin, örneğin Kayserili kapucu (kapıcı) Süleyman Bey, bir köylüye üç guruş borç verebiliyor ve bu borcun birkaç yılda onbeş guruşa çıkmasını sağlayabiliyordu.[117] Olağanüstü baskı koşullarında, köylüler topraklarını gerçek değerinin çok altında fiyatlarla satmak zorunda kalabiliyorlardı. Isparta ve Yalvaç kadılarına yazılmış bir fermanda, o bölgede 10.000 akçe değerindeki toprakların bir kile buğday ve bir parça pamuklu kumaş karşılığında, 5.000 akçe değer biçilen toprakların ise yarım kile akdarı karşılığında satıldığı belirtilmektedir.[118] Osmanlı idaresi bu satışların teknik olarak yasal olup olmadığıyla fazla ilgilenmeden hepsini iptal ediyordu.[119] Söz konusu topraklar eski sahiplerine geri verilecek, satış bedellerini ise topraklarına yeniden kavuşanlar, ödeyebilecek duruma geldiklerinde iade edeceklerdi.

17. Yüzyılın ortasına doğru farklı bir iskân projesi geliştirildi. Osmanlı idaresi, terkedilen köyü, bu yıkıntılar üzerinde yeni bir yerleşim oluşturulmasını sağlamayı üstlenen kişiye veriyordu. Bu kişi Osmanlı hazinesine her yıl belli bir miktar para ödüyor, köy babadan oğula geçebiliyordu. Söz konusu ödemeler genellikle küçük tutarları kapsıyordu. Örneğin, Artukabad (Artova) kazasında bulunan Kargıncık adlı terkedilmiş bir yer 1.000 akçe karşılığında verilmişti.[120] Kırşehir yakınlarındaki bir köy için dört guruş isten-

---

116 Kemah yöresinde toprakların eski sahiplerine iadesini emreden bir ferman için bkz. Andreasyan (1976), s. 473. Tokat'taki benzer bir durum için bkz. MD 75, s. 194, no. 389 (1013 '1604-05').

117 MM 9841, s. 211 (1065 '1654-55').

118 MM 9841, s. 134 (1065 '1654-55').

119 MM 9841, s. 118, 136 (1065 '1654-55').

120 Hütteroth (1968), s. 163, 200 vd.

di;[121] bir zamanlar önemli bir köy olan Incesu'yu (Kayseri yakınlarındadır) yeniden canlandırmayı üstlenen derviş şeyhi Kasım Dede Osmanlı hazinesine 5.000 akçe ödeyecekti.[122] 1065 (1654-55) yılında yeniden iskân çabasına girişildiğinde, söz konusu köylerden ikisinin 70 yıldır boş olduğunun belirtilmesinde yarar var. Yani Incesu ve Kargıncık 1590 yılı dolaylarında Celâli ayaklanmalarının doruğunda terkedilmişti.

Bu yeni iskân politikasının ne ölçüde başarılı olduğunu elimizde bulunan çok sınırlı sayıdaki belgeden anlamak olanaksız. Ancak, Kasım Dede'nin İncesu projesinin gelişmesi, aşılması gereken bazı güçlükleri göstermektedir. Kasım Dede, terkedilmiş köye bir kısım köylüyü yerleştirmeyi başardığında Kara Said adlı birinin müdahalesiyle karşılaştığını ileri sürüyordu. Bu kişinin görevi hakkında birşey belirtilmemekle birlikte, güçlü birisi olduğu anlaşılıyor. Kara Said, en azından geçici bir süre için Incesu'yu Kayserili derviş şeyhinin elinden alabilmiş ve durumunu sağlamlaştırmak için Hazineye ödenen parayı 5.000 akçeden 20.000 akçeye çıkarmıştır. Kasım Dede bu gidişin köyün ikinci defa terkedilmesine yol açacağını öne sürerken muhtemelen haklıydı.

Bir iskân projesinin başarısı, başarısızlık nedeni olabiliyordu. Çünkü, Osmanlı merkezi idaresinin amacı gelirin artırılmasıydı. Dolayısıyla köy yeniden iskân edildiğinde vergilerin artması kaçınılmazdı. Ya iskânı üstlenen kişi köylülerden daha çok para isteyecekti, ya da köy vergileri artırmaktan kaçınmayan kişilerin eline geçecekti. Nüfus yoğunluğu düşük olan kırlık bölgelerde, köylülerin, ağır biçimde vergilendirildikleri yerlerde kaldıklarını sanmıyoruz. 17. ve 18. yüzyılların nüfus yoğunluğu düşük Anadolu kırında hoşnutsuz köylüler için başka yerlere gitme seçeneği, muhtemelen vardı.

Anadolu'nun ulaşılması kolay kısımlarının 18. ve 19. yüzyıldaki terkedilmiş görünümü, Avrupalı gözlemcilerin çeşitli yorumlarına yol açmıştır. Bu durum, o dönem Anadolu köylülerinin hareketliliğinin çok yüksek olması nedeniyledir.[123] Kırsal yerleşimler daha yoğunken, örneğin 16. yüzyılın ikinci yarısında toprağın göreli kıtlığı köylülerin hareketlerini bir ölçüde engellemiş olmalıdır. Ancak, bu dönemde bile Anadolu'da köylülüğün kısmen gönüllü kısmen de gönülsüz hareketliliği yüksekti. O dönem kentlerinin gösterdiği gelişme başka türlü açıklanamaz.

---

121 Orhonlu (1963), s. 96.
122 MD 78, s. 854 (1018 '1609-10').
123 KKS 15, s. 187 (1020 '1611-12').

Sonuç

Bugüne kadar incelenen belgelerden, Osmanlı devletinin benimsediği iskân projelerinin başarısının sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı merkezi hükümetinin göçerlerin iskânına yönelik ilk sistemli çabalarını (17. yüzyıl sonları) araştıran Cengiz Orhonlu da benzer sonuçlara varmıştır.[124] Merkezi hükümet iskân edilen bölgeleri genellikle denetleyemiyordu. Güvenlik yokluğu, yerel görevlilerin koyduğu ağır vergiler, ekilebilir toprak kıtlığı, ilk kötü hasatların atlatılmasını sağlayabilecek birikimlerin yokluğu hep aynı doğrultuda etki yapıyordu. Kıbrıs'ta olsun, Batı ve Orta Anadolu köylerinde, ya da Güneydoğunun susuz bozkırlarında olsun, iskân edilenlerin çoğunun kendilerine ayrılan toprakları terkettiği anlaşılıyor. Sayısal veri yokluğu nedeniyle, bazı iskân projelerinin diğerlerinden daha başarılı olup olmadığını anlamamız olanaksız.

16. Yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başlarındaki kendiliğinden göç hareketleri ise önemli boyutlara ulaşıyordu. İzmir ve Safad'daki Selanikli dokumacılar, Varna ve Edirne'deki Trabzonlular, Kuzeybatı Anadolu'daki Divriği köylüleri[125] hep, köylülerin ve kentlilerin hareketliliğini kanıtlamaktadır. Kayseri yöresinden bir köylünün fakirliğini belgelemek için kadı önüne çıkması ilginçtir. Bu kişi bir gemiye binmiş, kâfirlerce esir edilmiş, kölelik yapmış ve bu arada da borçlarının ödenmesi için bütün malları satılmıştı.[126]

Bir bütün olarak bakıldığında, Osmanlı devletinin, tıpkı Avrupa'daki ve başka yerlerdeki devletler gibi, bu sürekli göçmen akışını denetleyemediği anlaşılıyor. Kaçak göçmenlerin bulunması ve kent dışına atılması doğrultusundaki sayısız çabaya karşın, Balkanlardan ve Anadolu'dan Istanbul'a gelenlerin sayısının 16. ve 17. yüzyıllarda azalmadığı görülüyor.

Bu dalgalanma sınırlı bir süre için -bazı ayrıcalıklı kentlerde belki sürekli olarak- duvarlarla çevrili kentlere göçmen akının hızlanmasına neden oldu. Bursa, Kayseri, Ankara, Tokat gibi büyük kentler başlıca çekim odaklarını oluşturmuş, uzun dönemde ise yiyecek bulma zorluğu kentlerin daha fazla büyümesini önlemiş olmalı. 17. Yüzyıl gezginlerinin büyük ölçüde

---

124 Polonyalı Simeon, der. Andreasyan (1964), s. 87.

125 MD 78. s. 854 (1018/1609-10). Pertek ve Çemişgezek'den gelen bazı Ermeniler Rumelide Yanbolu ve Zagna'ya kadar göz ettiler: MD 79, s. 184, Sayı 459 (1019/1610-11).

126 KKS 15, s. 187 (1020/1611-12)

terkedilmiş kırların yanında Tokat gibi bazı Anadolu kentlerinin oldukça iyi durumda olduğunu belirtmeleri,[127] üzerinde durulması gereken bir noktadır. Bu hipotezi kanıtlayabilecek sayılardan yoksunuz, ancak, 1650 yılı dolaylarında büyük kentlerde oturanların toplam nüfusa oranının yüz yıl öncesine göre daha yüksek olması mümkündür. Bu kentlilerin ne kadarının esas olarak tarımla ilgilendiği ise burada çözüme kavuşturulamayacak bir sorun dur.

127 Polonyalı Simeon, Andreasyan (1964), 87.

SONUÇ

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN EKONOMİK BÖLGELERİ

Elimizdeki verilerden, Batı ve Orta Anadolu'nun Osmanlı İmparatorluğu'nun "çekirdek alanı" diye nitelenebilecek bir bölge içinde yer aldığı anlaşılmaktadır. 16. Yüzyılın teknolojik koşullarında kara taşımacılığı büyük zaman ve para harcanmasını gerektiriyordu. Dolayısıyla Osmanlı idaresi, günlük işleyişi için gerekli para ve malların önemli bir bölümünü başkentten fazla uzak olmayan yörelerden sağlamaya çalışırdı. Hükümet merkezine uzak alanlardan elde edilen gelirler, gerek duyulduğunda başvurulacak bir yedek olarak kabul edilirdi.[1]

Timar sisteminin en gelişmiş biçiminin yanı sıra, vilayetlerin, merkezi olarak atanan ve değiştirilen valiler tarafından idaresi sisteminin de, yalnızca Balkanlarda, Batı ve Orta Anadolu'da uygulandığı sık sık belirtilmiştir. Doğu Anadolu ve Mezopotamya gibi daha uzak bölgelerde Osmanlı valileri ile yerel güç sahibi kişiler genellikle Batı ve Orta Anadolu'ya göre daha kalabalık ve daha iyi örgütlenmiş olan göçerler tarafından desteklenirdi.[2] Bu koşullarda Osmanlı idaresinin günlük gereksinimleri için, Balkanların doğu bölgesine, Orta ve Batı Anadolu'ya dayanmış olması şaşırtıcı değildir. Pamuklu dokuma ve yiyecek genellikle Tesalya, Makedonya ya da Bulgaristan'dan, Anadolu, Karaman ve Rum vilayetlerinden sağlanırdı. İstanbul'da kasaplık yaptırılacak zenginler de aynı bölgelerden seçilirdi.[3]

---

1 Barkan (1953), s. 273-274. Osmanlı "çekirdek alanı"nın sınırları konusunda bkz. Kreiser (1979b). Kreiser'in kullandığı kıstasın (vakıfların dağılımı) elinizdeki çalışmada kullanılanlardan farklı olmasına karşın sonuçlar çok yakındır.

2 İnalcık (1973), s. 105-107. Doğu Anadolu'daki göçer konfederasyonları konusunda bkz. Planhol (1968), s. 231.

3 Bkz. Bölüm 9.

Osmanlı merkezi idaresinin gerek duyduğu mal ve hizmetlerin birçoğu parasız alınırdı. Ancak önemli sayıda mal için de, serbest piyasa fiyatlarının altında olmakla birlikte, ödeme yapılırdı.[4] Bu nedenle, Osmanlı hazinesinin günlük harcamalarının karşılanmasında dayandığı bölge esas olarak İstanbul'a yönelik ticaretle uğraşan bölgeyle büyük ölçüde çakışırdı.[5] Hepsi kendi art bölgesine (hinterland) sahip olan Halep, Şam ve Kahire 16. ve 17. yüzyıl boyunca ekonomik merkez niteliklerini korudular. Bağdat, Basra ve Hindistan'la yürütülen ticaretin merkezi Kahire ve Halep'ti.[6] Kahire ve Halep'te yerleşik tüccarlar İstanbul'la da ticaret yaparlardı, ama bu, en önemli faaliyetleri değildi. Dolayısıyla, 16. yüzyılın sonuna doğru Osmanlı İmparatorluğu'nun Halep–Şam, Kahire ve İstanbul çevresinde bulunan üç ana ekonomik bölgeden oluştuğu varsayılabilir. Bu üç bölgeden sonuncusu Paul Wittek'in değindiği "Rum Sultanlığı"na kabaca denk düşmektedir.[7] I. Selim ve Kanuni'nin fetihlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarını Macaristan'dan Hint Okyanusuna kadar genişletmesinden sonra bile bu bölge bir ekonomik birim olarak varlığını korumuştur.

Hiçbir Osmanlı kenti İstanbul'la karşılaştırılabilecek büyüklükte değildi. Bursa'nın, Kanuni döneminin ilk yıllarında imparatorluğun ikinci büyük kenti olan Halep'i, 16. yüzyılın sonuna doğru geride bırakarak bu konuma yükselmiş olması dikkat çekicidir.[8] Kayseri ve Ankara, 16. yüzyılda Selanik'i geride bırakarak Osmanlı egemenliğindeki Balkanların en önemli kenti haline gelmiş olan Edirne'yle karşılaştırılabilecek büyüklükteydi. 16. Yüzyıl sonu Rumeli kentlerinin hiyerarşisi bütünsel olarak incelenmemiş olduğundan, kesin sonuçlara ulaşılması şu anda olanaksızdır. Ancak, bir bütün olarak bakıldığında, Batı ve Orta Anadolu'daki kentleşme düzeyinin Balkanlara göre daha ileri olması muhtemel gözükmektedir. Ayrıca, burada tanımlanan "çekirdek alan"ın dışında ama, günümüz Anadolusu sınırları içinde de bir grup önemli kent vardı. Hattâ, Güneydoğu Anadolu'nun idari merkezi olan Diyarbakır, Edirne'den birkaç yüz aile daha kalabalıktı.

---

4 Örneğin bkz. Barkan (1972), s. 363.
5 Bkz. Mantran (1963), s. 211-213, 318-319.
6 Raymond (1973-74), c. I, s. 144 vd.; Paris (1975), s. 417-418. Halep'te ticaret için bkz. Aigen (1980), s. 39-40.
7 Wittek (1967), s. 49-51.
8 Bkz. Barkan (1951), s. 22. Kahire'ye ilişkin veri bulunamamıştır.

Anadolu kentleri büyük ölçüde 16. yüzyılda gelişti. Bursa, Kayseri ve Ankara gibi en büyük merkezler 1580'de olduğu gibi 1520'de de Anadolu kentlerinin başında yer alıyordu. Ama genel nüfus artışı ve kente göç, çok sayıda küçük yerleşimin 400 vergi mükellefi ve bir pazar edinmesine ve, bu sayede bu çalışmada benimsenen tanım gereği kent niteliği kazanmasına olanak sağlamıştı. 1520'de henüz kaza ya da nahiye olmayanlarının da 16. yüzyılda bu konuma yükseldiği yerleşimlerin çoğunun, kent hiyerarşisinin alt basamaklarında yer alan küçük kırsal pazar kasabaları olduğu söylenebilir. Gene de bu yerleşimlerin çoğunun köy değil, kasaba niteliği taşıdığı anlaşılmaktadır.

Kıyı Kentleri ve Deniz Ticareti

Deniz ticareti Anadolu'nun kentleşmesi açısından fazla önemli değildi. Trabzon dışında hiçbir liman kentinin nüfusu 10.000'e yakın değildi ve 16. yüzyılın sonunda yalnızca Trabzon ve Sinop'ta binin üzerinde vergi mükellefi vardı. Bölgelerarası ticaretin candamarlarını kervan yolları, özellikle de İstanbul'dan Halep'e uzanan "diyagonal yol" ve İstanbul'dan Tokat üzerinden Erzurum'a ve İran sınırına giden "kuzey kervan yolu" oluştururdu.[9] Tokat kervan merkezini yeni gelişmekte olan İzmir limanına bağlayan yol da 17. yüzyılda önem kazandı.[10]

Bu gelişmenin nedenleri arasında yerel sorunlar, örneğin, Ege ve Akdeniz kıyılarını yazın yaşanmaz kılan sıtma sayılabilir. Ama İstanbul'un etkisi muhtemelen çok daha belirleyiciydi. Halil İnalcık, Ortaçağın ikinci yarısında zengin bir liman kenti olan Antalya'nın, Mısır'ın Osmanlılarca fethinin İskenderiye ile İstanbul arasında doğrudan bir deniz yolu açılmasını sağlaması üzerine önemini kaybettiğini belirtmektedir.[11] Tüccarların ve özellikle Osmanlı idaresi adına mal alan devlet görevlilerinin faal liman kentlerinin gelişmesini pek istemedikleri tahmin edilebilir. Bu gelişme İstanbul tüccarları açısından, bağımlı ortakların rakip haline gelmesi anlamına gelebilirdi. Osmanlı görevlileri ise, yerel tüccarların faaliyetlerinin, merkezi idare adına alınması düşünülen yiyecek, hammadde ve mamul mal fiyatlarının artmasına yol açabileceğinden endişelenirlerdi. Malların, gerekirse yerel kadı aracılığıyla, doğ-

---

9 Önemli Anadolu kentlerinde kayıtlı vergi mükellefleri için bkz. Faroqhi (1979-80), s. 39-42. Yollar konusunda bkz. Taeschner (1924-26), c. I içindeki harita.

10 Tavernier'nin bu konuda anlattıkları için bkz. Saint-Martin (1852), c. II, s. 18.

11 İnalcık (1973), s. 128.

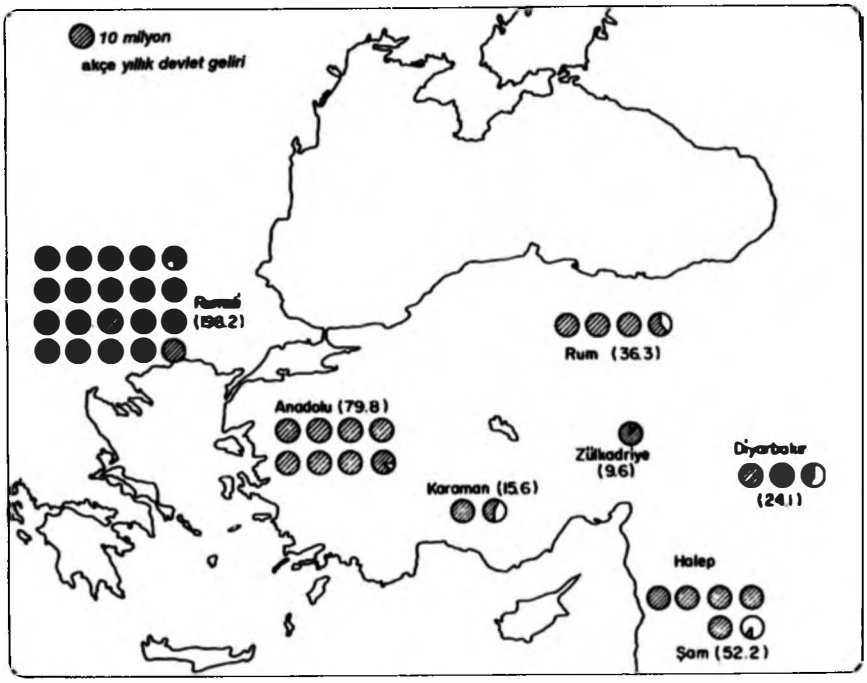

Harita 21. Kanuni Süleyman'ın ilk yıllarında devlet gelirleri.

rudan doğruya üreticiden alınması tercih edilirdi. Kadılarla tüccarlar sık sık işbirliği yapmasalardı, oldukça gelişmiş idare aygıtı Osmanlı görevlilerinin yerel tüccarlara dayanmasını büyük ölçüde engellerdi.

Öte yandan, kara taşımacılığının maliyetinin yüksek olması iç bölgelerde oturanların, ürettikleri malları, merkezi idarenin sürekli müdahalesiyle karşılaşmaksızın tüketmelerine ya da satmalarına olanak sağlıyordu. İçerlerdeki kentler bu sayede gelişebiliyordu. Ancak, bu açıklamanın benimsenmesi halinde Bursa'nın olağanüstü büyümesi için de bir neden bulunması gerekir. Kent, sulak, tarıma ve meyvacılığa çok uygun bir ovanın kenarında kuruludur. Bandırma, Mihaliç (Karacabey) ve Mudanya limanları ise İstanbul'a hızlı ve ucuz taşımacılığı olanaklı kılıyordu. Tarihsel etkenler ileri sürülebilir: Bursa Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk başkentiydi, Sarayın kentte bulunması idareci yetiştirmeye yönelik çok sayıda medrese açılmasına neden olmuştu.

Gene bu konum, kentin Anadolu kervan yollarının varış noktası olmasına da katkıda bulunmuştu.[12]

Osmanlı idaresinin, İstanbul'un fethinden sonra da Bursa çarşı ve medreselerinin temsil ettiği yatırımdan vazgeçmek istemediği varsayılabilir. Ayrıca, çok sayıda ipek ve pamuk dokumacısı, boyacısı ve tekstil tüccarıyla Bursa, başkentin gereksinimlerini karşılayan bir endüstriyel "hizmet kenti" haline geldi.[13] Bu nedenle muhtemelen İstanbul'a rakip değil, İstanbul'un tamamlayıcısı olarak görülüyordu. Bu yüzden Osmanlı idaresi Bursa ovasının bütün tarım ürünlerini başkente çekmeye çalışmadı ve kent Anadolu'daki en büyük yerleşim olma konumunu korudu. Fernand Braudel'in çok yerinde belirttiği gibi, "bir büyük kent kaçınılmaz olarak bir dizi ikincil önemde kent demekti".[14]

Trabzon'un önemli bir bölge limanı olarak gelişmesi üzerinde ise şimdiye kadar yeterli ölçüde durulmamıştır. Heath Lowry'nin araştırması kentin etnik bileşiminin 16. yüzyılın ilk yarısında nasıl hızla değiştiğini göstermiştir.[15] Osmanlıların Bizans'tan devraldığı büyük ölçüde Hıristiyan yerleşim, standart Anadolu kentlerine benzeyen büyük ölçüde Müslüman yerleşimler haline geldi. Çok dar olan artbölgesi kenti -en azından kısmen- uzaktan gelen tahıla bağımlı kılıyordu, yiyecek gereksiniminin nasıl karşılandığı konusunda ise çok az şey bilinmektedir. Geç Bizans döneminden beri önemli bir ticari tarımsal etkinlik olan bağcılık, gerilemeye ancak 19. yüzyılda başladı.[16] 19. Yüzyılda kentin ticaret hayatında önemli bir rol oynayan İran'a yönelik kervancılığın 16. ve 17. yüzyıllarda da önem taşıyıp taşımadığını kestirmek ise güç.[17] 19. Yüzyılda Trabzon'un Kafkas sınırından önceki son önemli Osmanlı kenti olduğu da anlaşılıyor. Dolayısıyla, bölgenin savunmasının ve yarı-bağımlı Kafkas beylikleriyle ticaretin örgütlenmesi kentin zenginleşmesinde rol oynamış olmalıdır.[18] Osmanlı ve Safevi ordularının ana yürüyüş yollarından uzak olduğundan, bölgenin diğer önemli sınır kenti Erzurum'un çektiği sıkıntılardan korunabildi.[19]

---

12 Bkz. İnalcık (1960a); EI2, "Bursa" maddesi (İnalcık).
13 Bursa'daki tekstil üretimi için bkz. Dalsar (1960) ve Çızakça (1980).
14 Braudel (1974), s. 392.
15 Lowry (1976). Türkmenlerin Trabzon'a göçü konusunda bkz. Planhol (1966) ve Bryer (1975).
16 Planhol (1979).
17 Jennings (1976), s. 43.
18 Bkz. Bölüm 4.
19 Jennings (1976), s. 47-48.

Bu kentsel dağılım veri alındığında, İzmir'in 17. yüzyılda gösterdiği gelişme Anadolu kent sisteminin geçirdiği önemli dönüşümü temsil eder. Osmanlıların, imparatorluğun "çekirdek alanı"nı oluşturan vilayetlere karşı tutumunun da söz konusu dönemde değiştiği anlaşılmaktadır. Çünkü kuşkusuz, ihracatta uzmanlaşan bir liman kentinin gelişmesi, yasak mal ihracının önlenmesini güçleştirmiştir. 1620 yılı dolaylarında Osmanlı idaresi daha önce ticaret politikasının önemli bir unsurunu oluşturan pamuk ihracı yasağını kaldırmaya karar verdi. Bu tarihten sonra pamuk, pamuk ipliği ve Ankara tiftiği ticareti İzmir'in gelişmesinde önemli rol oynamaya başladı.[20]

Bu politika değişikliğinin muhtemel nedeni, Osmanlı hazinesinin nakit gereksinimidir. Ticarete dayanan gelir kaynaklarını yöneten mültezimlerin baskısı da hesaba katılmalıdır. Bu tür baskılar özellikle 18. yüzyılda önemliydi. Ege vilayetlerini Sultan adına yöneten bir yerel ayanlar hanedanı olan Karaosmanoğulları ailesi, o dönemde, bölgedeki idari konumu nedeniyle pamuk satışından büyük kârlar elde ediyordu.[21] Karaosmanoğulları'nın etkisi Ege bölgesindeki pamuk üretiminin artmasına yol açmış olabilir. Bu da, ürünün önemli bir kısmının ihraç edilmesine karşın, yeniçerilerin ve artık çok küçülmüş olan donanmanın gereksiniminin karşılanmasına olanak sağlıyordu. Dolayısıyla, Avrupa'da doğmakta olan kapitalizmin 17. yüzyıldan itibaren Anadolu'nun bölgesel örgütlenmesini etkilemeye başladığı anlaşılmaktadır.

Göçün Etkisi

Bir bütün olarak alındığında Ege Bölgesi'ne 17. yüzyılda önemli sayıda göçmen gelmiştir. Selanik'ten gelen Museviler ve ipek kervanlarıyla İran'dan gelen Ermeniler belirgin örneklerdir. 17. Yüzyıl ortasında İzmir'deki bütün hanların Müslümanlara ait olması ise bu olaya yerel tüccarların da katıldığını göstermektedir. Uzun dönemde bu tüccarların birçoğunun İzmir'de oturmaya başlamış olması muhtemeldir. Denizden uzak iki sancak merkezi ve Osmanlı-öncesi bağımsız beylerin mekânı olan Manisa ve Tire halkının bir kısmının da bu yeni ticaret kentine göç etmiş olduğu tahmin edilebilir. Manisa bir bölge merkezi olma özelliğini korudu. Tire ise bir kırsal pazar kasabası haline geldi.

Bu olaylar 16. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da çok yaygın olan kendiliğinden ve yönlendirilmemiş göçün önemini göstermektedir. Devlet tara-

---

20 Paris (1957), s. 442.
21 Veinstein (1976), s. 71-77.

findan Kıbrıs'a yerleştirilen binlerce Anadolu ailesinin adadan kaçması önlenemezken insanlar İzmir'e, İstanbul'a fakat aynı zamanda da Kayseri'ye ve Ankara'ya akın ediyorlardı. Bu göçmenlerin çoğunu kent çekmemiş, kırlık bölgelerdeki belirsizlik ortamı nedeniyle köy itmiştir. Göçmenlerin Anadolu ve Rumeli kentlerinin gelişmesine kimi zaman geçici kimi zaman kalıcı katkıları olmuştur. Kıbrıs'ın iskânı ve Anadolu'nun güneydoğu sınırlarına göçerlerin yerleştirilmesi projelerinin fazla başarılı olamamasının yanı sıra,[22] 1610 ve 1635 sürgün emirlerinden sonra eski köylerine yerleştirilebilen insan sayısının da sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Başka köylüler, hattâ merkezi idarenin görevlileri terkedilmiş toprakları ele geçirmişlerdi ve İstanbul hükümetinin bu insanları çıkarması hemen hemen olanaksızdı.

Osmanlı merkezi idaresinin projelerinin birçoğunun başarısı önemli ölçüde ücretli iş arayan köylülerin göçlerine bağlıydı. Osmanlı idaresinin maden ve fırınlarda çalıştırmak için ücretli işçi toplama kampanyaları açtığı bilinmektedir, ancak bu işçiler arasında çalışmayı gönüllü olarak kabul edenler de olduğu anlaşılmaktadır. Önemli madencilik etkinlikleri ise Küre, Bilecik ve muhtemelen Divriği'de olduğu gibi kentsel gelişmeye yol açıyordu. O halde, Osmanlı devletinin elindeki -genellikle yetersiz- olanaklarla, güçlü göç dalgalarını düzene sokmaya çalıştığı söylenebilir. Kuşkusuz, Osmanlı idaresi oğulların babalarının yaşadığı yerde yaşadıklarını varsayma eğilimindeydi. Ancak, gerçek durum genellikle yasa metinlerinde öngörülenden çok daha esnekti.

Osmanlı Devleti, Bölgesel Ticaret ve Kentleşme

Bu çalışmada Osmanlı taşra idaresinin gerçekçi bir tablosunu çizmeye çalıştım. Tek yanlı olarak kanunname metinlerine bağlı kalmak Osmanlı İmparatorluğu'nu olduğundan daha monolitik gösterebilir. Merkezi hükümetin ve taşra idarecilerinin o günün koşullarında teknik olarak neler yapabilecekleri üzerinde durulmuştur. Bu çalışma bu açıdan, Pierre Goubert'in "mutlakiyetçilik" olarak nitelenen bir diğer döneme, XIV. Louis dönemine ilişkin araştırmasına benzemektedir.[23] Osmanlı devletinin elindeki olanakların vurgulanması merkezi idarenin Anadolu'daki kentleşme üzerinde hiç etkisi olmadığı anlamına gelmemektedir. Tersine örneğin, bir idari yapı oluşturulması bazı yerlerin kentsel özellikler kazanmasını sağlamıştır. Kadı ve mahkemesinin,

---

22 Orhonlu (1963), s. 96.
23 Goubert (1979), s. 344 vd., 354.

sağlamıştır. Kadı ve mahkemesinin, ve fazla tahılları için pazar arayan birkaç tımar sahibinin birçok kırsal pazar kasabasının gelişmesinde önemli rolü olduğu düşünülebilir. Özellikle 14. ve 15. yüzyıllarda, hem erken Osmanlı devleti hem de birçok Anadolu beyliği, pek çok kentin çarşı binalarını vakıflar sayesinde kurmuşlardır. Medrese ve imaretlerin kentlerin büyümesinde önemli katkıları olmuştur. Devletin madenlere ve madencilik yerleşimlerine gösterdiği ilgi de kentlerin gelişmesine yardımcı olmuştur.

Pax ottomanica'nın bölgelerarası ticaret ve dolayısıyla kentleşme üzerindeki etkisi daha da önemlidir. Maurice Lombard, Emevi ve Abbasi İmparatorluklarının kapsadığı geniş topraklardaki hareket özgürlüğünün, o zamana kadar birbirine kapalı olan bölgeler arasında mal değişimine olanak sağladığını vurgulamıştır.[24] Andre Raymond, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetlerindeki büyük kentlerin 16. ve 17. yüzyıllar boyunca önemli merkezler olarak varlıklarını sürdürdüklerini belirtir.[25] Raymond'un gözlemlerinden, Avrupalıların o kadar üzerinde durdukları gerilemenin 18. yüzyıla kadar gündeme gel mediği anlaşılmaktadır.[26] Aynı yazar, Aden ve Basra'dan Macaristan ve Cezayir'e kadar uzanan bir imparatorluğun bölgelerarası ticaretin gelişmesi üzerindeki olumlu etkisini de vurgular. Elinizdeki çalışma, benzer biçimde, Batı ve Orta Anadolu'daki bölgesel ve bölgelerarası ticaretin önemini göstermeye çalışmıştır. Kadı sicillerine yüzeysel bir bakış bile Rumeli'de ve Karadeniz kıyısında ticaret yapan Kayserili tüccarları gözler önüne sermektedir.[27] Aynı yıllarda Halep ve Şam'dan gelen kervanlar Bursa ve İstanbul'a büyük miktarlarda tekstil ürünü getiriyordu.

Halil İnalcık'ın 15. ve 16. yüzyıllardaki Karadeniz ticaretine ilişkin çalışması bu bağlamda dikkat çekicidir.[28] Söz konusu araştırmacının incelediği Kefe, Akkerman ve Kilia gümrük kayıtlarına göre, Kırım'a çeşitli Anadolu kentlerinden önemli miktarda yiyecek ve mamul madde, özellikle tekstil ürünü geliyordu. Bu malları genellikle Anadolulu Müslüman tüccarlar getirirdi. İnalcık, bu ticaretin Anadolu'da ticaret ve imalatın gelişmesinde önemli

24 Lombard (1978), s. 11.

25 Bu açıdan bkz. Raymond (1979), s. 117.

26 Halep'teki başlıca han ve çarşılar Osmanlı döneminde yapılmıştır; bkz. Raymond (1979), s. 128-129. Öte yandan, kentteki vergi mükellefi sayısı 1519-86 arasında 11.224 ten 8.430'a düştü; bkz. Barkan (1951), s. 22.

27 KKS 98, s. 22 (1103 '1691-92').

28 İnalcık (1979), s. 96, 104 ve Haziran 1980'de Strasbourg'da yapılan II. Türk Ekonomik ve Toplumsal Tarihi Kongresi'ndeki tartışmaya sözlü katkı.

rol oynadığını vurgular. Kefe ticaretinin boyutları, taşrada üretilen malların satılabileceği tek pazarın İstanbul olmadığını gösterir. Kefe ve Kırım'ın Osmanlı başkentine kıyasla çok daha sınırlı pazarlar oluşturmasına karşın, bu tür bölgelerarası ticaret, Anadolu'daki kentleşmeyi uyaran bir ek etken olsa gerektir.

15. ve 16. yüzyıllarda Balkanlardaki birçok bölgenin de oldukça zengin olduğu anlaşılmaktadır.[29] Macaristan'ın Osmanlılarca fethinin açtığı pazar bu açıdan önemlidir.[30] Savaş ve fetih, birçok sıradan insanın yaşamını altüst ederken, bazı insanların da zenginleşmesine olanak sağladı. Zenginleşenlerin büyük kısmı Osmanlı kültür ortamında yetişmiş askerler olduğundan, bu kişilerin aldıkları ve uzun süre Macaristan'da üretilmeyen tüketim malları, Rumeli kent çarşılarını canlandırıcı etki yapmış olmalıdır. 16. Yüzyılın ikinci yarısında bile küçümsenemeyecek öneme sahip olan Tesalya panayırlarının da canlılıklarının bir kısmını Macaristan'la yürütülen ticarete borçlu olduğu varsayılabilir.

Bu durumda, 16. yüzyılda Anadolu'da nakit kullanımının önceki yıllara göre daha yaygın hale gelmiş olması muhtemeldir. Bu savın kanıtlanmamış olduğu belirtilmiştir, bu kanıtlamanın eldeki belgelerle olanaksız olduğu da kuşkusuz doğrudur.[31] Ancak, 16. yüzyıla ait belgelerin 15. yüzyıla kıyasla çok daha bol olması nedeniyle gelişmeyi abartma tehlikesine karşın, söz konusu dönemde bölgelerarası ticaretin öneminin arttığı söylenebilir. Kent ve köylerde, bağımsız zanaatkâr ya da ücretli işçi olarak, tekstil, deri eşya, madeni eşya ya da besin maddesi üretiminde çalışanlara yapılan ödemelerin kısmen ayni, ama büyük ölçüde parasal olması beklenir. Dahası zanaatkârlara ve orta halli başka kişilere ödenen para, bu kişiler sınırlı olanakları nedeniyle birikim yapamadıklarından hızla yeniden dolaşıma girerdi.[32] Para dolaşımının modern standartlara göre önemsiz boyutlarda olmasına karşın, 16. yüzyıl Osmanlı ekonomisinde parasal ödemelerin yaygınlaştığı varsayımı akla yakın gelmektedir.

Ticaretin artması ve para dolaşımının hızlanması kent ve köylerdeki yoksulların durumunun düzelmesi anlamına gelmiyordu. 15. ve 16. yüzyıllar

29 Bkz. Cvetkova (1970); Todorov (1972); Beldiceanu (1973).
30 Fekete (1949), s. 699 vd.
31 Köylerde tefecilik konusunda bkz. Cook (1972), s. 39.
32 Bu açıdan bkz. Braudel (1979), c. II, s. 155.

Avrupası'ndaki ortalama yaşam standardıyla ilgilenen araştırmacılar, söz konusu yüzyıllarda sıradan insanların ekonomik gerileme dönemlerinde, ekonominin genel olarak geliştiği dönemlere göre daha iyi koşullarda yaşadıklarını sık sık belirtirler.[33] Osmanlı dönemi Anadolusu'nda da aynı durum geçerli olabilir. Nüfus artıyordu ve ücretli emek en azından büyük kentlerde sık rastlanan bir olgu haline gelmişti. 16. Yüzyıl sonlarında İstanbul'daki kamu inşaatlarındaki ücretler, yiyecek fiyatlarının artışına ayak uyduramıyordu. Bu gelişmede kısmen Osmanlı hükümetinin karşı karşıya bulunduğu mali güçlükler neden olabilir. Ama gerçek ücretlerin düşmesinde iş arayanların sayısındaki artışın da etkili olması mümkündür. Londra sisteminde en azından büyük kentlerde görülen gerginlikler de aynı çerçevede yorumlanabilir.[34] Bu koşullarda enflasyon muhtemelen yalnız İspanyol gümüşünün ülkeye gelmesinin değil, aynı zamanda nüfus artışının da bir sonucudur. Paranın değerinin düşürülmesi ve fiyat artışları, kent ve köylerdeki yoksulların para ekonomisiyle giderek artan boyutlarda yüzyüze gelmesini oldukça acılı bir süreç haline getirmiş olmalıdır.

Kentleşmenin Önündeki Engeller ve Osmanlı Devleti

Genel nüfus artışının yanı sıra, Osmanlı devletinin koruması altında bölgesel ve bölgelerarası ticaretin gelişmesi de kentleşmeyi hızlandıran güçlü bir etkendi. Ancak, Osmanlı merkezi idaresi kentlerin gelişmesini sınırlandırmaya yönelik bir dizi politika da izliyordu. Uzak vilayetlere sürgünün 16. yüzyıl Anadolusu'nda, Fatih Sultan Mehmet ya da II. Bayezid dönemlerine göre daha önemsiz boyutlarda olduğu anlaşılmaktadır.[35] Ama Kıbrıs'ın ıslâhı çabası bile 12.000 aileyi yani yaklaşık 60.000 kişiyi kapsıyordu. Bazı bölgelerde her on aileden birini kapsaması amaçlanan bu sürgün emrinin, Batı ve Güney Anadolu kentlerini, özellikle de Konya ve Larende'yi (Karaman) etkilememesi olanaksızdır.[36] Sürgüne gideceklerin evlerini ve topraklarını satmak zorunda bırakılmaları geleneksel birikim süreçlerini değiştirmiş olmalıdır. Çünkü, hele sürgünlerin genellikle işlerini halletme fırsatı bulamadan yola çıkmaları gerektiği göz önünde tutulursa, bu mülklerin çoğunun

---

33 Örneğin bkz. Le Roy Ladurie (1974), s. 49 ve başka yerler; ayrıca bkz. Braudel (1979), c. III, s. 69-70.

34 Bkz. Barkan (1979b), s. 205-293; İnalcık (1969), s. 116-117.

35 Bkz. Barkan (1949-50), (1951-52), (1953-54); İnalcık (1970); Beldiceanu (1973), s. 40-44.

36 Barkan (1949-50), (1951-52), (1953-54), kısım I, s. 551.

gerçek değerinin altında fiyatlarla satıldığı düşünülebilir.[37] En azından bu tür bir sürgün projesinin yarattığı genel güvensizlik havası –zorla iskânın en belirgin hedeflerini göçmenlerin oluşturması nedeniyle– kente göç etmek isteyenleri engelleyici bir rol oynamış olmalıdır.[38]

Taşralı zenginlere Istanbul'da kasaplık yaptırılması da Anadolu ve Balkan kentlerindeki sermaye oluşumunu yavaşlatmış olmalıdır. Önemli sayıda zenginin bu yükümlülükten kaçınmayı başarabilmesine karşın, bu politikanın servetlerin han ya da dükkân gibi göze çarpan alanlara yatırılmasını engellemesi beklenir. Taşınır mallara yatırım yapılması ve özellikle tefecilik daha çekici gelmiş olsa gerektir. Tefeciliğin genellikle İstanbul'a kasap atanmakla cezalandırılmasına karşın, bu tür servetlerin saptanması daha zordu. Yalnızca birkaç onyıl uygulanan bu politikanın etkisi abartılmamalıdır. Ancak, bu olay, Osmanlı idaresinin özel sermaye birikimine karşı, kimi zaman sanılandan daha az hoşgörülü olduğunu göstermektedir. Taşralı zenginlere yapılan baskılar, Anadolu çarşılarının gelişmesini bir ölçüde yavaşlatmış olabilir.

Aynı bağlamda, İstanbul'un yiyecek ve hammadde talebinin Anadolu kıyı kentlerinin gelişmesini kısıtlaması olasılığından da söz edilebilir. Büyük oranda donanmanın, yeniçerilerin ya da sarayın gereksinimlerinin karşılanmasına hizmet eden bölgelerde,kentleşmeyi hızlandırıcı etkenlerin zayıf olduğu da söylenebilir. Bu durum, İstanbul'un gereksinimlerini karşılayan uydu-kentler ağının yaklaşık 700.000 nüfuslu bir kent için beklenenden çok daha seyrek örülmüş olmasının nedenini de açıklayabilir. Bir kent çarşısı gerektiren hizmetleri Bursa, Iznikmid (Izmit), Rodoscuk (Tekirdağ) ve daha önemsiz birkaç kentin sunabildiği anlaşılıyor.[39]

Osmanlı devletinin doğrudan müdahalesi dışında etkenlerin de Anadolu ve Balkanlardaki taşra kentlerinin büyümesini engellediği söylenebilir. Halil Inalcık, Osmanlı ticaret sermayesinin miktarca önemsiz olmadığını, ancak üretimin nüfus artışına ayak uydurmasını sağlayacak hızda birikmediğini vurgulamıştır.[40] Inalcık'ın çalışması Bursa, Edirne ve Istanbul'la sınırlı olmakla birlikte, Osmanlı ekonomik hayatının bu en önemli merkezleri için geçerli olanın daha önemsiz kentler için de geçerli olduğu söylenebilir.

---

37 Bu durumun yol açtığı sorunlar konusunda bkz. MD 53, s. 155, no. 452 (992 '1584').
38 Barkan (1949-50), (1951-52), (1953-54), kısım I, s. 550 vd.
39 Uydu kentler için bkz. Braudel (1974), s. 392-394.
40 İnalcık (1969), s. 135 vd.

Bir toplumdaki sermaye oluşumu olanakları bir dizi etkene bağlıdır. Devletin yapısı bu etkenlerin en önemlileri arasındadır. Bu, özellikle siyasal iktidarın çok merkezileşmiş olduğu sosyoekonomik sistemler için geçerlidir. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda sermaye oluşumunun yetersiz oluşu Osmanlı yönetici kesiminin kendine özgü çıkarlarıyla –en azından kısmen– açıklanabilir. 18. ve 19. yüzyıllara ait bir örnek bu durumun açıklanmasına yardımcı olabilir.[41] 18. Yüzyılda Tesalya'daki küçük bir dağ yerleşimi olan Ambelakia'da oturanlar boyalı iplik ihracatıyla önemli bir konuma gelmişlerdi. İngiltere'de iplik eğirmenin makineleşmesi Ambelakialıların durumunu tehlikeye düşürdüğünde, Osmanlı idaresi iplik yapımcılarını kurtarmak için hiçbir çaba harcamadı.

İstanbul'daki yetkililerin bu tutumu muhtemelen Osmanlı devlet gelirlerinin belkemiğini hâlâ tarım ürünlerinden alınan vergilerin oluşturmasıyla açıklanmalıdır. Bu koşullarda yalnızca doğrudan Sarayın, ordunun ya da donanmanın gereksinimlerinin karşılanması için çalışan imalatçıların önemi algılanıyordu. 16. Yüzyıl Osmanlı idarecilerinin ekonomiye yaklaşımının 18. yüzyıldaki meslektaşları kadar sınırlı olmaması muhtemeldir, ama Osmanlı kentlerinde sermaye yatırımının yaygınlaşmasını bu tür bir bakışın engellediği söylenebilir.

Dolayısıyla, Osmanlı idaresinin 16. yüzyılda görülen biçimiyle kentleşme sürecini belli bir suskunlukla karşıladığı sonucuna varılabilir. Bu tutum teknik bir sorunla açıklanabilir. O dönemde tarımsal verim insan müdahalesiyle değiştirilemeyecek sabit bir veri olarak kabul ediliyor olmalıydı. 20. Yüzyıl başlarında bile Anadolu'nun bazı bölgelerinde tahıl üretiminde bire dört (1:4) verim normal kabul edilirdi.[42] O halde, tarıma dayalı bir toplumda devlet idaresinin mümkün olduğu kadar çok insanı köylü yapmaya ve zaten köylü olanları da toprağa bağlı tutmaya çalışması mantıklıdır.

II. Selim, Kıbrıs'a gönderilecekler arasında ilk sırayı topraksız köylülerin ve kente yeni göç etmiş olanların alacağını belirten bir ferman çıkardığında, bu mantık çerçevesinde hareket ediyordu. Kanunnamelerin köylülerin göç özgürlüğüne getirdiği sınırlamalar tarlaların işlenmesini sağlamaya yönelikti, çünkü Osmanlı vergi düzeninin temelini oluşturan buydu.[43] 17. Yüzyıl

---

41 Stoianovich (1960), s. 257; ayrıca bkz. Braudel (1979), s. 449-450.

42 Orta Doğu Teknik Üniversitesi Kent ve Bölge Planlaması Bölümü'nde Doç.Dr. Duran Taraklı'dan alınan sözlü bilgi.

43 Örneğin bkz. Barkan (1943), s. 24.

sonlarından itibaren göçerlerin iskânına yönelik çeşitli projelerin benimsenmesi ve başkente göçmen akışını önlemek için harcanan umutsuz çabalar aynı politikanın unsurlarıydı.[44] Köylü sayısını artırma çabaları kimi zaman ilginç biçimler alıyordu. Örneğin 16. yüzyıl sonunda Osmanlı idaresi, Celâli dönemi huzursuzluklarında önemli rol oynamış olan asi medrese öğrencileriyle anlaşmaya çalıştı. Toprağa yerleşmeyi kabul edecek öğrencilerin korunacağı söylendi.[45] Osmanlı idaresinin 16. ve 17. yüzyıllarda çiftliklerin yaygınlaşmasına karşı yürüttüğü uzun mücadele de aynı çerçevede değerlendirilmelidir.[46]

Osmanlı idaresinin köylü göçüne karşı hem zor hem de kurnazlık kullanmasına karşın, elindeki olanaklar yeterli olmaktan uzaktı. Merkezi hükümetin denetleyemediği sürecin, giderek artan ve tarım ürünlerinin yanı sıra toprağı da etkileyen ticarileşme olduğu anlaşılıyor.[47] Osmanlı idaresi, toprağını devretmek isteyen köylünün, toprağın bulunduğu köyden sorumlu olan sipahiden ya da has idarecisinden izin almasını şart koşuyordu.[48] Düzenli bir toprak piyasasının gelişmesinin, orijinal haliyle Osmanlı toprak düzeninin bir parçasını oluşturmadığı varsayılabilir.

Ancak, 16. yüzyıl sonları ya da 17. yüzyıl başlarında köylülerin topraklarının satılması en azından Ankara ve Kayseri gibi büyük kentleri çevreleyen köylerde çok yaygınlaşmıştı. Sipahinin izin vermediği hemen hiçbir satışa rastlanmadığından, bu usulün bütünüyle formaliteden ibaret hale geldiği varsayılabilir. Dahası, bazı bölgelerde, örneğin Kayseri yöresinde, 17. yüzyıl sonuna doğru mülk tarlalar oldukça yaygınlaşmıştı. Bu oluşum, Tanzimat dönemine kadar kanunlarda yerini koruyan Osmanlı toprak düzenine aykırı olmasına karşın, teamül tarafından onaylanmıştı.

Tarım topraklarında özel mülkiyetin Kayseri bölgesinde erken geliştiğini belirtmekte yarar var. Oysa, ele alınan dönemde Kayseri ve çevresindeki köyler Avrupa'nın yiyecek ve hammadde talebinden hiç etkilenmemişti. Ayrıca, mülk tarlalar küçük parçalar halinde alınıp satılabiliyordu. 17. Yüzyılda Kayseri bölgesinde büyük çiftliklerin önemli yer tuttuğuna ilişkin hiçbir

---

44 Orhonlu (1963); Aktepe (1958).
45 Akdağ (1963), s. 92.
46 Cezar (1965), s. 387.
47 Bu sürecin Balkanlar'daki gelişimi için bkz. Asdrachas (1970).
48 En azından, 16. yüzyılın ikinci yarısında uygulama buydu. Bkz. Ongan (1958), s. 92.

işaret yoktur. Dolayısıyla, bir mülk toprak piyasası oluşmasına yol açan sürecin 16. ve 17. yüzyıllardaki haliyle Osmanlı toplumsal düzenine içsel olduğu söylenebilir.

Bir tarım toprakları piyasasının gelişmesinin nedenlerinden birinin ticari ilişkilerin genel olarak artması olduğu varsayılabilir. Ancak, bu artış dış ticaretten çok iç ticareti kapsıyordu. Toprak piyasası bir kere oluştuğunda nakde gereksinim duyan köylülerin topraklarını satmaları ya da ipotek etmeleri kaçınılmazdı. Osmanlı idaresinin, köylü açısından haksızlığı çok belirgin olan satışları iptal ettiği oluyordu,[49] ancak, bu tür olaylara neden olan sürecin durdurulması olanaksızdı. Bu koşullarda, toprağını kaybeden köylülerin kente göç etmesi, soyguncu çetelerine katılması ya da uzak vilayetlere yerleşmeye çalışması şaşırtıcı olmamalıdır.[50]

16. Yüzyıl sonu tahrir defterlerinden türetilen sayılara oldukça kuşkuyla yaklaşmak gereklidir; gene de, köylülerin sürekli hareket halinde olduğu bir ortamda birçok Anadolu kentinin yiyecek gereksiniminin düzenli olarak karşılanmasında güçlükle karşılaştığı tahmin edilebilir. Kentlilerin kırlık bölgede toprak edinmesi bir anlamda, kentin toplu olarak sağlayamadığı besin maddelerini kentlilerin tek tek sağlanması çabası olarak yorumlanabilir. Bu eğilim nedeniyle, Anadolu'daki büyük kentler bile yarı-tarımsal bir niteliğe sahip olmayı sürdürdüler. Ancak, 19. yüzyıla kadar aynı duruma Avrupa'nın birçok yerinde de rastlandığı göz önünde tutulursa, Anadolu kentinin bu yarı-kırsal niteliğini yalnızca Osmanlı sistemine özgü bir özellik olarak yorumlamanın yanlış olacağı anlaşılır.[51]

Öte yandan, kentli toprak sahiplerinin, topraklarının verimini artırmak için köylülerden daha çok çaba harcadığını gösteren pek fazla kanıt yoktur. Yalnızca tarlaları bağ ve bahçeye dönüştürme eğilimi bu yönde bir çaba olarak değerlendirilebilir. Ancak, veri kıtlığı nedeniyle bu sürecin bile, kesin olarak kanıtlanması olanaksızdır. Dolayısıyla, 17. yüzyılda kentlilerin kırsal toprak mülkiyetinin tarımsal üretimin dönüşümünde çok sınırlı rol oynadığı söylenebilir. 16. ve 18. yüzyıllar arası Avrupa köylerini konu alan monografilerin incelenmesinden görüleceği gibi, bu da Osmanlı İmparatorluğu'na

49 Bkz. Andreasyan (1976), s. 47.

50 Akdağ (1963), s. 250 vd.

51 Bu konuda bkz. Braudel (1974), s. 378-379; Anadolu kentlerinin kırsal niteliği konusunda bkz. Planhol (1969a), s. 261-267.

özgü bir olgu değildir.[52] Ancak, uzun dönemde, tarımsal verimlilikteki bu duraganlığın 17. ve 18. yüzyıllarda kentleşmeyi önemli ölçüde yavaşlattığı varsayılabilir.

Kentteki Karar Birimleri

Elinizdeki çalışma Osmanlı kentlilerinin üretim ve bölüşüm sürecindeki günlük faaliyetlerini ele aldığından, idari görevlilere, cami, medrese ve zaviyelerin kültürel ve dinsel hizmetlerine pek değinilmemiştir. Ancak kentin toplumsal tabakalaşması, kendi içinde bir bütün olarak incelendiğinde bu kesimler bir kenara bırakılamaz, çünkü Anadolu kent toplumunun en etkili kişileri ulema, devlet görevlileri ve mültezimlerdi.[53]

Söz konusu dönemin en iyi bilinen toplumsal kesimi ulemadır, çünkü biyografik sözlükler ilmiye sınıfının birçok üyesinin hayatının en önemli olaylarına yer vermektedir. Bazı dönem ve bölgeler için, öndegelen ulemanın Osmanlı idaresinin yüksek düzeyli mensuplarıyla kurdukları aile bağlarının etkisini tahmin etmek bile mümkündür. Ancak, eldeki bilgiler büyük ölçüde İstanbul'la sınırlıdır. Fazla uzak olmayan bir gelecekte, örneğin önemli taşra kentlerinin kadılarını ele alan toplu biyografi çalışmalarının yapılacağını umuyoruz.

Mültezimler konusunda bilgi toplamak daha güçtür, muhtemelen bu nedenle emin ve mültezimlere ilişkin hemen hiç sistematik çalışma yoktur.[54] Oysa, bir tür geçici kamu görevlisi işlevi gören bu kişiler, genellikle idare ettikleri bölgenin en nüfuzlularıydılar. Önemli iltizamlar genellikle daha küçük parçalar halinde başkalarına kiralandığından, Haymana has topraklarının ya da Sinop limanının idaresini elinde bulunduran kişi şu ya da bu oranda kendine bağımlı bir kesimin varlığından emin olabilirdi. Ayrıca, önemli iltizamları elde tutanlar, yakın yerlerde bulunan askerlerin ve küçük kamu görevlilerinin maaşlarının ödenmesinden de sorumluydular. Dolayısıyla askerlerin ve görevlilerin, maaşlarının gecikmesini önlemek için, mültezimle iyi geçinmeye çalıştıkları varsayılabilir. Bazı yerlerde, büyük bir iltizamı elinde bulunduran kişinin bazı devlet görevleri için aday gösterme hakkı bile vardı. Önemli bir kale için dizdar önerildiği bile olurdu.

---

52 Bkz. Braudel (1979), c. II, s. 217 vd.

53 İnalcık (1969), s. 124, 137.

54 Ulema konusundaki çalışmaları kapsayan bir bibliyografya için bkz. Majer (1978). Bulgaristan'daki mültezimler hakkında bkz. Cvetkova (1964).

İltizam sözleşmelerine ilişkin çok sayıda rapor Osmanlı arşivlerinde bulunmaktadır, bu raporlar mültezimlerin kökenleri konusunda bazı bilgiler içerirler. Mültezimler arasında timar sahipleri de vardır. Ancak, Osmanlı merkezi idaresi timar sahiplerinin sefere katılmama gerekçesi oluşturabilecek işlerle uğraşmalarını genellikle pek hoş karşılamazdı. 1591'de Erzurum'daki timar sahiplerinin iltizam almalarını engelleyen bir ferman çıkarıldı.[55] Böyle bir politikanın uzun süre izlenmesi ise güçtü. Çünkü mültezimin Osmanlı idaresine önerme hakkına sahip olduğu yardımcılarına genellikle idari timar verilir,[56] ya da sefere gitmemesini sağlayacak bir ayrıcalık tanınırdı. Bu koşullarda belli bir iltizamla ilişkisi olan farklı tipte timar sahiplerinin birbirinden ayırdedilmesi güç olsa gerekti. 1591 fermanının ise çok ender olarak uygulandığı anlaşılıyor.

16. Yüzyıl iltizam sözleşmelerinde Musevi adlarına sık sık rastlanmaktadır. Bunların çoğunluğunun İstanbul'da oturduğu anlaşılıyor, bir kısmının II. Selim'in saray bankeri Josef Nasi'nin arkadaşı ve hizmetkârı olduğu varsayılabilir. Özer Ergenç Ankara'da da önemli Musevi mültezimler olduğunu göstermiştir. Bunların en önemlisinin Haymana mültezimi Mayr v. Jehuda olduğu anlaşılmaktadır.[57] Ankara tiftiği alan Venedikli tüccarların, ödemelerinde sık sık Musevi tüccar, tefeci ve mültezimler ağını kullandıkları sanılmaktadır. Bu Musevi mültezimler ve paralı kişiler kesiminin konumunu ne kadar koruduğu ve sonunda nasıl ve kim tarafından gölgede bırakıldığı çok ilginç bir araştırma konusu olabilir.

18. Yüzyılda, aralarında Sultan ailesinden kadınların da bulunduğu Saray görevlileri birçok önemli iltizamı elinde tutmaya başladı.[58] Malikâne sisteminin öndegelen aileler için önemli bir yatırım alanı açmasından sonra bu eğilim daha da belirginleşti. Saraylıların bu konuma nasıl ulaştıkları henüz ayrıntılı olarak açıklanmamıştır. Ancak, Sarayın önemli iltizamları saray görevlilerine vererek vilayetler üzerindeki denetimini sağlamlaştırmayı ummuş olması mümkündür.

Saray erkânı ve saraylı hanımlar, elbette Gediz'deki şap madenlerine ya da Karahisar-ı Şarki'ye (Şebinkarahisar) kendileri gitmiyorlardı. İltizamla-

---

55 MD67, s. 130 ve 348 (999 '1590-91').
56 İdari timar konusunda bkz. Beldiceanu (1980), s. 43 vd.
57 Bkz. Ergenç (1981).
58 Bkz. Genç (1975), s. 236 vd.

rının idaresiyle yakından ilgilenmeleri de beklenemezdi. Dolayısıyla, 16. yüzyılda da varolan alt-iltizam kurumu yeni bir önem kazandı.[59] Alt-mültezimler genellikle yöre halkından olurdu, kırsal iltizamlarda bu konuma köylülerin geldiği sık sık görülürdü. Kadı sicillerine yalnızca topladıkları parayı esas mültezime ya da temsilcisine teslim etmeleri dolayısıyla geçen bu kişiler hakkında adları ve oturdukları yer dışında pek bir şey bilinmemektedir. İltizam edinmek isteyen orta halli kişiler taşra kentlerindeki vakıfların vergi alacaklarını toplamak için teklif verebilirlerdi. Mültezimler ağı böylece Saray ve başkentten Anadolu ve Rumeli'deki taşra kentlerine, oradan da en küçük köylere kadar uzanıyordu. 16. Yüzyılın ikinci yarısında, mültezimlerin oluşturduğu yerel idare ağının timar ve timar sahiplerinden oluşan ağa denk olduğu, hattâ bu ikinci ağı geride bıraktığını öne sürmek muhtemelen yanlış olmaz.[60]

Merkeziyetçilik ve Ademi Merkeziyetçilik

Osmanlı taşra idaresindeki merkeziyetçilik ve ademi merkeziyetçilik sorunu bu çerçeve içinde yeniden ele alınmalıdır. Stoianovich bir keresinde 16. yüzyılın "bağımsız" Osmanlı kentinin giderek yerini yarı-bağımlı bir yapıya bıraktığını belirtmiştir. Bu açıdan 17. yüzyıl Anadolu kentleri aynı dönemin Fransız ve İspanyol kentleriyle karşılaştırılabilir.[61] Söz konusu dönemde Avrupa'daki geç feodal ya da mutlakiyetçi dönemin merkezileşmiş devleti, ortaçağın az-çok özerk, "bağımsız" kentlerini ortadan kaldırmıştı.[62]

Öte yandan, 16. yüzyıl sonları Ankarası'na ilişkin çalışmasında Özer Ergenç, söz konusu dönemde Ankara'da ilk bakışta sanılabileceğinden daha düzenli bir birlik bulunduğuna dikkat çekmiştir.[63] Ergenç'in gözlemlerine göre, Ankara'da kentin zaman zaman örgütlü bir birim olarak hareket etmesini ve inisiyatif kullanmasını sağlayan kent kurumları vardı. Mahalleler ve dinsel kesimler biçimindeki bölümlenmeler, kimi zaman varsayıldığı kadar katı değildi.[64] Bu, 16. yüzyıl sonları Ankarası'nın, "bağımlı" kentten çok, "yarı-bağımlı" kente yakın konumda olduğu biçiminde yorumlanabilir. Bu gözlemin genel olarak geçerli olup olmadığını ancak başlıca Anadolu kentlerini konu

59 Genç (1975), s. 243 vd.
60 Balkanlar'da yaşanan benzer gelişmeler için bkz. Cvetkova (1964).
61 Bkz. Braudel (1974), s. 402-410.
62 Stoianovich (1970), s. 87-89.
63 Ergenç (1973).
64 Stoianovich (1970), s. 94.

alan monografiler gösterebilir. Bu satırların yazarı, çeşitli Anadolu kentlerini inceledikten sonra Ergenç'in gözlemlerinin başka yerler için de geçerli olduğu izlenimini edinmiştir.

Ayrıca, 16. yüzyıl sonlarıyla 19. yüzyıl başları arasında Osmanlı Sultanlarının taşra idaresini merkezileştirmeye yönelik hiçbir girişimde bulunmadığını varsaymak da yanlış olacaktır. Bu girişimlerin Mısır gibi uzak vilayetler[65] ya da Cezayir beylerbeyliği üzerindeki etkisi kuşkusuz çok sınırlıydı. Ama Anadolu'daki birçok ayan ailesiyle Osmanlı idaresi arasındaki fırtınalı ilişkiler, Sarayın Anadolu vilayetlerini doğrudan denetleme çabasından vazgeçmediğini göstermektedir.[66] Bu durumun neden olduğu iktidar mücadeleleri, kuşkusuz Anadolu kent yaşamını zaman zaman olumsuz yönde etkilemiştir.

Genc de, 1580-1880 yılları arasında kentler önemli ölçüde büyüdü. 19. Yüzyılın sonunda Anadolu 1580'e göre çok daha gelişmiş bir kent ağına sahipti. Oldukça yakın zamana ait bu kentleşme sürecinin kronolojisi bile şu anda fazla kesin değildir. Ancak, kentlerin canlanmasının esas olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştiği varsayılabilir.[67] Kent-köy ilişkilerinin daha açık biçimde anlaşılmasıyla birlikte, 16. ve 19. yüzyıllar arasında Anadolu'nun köy ve kent toplumlarını etkileyen uzun dönemli değişme hareketleri de saptanabilecektir. Kentsel gelişme dönemleriyle kırsal yaşamın egemen olduğu dönemlerin birbirini izlemesi ancak böyle geniş bir çerçeve içinde anlam kazanabilir.

Anadolu Kentlerinin İçinde Bulunduğu Bağlamlar[68]

Uzun dönemde süreklilik gösteren gelişmeler, ilk izlenimlerle, dar bir kapsamda tartışılanlardan daha geniş boyutlu sorunların var olduğunun belirtisidir. Bu anlayışla, elinizdeki çalışmada kentleşme olgusu nüfusun artması, azalması ya da göç gibi nüfus hareketleri ile ilişkilendirilmeye çalışıldı. Öte

---

65 Raymond (1973-74), c. II, s. 771 vd., özellikle s. 795.

66 Bkz. Aktepe (1951-52) ve Mert (1980). Çapanoğulları ailesinin Mert tarafından incelenen bazı bireyleri Yozgat'ı kurmuş olmaları nedeniyle de bu çalışma açısından ilgi çekicidir.

67 Hütteroth Konya Ovasındaki kırsal yerleşimlere ilişkin olarak bu sonuca varmıştır; bkz. Hütteroth (1968), s. 12. 19. yüzyılda kentsel gelişme için bkz. Höhfeld (1977), s. 6.

68 Bundan sonraki bölüm, 1981'de tamamlanan asıl incelemede yer almamaktadır. 1987 sonbaharında kaleme alınmıştır. Yapıcı eleştirileri için Engin Akarlı ve Donald Quataert'e, üslup konusunda gösterdiği titizlik için Halis Akder'e teşekkür borçluyum.

yandan Osmanlı Devlet Merkezinin kentlere yönelttiği talepler irdelendi ve bu taleplerin kentlerin dağılımını ne ölçüde etkilediği gösterilmeye çalışıldı. Bir yandan da para dolaşımı ya da iç ticaret hacminin artması gibi, bugünkü terminolojide "ekonomik" denilebilecek olgulara değinildi.

Bu konulara değinmekle "Anadolu taşra kenti" olgusunun tümüyle açıklanmış olmayacağı bir gerçektir. Bu eksiklik de, kuşkusuz okurun konuları yerli yerine koymasını güçleştirebilecektir. Örneğin tekstil üretimi, sanayileşme dönemi öncesi tarım dışı en önemli üretim dalı olarak, başlı başına ilgi çekici bir konu olmakla kalmıyor. İpeğin ya da yünlü kumaşın değişen üretim süreçleri, bizi aynı zamanda bu üretim dalında çalışan esnafın değişmeye açık ya da durağan olan sosyal konumu üzerine de bilgilendiriyor. Esnafın karşılaştığı hammadde darlığı ya da mamul malların pazarlama güçlüğü, Osmanlı ekonomisinin İngiltere ya da Fransa'da gelişen kapitalizm karşısındaki durumuna da ışık tutmaktadır. Sonuç olarak zerbaft ya da pamuklu kumaşların nerede ve kimin tarafından hangi şartlarda üretildiği sorusu bizi hem genel düzeyde esnaf üretiminin yapısı hem de Osmanlı ekonomisinin oluşan kapitalist dünya piyasasındaki konumu gibi, üzerinde durulmaya değer iki ayrı konuya götürmektedir.

Eldeki çalışmanın sınırları, bu geniş bağlamları görebilmeyi kolaylaştırmıyor olabilir. Çalışmanın perspektifi iç dinamiklere ağırlık vermektedir. Örneğin 16. yüzyılda imparatorluk içinde faaliyet gösteren Avrupalı tüccarların kaçakçılıkta oynadığı role sık sık değinilmiş, buna karşılık İngiltere ve Fransa'da değişen talebin bu kaçakçılığı nasıl etkilediği konusuna dokunulmamıştır. Bu tercih biraz da kaynakların niteliğine bağlıdır. Çalışmanın birincil kaynakları Osmanlı Arşivleri olduğundan, iç gelişmelerin ağırlık kazanması kaçınılmazdı. Elbette kaynak zorlaması, tartışmanın ağırlık noktalarının seçimini tümüyle açıklayamaz. İç gelişmelere ağırlık verilmesinin başka nedenleri de vardır. Birincisi: Avrupa kaynaklı edebi ve arşiv belgeleri, sınırlı bir ölçüde de olsa, daha uzun süreden beri kullanılmaktadır. Bu kaynaklar bize kuvvetli ve her an ağırlığını hissettirebilen devlet aygıtının dışında, oldukça edilgen bir toplumun varlığını göstermektedir. Dışardan sunulan bu bakış hiç kuşkusuz olaylara içinden bir bakışla tamamlanmalıdır. Oysa Osmanlıların bu olaylara bakış açısı çok az bilinmektedir. Gösterilebilecek ikinci neden, bir toplumun ekonomik alanda sürekli olarak edilgen kalıp kalmayacağı sorusunda yatmaktadır. Bu peşin hükümlerden uzak, dikkatli ve ayrıntılarıyla incelenmesi gereken bir konudur.

Şimdiye dek ileri sürülen savlara okuyucunun tepkisi, yazar iç dinamiklere aşırı ağırlık vermiş biçiminde olabilir. Ancak bu çalışmada iç dinamiklerin incelenmesi için bol süre ve yer ayrılınca, Osmanlı uyruklularının ellerinde tuttukları esnaf üretiminin ve sürdürdükleri iç ticaretin, sanılandan çok daha önemli bir konu olduğu ortaya çıktı. Bursa'daki ipek ve Selanik'teki yünlü kumaş imalatı 17. yüzyılda gerilemiş olabilir. Bununla, Batılı kaynakların dümen suyunda gidip, Osmanlı toplumu ekonomik yapısıyla daha 16. yüzyıl sonlarından itibaren edilgen bir duruma düşmüştür yargısına varmak, peşin bir hüküm olabilir. Oysa bu konuda karara varabilmek için, belli başlı ekonomik faaliyetlerin uzun süre içinde nasıl bir çizgi izlediğini görmemiz gerekmektedir. Son yıllarda yayımlanan araştırmalar bize 17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ekonomisinde bazı canlanma belirtilerinin ortaya çıktığını, hatta 18. yüzyıl için yetmiş yıllık bir gelişme ve genişleme dönemini ortaya koymaktadır.[69]

Ancak iç dinamikleri vurgulamak gerekçesiyle Osmanlı ekonomisi ile ortaya çıkan kapitalist dünyanın piyasa ilişkileri göz ardı edilemez. Şimdiye dek, bu ilişkiler konusunda belli başlı iki hipotez geliştirilmiştir. Birincisine göre, henüz 16. yüzyılın sonlarında Avrupalı tüccarlar kanalıyla imparatorluk piyasasına giren Amerikan gümüşünün yarattığı (enflasyon) pahalılık, esnaf üretiminin belkemiğini kırmıştır. Bu durumda Osmanlı ekonomisinin daha 1600'lerde tüm dinamik unsurlardan mahrum kaldığı ve gelişmekte olan dünya ekonomisine "periferi" olarak katıldığı kabullenilmektedir. İkincisine göre ise 18. yüzyılın ilk üç çeyreğinin göreceli canlılığı dikkate alınarak, Osmanlı ekonomisinin 18. yüzyılın son çeyreğine kadar bağımsızlığını belirli bir düzeyde koruduğu varsayılmaktadır. Giriş bölümünde de belirtildiği gibi yazar ikinci hipotezin, gerçekleri daha iyi yansıttığı görüşündedir.[70] Zaten iç dinamiğe ağırlık vermek ve Osmanlı ekonomisinin görece geç dönemlere kadar belirli bir canlılık gösterdiğini kabullenmek, bir ölçüde birbirine bağlı, tutarlı durumlardır. Eğer dış piyasa her şeyi belirliyor ise, o zaman Osmanlı ekonomisi daha 16. yüzyıl sonlarından itibaren, sadece periferi olarak hammadde ve mamul mal piyasası sunmakla yükümlü olmanın dışında, kendi başına ilgi çekici bir olgu olmaktan çıkar. Bir de ters yönden bakacak olursak: Eğer Osmanlı ekonomisi 18. yüzyıl sonlarına kadar kendine özgü bir konjonktürde yaşamayı başarmışsa, o zaman iç dinamiklere eskisinden daha fazla yer vermemiz gerekmektedir.

69 Genç (1984); Çızakça (1985).
70 Sundhaussen (1983) bu konudaki tartışmaların özetini sunmuştur.

Çalışma için çizilen sınırlar, başka açılardan sorun yaratmıyor değil. Bunlar başka türlü, malzeme çokluğu ile başa çıkılmaz diye bu çalışmada "ekonomik" dediğimiz etkinlikler üzerinde yoğunlaşmamızla ilgili.[71] Sosyal tabakalaşma, üretici ve tüketici olarak hane halkının rolü, ekonomik faaliyet ile kültür düzeyindeki bazı varsayımların karşılıklı etkileşimi gibi sorunlar, bilinerek safdışı bırakılmıştır. Oysa böyle bir soyutlama bugünkü kapitalist toplumlar için de bir ölçüde yapaydır. Bugünkü iş piyasasında bile her kişi, aile içinde belirli bir konuma sahiptir ve bu konum, kabul edeceği ve etmeyeceği işleri belirlemektedir. Kaldı ki Osmanlı toplumunda sosyal etkenler kendini bugününe göre çok daha fazla hissettirmiştir. Sonuçta Yavuz Cezar'ın 18-19. yüzyıllara dönük olarak söylediği gibi, Osmanlı Devletinin gittikçe ağırlaşan mali talepleri, Osmanlı uyrukluların "serbestçe iktisadileşmesini" engellemiştir.[72] Bu durumda iktisadileşmemiş bir toplumun iktisadi süreçleri açıklamak gibi eleştirilere son derece açık bir girişimde bulunuyoruz.

Gene de bu davranışın bazı önemli nedenleri sayılabilir. Birincisi kaynakların durumudur. İltizamkayıtları belirli bir faaliyet dalının uzun süreli dalgalanmaları konusunda bazı ipuçları verebilir. Öte yandan hane halkının tutumunu doğrudan yansıtan belgeler, inceleme konusu olan dönem için yok denecek kadar azdır. Kuşkusuz kaynakların bu niteliği uzun dönem analizi için sorduğumuz soruları yanıtlamayı engellemeyebilir. Avrupa sosyal tarihinde de, elli-altmış yıl öncelerine kadar, yanıtlanamaz gözüyle bakılan pek çok soru, kaynakların daha önce ihmal edilmiş yanlarının dikkate alınmasıyla bir ölçüde çözüme kavuşturulabilmiştir. Biraz abartarak, tarihçinin kaynaklarını kendisinin yarattığını söyleyebiliriz.[73] Bu savda bir parça da olsa doğruluk payı olduğu kabullenirse o zaman ek olarak, her tarihçinin hakettiği kaynaklara sahip olduğu gibi bir çıkarsama da anlamsız olmaz. Böyle bir anlayışla, örneğin kadı sicilleri gibi çok zengin, henüz çok az değerlendirilmiş kaynaklara el atacak olursak, uzun dönemde, şimdilik çözülemez gibi görünen pek çok soruna çözüm getirebileceğimizi varsayabiliriz. Ancak bu uzun süreli bir girişim olabilir ve tek bir araştırmacının böylesine konularda ne denli başarılı olabileceği tartışmaya açık bir konudur. Halbuki şimdi kısa dönemle ilgileniyoruz ve bu durumda (hemen) erişilebilir kaynaklarla, ancak incelikle düşünülmüş yöntemlerle erişilebilecek bilgiler arasında belirli bir farklılık olacağını söyleyebiliriz.

---

71 Bu görüş Karl Polanyi'nin ortaya attığı savlara dayanmaktadır. Bkz. Polanyi (1957).
72 Cezar (1986), s. 308.
73 Bu yaklaşımın güzel örnekleri için Vovelle'de (1982) toplanan makalelere bkz.

Ancak bugün "ekonomik" diyeceğimiz olguların üzerinde durulmasının bir başka nedeni de, gene "tepki" olgusuyla ilgilidir. Şimdiye dek Osmanlı tarihiyle uğraşanlar en çok devlet aygıtı ve devletin talepleriyle ilgilenmişlerdir. Buna karşılık bu ağır yapıyı omuzlarında taşıyan "toplum" göreceli olarak araştırmacıların dikkatinden kaçmıştır. Oysa devlet yapısından Osmanlı toplumuna geçmeye çalıştığımızda ekonomik etkinlikler "devlet" ile "toplumun" yakından ilişkide olduğunu gösteriyor. Bir örnek verelim: Köyde bir pazar yeri, pazar vergilerinden yararlanmak üzere devlet tarafından kurulmuş olabilir. Ancak köyün çevresi bir pazar oluşturacak ekonomik canlılığa sahip değilse, bu pazar alıcı ve satıcı bulamaz ve eninde sonunda ortadan kalkar. Öte yandan Osmanlı seferlerinin ve fetihlerinin, büyük ölçüde vergi veren ve Osmanlı topraklarında oturan köylüler tarafından finanse edildiğini biliyoruz.[74] Bu vergilerin ödenmesi bugünkü anlamıyla "ekonomik" bir hayatın varlığına dayanmaktadır. Bu durumda "ekonomik" olguları vurgulamak, bir ölçüde bilinen Osmanlı devlet yapısı ile, henüz çok az bilinen toplum yaşantısı arasında köprü kurmak anlamına gelmektedir. Bu ancak ilk adım olabilir ve mümkün olduğunca çabuk geçilmesi gereken giriş aşamasından başka bir şey değildir.

Çalışmaya, siyasi tarihin ihmal edildiği eleştirisi de yöneltilebilir. Konu edilen dönemin başlarında Kızılbaş tarikatı henüz sürmektedir, az sonra Şehzade kavgaları Orta Anadolu'da iç savaşa yol açacak, daha sonra da Celali İsyanı Anadolu'yu kasıp kavuracaktır. Kuyucu Murat Paşa'nın Celalilere karşı giriştiği sefer küçümsenemeyecek ölçüde tahribata neden olmuş, öte yandan IV. Murad'ın seferleri için gereken vergilerin toplanması öylesine zor olmuştur ki, ön hazırlık olarak geniş çaplı yeni iskan girişimlerinde bulunmak gerekmiştir. Çalışmada bu olaylara ancak işgücü ve göçlerle ilgili bölümlerde sınırlı bir ölçüde yer verilebilmiştir. Bunların dışında hasatın kötü gitmesi, Osmanlı devletinin pamuk ihracatını serbestleştirmesi ya da yasaklaması ya da konar göçerlerin hayvanlarını İstanbul'a getirmektense Rodos Adasında satmaları, üzerinde önemle durulan konular olmuştur. Okur, günlük dilde geçerli bir ifade ile, "buna gelene kadar daha neler var" diyebilir. Örneğin daha sakin dönemlerde bile zaten sıkıntılar içinde olan yarı-kırsal bir Anadolu kasabasında, 1595-96 arasındaki sefer hazırlıklarının ciddi darboğazlara yol açtığını biliyoruz.[75] Bu açıdan bakarak, 16. ve 17. yüzyılların ekonomik kon-

---

74 Lowry (1986) tarafından bu konu Fatih dönemi için güzel bir şekilde aydınlatılmıştır.
75 Faroqhi (1986).

jonktürü siyasi olaylardan soyutlanamaz, soyutlanırsa anlaşılmaz bir hale gelir biçiminde bir savın ileri sürülmesi olasıdır.

Kuşkusuz, böyle bir sav büyük ölçüde doğruluk payı da kazanır. Örneğin 16-17. yüzyıllarda, Marsilya ya da Venedik gibi Osmanlı topraklarının dışında faaliyet gösteren limanların gümrük kayıtları incelendiğinde, buralarda da iç ve dış savaşların limana gelen gemi sayısını, dolayısıyla vergi hasılatını etkilediğini biliyoruz. Ancak bunlar yakından incelendiğinde, ilk bakışta gözlemlediğimiz politik etkenlerin yanı sıra, konjonktürün daha uzun dönemli etkenler tarafından da belirlendiğini anlamaktayız. Marsilya'nın Doğu Akdeniz ticaretindeki yeri üzerine bir örnek alalım: 17. yüzyılın ilk yarısında Fransa kralı XIV. Louis'nin ekonomik konulardan sorumlu bakanı Colbert, Marsilya'nın dış ticaretini canlandırmak amacıyla bir dizi önlem almıştı. Ancak limanın canlılık kazanması Colbert'in iş başına gelmesinden ancak yirmi, yirmibeş yıl sonra gerçekleşebilmiştir.[76] Avrupa'daki genel konjonktür, Marsilya'daki tüccarlar arasındaki rekabet, diğer dolaylı etkenler, Marsilya'nın Doğu Akdeniz ticaretinde yeniden yer almasını uzunca bir süre engellemiştir.

Osmanlı tarihinin "klasik dönem" diye adlandırdığımız kesiminde ekonomik konjonktür üzerine henüz çok az şey biliyoruz. Buna karşın, politik olayların her şeyi belirlediğini hemen kabullenirsek, belli başlı bir ekonomik krizin altında yatan ekonomik etkenleri gözden kaçırmamız olasıdır. Okuyucuya sunulan bu açıklamaların altında yatan model, değişik etkenlerin, katmanların aynı anda işlediğini varsaymaktadır. Somut bir durumla karşılaşınca, mutfakta soğan soyar gibi, gerçeğin değişik düzeylerinde meydana gelen süreçlerin önce ayrı ayrı çözümlenmesi gerekmektedir. "Ekonomik" ya da "politik" olaylar düzeyinde yapılan çözümlemelerden sonra, sıra katmanlar arasındaki ilişkilere gelmektedir. Bu çalışma planlanırken çeşitli tercihlerden ötürü ekonomik ilişkilerin ele alınışı iki yönden kısıtlı kalmıştır: bir yandan yalnız iç dinamikler üzerine yoğunlaşıldı öte yandan ekonominin içinde bulunduğu sosyal bağlamlar ihmal edildi. Bu kısıtlı perspektif okurlara sunduğumuz çalışmanın önemli eksikliği olarak kaldı. Daha geniş ufuklara açılmanın zamanı gelecektir diye umuyoruz.

---

76 Ramber, Paris (1957), s. 568 ve 600-601.

TABLO 1. ANADOLU KENTLERİNDE TAHMİNİ NÜFUS, 1550–1600

Kent+ölçek kategorisi		Vergi Mükellefi	Tahmin (a)	Tahmin (b)	Yoğunluk sırası	Kayıt Tarihi
Bursa	I	12,900	64,140	64,212	64,000-65,000	981/1573-4
Kayseri[1]	I	8,251	30,075	32,311	30,000-33,000	992/1584
Ankara[2]	I	5,344	–	–	25,000 kadar	979/1571-2
Tokat	I	3,868	13,050	14,308	13,000-15,000	982/1574-5
Konya	I	3,764	13,850	14,844	13,000-15,000	992/1584
Sivas	I	3,386	15,370	15,682	15,000-16,000	982/1574-5
Kastamonu	I	3,209	9,560	10,857	9,000-11,000	990/1582
Maraş	I	3,054	13,420	13,790	13,000-14,000	972/1564-5 önce
Çorum	II	2,984	6,170	7,920	6,000- 8,000	984/1576-7
Amasya	II	2,835	8,830	9,899	8,000-10,000	984/1576-7
Niğde	II	2,636	10,605	11,120	10,000-12,000	992/1584
Aksaray	II	2,564	8,645	9,480	8,000-10,000	992/1584
Bergama	II	2,444	7,665	8,576	7,000- 9,000	981/1573-4
Tire	II[3]	2,374	–	–	7,000- 9,000	984/1576-7 önce
Balıkesir	II	2,170	7,440	8,122	7,000- 9,000	981/1573-4
Bor	II	2,119	5,065	6,171	5,000- 7,000	992/1584
(Afyon) Karahisar	II[3]	2,107	–	–	7,000- 8,000	980/1572-3
Larende (Karaman)	II[4]	2,048	7,115	7,740	7,000- 8,000	992/1584
Manisa	II	1,995	7,035	7,623	7,000- 8,000	983/1575-6
Beypazarı	II	1,984	5,180	6,128	5,000- 7,000	980/1572-8
Malatya	II	1,946	8,230	8,530	8,000- 9,000	967/1559-60
Kütahya	II	1,885	7,940	8,237	7,000- 9,000	978/1570-1
Merzifon	II	1,783	5,065	5,835	5,000- 6,000	984/1576-7
Akşehir	II	1,754	6,205	6,718	6,000- 7,000	992/1584
Sivrihisar	II	1,556	3,715	4,528	3,000- 5,000	980/1572-8
Sinop	II	1,662	3,595	4,538	3,000- 5,000	990/1582
Uluborlu	II	1,589	3,430	4,333	3,000- 5,000	Selim II
Kiire	IIa	1,334	3,765	4,346	3,000- 5,000	990/1582
Kırşehir	IIa	1,274	4,680	5,018	4,000- 6,000	992/1584
Ermenek	IIa	1,254	–	–	4,000- 6,000	992/1584
Lazkiye (Denizli)	IIa	1,228	–	–	4,000 6,000	978/1570-1
Tosya	IIa	1,201	3,905	4,325	3,000- 5,000	986/1578-9
Gümüş	IIa	1,176	3,260	3,784	3,000- 4,000	984/1576-7
Seydişehir	IIa	1,152	4,855	5,036	4,000 6,000	992/1584
Urla	IIa	1,135	3,850	4,215	3,000- 5,000	Kanuni devri
İskilip	IIa	1,133	3,295	3,769	3,000- 4,000	984/1576-7
Niksar	IIa	1,127	3,195	3,683	3,000- 4,000	982/1574-5
Ereğli	IIa	1,109	3,030	3,533	3,000- 4,000	982/1584
Zile	IIa	1,046	3,795	4,082	3,000- 5,000	982/1574
Demirci	IIa	1,026	3,060	3,474	3,000- 4,000	983/1575-6
Adana[3]	IIa	1,017	–	–	3,000- 4,000	980/1572-3

Tabloyu oluşturan temel data, Faroqhi (1979-80), Tablo Ib.'den alınmıştır. Sayılar sadece vergi ödeyen nüfusu kapsamaktadır; askeri nüfusla ilgili bilgi vermemektedir.

1. Jennings (1976), s. 271'deki veriler kullanılmıştır.
2. Ergenç (1973a), s. 67'deki veriler kullanılmıştır.
3. Tire, Karahisar–ı Sahip, Ermenek, Lazkiye ve Adana için, evli ve bekar vergi mükelleflerine ilişkin veri mevcut değildir.
4. Jennings (1976), s. 341'deki veriler kullanılmıştır.

TABLO 2. ANADOLU KENTLERİNDE İŞ MERKEZLERİ, 1550-1600

Kent	Bedestan[1]	Hanlar	Vakıf dükkanları[2]	Temel komplekslerin dışındaki dükkanlar	Boyahanelerden toplanan vergiler	Ölçek Kategorisi
Kayseri	1-2	2	en az 43	43 (% 100)	kayıtlı	I
Ankara	2 (92, 96)	15	836	298 (% 36)	kayıtlı	I
Sivas	1-2	1	170	49 (% 29)	kayıtlı	I
Konya	1 (65)	3	606	253 (% 42)	kayıtlı	I
Tokat	1	en az 5	yaklaşık 736	233 (% 32)	kayıtlı	I
Maraş	1	arasta dahil 3	74	37 (% 50)	kayıtlı	I
Niğde	1	1	146	146 (% 100)	kayıtlı	I
Kastamonu	1 (42)	5	165	53 (% 32)	kayıtlı	II
Aksaray	1	2	167	78 (% 47)	kayıtlı	II
Malatya	1	1	137	64 (% 47)	kayıtlı	II
Kütahya	1-2	arasta dahil 5	363	153 (% 42)		II
Bergama	1	en az 3	333	103 (% 31)		II
Tire	1	8	632	207 (% 33)	kayıtlı	II
Karahisar-ı Sahip (Afyon)	1-2	arasta dahil 5	519	207 (% 40)	kayıtlı	II
Larende[4]Karaman	2	–	yaklaşık 249	yaklaşık 36 (% 14)	kayıtlı	II
Manisa	1	3	197'den fazla	yaklaşık 50 (% 25)		II
Çorum[5]	1	2	148	58 (% 39)	kayıtlı	II
Akşehir	1 (60)	2 (?)	150	44 (% 29)		II
Beypazarı	1 (36)	5	82'den fazla	22 (% 27)	kayıtlı	II
Bor[6]	1	1	42	en az 32 (% 76)	kayıtlı	II

Sivrihisar	1 (36)	1	102	66 (% 65)		II
Sinop	–	1	56	19 (% 34)	kayıtlı	II
Uluborlu	–	1	65	29 (% 45)	kayıtlı	II
Ermenek	–	–	16	16 (% 100)	kayıtlı	IIa
Lazkiye (Denizli)	1	2	206	16 (% 8)		IIa
Seydişehir	–	1	19'dan fazla	19'dan fazla (% 10)		IIa
Urla	–	1	245	–		IIa
Zile	–	–	16	5 (% 31)	kayıtlı	IIa
İskilip	1 (15)	1	22	6 (% 27)	kayıtlı	IIa
Niksar	–	1	64	18 (% 28)	kayıtlı	IIa
Ereğli[7] (Konya Ereğlisi)	1	–	en az 60	en az 30 (% 50)	kayıtlı	IIa
Demirci	–	–	24	11 (% 46)		IIa
Adana	1 (51)	6	339	70 (% 21)	kayıtlı	IIa
Antalya	–	1	23	123 (% 100)	kayıtlı	?

Tabloda verilen sayılar, ayrıca belirtilmemiş olmasına rağmen, minimum değerlere karşı gelmektedir. Belirli bir vakfa ait dükkan sayısı, açık olarak belirlenemediği durumda, "bir" adet olarak sabitleştirilmiştir. Sayım hatalarını minimuma indirmek için her türlü çaba gösterilmiştir, ancak büyük ölçüde dağınık olan data, bu isteğin tamamen gerçekleşmesini imkansız kılmıştır. Evliya Çelebi ya da daha sonraki kaynaklar tarafından kaydedilmiş binalara ait veriler kullanılmamıştır.

1 Parantez içindeki sayılar bedestan içine yerleşmiş olan dükkan sayılarını göstermektedir. Bu dükkanlar, ayrıca "vakıf dükkanları" başlıklı sütuna da dahil edilmiştir.

2 Sadece bir hissesi vakfa ait olan dükkanlar, bir (adet) dükkan olarak sayılmıştır. Ancak, zemin-i dükkân denilen giriş katları dahil edilmemiştir; çünkü kayıtların tamamlandığı dönemde bir dükkanın burada durup durmadığından kimse emin olamaz.

3 Giriş katları, düzenli vergi kayıtlarında mevcut olan (mufassal) kent vergi listelerinden tamamlanmıştır.

4 Larende'deki (Karaman) dükkan sayısı, listedeki değer verilerinden daha fazla yaklaşık değeri göstermektedir. Orjinal olarak, Larende bedestanı, 1584'de belirlenmemiş sayıdaki bir bölümünün yıkıntı halinde olduğu 71 dükkâna sahip görünmektedir. Her biri yılda ortalama 77 akçe gelir getiren 71 dükkân daha Cem Sultan bedestanının dışında yerleştiğinden, söz konusu pazarların içindeki dükkanlar için de aynı şeyin geçerli olduğu varsayılmıştır. Bunun sonucunda, bedestanın iç kesiminden toplanan 3.843 akçelik yıllık gelir, çalışan dükkân sayısını 50 olarak tahmin etmemize yol açmıştır.

5 MD 40, s. 31, sayı 63 yangından sonraki Çorum bedestamnın onarımı ile ilgilidir.

6 Gabriel (1962), s. 56'da, bu şehirde 15-16. yüzyıllardan kalma bir binadan bahsedilir.

7 Konyalı (1970), s. 735ff'de, Kreiser (1979) (a), sayfa 382'den gönderme yapılmıştır.

TABLO 3. PAZAR VE ÇARŞILARIN DAĞILIMI

I Pazarlar: Gıda, hayvan ve hammadde, toplam: 35 pazar.		
(1) tahıl	: Ankara, Bergama, Kayseri(?) Larende (Karaman), Tokat, Zile	toplam: 6
(2) balık	: Antalya	toplam: 1
(3) ahşap	: Ankara, Antalya, Bergama, Sivrihisar	toplam: 4
(4) prinç	: Bergama, Tire	toplam: 2
(5) meyve	: Karahisar–ı Sahib (Afyon), Kastamonu, Kayseri, Manisa, Tire	toplam: 5
(6) tuz	: Ankara, Karahisarı–ı Sahib (Afyon)	toplam: 2
(7) şıra	: Manisa, Tire	toplam: 2
(8) kestane	: Tire	toplam: 1
(9) pamuk	: Ankara, Manisa	toplam: 2
(10) Keçi kılı	: Niğde	toplam: 1
(11) hasır paspas	: Manisa	toplam: 1
(12) sabun	: Manisa	toplam: 1
(13) at	: Akşehir, Ankara, Konya, Tokat	toplam: 4
(14) koyun	: Akşehir, Ankara	toplam: 2
(15) sığır	: Adana	toplam: 1
II Gıda, toplam: 22 çarşı		
(1) bakkal	: Akşehir, Ankara, Çorum, Sivas, Larende (Karaman), Sivrihisar, Tokat	toplam: 7
(2) fırın	: Çorum, Tokat	toplam: 2
(3) börekçi	: Aksaray, Çorum	toplam: 2
(4) eczane	: Bergama, Kayseri, Konya	toplam: 3
(5) helvacı	: Çorum, Kütahya	toplam: 2
(6) kasap	: Ankara, Kayseri, Konya	toplam: 3
(7) aşevi	: Kayseri, Manisa	toplam: 2
(8) şurupcular	: Konya	toplam: 1
III Tekstil ticareti, toplam: 35 çarşı ve pazar		
(1) keçe imalatçıları	: Akşehir, Konya, Malatya	toplam: 3
(2) pamuk işçiliği	: Aksaray, Ankara, Tokat	toplam: 3
(3) keçi kılı dokumacılığı	: Ankara, Bergama, Konya, Kütahya, Sivas	toplam: 5
(4) boyacılar	: Çorum, Kayseri, Konya, Tire, Tokat	toplam: 5
(5) keten işçiliği	: Kastamonu, Konya	toplam: 2
(6) ip pazarı	: Ankara, Kayseri, Konya, Tokat	toplam: 4
(7) dokumacılar	: Tire, Uluborlu	toplam: 2
(8) ham pamuk temizleyicileri	: Tokat	toplam: 1
(9) Keten kumaşçılar (bezzaz)	: Aksaray, Çorum, Niksar, Tire, Tokat	toplam: 5
(10) İpek kumaşçılar	: Ankara, Çorum, Kastamonu, Kütahya, Tire	toplam: 5
(11) taftacılar(?)	: Kütahya, Tokat	toplam: 2
(12) angora yün işleyenler	: Kütahya	toplam: 1
(13) kaba yün (aba) işleyenler	: Kütahya	toplam: 1
(14) terziler	: Antalya, Tire Tokat	toplam: 3
(15) takke imalatçıları	: Akşehir, Beypazarı, Bergama, Çorum, Konya, Sivrihisar, Tire	toplam: 7
(16) başlık imalatçıları	: Ankara, Konya, Maraş, Sivrihisar	toplam: 4
(17) eğer minderi imalatçıları	: Tire, Tokat	toplam: 2

TABLO 3. (Devam)

IV Metal ticareti, toplam: 21 çarşı		
(1) güğüm (kazan) imalatçıları	: Ankara, Aksayar, Çorum Kastamonu, Tire, Tokat	toplam: 7
(2) tabanca imalatçıları	: Aksaray, Ankara, Kaharihasr–Sahib (Afyon), Sivrihisar, Tokat	toplam: 5
(3) nalbantlar	: Antalya Çorum	toplam: 2
(4) kuyumcular	: Antalya, Bergama, Çorum, Konya, Tokat	toplam: 5
(5) kılıç imalatçıları	: Tire	toplam: 1
(6) iğne imalatçıları	: Tokat	toplam: 1
V Deri ticareti, toplam: 30 çarşı		
(1) eğer imalatçıları	: Ankara, Antalya, Çorum, Karahisar–ı Sahip (Afyon) Kayseri, Konya, Sivas, Sivrihisar, Tokat	toplam: 9
(2) ayakkabı imalatçıları	: Ankara, Bergama, Bor, Çorum, Konya, Kütahya, Manisa, Maraş, Sivrihisar, Tokat	toplam: 10
(3) paşmakçılar	: Kastamonu	toplam: 1
(4) pabuççular	: Manisa, Tire	toplam: 2
(5) tabakhane	: Ankara, Kayseri, Kütahya, Sivhirisar, Tire, Tokat, Uluborlu, Zile	toplam: 8
VI Çeşitli ticaret: 15 çarşı		
(1) tornacılar	: Konya, Tire	
(2) mum imalatçıları	: Konya	
(3) çatı ustaları	: Konya	
(4) keçeci imalatçıları	: Ankara, Konya	
(5) ambarlar	: Tokat	
(6) katırcılar	: Tire	
(7) ikinci el mallar	: Ankara, Tire, Tokat	
(8) kilimci–halıcılar	: Tokat	
(9) çıkrıkçılar	: Ankara	
(10) taş işçiliği	: Ankara	
(11) kiriş imalatçıları	: Ankara	

TABLO 4. BELİRLİ KENT ÇARŞILARINDAKİ KAYITLI TÜM VAKIF DÜKKANLARININ % 25'İNDEN FAZLASINA SAHİP OLAN KÜLLİYELER

Kent	Külliyenin adı	Mevcut dükkanların yüzdesi	Dükkan sayısı	Kuruluş yılı
Adana	Ramazanoğulları İmareti	% 79	269	1513-41
Akşehir	Ulu Cami	% 41	62	13. yy.'ın 1. yarısı
Akşehir	Anbardar Kerim Camii	% 33	50	738/1337-8
Aksaray	Konya'da Karamanoğlu İbrahim Bey İmareti	% 41	68	868/1463-4
Ankara	Mahmud Paşa Külliyesi	% 40	334	15. yy.'ın 2. yarısı
Beypazarı	Haydar Efendi Külliyesi	% 29	24	
Beypazarı	Kızıl Sinan oğulları Külliyesi	% 44	36	917/1511-12'de vakfa dönüştürüldü
Bergama	Umur Bey Medresesi	% 32	107	1461'den önce
Çorum	Ulu Cami	% 27	40	860/1455'den önce
Demirci	Manisalı Muhiyeddin Külliyesi	% 54	13	yaklaşık 1470 (?)
Ereğli (Konya)	Ulu Cami	% 50	30	yaklaşık 860/1456
Ermenek	Karamanoğlu Mahmud Bey Camii	% 44	7	702/1302-3
Ermenek	Rüstem Paşa Camii	% 31	5	1470'den önce (?)
İskilip	Ebusuud Efendi Külliyesi	% 73	16	16. yy.
Kastamonu	Cem Sultan Külliyesi	% 25	41	1470 dolayında
Kütahya	Timurtaş Paşa İmareti	% 33	121	1405'den önce
Larende (Karaman)	Emir Musa b. İsa Medresesi	% 27	67	881/1476-7'den önce
Larende (Karaman)	Cem Sultan Külliyesi	yaklaşık % 48	yaklaşık 120	15. yy.'ın 2. yarısı
Lazkiye (Denizli)	Gedik Ahmed Paşa Külliyesi	% 73	150	15. yy.'ın 2. yarısı
Manisa	Veled Bey Medresesi	yaklaşık % 52	103'den çok	1450 dolayında

TABLO 5. LİMAN KENTLERİNDE VERGİ MÜKELLEFİ NÜFUSU, 16. yy.

	1520'den önce	1520-40	1540-60	1560-80	1580'den sonra
Trabzon		1,473	1,641		2,122
Ünye	59			550	
Samsun	463			511	133(1642-3) askeri nüfus dahil
Sinop	772	938	1,003		1,662
İnebolu	7'den fazla				38'den fazla
Amasra				52	
Ereğli	221			343	
İznikmid (İzmit)		551			849(1624-5 dolayında)
Mudanya		300		411	
Mihaliç (Karacabey)		380		862	
Edremit		270		521	
Ayazmed (Altınova)		347		546	
İzmir		295		492	
Çeşme	119			345	
Ayasoluğ (Selçuk)	484	720		726	
Balat	631	803		480	650
Makri (Fethiye)	160			190	yok
Antalya		690			
Alanya		362		478	
Silifke	51		46		99

Trabzon: Jennings (1976) 43-5.
Ünye: TT 37, s. 233; TK 22, s. 63b ff.
Samsun: TT37, s. 471ff; TK 33, s. 1ff., MM 3880, s.4-7
Sinop: TT 23 m. s. 335-47; TT 438, s. 679; TT 327, s. 464ff.; TK 200, s. 90b ff.
İnebolu: TT 23 m. s. 343; TK 555, p. 214a/b.
Amasra: TT 88, s. 571, s. 669-70.
Ereğli: TT 51, s. 74ff.; TK 19, s. 69b ff.
İzmit: TT 438, s. 759-60; TK 49, s. 12b.
Mudanya: TT 166, s. 136; TK 570, s. 72a ff.
Mihaliç: TT 166, s. 144; TK 67, s. 95b.
Edremit: TT 166, s. 272; TK 152, s. 213b ff.
Ayazmed: TT 166, s 279ff., TK 152, s. 162b ff.
İzmir: TT 166, s. 392, TK 167, s. 3b ff.
Çeşme: TT 8, p 716 ff., TK 167, s. 43b ff.
Ayasoluğ: TT 8, p. 687ff.; TT 166, s. 411; TK 167, p. 82b ff.
Balat: TT 61 s. 176-84; TT 166, s. 516; TT 337, s 205a ff.; TK 156, s. 46b. ff.
Makri: TT 61 s 174-5; TT 337, s. 128-9; TK 110, s. 132b.
Antalya: TT 166, s. 575.
Alanya: TT 166, s 613; TK 172, s 26f.
Silifke: TT 83, s. 125; TT 272, s. 238; TK 128, s. 491ff.
Cemaat-ı kale olarak bilinen grup dahil edilmediğinde, TT166'ya göre Alanya'da 283, TK 172'ye göre ise 340 vergi mükellefi bulunmaktaydı.

TABLO 6. İNEBOLU'NUN GÜMRÜK VE BENZERİ VERGİ TEKLİFLERİ (yıllık akçe olarak)

987-90 Mart 1579- Ocak 1582	990-3 Ocak 1582- Ocak 1585	1001'den önce Temmuz 1593'den önce	1008-11 Temz. 1599- Hazr. 1602	1011-14 Hazr. 1602- Mayıs 1605	1014-17 Mayıs 1605- Nisan 1608
68,333	70,000	80,000	103,333	105,000	108,333
1017-20 Nisan 1608- Mart 1611	1020-3 Mart 1611- Şubat 1614	1026-9 Ocak 1617- Arl. 1619	1047-50 Mayıs 1637- Nisan 1640	1073-5 Ağst.1662- Temz. 1665	1076-8 Temz. 1665- Hazr. 1668
108,333	108,333	110,000	100,000	200,400[1]	200,400[1]

1 İnebolu, Bartın, Amasra, Akçeşehir'in zarar–ı kasabiye vergisini kapsamaktadır.

TABLO 7. BARTIN VE AMASRA'NIN GÜMRÜK VERGİLERİ VE BENZER HARÇLAR (yıllık akçe olarak)

	922-3 Ağst.1516- Şubat 1517	923 Mart 1571- Arl. 1517	934-6 Hazr.1528- Şubat 1530	939-41 Ocak 1533- Ekim 1534	948 Mayıs 1541- Mart 1542
Amasra	731[1]	403[1]			
Bartın	3,468[1]	3,457[1]			
Toplam	4,199	3,860	3,235[1]	3,349[1]	2,640[1]

1 Bir yıldan daha fazla ya da daha az süre için kayıtlı olan harçlar, bütün bir yılı kapsayacak şekilde düzenlenmiştir.

TABLO 8. BENDEREĞLİ'NİN GÜMRÜK VERGİLERİ (yıllık akçe olarak)

937-8 Mart 1531- Şubat 1532	940-1 Ağst. 1532- Eylül 1533	941-2 Nisan 1534- Mart 1535	942-3 Mart 1536- Mart 1537	948 Mayıs 1541- Mart 1542	949 Nisan 1542- Mart 1543	950 Nisan 1543- Mart 1544	951-2 Şubat 1545- Kasım 1545	953 Mayıs 1546- Şubat 1547	964-6 Eylül 1557- Ocak 1559
11,492	15,033	7,595	5,593	9,644[1]	12,501	10,236[1]	10,394[1]	20,598[1]	9,296[1]

1 Bir yıldan daha üz süre için kayıtlı olan harçlar bütün yılı kapsayacak şekilde düzenlenmiştir.

TABLO 9. BENDEREĞLİ, LEB-İ SAKARYA (SAKARYAAĞZI), AKÇEŞEHİR VE KARASU'NUN GÜMRÜK VERGİLERİ (yıllık akçe olarak)

951-4 Ağustos 1544- Temmuz 1547	960-1 Mayıs 1553- Mayıs 1554	961-2 Mayıs 1554- Ekim 1555	964-6 Eylül 1557- Ocak 1559
14,702	15,320	15,403[1]	15,589[1]

1 Bir yıldan daha fazla ya da daha az süre için kayıtlı olan harçlar, bütün bir yılı kapsayacak şekilde düzenlenmiştir.

TABLO 10. MİDİLLİ'NİN GÜMRÜK VERGİSİ VE BENZERİ HARÇ TEKLİFLERİ (yıllık akçe olarak)

955-8 Mart 1548- Ocak 1551	956-9 Mart 1549 Ocak 1552	958-61 Ocak 1551- Arl. 1553	968-71 Ekim 1560- Eylül 1563	971-4 Eylül 1563- Ağst. 1566	974-7 Mart 1567- Ocak 1570	977-80 Temz. 1569- Hazr. 1572
161,667	168,333	176,667	116,667	116,667	103,333	111.667
983-6 Şubat 1576- Ocak 1579	984-7 Nisan 1576- Mart 1579	987-90 Mart 1579- Şubat 1582	991-4 Şubat 1583- Ocak 1586	994-7 Ocak 1586- Arl. 1588	997-1000 Arl. 1588- Kasım 1590	
140,000	160,000	173,333	191,473	218,140[1]	234,807	

1 MM 1583, s. 451'de 226.214 akçe kayıtlıdır.

TABLO 11. ÇEŞME'NİN GÜMRÜK VERGİSİ TEKLİFLERİ (yıllık akçe olarak)

954-60 Kasım 1547- Eylül 1553	970-3 Ekim 1562- Eylül 1565	973-6 Temmuz 1565- Temmuz 1568	976-9 Temmuz 1568- Haziran 1571	990-3 Nisan 1582- Mart 1585
628,333	240,000	216,667	183,338	223,333

TABLO 12. SAKIZ, İZMİR, ÇEŞME VE BALAT'IN GÜMRÜK VERGİSİ VE BENZER ÖDEMELER TEKLİFLERİ (yıllık akçe olarak)

997-1003 Nisan 1589- Şubat 1595	1001-7 Ağst. 1593- Hazr. 1599	1017-26 Nisan 1608- Ocak 1617	1020-9 Mayıs 1611- Şubat 1620	1021-30 Hazr. 1612- Şubat 1621	1023-32 Mayıs 1614- Ocak 1623	1026-35 Nisan 1617- Ocak 1626
3,603,334	4,636,667	6,113,581	6,191,359	6,413,581	6,469,137	6,469,140

TABLO 13. ALANYA'NIN GÜMRÜK VERGİSİ VE BENZER HARÇLAR İÇİN TEKLİFLER (yıllık akçe olarak)

939-41(?) Ocak 1533-Aralık 1535	954-7 Ocak 1548-Aralık 1550	957-60 Aralık 1550-Kasım 1553	987-90 Ocak 1580-Aralık 1582	989-92 Aralık 1581-Kasım 1584	992-5 Kasım 1584-Ekim 1587	995-8 Ekim 1587-Eylül 1590	998-1001 Eylül 1590-Ağst. 1593	1018-21 Ocak 1610-Aralık 1612	1020-23 Ocak 1612-Aralık 1614
20,280	33,333[1]	56,667[1]	188,333	196,667	216,667	233,333	236,667	166,667	133,333[2]

1 İbrik imalatçıları tarafından ödenen vergiler dahil.
2 Kasabiye vergisi dahil.

TABLO 14. HAMİD MERKEZİ İÇİN PAMUK İPLİĞİ (BOGASI) DAMGA RESMİ TEKLİFLERİ (yıllık akçe olarak)

930/ 923-24[1]	931/ 1524-5[1]	932/ 1525-6[1]	933/ 1526-7[1]	968/ 1560-1	1028-31/ 1619-22	1057-60/ 1647-50	1063-4/ 1652-4	1070/ 1659-60
39,021	36,190	38,532	37,518	173,333	220,000	273,333	313,333	313,333

1 Faruqhi (1979), 417.

TABLO 15. ANKARA VE ÇEVRESİNİN CENDERE VE DAMGA RESMÎ TEKLİFLERİ (yıllık akçe olarak)

968-71 1560-5	984-90 1576-82	1009-15 1600-7
666,666 simsariye ve boyahane dahil	1,000,000 damga resmi hariç simsariye ve boyahane dahil	**1,214,285**[1]

1 Ergenç (1975), s. 163

TABLO 16. GEDİZ'İN ŞAP İŞÇİLİĞİ TEKLİFLERİ (yıllık akçe olarak)

966(?)-9 Haziran 1559(?)- Mayıs 1562	969-72 Mayıs 1562- Nisan 1565	971-5 Nisan 1564- Şubat 1568	975-9 Şubat 1568- Ocak 1572	981-5 Mart 1574- Ocak 1578	984-7 Mart 1577- Mart 1579	987-91 Mart 1579- Ocak 1583
833,333	**920,000**	**960,000**	**990,000**	**1,050,000**	**662,500**	**825,000**
991-5 (ya da 987) Haziran 1583- Haziran 1587 (ya da Mayıs 1589)	997 Şubat 1589- Ocak 1593	997 Şubat 1589- Kasım 1596	1009 (Mart 1601'den başlayarak)	1019 (Ocak 1611'den başlayarak)	1023 (1614 ancak Ocak 1611'den öncesini de kapsıyor)	1029 (Ekim 1620'den başlayarak)
1,200,000	700,000	700,000	800,000	400,000	404,167	266,666

TABLO 17. KAYSERİ BOYAHANESİNİN YILLIK KAZANCI (akçe olarak)

994/ 1585	1001/ 1592-3	1017/ 1608-9	1019/ 1610-11	1047/ 1637-8	1057/ 1647	1065/ 1654-5	1066/ 1655-6
111,000	130,000	36,000'den az	24,000-36,000	64,000	64,000	64,000	64,000

TABLO 18. KÜRE'DEKİ MESLEKLER

I Dinî ve idarî bürolar	
(1) dua liderleri (?)	10
(2) müezzinler	11
(3) dervişler	8
(4) şeriat hukuku uzmanları	1
(5) duagu (dua okuyanlar)	1
(6) diğer cami personeli	2
(7) kâtip	2
(8) korucu	1
(9) gözcüler	4
(10) asesbaşı	5
(11) Küre'nin asesbaşı, ayrı olarak kaydedilmiş	10
(12) nakkareci (müzisyen)	1
Toplam	56
II Madencilik ve maden eritimiyle ilgili kişiler	
(1) mûtemedler	9
(2) mûtemedler ayrı olarak kaydedilmiş	4
(3) piş-i küre (ustabaşı ?)	16
(4) küreciler (madenciler ve maden operatörleri)	59
(5) zenberekçi (ateşçi)	1
(6) mühendis	1
(7) kalcı (madeni eriten)	1
(8) körükçüler[1]	10
(9) külünkzen (kazma kullananlar)	11
Toplam	112
III Tüccarlar	
(1) simsarlar	2
(2) türccarlar	6
(3) bakkallar	31
(4) seyyar satıcılar	29
(5) keten kumaşçılar	8
(6) dükkân sahipleri	1
Toplam	77
V Zanaatkârlar ve işçiler	
(1) silah imalatçıları	21
(2) ayakkabı imalatçıları	24
(3) kalıp imalatçıları	2
(4) eyer yastığı imalatçıları	5
(5) dokumacılar	18
(6) boyacılar (kumaş)	39
(7) terziler	21
(8) ahçılar	3
(9) hamamda hizmet edenler	4
(10) hamallar	6
(11) külahduz (başlık vb. imalatçıları)	4
(12) kasaplar	18
(13) pamuk işçileri	10
(14) börkcüler (başlık imalatçısı)[2]	2
(15) kilim-halıcılar	4
(16) hancı	1
(17) sepet örücüler	11
(18) helva imalatçıları	2
(19) sepici (tabakhale)'ler	12
(20) ağaç kütüğü taşıyıcıları-satıcıları	9
(21) havlu imalatçıları	1
(22) koyun başları (kelle) satanlar[3]	2
(23) fırınlar	2
(24) hizmetçi	1
(25) un satanlar	1
(26) tornacı	1
(27) tanımlanmamış tüccarlar grubu	38
Toplam	262
V Diğerleri	
(1) evli olmayanlar	52
(2) mevcut değil başka tanımlama yok	1
(3) serseri	1
(4) pîr (emekli)	2
(5) topal	3
(6) kör	1
(7) belirli işi yok	61
Toplam	121
Genel Toplam	628

1 Bu gruptakilerin bir kısmı aslında prinç tarlalarında çalışanlan ya da kürkçüler (kürk imalatçıları) olabilir.
2 Büyük ihtimalle börekçi.
3 Muhtemelen başçı değil taşçı.

TABLO 19. VERGİ MÜKELLEFLERİ VE TAHMİNİ TOPLAM KIRSAL NÜFUS (Akşehir ve Konya'nın kazaları)

Nahiye	dönemi	Kırsal alandaki vergi mükelleflerinin düzeltilmemiş sayısı	Toplam kırsal nüfusun en üst limiti	Toplam kırsal nüfusun en alt limiti	Yerleşik meskenlerin sayısı	Mesken başına düşen vergi mükellefleri sayısı
Akşehir	Kanuni devri 2. yarı	3,572	14,288	10,716	58	62
Çimeneli	Kanuni devri 2. yarı	801	3,204	2,403	20	40
Toplam	Kanuni devri 2. yarı	4,373	17,492	13,119	78	56
Akşehir, Doğanhisar	992/1584	6,804	27,216	20,412	61	112
Çimeneli	992/1584	1,365	5,460	4,095	19	72
Toplam	992/1584	8,169	32,676	24,507	80	102
Konya	Kanuni devri 2. yarı	2,460	9,840	7,380	84	30
Saideli	Kanuni devri 2. yarı	1,332	5,328	3,996	39	34
Hatunsaray	Kanuni devri 2. yarı	1,938	7,752	5,814	55	35
Sudiremi	Kanuni devri 2. yarı	554	2,216	1,662	22	25
Toplam	Kanuni devri 2. yarı	6,284	25,136	18,852	200	31
Konya	992/1584	5,176'dan çok	20,704'den çok	15,528'den çok	112	yakl. 46
Saideli	992/1584	2,128	8,512	6,384	48	44
Hatunsaray	992/1584	3,067	12,268	9,201	54	57
Sudiremi	992/1584	966	3,864	2,898	20	48
Toplam	992/1584	11,337'den çok	45,348'den çok	34,011'den çok	234	yakl. 48

1 Yerleşik olmayan mezralar ve köyler hariç.

TABLO 20. AKŞEHİR'İN KAZALARINDA TARIMSAL ÜRETİM VE VERGİ MÜKELLEFİ KÖYLÜLER (Kanuni devri 2. yarı)

Nahiye	Vergi mükelleflerinin sayısı	Buğday	Arpa	Bağlar, bahçeler	Koyun	Arı	Sebze bahçeleri	Keten, kenevir	Kabuklu yemiş, meyve	Balık	Bakla – giller vb.	Toplam
Akşehir	3,572	1,093,148	702,780	236,190	199,340	43,200	69,630	20,625	6,800	13,500	15,480	2,400,720
Çimeneli	801	249,116	129,640	3,700	72,810	14,660	5,990	5,050	3,490	–	2,000	486,456
Toplam	4,373	1,342,264	832,420	239,420	272,150	57,860	75,620	25,702	10,290	13,500	17,480	2,887,176
Akşehir yüzdesi		% 45.5	%29.2	%9.8	%8.3	%1.8	%2.9	%0.9	%0.3	%0.6	%0.6	
Çimeneli yüzdesi		%51.2	%26.6	%0.8	%15.0	%3.0	%1.2	%1.0	%0.7	–	%0.4	
Toplam yüzde		%46.5	%28.8	%8.3	%9.4	%2.0	%2.6	%0.9	%0.3	%0.5	%0.6	

TABLO 21. AKŞEHİR'İN KAZALARINDA TARIMSAL ÜRETİM VE VERGİ MÜKELLEFİ KÖYLÜLER (1584)

Nahiye	Vergi mükelleflerinin sayısı	Buğday	Arpa	Bağlar, bahçeler	Koyun	Arı	Sebze bahçeleri	Keten, kenevir	Kabuklu yemiş, meyve	Balık	Bakla – giller vb.	Toplam
Akşehir ve Doğanhisar	6,804	1,293,208	839,800	382,080	218,250	40,130	81,320	19,740	11,790	18,150	17,040	2,921,508
Çimeneli	1,365	263,550	169,260	25,850	61,180	10,500	9,320	8,520	5,090	–	–	553,270
Toplam	8,169	1,556,758	1,009,060	407,930	279,430	50,630	90,640	28,260	16,880	18,150	17,040	3,474,778
Akşehir ve Doğanhisar yüzdesi		%44.3	%28.7	%13.1	%7.5	%1.4	%2.8	%0.7	%0.4	0.6	%0.6	–
Çimeneli yüzdesi		%47.6	%30.6	%4.7	%11.1	%1.9	%1.7	%1.5	%0.9	–	–	–
Toplam yüzde		%44.8	%29.1	%11.7	%8.0	%1.5	%2.6	%0.8	%0.5	%0.5	%0.5	–

TABLI 22. AKŞEHİR'İN KAZALARI: TOPLAM HASAT VE HEM TT 415 HEM DE TK 146 TARAFINDAN KAPSANAN KÖYLERDEKİ VERGİ MÜKELLEFİ KÖYLÜLER (TT 415'e göre)

Yönetim birimi	Vergi mükellefleri	Buğday	Arpa	Bağlar, bahçeler	Koyun	Arı	Sebze bahçeleri	Keten, kenevir	Kabuklu yemiş, meyve	Balık	Bakla–giller vb.	Toplam
n-i Akşehir ve Doğanhisar düzenlenmiş	3,461	1,047,228	671,780	232,690	194,540	41,200	67,970	15,822	6,800	11,000	13,680	2,302,710
n-i Çimeneli düzenlenmiş	757	237,916	121,640	3,700	66,750	14,000	5,490	5,050	3,250	–	2,000	459,796
k-i Akşehir düzenlenmiş	4,218	1,285,144	793,420	236,390	261,290	55,200	73,460	20,872	10,050	11,000	15,680	2,762,506

TABLO 23. AKŞEHİR'İN KAZALARI: TOPLAM HASAT VE HEM TT 415 HEM DE TK 146 TARAFINDAN KAPSANAN KÖYLERDEKİ VERGİ MÜKELLEFİ KÖYLÜLER (TT 416'ya göre)

Yönetim birimi	Vergi mükellefleri	Buğday	Arpa	Bağlar, bahçeler	Koyun	Arı	Sebze bahçeleri	Keten, kenevir	Kabuklu yemiş, meyve	Balık	Bakla–giller vb.	Toplam
n-i Akşehir ve Doğanhisar düzenlenmiş	6,542	1,224,216	801,120	369,280	204,630	39,300	78,400	18,560	11,190	18,150	11,840	2,776,686
n-i Çimeneli düzenlenmiş	1,365	263,550	169,260	25,850	61,180	10,500	9,320	8,520	5,090	–	–	553,270
k-i Akşehir düzenlenmiş	7,907	1,487,766	970,380	395,130	265,810	49,800	87,720	27,080	16,280	18,150	11,840	3,329,956

Vergi mükelleflerindeki artış: 3,689 (%87.5)
Buğday hasatındaki artış 202,622 akçe (% 15.8)
Arpa hasatındaki artış 176,960 akçe (% 22.3)
Toplam hasatdaki artış (mevcut narhlarda değişiklik olmadığı varsayımıyla) 564,309 akçe (% 20.4)
Bağ ve bahçelere ait ürünlerdeki artış (mevcut narhda değişiklik olmadığı varsayımıyla) 158,740 akçe (% 67.2)

TABLO 24. KONYA'NIN KAZALARINDA TARIMSAL ÜRETİM VE VERGİ MÜKELLEFİ KÖYLÜLER (Kanunî devri 2. yarı)

Nahiye	Vergi mükelleflerinin sayısı	Buğday	Arpa	Bağlar, bahçeler	Sebze bahçeleri	Keten, kenevir	Koyun	An	Kabubluyemiş	Bakla – giller vb.	Toplam
Konya	2,460	1,641,187	**976,452**	81,440	48,600	–	222,470	27,340	100	**10,180**	3,007,769
Saideli	1,332	720,286	411,110	48,890	18,040	18,650	166,240	34,030	2,000	**2,000**	1,421,246
Hatunsaray	1,938	619,165	393,912	55,640	52,340	46,550	217,320	36,540	6,330	–	1,427,797
Sudiremi	554	177,543	109,336	6,380	3,380	2,600	86,960	14,310	2,250	**4,920**	407,679
Toplam	6,284	3,158,181	**1,890,810**	192,350	122,360	67,800	692,990	112,220	10,680	**17,100**	6,264,491
Konya'nın yüzdesi		%54.6	%32.5	%2.7	%1.6	–	%7.3	%1.0	–	%0.3	
Saideli'nin yüzdesi		%50.7	%28.9	%3.4	%1.3	%1.3	%11.7	%2.4	%0.1	0.1	
Hatunsaray'ın yüzdesi		%43.4	%27.6	%3.9	%3.7	%3.3	%15.2	%2.6	%0.4	–	
Sudiremi'nin yüzdesi		%43.5	%26.8	%1.6	%0.8	%0.6	%21.3	%3.5	%0.6	0.2	
Toplam yüzde		**%50.4**	**%30.2**	%3.1	%2.0	**%1.1**	**%11.1**	%1.8	%0.2	%0.3	

TABLO 25. KONYA'NIN KAZALARINDA TARIMSAL ÜRETİM VE VERGİ MÜKELLEFİ KÖYLÜLER 992/1584 (TK 104)

Nahiye	Vergi mükelleflerinin sayısı	Buğday	Arpa	Bağlar, bahçeler	Sebze bahçeleri	Keten, kenevir	Koyun	Arı	Kabubluyemiş	Bakla–giller vb.	Toplam
Konya	**5,176'dan fazla**	1,879,110	1,270,925	115,270	64,940	0	318,650	44,410	100	12,600	3,706,005
Saideli	**2,128**	874,776	606,160	99,090	24,280	3,000	188,180	48,330	3,740	0	1,847,556
Hatunsaray	3,067	624,224	437,540	94,040	62,460	66,450	212,320	38,890	10,600	0	1,546,524
Sudiremi	966	213,183	163,016	12,340	3,130	3,100	93,210	12,480	400	120	500,979
Toplam	**11,337'den fazla**	3,591,293	2,477,641	320,740	154,810	72,550	812,360	144,110	14,840	12,720	7,601,064
Konya'nın yüzdesi		%50.7	%34.3	%3.1	**%1.8**		**%8.6**	**%1.2**		**%0.3**	
Saideli'nin yüzdesi		%47.3	%32.8	%5.4	%1.3	%0.2	%10.2	%2.6	%0.2	0	
Hatunsaray'ın yüzdesi		%40.4	%28.3	%6.1	%4.0	%4.3	%13.7	%2.5	%0.7	0	
Sudiremi'nin yüzdesi		%42.6	%32.5	%2.5	%0.6	%0.6	%18.6	%2.5	%0.1	0	
Toplam yüzde		%47.2	%32.6	%4.2	%2	%1	%10.7	%1.9	%0.2	%0.2	

TABLO 26. KONYA'NIN KAZALARI: TOPLAM HASAT VE HEM TT 415 HEM DE TK 104 TARAFINDAN KAPSANAN KÖYLERDEKİ VERGİ MÜKELLEFİ KÖYLÜLER (TK 415'e göre)

Nahiye	Vergi Mükellefleri	Buğday	Arpa	Bağlar, bahçeler	Sebze bahçeleri	Keten, kenevir	Koyun	Arı	Kabubluyemiş	Bakla–giller vb.	Toplam
Konya	2,417	1,488.419	887,872	80,240	48,300	–	217,970	26,740	100	10,180	2,759,821
Saideli	1,290	691,166	389,510	47,690	16,540	18,650	156,240	34,030	2,000	2,000	1,357,826
Hatunsaray	1,938	619,165	393,912	55,640	52,340	46,550	217,320	36,540	6,330	–	1,427,797
Sudiremi	1,494	156,453	97,512	6,230	2,630	2,600	77,060	12,110	1,750	4,920	361,265
Toplam	6,139	2,955,203	1,768,806	189,800	119,810	67,800	668,590	109,420	10,180	17,100	5,906,709

TABLO 27. KONYA'NIN KAZALARI: TOPLAM HASAT VE HEM TT 415 HEM DE TK 104 TARAFINDAN KAPSANAN KÖYLERDEKİ VERGİ MÜKELLEFİ KÖYLÜLER (TK 104'e göre)

Nahiye	Vergi Mükellefleri	Buğday	Arpa	Bağlar, bahçeler	Sebze bahçeleri	Keten, kenevir	Koyun	Arı	Kabublu yemiş	Bakla–giller vb.	Toplam
Konya	5,085'den fazla	1,768,054	1,187,053	107,270	55,700	—	314,500	42,710	100	12,600	3,487,987
Saideli	2,114	791,168	545,520	98,250	24,280	3,000	188,320	47,730	3,740	—	1,701,708
Hatunsaray	3,067	624,224	437,540	94,040	62,460	66,450	212,320	38,890	10,600	—	1,546,524
Sudiremi	917	194,876	149,940	9,940	2,430	3,100	90,210	11,880	400	120	462,896
Toplam	11,183'den fazla	3,378,322	2,320,053	309,500	144,870	72,550	805,050	141,210	14,840	12,720	7,199,115

Vergi mükelleflerindeki artış: 5,044'den fazla (% 82.2)
Buğday hasatındaki artış: 423,119 akçe (% 14.3)
Arpa hasatındaki artış: 551,247 akçe (% 31.2)
Toplam hasattaki artış (mevcut narhda değişiklik olmadığı varsayımıyla) 1,292,406 akçe (% 21.9)
Bağ ve bahçelere ait ürünlerdeki artış (mevcut narh da değişiklik olmadığı varsayımıyla) 119,700 akçe (% 63.1)

TABLO 28. BOTSA KÖYÜNDE TAHRİR VE VERGİ TOPLANMASI (Hatunsaray, Konya) (k = kile)

Vergi	992/1584 Tahriri	1004-1005/ 1595-97	1005-1006/ 1597-98	1006-1007/ 1598-99	1008-1009/ 1600-01	1009-1010/ 1601-02	Ortalama (kile olarak)
Öşür ve salariye, (buğday)	203 k/1420	360.5 k/23,793	295 k/17,700	331 k/13,240	210 k/14,280	352 k/16,920	309.7 k
Öşür ve salariye, (arpa)	204 k/1020	140 5 k/6744	89 k/3204	91 k/2275	60 k/2700	219 k/6570	119.9 k
Öşür (keten)	1,600	7,920	10,650	13,330	6,000	3,000	
Öşür (kenevir)			240		100	120	
Vergi (bağlar)	400	735	755	755	700	700	
Vergi (sebze bahçeleri)	200[1]	550	656	270	400	250	
Öşür (kabuklu yemiş ve soğan)	42[2]	130	200	300	220[2]	300	
Öşür (arıcılık)	25						
Vergi (koyun)	850	1,400	1,400	2,600	2,600	2,400	
Harç (değirmen)	60	90	90	90		120	
Resm-i tapu-ı zemin	150	1,730	8,000	5,949[3]			
Öşr-i zemin			500				
Bağhava	300	14,641	2,980	3,700	2,400	3,090	
Resm—i çift ve bennak ve mücerredan	1,932	3,710	4,214	4,212	4,214	3,200	
Toplam (tahıl dahil değil) (nukud)	5,489	30,906	29,685	31,208	16,634	13,230	
Genel toplam	7,999	61,443	50,589	46,723	33,614	36,720[4]	
Toplamın yüzdesi olarak damga vergisi	% 68.6	% 50.3	% 58.7	% 65.8	% 49.5	% 36.5	

1 Soğanlar dahil.
2 Sadece kabuklu yemiş.
3 Öşr-i zemin dahil.
4 Ekicilerin elinde kalan buğdayın 14 kilesi ve arpanın 14

TABLO 29. MEVLÂNA KÜLLİYESİNE AİT BAZI VAKIF KÖYLERİNDEN GELEN TAHIL GELİRLERİ (b=buğday, a=arpa)

Köy	Tahıl	1595-97	1597-98	1598-99	1599-1600	1600-01	1600-02	1649-50	1651-52	992/1584 Tahrîrî	Ortalama 1004-10/ 1596-1602
		kile	kile	kile	kile	kile	kile	kile	kile	kile	kile
Balıkagu	b		133	60	365		400	130	27	300	239.5
	a		67	30	211		400	200		150	177
Salur, Bağlu, Güde	b	623.5	672	1240	592.5	1000	20	27			825.6
	a		555.5	137	956	126.5	600	13	12		475
Aymonos, Filoros,	b	163	300		933	486.5	730	80[1]			522.5
Karaarslan	a	67	150		317	59.5	365	10[1]	10		191.7
Çukur	b		330.5	131.5	178	40		46	73	120	170
	a		105.5	16	132	20		24	37	120	68.4
Çavuş, Navene,	b			234		267	333	40	113	456	278
Kiliseini	a			116		133	167	20	57	456	138.7
Halilhacı, Giryad,	b			220	146.75	180	180	26	40	400	181.7
Muhsine	a			110	73	90	90	14	20	400	90.8
Kavak	b			482	416.5			100	230	332	449.3
	a			266.5	332.5				110	331	299.5

1 Mezralar dahil.

TABLO 30. SADREDDİN-İ KONEVÎ'YE AİT BAZI VAKIF KÖYLERİNDEN GELEN GELİRLER, (Konya)

Köy	Vergi başka türlü gösterilmediği takdirde kile olarak	1566-7	1567-8	1968-9	1569-70	1570-71	1575-76	1596-97	1597-98	1597-99	Tahrir[5] Kanuni orta dönemi	992/ 1584 Tahriri[5]	Ortalama 974-100/ 1566-99
Ladik	öşür (buğday)	213[1]	1000[2]		466[3]	377.5[4]		92	800		258	271.5	514
Ladik	öşür (arpa ve diğer tahıllar)	107[1]	1000[2]		234[3]	263.5[4]		33	400		266.25	271.5	401
	toplam	320	2000		700	641		125	1200		524.25	543	915
	vergi (bağlar) (akçe)	542	581	581[4]	884[4]		1000[4]	1653	1653		330	172	
	vergi (koyun) (akçe)	1453								1586	1125	2250	
Giryad	öşür (buğday)	35	60	70	30			85			95	212	49
	öşür (arpa vd.)	40	60	80	30			51			95	212	52.5
	toplam	75	120	150	60			136			190	424	101
Mahmudlar	öşür (buğday)		36	33.25	60	24		40[6]	10		250	250	38
	öşür (arpa)		?	7.75	20	18		25[6]	10		250	250	15
	toplam		36	41	80	42		65[6]	20		500	500	54
Abdürreşid	öşür (buğday)		300	600	466	556.25	200		170				424
	öşür (arpa)		117	300	164	284	107		30				194
	toplam		417	900	630	840.25	307		200				618

1 Kâfirdeğirmeni ve Kirli dahil.
2 'tevabiha' dahil.
3 Kâfirdeğirmeni ve Çandır dahil.
4 Çandır dahil.
5 Bu sütunda sadece Şeyh Sadreddin zaviyesine ait vergilerin payı yeniden hesaplanmıştır.
6 Abdürreşid dahil.

TABLO 31. KONYA'DA BUĞDAY FİYATLARI (kile başına akçe)

Sadreddin-i Konevî			Mevlâna			Sultan Selim		
Yıl	Ağırlıklanlandırılmamış ortalama		Yıl	Ağırlıklanlandırılmamış ortalama		Yıl	Ağırlıklanlandırılmamış ortalama	
974	7.1	**4, 4.8, 7.5**, 9, 10						
975	7.7	**6, 7, 7.5, 8, 10**						
976								
977	**10**	**9, 10, 11**						
983	**9.5**	**9, 10**						
						1002-1003	**49**	**37, 50, 60**
						1003-1004	**61.8**	**50, 60, 62, 65, 72**
1004			1004-1005	55	**60**, 55, **50**	1004-1005	**76.8**	**70, 72, 80, 85**
1005	**55**[1]		1005-1006	54.3	50, 53, **54, 60**	1005-1006	**65**	**45, 50, 80, 85**
1006	**50**[1]		1006-1007	38.7	31, 35, **50**	1006-1007	**39.8**	**30, 32, 47, 50**
1008	**40**[1,4]		1007-1008	**42.4**	35, 38, **40, 43, 45**, 46, **50**	1007-1008	**39**	**30, 48**
			1008-1009	76.9	50, 60, **65, 80, 90, 93, 100**	1008		
			1009-1010	40.9	30, 33, **35, 38, 40, 50, 60**	1009	**60**	**60**[5]
			1059-1060	90.4[2]	**31.4, 60, 100, 170**			
			1061-1062	120[3]				

1 Sadece bir tek fiyat verilmiş.
2 Medyan 80 akçedir.
3 Bu fiyat, herbiri 40 akçe için 15 kile satın alınan mutfak hariç, tüm durumlar için geçerlidir.
4 Bu fiyat, katkısız hesaplama birimi olabilir.
5 Bu fiyat bütün durumlar için geçerlidir.
Toplu alışverişlerde geçerli olan fiyat vurgulanmıştır. En fazla söz konusu olan iki fiyat aynı sıklıkta oluştuğunda, her ikisi de vurgulanmıştır.
Bütün sözkonusu fiyatlar sadece bir ya da iki kere kaydedildiyse, hiçbiri dikkate alınmamıştır.

TABLO 32. KONYA'DA ARPA FİYATLARI (kile başına akçe)

Sadreddin-i Konevî			Mevlâna			Sultan Selim		
Yıl	Ağırlıklanlandırılmamış ortalama		Yıl	Ağırlıklanlandırılmamış ortalama		Yıl	Ağırlıklanlandırılmamış ortalama	
974	3.8	2.7, 3, 3.2, 3.5, 6.5						
975	4.5	4, 5						
976	4[1]							
977	5[1]							
983	5[1]							
						1002-1003	36.8	26, 36, 40, 45
						1003-1004	44.5	32, 40, 50, 56
1004			1004-1005	42	40, 42, 44	1004-1005	53	50, 56
1005			1005-1006	29	26, 28, 30, 32	1005-1006	35[3]	
1006	30[1]		1006-1007	26	24, 26, 28	1006-1007	25	20, 25, 30
			1007-1008	22	20, 22, 24	1007-1008	22.5	20, 25
			1008-1009	48.8	40, 45, 50, 60	1008		
			1009-1010	20.8	18, 20, 21, 24	1009	40[3]	
			1059-1060	85.4[2]	50, 61.5, 100, 130			
			1061-1062	60[3]				

1 Sadece bir tek fiyat veri.
2 10 akçe'den satılan 50 kile arpa ortalamaya dahil edilmemiştir. Medyan 80.8 akçedir.
3 Bu fiyat bütün durumlar için geçerlidir.
Büyük miktarlı alışverişlerde geçerli olan fiyat vurgulanmıştır. En fazla sözkonusu olan iki fiyat aynı sıklıkta oluştuğunda, her ikisi de vurgulanmıştır. Bütün sözkonusu fiyatlar sadece bir ya da iki kere kaydedildiyse, hiç biri dikkate alınmamıştır.

TABLO 33. KONYA, SULTAN SELİM II İMARETİNDE GIDA MADDELERİ TÜKETİMİ (1002-9/1594-1601)

Yıl	Buğday	Pirinç	yağ	Bal	badem	Kuş üzümü	koşnig, kuru üzüm	kayısı	incir	nişasta	biber	nohut	et	safran	un
1002-3 Temz.1594-Şbt.1595	1103.3 k	8821 kK	1715 kK 274 d	1328.5 kK	19 kK	911 kK	86 kK	205 kK	31 kK	161 kK	4 kK[1]	18 k	7531,5 kK		699 k
1003-4 Mart 1595-Mart 1596	1341.5 k	14,548 kK	3005 kK 58 d	3190 kK	64 kK 50 d	1701 kK	148 kK[2]	274 kK	372 kK	526 kK			306 kK 11, 870 kK	214 d	1074 k
1004-5 Mart 1595-Mart 1597	1506.5 k	14,503 kK	3228 kK 68 d	3089 kK	20 kK 150 d	2053 kK	143 kK	32 kK	376 kK	428 kK	4 kK[1]	26 k	292 kK 10,080 kK 486 kK	134 d	1083 k
1005-6 Mart 1597-Mart 1598	1525 k	14,418 kK	3059 kK	4006 kK		2140 kK	152 kK		402 kK	456 kK			65 kO 5,977 kO		1083 k
1006-7 Mart 1598-Mart 1599	1515 k	14,937 kK	3791 k	4125 kK		2199 kK	292 kK	336 kK	355 kK	882 kK	6 kK	34 k	120 kO 3566 kO	272 d	1083 k
1007-8 Mart 1599-Mart 1600	1534.5 k	14,890 kK	32 d 4084 k	4386 kK		2038 kK	115 kK	266 kK			3 kK	27 k	130 kO 3052 kO	176 d	1083 k
1008/ Mart 1599-Hazr.1600	493 k	5546 kK	1578.5 kK	1500 kK				300 kK		132 kK	4 kK	30 k	1361 kO	180 d	366 k
1009/ Temz.1600-Hazr.1601	1382.75 k	11,806 kK	2543 kK	2713 kK	24 kK	1142 kK	133 kK[2]	157 kK		143 kK		24.25 k	5670 kO		949.5 k

1 Ölçü birimi bilinmiyor.
2 Sadece kuru üzüm.
k=kile, kK= kıyye (Karaman), 1.2344 kg; d=dirhem, 3.086 g.; kO=Osmanlı kıyyesi, 1.2828 kg; Kıyye-i Osmani diye ayrıca belirtilmediği durumlar hariç, hesaplar Karaman kıyyesiyle yapılmıştır.

TABLO 34. TAHMİNİ TAHIL HASATI VE KENT TÜKETİMİNE AYRILAN MİKTARLAR.

Kaza	Tarih	Buğday hasatı (kile/kg)	Arpa hasatı (kile/kg)	Toplam hasat (kg)	Kırsal nüfusun tüketimi (kg)	Tohumluk buğday (kg)	Tohumluk arpa (kg)	Kent tüketimine ayrılan miktar (kg)[1]	(vergi mükellefi/kg)
Akşehir	Kanuni devri 2. yarı	191,752 kile/ 6,149,487 kg	166,484 kile/ 5,339,142 kg	11,488,629	maksimum 5,247,600	maksimum 2,049,829	maksimum 1,779,714	minimum 2,411,486	minimum 2615
Akşehir	Kanuni devri 2. yarı	191,752 kile/ 6,149,487 kg	166,484 kile/ 5,339,142 kg	11,488,629	minumum 3,935,700	minimum 1,537,372	minimum 1,334,786	maksimum 4,690,771	maksimum 5077
Akşehir	1584	222,394 kile/ 7,132,176 kg	201,812 kile/ 6,472,111 kg	13,604,287	maksimum 9,802,800	maksimum 2,377,392	maksimum 2,157,370	minumum: zarar	minumum: zarar
Akşehir	1584	222,394 kile/ 7,132,176 kg	201,812 kile/ 6,472,111 kg	13,604,287	minumum 7,352,100	minumum 1,783,044	minimum 1,618,028	maksimum 2,851,115	maksimum 1625
Konya	Kanuni devri 2. yarı	451,169 kile/ 14,468,989 kg	378,162 kile/ 12,127,655 kg	26,596,644	maksimum 7,540,800	maksimum 4,822,996	maksimum 4,042,552	minumum 10,190,296	minumum 5816
Konya	Kanuni devri 2. yarı	451,169 kile/ 14,468,989 kg	378,162 kile/ 12,127,655 kg	26,596,644	minumum 5,655,600	minumum 3,617,247	minumum 3,031,914	maksimum 14,291,883	maksimum 8157
Konya	1584	513,042 kile/ 16,453,256 kg	495,528 kile/ 15,891,582	32,344,838	13,604,400 den fazla	maksimum 5,484,419	maksimum 5,297,194	maksimum 7,958,825	maksimum 2114
Konya	1584	513,042 kile/ 16,453,256 kg	495,528 kile/ 15,891,582	32,344,838	minumum 10,203,300	minumum 4,113,314	minimum 3,972,896	maksimum 14,055,328	maksimum 3734

1 Değirmendeki kayıplar göz önüne alınmamıştır.

TABLO 35. İSTANBUL'A KASAP OLARAK GETİRTİLEN VARLIKLI KİMSELER (1570-94)[1]

Kişi sayısı	Doğum yeri	Tahmini serveti	Notlar
1	Eğridir	3,000 filori	tefeci, kadı
2	Ankara		yiğitlik
1	Beypazarı		
1	Kastamonu		
1	Bursa		Bursa'da kasaplar kethüdası
2	Ankara		Ankara'da kasap
1	Mudurnu	40,000-50,000 filori	tefeci
1	Siroz (Sérrai)		tefeci, naip
1	Bender–Akkerman		
1	Mizistra		gayrimüslim
1	İstanbul		bakkal
2	Görice		gayrimüslim, tefeci
1	Avlonya (Valona)		tefeci
2	Albanian kaza		gayrimüslim, tefeci
1	Kasımpaşa (İstanbul)		kasap
2	İstanbul		biri başçı diğeri tacir ve meyhane sahibi (en azından biri gayrimüslim)
1	İstanbul		köle ticareti
2	Atina (Athens)		
2	Manisa		biri Manisa'da kasapbaşı
1	Ruha (Urfa)		
1	Kalavorta (Kalavrita)	30-40,000 filori	gayrimüslim
1	Aydın	1,000,000 akçe	kuru üzüm karaborsacısı
1	Gelibolu	2,000,000 akçe	gayrimüslim
1	Ankara		gayrimüslim tacir
17	İstanbul		gayrimüslimler, kasap (yamak) olarak tesbit edildi.
15	Atina (Athens)	hepsi beraber 4,300,000 akçe	gayrimüslimler
8	Bursa		
10	Galata (Istanbul)		gayrimüslimler
9	Edirne		
1	Ahyolu (Ahtopol)		gayrimüslim
9	Suzebolu (Sozopol)		gayrimüslimler
100	Toplam	en azından 11,680,000 akçe	61 gayrimüslim, 9 tefeci

1 Mümkün olduğu kadar çok vak'ayı ele almak üzere bir çabaya girişildiğinde, bu liste ayrıntılı olarak kabul edilemez.

TABLO 36. TOPRAK ELDEĞİŞİMİ: VAK'ALARIN DAĞILIMI

	I		II		III		IV	
	Ankara	1592-1600	Kayseri	1586-1610	Ankara	1688-91	Kayseri	1689-92
	sayı	%	sayı	%	sayı	%	sayı	%
Satış[1]	122	50	160	66	60	48	88	70
Miras (ihtilafsız)	2	1	6	2	3	2	8	10
İane[2]	1	–	–	–	2	2	3	2
İhtilaf	100	41	70	26	56	45	26	17
Diğer[3]	17	7	14	6	4	3	–	–
Toplam	242		250		125		125	

1 Yerel yöneticiden mîrî toprakları ele geçiren kişileri kapsıyan vak'alar için geçerli.
2 Gerçekten değiş-tokuş niteliği olan pek çok vak'ayı kapsayabilir.
3 İcare karşılığı kiralanmış toprak ile rehine bırakılmış toprak vak'alarını kapsar.

TABLO 37. UYUŞMAZLIK: DAVACI İDDİALARI.

		I		II		III		IV	
İddia konusu		Ankara	1592-1600	Kayseri	1586-1610	Ankara	1688-91	Kayseri	1689-92
Mülk toprağının satışı	bilgi dışı	24	(% 22)	8	(% 12)	9	(% 16)	3	(% 11)
	fiyat uyuşmazlığı	12	(% 11)	3	(% 4)	–	–	–	–
Mîrî toprağının satışı	bilgi dışı	5	(% 5)	–	–	4	(% 7)	–	–
	fiyat uyuşmazlığı	–	–	1(?)	(% 1)	–	–	–	–
Miras uyuşmazlığı	mülk toprağı	19	(% 17)	14	(% 20)	7	(% 13)	6	(% 22)
	mîrî toprağı	11	(% 10)	1-2	(% 1-3)	1	(% 2)	–	–
Ödenmemiş kira		4	(% 4)	–	–	–	–	1	(% 4)
Satın alma talebi	mülk toprağı	1	(% 1)	10-11	(% 14-16)	3	(% 5)	1	(% 4)
	mîrî toprağı	–	–	3	(% 4)	5	(% 9)	–	–
Uyuşmazlık olan mülk	mülk toprağı	6	(% 6)	24	(% 33)	9[1]	(% 16)	10	(% 37)
	mîrî toprağı	27	(% 25)	4	(% 6)	14	(% 25)	6	(% 22)
	Toplam	109		70		56[2]		27	

1 Bir dava'da uyuşmazlık toprağın kendisi ile değil, ürünü ile ilgilidir.

2 Dört dava, tabloda verilen kategorilerle uyuşmadığı için dahil edilmemiştir. Davalardan üç tanesi, belirli bir toprak parçasının köyün ortak merasına (kadîm yaylak) ait olduğu iddiasını taşımaktadır.

TABLO 38. MÜLK SAHİPLİĞİ VE UYUŞMAZLIK.

Kapsanan toprak türü	Ankara 1592-1600 dava sayısı	Kayseri 1586-1610 dava sayısı	Ankara 1688-91 dava sayısı	Kayseri 1689-92 dava sayısı
mülk	62	60 dolayında	28	20
tapu	43	10 dolayında	24	6

TABLO 39. UYUŞMAZLIK: DAVACILAR VE DAVALILAR.

	I Ankara 1592-1600				II Kayseri 1586-1610				III Ankara 1688-1691				IV Kayseri 1689-92			
	Davacı		Davalı		Davacı[2]		Davalı		Davacı[2]		Davalı[2]		Davacı		Davalı	
Erkekler[1]	79	(% 82)	84	(% 90)	65	(% 83)	69	(% 83)	70	(% 83)	73	(% 89)	26	(% 81)	23	(% 79)
Kadınlar	17	(% 18)	9	(% 10)	13	(% 17)	14	(% 17)	14	(% 17)	9	(% 11)	6	(% 19)	6	(% 21)
Tanınmış köylüler	18	(% 19)	16	(% 17)	15	(% 19)	12	(% 14)	47	(% 56)	22	(% 27)	3	(% 9)	–	–
Tanınmış kentliler	15	(% 16)	9	(% 10)	8	(% 10)	3	(% 4)	16	(% 19)	9	(% 11)	25	(% 78)	7	(% 24)
Tahminen askerî	14	(% 15)	11	(% 12)	12	(% 15)	9	(% 11)	20	(% 24)	17	(% 21)	8	(% 25)	16	(% 55)
Reaya	82	(% 85)	82	(% 88)	64	(% 82)	71	(% 86)	61	(% 73)	49	(% 60)	23	(% 72)	11	(% 38)
Müslümanlar	94	(% 98)	85	(% 91)	53[3]	(% 68)	60	(% 72)	80	(% 95)	70	(% 85)	26	(% 81)	27	(% 93)
Hıristiyanlar	2	(% 2)	7	(% 8)	24	(% 31)	23	(% 28)	4	(% 5)	12	(% 15)	6	(% 19)	2	(% 7)
Yahudiler	–		1	(% 1)	–	–	–		–		–		–		–	
Toplam	96		93		78		83		84		82		32		29	

1 Tüm aileye vekalet eden erkekleri kapsayan az sayıda davayı da içermektedir. Bu tip durumlarda, söz konusu aile, bir tek kişi olarak kabul edilmiştir.

2 Sayısı bilinmeyen bir grup insan tarafından açılan dava örneğini kapsamaktadır.

3 Dini hakkında hiçbir şey bilinmeyen kişileri kapsamaktadır.

TABLO 40. UYUŞMAZLIK DIŞI ELDEĞİŞİMİ.

	I Ankara 1592-1600		II Kayseri 1586-1610		III Ankara 1688-1691		IV Kayseri 1689-92	
	İlk sahibi	ikinci sahibi	ilk sahibi	ikinci sahibi	ilk sahibi	ikinci sahibi	ilk sahibi	ikinci sahibi
Erkekler	133 (% 76)	139 (% 93)	158 (% 72)	164 (% 89)	54 (% 57)	64 (% 93)	85 (% 56)	87 (% 80)
Kadınlar	42 (% 24)	10 (% 7)	62 (% 28)	21 (% 11)	40 (% 43)	5 (% 7)	66 (% 44)	22 (% 20)
Tanınmış köylüler	32 (% 18)	16 (% 11)	27 (% 12)	12 (% 6)	16 (% 17)	2 (% 3)	6 (% 4)	— —
Tanınmış kentliler	56 (% 32)	36 (% 24)	38 (% 17)	17 (% 9)	62 (% 66)	2 (% 3)	95 (% 63)	12 (% 11)
Tahminen askeri	60 (% 34)	39 (% 26)	28 (% 13)	34 (% 18)	32 (% 34)	13 (% 19)	30 (% 20)	25 (% 23)
Tahminen reaya	115 (% 66)	110 (% 73)	188 (% 85)	148 (% 80)	60 (% 60)	48 (% 70)	118 (% 78)	74 (% 68)
Müslümanlar	159 (% 91)	135 (% 91)	163 (% 74)	126 (% 68)	72 (% 77)	51 (% 74)	129 (% 85)	84 (% 77)
Hıristiyanlar	13 (% 7)	11 (% 7)	57 (% 26)	59 (% 32)	22 (% 23)	18 (% 26)	22 (% 15)	25 (% 23)
Yahudiler	3 (% 2)	3 (% 2)	— —	— —	— —	— —	— —	— —
Toplam	175	149	220	185	94	69	151	109

TABLO 41. PARASAL ÖDEMELER: MÎRÎ TOPRAKLARIN VE RESMİ-İ TAPUNUN ELDEĞİŞİMİ[1] (1600 dolayında)

	I Ankara 1592-1600 (vak'a sayısı)		II Kayseri 1586-1610 (vak'a sayısı)
0-2,499 akçe	14	(% 42)	1-10 guruş 5 (% 42)
2,500-4,999 akçe	4	(% 12)	11-20 guruş 4 (% 33)
5,000-7,499 akçe	4	(% 12)	21-30 guruş 1 (% 8)
7,500-9,999 akçe	2	(% 6)	31-40 guruş 1 (% 8)
10,000-12,499 akçe	5	(% 15)	41 guruş[2] 1 (% 8)'den fazla
12,500-14,999 akçe	—	—	
15,000- akçe	4	(% 12)	
Toplam	33		12

1 İhtilaflı vak'aları kapsamaktadır.

2 Ek olarak: hakk-ı tasarruf, 1,500 2,000 akçe; 2, 14, 15 altın karşılığı eldeğiştirmişti.

Çok az sayıdaki vak'ada mücevher, tahıl, tekstil vb. mallar eldeğiştirme bedeli olarak kullanılmıştı. Bu tür malların parasal karşılığının bilindiği durumlar hariç, bu tip ödemeler ihmal edilmiştir.

TABLO 42. PARASAL ÖDEMELER: MÎRÎ TOPRAKLARI VE RESM-İ TAPUNUN ELDEĞİŞİMİ[1] (1690 dolayında)

	III Ankara 1688-91 (vak'a sayısı)		IV Kayseri 1689-92 (vak'a sayısı)
1-20 guruş	5[1]	(% 45)	bilgi yok
21-40 guruş	2	(% 18)	
41-60 guruş	1	(% 9)	
61-80 guruş	—		
81-100 guruş	1	(% 9)	
101-20 guruş	—		
121-40 guruş	1	(% 9)	
141 guruş'un üstü	1	(% 9)	
Toplam	11		

1 İhtilaflı vak'aları kapsamaktadır.

2 İki vak'ada, ödeme guruş-ı esadî olarak yapılmıştı. Diğer durumlarda, guruşun karşılığı belirlenmemiştir. Çok az sayıdaki vak'ada, mücevher, tahıl, tekstil vb. mallar eldeğiştirme bedeli olarak kullanılmıştı. Bu tür malların parasal karşılığının bilindiği durumlar hariç, bu tip ödemeler ihmal edilmiştir.

3 KKS 99 s. 19: 15 guruş karşılığı tapu arazisinin eldiğişimi. Daha fazla bilgi elde edilememiştir.

TABLO 43. PARASAL ÖDEMELER: MÜLK TOPRAĞIN ELDEĞİŞİMİ[1] (1600 dolayında)

Fiyat	Ankara[2] 1592-1600 (vak'a sayısı) akçe (a)	Kayseri[2] 1586-1610 (vak'a sayısı) akçe (b)		guruş (c)	guruş-ı kebir (d)	ak altın (e)	altın (f)
0-2,499	45	16	0-9	11	1	3	1
2,500-4,999	23	8	10-19	17	2	1	1
5,000-7,499	16	2	20-9	12	2	1	3
7,500-9,999	3	—	30-9	12	—	3	2
10,000-12,499	6	1	40-9	6	2	4[4]	
12,500-14,999	—	—	50-9	3	1	—	
15,000-17,499	1	—	60-9	4	1	1	
17,500-19,999	—	1	70-9	1	—	1	
20,000-22,499	1	1	80-9	1	—		
22,500-24,999	—		90-9	2	—		
25,000-27,499	—		100-9	4	1		
27,500-29,999	1		110-9	—	—		1
			120-9	—	—		
30,000-	3		130-9	—	1		1
			140-	7	—		
Toplam vak'a	99	29 (143)[3]		80 (143)	11 (143)	14 (143)	9 (143)

1 İhtilaflı ve ihtilafsız vak'aları kapsamaktadır.

2 Çok az sayıdaki vak'ada, fiyat evin değerini de kapsamaktadır.

3 Kayseri için genel toplam 143 vak'a. Yüzdeler bu temel değer üzerinden hesaplanmıştır.

4 Bir adet sikke-i hasenev'ye kapsamaktadır.

Çok az sayıdaki vak'ada, mücevher, tahıl, tekstil vb. mallar eldeğiştirme bedeli olarak kullanılmıştı. Bu tür malların parasal karşılığının bilindiği durumlar hariç, bu tip ödemeler ihmal edilmiştir.

TABLO 44. PARASAL ÖDEMELER: MÜLK TOPRAĞIN ELDEĞİŞİMİ[1] (1690 dolayında)

	III Ankara 1688-91 (vak'a sayısı)		IV Kayseri 1689-92 (vak'a sayısı)	
Price	guruş	guruş–ı esedî	guruş	guruş–ı esedî
0-9 guruş	5	3	2	1
10-19 guruş	14	5	3	7
20-29 guruş	6	2	5	9
30-39 guruş	10	4	6	6
40-49 guruş	4	2	2	9
50-59 guruş	4	1	–	6
60-69 guruş	–	–	3	8
70-79 guruş	–	–	4	8
80-89 guruş	1	–	5	8
90-99 guruş	–	–	2	1
100-109 guruş	–	–	1	3
110-119 guruş	–	–	1	–
120-129 guruş	1	–	–	1
130-139 guruş	–	1	–	1
140- guruş	3	3	3	1
Toplam vak'a	48	21	37	69

1 İhtilaflı ve ihtilafsız vak'aları kapsamaktadır. Fiyatlar bazen guruş–ı esedî bazen de sadece guruş cinsinden ifade edilmişti. Çok az sayıdaki vak'ada mücevher, tahıl ve tekstil vb. mallar el-değiştirme bedeli olarak kullanılmıştı. Bu tür malların parasal karşılığının bilindiği durumlar hariç, bu tip ödemeler ihmal edilmiştir.

TABLO 45. MÜLK SAHİPLİĞİNİN AKÇE CİNSİNDEN FİYATLARI[1] (1690 dolayında)

akçe	Ankara 1688-91	Kayseri 1698-92
0-1,139	3	1
1,140-2,339	5	7
2,340-3,539	2	9
3,540-4,739	4	6
4,740-5,939	2	9
5,940-7,139	1	6
7,140-8,339	—	8
8,340-9,539	—	8
9,540-10,739	—	8
10,740-11,939	—	1
11,940-13,139	—	3
13,140-14,339	—	—
14,340-15,539	—	1
15,540-16,739	1	1
16,740-	3	1
Toplam vak'a	21	69

1 Bu tabloda sadece esedî guruş cinsinden ifade edilen fiyatlar kullanılmıştır. 1 esedî guruş = 120 akçe.

TABLO 46. REAYA VE ASKERÎ ARASINDAKİ ELDEĞİŞİMİ

eldeğiştirme türü	I Ankara 1592-1600		II Kayseri 1586-1610		III Ankara 1688-91		IV Kayseri 1689-92	
reaya askerîye'den alıyor	9	% 13	11[1]	% 23	9[4]	% 38	10	% 28
reaya askerîye'ye satıyor	14	% 19	24[2]	% 50	6[5]	% 25	13	% 36
askerî reaya'ya satıyor	12	% 17	5[3]	% 10	3[5]	% 13	7	% 19
askerî tapu'yu reaya'ya bağışlıyor	14	% 19	1	% 2	1	% 4	—	—
askerî tapu'yu askerîye'ye bağışlıyor	9	% 13	2	% 4	2	% 8	—	—
askerî reaya'ya kiralıyor	10	% 14	3	% 6	—	—	—	—
reaya askerîye'ye kiralıyor	4	% 6	—	—	—	—		
sınıflandırma dışı olanlar	—		2	% 4	3	% 13	6	% 17
Toplam vak'a	72		48		24		36	

1 Hakk-ı tasarruf satışını içeren bir vak'ayı kapsamaktadır. İki vak'a parasal borcun geri dönüşümü ve alacaklı tarafından rehin tutulan toprağın aynı zamanda geri dönüşüyle ilgilidir.
2 Hakk-ı tasarruf satışını içeren 4 vak'ayı kapsamaktadır. İki vak'a, bir toprak parçasının rehin tutulmasına ilişkindir.
3 Hakk-ı tasarruf satışını içeren bir vak'ayı kapsamaktadır.
4 Bir vak'a, parasal borcun geri dönüşüm ve alacaklı tarafından rehin tutulan toprağın aynı zamanda geri dönüşüne ilişkindir.
5 Hakk-ı tasarruf satışını içeren bir vak'ayı kapsamaktadır.

TABLO 47. MÜLK SAHİPLİĞİ TÜRLERİ (vak'a sayısı: bazı belgeler birden fazla vak'aya karşı gelmektedir)

	I Ankara 1592-1600		II Kayseri 1586-1610		III Ankara 1688-91		IV Kayseri 1689-92	
bağ	144	% 63	169	% 64	41	% 40	92	% 71
bahçe			27	% 10	24	% 24	3	% 2
mülk	1[1]	—	11	% 4	1[3]	% 1	21	% 16
Arazi (belirlenmemiş kategori, sadece Kayseride)	—	—	33	% 12	—	—	8	% 6
tapu[2]	85	% 37	25	% 9	36	% 35	6	% 5
Toplam	230		265		102		130	

1 Mülk yerine karşı gelmektedir.
2 Sadece 'yer'e karşı gelen toprak parçaları için geçerlidir.
3 Net değil.

TABLO 48. BAĞDAKİ IRGAT SAYISI (1690 dolayında)[1]

	III Ankara 1688-91	IV Kayseri 1680-92
1-5	12	2
6-10	17	22
11-15	8	15
16-20	14	12
21-25	1(?)	2
26-30		4
30'un üzerinde		

1 Sadece bağ'ın bir bölümü satıldığında, parçalanmamış mülkün büyüklüğü kaydedilmiştir.

TABLO 49. KİLE OLARAK EKİLMİŞ TOHUM CİNSİNDEN ARAZİNİN BÜYÜKLÜĞÜ (1690 dolayında)[1]

	III Ankara 1688-91	IV Kayseri 1689-92
1-5	2	—
6-10	—	—
11-15	1	12
16-20	2	7
21-25		3
26-30		3
30'un üzerinde		4

1 Arazinin sadece bir bölümü satıldığında, parçalanmamış mülkün büyüklüğü kaydedilmiştir.

TABLO 50. İZMİR'DEKİ GAYRİ MÜSLİM NÜFUS (1070/1659-60)

kaza	Ermeni	Yahudi	Rum	Toplam
Manisa	154	41	49	244
İzmir	61	271	301	633
Urla			377	377

KAYNAKLAR

ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Arşivi, İstanbul

Maliyeden müdevver (MM): 27, 78, 115, 160, 125, 229, 241, 246, 290, 304, 354, 385, 398, 412, 915, 1088, 1317, 1381, 1520, 1583, 1850, 2068, 2477, 2874, 3258, 3277, 3295, 3457, 3737, 3802, 3880, 3985, 4397, 4402, 4521, 4623, 4684, 4706, 4873, 4944, 4962, 5224, 5452, 5454, 5512, 5926, 5945, 5954, 6004, 6632, 7527, 9839, 9840, 9841, 12865, 14672, 15914, 16107, 16169, 16792, 18036, 18044, 18199, 18232, 20222.

Kamil Kepeci (KK): 5005, 5012, 5269, 5270, 5271, Divan-ı humayun defteri 63/3.

Şikayet Defterleri (ŞD): 1, 2, 3, 4.

Mühimme Defterleri (MD): Yalnızca resmi atama kararlarını *(tecihat)* ve askeri seferleri kapsayan belgeler dışında 1-98 sayılı MD'nin tamamı kullanılmıştır. 3, 5, 6, 7, 9, 10, 12, 14, 16, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 51, 52, 53, 55, 58, 60, 61, 62, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98.

Cevdet İktisat: 971.

İbnülemin Maliye: 6, 8, 12, 23, 24, 42, 72.

Ali Emiri Kanun-ı: 26, 32, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 436.

III. Murat: 148; III. Mehmet: 30.

Fekete: A DVN 999 no. 1719;
D BRM 990.6.I no. 1080;
D BRM 990.I.I no. 1066;
D BRM 990.5.2 no. 1083;
D BRM 978.4.2 no. 539;
D BŞM 928.4.9 no. 83;
D BŞM 923.2.29 no. 65.

Tapu Tahrir (TT): 8, 19, 23m, 37, 49, 51, 60, 61, 79, 83, 88, 100, 113, 121, 147, 148, 153, 156, 165, 166, 171, 184, 186, 210, 272, 327, 337, 363, 366, 385, 387, 399, 415, 438, 455, 635, 640, 976, 998.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Ankara (TK): 10, 12, 14, 19, 21, 26, 29, 30, 33, 34, 38, 40, 47, 48, 49, 51, 60, 67, 68, 74, 75, 79, 81, 83, 101, 104, 106, 108, 110, 113, 114, 115, 127, 128, 129, 131, 134, 135, 136, 137, 139, 142, 143, 144, 145, 146, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 161, 164, 167, 168, 172, 173, 176, 200, 538, 544, 545, 554, 555, 558, 560, 564, 566, 567, 570, 571, 572, 575, 576, 580, 583, 584.

Etnografya Müzesi, Ankara.

Ankara kadı sicilleri (AKS): 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 68, 69, 70, 71, 72.

Kayseri kadı sicilleri (KKS): 7, 7a, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16a, 16b, 96, 97, 98, 99.

Mevlana Müzesi, Konya.

Konya kadı sicilleri: 1, 2, 3.

BASILI BİRİNCİL KAYNAKLAR; İKİNCİL KAYNAKLAR

İslam Ansiklopedisi	1945-	II cilt, İstanbul
The Encyclopedia of Islam	1955-	III cilt, Leiden.

Ahmed Refik, (Altınay) 1333/1914-15. *Onuncu Asr-ı hicride İstanbul Hayatı* (961-1000), Tarih-i Osmani Encümeni Külliyatı, İstanbul.

1931(a). *Osmanlı Devrinde, Türkiye Madenleri (967-1200), Türkiye'de çıkan madenlerle bu madenlerin işletilmesi hakkında Divanı Hümayun mühimme defterlerinde mukayyet hükümleri havi.* İstanbul.

1931(b). *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100), Türk Tarih Encümeni Külliyatı,* İstanbul.

1932. *On Altıncı Asırda Rafizilik ve Bektaşilik, Hazine-i Evrak vesikalarını havidir.* Istanbul.

1937, 1977. *Türk Mimarları (Hazine-i Evrak vesikalarına göre), 2. baskı, haz. Zeki Sönmez,* İstanbul.

Aigen, Wolffgang. 1980. *Sieben Jahre in Aleppo (1656-1663). Ein Abschnitt aus den 'Reiss-Beschreibungen' des Wolffgang Aigen, der. Andreas Tietze, Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes,* Wien.

Ainsworth, W.F. 1842. *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, Armenia,* 2 cilt, Londra.

Akbal, Fazıla. 1951. '1838 Tarihinde Osmanlı Imparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus', *Belleten,* 15, 60:617-628.

Akdağ, Mustafa. 1945. 'Tımar Rejiminin Bozuluşu', A.Ü. *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 4:419-431.

1963. *Celali İsyanları 1550-1603,* A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları 144, Ankara.

1971. *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, cilt. II 1453-1559,* A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, No. 131, Ankara.

Akın, Himmet. 1968. *Aydın Oğulları Hakkında Bir Araştırma,* A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, No. 60, Tarih Enstitüsü No. 6, Ankara.

Akok, Mahmut. 1956. 'Kütahya Büyük Bedesteni', *Vakıflar Dergisi,* III:81-84.

Aktepe, Münir. 1951-52. 'Tuzcuoğulları İsyanı', *Tarih Dergisi,* III, 5-6: 21-53.

1958(a). 'İstanbul Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesika', *Tarih Dergisi,* IX, 13:1-30.

1958(b). *Patrona İsyanı,* İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 808, İstanbul.

1971. 'İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi', *Tarih Dergisi,* 25:105-54.

Aktüre, Sevgi ve Şenyapılı, Tansı. 1976. 'Safranbolu'da Mekansal Yapının Gösterdiği Nitelikler ve "Koruma" Önerilerinin Düşündürdükleri', *Mimarlık Fakültesi Dergisi,* 2, I:61-96.

Aktüre, Sevgi. 1978. *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti, Mekansal Yapı Çözümlemesi,* Ankara.

Alexandrescu-Dersca, Marie-Mathilde. 1957. 'Contribution à l'etude de l'approvisionnement en ble de Constantinople au XVIIIe siecle', *Studia et Acta Orientalia* I, 13-37.

1969. 'Quelques données sur le ravitaillement de Constantinople au XVIe siècle', Association internationale d'etudes du sud-est européen, *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes,* cilt III, *Histoire,* 661-73, Sofya.

Altan, Mustafa; McHenry, James A. ve Jennings, Ronald C. 1977. 'Archival Materials and Research Facilities in the Cyprus Federated State; Ottoman Empire, British Empire, Cyprus Republic', *IJMES,* VIII, I:29-42.

Ammann, Hektor. 1957. 'Die Anfänge des Aktivhandels und der Tucheinfuhr aus Nordwesteuropa nach dem Mittelmeergebiet', *Studi in onore di Armondo Sapori,* cilt I, 273-310, Milano.

Andreasyan, Hrand D. 1962-3. 'Bir Ermeni Kaynağına Göre Celâlî İsyanları', *Tarih Dergisi,* XIII, 17-18:27-42.

1967. 'Abaza Mehmed Paşa', *Tarih Dergisi,* XVII, 22:131-42.

1976. 'Celâlîlerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi', *İsmail Hakkı Uzunçarşılıya Armağan,* Türk Tarih Kurumu Yayınları VII, 70, 45-54, Ankara.

Anhegger, Robert. 1943-45. *Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich, I Europäische Türkei, 3 cilt, Istanbuler Schriften,* No. 2, 14a, İstanbul, Zürih, New York.

Anonymous. 1977. *Yeni Türkiye Atlası,* MSB Harita Genel Müdürlüğü, Ankara.

Argenti, Philipp P. 1954. *Diplomatic Archive of Chios 1577/1841,* 2 cilt, Cambridge.

1958. *The Occupation of Chios by the Genoese and their Administration of the Island 1346-1566,* 3 cilt, Cambridge.

Artuk, İbrahim ve Artuk, Cevriye. 1971, 1974. *İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu,* 2 cilt, İstanbul.

Asarkaya (Cinlioğlu), Halis. 1941. *Osmanlılar Zamanında Tokat,* 2 cilt, Tokat.

Asdrachas, Sp. J. 1970. 'Aux Balkans au XVe siècle: producteurs directs et marché', *Etudes Balkaniques,* 6, 3: 36-69.

Ashtor, Eliyahu. 1976, 1978(a). 'Les lainages dans l'Orient médiéval', *Atti della seconda settimana di studio Institito F. Datini,* Florence, *Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages,* No. V, Londra, içinde yeniden basılmış.

1976, 1978(b). 'The Venetian Cotton Trade in Syria in the Later Middle Ages', *Studi Medievali. Spoleto. Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages,* No. VII, Londra, içinde yeniden basılmış.

Aslanoğlu, İnci. 1978. *Tire'de Camiler ve Üç Mescit,* Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Ankara.

Aston, Trevor. *1965. Crisis in Europe 1560-1660, Essays from Past and Present,* Londra.

Aymard, Maurice. 1962-63. 'XVI Yüzyılın Sonunda Akdeniz'de Korsanlık ve Venedik', IFM 23 1-2:219-238.

1966. *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moittié du XVIe siècle,* Ecole des Hautes Etudes, VIe Section, Ports, Routes, Trafics, XX. Paris.

Ayverdi, Ekrem Hakkı. 1958. *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskan ve Nüfusu,* Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara.

Babinger, Franz. 1953. *Mehmed der Eroberer und seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitenwende.* Münih.

Bacqué-Grammont, Jean-Louis. 1976. 'Notes sur une saisie de soies d'Iran en 1518', *Turcica,* VIII, 2:237-253.

Baer, Gabriel. 1970(a). 'The Structure of Turkish Guilds and Its Significance for Ottoman Social History', *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities,* IV, 10:176-196.

1970(b). 'The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds', *IJMES,* 1:28-50.

1970(c). 'Guilds in Middle Eastern History', in: *Studies in the Economic History of the Middle East,* der. M.A. Cook, 11-30, Londra.

Balazs, Etienne. 1957. 'Une carte des centres commerciaux de la Chine à la fin du XIe siècle', *Annales,* ESC, 12, 4:587-93.

Barkan, Ömer Lütfi. 1939-40. 'XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri', *IFM,* I, 1, 29-74; 1, 2:198-245: 1, 4, 397-447.

1940(a). 'Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakan'a Mahsus İstatistik Defterleri', *IFM,* II, 1:20-59; II, 2:214-47.

1940(b). 'Şark Ticaret Yolları Hakkında Notlar', *IFM* I, 4: 448-56.
1942(a). 'Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler', *Vakıflar Dergisi,* 2: 279-386.
1942(b). 'XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar', *Tarih Vesikaları,* I, 5: 326-40; II, 7: 15-40; II, 9: 168-77.
1943. *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları,* cilt I, *Kanunlar,* İstanbul Üniversitesi Yayınlarından Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı. İstanbul.
1949-50; 1951-2; 1953-4. 'Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler' *IFM,* XI, 1-4: 524-69; XIII, 1-4: 56-78; XV, 1-4: 209-37.
1951-3. 'Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi', *Türkiyat Mecmuası,* X, 1-27.
1953-4(a). 'Osmanlı İmparatorluğu, "Bütçe" lerine dair Notlar', *IFM,* 15, 1-4: 238-50.
1953-4(b). 'H. 933-934 (M 1527-1528) Mali Yılına ait Bütçe Örneği' *IFM,* 15, 1-4: 251-329.
1962-3(a). 'Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar' *IFM,* 23, 1-2: 239-96.
1962-3(b). 'Fatih Câmi ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları', *IFM,* 23, 1-2: 297-341.
1962-3(c). 'Saray Mutfağının 894-895 (1489-1490) Yılına Ait Muhasebe Bilânçosu', *IFM,* 23, 1-2: 380-98.
1964. 'Edirne ve Civarındaki Bazı İmâret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilânçoları', *Belgeler,* I, 1-2: 235-377
1966. 'Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)', *Belgeler,* III, 5 6: 1-479.
1970. 'XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri', *Belleten,* XXXIV, 136: 557-608.
1971. 'Süleymaniye Camii ve İmareti Tesislerine Ait Yıllık bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585-1586)', *Vakıflar Dergisi,* IX: 109-62.
1972. *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557),* Türk Tarih Kurumu Yayınlarından Seri VI, 10. Ankara.
1975. 'The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East', *IJMES,* 6: 3-28.
1979(a). 'İstanbul Saraylarına ait Muhasebe Defterleri', *Belgeler,* IX, 13: 1-380.

1979(b). *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557),* Cilt II, *İnşaata ait Emir ve Fermanlar.* Ankara.

1980(a). 'Türk–İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekilleri, Malikâne–divânî Sistemi', *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası,* 2, (1939), 119-84, yenibasım *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler,* I: 151-208. İstanbul.

1980(b). 'Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi', *Tanzimatın 100. Yıldönümü Münasebetiyle* (1940), içinde, 1-101; *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler,* I, 291-375. İstanbul, içinde yeniden basılmış.

1980(c). 'Türk–İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti (I)', *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası,* 3 (1942) 906-42, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler,* I: 249-80. İstanbul, içinde yeniden basılmış.

Barkan, Ömer Lütfi; Ayverdi, Ekrem Hakkı. 1970, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953 (1546) Tarihli,* İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, No. 61. İstanbul.

Barnett, R.D. 1974. 'The European Merchants in Angora', *Anatolian Studies,* 24: 135-41.

Barht, Heinrich. 1860. *Reise von Trapezunt durch die nördliche Hälfte Kleinasiens nach Scutari im Herbst 1858,* Petermanns Geographiscle Mitteilungen Erg. Hft. 3. Gotha.

Bayatlı, Osman. 1960. 'Bergama'da Türk İslam Eserleri', *V. Türk Tarih Kongresi, Ankara 12-17 Nisan 1956, Kongreye sunulan tebliğler:* 279-282. Ankara.

Baykara, Tuncer. 1974. *İzmir Şehri ve Tarihi,* Bornova–İzmir.

Beaufort, Francis. 1817. *Karamania or a Brief Description of the South Coast of Asia Minor and the Remains of Antiquity* [...] Londra.

Beldiceanu, Nicoară 1964a. 'La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea–Alba par Bayazıd II', *Südost–Forschungen,* XXIII: 36-90.

1964b. *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits de la Bibliothèque Nationale à Paris,* cilt II *Règlements miniers 1390-1512.* Paris/The Hague.

1973. *Recherches sur la ville ottomane au XVe siècle: Etude et actes.* Paris.

1980. *Le timar dans l'état ottoman (début XVe-début XVIe siècle).* Wiesbaden.

Beldiceanu, Nicoară ve Beldiceanu–Steinherr Irène. 1968. 'Recherche sur la province de Qaraman au XVIe siècle, étude et actes', *JESHO* XI, I: 1-129.

Beldiceanu, Steinherr, Irène and Beldiceanu, N. 1971. 'Deux Villes de l'Anatolie pré–Ottomane, Develi et Qarahisâr, d'apres des documents inédits', *Revue de Études Islamiques,* XXXIX, 2: 337-86.

Beldiceanu–Steinherr, Irène. 1961. *Scheich Üftade, der Begründer des Gelvetiye-Ordens.* Münih.

1976. 'Fiscalité et formes de possession de la terre arable dans l' Anatolie pré-ottomane', *JESHO,* XIX, 3: 233-313.

Benedict, Peter. 1974. *Ula, an Anatolian Town, Social, Economic, and Political Studies of the Middle East.* Leiden.

Bennet, Ferdinand, derl. Karpat, Kemal 1980, 'The Social, Economic and Administrative Situation of the Sanjak of Kayseri in 1880: The Report of Lieutenant Ferninand Bennet, British Vice–Consul of Anatolia (October, 1880)'. *International Journal of Turkish Studies,* I, 2: 107-25.

Benningsen, Alexandre ve Lemercier–Quelquejay, Chantal. 1970. 'Les marchands de la Cour ottomane et le commerce des fourrures moscovites dans la seconde moitié du XVIe siècle', *Cahiers du monde russe et soviétique,* XI, 3: 363-90

Bergasse, Louis ve Rambert, Caston. 1954. *Histoire du commerce de Marsaille,* cilt IV. Paris.

Berindei, Mihnea. 1971. 'Contribution à l'étude du commerce ottoman des fourrures moscovites; la route moldavopolonaise 1453- 1700', *Cahiers du monde russe et soviétique,* XII, 4: 394-7.

Berindei, Mihnea ve Veinstein, Gilles. 1976. 'La Tana–Azaq de da la présence italienne à l'emprise ottomane', *Turcia,* VIII, 2: 110-202.

1979. 'La présence ottomane au sud de la Crimée et en Mer d'Azov dans la première moitié du XVe siècle', *Cahiers du monde russe et soviétique,* XX, 3-4: 389-465.

Beveridge, Sir William. 1939. *Prices and Wages in England from the Twelfth to the Nineteenth Century,* cilt I, *Price Tables, Mercantile Tables, Mercantile Era.* Londra.

Beygu, A. Şerit. 1942-3. 'Köprülüler Devrinde Kiğı Demir Madenlerinden Top Güllelerinin Avrupa Seferleri için Erzurum'dan Gönderilmesine ait üç Vesika', *Tarih Vesikaları,* XI: 335-7.

Bıjışkyan, P. Minas. 1969 *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819,* derl. Hrand Andreasyan, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 1411. İstanbul.

Bratianu, G. I. 1929. *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle,* Paris.

Braude, Benjamin. 1977. Community and Conflict in the Economy of the Ottoman Empire, 1500-1650'. phil. diss. Harvard.

1979. 'International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire, 1500-1650. A. Study in Undevelopment' *Review,* II, 3: 437-54.

Braudel, Fernand. 1956. 'L'économice de la Méditerranée au XVIIe siècle', *Cahiers de Tunisie,* IV, 14: 175-97.

1966. *La Méditerranée et le monde méditerranén à l'époque de Philippe II,* 2 cilt. Paris.

1974. *Capitalism and Material Life.* Londra.

1979. *Civilization matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIe siècle.* Cilt I, *Les structures du quotidien.* (Cited after the English translation of the first edition, see Braudel (1974).) Cilt II: *Les jeux de l'échange;* Cilt III, *Le temps du monde.* Paris.

Brenner, Robert. 1972. 'The Social Basis of English Commercial Expansion', *The Journal of Economic History,* XXXII: 361-84.

Brenner, Y.S. 1962-3. 'The Inflation of Prices in England 1551-1650', *The Economic History Review,* 1-3: 266-84.

Brunshvig, Robert. 1963. 'Le système de la preuve en droit musulman', *La preuve. Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions,* XVIII. 169-186. Brussels.

Bryer, Anthony. 1975. 'Greeks ant Türkmens: the Pontic Exception', *Dumbarton Oaks Papers,* 29: 113-49.

Bulliet, Richard W. 1975. *The Camel and The Wheel,* Cambridge Mass.

Busbecq, Ogier Ghiselin de. 1968. *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople 1554-1562,* çev. Edward Seymour Forster. Oxford.

Butler, Lionel. 1974. 'The Port of Rhodes under the Knights of St. John' in: *Les grandes escales| ... | Recueils de la Société Jean Brodin pour l'histoire comparative des institutions, cilt XXXII, 339-45.* Brussels.

Carter, Francis. 1972. *Dubrovnik (Ragusa) A Classic City State.* Londra New York.

Cezar, Mustafa. 1965. *Osmanlı Tarihinde Levendler,* İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları No. 28. İstanbul.

Chandler, R. 1775, 1825. *Travels in Asia Minor.* Oxford.

Chevalier, Louis. 1978. *Classes laborieuses et classes dangereuses à Paris pandant la première moitié du XIXe siècleb* Paris.

Chisholm, Michael. 1966. *Geography and Economics.* Londra.

Choiseul—Gouffier, M. de. 1842. *Voyage Pittoresque dans l'Empire Ottoman.* 4 cilt. Paris.

Cillov Haluk. 1949. *Denizli El Dokumacılığı Sanayii.* İ.Ü. İktisat Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatından No. 10. İstanbul.

Cin, Halil. 1978. *Osmanlı Toprak Düzeni ve bu Düzenin Bozulması,* Kültür Bakanlığı Yayınları 295, Araştırma ve İnceleme Eserleri 3. Ankara.

Cohen, Amnon ve Lewis, Bernard. 1978. *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century.* Princeton, N.J.

Cook, M.A. 1972. *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600.* Londra.

Cuinet, Vital. 1894. *La Turquie d'Asie, Géographic administrative, statistique descriptive et raisonée de chaque province de l'Asie Mineure,* 4 cilt. Paris.

Cvetkova, Bistra. 1960. 'Changements intervenus dans la condition de la population des terres bulgares (depuis la fin du XVIe jusqu'au milieu du XVIIIe s.)', *Études Historiques,* V: 291-318.

1964. 'Recherches sur le système d'affermage (iltizam) dans l'Empire Ottoman au cours du XVIe-XVIIIe s. par rapport aux contrées bulgares', *Rocznik Orientalistyczny,* XXVII, 2: 112-32.

1970(a). 'Vie économique des villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe siècles', Revue des Etudes Islamiques, 38, 2: 267-355

1970(b). 'Les celep et leur rôle dans la vie économique des Balkans à l'époque ottomane (XVe-XVIIIe s.)' *Studies int the Economic History of the Middle East,* içinde, derl. M.A. Cook 172-92. Londra

1975. 'Actes concernant la vie économique des villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe siècles' *Revue des Études Islamiques,* 40 2: (1972), 345-90; 43, I: 143-80.

1973. 'Le rôle du capital commercial - usuraire dans le terres Balkaniques à l'époque ottomane aux XVIe-XVIIIe s.'. *VII Türk Tarih Kongresi,* Ankara: 25-29 Eylül 1970, cilt II, 483-92. Ankara.

1976. 'Les registres des celepkeşan en tabt que sources pour l'histoire de la Bulgarie et des pays balkaniques', *Hungaro—Turcica, Studies in Honour of Julius Németh:* 325-35. Budapest

1979. 'La fauconnerie dans les sancaks de Nicopol et de Vidin aux XVe et XVIe siècles', *Tarih Dergisi,* 23: 795-818.

Çağatay, Neşet. 1942-43. 'Osmanlı Imparatorluğunda Maden Hukuk ve İktisadiyatı Hakkında Vesikalar', *Tarih Vesikaları,* X: 275-83.

1971. 'Osmanlı Imparatorluğunda Riba-Faiz Konusu, Para Vakıfları ve Bankacılık', *Vakıflar Dergisi,* IX: 39-56.

Çavdar, Tevfik *et al.* 1971. *Türkiye'de Aile Yapısı ve Nüfus Sorunları Araştırmasının Veri Toplama Teknikleri,* (1968), Hacettepe Üniversitesi Yayınları D-9. Ankara.

Çizakça, Murat. 1978. Sixteenth – Seventeenth Century Inflation and the Bursa Silk Industry: A Pattern for Ottoman Industrial Decline?, doktora tezi, Pennsylvania Üniversitesi.

1978-79. Bursa İpek Sanayiinin Maliyet Yapısı Üzerinde Düşünceler ve Ham İpek Fiyatları (1550-1650)', *Gelişme Dergisi* özel sayısı: 98-110.

1980(a). 'A Short History of the Bursa Silk Industry (1500-1900)', *JESHO,* XXIII, 1-2: 142-52.

1980(b). 'Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline 1550-1650', *The Journal of Economic History,* XL, 3: 533-550.

Çulpan, Cevdet. 1975. *Türk Taş Köprüleri, Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar,* Türk Tarih Kurumu Yayınlarından VI. Dizi sa. 16. Ankara.

Dağlıoğlu, Hikmet T. 1940. *On Altıncı Asırda Bursa.* Bursa

Dahiliye Vekâleti, 1929. Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü, *Köylülerimiz* [...] İstanbul.

Dalsar, Fahri. 1960. *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik,* İ.Ü. Yayınlarından 856, İktisat Fakültesi No. 116. İstanbul

Dan, Mihail ve Golderberg, Samuel. 1969. 'Marchands balkaniques et levantins dans le commerce de la Transylvanie aux XVIe et XVIIe siècles', Association Internationale d'Etudes du Sud– est Européan. *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud–est europeennes,* 3 cilt. cilt III: 641-58. Sofya.

David, Geza. 1977. 'The Age of Unmarried Children in the *Tahrir defters* (Notes on the Coefficient)', *Acta Orientalia Hungarica, 31, 3: 347-57.*

Davis Ralph. 1970. 'English Imports from the Middle East 1580-1780', in: *Studies in the Economic History of the Middle East,* derl. M.A. Cook. 193-206. New York, Toronto.

Day, John. 1975. 'Malthus démenti? Sous–Peuplement chronique et calamités démographiques en Sardaigne au bas Moyen–age', *Annales ESC,* 30, 4: 684-702.

Delumeua, Jean. 1962. *L'alun de Rome XVIe-XIXe siècles.* Paris.

1973. *La civilization de la Renaissance,* Collection les grandes civilizations. Paris.

Dernschwam, Hans. 1925. *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-55), nach der Urschrift im Fugger–Archiv herausgegeben und erläutert von Franz Babinger.* Münih.

Descimon, R. 1975. 'Structures d'un marché de draperie dans le Languedoc du milieu du XVIe siècles', *Annales ESC,* 30, 6: 1414-46

Develioğlu, Ferit. 1980. *Osmanlıca–Türkçe Ansiklopedik Lügat, eski ve yeni harflerle,* 4. basım. Ankara.

Duby, Georges. 1973. *Guerriers et paysans, VIIe–XIIe siècle, premier essor de l'économie.* Paris.

Düzdağ, Ertuğrul M. 1972. *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı.* İstanbul.

Emiroğlu, Meccdi. 1970. *Akçakoca'da Nüfus Yerleşme ve Ekonomik Faaliyetler,* A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları 192. Ankara

Endrei, Walter. 1971. 'Changement dans la productivité lainière au Moyen Age', *Annales ESC,* 26, 6: 1291-9

Erder, Leila. 1975. 'The Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century', *Middle Eastern Studies,* XI, 3: 284-301

Erder, Leila ve Faroqhi Suraiya. 1979. 'Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620', *Middle Eastern Studies,* XV, 3: 322-45

1980. 'The Development of the Anatolian Urban Network During the Sixteenth Century', *JESHO,* XXIII, 3: 265-303

Erdmann, Kurt. 1961. *Das anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts.* Berlin

Ergenç, Özer. 1973. '1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelenmesi Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Kurumları ve Sosyo–ekonomik Yapısı Üzerine bir Deneme', yayımlanmamış doktora tezi, A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi. Ankara.

1975. '1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar', *Türkiye İktisat Tarihi Semineri,* içinde, derl. Osman Okyar, Ünal Nalbantoğlu. 145-68. Ankara.

1978-9. 'XVI. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Parası Üzerinde Yapılan İşlemlere İlişkin Bazı Bilgiler', *Türkiye İktisat Tarihi Üzerinde Araştırmalar Gelişme Dergisi* Özel Sayısı. 86-97.

1980. 'XVII. Yüzyıl Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler', *Osmanlı Araştırmaları,* I: 85-108.

1981. 'Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler', *VIII Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler,* içinde, II, 1265-74. Ankara

Evliya Çelebi. 1314/1896-7 ile 1938. *Seyahatnamesi,* 10 cilt. İstanbul.

Eyice, Semavi. 1965. 'Sultaniye–Karapınar'a Dair', *Tarih Dergisi,* 20: 117-140.

1972. 'Ankara'nın Eski bir Resmi', *Atatürk Konferansları,* IV, 61-124. Ankara.

Faroqhi, Suraiya. 1974. '*Vakıf* Administration in Sixteenth Century Konya, the *zaviye* of Sadreddin–i Konevi', *JESHO,* XVII, 2: 145-72.

1977. 'Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century, I', *Turcica,* IX, I: 161-195.

1978. 'The Early History of the Balkan Fairs', *Südost–Forschungen,* XXXVII: 50-68.

1979(a). 'Sixteenth-Century Periodic Markets in Various Anatolian *sancaks,* İçel, Hamid, Karahisar–ı Sahib, Kütahya, Aydın, ve Menteşe', *JESHO* XXII, I: 32-80.

1979(b). 'Notes on the Production of Cotton and Cotton Cloth in XVIth- and XVIIth- Century Anatolia', *The Journal of European Economic History,* VIII, 2: 405-417.

1979(c). 'Alum Production and Alum Trade in the Ottoman Empire (about 1560-1830)', *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes,* 71: 153-75.

1979(d). 'The Life Story of an Urban Saint in the Ottoman Empire: Piri Baba of Merzifon', *Tarih Dergisi,* 32: 653-78.

1979-80. 'Taxation and Urban Activities in Sixteenth Century Anatolia', *International Journal of Turkish Studies,* I, 1: 19-53.

1980(a). 'Land Transfer, Land Disputes and *askeri* Holdings (1592-1600)', *Mémorial Ömer Lütfi Barkan*, derl. Robert Mantran, Bibliothèque de l'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul XXVIII: 87-99. Paris

1980(b). 'Textile Production in Rumeli and the Arab Provinces: Geographical Distribution and Internal Trade (1560-1650)', *Osmanlı Araştırmaları*, 1: 61-82.

1981. *Der Bektaschi-Orden in Anatolien (vom späten fünfzehnten Jahrhundert bis 1826)*. Viyana.

Fekete, Lajos. 1949. 'Osmanlı Türkleri ve Macarlar, 1366-1699', *Belleten*, 13. 52: 663-743.

Fellows, Charles. 1852. *Travels and Reccarches in Asia Minor, more particularly in the Province of Lycia*. Londra.

Fennell Mazzoui, Maureen. 1972. 'The Cotton Industry of Northern Italy in the late Middle Ages, 1150-1450', *The Journal of Economic History*, XXXII: 263-86.

Fisher, Alan. 1980. 'Sources and Perspectives for the Study of Ottoman–Russian Relations in the Black Sea Area', *International Journal of Turkish Studies*, 1, 2: 77-84.

Fisher, Sir Godfrey. 1957. *Barbary Legend (War, Trade and Piracy in North Africa)*. Oxford.

Flemming, Barbara. 1964. *Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Pisidien, und Lykien im Spätmittelalter*, Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes No. 35, 1: Wiesbaden.

Forbes, R.J. 1957. 'Metallurgy', in: *A History of Technology*, derl. Charles Singer *et al.* 5 cilt. cilt II, 41-80. Oxford.

French, David. 1972. 'A Sixteenth-Century Merchant in Ankara?', *Anatolian Studies*, XXII: 241-7.

Fügedi, Eric. 1970. 'La formation des villes et les ordres mendiants en Hongrie', *Annales ESC*, 25, 4: 966-87.

Fresne-Canaye, Philippe. 1897. *Le voyage du Levant*. Paris.

Gabriel, Albert. 1931, 1934. *Monuments turcs d'Anatolie* 2, cilt. cilt I, *Kayseri–Niğde*, cilt II *Amasya – Tokat – Sivas*. Paris.

1958. *Une capitale turque, Brousse Bursa*, 2 cilt. Paris

1962. *Niğde Tarihi*, çev. Ahmed A. Tütenk. Ankara.

Gascon, Richard. 1970, 'Immigration et croissance urbaine au XVIe siècle: l'exemple de Lyon', *Annales ESC*, 25, 4: 988-1001.

Genç Mehmet. 1975. 'Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi', *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973*, içinde, haz. Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu, 231-92. Ankara.

n.d. 'A comparative study of the life–term tax farming data and the volume of commercial and industrial activities in the Ottoman Empire during the second half of the 18th century', in: *La révolution industrielle dans le sud–est européen – XIX s.*, s. 242-79. Sofya

Gerber, Haim. 1976. 'Guilds in Seventeenth–Century Anatolian Bursa', *Asian and African Studies,* XI, 1: 59-83.

Geremek, Bronislaw. 1976. *Les marginaux parisiens aux XIVe et XVe siècle*. Paris.

Gerngross. Otto. 1960. 'Lederherstellung im Altertum und in neuerer Zeit in Anatolien und ihr Einfluss auf den Westen', *V. Türk Tarih Kongresi,* 9●-9. Ankara.

Le Golf, Jacques. 1970. 'Etat de l'enquête (Enquête du Centre de Recherches Historiques: Ordres mendiants et urbanization dans la France médiévale)', *Annales ESC*, 25, 4: 924-46.

1966. *Louis XIV et vingt millions de Français.* Paris

Goubert, Pierre. 1973. *The Ancien Régime, French Society 1600- 1750.* Londra. 1979.

Gökbilgin Tayyib. 1952. *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar – Mülkler – Mukataalar,* İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınlarından No. 5●8. İstanbul.

1950-5. 'XVI Asır Başlarında Kayseri Şehri ve Livası', *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan.* İstanbul.

1956. 'Kanunî Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti Livâları, Şehir ve Kasabaları' *Belleten*, XX, 78: 247-85.

1962. 'XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi', *Belleten,* XXVI, 102: 293-337.

1963. 'La preuve et le témoignage dans la jurisprudence des "fetva" de 'Ebus'ud ...', *La preuve, Recueils de la société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions,* içinde, XVIII, 3: 205-210. Brüksel.

1968. 'XVI. Asırda Karaman Eyaleti ve Larande (Karaman) Vakıf ve Müesseseleri', *Vakıflar Dergisi,* VII: 29-38.

1973. 'Venedik Doju ve Leh Kralına Verilen bir Kısım Ahitnamelerin Şekil ve Muhteva Bakımından Taşıdıkları Önem ve Tarihi Gerçekler', *VII. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 25-29 Eylül 1970:* 473-82. Ankara.

Gökçen, İbrahim. 1946. *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar (Hicrî 954-1060),* CHP Manisa Halkevi Yayınlarından XVIII. İstanbul.

Gölpınarlı, Abdülbaki. 1953. *Mevlânâ'dan sonra Mevlevîlik.* İstanbul.

Göyünç, Nejat. 1962-3. 'Salomon Schweigger ve Seyahatnamesi', *Tarih Dergisi,* XIII, 17-18: 119-40.

1967. 'Onaltıncı Yüzyılda Ankara', *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* I: 71-5.

1969. *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı,* İ.U. Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 1458. İstanbul.

1973. 'Kanunî Devrinde Malatya Şehri', *VII Türk Tarih Kongresi, Ankara, 25-29 Eylül 1970.* cilt II: 654-9. Ankara.

1970. 'Eski Malatya'da Silahdar Mustafa Paşa Hanı', *Tarih Enstitüsü Dergisi,* 1, 63-92.

1971. 'Silahdar Mustafa Paşa Hanına ait bir Vesika', *Tarih Dergisi,* 25: 73-8.

1975. 'XVI. Yüzyılda Güney–Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu: Kanunî Süleyman ve II. Selim Devirleri', *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler, Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973,* içinde, haz. Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu. 71-98. Ankara.

1979. "Hane' Deyimi Hakkında', *Tarih Dergisi,* XXXII: 331-48.

Grignaschi, Mario. 1963. 'La valeur du témoignage des sujets non–musulmans (dhimmi) dans l'Empire Ottoman', in: *La preuve, Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions,* XVIII, 3: 211-324. Brüksel.

Güçer, Lütfi. 1949-50. 'XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi', *IFM,* XI, 1-4: 397-416.

1951-2. 'Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar. *IFM,* 13, 1-4: 79-98.

1962-63. *'XV-XVII.* Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzların İşletme Nizamı', *IFM,* 23, 1-2: 97-143.

1964. *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler.* İ.Ü. Yayınlarından No: 1075. İktisat Fakültesi No. 152. İstanbul.

Hakluyt, Richard. 1903-5. *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation.* Londra.

Halaçoğlu, Yusuf. 1981. 'Osmanlı İmparatorluğunda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülahazalar', *Osmanlı Araştırmaları,* II, 123-32.

Hamilton, William. J. 1842. *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia; with some Account of their Antiquities and Geology,* 2 cilt. Londra.

Hammer, Joseph V. 1829, 1963. *Geschichte des osmanischen Reiches, grösstenteils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven,* 10 cilt. Pest, repr. Graz.

Handzic, Adem. 1978. 'Ein Aspekt der Entstehungsgeschichte osmanischer Städte im Bosnien des 16. Jahrhunderts', *Südost–Forschungen,* XXXVII: 41-9.

Heers, Jacques. 1961. *Gênes au XVe siècle: Activité économique et problèmes sociaux.* Paris.

Heers, Marie Louise. 1954. 'Les Génois et le commerce de l'alun à la fin du moyen–âge', *Revue d'histoire économique et sociale,* XXXII, I: 31-53.

Hémardinquer, J.J. 1970. *Pour une histoire de l'alimentation, Recueil de travaux,* Cahiers des Annales, 28. Paris

Heyd, Uriel. 1973. *Studies in Old Ottoman Criminal Law.* haz. V.L. Ménage. Oxford.

Heyd, Wilhelm. 1923. *Histoire du commerce du Levant au moyen–âge,* çev. Furcy Raymond. Leipzig.

Heywood, Colin J. 1980. 'The Ottoman *Menzilhane* and *Ulak* System in Rumeli in the 18th Century', *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* [...], haz. Halil İnalcık ve Osman Okyar. 179-86. Ankara.

Hill, G. 1940-52. *A History of Cyprus,* 4 cilt. Cambridge.

Hinz, Walther. 1955. *Islamische Masse und Gewichte umgerechnet ins metrische System.* Handbuch der Orientalistik, Erg. band I, Heft I. Leiden.

Höhfeld, Volker. 1977. *Anatolische Kleinstädte, Anlage, Verlegung und Wachstumsrichtung seit dem 19. Jahrhundert,* Erlanger Geographische Arbeiten. Erlangen.

Hoepfner, Wolfram. 1966. *Herakleia Pontiek-Ereğli, Eine baugeschichtliche Untersuchung,* Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil–Hist Klasse, Denkschrift 89, Bd. 2, TL I. Viyana.

Hütteroth, Wolf–Diether. 1968. *Ländliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren,* Göttinger Geographische Abhandlungen. Göttingen.

Hütteroth, Wolf–Dieter; Abdulfattah, Kemal. 1977. *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century. Erlanger Geographische Arbeiten.* Erlangen.

Ibn Battuta. 1959-62. *The Travels of Ibn Battuta AD 1325-1354,* çev. H.A.R. Gibb, 2 cilt, Cambridge.

Ilgürel, Mücteba. 1972. 'Sakızda Türk Vakıfları', *Güney–Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,* I: 7-12.

İnalcık, Halil. 1953-4. '15. Asır Türkiye İktisadi İctimâî Tarihi Kaynaklar', *IFM,* 15, 1-4: 51-75.

1954. *Hicri 835 Tarihli Sûret–i Defter–i Sancak–ı Arvanid,* Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, XIV, I. Ankara.

1960(a). 'Bursa and the Commerce of the Levant', *JESHO,* III, 2: 131-47.

1960(b). 'Bursa I. XV Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar', *Belleten,* XXIV, 93: 45-110.

1965. 'Adâletnâmeler', *Belgeler,* II, 3-4: 49-145.

1969. 'Capital Formation in the Ottoman Empire', *The Journal of Economic History* XXIX: 97-140.

1970. 'The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of İstanbul and the Byzantine Buildings of the City', *Dumbarton Oaks Papers,* 23: 213-49

1971. 'Ottoman Policy and Administration in Cyprus after the Conquest', in: *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri.* 59-78. Ankara.

1973. *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600.* Londra.

1977a. 'Centralization and Decentralization in Ottoman Administration', *Studies in Eighteenth Century Islamic History:* Carbondale, Il. 27-52.

1977b. 'An Outline of Ottoman–Venetian Relations', *Venezia, Centro di Mediazone tra Oriente e Occidente (Seculi XI-XVI). Aspetti e Problemi,* içinde, 83-9 Floransa.

1978. 'Impact of the *Annales* School on Ottoman Studies and New Findings', Review, I 3/4: 69-100.

1979. 'The Question of the Closing of the Balck Sea under the Ottomans', *Archeion Pontou,* 35: 74-110.

1979-80(a). 'The Hub of the City: The Bedesten of İstanbul', *International Journal of Turkish Studies,* I, I: 1-17.

1979-80(b). 'Osmanlı Pamuldu Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü', *ODTÜ Gelişme Dergisi,* Özel Sayısı: 1-66.

İslamoğlu, Huricihan ve Keyder, Çağlar. 1977. 'Agenda for Ottoman History', *Review,* I, 1: 31-55.

İslamoğlu Huricihan ve Faroqhi, Suraiya. 1979. 'Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth Century Anatolia', *Review,* II, 3: 401-36.

İslamoğlu Huricihan. 1979. 'M. A. Cook's Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600: a Critique of the Present Paradigm in Ottoman History', *Review of Middle East Studies,* III: 120-35.

Jennings, Ronald. 1973. 'Loan and Credit in Early 17th Century Judicial Records, The Sharia Court of Anatolian Kayseri', *JESHO,* XVI, 2-3: 168-216.

1975(a). Women in Early 17th Century Ottoman Judical Records – The Sharia Court of Anatolian Kayseri', *JESHO,* XVIII, 1: 53-114(a).

1975(b). The Office of Vekil (Wakil) in 17th Century Ottoman Sharia Courts', *Studia Islamica,* XLII: 147-69.

1976. 'Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: a Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, ve Erzurum', *IJMES,* VII, I: 21-57.

1978(a). 'Zimmis (non–Müslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records; the Sharia Court of Anatolian Kayseri', *JESHO,* XXI, 3: 225-93.

1978(b). 'Kadı, Court and Legal Procedure in 17th Century Ottoman Kayseri', *Studia Islamica,* XLVIII: 133-72.

1979. 'Limitations of the Judicial Powers of the Kadi in 17 Century Ottoman Kayseri', *Studia Islamica,* L: 151-84.

Jireček, Constantin. 1877. *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe. Eine historisch–geographische Studie.* Prag.

Kahane, Henry, Kahane, Renée and Tietze, Andreas. 1958. *The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian Origin.* Urbana, Ill.

Karal, Enver Ziya. 1943. *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831,* T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Neşriyat No. 196, Tetkikler Serisi No. 87. Ankara.

Kâtip Çelebi. 1145/1732. *Cihan – numa.* İstanbul.

Kellenbenz, Herrmann. 1963. 'Industries rurales en Occident de la fin du Moyen Age au XVIIIe siècle', *Annales ESC,* 18, 5: 823-82

Kévonian, Kéram. 1975. 'Marchands arméniens au XVIIe siècle. A propos d'un livre arménien publié à Amsterdam en 1699', *Cahiers du monde russe et soviétique,* XVI, 2: 199-244.

Khachikian, Levon. 1967. 'Le registre d'un marchand arménien en Perse, en Inde et au Tibet', *Annales ESC,* 22: 231-78.

Kıray, Mübeccel. 1964. *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası.* Ankara.

1975. 'İzmir: The City that Could Not Become Organized (Business Structure and Its Spatial Patterning)' *Social Change in Izmir.* içinde, haz. Bozkurt Güvenç. s. 1-96. Ankara.

Kissling, Hans Joachim. 1957. 'Zur Geschichte der Rausch – und Genussgifte im Osmanischen Reiche', *Südost – Forschungen,* XVI: 342-55

Konyalı, İbrahim Hakkı. 1945. *Nasreddin Hocanın Şehri Akşehir, Tarihî – Turistik Kılavuz.* Istanbul.

1946. *Alanya. (Alâiyye).* İstanbul.

1948. *Mimar Koca Sinan, Vakfiyyeleri, Hayır Eserleri, Hayatı, Padişaha Vekâleti, Azadlık Kâğıdı, Alım Satım Hüccetleri.* İstanbul.

1964. *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi.* Konya.

1967. *Abideleri ve Kitabeleri ile Karaman Tarihi, Ermenek ve Mut Abideleri.* Istanbul.

1969. 'Kanunî Sultan Süleyman'ın Annesi Hafsa Sultan'ın Vakfiyesi ve Manisa'daki Hayır Eserleri', *Vakıflar Dergisi,* 8: 47-56.

1970. *Abideleri ve Kitabeleri ile Ereğli Tarihi.* İstanbul.

Kreiser, Klaus. 1979 (a). 'Bedesten – Bauten im Osmanischen Reich. Ein vorläufiger Überblick auf Grund der Schriftquellen', *Istanbuler Mitteilungen,* 29: 367-400.

1979 (b). 'Über den Kernraum des Osmanischen Reichs' *Die Türkei in Europa* |...| içinde, haz. Klaus – Detlev Grothusen, 53-63. Göttingen.

Kuban, Doğan. 1968. 'Anadolu – Türk Şehri Tarihi, Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler', *Vakıflar Dergisi,* 7: 53-74.

Kunt, İbrahim Metin. 1977. 'Derviş Mehmed Paşa, Vezir and Entrepreneur. A Study in Ottoman Political – Economic Theory and Practice', *Turcica,* IX, I: 197-214.

Kurmuş, Orhan. 1974. *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi.* İstanbul.

Kutluk, Halil. 1948. *Türkiye Ormancılığı ile İlgili Tarihi Vesikalar 893-1339 (1487-1923).* İstanbul.

Kütükoğlu, Bekir. 1962. *Osmanlı–İran Siyâsî Münasebetleri,* İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 888. İstanbul.

1975. 'Les relations entre l'Empire Ottoman et l'Iran dans la seconde moitié du XVIe siècle' *Turcica,* VI: 128-45.

Kütükoğlu, Mübahat S. 1974. *Osmanlı–İngiliz İktisadi Münasebetleri* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 42, III, A. 12. Ankara.

1976. *Osmanlı–İngiliz İktisadî Münasebetleri,* İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 1997. İstanbul.

1978. '1009/1600 Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiatları', *Tarih Enstitüsü Dergisi,* 9: 1-85.

Labib, Subhi Y. 1965. *Handelsgeschichte Ägyptens im Spätmittelalter (1171-1517),* Vierteljahrsschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte, Beiheft 46. Wiesbaden.

Lacave, M. 1977. 'Crédit à la consommation et conjoncture économique: l'Isle en–Venaissin (1469-1560)', *Annales ESC,* 32: 1128-53.

Lane, Frederic. 1958. 'Economic Consequences of Organized Violence', *The Journal of Economic History,* XVIII: 401-17.

1966. *Venice in History.* Baltimore, Md.

1973. *Venice: A Maritime Republic.* Baltimore, Md. Londra.

Lapidus, Ira M. 1967. *Muslim Cities in the Later Middle Ages.* Cambridge, Mass.

1969. 'Muslim Cities and Islamic Societies', *Middle Eastern Cities,* içinde, haz. Ira M. Lapidus, Berkeley, Calif.

Lefèbvre, Georges. 1973. *The Great Fear of 1789. Rural Panic in Revolutionary France,* düz. George Rudé. Londra.

Le Roy Ladurie, Emmanuel. 1974. *The Peasants of Languedoc,* çev. John Day, Urbana, Chicago, Londra.

Lesure, Michel. 1976. 1976. 'Notes et documents sur les relations vénéto–ottomanes 1570-1573 (II)', *Turcica,* VIII, I: 117-57.

Lewis, Bernard. 1956. '1641-1642 de bir Karayit'in Türkiye Seyahatnamesi' *Vakıflar Dergisi,* 3: 97-106.

Liebe–Harkort, Klaus. 1970. Beiträge zur sozialen und wirtschaftlichen Lage Bursas am Anfrang des 16. Jahrhunderts [...] phill. diss. Hamburg.

Lloyd, Seton ve Rice, D. Storm. 1958. *Alanya ('Ala'iyya),* Occasional Publications of the British Institute of Archaeology at Ankara. Londra.

Lombard, Maurice. 1971. *L'Islam dans sa première grandeur, VIIIe-XIe siècle.* Paris.

1978. *Études d'économie médiévale III, Les textiles dans le monde musulman VIIe-XIIe siècle,* Paris.

Lopez, R.S. ve Miskimin, H.A. 1961-2. 'The Economic Depression of the Renaissance', *Economic History Review,* 2. seri XIV, 408-26.

Lowry, Heath. 1977. *The Ottoman tahrir defters as a Source for Urban Demographic History: The Case Study of Trabzon (ca. 1486-1583),* doktora tezi, UCLA.

Lublinskaya, A.D. 1968. *French Absolutism: The Crucial Phase 16201629.* Cambridge.

Lucas, Paul. 1719. *Voyage du Sieur Paul Lucas fait en 1714* [...] *par ordre de Louis XIV dans la Turquie,* 3 cilt. Rouen.

Magalhaes–Godinho, Vitorino. 1953. 'Le repli vénitien et égyptien et la route du Cap 1496-1533', *Eventail d'histoire vivante* [...] Hommage à Lucien Febvre, içinde, 283-300. Paris.

Majer, Hans Georg. 1978. *Vorstudien zur Geschichte der Ilmiye im Osmanischen Reich I Zu Uşakizade, seiner Familie und seinem Zeyl–i Şakayık,* Beitrage zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients. Münih.

Malowist, Marian. 1970. 'Les routes de commerce et les marchandises du Levant dans la vie de la Pologne au bas Moyen Age etau debut de l'époque moderne', *Mediterranée et Océan indien, travaux du sixième colloque international d'histoire maritime* [...] içinde, 165-8. Paris.

1972. *Croissance et Régression en Europe, XVIe-XVIIe siècles.* Paris.

Mandaville, Jon E. 1979. 'Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire', *IJMES,* X, 3: 289-308.

Mantran, Robert. 1952-4. 'Les inscriptions arabes de Brousse', Bulletin d'Etudes Orientales de l'Institut Français de Damas, XVI: 87- 114.

1959. 'Les inscriptions turques de Brousse', *Oriens,* 12, 1-2: 115-70.

1962. *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle,* Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul. Paris.

1975. 'Droits d'entrée sur les navires à Istanbul au milieu du XVIIe siècle', *Turcica,* V; 94-107.

Matkowski, Alexandar. 1967. 'Massnahmen der osmanischen Regierung zur Unterdrückung des Haiduckenwesens in Mazedonien in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts', *Südost–Forschungen,* XXVI: 46-71.

Maundrell, Henry. 1963. *A Journey form Aleppo to Jerusalem in 1967,* önsöz, David Howell. Beyrut.

McGowan, Bruce. 1969. 'Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)', *Archivum Ottomanicum.* I: 139-96.

McNeil, William H. 1974. *Venice, The Hinge of Europe 1081-1797.* Chicago, Londra.

Meinardus, Otto A. 1973. 'Testimonies to the Economic Vitality of Balat, the Medieval Miletus', *Belleten,* 37, 147: 289-96.

Melikian–Chirvani, Assadullah Souren. 1975. 'Recherches sur l'école du bronze ottoman au XVIe siècle', *Turcica,* VI: 146-167.

Mert, Özcan. 1980. *XVIII ve XIX Yüzyıllarda Çapanoğulları.* Kültür Bakanlığı Yayınları: 358, Araştırma ve İnceleme Eserleri Serisi: 7. Ankara.

Miroğlu, İsmet. 1975. *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı.* İstanbul.

Mols, Roger. 1955. *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XVIe au XVIIIe siècle,* 2. cilt. Louvain.

Mordtmann, A.D. 1925. *Anatolien, Skizzen und Reiseberichte aus Kleinasien (1850-1859),* haz. Franz Babinger. Hannover.

Mouradgea d'Ohsson. 1788-1824. *Tableau général de l'Empire Ottoman.* Paris.

Müller–Wiener, Wolfgang. 1975. 'Kuşadası und Yeni Foça. Zwei italienische Gründungsstädte des Mittelalters', *Istanbuler Mitteilungen,* 25: 399-420.

Murphey, Rhoads. 1980. 'The Construction of a Fortress at Mosul in 1631: a Case Study of an Important Facet of Ottoman Military Expenditure', *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1072-1920)* [...] içinde, haz. Osman Okyar, Halil İnalcık, 163-77. Ankara.

Naşulü's–Silahi (Matrakçı). 1976. *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i 'Irakeyn,* Türk Tarih Kurumu Yayınları I. Dizi Sa. 3. haz. Hüseyin G. Yurdaydın. Ankara.

Olson, Robert W. 1974. 'The Esnaf and the Patrona Halil Rebellion of 1730: a Realignment in Ottoman Politics', *JESHO,* XVII, 3: 328-44.

Ongan, Halit. 1958. *Ankara'nın 1 Numaralı Şeriye Sicili.* A. Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları. 125. Ankara.

1974. *Ankara'nın İki Numaralı Şeriye Sicili* [...], Türk Tarih Kurumu Yayınları, XIV. Dizi, Sa. 4. Ankara.

Orhonlu, Cengiz ve Işıksal, Turgut. 1962-3. 'Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat', *Tarih Dergisi,* XIII, 17-18: 79-102.

Orhonlu, Cengiz. 1963. *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696),* İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 998. İstanbul.

1966. 'Osmanlı Türkleri Devrinde İstanbul'da Kayıkçılık ve Kayık İşletmeciliği', *Tarih Dergisi,* XVI, 21: 109-34.

1967. *'Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı,* İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 1209. İstanbul.

1968. 'Gemicilik', *Türkiyat Mecmuası,* XV: 157-69.

1972(a). 'Meslekî Bir Teşekkül Olarak Kaldırımcılık ve Osmanlı Şehir Yolları Hakkında Bazı Düşünceler', *Güney–Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,* I: 93-138.

1972(b). '1657 Tarihli Bozcaada Tahriri ve Adadaki Türk Eserlerine Ait Bazı Notlar', *Tarih Dergisi,* 26: 67-74.

1973. 'Köprücülük', *VII Türk Tarih Kongresi. Ankara. 25-29 Eylül 1970* [...] 2 cilt. cilt II, 701-8. Ankara.

1974. *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti, Habeş Eyaleti,* İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 1856. İstanbul.

1981. 'Şehir Mimarları', *Osmanlı Araştırmaları,* II. 1-30.

Öney, Gönül. 1971. *Ankara'da Türk Devri Yapıları, Turkish Period Buildings in Ankara,* A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları No. 209. Ankara.

Özbaran, Salih. 1977. 'Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu, Onaltıncı Yüzyılda Ticaret Yolları Üzerinde Türk–Portekiz Rekâbet ve İlişkileri', *Tarih Dergisi,* XXI: 66-146.

Özergin, M. Kemal. 1965. 'Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları', *Tarih Dergisi,* XV, 20: 141-70.

Pakalın, Mehmet Zeki. 1971. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* 3 cilt, 2. bs. İstanbul.

Panzac, Daniel. 1973. 'La peste à Smyrne au XVIIIe siècle', *Annales ESC,* 28: 1071-91.

1980. 'Activité et diversité d'un grand port ottoman: Smyrne dans la première moitié du XVIIIe siècle', Mémorial Ömer Lütfi Barkan, içinde haz. Robert Mantran, Bibliothèque de l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul, XXVIII. 159-164. Paris.

Paris, Robert. 1957. *Histoire du commerce de Marseille,* cilt V: *De 1660 à 1789, Le Levant.* Paris.

Parry, V.J. 1970. 'Materials of War in the Ottoman Empire', *Studies in the Economic History of the Middle East,* haz. M.A. Cook, 219-29. Londra.

Piri Reis. 1935. *Kitab Bahriye,* haz. Fevzi Kurdoğlu ve Haydar Alpagot, Türk Tarih Araştırma Kurumu Yayınlarından: No. 2, Istanbul

Pitcher, Donald Edgar. 1972. *An historical geography of the Ottoman Empire from the earlist times to the end of the sixteenth century, with detailed maps to illustrate the expansion of the Sultanate.* Leiden.

Pitton, M. Tournefort de. 1718. *Relation d'un voyage du Levant* [...] 2 cilt. Amsterdam.

Planhol, Xavier de. 1958. *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens, nomadisme et vie paysanne,* Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul. Paris.

1966. 'La signification géographique du livre de Dede Korkut', *Journal Asiatique: 225-44.*

1968. Les fondements géographiques de l'histoire de l'Islam. Paris.

1969(a). 'Principes d'une géographie urbaine de l'Asie Mineure', *Revue géographique de l'Est,* IX, 3-4: 249-68.

1969(b). 'Le cadre géographique. Le pays de Laodicée–Denizli', *Laodicée du Lycos, Le Nymphée, Campagnes 1961-1963,* içinde, haz. Jean des Gagniers. *et al.* Quebec Paris.

1969(c). 'Le boeuf porteur dans le Proche–Orient et l'Afrique du Nord', *JESHO,* XII, 3: 298-321.

1975-7. 'Rayonnement urbain et sélection animale: une solution nouvelle du problème de la chèvre d'Angora', *Secretariat d'Etat aux Universités, Comité des travaux historiques et scientifiques, Bulletin de la section de géographie,* LXXXII: 179-96.

1979. 'Grandeur et décadence du vignoble de Trébizonde', *JESHO*, XXII, 3: 314-29.

Polonyalı Simeon, 1964. *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 1073. İstanbul.

Poni, Carlo. 1972. 'Archéologie de la fabrique: la diffusion des moulins à soie "alla bolognese" dans les États vénitiens du XVIe au XVIIIe siècle', *Annales ESC*, 27: 1475-96.

Pullan, Brian. 1968. *Crisis and Change in the Venetian Economy in the 16th and 17th Centuries*. Londra.

1971. *Rich and Poor in Renaissance Venice*. Oxford.

1973. 'The Occupation and Investments of the Venetian Nobility in the Middle and Late Sixteenth Century', Renaissance VEnice, haz. J.R. Hale. 379-408. Londra.

Rapp, Richard. 1975. 'The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony: International Trade Rivalry and the Commercial Revolution', *The Journal of Economic History*, XXXV, 3: 499-525.

Raymand, André. 1973-4. *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, 2 cilt. Institut Français de Damas. Damascus.

1979. 'La conquête ottomane et de développement des grandes villes arabes. Le cas du Caire, de Damas et d'Alep', *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, I: 115-134.

Redhouse, James W. 1921. *A Turkish and English Lexicon*. İstanbul.

Redhouse, 1968. *Yeni Türkçe—İngilizce Sözlük, New Redhouse Turkish—English Dictionary*. İstanbul.

Renouard, Yves. 1969. *Les villes d'Italie de la fin du Xe siècle au début du XIVe siècle*, doktora tezi, Braunstein. Paris.

Rescher, Osman. 1927. *Es-sagâ'iq en-no' mâniyye von Taşköprüzâde, enthaltend die Biographien der türkischen und im osmanischen Reiche wirkenden Gelehrten, Derwisch-Scheih's und Ärzte von der Regierung Sultan 'Otmâns's bis zu der Sülaimân's des Grossen*. İstanbul.

Rodgers, H.B. 1970. 'The Market Area of Preston in the Sixteenth and Seventeenth Centuries', *Geographical Interpretations of Historical Sources, Readings in Historical Geography*, haz. Alan M. Baker *et al.* s. 103-16. New York.

Roth, Cecil. 1949. *Don Josef Nasi*. Philadelphia.

Roupnel Gaston. 1953. *La ville et la campagne au XVIIe siècle. Étude sur les populations du Pays dijonnais*. Paris.

Rozman, Gilbert. 1973. *Urban Networks in Ch'ing China and Tokugawa Japan. Princeton. N.J.*

1976. Urban Networks in Russia 1750-1800 and Pre-modern Periodization. Princeton, N.J.

Russel, J.C. 1960. 'Late Medieval Balkan and Asia Minor Population', *JESHO*, III: 265-274.

Sahillioğlu, Halil. 1962-3. 'Bir Mültezim Zimem Defterine göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları', *IFM*, 23, 1-2: 145-218.

1964. 'XVII. Asırın İlk Yarısında İstanbul'da Tedâvüldeki Sikkelerin Raici', *Belgeler*, I, 2: 227-34.

1965. 'Dördüncü Murat'ın Bağdat Seferi Menzilnâmesi—Bağdat Seferi Harp Jurnalı', *Belgeler*, II, 3-4: 1-36.

1967(a). 'Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi', *Belgeler*, 4, 7-8: 1-34.

1967(b). 'Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiatlar', *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, I, 1: 36-40; I, 2: 54-6; I, 3: 50-3.

1973. 'Ramazanoğullarından Davut Bey Oğlu Mahmud Bey Vakfiyesiyle Fağfur Paşa Oğlu Ali Bey Paşa Vakfiyesi', *Vakıflar Dergisi*, X: 136-60.

1973-4. 'Yeniçeri Çuhası ve II. Beyazid'in Son Yıllarında Yeniçeri Cuha Muhasebesi', *Güney—Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, II-III: 415-67.

1975. 'Bursa Kadı Sicillerinde İç ve Dış Odemeler Aracı Olarak "Kitâbül—Kadı" ve "Süftece" ler', *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler, Tartışmalar* [...] içinde, haz. Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu. Ankara, 103-44.

1978-9. 'Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri', *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel Sasısı, 67-138.

1979-80. 'Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki yeri' *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel sayısı, 67-138.

1980. 'Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da İş ve Sanayi Hayatı: Kölelikten Patronluğa', *Mémorial Ömer Lütfi Barkan*, haz. Robert Mantran, Bibliothèque de l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul, XXVIII, 179-88. Paris.

Saint—Martin, M. Vivien de. 1852. *Déscription historique et géographique de l'Asie Mineure* [...] cilt II. Paris.

Sanır, Ferruh. 1948. *Sultan Dağlarından Sakarya'ya, Akşehir, Eşme ve Turgut Ovalarıyla Yukarı Sakarya'dan İki Vâdi Boyu ve Akşehir*. Ankara.

Sauvaget, Jean. 1941. *Alep, Essai sur le développement d'une grande ville syrienne des origines au milieu du XIXe siècle*, Paris.

Schacht, Joseph. 1964. *An Introduction to Islamic Law*. Oxford.

Scheler, M. Ch. 1982. *Le Voyage de la Saincte Cyté de Hierusalem*. Paris.

Schweigger, Salomon. 1939. *Ein neve Ryssbeschreibung aus Teutschland nach Konstantinopel and Jerusalem*. Nürnberg.

Mustafa Selaniki. 1970. *Tarih-i Selaniki, Die Chronik des Selaniki*. Freiburg.

Sella, Domenico. 1968. 'The Rise and Fall of the Venetian Woollen Industry', *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, haz. Brian Pullan. s. 106-126. Londra.

Sertoğlu, Mithat. 1955. *Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi*, A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları No. 103. Ankara.

Seydi Reis. 1313/1895-6. *Miratü'l-memalik*. haz. Ahmed Cevdet. İstanbul.

Soboul, Albert. 1970. *La civilization et la Révolution Française*, vol I *La crise de l'Ancien Régime*. Les grandes civilizations. Paris.

Soucek, Svat. 1972. 'Remark on Some Western and Turkish Sources Dealing with the Barbarossa Brothers', *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları*, I: 63-76.

Soucek, Svat. 1975. 'Certain Types of Ships in Ottoman-Turkish Terminology', *Turcica*, VII: 233-49.

Soysal, Mustafa. 1976. *Die Siedlugns- und Landschaftsentwicklung der Çukurova. Mit besonderer Berücksichtigung der Yüregir-Ebene*, Erlanger, Geographische Arbeiten. Erlangen.

Sprandel, Rolf. 1969. 'La production du fer au Moyen Age', *Annales ESC*, 24: 305-21.

Steensgard, Niels. 1967. 'Consuls and Nations in the Levant 1570-1650', *Scandinavian Economic History Review*, XV, 1-2: 13-55.

1973. *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century. The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade*. Chicago, Londra.

Stoianovich, Traian. 1953. 'Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800', *Journal of Economic History*, XIII: 398-411.

1960. 'The Conquering Balkan Orthodox Merchant', Journal of Economic History, XX: 234-313.

1970. 'Model and Mirror of the pre-modern Balkan City', *La ville balkanique, XVe-XIXe ss.* 83-110. Studia Balkanica 3, Académie bulgare des sciences, Institut d'Etudes balkaniques, Sofya.

Stratton, Arthur. 1972. *Sinan*. New York.

Sümer Faruk. 1949-50. 'Osmanlı Devrinde Anadolu'da Yaşayan Bazı Uçoklu Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller', *IFM*, II, 1-4: 437-523.

Sumner-Boyd, Hilary ve Freely, John, 1973. *Strolling Through Istanbul*. İstanbul.

Süreyya, Mehmed. 1311-1893-4. *Sicill-i osmani veyahud tezkere-i meşahir-i osmaniye*. İstanbul.

Svoronos, N. 1956. *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*. Paris.

Taeschner, Franz. 1924-6. *Das anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen*, 2 cilt. Leipzig.

1926. 'Zur Geschichte des Djihannuma', *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin*, XXIX, 2: 99-111.

1932. 'Beiträge zur frühosmanischen Epigraphik und Archäologie', *Der Islam,* XX, 2: 109-95.

1935. 'Das Hauptwerk der geographischen Literatur der Osmanen, Kâtip Çelebi's Ğihannuma', *Imago Mundi:* 44-7.

1956. 'Kırşehir'de Ahi Evran Zaviyesinin Mütevvellisine ait bir Berat', *Vakıflar Dergisi,* III: 93-6.

1962. 'Das Itinerar des ersten Persienfeldzuges des Sultans Süleyman Kanuni |...|', *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft,* 112, I, n.F. 37: 62-93.

Tavernier, Jean Baptiste. n.d. *Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes.* Paris.

Tekeli, İlhan. 1972. 'On Institutionalized External Relations of Cities in the Ottoman Empire – a Settlement Models Approach', *Etudes Balkaniques,* VIII, 2: 46-72.

Tekindağ, Şehabettin. 1967. 'II. Beyazid Devrinde Çukur–Ova'da Nüfuz Mücadelesi, İlk Osmanlı – Memluklu Savaşları', *Belleten,* XXXI, 123: 345-74.

1971. 'Silifke', *Tarih Enstitüsü Dergisi,* 2: 141-52.

1974-5. 'Yenicami Külliyesi', *Tarih Dergisi,* 28-9: 166-90.

1976-77. 'Teke–Eli ve Teke Oğulları', *Tarih Enstitüsü Dergisi,* 7-8: 55-94.

Temir, Ahmet. 1959. *Kırşehir Emiri Cacaoğlu Nur el–Din'in 1272 Tarihli Arapça Moğolca Vakfiyesi,* Türk Tarih Kurumu Yayınlarından VII Seri, No. 34: 1959.

Tenenti, Alberto. 1967. *Piracy and the Decline of Venice 1580-1615,* çev. ve önsöz, Janet ve Brian Pullan. Berkeley, Los Angeles.

Texier, Charles. 1862. *Asie Mineure, description géographique, historique et archéologique des provinces et des villes de la chersonnèse d'Asie,* 2 cilt. Paris.

The Times *Concise Atlas of the World.* 1975. Londra.

Todorov, Nikolai. 1963. 'Sur quelques aspects du passage du féodalisme au capitalisme dans les territoires balkaniques de l'Empire ottoman', *Revue des études sud–est européennes,* I-II: 103-36.

1967-8. '19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilâtında Bazı Karakter Değişimleri', *IHM,* 27, 1-2: 1-36.

1970. 'La différentiation de la population urbaine au XVIIIe siècle d'après des régistres de cadis de Vidin, Sofia et Ruse', *La ville balkanique XVe-XIXe s.* Studia Balkanica 3, Académie bulgare des sciences, Institut d'Etudes balkaniques, Sofya. s. 45-62.

1972. 'Quelques aspects de la ville balkanique aux XVe et XVIe siècles. Nombre et population', *Actes du IIe Congrès international des études du sud–est européen,* cilt II. *Histoire* s. 209-19. Atina.

Tolun Denker, Bedriye. 1970. *Balıkesir Ovası'nda Yerleşme ve İktisadî Faaliyetler.* İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 1530; Coğrafya Enstitüsü Yayınları No. 59. İstanbul.

Tucci, Ugo. 1973. 'The Psychology of the Venetian Merchant in the Sixteenth Century', *Renaissance Venice,* içinde, haz. J.R. Hale s. 346-378. Londra.

Tunçdilek, Necdet. 1953-54. 'Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış', *IFM,* 15, 1-4: 189-208.

Turan, Osman. 1946. 'Selçuk Kervansarayları', *Belleten,* 10, 39: 471-96.

Turan, Şerafettin. 1963. 'Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları', *Tarih Araştırmaları Dergisi,* I, 1: 157-202.

1964. '1560 Tarihinde Anadolu'da Yiyecek Maddeleri Fiyatlarını Gösteren Bir İran Elçilik Heyeti Masraf Defteri', *AÜDTCFD,* XXII, 3-4: 273-94.

1966. 'Sakız'ın Türk Hâkimiyeti Altına Alınması', *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 4, 6-7: 173-200.

1968. 'Venedik'te Türk Ticaret Merkezi', *Belleten,* 32, 126: 247-83.

Türk Dil Kurumu 1963-72. *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü,* 8 cilt. Ankara.

1963-79. *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Sayı 211, I-II, II cilt. Ankara.

Ubicini, M.A. 1851. *Lettres sur la Turquie.* Paris.

Uluçay, Çağatay. 1946. 'Makalât-ı Seyyid Harun', *Belleten,* 10, 40: 749-78.

Uzluk, Feridun Nâfiz. 1958. *Fatih Devrinde Karaman Eyâleti Vakıflar Fihristi, Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Arşivindeki Deftere Göre.* Ankara.

Uzluk, Şehabettin, 1971. 'İstanbul'daki Eski Fatih Camii'nin Bir Benzeri, Konya'da Selimiye Camii', *Vakıflar Dergisi,* 9: 173-82.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. 1435/1927. *Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından Tokad, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya, vilayet, kaza ve nahiye merkezlerindeki kitabeler.* İstanbul.

1932. *Bizans ve Selçukiylerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri.* İstanbul

1940. 'Sakarya Nehrinin İzmit Körfezine Akıtılmasıyla Marmara ve Karadeniz'in Birleştirilmesi Hakkında Vesikalar ve Tetkik Raporları', *Belleten,* 4, 14-15: 149-74.

1948. *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı,* Türk Tarih Kurumu Yayınlarından VIII, 16. Ankara.

1959. 'Hacı İvaz Paşa'ya Dair', *Tarih Dergisi,* 10, 14: 25-58.

Ülker Necmi. 1974. *The Rise of İzmir, 1688-1740,* doktora tezi, University of Michigan.

Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1972. *Türkiye Vakıflar Abideleri,* cilt I. Ankara.

Veinstein, Gilles. 1976. 'Ayân de la région d'İzmir et commerce du Levant (Deuxième moitié du XVIIIe siècle)', *Etudes Balkaniques,* XII, 3: 71-83.

Verlinden, Charles. 1957. 'La Crète, débouché et plaque tournante de la traite des esclaves aux XVIe et XVe siècles', *Studi in onore de Amintore Fanfani,* III, Medioevo, 593-669. Milano.

1950. 'La colonie vénitienne de Tana, centre de la traite des esclaves au XVIe et au début du XVe siècle', *Studi in onore di Gino Luzatto,* I-25 Città di Castello.

Vesela – Prenosilova, Zdenka. 1974. 'Quelques remarques sur l'évolution de l'organisation urbaine en Empire Ottoman', *Archiv Orientàlni,* 42: 200-24.

Vilar, Pierre, 1977. *La Catalogne dans l'Espagne moderne.* cilt I. Paris.

Villain – Gandossi, Christiane. 1969. 'Contribution à l'étude des relations diplomatiques et commerciales entre Venise et la Porte Ottomane au XVIe siècle', *Südost – Forschungen,* XXVI, 22-45; XXVIII: 13-47; XXIX: 290-301.

Vincent, Bernard. 1975. 'Consommation alimentaire en Andalousie orientale (Les achats de l'Hopital Royal de Guadix, 1581-1582)', *Annales ESC,* 30, I: 445-53.

Vryonis, Jr. Speros. 1971. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century,* Berkeley, Los Angeles, Londra.

Wadsworth, Alfred. P ve Lacy Mann, Julia de. 1978. *The Cotton Trade and Industrial Lancashire 1600-1780.* New York.

Wallerstein, Immanuel. 1974. *The Modern World – System, Capitalist Agriculture and the Origins of the Modern World – Economy in the Sixteenth Century,* Studies in Social Discontinuity, New York.

1979. 'The Ottoman Empire and the Capitalist World Economy: Some Questions for Research', *Review,* II, 3: 389-400.

Watterer, John W. 1957. 'Leather', *A History of Technology,* içinde, haz. Charles Singer *et al.* 5 cilt. Cilt II, 147-86. Londra.

Willan, T.S. 1955. 'Some Aspects of English Trade with the Levant in the Sixteenth Century', *English Historical Review,* LXX: 399-410.

Wilson, C.H. 1960. 'Cloth Production and International Competition in the Seventeenth Century', *Economic History Review,* 2. seri, XIII: 209-21.

Wittek, Paul. 1938. *The Rise of The Ottoman Empire,* Royal Asiatic Society Monographs XXIII. Londra.

Wood, Alfred. C. 1964. *A. History of the Levant Company.* Londra.

Yaman, Talat Mümtaz. 1941-2. 'Küre Bakır Madenine dair Vesikalar', *Tarih Vesikaları,* I: 1-6.

Yücel, Yaşar. 1974. *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler. Kitâbı Müstetâb,* A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları No. 216. Ankara.

1974. 'Osmanlı Imparatorluğunda Desantralizasyona dair genel Gözlemler', *Belleten,* 38, 152: 657-708.

1980. *XIII-XV. Yüzyıllar Kuzey–Batı Anadolu Tarihi Çobanoğulları, Çandaroğulları Beylikleri,* TürkTarih Kurumu Yayınları VII, 74. Ankara.

Zachariadou, Elizabeth A. 1979. 'Trebizond and the Turks (1352- 1402)', *Archeion Pontou,* 35: 333-58.

Zeller, Gaston. 1955. 'Une légende qui a la vie dure: les Capitulations de 1535', *Revue d'histoire moderne et contemporaine,* II, 127-32.

Zirovic, Olga. 1970. 'Palanka' *La ville balkanique, XVe-XIXe ss. 173- 180 Studia Balkanica 3, Académie bulgare des sciences, Institut d'Etudes balkaniques. Sofya.*

Ziyaoğlu, Rakım. 1971. İstanbul Kadıları –Şehreminleri– Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi, 1453-1971, İdari Siyasi. İstanbul.

KONU DİZİNİ

aba 4, 96, 171, 340
acem tüccarları 66, 67
acemi oğlan 26, 98, 224
adaletname 4, 5, 298, 310, 330, 333
ağa 304
ahi baba 193
akçe 36, 39, 48, 49, 54, 60, 62, 68, 70, 79, 84, 89, 97, 101, 102, 107, 115, 116 119, 125, 131, 132, 133, 137-143, 147, 158, 162, 165, 166, 168, 176, 179 182, 184, 185, 189, 196, 198-206, 214, 220, 222, 229, 243, 251, 254, 256, 258, 263, 264, 270, 279, 282, 283, 286, 289, 290, 294, 316-119, 342, 349
alaca 67
alaybeyi 83
alum 143, 156, 181, 182, 197, 198, 226
altın bkz. sikke-i hasane
angora yünü bkz. sof
arasta 31
arsa pazarı 269, 321, 365
askerî 14, 100, 159, 288, 298, 304, 308, 320-322
ases 213
asesbaşı 9
astar 32
aşevi bkz. imaret
aşure 261, 263
atîk 138
atlar 60, 74
ayakkabıcı(lar) 39, 40, 50, 199-205
ayan 88, 321
azat 138
avarız-ı divaniye 73, 100, 133, 144, 288, 249, 287, 328, 331, 344

bac 4, 65, 80, 84-89
bac-ı hamr 85
bac-ı harir 207
bac-ı himl 88
bac-ı keyl 88, 166
bac-ı meyve 85
bac-ı pazar 84, 87
bagası 33, 157, 163, 165, 168, 191
bağ 238, 245-247, 320
baharat, baharat ticareti 1, 2, 81, 143, 263
bahçe(ler) 48, 85, 137-140, 235-246
bakır 40, 65, 201, 211-212, 216-224
bakırcılar 211, 222, 223
Başbakanlık Arşivi 20, 22
banyo bkz. hamam
batman 220, 228, 260
bedel-i sulh 313
bedestan 30-34, 42, 45, 50-53, 172, 174, 189, 289, 292
Bektaşi düzeni 194
bevvap 131
bey 64, 68, 196, 304
beylerbeylik 121, 370
beytülmal 114
beytülmalcı, beytülmal emini 63, 111

bez 158
borç 168, 171, 192, 224, 292-295
boyahane 177, 186-189
buğday 67, 85, 10, 104, 140, 237, 251-265

cabi 261
cami 36-46, 51, 71, 72, 80, 89, 135, 163, 187, 258, 335
Celâlî 32, 38, 148, 174, 183, 274, 309, 334-338, 365, 344, 348
celep 271, 279, 282-292
cendere 176
cephane 98, 157, 161, 170, 358
cihan-nümâ 76
cizye 96, 113, 338

çarşı 31, 38-44, 52, 56, 88, 106, 155, 168, 190, 199, 205, 331, 338, 343, 357, 360
çaşnegirbaşı 112
çavuş 67, 80, 83, 118
çaydanlık(çılar) 222
çeki 98, 100
çırak(lar) 343
çift 293
çiftbozan akçesi 329, 330
çiftlik 297-299, 321, 326, 365, 366
çivit 182
çuha 68, 82, 84, 171
çuvallar, çuvalcılık 39, 40, 173, 174, 189

damga (vergisi) 4, 155, 163-168, 176-179, 196
damga-ı akmişe 156
damga-ı kirpas 156
damga vergisi bz. damga
davacı 303, 311, 315
debbağhane 40, 199-200
defter-i atik 100
defterdar 107
değirmen(ler) 97, 119, 251
dellal 126
demirhane(ler) 226-230
derbent(çi) 73-75, 78, 80, 244, 337
deri, dericilik 38-41, 56, 109, 155, 182, 192-210, 361
dervişler 37, 76, 163, 194
dirhem 260, 263
dizdar 117
duacı 140
dükkan, atölye 11, 14, 30-54, 137-145, 193, 198, 203, 293, 337, 344, 363

eczacılar 41, 48
ekmek 261, 264
elçi 59
emin 63, 82, 137, 140, 177, 218, 222, 226-231
emir 183
emirhülhac 67
esnaf bkz. zanaatkarlar

fasulye 104
fırıncılar 38, 51, 71
filori 158, 294

gayri müslim 9, 38, 45, 66, 86, 101, 122, 131, 157, 172, 228, 303-311, 314, 315, 331-334, 337, 341
gemi(ler) bkz. vapur(lar)
gön 200, 207
guruş 184, 206, 228, 229, 254, 256, 316, 317, 350
guruş-ı esedi 72, 73
guruş-ı kebir, riyal guruş 71, 72
gümrük 63, 65, 87, 104, 118, 129-140, 146, 150, 168, 170
gümrükhane 145
gümüş 32, 65, 81, 156, 181, 211-216

hac 67, 68
hac kervanı 67
hacı 67, 206
haddad 222
hafiz 217
halıcılar 78
halife 231
hamam 35, 98
han 10-14, 32-44, 50, 59, 63-67, 87, 145, 150, 345, 358
has 89, 107, 133, 146, 184, 235-240, 299, 300
hassa-ı humayun 89
hazine 27, 88, 89, 117, 134, 148, 149, 164, 165, 203, 214, 226, 229
herise 261
Hıristiyanlar 86, 96, 105, 116, 125, 138, 140, 146, 286, 308, 310, 314, 315, 331-338
hizmet, ev içi 340, 342
hizmetkaran-ı Küre 217

ırgat 79, 200, 226, 315
ırgatlık 315, 318-321

ihracat yasağı 65
ihracat yasağı (deri) 208, 209
ihracat yasağı (ham angora yünü) 177
ihracat yasağı (palamut) 197
ihracat yasağı (pamuk) 173
ihracat yasağı (yün) 173
ihtisabiye 86-90, 142
ihtisap 141, 195
ihzariye 141
ilmiye 367
iltizam 133, 140, 145-147, 155, 177, 179, 218, 254
imam 37, 213, 287
imaret 4, 46, 89, 141, 146, 254, 256, 259-265, 360
imece 344
inşaat sektörü 343, 344
ipek 6, 32, 35, 48, 65, 68, 116, 150, 155-160, 179-181, 190, 191, 207, 208, 243, 357
iskele 16, 129, 135, 138, 142

kaçakçılık 108, 109, 119, 169, 171, 221, 230, 275, 278
kaçakmal bkz. kaçakçılık
kadı(lar) 4, 12, 19, 33, 37, 64-73, 82, 87, 102, 105-109, 116-118, 124, 126, 137, 140, 159-162, 173, 180, 182, 185, 191, 197-200, 203, 207, 225, 227-230, 255, 269, 271, 286-295, 301-310, 316-319, 326, 330, 342, 346, 248, 356, 359
kaftan 175
kağıtlar 61, 97
kahve 87
kale kethüdası 83, 117
kalfa 39
kalhane 220
kantarî 130
kanun 348
kanuni uyuşmazlık 303-310
kanunname 300
Kapalı Çarşı, İstanbul 50
kapalıçarşı bkz. bedestan
kapan 35, 44, 174, 206
kapuağası 90
kapu kulları 159
karamürsel 105
kasabiye 148, 285
kasap(lar) 38, 272, 280-285, 292-295
kayık 120
keçi derisi 195, 196
keçi kılı 173, 171, 189
kefere (gebran) 337
kendir emini 162

kendir hasları 163
kervanbaşı 62
kervansaray 45, 48, 75, 119, 238, 243, 251, 262
keten 140
kıyye 262
Kızılbaş 81
kile, keyl 67, 85, 96
kira 31, 55, 141
kitabü'l-kadı 7
korsanlar, korsanlık 121-125, 329
koyun 80, 196, 276-279
koyun emini 287
köprü(ler); 77-80
kredi bkz. borç
kutnı 157
küreci 213-223

levent 122
liman 93-98, 104-119, 129-148

maden işletmesi bkz. küreci
madrabaz 195
mağara 214
mahalle 37, 57, 133
malikâne 368
marangoz(lar) 59
medrese 35, 46, 48-52, 82, 133, 343
Mekke hacı bkz. hac
Mekke hacıları bkz. hacı
men 221
mescit 38
meşin 200, 202
Mevlevî 52, 258
meyhane 86, 145, 213
mezbaha(lar) bkz. kasap(lar)
mezraa 67, 243, 244, 249, 252
mimarbaşı 26
mîrî 299, 303, 308, 316, 324
mizan-ı harir 179
mohair bkz. sof
mukataa 176, 135
Musevi(ler), Musevi tüccarlar 74, 83, 146, 157, 178, 289, 290, 311, 337, 338, 340, 341, 358
mûtemed 214
müderris 140,
mühimme defterleri 20, 22, 32, 114, 121, 127, 156, 170, 174, 177, 207, 224, 224, 272, 282
mülk, mülkiyet 43, 90, 299, 304, 316-319
mülk tarla 322-325
mültezim 20, 64-70, 117-119, 220, 221, 227 231
müsellem 218, 226, 230
mütevelli 37, 261, 234, 287
müzayede 313

nahiye 100, 137, 159, 244-247
narh 164
nazır 63, 287
nüzul 78, 249

okka 57, 258 260
ortakçı 238

örü 159
öşür 63, 237-240, 243, 244, 251-253, 299
öşr-i bahçe 138
öşr-i mahî 142

palamut 192
palanka 335
pamuk, pamuklu kumaş 35-38, 45, 115, 155-170, 184-192, 330, 349, 356-358
pare 84
pasban 131
pazar(lar) 12-14, 16, 38, 47, 59, 69-72, 84-90, 100, 135, 165, 187, 235-237, 254-255, 276-278, 344-349

pekmez 35, 38, 263
pencik 110
piremeciler kethüdası 121
pirinç 35-38, 133, 262
pişkeş 65

rafizî 81
reaya 100, 132, 261, 303, 320-322
resm-i çift ve bennak ve mücerret 252
resm-i kantariye 88
resm-i kapan 132
resm-i tapu 252, 299, 300, 302, 349

sabun 35, 275
sahib-i arz 299
sahtiyan 169, 199, 203-208
salariye 237
sancak 21, 52, 96, 118, 125, 158, 163, 165, 168, 171, 172, 174, 191-196, 253, 256, 358
sancakbeyi 12, 110-118
sebzeler 237, 243, 260
sikke-i hasene 60, 64, 67, 83, 116, 123, 136, 164, 176, 177,183, 184, 256, 282, 286, 316, 317
simsariye 131, 177
silah 108-111, 116, 170, 206
sipahi 115, 124
sof 4, 174, 176, 179, 314
suğla 238
süftece 7
sürgün 133, 283
sürsat 249
sürüler 268, 273-276

şadırvan 251
şarap 46, 101, 114
şehzade 286
şeker 105, 158
şemhane 141
şeriat 299, 311
şerifî (altın) 136, 164
şeyhülislâm 279
şıra 101
şikayet defteri 157

tahıl 36, 67, 70, 84, 88, 97, 102, 104, 107, 122, 123, 250-256, 270, 297, 298
tahmis-i kahve 86, 90
tahrir 251-252
takkeci 38
tarım, tarımcı 12, 14, 95, 104, 138, 140, 148, 150, 187, 190, 235-270, 274, 298, 299, 301, 304, 326, 330, 351, 357, 364
tefecilik, tefeci bkz borç
tekalif-i örfiye 73, 337
temessük 144
tevabi 134, 141-142
timar 70, 89, 124, 137, 227, 237, 300
toplu sözleşme 228
turş 263
tuz 71, 108, 158
tülbent 164

ulak emri 78
ulema 86, 260, 272, 304
unbal 313

üniige 139
üzüm 38, 101, 263
üzüm şurubu bkz. pekmez

vakıf 4, 7, 11-14, 18, 28, 36-38, 43, 43-57, 72, 118, 140, 168, 185, 251-255, 258, 287, 292, 322, 344
vakıf sicili ayrıca bkz. tahrir
vakıfname, vakfiye 53
vapur(lar), gemi(ler) 67, 98, 105-126, 138, 139, 143, 144, 149
vilâyet 187, 190

voyvoda 207, 282
vukiye 162, 221, 272

yasakçı 170, 216
yaya 226, 229, 230
yerleşme projesi bkz. sürgün
yiğitbaşı 173
yulaf 67, 86, 88, 95, 104-106, 243-244, 249, 251, 254, 256, 257, 260
yün, yünlüler 52, 96-112

zanaatkarlar 6, 7, 11, 22, 26, 42, 53, 71, 137, 159, 163, 173, 190, 203-205, 222-225, 285
zarar-ı kasabiye 136, 150, 289, 292, 296
zaviye 38, 76, 194, 216
zaviyedar 76,
zeamet 348
zenberekçi 131
zenburek 214, 216, 220
zeytinyağı 105, 114, 262, 264

KİŞİ ADLARI DİZİNİ

Abri b. Ali el-hacc (1600'ler) 62
Abdulfatrah, Kamal 237
Abdullah b. Israil (1500'ler) 138
Ahi Evran 193
Ahmed Çelebi (16. yüzyıl sonu) 199
Cundî Ahmed Çelebi
(1651'den önce) 203
Gedik Ahmed Paşa
(1482'den önce) 48
Ahmed Refik 156, 222, 278, 291
Ahmed Reis 138
Aigen, Wolffgang 206
Ainsworth, W.F. 180
Akdağ, Mustafa 2, 4, 83, 345
Alaeddin, Sultan (Selçuklu) 45
Ali Bey, Yapuoğlu (15. yüzyıl) 138
Ali Reis (1500) 138
Aydın Reis (1500) 138
Aydınoğulları 34
Ayverdi, Ekrem Hakkı 53

Barkan, Ömer Lütfi 2-4, 11
Bayezid I Sultan (1389-1403) 48
Bayezid II Sultan (1481-1512)
48, 51, 53, 131, 201, 212, 238,
327, 362
Bayram Paşa 168
Beldiceanu, Nicoara 247
Beldiceanu-Steinher 247
Bennet, Ferdinand (1880'lerde) 324
Berindei, Mihnea 114
Beveridge, Lord (Sir) William 254
Bıjışkyan, Minas 135
Bore, E. 136
Braude, Benjamin 4
Braudel, Fernand 2, 12, 121, 267,
357
Busbecq, Ogier Ghiselin de (1552-9)
60, 78

Mevlâna Celâleddin Rumî
(1207-73) 244, 250-256, 328
Cem Sultan (1459-95) 48, 51
Cezar, Mustafa 345
Cook, Michael 269
Cvetkova, Bistra 161

Çandaroğulları 214
Çizakça Murat 6, 11
Çulpan, Cevdet 78

Dalsar, Fahri 6, 158
Dan, Mihail 208
Delumeau, Jean 12
Dernschwam, Hans (16. yy.) 86

Ebusuud Efendi (1490-1574) 342
Emir Buharî (1368-1429) 67
Ergenç, Özer 4, 6, 9, 22, 70, 86, 176,
177, 190, 317, 368-370
Ergin, Osman 53
Evliya Çelebi (1611-1684) 20, 21,
36, 77, 95, 107, 145, 174, 279

Ferhad (1574-5'den önce) 112
Ferhad Paşa, (ölümü 1595) 290

Gabriel, Albert 44
Genç, Mehmet 4
Gerber, Hayim 7
Geremek, Bronislav 346
Golderberg, Samuel 208
Goubert, Pierre 12, 359
Gökbilgin, Tayyip 130
Grigor of Kemah (1576-1643) 340, 348
Güçer, Lütfi 19, 70, 78, 104, 161, 237
Gürz Seydî, Mevlâna (ölümü 1517) 34

Hafsa Sultan (ölümü 1533) 52
Halil Bey, Ramazanoğlu (ölümü 1568-9) 52
Halil Yahşi Bey b. Abdullah, Aydın sancakbeyi (1452'ler) 48, 49
Hamilton, Earl 254
Harun, Seyyid, Seydişehir (1300'ler) 44
Hacı Hasan (1610'ler) 44, 206
Hasan Paşa 52
Hayreddin 44
Hızır Çavuş (1562-3'ler) 183, 184
Hidayetullah Efendi (1610'ler) 348
Hacı Himmet (1610'ler) 205
Hütteroth, Wolf 237, 246

İbrahim Bey, Karamanoğlu (ölümü 1464) 46
İbrahim, Tophaneli (17. yy.) 46
İbrahim b. Yakub (ölümü 1592'den önce) 204
Hacı İlyas (1577'ler) 282
İnalcık, Halil 2-5 11, 19, 43, 114, 190, 285, 355, 360, 363
İsa Bey b. Bayezid Paşa (15. yy. 1. yarı) 34
İsmail Ağa (1623'ler) 90
İsmail Paşa (1660'ler) 338
İvaz Paşa, Hacı (ölümü 1428-9) 48, 53, 56

Jennings, Ronald 5-11, 130, 310

Kadri Çelebi (16. yy.) 45
Kara Yazıcı (1598'ler) 335
Karaca, kasap (1588-9'lar) 288
Karagöz Paşa (ölümü 1511) 54
Karamanoğulları 45, 51
Karaosmanoğulları 358
Kasım Dede (1654'ler) 350
Katırcıoğlu (ölümü 1669) 164
Kâtip Çelebi (ölümü 1657) 20, 77, 214, 218-222
Kerim b. İvaz, Hacı (1600'ler) 62
Koca kadı (1575'ler) 82

Lane, Frederick 159
Lombard, Maurice 274, 360
Lopez, Robert 27
Lowyr, Heath 130, 357
Lütfi Paşa (Kanuni devri) 74

Mahmud Bey b. Karamanoğlu (ölümü 1308) 48
Mahmud Paşa (ölümü 1474) 48, 55
Mahmud-ı Üsküdarî, Şeyh (1543-4 -1628) 336
Mantran, Robert 161, 273, 279
Mehmed I Çelebi, Sultan (ölümü 1421) 48
Mehmed II (Fatih) Sultan (1452-81) 45, 49, 53, 56, 67, 133, 258, 327, 362
Şehzade Mehmed (1521-43) 286
Konyevî Mehmed Paşa, Sadrazam (1612'ler) 146
Sokullu Mehmed Paşa, Sadrazam (1505-79) 286
Mehmed, Hacı (1580'ler) 160
Mehmed b. el-hacc İsmail (1600'ler) 62
Mehmed b. Kasım (1592'ler) 204
Mehmed b. Şaban, Çavuş (1576-7'ler) 118
Migrediç, Galatalı (17. yy.) 76

Miskimin, Harry 27
Murad II, Sultan
(1404-51) 49
Murad III, Sultan
(1574-95) 19, 238
Murad IV, Sultan (1623-40) 196
Emir Musa b. İsa, Karamanoğlu
(ölümü 1357) 46
Mustafa, Hacı (1589'lar) 160
Mustafa Paşa, Silahdar
(1609-42) 185

Nasi, Yosef (1520?-79) 292, 368
Nasuh, Matrakçı
(ölümü 1553'den sonra) 77

Orhonlu, Cengiz 73-80, 120, 351

Ömer Dede (1610'lar) 206
Ömer Reis b. Mahmud Reis
(1500'ler) 137

Panzac, Daniel 10
Piri Baba, Merzifonlu (15. yy.?) 343
Piri Bey Ramazanoğlu
(ölümü 1568-9) 35
Pitton de Tournefort, M.
(1656-1708) 133, 134
Planhol, Xavier de 61

Ramazanoğulları 35, 52, 174
Raymond, André 2, 198, 360
Rüstem Paşa (1500-61)
74, 122, 183

Sadreddin-i Konevî
(doğumu 1209-10) 252
Safavids 21, 81, 230
Sahillioğlu, Halil 7, 19, 77, 107, 135,
158, 317
Said, Kara (1654'ler) 158, 350
Saint Martin, Vivien de 78
Samr, Ferruh 241
Satılmış, (Katırcı) (1575'ler) 82
Selanikî, Mustafa (ölümü 1599) 32
Selçuk Bey b. Umur Bey 49, 53
Selim I, Sultan (1512-20) 75
Selim II, Sultan (1566-74) 136, 140,
256, 258, 259, 262, 263 364
Simeon, Polyonyalı
(doğumu 1584'ler) 61-63, 68
Sinan, Mi'mar 75, 347
Sinan b. Nizameddin, Kızıl
(15. yy.) 34
Soysal, Mustafa 275
Stoianovich, Traian 320, 333, 369
Süleyman, Kanunî Sultan (1520-66)
16, 18, 36, 53, 59, 74, 77, 84, 85,
89, 104, 164, 166, 184, 203
238-241, 247, 249, 258, 265,
267, 286, 328, 354, 355
Süleyman Bey (1610'ler) 349
Süleyman, Mevlana (1580'ler) 86
Svoronos, N. 333

Taeschner, Franz 48, 77
Tavernier, Jean Baptiste
(1605-89) 61
Timur-i Leng (1336-1405) 48
Timurtaş Paşa (15. yy. başı) 48, 56
Todorov, Nikolai 4, 7, 190, 320
Turan, Şerafettin 159

Umur Bey b. Timurtaş Paşa
(15. yy.) 49
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı 44 48

Ülker, Necmi 5, 9
Ümmet b. Kaya (1600'ler) 342

Veinstein, Gilles 114, 298
Vildan, Mevlâna (15. yy. ortaları) 87

Wittek, Paul 354

Yurdaydın, Hüseyin Gazi 77
Yusuf, (kalaycı) Akşehir (16. yy.) 61

YER ADLARI DİZİNİ

Abaza 108- 113, 149
Ab–ı safi (kuzeybatı Anadolu) 100
Adala 70
Adana 16, 21, 32, 35, 55, 86, 107, 166, 174, 184, 186 ,274 295
Adapazarı 94
Aden 360
Afyon ayrıca bkz. Karahisar–ı Sahip 274
Ağrıboz 272
Ahtamar 227
Ahyolu (Pomarie) 96
Akçeşehir (Akçakoca) 35, 139, 187, 205-249, 265-270, 275
Akhisar 32, 334
Akkerman 114, 327, 360
Akliman 104, 107
Aksaray 46, 275
Akşehir 43-45, 61, 237, 239
Akviran 246
Akyazı 100, 190, 196
Alacaatlı (Ankara köyü) 96
Alanya 147, 186
Alaşehir 182, 186
Amasra 96, 111, 114
Amasya 32, 38, 73, 83, 114, 179, 190, 223, 294, 335, 337
Amid (Diyarbakır) 21, 62, 63, 69, 189, 203, 274, 276, 278, 295
Ankara 4, 16, 28,b31, 34, 35, 39, 40, 42, 49, 50, 53, 55, 59-61, 69, 70, 86, 114, 145, 150, 156, 166, 175-177, 183, 186, 190, 191, 199, 204, 205, 224, 253, 276, 285, 299-303, 304-319, 335, 341, 344, 351, 359, 369
Antalya 6, 42, 93, 104, 117, 124, 126, 147, 169, 275, 355
Arslanlı 189
Artukabad (Artova) 163
Atçeken 249, 268
Ayasolug bkz. Selçuk
Ayaş 174, 178, 336
Ayazmend (Altınova) 93, 101, 142, 159, 197
Aydın (sancak) 49, 54, 124, 158, 162, 168, 172
Aydın–ı Güzelhisar 35, 63
Ayıntab (Gazianep) 189
Azerbeycan, Azerî 66

Bafra 95
Bağdat 64, 67, 172
Balat (Menteşe) 150
Balıkesir 59
Balyabadra (Paleopatras) 289
Bandırma 141, 357
Bartan (Bartın) 96
Basra 207, 354
Başgelembe 75
Batum 112, 338
Bayındır (Akşehir) 168
Behesni bkz. Besni
Belbaşı (Kayseri'de) 319
Belçika 2
Belviran (Konya sancağı) 275
Bendereğli (Karadeniz Ereğlisi) 104, 111, 137-140, 189
Bermende (Akşehir) 149
Bergama 160
Besni 187

Beypazarı 4, 35, 70
Beyrut 118
Beyşehir 187, 247
Bilecik, Eski Bilecik 180, 190, 225, 238
Birecik 64
Biga 16, 21, 120
Birgi 171
Bitlis 227
Bolu 190, 196
Bor 77, 90
Botsa bkz. Hatunsaray
Boyabat 70, 81
Bozcaada 120
Bozdağ (Konya) 246
Bozkır 275
Bozöyük 276
Burdur 163, 165, 148
Bursa 2, 3, 5, 6, 7, 15, 16, 21, 34, 178

Canca (Gümüşhane'de) 229
Canik 119
Ceyhan 84
Chio (Sakız) 117, 118, 142-145, 120
Cihanbeyli (tribesmen) 68

Çağa 190
Çakırcuması 146
Çankırı ayrıca bkz. Kangrı 174, 336
Çardak 115
Çarşamba 95
Çay (Afyon) 275
Çay (Kayseri'de) 319
Çayağzı 81
Çeşme 135, 142, 143, 198
Çimeneli 74, 242-245
Çorum 44, 186, 276, 335
Çukurova 274, 329
Çumra 247

Daday 138, 218
Damascus 67, 297, 354
Dardanelles (Çanakkale) 98, 120

Dedem çeşmesi (Ayrancı) 320
Denizli ayrıca bkz. Lazkiye 31, 34, 46, 54
Dineksaray 246
Divriği 43, 70, 230
Diyarbakır bkz. Amid
Doğanbey 242
Doğanhisar 242
Döğer 105
Dubrovnik 169, 178, 207
Duragan 81, 134

Edincik 173
Edirne 65, 98, 183, 200, 210, 340, 351
Edremit 93
Eflak 208, 282
Eğridir 187
Eğrigöz (Akşehir) 245
Elbistan 187
Erdek 173
Ereğli (Konya Ereğlisi) 16, 31, 67
Ergani-Maden 213
Erim 132
Erkeksu 190
Ermenek 187
Erzincan 87
Erzurum 21, 68, 226, 274, 275, 278, 294, 356
Escala Nouva (Kuşadası) 146, 147
Eski 275
Eskişehir 54, 224
Eşme 241
Eyüp 292, 294

Filib (Polvdiv) 171, 190
Foça 93, 144
Furnus 68

Galata 54, 189, 206
Gediz 54, 181
Gelibolu 120, 275
Gemlik 98
Gerze (Sinop) 115

Gezende 165
Gerger 32, 166, 189
Geyve 66
Giresun 212
Göksu 107
Gölhisar (Hamid) 54
Gölpazarı 196
Gönye (Goniya) 112-113
Goynuk 190, 196, 209
Gülnar 165
Gümüş 89
Gümüşhane 211
Güre 230
Gürel (Guriel) 114

Hacıbektaş 76
Hacin 348
Hakkâri 64
Halep 206
Hamid 163, 186, 191
Harput 189
Harran 189
Hasankale 226
Haslar kazası 292
Hatunsaray 247
Hayrnana 174, 190
Hemşin 96
Homs 67
Hoşalay 218
Hüdavendigâr (sancak) 67

Ihsıra (Yollarbaşı) 62
Ihsu (Göl yanı, Kastamonu sancağı) 71
Isparta 163, 241

İçel 168, 186, 256, 265
İlalmuş (Çimenli) 245
Imadiye 63
İncesu 350
İne (kaza) 195
İnebahtı (Lepanto, Naupaktos) 122, 289
İnebolu 135, 216
Inönü 54
İnsuyu 246
İshaklı (Saklı) 240
İskenderiye 3, 6, 196, 355
İskenderun 95, 229
İskilip 31
İstanbul 5, 19, 28, 49, 52, 63, 87, 106, 117, 120, 127, 146, 177, 216, 223, 268-278, 282-288, 290-337, 347, 353-357, 363
İsranoz (Zir) 190
İyi Baba, (Tokat yakını) 48
İzdin (Ağrıboz sancağı) 372
İzmir 4, 9, 16, 34, 145, 151, 170, 275, 298, 321, 351, 355, 358
İznik 40, 98
Iznikmid (İzmit) 93, 141, 190, 276, 363

Kadınhanı 246
Kangrı (Çankırı) 82
Karaaslan (Akşehir) 245
Karafakihlü 59
Karacaşehir 94-96, 149-224
Karahisar-ı Devili (Yeşilhisar) 337
Karahisar-ı Sahib ayrıca bkz. Afyon 54, 276
Karahisar-ı Şarkî (Şebinkarahisar) 226, 338
Karaisalı 274
Karaman (Larende) bkz. Larende
Karapınar-Sultaniye 74, 328
Karasu 139
Karataş 165
Kargı 68, 276
Kargıncık (Artukabad-Artova kazası) 350
Kars-ı Maraş (Kadirli) 348
Kastamonu 51, 86, 213
Kavak 54
Kayseri 5, 7, 9, 16, 31, 39, 168, 178, 184, 209, 274, 275, 300-320, 347-354, 366
Kazabad (Kazova) 163

Kefe (Feodosiya) 112-114, 132, 338, 361
Kıbrıs 95, 104, 108, 170
Kırkağaç (Bergama) 159
Kırkkilise (Kırklareli) 72
Kırşehir 80, 90, 193, 335
Kızılca Eymür (Ankara yakını) 344
Kızılviran 242
Kığı 225, 227, 228
Kilia 327
Kilitbahir 120
Kocaeli 21, 95
Koçhisar (Şereflikoçhisar) 174, 176
Koçhisar (Tosya) 190
Konya 9, 31, 39, 45, 178, 206, 209, 243-268, 276, 294, 329
Kozaağaç (Akşehir) 245
Köstendil 272
Köyceğiz 105
Kula 230
Kuşadası ayrıca bkz. Escala nouva 146
Küre-i mamure 135, 211, 212, 231
Kütahya 31, 40, 48, 172, 181, 225, 276, 329

Ladik (Konya Ladiki) 252
Lapseki 115
Larande (Karaman) 16, 22, 87, 166
Lazkiye (Denizli) 32, 33, 51, 54
Lepanto bkz. İnebahtı
Lindos bkz. Rodos
Limni 106

Magosa (Farmagusta) 108, 123
Mahmudlar (Konya) 238, 247
Makri (Fethiye) 105, 123
Malatya 14, 77
Mamuriye (Anamur) 107
Manavgat 124
Manisa 66, 70, 89, 151, 200, 209
Manyas 173
Manastır (Bitola) 289
Maraş (Kahramanmaraş) 77, 189
Mardin 5, 81
Maritza 104
Marmara (Gölmarmara) 70
Marmaris 147, 275
Maruf (Akşehir) 245
Maşkolur 172
Mecca 67, 205
Medine 67, 332
Menemen bkz. Tarhaniyat
Menteşe 125
Merzifon 31, 186
Midilli (Lesbos, Mytilene) 66, 143, 197
Mihaliç (Karacabey) 79, 141, 173 276, 356
Milas 87
Misis 84
Monas (Akşehir) 243, 244
Mudanya (Budanya) 120, 141
Muş 62
Mut 107, 165

Nadır, Nıdır (Akşehir) 242
Nif (Kemalpaşa) 74
Niğbolu (Nikopol) 272
Niğde 14, 16, 38, 41, 89
Niksar 44, 163
Nile 247

Of 151
Ortaköy (Akşehir) 241

Palu 227
Payas 55, 95, 106, 118
Pazarcık 276
Peloponnese 101
Pırnaz 105
Pertek 227

Rize 340
Rodos 95, 105, 122
Rodoscuk (Tekirdağ) 97
Ruha (Urfa) 189
Rum (vilâyet) 15, 16, 18, 21, 52, 63, 65, 187, 189, 353

Safad 351
Safranbolu ayrıca bkz.
Taraklı Borlu 199
Sahra-ı Konya 246
Saida 118
Saideli 61, 247
Sakarya Sakız bkz. Chio
Selanik 2, 3, 5, 33, 65, 96, 102, 161,
177, 272, 289, 338, 354
Samakov 96, 220, 226
Samsun 112, 131, 132, 178
Sapanca 98
Sarayönü 246
Sarıçayır 100
Saruhan 158, 162
Seddbahir 120
Selçuk (Ephesus, Ayasoğluğ) 49, 93,
124, 147, 275
Selendi (Gazipaşa) 165
Selindi (Kütahya sancağı) 230
Seydişehir 31, 44, 186, 206
Seyitgazi 224
Sigla 21
Silifke 12, 95, 165, 265
Silivri 116
Sinop 16, 31, 93, 133, 134, 178 207,
276, 354, 368
Sis (Kozan) 189
Siverek 187
Sivas 16, 31, 61, 223
Sivrihisar 54
Sonisa (Taşova) 163
Sudiremi 247
Sukhumi 94, 108, 110
Süleymanlı

Şabanözü 73
Şarkî Karaağaç 241
Şebinkarahisar ayrıca bkz.
Karahisar-ı Şarkî 211

Taraklı Borlu 278
Taraklı Yenicesi 196
Tarhala (Soma) 159
Tarhaniyat 31
Tarsus 74, 107, 274
Taşköprü 218
Tatlarhisarı (Akşehir) 74, 245
Terme 132
Tırnova 289
Tire 34, 35, 39, 168
Tokat 4, 35, 69, 87, 163, 182, 223
Tosya 4, 83, 114
Trabzon 16, 21, 93, 130, 151, 224
Turgut 242, 260
Tuzla 195
Tuzlukçu 241

Ulubat 79
Uluborluç 31
Urfa ayrıca bkz.
Ruha 63, 64, 81, 335
Urla 16, 36, 64, 89

Ünye 132
Üsküdar 100
Üsküp 270
Üzeyir (sancak) 174
Üzümlü 123

Vakıf (Amasyacık,
sancak Aydın) 168
Van 64, 225
Varna 340, 351
Vezirköprü 83
Vidin 272
Vize 272

Yalakabad (Yalova) 98
Yalvaç 241, 349
Yanya (Ioannina) 289
Yenice-i Karasu 200
Yenişehir (Bursa) 276
Yeregömü (Haymana) 174
Yunanistan 11

Zengicek 246
Zeytun bkz. Süleymanlı
Zile 44, 163, 21
Zülkadriye 21

TARİH VAKFI

Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı ya da kısaca Tarih Vakfı, Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal tarihi alanında uzmanlaşan bir arşiv, kütüphane, araştırma, eğitim ve yayın kurumudur. Toplumumuzda tarih bilincinin yaygınlaşmasına çaba gösterir. Başta tarihçiler ve toplumbilimciler olmak üzere, çeşitli meslek ve çevrelerden aydınlarımızın ortak girişimidir. Temmuz 1991'de kurulan Vakıf, devletten tümüyle bağımsız bir sivil toplum kuruluşudur.

Vakfın ana çalışma alanları arasında, kültürel mirasımız içinde yer alan malzemenin ülke içinde kalması, korunması ve yararlanmak isteyenlerin kullanımına sunulması; sözlü tarih çalışmalarının geliştirilmesi; uzmanlık alanına giren özel arşiv ve kitaplıkların saptanması, kataloglarının çıkartılması, bibliyografyaların hazırlanması; geçici ve sürekli sergiler düzenlenmesi; Türkiye'nin toplumsal tarihi ile ilgili bir müzenin kurulması; konferans, seminer, sempozyum vb. toplantılar düzenlenmesi, kurslar, yaz okulları açılması, eğitim kurumları kurulması; uzmanlık alanındaki araştırma çalışmalarının desteklenmesi; belgesel filmler hazırlanması; kitap, dergi ve her tür yayın faaliyetinin yürütülmesi, bulunmaktadır.

Genel Merkez: Zindankapı, Değirmen Han, Eminönü 34460-İstanbul
0212-513 52 35
Yayınlar: Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi,Barbaros Bul. 80700
Beşiktaş-İstanbul
0212-227 37 33

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Sevgi Aktüre, *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*

Anadolu'nun Bronz Çağı kentlerinde mekânsal yapı değişimiyle, bu yapıyı belirleyen sosyo-ekonomik süreçler arasındaki nedensellik ilişkilerinin irdelendiği bu kitap, araştırmacılar için önemli kaynak.

Selim Deringil, *Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*

İsmet İnönü, Numan Menemencioğlu, Şükrü Saracoğlu gibi devlet adamları dış politikada hep gerçekçiliği ön plana aldılar, kararlı bir "denge oyunu" oynadılar.

Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*

Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik Afrikalı, Çerkes ve Gürcü köle ticaretinin 19. yüzyılda ortadan kaldırılış ve kalkışının öyküsü. Y. Hakan Erdem çevirisiyle.

Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929).* (2. Baskı)

Ülke ekonomilerinin dünya sistemi ile eklemlenmesi sorunu irdelenirken, 1923-1929 yılları arasında Türkiye'de ekonominin yapılanması inceleniyor.

Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913.*

Birinci baskısı Türkiye'de ve İngiltere'de yayınlanan bu kitap, I. Dünya Savaşı öncesinde varılan noktayı iktisadi durgunluk diye nitelendirmek yerine, özellikle dünya ekonomisine daha fazla açılan kesimlerde bağımlılık ve büyümeyi birlikte düşünüyor.

Korkut Boratav, Ergun Türkcan (ed.) Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT'ler. (3. Baskı)

On iki seçkin iktisatçı, 21. yüzyıla yedi kala sanayileşmeye ve KİT'lere dönük hangi politikaların gündeme geleceğini tartışıyorlar.

Izzettin Önder, Oktar Türel, Nazım Ekinci, Cem Somel, *Türkiye'de Kamu Maliyesi, Finansal Yapı ve Politikalar.*

İktisat Politikası Seçenekleri dizisinin ikinci kitabı. Son yıllarda Türkiye ekonomisinde kamu açıkları, kamu maliyesindeki tıkanmayı yansıtıyor; bir mali reformu gündeme getiriyor. Peki gündemde ne gibi çözümler var? Dört seçkin iktisatçı bu sorunları tartışıyor.

Murat Belge, *İstanbul Gezi Rehberi.* 3. Baskı

Kendine has üslubuyla yazdığı bu kitapta Murat Belge İstanbul'u sokak sokak gezdiriyor, anlatıyor ve yorumluyor. Her bölümde yer alan harita ve krokileriyle İstanbul'u sevenlerin, gezmek ve öğrenmek isteyenlerin el kitabı.

Hagop Mıntzuri, *İstanbul Anıları (1896-1907).* 2. Baskı

1886-1978 yılları arasında yaşamış olan Ermeni yazar Mıntzuri'nin çocukluk anılarında Beşiktaş esnafı, dilenciler, Tibetli doktorlar, mahalle köpekleri, tramvaylar, Ermeniler, Arnavutlar, Araplar ve Kürtleri okuyacaksınız. Döneme ait ilginç fotoğraflar Abdullah Biraderler, Sebah ve Joaillier, Berggren'den.

Osman Hamdi Bey ve Dönemi.

Aralık 1992'de yapılan aynı adlı sempozyumun bildirilerinde, Tanzimat sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma, modernleşme, Doğu-Batı ikilemi, kimlik arayışı, sanatta ve mimarlıkta yeni arayışlar inceleniyor.

Toplumsal Tarihte Çocuk.

Nisan 1993'te düzenlenen Toplumsal Tarihte Çocuk Sempozyumu'nun bildirilerini içeren bu kitapta, çocukluğun tarihi arkeolojik eserlerde, gravür ve fotoğraflarda, tiyatroda, şenliklerde, çocuk yayınlarında giysilerde, oyuncaklarda, oyunlarda araştırılıyor.

Eyüp Dün/Bugün

11-12 Aralık 1993'te yapılan sempozyumun bildirilerini kapsayan kitapta, Eyüp'ün tarihi geçmişi araştırılıyor.

Peter Burke / *Tarih ve toplumsal Kuram*

Toplumsal kuram tarihçilerin ne işine yarar? Peki, tarih toplumsal kuramcıların ne işine yarar? kültür tarihçisi Peter Burke, bu çok basit gibi görünen sorulara yanıt veriyor. Kadın tarihi, günlük yaşam tarihi gibi "yeni tarih" alanlarındaki son gelişmeleri de Burke'ün sade ve dinamik anlatımında izleyeceksiniz. Çeviren Met e Tunçay.

YURT YAYINLARI

Yılmaz Akyüz, *Fiyat Mekanizması ve Makroekonomik Dengesizlikler.*

Sencer Ayata, *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik.*

François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri-Yusuf Akçura.* (Tükendi)

Haldun Gülalp, *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri.*

Kemal Kartal, *Kentlileşme.* (Tükendi)

Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi.* (Tükendi)

Şevket Pamuk, Zafer Toprak (Der.), *Türkiye'de Tarımsal Yapılar.*

Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları.*

Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş.*

Necdet Sakaoğlu, *Köse Paşa Hanedanı.* (Tükendi)

F. Shorter ve Maruca, *Türkiye'de Nüfus Artışı.* (Tükendi)

İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Dünya'da ve Türkiye'de Serbest Üretim Bölgelerinin Doğuşu.*

İlhan Tekeli, vd., *Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım.*

Yahya Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi.* (Tükendi, yeni baskı hazırlanıyor)

Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli" İktisat, 1908-1918.* (Tükendi, yeni baskı hazırlanıyor)

Mete Tunçay, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi.* (Tükendi)

new perspectives on turkey

New Perspectives on Turkey is a series of research papers in English for all students of Turkish society and history. Published biannually since 1987, NPT includes in its pages studies in social and historical sciences on subjects directly or indirectly related to Turkey, as well as review articles, book reviews, symposia and conferences by prominent writers of various fields.

Coordinating Editors
Çağlar Keyder, Ayşe Öncü, Şevket Pamuk.
Book Review Editors
Feride Acar, Reşat Kasaba,
Editorial Board
Günseli Berik, Cihan Bilginsoy, Korkut Boratav, Haldun Gülalp, Fikret Şenses, E. Ahmet Tonak, Zafer Toprak, İnsan Tunalı.

To subscribe, please write to:

Tarih Vakfı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı,
80700 Beşiktaş İstanbul.
Tel no. 0212 227 37 33 Fax no. 0212 227 37 32